

જૈનાગમ સ્વાધ્યાય

— દલબુખ માલવીણવા

શ્રુતપુરુષ

विद्या विकास कूंड, अंथांक-६

श्रेणी क. ला. रूमा. निधि, अंथांक-४

जैनागम स्थाध्याय

दलसुभ भालवज्जिया

: प्रकाशक :

प्राकृत नैन विद्या विकास कूंड

अमदावाद

પ્રકાશક :

ડૉ. કે. આર. ચંદ્રા

માનદ મંત્રી, પ્રાકૃત જૈન વિદ્યા વિકાસ ફંડ

૩૭૫, સરસ્વતીનગર, આઝાદ સોસાયટી,

અમદાવાદ-૩૮૦૦ ૧૫

પ્રત : ૫૦૦

ઈ. સ. ૧૯૯૧

મૂલ્ય : ૧૦૦-૦૦

મુખ્ય વિતરક

પાર્શ્વ પ્રકાશન

નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ

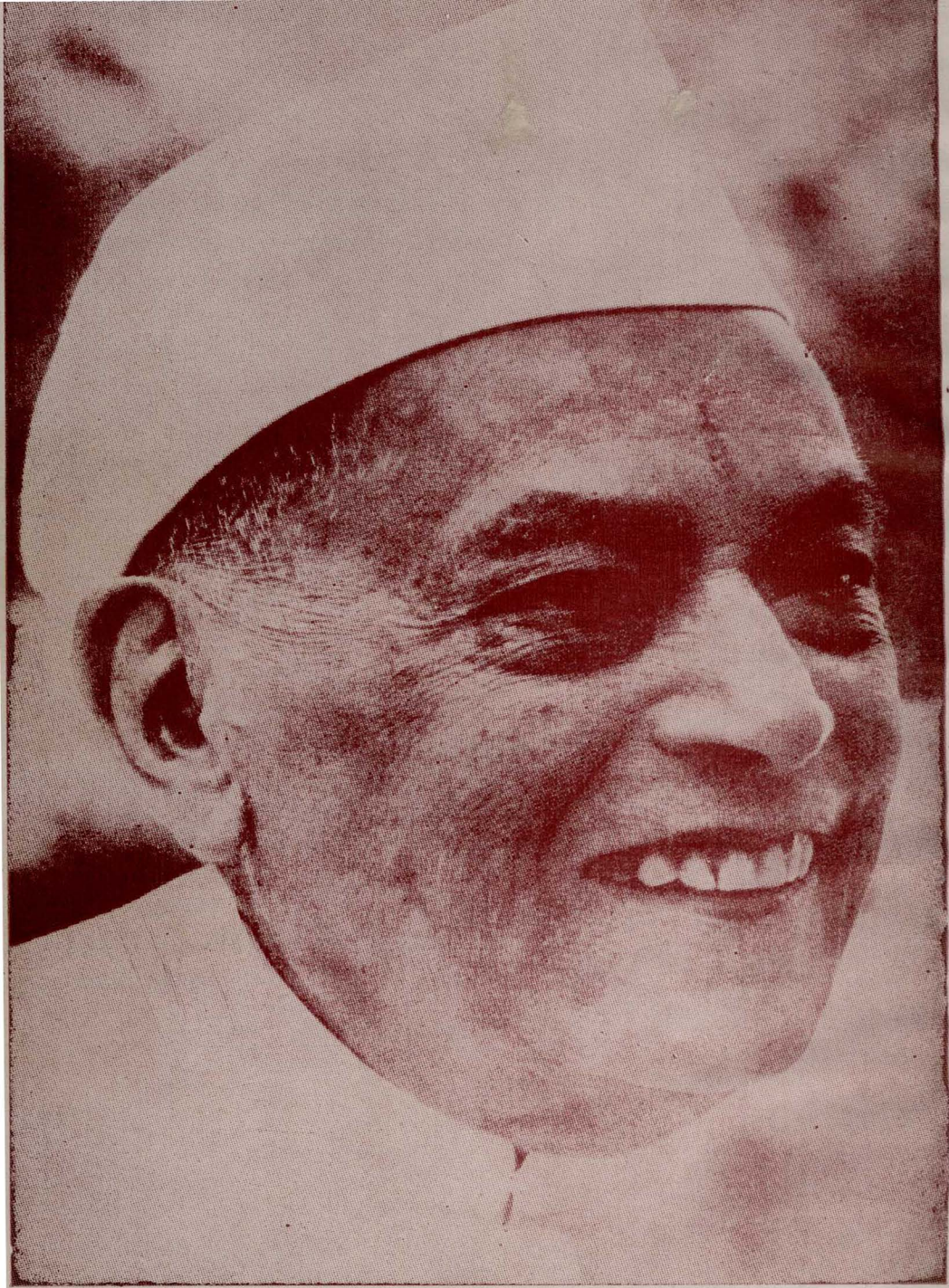
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

મુદ્રક :

હરજીભાઈ એન. પટેલ

ક્રિષ્ના પ્રિન્ટરી

૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ, અમદાવાદ-૧૩

શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ

જન્મ : ૧૮૬૪, અમદાવાદ]

For Private & Personal Use Only

[સ્વ. ૧૯૮૦, અમદાવાદ]

આભાર

આ ગ્રંથનું પ્રકાશન ખર્ચ
શ્રેષ્ઠી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્મારક નિધિ
(બી ૧૧, ન્યૂ કલોથ માર્કેટ, અમદાવાદ-૨)
દ્વારા પ્રાપ્ત થયું છે.
એ ટ્રસ્ટના સૌ ઉદારમના ટ્રસ્ટીઓ
શ્રી અરવિન્દભાઈ નરોત્તમભાઈ
શ્રી આત્મારામભાઈ લોગીલાલ સુતરિયા
શ્રી સંવેગભાઈ અરવિન્દભાઈ
શ્રી કલ્યાણભાઈ પુરુષોત્તમદાસ કુડિયા
શ્રી રમેશભાઈ પુરુષોત્તમદાસ શાહ
પ્રત્યે અમે હાર્દિક આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

—પ્રકાશક

શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ

(૧૮૯૪-૧૯૮૦)

સ્વ. શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈના આયુષ્યનો ૫૮ વીસમી સદીના આઠ સાયકા પર એક યુગની જેમ વિસ્તરેલો હતો, અમદાવાદ સ્થપાયું તેનીય પહેલાંથી યુજ્જરાતમાં મહાજનની જે પરંપરા ચાલી આવતી હતી તેનો લગભગ છેલ્લો ક્ષી શકાય તેવો સ્તંભ કસ્તૂરભાઈ હતા. તે પરંપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે નીતિ અને પ્રામાણિકતા પર મંડાયેલ વેપારનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો હતો. ઉદ્યોગક્ષેત્રે નૂતન યુગ પ્રવર્તાવનાર અગ્રણીઓમાં તેમની ગણના થયેલી છે. ઉદ્યોગમાં 'મોડર્નાઇઝેશન'ની હવા ફૂંકવા સાથે રાષ્ટ્રનું હિત જોઈને વ્યવહાર કરનાર ભારતના અલ્પસંખ્ય ઉદ્યોગપતિઓમાં તેમનું સ્થાન હતું. વિદેશી પેટીઓના સહકારથી ભારતમાં રંગરસાયણના ઉત્પાદનનો પ્રારંભ કરનાર કસ્તૂરભાઈ અનેાખી આવડતથી ભારતીય અર્થનીતિના આધારસ્તંભ બન્યા હતા. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વેપાર અને અર્થકારણની અનેક અટપટી આંટીઘૂંટીઓને શુદ્ધિપૂર્વક ઉકેલી બતાવનાર નિષ્ણાત અને વિચક્ષણ વિશ્લિકાર તરીકે પણ તેમણે નામના મેળવી હતી. અમદાવાદ કે ભારતના જ નહીં, દુનિયાના કાપડઉદ્યોગના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અને કામ સુવર્ણક્ષેત્રે લખાય તેવી તેમની એ ક્ષેત્રની સેવા હતી.

ઉદ્યોગની માફક કલા અને શિક્ષણ પરત્વે પણ તેમની દષ્ટિ પ્રગતિશીલ હતી. રાણકપુર અને દેલવાડાનાં શિલ્પસ્થાપત્ય, અટીરા, પી.આર.એલ. અને આઈ. આઈ.એમ. જેવી સંસ્થાઓ તેમની પ્રગતિઅભિમુખ વિચારશ્રેણીનાં ચિરંજીવ દૃષ્ટાન્તો છે. આઝાદીનાં સંગ્રામકાળ દરમ્યાન તેમણે રાષ્ટ્રીય નેતાઓને આપેલો સહકાર તેમની હિંમત અને દેશદાઝની ગવાહી પૂરે છે.

જોડું ખર્ચ એક પૈસાનું પણ ન થાય તેની તેઓ ચીવટ રાખતા પણ જરૂર લાગે ત્યાં લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ લોકકલ્યાણ અર્થે દાન રૂપે કરવામાં સંકોચ રાખતા નહીં. તેમના ઉદ્યોગગૃહમાં એક વાર માણસને નીમ્યા પછી સારેમાંડે પ્રસંગે તેની પડખે બેસા રહીને મદદ કરવામાં તેમનું ઉદાર, માનવતાભર્યું સ્વૈચ્છિક પ્રગટ થતું. ધનની માફક સ્વહોની અને સમયની પણ તેઓ કરકસર કરતા,

નાણાં, શબ્દ અને સમય એ ત્રણમાં તેમની કઈ કરકસર ચડે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એ ત્રણે બાબતોનો ચોખ્ખો અને ચોક્કસ હિસાબ રાખવામાં તેમનો આગ્રહ રહેતો. આ બધું તેઓ કોઈ પણ આધુનિકને શરમાવે તેટલી ચીવટ ને સુધડતાથી કરતા. શિસ્ત ને સંયમના તેઓ ચાહક હતા. વજ્જ જેવા દેખાતા તેમના હૃદયની નીચે સ્વળનો, સ્વધર્મીઓ અને સ્વદેશવાસીઓ માટે પ્રેમનો ઝરો વહેતો. તેમની બહેર સેવાપ્રવૃત્તિ ૧૯૧૮ માં ગુજરાત રેલસંકટના રાહતકાર્યથી શરૂ થયેલી તે મોરબીની હોનારત સુધીનાં રાહતકાર્યો સુધી ચાલેલી. લોકકલ્યાણનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે કરેલા દાનનો પ્રવાહ અમદાવાદથી ગુજરાતમાં ફેલાઈને ભારતખરમાં ફરી વળેલ છે, જેનાં ફળસ્વરૂપે જૈન તીર્થો અને ધર્મસ્થાનોનો ક્લાદષ્ટિપૂર્વકનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે, ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય અને તેને સંલગ્ન વિવિધ શિક્ષણસંસ્થાઓની સ્થાપના થયેલ છે અને પ્રાચ્ય વિદ્યાકલાના સંશોધનની તેમજ કાપડઉદ્યોગ અને વ્યવસ્થાપન (મિઝનેશ મેનેજમેન્ટ) ના તથા ભૌતિકશાસ્ત્ર, પર્યાવરણવિદ્યા વગેરેના શિક્ષણની અભિનવ ઉત્તમ સમવહ ઊભી થઈ શકી છે.

આવી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા, ગુજરાતના આ મહાન સપૂતના જીવનની ઝલક જોઈએ.

કસ્તૂરભાઈનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૯૪ ના ડિસેમ્બરની ૧૯ મી તારીખે અમદાવાદમાં થયો હતો. તેમના પિતા લાલભાઈ દલપતભાઈ શેઠ ખી.એ. સુધી ભણેલા. ધનોપાર્જનની સાથે સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી અદા કરવાની ભાવના તેમનામાં હતી. એટલે જૈન સમાજનાં અને વ્યાપક લોકહિતનાં કામોમાં તેમનો અગ્રહિસ્સો રહેતો, નગરશેઠ મયાભાઈના અવસાન પછી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનું પ્રમુખપદ તેમને સોંપાયું હતું. લોહ કાર્કને માઉન્ટ આશુની મુલાકાત દરમ્યાન દેલવાડાનાં દહેરાનાં શિલ્પસ્થાપત્યથી પ્રભાવિત થઈને તે મંદિરો સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતાને સોંપવાનો પ્રસ્તાવ મૂકેલો, ત્યારે લાલભાઈ શેઠે તેનો વિરોધ કરેલો, અને પેઢી હસ્તક તેની સુરક્ષા સુપેરે ચાલે છે તેની ખાતરી કરાવવા આઠદસ વર્ષ સુધી મંદિરોમાં કારીગરોને કામ કરતા બતાવ્યા હતા. ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૮ સુધી જૈન સ્વેતાંખર કોન્ફરન્સના મહામંત્રી તરીકે તેમણે સેવાઓ આપી હતી. ૧૯૦૮માં સમેતશિખર પર ખાનગી બંગલા બાંધવાની સરકારે મંજૂરી આપેલી તેની સામે વિરોધ નોંધાવીને સરકાર સમક્ષ અસરકારક રજૂઆત કરીને

લાલભાઈ શેકે તે મંજૂરી રદ કરાવી હતી. તેઓ ગુજરાત કોલેજના ટ્રસ્ટી પણ હતા. શાળાઓ, પુસ્તકાલયો અને સામાજિક સંસ્થાઓના પુસ્તકર્તા દાનવીર તરીકે તેમની સુવાસ ગુજરાતભરમાં ફેલાયેલી હતી. સરકારે તેમની સેવાઓની કદર રૂપે તેમને સરદારનો ખિતાબ આપ્યો હતો. ૧૯૧૨ના જૂનની પાંચમી તારીખે એકાએક હૃદય અંધ પડવાથી ૪૯ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયેલું.

લાલભાઈને સાત સંતાનો હતાં. ત્રણ પુત્રો અને ચાર પુત્રીઓ, કસ્તૂરભાઈની પહેલાં બે બહેનો, ડાહીબહેન અને માણેકબહેન અને એક ભાઈ, ચીમનભાઈ જન્મેલાં. તેમની પછી જન્મેલાં તે નરોત્તમભાઈ, કાન્તાબહેન અને લીલાવતીબહેન, પિતાના કંપ અને માતાના વાતસલ્ય વચ્ચે સાતે સંતાનોનો ઉછેર થયો હતો.

કસ્તૂરભાઈએ પ્રાથમિક શિક્ષણ ત્રણ દરવાજા પાસેની મ્યુનિસિપલ શાળા નં. ૮માં લીધું હતું. ૧૯૧૧માં આર. સી. હાઈસ્કૂલમાંથી તેઓ મેટ્રિક્યુલેશન ખરીદ્યામાં બીજા વર્ગમાં બીજા નંબરે પાસ થયેલા. તે વખતે આર. સી. હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર કોન્ટ્રોલર તથા સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ ધ્રુવનો પ્રભાવ તેમના પર પડેલો. સ્વ. બલુભાઈ ઠાકોર અને સ્વ. જીવણલાલ દીવાને સ્વદેશીની હીરચાલ શરૂ થતાં એ સરકારી શાળામાંથી રાજીનામું આપેલું. તે વખતે કસ્તૂરભાઈ અંગ્રેજી ચોંથા ધોરણમાં હતા. મેટ્રિક પાસ થયા પછી તેઓ ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયા. પરંતુ તે પછી છ મહિનામાં પિતાનું અવસાન થતાં મિલના વહીવટમાં ભાઈને મદદ કરવા સારું તેમને ભણતર છોડવું પડ્યું.

મઝિયારું વહેંચાતાં કુટુંબને ભાગે આવેલી રાયપુર મિલનો વહીવટ કાકાની નિગેડબાની નીચે શરૂઆતમાં ચાલતો હતો. કસ્તૂરભાઈએ ટાઈમક્રીપરની, સ્ટોરક્રીપરની અને રૂની ખરીદી અંગેની કામગીરી બજાવતાં બજાવતાં કાપડ-ઉદ્યોગની જાણકારી મેળવી લીધી. પછી આપસૂઝ અને કુનેહથી મિલનો વહીવટ એવી સુંદર રીતે કર્યો કે પ્રથમ પ્રયત્ને જ બંધી ગુણવત્તાવાળું કાપડ ઉત્પન્ન કરીને રાયપુર મિલને ભારતના નકશા પર મૂકી આપી. પછી તે અશોક મિલ (૧૯૨૧), અરુણ મિલ (૧૯૨૮), અરવિંદ મિલ (૧૯૩૧), નૂતન મિલ (૧૯૩૨), અનિલ સ્ટાર્ચ (૧૯૩૭), ન્યૂકોટન મિલ (૧૯૩૭), નીલા પ્રોડક્ટ્સ (૧૯૪૪) અને એ સૌના શિરમોર જેવો અતુલ સંકુલ (૧૯૫૦) : એમ તેમના ઉદ્યોગનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો અને 'લાલભાઈ ગુપ્ત'ની ગણના દેશનાં અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગગૃહોમાં થઈ.

આ બધા વખત કસ્તૂરભાઈએ પિતાની માફક સાર્વજનિક હિતનાં કામોમાં પણ એટલા જ ઉત્સાહથી રસ લીધો હતો. ૧૯૨૧માં સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ બનેલાં. તેમના કહેવાથી કસ્તૂરભાઈ અને તેમના ભાઈઓએ મ્યુનિસિપલ પ્રાથમિક શાળા માટે રૂપિયા પચાસ હજારનું દાન આપ્યું. ત્યારથી દાનના શ્રીગણેશ મંડાયા. ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયેલું તે વખતે પં. મોતીલાલ નેહરુ સાથે તેમને મૈત્રીસંબંધ બંધાયો, ૧૯૨૨માં સરકારની સલાહથી કસ્તૂરભાઈ વડી ધારાસભામાં મિત્રમાલિક મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયા. ૧૯૨૩માં સ્વરાજ પક્ષની સ્થાપના થઈ. તે પક્ષને અમદાવાદ તથા મુંબઈના મિલમાલિકોએ પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. વડી ધારાસભામાં કાપડ પરની જકાત રદ કરવાનું બિલ કસ્તૂરભાઈએ મૂક્યું હતું તે સરકાર તરફથી અનેક વિધ્નો આવવા છતાં તે બિલ છેવટે પસાર થયું હતું. સ્વરાજ પક્ષના સભ્ય નહીં હોવા છતાં કસ્તૂરભાઈને પં. મોતીલાલજીએ ‘સવાઈ સ્વરાજિસ્ટ’નું બિરુદ આપ્યું હતું. ૧૯૨૧ માં અમદાવાદમાં મજૂરો અને મિત્રમાલિકો વચ્ચે બોનસ અંગે ઝઘડો થયેલો; ૧૯૨૩માં પગારઘટાડાને કારણે મજૂરોએ હડતાળ પાડેલી અને ૧૯૨૮માં મજૂરોની વેતનધારાની માગણી અંગે ગાંધીજી અને મંગળદાસનું પંચ નિભાયેલું. ૧૯૩૬માં મિલમાલિકોએ વેતનકાપની જાહેરાત કરતાં ગાંધીજી અને કસ્તૂરભાઈના પંચ વચ્ચે મતભેદ ઊભો થયેલો. તે બધા પ્રસંગે કસ્તૂરભાઈએ કોઈની સેહમાં તણાયા. વગર પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપેલો. પણ આ મતભેદને કારણે તેમણે કોઈના તરફ રાગદ્વેષનું વલણ દાખવ્યું નહોતું.

સ્વરાજ આવ્યા પહેલાં મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરીકે (૧૯૨૯) અને ભારતના ઉદ્યોગપતિઓના પ્રતિનિધિ તરીકે (૧૯૩૪) તેમણે જિનીવા મજૂર પરિષદમાં ભાગ લીધો હતો. ભારત અને બ્રિટન વચ્ચેના વેપાર અંગેની સમિતિ પર તેમની નિમણૂક થયેલી (૧૯૩૬) તેમજ ઇજિપ્તમાં ખરીદેલ રૂના પ્રશ્ન અંગે ઇજિપ્ત સરકાર સાથે (૧૯૪૩) અને બ્રિટનના ટેક્સ્ટાઇલ મશીનરી મેન્યુફેક્ચરર્સ સાથે (૧૯૪૬) વાટાઘાટો કરેલી. સ્વરાજ આવ્યા પછી પણ આ પ્રકારનાં પ્રતિનિધિ-મંડળોની આગેવાની તેમણે સંભાળેલી. એ બધા પ્રસંગે દેશનું હિત સર્વોપરિ ગણીને તેમણે પરદેશીઓ સાથે ચર્ચા કરી હતી અને કુનેહપૂર્વક પોતાની વાત તેમને ગળે ઉતારી હતી.

કસ્તૂરભાઈની શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રની સેવા તેમણે કરેલી લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓના શિખરરૂપ છે. ૧૯૩૫ના મેની ૧૫મી તારીખે અમદાવાદ એન્જ્યુકેશન

સોસાયટીની સ્થાપના થઈ. તેનું આયોજન કસ્તૂરભાઈએ કરી આપ્યું હતું. ભવિષ્યના વિકાસને લક્ષમાં રાખીને તેમણે જસો એકર જમીન ૭૦ લાખ રૂપિયા ખર્ચાને સંપાદન કરાવી હતી, જેને લીધે ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું લબ્ય ને વિશાળ કેમ્પસ અસ્તિત્વમાં આવી શક્યું છે. તેમના પરિવાર તરફથી આર્ટ્સ કોલેજ, એન્જિનિયરિંગ કોલેજ તથા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરને માટે મોટાં દાન અપાયાં. છેલ્લાં ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષમાં લાલભાઈ દલપતભાઈ પરિવાર ટૂસ્ટ તરફથી પોણા ત્રણ કરોડ રૂપિયાની અને તેમને હસ્તક ચાલતાં ઉદ્યોગગૃહો તરફથી ચાર કરોડ રૂપિયાની સખાવત થયેલી છે. કસ્તૂરભાઈ શેઠને શિક્ષણ પ્રત્યે કેટલી દિલચસ્પી હતી તે આ પરથી જોઈ શકાશે. જે તેમ ન હોત તો અટીરા, પી.આર.એલ., લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, સ્કૂલ ઓફ આર્કિટેક્ચર, નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિઝાઈન અને વિક્રમ સારાભાઈ કમ્યુનિટી સેન્ટર જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલી સંસ્થાઓ અમદાવાદને આંગણે જભી થઈ શકી હોત કે કેમ એ શંકા છે. પીઠ ઉદ્યોગપતિ કસ્તૂરભાઈ અને જીવાન વિજ્ઞાની ડો. વિક્રમ સારાભાઈના સંયુક્ત સ્વપ્નની એ સિદ્ધિ છે.

કસ્તૂરભાઈની પ્રિય આકાંક્ષા પાર પાડનારી બીજી એક સંસ્થા તે યુનિવર્સિટી કેમ્પસ પર છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી આગખોટ આકારના રૂપકડા સ્થાપત્યરૂપે જભેલું લા. દ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર છે. ૧૯૫૫ માં તેની સ્થાપના થયેલી. તેનું ઉદ્ઘાટન જવાહરલાલ નેહરુએ કરેલું. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ સંસ્થાને ૧૦,૦૦૦ હસ્તપ્રતો અને ૭૦૦૦ પુસ્તકોની અત્યંત મૂલ્યવાન ભેટ આપી હતી. આજે સંસ્થા પાસે ૭૦૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો એકત્ર થયેલી છે, તેમાંથી દસ હજાર જેટલી હસ્તપ્રતોની યાદી કેન્દ્ર સરકારની સહાયથી અને પાંચ હજાર જેટલી હસ્તપ્રતોની યાદી ગુજરાત સરકારની સહાયથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આજ સુધીમાં સંસ્થા તરફથી ૧૦૦થી પણ વધુ સંશોધનગ્રંથો પ્રકાશિત થયેલા છે અને ૨૦૦૦ જેટલી ક્રીમતી હસ્તપ્રતોની માઈક્રોફિલ્મ ઉતરાવાયેલી છે. આ સંસ્થાનું મુખ્ય આકર્ષણ સાંસ્કૃતિક સંગ્રહાલય છે. કસ્તૂરભાઈ અને તેમનાં કુટુંબીજનો તરફથી ભેટ મળેલી સંખ્યાબંધ પુરાવસ્તુઓ તેમાં સંઘરાયેલી છે. સુંદર ચિત્રો, શિલ્પો, આભૂષણો, ગૃહશૈલાની વસ્તુઓ, પોથીઓ અને બારમા સદીની ચિત્રયુક્ત હસ્તપ્રતો મળીને આશરે ચારસો નમૂનાઓ આ સંગ્રહાલયમાં મૂકેલા છે, જે પ્રાચીન ભારતીય જીવન અને સંસ્કૃતિની મોહક ઝલક પૂરી પાડે છે.

કસ્તૂરભાઈની કલાદષ્ટિને જૂના પ્રેમાભાઈ હોલની બાંધણી ખૂંચતી હતી. તેનો કાયાકલ્પ કરાવવાની તેમણે યોજના કરી, રૂ. ૫૫,૭૦,૦૦૦ ના ખર્ચે પ્રેમાભાઈ હોલની નવરચના થઈ તેમાં રૂ. ૩૨,૧૫,૦૦૦નું દાન કસ્તૂરભાઈ પરિવાર અને લાલભાઈ શુપના ઉદ્યોગગૃહોએ આપેલું.

વિખ્યાત સ્થપતિ લૂઈ કાન્હે કસ્તૂરભાઈને કુદરતી સહવાળા સ્થપતિ કહ્યા હતા તે, તેમણે પોતાની જાતદેખરેખ નીચે રાણકપુર, દેલવાડા, શત્રુંજય અને તારંગા તીર્થનાં મંદિરોના શિલ્પ-સ્થાપત્યને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે તે જોતાં, સાચું લાગે છે. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે ઠાયકાઓથી જીર્ણ અવસ્થામાં પડેલાં તીર્થમંદિરોની રોનક સુધારવાની યોજના ઘડી. ચારે બાજુ ટેકરીઓની વચ્ચે જંગલમાં બિસ્માર હાલતમાં ઉપેક્ષિત રહેલા રાણકપુર તીર્થે પુનરુદ્ધાર પામતાં નવી રોનક ધારણ કરી છે. કસ્તૂરભાઈએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવીને જૂની કોતરણી ન્યાંબ્યાં ક્ષત થઈ હતી ત્યાંયાં તેમાં ભળી જાય તેવી નવી કોતરણી અને ભાત કારીગરો પાસે ઉપસાવરાવી હતી. એવું જ દેલવાડા, તારંગા અને શત્રુંજય તીર્થનું છે. દેલવાડાનાં દહેરાના આરસના કુળનો આરસ હાંતાના કુંગરામાંથી મેળવતાં ખૂબ તકલીફ પડી હતી. જીર્ણોદ્ધારનો ખર્ચ શિલ્પીએ ઘનકૂટના પચાસ રૂપિયા કહેલો પણ શિલ્પ તૈયાર થયા પછી તે પચાસને બહુલે બસો રૂપિયા થયેલો માલૂમ પડ્યો, પણ એટલી સુંદર પ્રતિકૃતિ બની હતી કે કસ્તૂરભાઈનો કલાપ્રેમી આત્મા પ્રસન્ન થઈ ગયો અને વધુ ખર્ચનો જરા પણ રંજ ન થયો. શત્રુંજય તીર્થમાં તેમણે જૂના પ્રવેશદ્વારોને સ્થાને ભવ્ય દરવાજા મુકાવ્યા છે અને મુખ્ય દેરાસરની કળાને ઢાંકી દેતી નાની દેરીઓ અને તેમાંની મૂર્તિઓને વચ્ચેથી ખસેડી લીધી છે.

ધર્મદષ્ટિ ખૂલતાં જીવનદર્શનની ક્ષિતિજોનો વિસ્તાર થાય છે તેવું જીર્ણોદ્ધાર પામેલાં આ ધર્મસ્થાનો જોનારને લાગવાનો સંભવ છે.

એક અમેરિકન મુલાકાતીએ એક વાર કસ્તૂરભાઈને, પ્રશ્ન કર્યો, “આવતી કાલે જ તમારું અવસાન થવાનું હોય તો...”

“મને આનંદ થશે.” અટકાસ્ય કરતાં કસ્તૂરભાઈએ કહ્યું.

“પણ પછી શું?”

“પછી શું થશે તેની મને જરાય ચિન્તા નથી.”

“તમારું શું થશે તેનો વિચાર આવે છે ખરો?”

“હું પુનર્જન્મમાં મારું છું.”

“એટલે ?”

“જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે ઈશ્વર જેવું કંઈ નથી. હું ઈશ્વરની સ્થિતિ પર્યાન્ત પહોંચી શકું છું. તેનો અર્થ એ થયો કે મારે મારું ચારિત્ર્ય એટલું ઊંચે લઈ જવું જોઈએ કે એ પદને માટે હું ક્રમેક્રમે પાત્ર થતો જાઉં. આ વિચાર માટે મને ખૂબ માન છે, ગૌરવ છે.”

“તે સ્થિતિએ શી રીતે પહોંચી શકાય ?”

“તે પણ અમારા ધર્મમાં બતાવ્યું છે. સત્ય બોલવું, ધનનો પરિગ્રહ ન રાખવો, હિંસા ન કરવી, વગેરે. આ કહ્યા તેનાથી ઊંચા સિદ્ધાન્તો ખીજે ભાગ્યે જ જોવા મળશે.”

“જૈન ધર્મ એટલે શું ?”

“ખરું પૂછો તો જૈન ધર્મ તે ધર્મ નથી, જીવન જીવવાની એક રીત છે, જેનું અનુસરણ કરવાથી આ જિંદગીમાં જ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક કોટિએ પહોંચી શકાય છે.”

“જૈન ધર્મમાં ધનનો સંચય ન કરવાનું કહ્યું છે ખરું ?”

“ના. તેમાં એમ કહ્યું છે કે નક્કી કરેલી મર્યાદાથી અધિક સંપત્તિ ન રાખવી.”

“તમે એનું વ્રત લીધું છે ખરું ?”

“ના. પોતે મેળવેલ ધનનો અમુક ભાગ સાર્વજનિક કલ્યાણ અર્થે ખર્ચવો એવો મારો નિયમ છે ખરો.”

તા. ૮ જાન્યુઆરી ૧૯૮૦. કસ્તૂરભાઈ મુંબઈમાં માંદા પડ્યા. ડોક્ટરે તેમની નાજીક તબિયત જોઈને પંદર દિવસ પથારીમાં રહેવાની સલાહ આપી. “મને એક વાર અમદાવાદ ભેગો કરો. પછી ત્યાં આરામ લઈશ,” કસ્તૂરભાઈએ કહ્યું. ડોક્ટરે પ્રવાસનું જોખમ ખેડવાની ના પાડી. પણ કસ્તૂરભાઈએ અમદાવાદ સાથે એવું અદ્વૈત સાધ્યું હતું કે છેલ્લા દિવસો અમદાવાદમાં ગાળવાની તેમની તીવ્ર ઈચ્છા હતી. તેમની ખેચેની જોઈને ડોક્ટરે છેવટે તેમને અમદાવાદ જવાની સંમતિ આપી. વેદનામાં પણ તેમના મુખ પર આનંદ છવાયો. એમ્બ્યુલન્સ ગાડીમાં તેમને સ્ટેશને લઈ ગયા. ખીજે દિવસે સવારે અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે મન પ્રકુલ થયું અને સર્વ દર્દ જાણે અદશ્ય થઈ ગયું. તે પછી, ૧૯મી જાન્યુ-

આરીએ તેમની પ્રિય કર્મભૂમિ પરથી વિદાય લઈ પ્રિયતર દિવ્યધામ જવા માટેનું તેકું આવ્યું, જેનો તેમણે શાન્તિ ને સંતોષથી સ્વીકાર કર્યો.

કસ્તૂરભાઈ માનતા કે માણસ મૃત્યુ પામે તેને ક્ષીણ દેશનું ઉત્પાદન અટકવું નહીં જોઈએ. ખરી અંજલિ તો તેની ભાવના મુજબનું કામ કરીને આપવી જોઈએ. તેમણે સ્પષ્ટ સૂચના આપેલી કે મારા અવસાનના શોકમાં એકે મિલ બંધ ન રહેવી જોઈએ. તેમના પુત્રાએ શેઠની આ ઇચ્છા લાલભાઈ ઝૂપની નવે મિલોના કારીગરોને પહોંચાડી. મજૂરો શેઠની અદ્ય જાળવીને કામ પર ચડી ગયા. આખા અમદાવાદમાં જેમના શોકમાં હડતાળ હતી, તેમની જ મિલો એ દિવસે ચાલી તે એક અપૂર્વ ને અભિનંદનીય ઘટના ગણાય! દેશના કોઈ નેતાના અવસાન વખતે નહોતું બન્યું, તે કસ્તૂરભાઈના અવસાન વખતે બન્યું.

ધીરુભાઈ ઠાકર

પ્રકાશકીય

પ્રાકૃત જૈન વિદ્યા વિકાસ કુંડનો ઉદ્દેશ—“પ્રાકૃતના મૂળ સાહિત્યનું સંપાદન અને અનુવાદનું પ્રકાશન તેમજ પ્રાકૃતના વિશિષ્ટ અધ્યેતાઓને પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે.” આ ઉદ્દેશની પૂર્તિરૂપે ઉદ્ધરમના દાતાઓનો સહયોગ મળવાથી એમ. એ. અને પીએચ. ડી. ના વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરી શક્યા અને અમુક ગ્રંથો પ્રકાશિત કરી શક્યા તેનો અમને આનંદ છે.

પ્રારંભમાં અમારી પ્રવૃત્તિ બહુ નાના પાયા પર હતી અને સૌથી પહેલા હિન્દી ભાષામાં એક નાનકડું પુસ્તક ૧. “ભારતીય માપાઓ કે વિકાસ ઔર સાહિત્ય કી સમૃદ્ધિ મેં શ્રમણોં કા મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન” ઈ. સ. ૧૯૭૯ માં પ્રકાશિત ક્યું”. ત્યારપછી ખાસ કરીને “શ્રેષ્ઠી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્મારક નિધિ”નો સહયોગ મળવાથી મોટા પ્રકાશનો હાથમાં લીધા, જેમ કે—૨. “પ્રાકૃત-હિન્દી કોશ”-(ઈ. સ. ૧૯૮૭), ૩. “Kouhala's Lilāvai-kahā”નું અંગ્રેજીમાં રૂપાંતર (ઈ.સ. ૧૯૮૮) ૪. “આરામશીલા-રાસમાળા” (ઈ.સ. ૧૯૮૯) અને ૫. પૂ. મહેન્દ્રસૂરિકૃત-“નમ્મયામુંદરી-કહા, હિન્દી અનુવાદ કે સાથ” (ઈ. સ. ૧૯૮૯)

અત્યારે જૈન-દર્શનના આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતનામ આદરણીય પં. શ્રી. દ્વસુખભાઈ માલવળિયાનું પુસ્તક “જૈનાગમ-સ્વાધ્યાય” પ્રકાશિત કરતાં અમને ખૂબ આનંદ થાય છે જેમાં જૈન આગમ સાહિત્ય વિશેના એમના સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખો અને અમુક આગમ ગ્રંથોમાં ગુજરાતીમાં લખેલી પ્રસ્તાવનાઓ માંથી તેમણે પોતે જ પસંદ કરેલા લખાણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પં. શ્રી. દ્વસુખભાઈ માલવળિયાએ એમના જૈન આગમ સાહિત્ય વિશેના ઉપરોક્ત બંને પ્રકારના ગુજરાતી લખાણોને પુસ્તકરૂપે રજૂ કરવાની અમને જે તક આપી તે બદલ સૌ પ્રથમ અમે તેમનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ. વળી ગ્રંથનું પરિશિષ્ટ તૈયાર કરીને આ ગ્રંથની જે વિદ્યાકીય ઉપયોગિતા વધારી છે તે બદલ એમના પુત્ર શ્રી. રમેશભાઈનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં “શ્રેષ્ઠી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્મારક નિધિ” એ સંપૂર્ણ સહયોગ કર્યો છે તે બદલ તેમના ટ્રસ્ટીઓનો અને શ્રી આત્મારામભાઈ

સુતરિયાએ આ કાર્યમાં ઊંડો રસ લઈને અમને સહકાર આપ્યો છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

પ્રાકૃત જૈન વિદ્યા વિકાસ ફંડની શૈક્ષણિક અને વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પં. શ્રી હલસુખભાઈ માલવળિયા તથા ડૉ. શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીની પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન અમને હંમેશાં મળતાં રહ્યાં છે તેને માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરવા માટે અમે કિરના પ્રિન્ટરીના માલિક હરજીભાઈ એન. પટેલ અને સૌ કારીગરભાઈઓના આભારી છીએ.

ગ્રંથના પ્રારંભમાં શ્રેષ્ઠી શ્રી. કસ્તૂરભાઈનું જીવન લખવા માટે શ્રી. ધીરુભાઈ ઠાકરના આભારી છીએ.

જૈન ધર્મ અને દર્શનના પ્રકાંડ વિદ્વાનના આ ગ્રંથનો પૂરેપૂરો લાભ જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાનો, સાધુ-સંતા અને વિદ્યાર્થીઓ લેશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

તા. ૨૮-૩-૧૯૯૧

ચૈત્ર સુદ તેરસ, સં. ૨૦૪૭

મહાવીર જયન્તી

કે. આર. ચન્દ્રા

માનદ મંત્રી

પ્રા. જૈ. વિ. વિ. ફંડ

લેખકના બે ખાલ

પ્રસ્તુત પુસ્તક 'જૈનાગમ સ્વાધ્યાય'માં ઈ. ૧૯૪૭ થી શરૂ કરી આજ સુધી જે કાંઈ ગુજરાતી ભાષામાં જૈનાગમ વિષે લખ્યું છે તેમાંથી ચૂંટીને લખાણોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. હિન્દી અંગ્રેજીમાંના લખાણો અવસરે પ્રકાશિત કરવાનો ધરાદો છે.

પ્રથમના લેખમાં જૈન સાહિત્યના નિર્માણ પાછળનું દષ્ટિબિંદુ શું છે તે વિસ્તારથી નિરૂપવામાં આવ્યું છે, અને બીજા લેખમાં જૈનદાર્શનિક વિચારણા જે પછીના કાળે વિસ્તાર પામી છે તેનું મૂળ જૈનાગમમાં છે તે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન છે. આ પછી જૈનાગમો વિષે સર્વેક્ષણ છે. તેમાં જૈનાગમોના કર્તા, તેનો સમય, તેની વાચનાઓ, તેનો વિષય, તેના વિચ્છેદની ચર્ચા, જૈનાગમો કયા કયા અને તેની ટીકાઓ ઇત્યાદિ વિષે સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે. અને પછી કેટલાક આગમોનો સંક્ષિપ્ત કે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે. સંક્ષિપ્ત પરિચયમાં આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગમાં જૈનદર્શનની ભૂમિકા કેવી સ્થિર થઈ તેનો સાર આપવામાં આવ્યો છે અને જૈનાગમોમાંના સ્થાનાંગ-સમવાયાંગનો પણ સામાન્ય પરિચય છે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત જૈનાગમ ગ્રન્થમાળામાં પૂજ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિક્રમજી અને પંડિત શ્રી અમૃતલાલ ભોજક સાથે ૧ નંદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્ર તથા ૨ પણ્ણવણાસુત્ર (બે ભાગ) સંપાદિત કરવાનો અવસર મળ્યો હતો તે મારું સહલાભ્ય હતું અને ઉક્ત બંને પ્રકાશનોમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનાઓ અમારા ત્રણેના નામે પ્રકાશિત છે. તેમાંનો મેં લખેલો અંશ અહીં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો મોટો ભાગ આ પ્રસ્તાવનાઓ રોકે છે.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર એ ભગવાન મહાવીર પછીના ૪૦૦ વર્ષમાં જૈન તત્ત્વ-વિચાર જે રૂપે સ્થિર થયો તેનું સર્વેક્ષણ છે. તે નંદી-અનુયોગ એ ભ. મહાવીર પછીના ભગવત્કાળ હજાર વર્ષમાં સ્થિર થયેલી જૈન માન્યતાઓનો વિશ્વકોષ છે.

પ્રસ્તુતમાં પ્રજ્ઞાપના એ પૂર્વને આધારે રચાયું અને 'પૂર્વ' નામનું સાહિત્ય વિદ્યમાન હતું એ મતને સ્થાપીને પછી પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા આદિની જરૂરી ચર્ચા કર્યા પછી સમગ્ર ગ્રન્થની તુલના ભગવતી, જીવાજીવાભિગમ સાથે તો કરી જ છે

ઉપરાંત દિગંબર આગમ 'ષટ્પદાગમ' સાથે ૩૬ માંના પ્રત્યેક પદની તુલના કરવામાં આવી છે. આમ પ્રજ્ઞાપનાના સાર ઉપરાંત બીજી આવશ્યક સામગ્રી સમાવિષ્ટ છે. આમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રજ્ઞાપના એ ષટ્પદાગમથી પૂર્વવર્તી છે. મારી આ માન્યતાના વિરોધમાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડા. એ. એન. ઉપાધ્યે અને બીજા દિગંબર વિદ્વાનોએ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. સાચો મત શું છે તે તો અહીં જે ચર્ચા આપવામાં આવી છે તે વિષે વિદ્વાનો જ નક્કી કરે એ વિનંતી છે.

મને હવે નવી દલીલ જે સૂઝે છે તે આ છે—જૈન આગમમાં જીવભેદો સાથે માર્ગજ્ઞસ્થાનની યોજના અનેક ઠેકાણે છે પણ જીવસમાસ અથવા ગુણસ્થાનની યોજના આગમમાં તો નથી જ. સમવાયોગમાં માત્ર ઉલ્લેખ છે, ઉપરાંત ગુણસ્થાન ૧૪ છે તેની કોઈ વાત ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ કહી નથી. તેથી ઉલટું તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં માત્ર દશ સ્થાનોની ચર્ચા છે (૯-૪૭) જે ત્રૌલ્કોની દશ ભૂમિનું અનુસરણ છે. પણ ષટ્પદાગમ તો જીવભેદોમાં, માર્ગજ્ઞાસ્થાનો ઉપરાંત ૧૪ ગુણસ્થાનોની યોજના અનેકવાર કરે છે. આથી જણાય છે કે ગુણસ્થાન ૧૪ છે એ વિચારણા સ્થિર થયા પછી જ ષટ્પદાગમની રચના થઈ હશે, ન્યારે પન્નવણામાં તો ૧૪ ગુણસ્થાનો વિષે કશી જ ચર્ચા નથી માત્ર જીવભેદોમાં માર્ગજ્ઞાસ્થાનોની યોજના કરવામાં આવી છે.

પ્રજ્ઞાપનાની પ્રસ્તાવનામાં બીજો જે એક મુદ્દો વિચારણીય છે તે એ છે કે જૈનોના નમસ્કાર મંત્રનો કોઈ ઇતિહાસ હોઈ શકે કે નહીં. પ્રસ્તુતમાં અતિ સંક્ષેપમાં મેં નવકારમંત્ર કેવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિકસિત થયો તે દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે (પૃ. ૯૯). આનો મૌખિક વિરોધ પૂજ્ય મુનિશ્રી જંબૂવિજયજીએ કર્યો છે અને પરિણામે મારે જૈનાગમ ગ્રન્થમાળાના સંપાદન કાર્યથી છૂટા થવું પડ્યું છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે તેમણે પોતાનો આ વાંધો મૌખિક જણાવ્યો છે અને હજુ સુધી આ બાબતમાં કોઈ લખ્યું નથી. વળી આ વાત પૂ. પુણ્યવિજયજી સાથે મારા નામે પ્રકાશિત થયા છતાં આનો વિરોધ તેમણે પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી સમક્ષ દર્શાવ્યો હોય એવું મારી જાણમાં નથી. તેમના અવસાન પછી વિરોધને મહાવીર વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓ સમક્ષ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. એ જે હોય તે પણ વિદ્વાનોને વિનંતી કે આ બાબતે પણ નિર્ણય કરે.

પ્રજ્ઞાપનાના પરિચય પછી નંદી-અનુયોગની પ્રસ્તાવનાનો અંશ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં જૈનાગમે વિષે પુનઃ વિચારણા કરવામાં આવી છે. અને પછી

નંદી-અનુયોગમાં પ્રતિપાદિત વિષય ચર્ચાનો સંક્ષેપ આપી અંતે વિસ્તારથી વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની આગમયુગની વિચારણા આપવામાં આવી છે.

મારા આ લખાણોનું મુદ્રણ-પ્રકાશન જેમણે જેમણે પૂર્વકાળે કર્યું છે તેમનો આભાર માનવો પ્રસંગપ્રાપ્ત છે. તેમાં વિશેષે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રીશ્રીને આભાર માનું છું જેમણે અને પ્રસ્તાવના પ્રકાશિત કરવાની સહયોગ મંજૂરી આપી છે.

પ્રસ્તુત પ્રકાશનની બધી જ જવાબદારી મારા પરમમિત્ર ડૉ. કે. ઋષભચન્દ્રે સ્વીકારીને પ્રાકૃત જૈન વિદ્યાવિકાસ ગ્રન્થમાળામાં આને સ્થાન આપ્યું છે તે બદલ તેમનો વિશેષ આભારી છું. ઉપરાંત મારા પરમમિત્ર ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ આના પ્રકાશનમાં જે રસ લીધો છે તે માટે તેમનો પણ આભાર માનું છું. પરિશિષ્ટ બનાવવામાં અને ટૂંક તપાસવા માટે મારા પુત્ર રમેશ સહાય કરી છે તેનો નિર્દેશ પણ આવશ્યક છે. આ પુસ્તકના ટાઇટલ માટે શ્રી શશિકાંત પંચાલે ચિત્ર કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું. શ્રી કિશ્ના પ્રિન્ટરીના માલિક શ્રી હરજીભાઈએ રસ લઈને મુદ્રણ કર્યું છે તે બદલ તેમનો પણ આભારી છું.

૮, ઓપેરા સોસાયટી

અમદાવાદ-૭

તા. ૨૮-૩-'૯૧

દલસુખ માલવણિયા

અનુક્રમણિકા

૧	જૈન સાહિત્યગત પ્રારંભિક નિષ્ઠા	૧
૨	જૈન આગમ—જૈનદર્શનનું મૂળ	૧૧
૩	જૈનાગમ	૧૫
૪	આચારાંગ—સૂત્રકૃતાંગ—જૈન દાર્શનિક વિચારણાનો આદિ કાળ	૪૩
૫	સ્થાનાંગ—સમવાયાંગ	૫૧
૬	પ્રજ્ઞાપના	૬૫
૭	જૈનાગમો	૨૮૯
૮	નંદીસૂત્ર	૩૨૩
૯	અનુયોગદ્વાર	૩૪૧
૧૦	આગમયુગના વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયો	૩૬૭

પરિશિષ્ટા

૧	અ-થ-અ-થકાર	૪૦૩
૨	વિષયસૂચિ	૪૧૧
	શુદ્ધિપત્ર	૪૩૨

જૈન સાહિત્યગત પ્રારંભિક નિષ્ઠા

જૈન સાહિત્ય સમારોહનું આ ખીજું અધિવેશન છે. તેના પ્રમુખપદે મને ખેસાર્યો છે, પણ મારાથી પણ વિશેષ યોગ્યતા ધરાવનારા વિદ્વાનો હોવા છતાં મને કેમ ખેસાર્યો હશે તે વિચારું છું ત્યારે મારા પ્રત્યેનો સંચાલકોનો અનુરાગ હશે એમ માનવા મન થાય છે. એ જે હોય તે પણ જ્યારે હવે મારે પ્રમુખપદે ખેસવું જ છે તો તે સ્વીકારી સંચાલકોનો આભાર માનવાનું જ મારે માટે શેષ રહે છે. આભાર માની આગળ વધુ છું.

સમારોહની તારીખો નિશ્ચિત કરવામાં જે થોડો વધારે વખત વિદ્વાનોને આપવામાં આવે તો આવા સમારોહો સાર્થક અને એવો પૂરો સંભવ છે. આમ ન બને તો ઘણા વિદ્વાનોને આ સમારોહ માટે લખાણ તૈયાર કરવાનો પૂરો અવકાશ ન મળે અને તેને કારણે ઉચ્ચસ્તરના નિબંધો આપણને ન મળે તે સહજ વાત છે. ખીજની શી વાત કરું; મારે પણ આ લાખણની તૈયારી જે પ્રકારની કરવી હતી તેને માટે પૂરો અવકાશ મળ્યો નથી. તેથી આમાં ક્ષતિ હોય તે નિભાવી લેવા વિનંતિ કરું તો અસ્થાને નહીં લેખાય.

જૈન સાહિત્યને જ્યારે આપણે અન્ય સાહિત્યથી જુદું પાડીએ છીએ ત્યારે તે શાથી? આ પ્રશ્ન છે. આનો ઉત્તર એ છે કે ભારતીય સાહિત્યમાં વેદથી માંડીને જે સાહિત્ય રચાયું છે તેમાં જેને આપણે જૈન સાહિત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ તે અન્ય વૈદિક સાહિત્યથી જુદું છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, જ્યારે અન્ય સાહિત્ય, વિશેષે ધાર્મિક સાહિત્ય વેદમૂલક છે એટલે કે વેદને પ્રમાણ માનીને રચાયું છે. જ્યારે જેને આપણે જૈન સાહિત્ય કહીએ છીએ તેનો પ્રારંભજ વેદના પ્રામાણ્યના વિરોધને કારણે થયો છે.

આ વિરોધ પ્રારંભમાં જે રીતે પ્રકટ થાય છે. એક તો લાખાને કારણે અને ખીજો પ્રતિષાઘ વસ્તુને કારણે.

વૈદિક સાહિત્યની લાખા જે શિષ્ટ માન્ય સંસ્કૃત હતી તેને બદલે જૈન સાહિત્યનો પ્રારંભ પ્રાકૃત એટલે કે, લોકલાખાથી થયો. વેદોએ અને તેની લાખાએ

‘મન્ત્ર’નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેથી તેના ઉચ્ચારણ આદિમાં કશો ભેદ થવા ન જોઈએ. અને તેના વિધિપૂર્વકના ઉચ્ચાર માત્રથી કાર્યસિદ્ધિ થવાની ધારણા વૈદિકોમાં બંધાઈ હતી. આના વિરોધમાં જૈન સાહિત્યે પોતાની ભાષા પ્રાકૃત સ્વીકારી અને તીર્થંકરો લોકોની ભાષા અર્ધભાગધિમાં ઉપદેશ આપે છે તેવી માન્યતા સ્થિર થઈ. એટલે પ્રારંભિક જૈન સાહિત્યની રચના પ્રાકૃતમાં જ થઈ છે તે છેક ઈસાની ચોથી સદી સુધી-તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પણ જ્યારે ગુપ્ત કાળમાં સંસ્કૃત ભાષા અને વૈદિક ધર્મનું પુનરુત્થાન થવા લાગ્યું ત્યારે જૈનોએ પણ પોતાના સાહિત્ય માટે પ્રાકૃત ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાને પણ અપનાવી. તે એટલે સુધી કે, મૂળ જૈન આગમોની ટીકાઓ ગદ્ય કે પદ્યમાં પ્રાકૃતમાં લખાતી હતી તેને બદલે ઈસાની આઠમી સદીના પ્રારંભથી તો સંસ્કૃતમાં લખાવા લાગી અને પછી કદીએ ટીકાઓ પ્રાકૃતમાં લખાઈ જ નહીં. અને એકવાર પરંપરામાં સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રવેશ થયો એટલે સાહિત્યના બધા પ્રકારોમાં પ્રાકૃતને બદલે મુખ્યપણે સંસ્કૃતને અપનાવવામાં આવી. આ તો ભાષાની વાત થઈ. હવે આપણે પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ વિષે વિચારીએ.

વેદ, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદોના કાળ પછીનું જ જૈન સાહિત્ય આપણને મળે છે, એ નિર્વિવાદ છે. એટલે વૈદિક સાહિત્યના પ્રભાવથી સર્વથા મુક્ત એવું જૈન સાહિત્ય શક્ય જ નથી. પણ વૈદિક ધર્મની જે નિષ્ઠા હોય, જે સિદ્ધાન્તો હોય તેમાંથી જૈન સાહિત્ય ક્યાં જુદું પડે છે, એ જ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રારંભમાં એવું બન્યું છે કે, વૈદિક વિચારને જ કેટલીક બાબતમાં અપનાવવામાં આવ્યો. પણ કાળક્રમે તેમાં પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું. ઉદાહરણ તરીકે આચારાંગમાં આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપના નિરૂપણમાં વૈદિક વિચાર જ નહીં, તેની પરિભાષા પણ અપનાવવામાં આવી પણ કાળક્રમે તેમાં પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું, જ્યારે એમ માલૂમ પડ્યું કે જૈનસંમત સ્વતંત્ર વિચાર સાથે વેદસંમત આત્મસ્વરૂપનો સમગ્રભાવે મેળ નથી.

આચારાંગમાં એક બાજુ એમ કહેવામાં આવ્યું કે, આત્મા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આ મૌલિક વિચારની સાથે આત્માની વૈદિક સંમત વ્યાપકતાનો મેળ સંભવ જ નથી. આથી આત્માને દેહપરિમાણ સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકારીને તેની વેદસંમત વ્યાપકતાનો નિષેધ કર્યો. અને પરિણામે આચારાંગમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, કે આત્મા નથી દીર્ઘ કે હ્રસ્વ તેને બદલે તેને હ્રસ્વ-દીર્ઘ

સ્વીકારવામાં આવ્યો અને તે સંસારી આત્મા પૂરતું જ મર્યાદિત ન રહું પણ સિદ્ધ આત્મામાં પણ સ્વીકારી લેવું પડ્યું.

વૈદિક વિચારમાં ઉપનિષદ સુધીમાં સમગ્ર વિશ્વનું મૂળ કોઈ એક તત્ત્વ છે— આવી વિચારણાને પુષ્ટ કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ એક માત્ર બ્રહ્મ કે આત્મા જ વિશ્વ પ્રપંચના મૂળમાં છે એવી વિચારણા વૈદિકોમાં દૃઢ થતી આવી અને ઉપનિષદોમાં તે વિચારને અંતિમ રૂપ આપવામાં આવ્યું. પણ જૈન આગમોમાં ચિત્ત અને અચિત્ત કે ચિત્તમંત કે, અચિત્તમંત અથવા જીવ અને અજીવ આ એ તત્ત્વો જ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.

વળી આ વિશ્વની ઉત્પત્તિની વિચારણા વૈદિક સાહિત્યમાં થઈ હતી. અને ઈશ્વર જેવા અત્રૌકિકતત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા વૈદિકોએ કરી હતી. તેને સ્થાને આ વિશ્વ અનાદિકાળથી વિદ્યમાન છે અને અનાગતમાં રહેવાનું છે એટલું જ નહીં પણ જ્યારે આમ છે ત્યારે અધિનાયક ઈશ્વર જેવા તત્ત્વનો પણ અસ્વીકાર એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા છે, જે જૈન સાહિત્યમાં સારાં પ્રમાણમાં પ્રગટ થતી રહી છે.

કર્મની પ્રતિષ્ઠા યજ્ઞકર્મરૂપે મુખ્યત્વે વૈદિકોમાં હતી, સારાંશ કે યજ્ઞકર્મનો સ્વીકાર વૈદિકોમાં હતો, પરંતુ સમગ્ર પ્રકારના કર્મ અને તેના ફળની ચર્ચા અત્યંત ગૌણ હતી. એથી જ કર્મસિદ્ધાંતની ચર્ચા ઉપનિષદ સુધી તો ગુણવિદ્યા હતી જેની ચર્ચા સૌ સમક્ષ નહીં પણ એકાંતમાં કરવી પડતી. યજ્ઞકર્મની પ્રતિષ્ઠા ઉપનિષદોમાં ઘટાડવામાં આવી અને તેને સ્થાને જ્ઞાનમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પણ કર્મને નામે યજ્ઞકર્મની પ્રતિષ્ઠાનું નિરાકરણ જૈન સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ છે. એટલું જ નહીં પણ કર્મવિચારણા આગવી રીતે જૈન સાહિત્યમાં દેખાય છે. તેમાં પ્રથમ તો એ કે આત્માની વિશુદ્ધિ માટે કે આત્મ-સાક્ષાત્કાર માટે માત્ર જ્ઞાનનું જ મહત્ત્વ નહીં પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેનું સરખું મહત્ત્વ છે એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું. અહીં ક્રિયા એટલે સત્કર્મ અથવા સદાચરણ સમજવાનું છે. ઉપનિષદોએ જ્ઞાનમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યા પણ, સદાચાર કે સદાચરણ શું, તેનું જેઈએ તેવું સ્પષ્ટીકરણ તે સાહિત્યમાં દેખાતું નથી, આથી જ પરિગ્રહના પાપ વિષે કે હિંસાના પાપ વિષે ઉપનિષદો આપણા માર્ગદર્શક બની શકે તેમ નથી. જ્યાં બધું જ આત્મ-સ્વરૂપ હોય ત્યાં કોણ કોને મારે અને કોણ શું લે કે છોડે આવી વિચારણાને બહુ અવકાશ રહેતો નથી. આથી સદાચારના જે ધોરણ જૈન સાહિત્યમાં

સ્થાપવામાં આવ્યાં તે વૈદિક સાહિત્યમાં કે જે ઉપનિષદો સુધી વિકસ્યું હતું તેમાં એ ધોરણોની કોઈ વિશેષ ચર્ચા નોવા મળતી નથી. જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં તે એ ધોરણોની જ મુખ્ય ચર્ચા તેના પ્રારંભિક સાહિત્યમાં નોવા મળે છે. અને જે ધોરણો તેમાં સ્થપાયાં તેની જ પુષ્ટિ અર્થે સમગ્ર જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે. અને તેની છાપ ઉપનિષદ પછીના વૈદિક વાસ્તવ્યમાં પણ નોવા મળે છે.

કર્મવિચારણામાં જૈન સાહિત્યની આગવી વિશેષતા એ છે કે કર્મ કરનારને તેનું ફળ એ કર્મ જ આપે છે. વૈદિક મતે યજ્ઞકર્મમાં તેના ફળ માટે પ્રથમ દેવની અપેક્ષા હતી પણ પછી તો એ દેવતાને મંત્રમયી સ્વીકારવામાં આવ્યાં અને તેથી કર્મનું ફળ વૈસ્તવિક દેવતાને અધીન ન રહ્યું પણ મંત્રને આધીન રહ્યું. આથી મંત્રના જ્ઞાતાનું મહત્ત્વ વધ્યું. અને તેઓ જ સર્વશક્તિસંપન્ન મનાવા લાગ્યા. આ પરિસ્થિતિનો સામનો જૈન સાહિત્યમાં એ રીતે થયો. એક તો એ કે એ મન્ત્રોની શક્તિનું નિરાકરણ, સંસ્કૃત ભાષાનું જ નિરાકરણ કરી કરવામાં આવ્યું અને બીજું એ કે મંત્રમાં એવી કોઈ શક્તિનો અસ્વીકાર જ કરી દેવામાં આવ્યો અને તેને સ્થાને કર્મમાં જ ફળદાયિની શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. આમ કર્મ કરનારનું જ કર્મના ફળ અંગે મહત્ત્વ થયું એટલે જે જેવું કરે તેનું તેવું ફળ તે પામે. આ વાત સિદ્ધાંતરૂપે થઈ.

આ રીતે કર્મનું ફળ દેવાની શક્તિ દેવતા કે ઈશ્વર કે મન્ત્રમાં નહીં. પણ એ કર્મમાં જ છે, જેને લીધે ફળ મળે છે—આ સિદ્ધાંત સ્થિર થયો, એટલે સ્વયં મનુષ્ય જ શક્તિસંપન્ન થયો. માત્ર મનુષ્ય જ નહીં. પણ સંસારના સમગ્ર જીવો પોતાના કર્મને માટે સ્વતંત્ર થયા. આમ જીવને તેના સ્વાતંત્ર્યની ઝોળખાણ સર્વપ્રથમ જૈન સાહિત્યમાં નોવા મળે છે.

આ સિદ્ધાંતથી એ પણ ફલિત થયું કે સંસારમાં આ જીવ તેના પોતાના જ કર્મને કારણે ભ્રમણ કરે છે અને દુઃખી થાય છે. તેના પરમાર્થ માટે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ કારણ નથી. અને જે આમ છે તો તેના શાશ્વત સુખ માટે તેણે પોતે જ પ્રયત્ન કરવાનો છે. તેને બીજે કોઈ સુખ આપી દેવાનો નથી. તે તો તેણે પોતાના અંતરમાંથી જ મેળવવાનું છે. અને તેનો ઉપાય છે—કર્મ-વિહીન થવું તે.

જૈનોનું પ્રાચીનતમ પુસ્તક આચારાંગ છે અને એમાં કર્મવિહીન કેમ થવું નોથી સંસાર પરિભ્રમણ ટળે અને પરમસુખની નિર્વાણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય

તે સમજવવામાં આવ્યું છે. વૈદિકોના કર્મકાંડી યજ્ઞમાર્ગ અને ઉપનિષદોના જ્ઞાનમાર્ગથી આ માર્ગ—એટલે કે કર્મવિહીન થવાનો આ માર્ગ સાવ નિરાણો છે. સામાયિક અથવા સમભાવનો સિદ્ધાંત કર્મવિહીન થવાનો માર્ગ છે. તદ્દનુસાર સર્વ જીવો સમાન છે—એટલે કે કોઈને દુઃખ ગમતું નથી, કોઈને મૃત્યુ ગમતું, નથી, સૌને સુખ ગમે છે, જીવવું ગમે છે. માટે એવું કશું ન કરો જેથી ખીજને દુઃખ થાય. આ છે સામાયિક અને તેનો સર્વપ્રથમ ઉપદેશ. ભ. મહાવીરે જ આપ્યો છે એમ સૂત્રકૃતાંગમાં સ્પષ્ટીકરણ છે. આવા સામાયિક માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરો તો જ ખીજના દુઃખના તમે નિમિત્ત નહીં બનો. એટલે ધરસંસારથી વિરક્ત થાવ અને ભિક્ષાર્થી જીવનયાપન કરો એમ કહ્યું છે. ધરસંસાર માંડ્યો હોય તો અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરવાં પડે છે, જે ખીજને દુઃખદાયક છે. આથી ખીજના દુઃખનું નિમિત્ત ન બનવું હોય તો સંસારથી વિરક્ત થવું એ જ સાચો માર્ગ છે. ભિક્ષાજીવી થવાની પણ મર્યાદા છે અને તે એ કે જે કાંઈ પોતા નિમિત્તે થયું હોય તેનો સ્વીકાર ન જ કરવો. કારણ, આથી પોતે હિંસા ભલે ન કરતો હોય પણ ખીજ પાસે એ કરાવતો હોય છે. પરિણામે આહાર આદિ આવશ્યકતાઓમાં મર્યાદા મૂકવી પડે અને તપસ્વી બનવું પડે. આથી આપણે જોઈએ છીએ કે, જૈન ધર્મમાં તપસ્યાતું મહત્વ સ્થાપિત થયું.

વૈદિકોમાં ભિક્ષાજીવી માટે આવી કોઈ મર્યાદા નથી, ઔદ્ધોમાં પણ નથી, અને અન્ય શ્રમણ સંપ્રદાયમાં પણ નથી. આથી જૈન સાહિત્યમાં અનશન આદિ તપસ્યાને વિશેષ મહત્વ અપાયું છે. તપસ્યા તો પૂર્વે પણ થતી. પરંતુ તે ખીજ પ્રકારે એટલે કે એ તપસ્યામાં ખીજ જીવોના દુઃખનો વિચાર ન હતો. જેમ કે પંચાગ્નિ તપસ્યા. આમાં પોતાના શરીરને કષ્ટ છે એની ના નહીં, પણ અન્ય કૃષ્ટપતંગોને પણ કષ્ટ છે તેનું જરાપણ ધ્યાન તેમાં અપાયું નથી. અગ્નિ આદિમાં જીવો છે. એનો તો વિચાર સરખો પણ જૈન સાહિત્યપૂર્વે થયો જ નથી. આથી જ આચારાંગમાં સર્વપ્રથમ પદ્મજીવનિકાયતું સ્વરૂપ બતાવ્યું. જેણે અહિંસક બનવું હોય, પરદુઃખદાયક ન બનવું હોય તેણે એ તો જાણવું જ જોઈએ કે જીવો ક્યાં, કેવા છે. એ જાણ્યા વિના અન્ય જીવોના કષ્ટનો ખ્યાલ જ ન આવે. એ જાણ્યા હોય તે પછી જ મનુષ્ય અહિંસક બની શકે. આમ તપસ્યાતું રૂપ જ બદલાઈ ગયું, જેનો પ્રારંભ જૈન સાહિત્યમાંથી જ મળી શકશે.

વળી આ તપસ્યાનો ઉદ્દેશ કોઈ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી ખીજનું ભલું—બુદ્ધું કરવું એ નથી પણ એક માત્ર આત્મવિશુદ્ધિ જ તેનું ધ્યેય છે. સંગ્રહ કરેલ

કર્મનો ક્ષય કરવામાં જ તેનો ઉપયોગ છે. જેથી શીઘ્ર કર્મવિહીન થઈ શકાય.

ધાર્મિક સદાચારની એક વિશેષતા એ પણ છે કે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન એ વ્યક્તિગત છે. સામૂહિક નથી. યજ્ઞો જે થતાં તે પુરોહિતના આશ્રય કે સહાય વિના થતા નહીં, પણ જૈન ધર્મમાં ધાર્મિક કોઈ પણ અનુષ્ઠાન હોય તે વ્યક્તિગત જ હોય સામૂહિક ન હોય—ભલે જીવે સમૂહમાં રહેતા હોય, એક ઠેકાણે એકત્ર થઈ ધાર્મિક અનુષ્ઠાન કરતાં હોય, પણ તે અનુષ્ઠાન તો વૈયક્તિક જ હોવું જોઈએ. આવી જૈન ધર્મની પ્રારંભિક માન્યતા હતી. જીવ પોતે જ પોતાનો માર્ગદર્શક છે. અને માર્ગ ચાલનાર પણ છે. ખીજો પ્રેરક હોય તેવું અને પણ પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી અનુષ્ઠાન તો વ્યક્તિએ જ કરવાનું રહે છે. આથી આના પ્રેરક તીર્થંકર થયા, ધર્માનુષ્ઠાનનો માર્ગ કરી આપનાર થયા પણ તેમના બતાવેલ માર્ગે જવાનું કામ તો સાધકનું જ નિશ્ચિત થયું. આથી ઈશ્વરનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં તીર્થંકરે લીધું. જે માત્ર માર્ગદર્શક કે માર્ગકારક છે, પણ તેઓ ખીજનું કલ્યાણ કરવા કે તેને દુઃખ દેવા શક્તિમાન નથી. તેમના આશીર્વાદથી કશું થાય નહીં. પણ તેમના દેખાડેલા માર્ગે ચાલીને જ કોઈ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. આમ ભક્તિ ખરી પણ તે એકપક્ષીય ભક્તિ જૈન સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ. એ ભક્તિમાં લેવડ-દેવડ નથી. માત્ર આદર્શની ઉપસ્થિતિ છે. આમ જૈન દર્શનમાં ઈશ્વરની કે ભગવાનની સમગ્રભાવે નવી જ કલ્પના ઉપસ્થિત થઈ અને એની પુષ્ટિ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. જૈનોએ વૈદિકોની જેમ અનેક મંદિરો-પૂજા આદિ ભક્તિ નિમિત્તો જોલાં કર્યાં પણ તેમાં બિરાજમાન ભગવાન વીતરાગી છે એટલે ભક્તની ભક્તિથી પ્રસન્ન પણ નથી થતા અને અભક્તિથી નારાજ પણ નથી થતા.

આ પ્રકારની કેટલીક મૌલિક વિશેષતાઓથી આગમ નામે ઓળખાતું જૈન સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે. એ સાહિત્યની જે ટીકાઓ રચાઈ તેમાં મૌલિક ધારણાઓ તો કાયમ જ રહી પણ જે કઠોર આચરણની અપેક્ષા મૂળમાં રાખવામાં આવી હતી. તેનું પાલન સહજ ન હતું અને વળી ધર્મ જ્યારે એક સમૂહનો ધર્મ અને છે, તેના અનુયાયીઓનો એક વિશાળ સમાજ અને છે, ત્યારે તેના મૌલિક કઠોર આચરણમાં દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પરિવર્તન કરવું પણ અનિવાર્ય અને છે. અને તે માટેની સગવડ મૂળ આગમના ટીકાકારોએ કરી આપી છે. અહિંસા આદિની જે મૌલિક વિચારણા હતી તેમાં બાંધછોડ પણ કરી આપી છે. તે ત્યાં સુધી કે એ બાંધછોડ એવી બની ગઈ કે ગીતાની

અહિંસા અને જૈન આગમની ટીકાની અહિંસામાં વિશેષ ભેદ રહ્યો નહીં. આમ પરિસ્થિતિએ પલટો ખાધો તેમાં પણ ભગવાન મહાવીરે યજ્ઞ આદિમાં જે આત્યંતિક હિંસા હતી તેના સ્થાને આત્યંતિક અહિંસાનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું, તે હવે ઢીલું પડ્યું. એ આત્યંતિક બહુ લાંબો કાળ ટકે નહીં. એ હકીકત છે એટલે છેવટે મધ્યમાર્ગીય અહિંસા પણ થઈ અને હિંસા પણ મધ્યમાર્ગે આવી ઊભી રહી. ધર્માચરણમાં યજ્ઞોના અનુષ્ઠાનમાંથી હિંસા લગભગ નિરસ્ત થઈ તેમ અહિંસાના અતિ કઠોર માર્ગમાંથી અહિંસાનું આચરણ પણ મધ્યમ માર્ગે આવી ઊભું રહ્યું. ‘અતિ સર્વત્ર ‘વર્જયેત્’નો સિદ્ધાંત જ છેવટે સ્વીકાર્ય અને છે, તે આ આત્યંતિક હિંસા અને આત્યંતિક અહિંસાના દન્દમાં પણ જોવા મળે છે.

પૂર્વવર્ણિત જૈન નિષ્ઠાઓને આધાર બનાવી આગમેતર સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં રચાયું છે. તેનું એકમાત્ર ધ્યેય અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહને પુષ્ટ કરવાનું છે. જૈન આચાર્યોએ લલિતવાદ્મયનું પણ જે ખેડાણ કર્યું, અને તે નજીવું નથી, તેમાં પણ આ મૌલિક ધ્યેયને તેઓ ભૂલ્યા નથી. શૃંગારપ્રધાન કૃતિ રચે પણ તેનું છેવટ તો સાધુનો આચાર સ્વીકારવામાં આવે અને તેને પરિણામે મોક્ષ જેવા પરમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં પર્યવસાન હોય, અને બીજે પક્ષે જો હિંસા આદિ દૂષણો હોય તો તેનું પરિણામ નરકયાતના દેખાડવામાં આવે. આમ સદ્ગુણની પ્રતિષ્ઠા અને દુષ્ટગુણનું નિરાકરણ આ ધ્યેય સ્વીકારીને ભારતીય સાહિત્યમાં અજોડ એવું કથા-સાહિત્ય જૈન આચાર્યોએ મધ્યકાળથી માંડીને આજ સુધી આપ્યું છે. એ સમગ્ર સાહિત્યના વિવરણનું આ સ્થાન નથી. માત્ર તેનો સૂર ક્યો છે. એ જ જાણવું આપણે માટે બસ છે.

જૈન આચારનો પાયો જો સામાયિક છે તો જૈનવિચાર અથવા દર્શનનો પાયો નયવાદથી નિષ્પન્ન અનેકાંતવાદ છે. જીવો પ્રત્યે સમભાવ એ જો આચારમાં સામાયિક હોય તો વિલિનન વિચાર પ્રત્યે આદરની ભાવના કેળવવી હોય તો નયવાદ અનિવાર્ય છે. અર્થાત્ વિચારમાં સમભાવ એ જૈન દર્શનનો પણ પાયો માનીએ તો ઉચિત જ ગણાશે. આથી પ્રાચીનતમ નહીં એવા આગમમાં પછીના કાળે જે દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયો પ્રવેશ્યા તે વૈચારિક સમભાવની મહત્તા સમજાવવાની દૃષ્ટિથી જ પ્રવેશ્યા હશે તેમ માનવું રહ્યું. આમ શાથી માનવું તેની થોડી ચર્ચા જરૂરી છે એટલે અહીં કરું તો અસ્થાને નહીં લેખાય. કારણ કે ભારતીય દર્શનોમાં વિવાદ નહીં પણ સંવાદ લાવવાનો જે મહાન પ્રયત્ન જૈન દર્શનિકાએ કર્યો છે તે અભૂતપૂર્વ છે એમાં સંદેહ નથી.

જૈન દર્શનનું કે દાર્શનિક સાહિત્યનું વાસ્તવિક નિર્માણ ક્યારે થયું તો તેનો જવાબ છે કે તે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્રથી. તે પૂર્વે અન્ય ભારતીય દર્શનોમાંના વિચારની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી હતી. તેનું સમર્થન પણ થઈ રહ્યું હતું અને તે આજ લગી ચાલુ જ છે, તેના ઉચિત સમર્થન સાથે, જ્યાં સુધી એ વિરોધી પક્ષોની ઉપસ્થિતિ થાય નહીં, ત્યાં સુધી સ્યાદાદને અવકાશ જ નથી. તત્ત્વાર્થસૂત્રગત જૈન તત્ત્વોની વ્યવસ્થાનું સમર્થન કરવું જરૂરી હતું અને તેના સમર્થનમાંથી જ નવવાદનો ઉદય થયો જેને પરિણામે જૈનોનો અનેકાંતવાદ દાર્શનિકક્ષેત્રે પ્રચલિત બન્યો. આચાર્ય સિદ્ધક્ષેત્રે ભારતીય વિવિધ દાર્શનિક મંતવ્યોની સંમતિતર્કમાં ફાળવણી વિવિધ નયોમાં કરીને અનેકાંતવાદનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. એટલે તેના વિસ્તારરૂપે આચાર્ય મલ્લવાદીએ નયચક્રની રચના કરીને એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો, કે ભારતીય દર્શનોમાં એક-અનેક-આદિ કે સત્કાર્ય આદિ કે પુરુષ-નિયતિવાદ આદિ કે દ્રુવ-અદ્રુવ આદિ કે વાચ્ય-અવાચ્ય આદિ જે જે વિવિધ મંતવ્યો છે, તે એક જ વસ્તુને વિવિધ દૃષ્ટિએ જોવાના માર્ગો છે. તે સંપૂર્ણ સત્ય નથી પણ આંશિક આપેક્ષિક સત્ય છે. એ બધા પરસ્પરના વિરોધી વાદોમાં પોતાની દૃષ્ટિને જ સાચી માનવાથી અને વિરોધીઓની દૃષ્ટિને મિથ્યા માનવાથી વિરોધ દેખાય. પણ એ બધી દૃષ્ટિઓને, એ બધા વાદોને સ્વીકારવામાં આવે તો જ વસ્તુના સંપૂર્ણ સત્ય-દર્શન પ્રત્યે પ્રગતિ સધાય. આવું સિદ્ધ કરવા તેમણે તે તે પ્રત્યેક વાદની સ્થાપના અને અન્ય દ્વારા ઉત્થાપના બતાવી સૌને પ્રબળ અને નિર્બળ દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેથી જ તે તે વાદીએ પોતાની જ નહીં પણ અન્યની દૃષ્ટિને પણ સ્વીકારવી અનિવાર્ય છે, એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ પ્રકારે નવવાદોથી નિષ્પન્ન અનેકાંતવાદ વસ્તુનું સમગ્રભાવે યથાર્થદર્શન કરાવવા સમર્થ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

મલ્લવાદીએ સ્થાપેલી આ જૈનદાર્શનિક નિષ્ઠાને આધારે સમગ્ર જૈન દાર્શનિક સાહિત્યનું ખેડાણ થયું છે, અને ભારતીય દાર્શનિકોના સંવાદ સ્થાપી આપવા પ્રયત્ન થયો છે.

ધાર્મિક અને દાર્શનિક ઉપરાંત વ્યાકરણ, અલંકાર, નાટક, સંગીત-નૃત્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યની લૌકિક વિદ્યાઓમાં પણ જૈનોનું પ્રદાન નજીવું નથી. તે જૈન સાહિત્ય એટલા જ માટે છે કે તે જૈનોએ રચ્યું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેને જૈન ધર્મ કે નિષ્ઠા સાથે કશો સંબંધ નથી. એટલે તે જૈન રચિત સાહિત્ય ખરું

પણ એના વિષયો જૈન સંસ્કૃતિ પૂરતા જ સીમિત નથી. તે સાર્વજનિક છે. સર્વોપયોગી છે, માત્ર જૈનના વાડામાં તેને બાંધી શકાય નહીં. તે એટલા માટે કે જૈન સાહિત્યનું જે મુખ્ય લક્ષણ કે ધ્યેય છે કે તે આત્માને કર્મથી મુક્ત થવામાં સહાયક અને જ. આ લક્ષણ આ પ્રકારના લૌકિક સાહિત્યમાં મળતું નથી તેથી તેને જૈન સાહિત્યની અંતર્ગત કરવું આવશ્યક નથી. માત્ર વિદ્વાનોની તે તરફ ઉપેક્ષા છે તેના નિવારણ અર્થે તેનો પરિચય જૈન સાહિત્યમાં અપાય તો તે ઉચિત જ છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાં જૈન સાહિત્યની જે નિષ્ઠા છે તેનો આછો પરિચય આપવા પ્રયત્ન છે. આ કાંઈ આખરી શબ્દ નથી. વિચારકો વિશેષ ચર્ચા-વિચારણા કરે અને નિર્ણય ઉપર આવે એવી વિનંતી કરું તો અસ્થાને નથી.

આટલું વિચારવા માટે મને સમારોહના સંચાલકોએ જે અવકાશ આપ્યો અને આપ સૌએ મને શાંતિથી સાંભળ્યો તે બદલ આપ સૌનો અત્યંત આભારી છું.

(મહુવાના જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં પ્રમુખપદેથી કરેલું પ્રવચન તા. ૨-૨-૭૬)

જૈન આગમ—જૈન દર્શનનું મૂળ

જૈન દાર્શનિક સાહિત્યનું વિલાજન આગમિક અને દાર્શનિક એમ છે. આગમિક સાહિત્ય એ દાર્શનિક સાહિત્યના આધારરૂપ છે તે એ અર્થમાં કે જૈન દર્શનની મૌલિક ધારણાઓ તેમાં સ્થાપિત થઈ છે અને તેનું અનુસરણ પછીના દાર્શનિક સાહિત્યમાં અનિવાર્યરૂપે થયું છે. આગમિક સાહિત્યનું સંકલન લ. મહાવીરના ઉપદેશને અનુસરી લ. મહાવીરના નિર્વાણથી માંડીને એક હજાર વર્ષ સુધી થતું રહ્યું છે. અને સામાન્ય રીતે તે પછી દાર્શનિક સાહિત્યની રચના થઈ છે. દાર્શનિક સાહિત્યના પુસ્કર્તા આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ છે. આગમિક સમગ્ર સાહિત્ય પ્રાકૃતમાં છે જ્યારે દાર્શનિક સાહિત્ય પ્રધાનરૂપે સંસ્કૃતમાં છે. અને તેના પ્રારંભ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિના સંસ્કૃતમાં રચિત તત્ત્વાર્થસૂત્રથી થાય છે. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનો સમય ચોથી શતાબ્દી ગણાય છે.

આગમિક અને દાર્શનિક સાહિત્યની વિલાજક રેખા શી—એનો વિચાર અહીં જરૂરી છે.

આગમોમાં જૈન દર્શનનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ નથી. જૈન મન્તવ્યોની પ્રાસંગિક ચર્ચા તેમાં વિખરાયેલી મળી આવે છે પણ જેમ તત્ત્વાર્થમાં પ્રથમ સૂત્રમાં ઉદ્દેશનું નિરૂપણ કરી ક્રમે સમગ્ર વિષયોની ચર્ચા જે રીતે કરવામાં આવી છે તે રીત આગમોમાં અપનાવવામાં આવી નથી. તત્ત્વાર્થસૂત્રનો આધાર આગમો જ છે કારણ તેમાં નિરૂપાયેલ એકેએક આમતનું મૂળ આગમોમાં છે જ અને તે આચાર્ય આત્મારામજીએ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર જૈનાગમ સમન્વય'માં અત્યંત સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર એ દાર્શનિક કોટિનો સૂત્રગ્રન્થ છે છતાં તે પરીક્ષાપ્રધાન ગ્રન્થ નથી. તેમાં ઉદ્દેશ અને વિલાગ ઉપરાંત લક્ષણો મળી આવે છે પણ પરીક્ષા નથી. દાર્શનિક સૂત્રોમાં વૈશેષિક દર્શન જેવા સૂત્રગ્રન્થોની કોટિનો એ ગ્રન્થ છે. પરંતુ ન્યાયસૂત્રની કોટિમાં એ ગ્રન્થને મૂકી શકાય તેમ નથી. પરંતુ તત્ત્વાર્થસૂત્રની જે ટીકાઓ રચાઈ તેમાં મૂળસૂત્રની એ ક્ષતિને દૂર કરવામાં

આવી છે અને તે રીતે સડીક તત્ત્વાર્થસૂત્ર એ જૈન દર્શનનો ઉત્તમ ગ્રન્થ સિદ્ધ થાય છે એટલું જ નહિ પણ તે જૈન દર્શનમાં પ્રવેશ પામતા ક્રમિક વિચારવિકાસનો નિદર્શક ગ્રન્થ પણ બની રહ્યો છે.

જૈન દર્શનની કઈ એવી મૌલિક ધારણાઓ છે જેનું મૂળ આગમમાં મળી આવે છે તે હવે વિચારીએ.

પ્રમાણ, પ્રમાણિત, પ્રમેય અને પ્રમાતા આ પ્રમાણનો વિષય વિભાગ દાર્શનિક વિચારણામાં કરવામાં આવે છે, તેથી તેને અનુસરીને જ અહીં ક્રમે એક એક વિષય વિષે વિચાર કરવો જરૂરી છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવો પ્રમાણનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે. આગમોમાં પ્રમાણ વિભાગ બે રીતે જોવા મળે છે એક રીતે પ્રમાણના ચાર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ. અને બીજી રીતે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. આ બીજી રીતમાં વસ્તુતઃ પ્રમાણના ભેદો નથી કરવામાં આવ્યા પણ જ્ઞાનના તે પ્રકારે ભેદો કર્યા છે, અને તેથી જ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું કે પાંચ જ્ઞાનો એ જ બે પ્રમાણો છે, અને આમાંથી જ ‘જ્ઞાન’ એ જ પ્રમાણ છે એવી જૈન દર્શનની માન્યતા સ્થિર થઈ અને જે જ્ઞાન ન હોય તે પ્રમાણ ન હોય તે માન્યતા સ્થાપવામાં આવી. પરિણામે જ્ઞાન ઉપરાંત સન્નિકર્ષ જેવા પદાર્થને જે જ્ઞાનરૂપ ન હતો તેને પ્રમાણકોટિમાંથી બહાર કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનનાર ઐદ્ધ દર્શન સાથે જૈન દર્શનનું આ બાબતમાં સામ્ય જે દેખાય છે તે ઐદ્ધદર્શનના અનુકરણરૂપે નથી પરંતુ જૈન-આગમની માન્યતા તેના મૂળમાં છે તે ધ્યાન દેવા જેવી બાબત છે.

પ્રમાણના જે ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તે માત્ર લોકાનુસરણ કરીને છે એમ નથી. પરંતુ તે વિભાગનો વિસ્તાર જૈન આગમમાં આગવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. તેની સાક્ષી જૈન આગમ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર આપે છે. પ્રમાણશબ્દ તેના દર્શનોમાં વપરાયેલ માત્ર પરિભાષિક અર્થમાં આગમમાં વપરાયેલ નથી પરંતુ તેના શક્ય તેટલા બધા જ અર્થમાં એ શબ્દનો પ્રયોગ આગમમાં છે, તે અનુયોગદ્વારમાં પ્રમાણનું જે વિવેચન છે તેમાંથી જે અર્થો ફલિત થાય છે તે જોતાં અત્યંત સ્પષ્ટ છે. આથી દર્શન ક્ષેત્રે પ્રમાણ તેના સંકુચિત અર્થમાં છે અને તે આગમમાં જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા બે ભેદ કરવામાં આવ્યા હતા તેનો સ્વીકાર પ્રમાણરૂપે કરીને આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે.

પ્રમાણની ચર્ચામાં અવાંતર ચર્ચા નયો વિષે પણ દાર્શનિક કાળમાં થઈ છે તેનું પણ મૂળ આગમોમાં છે જ, દ્રવ્યનય અને પર્યાયનય એ દાર્શનિક કાળના સાત નયોના મૂળમાં છે અને તેની ચર્ચા આગમોમાં અનેકત્ર થયેલી જેવા મળે છે. સાત નયોનો વિસ્તાર પણ અનુયોગદ્વાર જેટલો તો જૂનો છે જ. આમ પ્રમાણ અને નય એ વસ્તુને-વિષયને જાણવાના એ સાધનો છે-એનું મૂળ આગમમાં મળી આવે છે. દર્શનકાળમાં આ બંનેની ચર્ચા અન્ય દર્શનોની માન્યતાના સંદર્ભમાં કરવામાં આવી છે એ દર્શનકાળની વિશેષતા છે.

પ્રમિતિ અને પ્રમાણનો ભેદ છે કે અભેદ ઇત્યાદિ ચર્ચા દાર્શનિક સાહિત્યમાં મળે છે પરંતુ જૈન દર્શનમાં એ એમાં અભેદ પણ માનવામાં આવ્યો છે આનું મૂળ પણ આચારાંગ નામના જૈન આગમમાં મળી રહે છે.

પ્રમેય એટલે કે પ્રમાણનો વિષય તે બાબતમાં નિરૂપણ જૈન આગમોમાં પંચાસ્તિકાયરૂપે અથવા તો જીવ અને અજીવરૂપે અથવા ષડ્દ્રવ્યરૂપે મળી આવે છે. વળી વિષયનિરૂપણ દાર્શનિક ક્ષેત્રે મોક્ષોપયોગી વિષયની દૃષ્ટિએ પણ થતું આવ્યું છે તો તે પ્રકાર પણ નવતત્ત્વ અથવા સાત તત્ત્વરૂપે પણ જૈન આગમોમાં મળી આવે છે.

વિષય વિભાગ ઉપરાંત વિષયના સ્વરૂપ વિષેની તથા તેમના લક્ષણ વિષેની મૌલિક ચર્ચા પણ આગમોમાં મળી આવે છે. એ જ ચર્ચાનો વિસ્તાર દાર્શનિક કાળમાં વિચારવિકાસના ક્રમે થતો રહ્યો છે.

વિષય એટલે કે જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ શું-એ બાબતની ચર્ચા દ્રવ્ય અને પર્યાય નયોને આધારે આગમમાં જેવા મળે છે અને તેમાં દાર્શનિક કાળના અનેકાંતવાદનું મૂળ સમાયેલું છે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેમ છે. પણ દાર્શનિક કાળની એ ચર્ચા અન્ય દર્શનોની માન્યતાના સંદર્ભમાં થયેલી છે એ વિશેષતા છે.

પ્રમાતા એટલે આત્મા તે બાબતમાં તો જૈન આગમ આગવી વિશેષતા ધરાવે છે અને તેનો સંક્ષેપ તત્ત્વાર્થમાં છે. જીવોના ભેદો, તેમનાં શરીરો, તેમની ઇન્દ્રિયો, મરણોત્તર ગતિ, મન, ભાષા, જીવોનાં ભેદનું કારણ કર્મ અને તે કર્મનું વૈવિધ્ય, જીવોનાં રૂપ, રંગ, આયુ, રહેવાના સ્થાનો, યેનિ-ઉત્પત્તિ સ્થાનો, જન્મનું વૈવિધ્ય, જીવોનાં જ્ઞાનો, ચારિત્રનું વૈવિધ્ય, જીવોની મુક્તિ અને તેનો માર્ગ, જીવોનું પતન અને તેનાં કારણો-ઇત્યાદિ અનેક વિષયો વિસ્તારથી ચર્ચાવામાં

આવ્યાં છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે જૈન આગમો એ ભારતીય જીવવિદ્યામાં અગ્રસર છે. અને તેમ બનવાનું કારણ એ છે કે જૈન આગમનું ધ્યેય અહિંસાને જીવનમાં સિદ્ધ કરવાનું હતું એટલે જીવવિદ્યા બાજુથી અનિવાર્ય હતી. તે વિના અહિંસાનું પ્રાલન અશક્ય હતું. આથી સૌથી પ્રાચીન આગમ આચારાંગમાં સૌથી પ્રથમ જીવોના પશુનિકાયની જ ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તે બધા પ્રકારના જીવોની હિંસાથી બચવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

આમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે જૈન દર્શનની આધારશિલા તો આગમો જ છે. માત્ર તે તે વિષયનું, વિપ્રતિપત્તિ ટાળીને, અન્ય મતમતાંતરોનું નિરાકરણ અથવા સમન્વય કરીને જૈન સંમત મતવ્યોની તાર્કિક રીતે સિદ્ધિ કરવાનું કાર્ય આગમમાં જે ન થયું હતું તેની પૂર્તિ કરવાનું કાર્ય જૈન દાર્શનિક ગ્રન્થોમાં થયું છે.

આગમોની વિશેષતા એ છે કે તેનો આધાર આપ્ત વચન છે, જ્યારે દાર્શનિક ગ્રન્થોમાં એ આપ્ત વચનની સત્યતા તર્ક દ્વારા સિદ્ધ કરવી એ છે. અને છતાં તર્કની મર્યાદા પણ જૈન દાર્શનિકોએ સ્વીકારી જ છે. હેતુવાદ અને અહેતુવાદ એ બંનેના વિષયો પૃથક્ ગણ્યા છે, એ બતાવે છે કે તર્ક ગમે તેટલો સમર્થ હોય પણ એવા કેટલાક પદાર્થો છે જેમા તર્કની ગતિ એક મર્યાદા સુધી જ પહોંચે છે, તે વિષયનું અંતિમ સત્ય તો આગમથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે, તર્કથી નહિ. આમ તર્ક એ આગમનો ઉપજૂંહક બની શકે, તેનું સમર્થન કરી શકે પણ તેથી વિરુદ્ધ જઈ ન શકે—એની એ મર્યાદા અન્ય દાર્શનિકોની જેમ જૈન દર્શનમાં પણ સ્વીકારવામાં આવી જ છે.

જૈન આગમ

(૧) વ્યાખ્યા

પૌરુષેય-અપૌરુષેય

બ્રાહ્મણ ધર્મમાં વેદ-શ્રુતિનું અને બૌદ્ધ ધર્મમાં ત્રિપિટકનું જેવું મહત્ત્વ છે તેવું જ જૈન ધર્મમાં શ્રુત-આગમ-ગણિપિટકનું મહત્ત્વ છે. બ્રાહ્મણ દાર્શનિક મીમાંસકોએ વેદવિદ્યાને સનાતન માની અપૌરુષેય કહી છે અને નૈયાયિક-વૈશેષિક આદિ દાર્શનિકોએ વેદને ઈશ્વરપ્રણીત કહ્યા છે. કિન્તુ વસ્તુતઃ જોઈએ તો બંનેને મતે એ ક્ષલિત થાય છે કે વેદરચનાનો સમય અજ્ઞાત જ છે. ઇતિહાસ તેની ભાળ આપી શકતો નથી, આથી ઉલટું બૌદ્ધ ત્રિપિટક અને જૈન ગણિપિટક પૌરુષેય છે, ઈશ્વરપ્રણીત નથી અને તેની રચનાના કાળનું જ્ઞાન ઇતિહાસને છે.

મનુષ્યપુરાણ પ્રિય છે. આ પણ એક કારણ છે કે વેદ અપૌરુષેય માનવામાં આવ્યા. જૈનોની સામે પણ એ આક્ષેપ થયો જ હશે કે તમારા આગમ તો નવા જ છે, એનો કોઈ પ્રાચીન મૂલાધાર નથી. આનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે કે દ્વાદશાંગભૂત ગણિપિટક ક્યારેય હતું નહીં—એમ નથી, અને ક્યારેય નથી—એમ પણ નથી અને ક્યારેય નહીં પણ હોય—એમ પણ નથી. એ તો હતું, છે અને હશે. એ ધ્રુવ છે, નિયત છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે, અવ્યય છે, અવસ્થિત છે અને નિત્ય છે—જુઓ સમવાયાંગગત દ્વાદશાંગનો પરિચય તથા નંદીસૂત્ર સ. ૨૭.

જ્યારે આવો ઉત્તર આવ્યો ત્યારે તેની પાછળ તર્ક આવો હતો—પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો સત્ય એક જ છે, સિદ્ધાંત એક જ છે. નાના દેશ, કાળ અને પુરુષની દૃષ્ટિએ એ સત્યનો આવિર્ભાવ નાના પ્રકારે થાય છે પરંતુ તે બધા આવિર્ભાવોમાં એક જ સનાતન સત્ય અનુસ્થૂત છે. એ સનાતન સત્ય પ્રત્યે જ ધ્યાન દેવામાં આવે અને આવિર્ભાવોના પ્રકારોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો એ જ કહેવું પડે કે જે કોઈ રાગદ્વેષને જીતીને—જિન બનીને

ઉપદેશ આપશે તે આચારના સનાતન સત્ય-સામાયિક--સમભાવ-વિશ્વવાત્સલ્ય-વિશ્વમૈત્રીનો અને વિચારના સનાતન સત્ય સ્યાદ્વાદ,--અનેકાંતવાદ-વિલબ્ધવાદનો જ ઉપદેશ આપશે. એવો કોઈ કાળ નથી જ્યારે ઉક્ત સનાતન સત્યનો અભાવ હોય. એટલે જૈન આગમને આ દૃષ્ટિએ અનાદિ અનંત કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ વેદની જેમ અપૌરુષેય કહેવામાં આવે છે.

બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય. ગા. ૨૦૨-૩માં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઋષભાદિ તીર્થંકરોની શરીરસંપત્તિ અને વર્ધમાનની શરીરસંપત્તિમાં અત્યંત વૈલક્ષણ્ય હોવા છતાં એ બધાની ધૃતિ, સંઘયણ, શારીરિક રચનાનો વિચાર કરવામાં આવે તો, તથા એમની આંતરિક સંપત્તિ-કેવળજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવે તો એ બધાની યોગ્યતામાં કશો જ ભેદ ન હોવાને કારણે તેમના ઉપદેશમાં કશો જ ભેદ હોઈ શકે નહીં. વળી ખીજી વાત એ પણ છે કે સંસારના પ્રજાપતીય ભાવો તો અનાદિ અનંત છે. એટલે જ્યારે પણ કોઈ સમ્યક્જ્ઞાતા એમનું નિરૂપણ કરશે ત્યારે કાળભેદને કારણે નિરૂપણમાં ભેદ પડશે નહીં. આ માટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે દ્વાદશાંગી અનાદિ અનંત છે. 'બધા જ તીર્થંકરોના ઉપદેશની એકતાનું ઉદાહરણ શાસ્ત્રોમાં પણ મળે છે. આચારાંગ (૪-૧૨૬)માં, તથા સૂત્રકૃતાંગ (૨-૧-૧૫/૨-૨-૪૧)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે--જે જે અરિહંતો પ્રથમ થઈ ગયા છે, જે અત્યારે વિદ્યમાન છે, અને જે ભવિષ્યમાં થશે--એ બધાયનો એક જ ઉપદેશ છે કે કોઈ પણ પ્રાણ-જીવ-ભૂત-અને સત્ત્વની હિંસા કરો નહીં, તેમની ઉપર પોતાની સત્તા જમાવો નહીં, એમને ગુલામ બનાવો નહીં, અને તેમને સતાવો પણ નહીં, આ જ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે અને વિવેકી પુરુષોએ બતાવ્યો છે.

પરંતુ જે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે કે સત્યનો આવિર્ભાવ ક્યારે થયો, કોણે કર્યો, ક્યારે કર્યો અને કેવી રીતે કર્યો આદિ. તો જૈનાગમ સૌત્પત્તિક સિદ્ધ થાય છે, અને આ જ દૃષ્ટિએ પૌરુષેય પણ છે, આથી જ કહેવામાં આવ્યું કે--

તત્ત્વનિયમનાણરુક્ષં આરુહો કેવલી અમિયનાળી ।
તો મુચ્ચ નાણવુટ્ઠિ મવિથજ્જળવિબોહણદ્વાણ ॥
તં બુદ્ધિમણ્ણ પહેણ ગણહરા ગિગિહહં નિરવસેસં ।
તિત્થયરમાસિયાઈ ગંથંતિ તઓ પવચણદ્દા ॥

આવશ્યકનિર્મુક્તિ ૮૯-૯૦ ।

સારાંશ છે કે તપ-નિયમ-જ્ઞાનમય વૃક્ષ ઉપર આરૂઢ થઈને અનંતજ્ઞાની કેવળી ભગવાન ભવ્યજનોના વિષેષ માટે જ્ઞાન-કુસુમની વૃષ્ટિ કરે છે. ગણધર પોતાના શુદ્ધિના પટમાં તે બધાં જ કુસુમોને ઝીલીને પ્રવચનમાળા ગૂંથે છે.

આ પ્રકારે જૈન આગમના વિષે પૌરુષેય અને અપૌરુષેયનો સુંદર સમન્વય સહજ રીતે સિદ્ધ થાય છે અને આચાર્ય હેમચન્દ્રનો—

“આશીપમાવ્યોમ સમસ્વભાવં સ્યાદ્વાદમુદ્રાનતિમેદિ વસ્તુ”

આ વિચાર ચરિતાર્થ થાય છે.

શ્રોતા અને વક્તાની દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા

જૈન ધર્મમાં બાહ્ય રૂપરંગની અપેક્ષાએ આંતરિક રૂપરંગને અધિક મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણ છે કે અધ્યાત્મપ્રધાન ધર્મોમાં જૈન ધર્મ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કોઈ પણ વસ્તુનું મૂલ્ય તેની આધ્યાત્મિક યોગ્યતાને આધારે નિશ્ચિત થાય છે. આ જ કારણે નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તથાકથિત જૈનાગમને પણ મિથ્યાશ્રુત કહેવામાં આવ્યું છે, જો તેનો ઉપયોગ કોઈ દુષ્ટ પુરુષે પોતાના દુર્ગુણોની વૃદ્ધિ માટે કર્યો હોય. અને વેદ પણ સમ્યક્ શ્રુત છે, જો કોઈ મુમુક્ષુએ તેનો ઉપયોગ મોક્ષમાર્ગને પ્રશસ્ત કરવામાં કર્યો હોય. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશનો જ સારસંગ્રહ છે તે જ જૈનાગમ છે—(નંદીસૂત્ર ૪૦, ૪૧; પૃહતકલ્પ લાખ્ય-ગા. ૮૮)

તાત્પર્ય એ જ છે કે નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આગમની વ્યાખ્યામાં શ્રોતાની પ્રધાનતા છે અને વ્યવહારદૃષ્ટિએ આગમ વિષે વક્તાનું પ્રાધાન્ય છે.

શબ્દ તો નિર્ઠાવ છે અને સર્વ પ્રકારના સાંકેતિક અર્થોના પ્રતિપાદનની યોગ્યતા ધરાવતા હોઈ સર્વાર્થક પણ છે, આ પરિસ્થિતિમાં નિશ્ચયદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો શબ્દનું પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય સ્વતઃ નહીં કિન્તુ તે શબ્દના પ્રયોક્તાના ગુણ કે દોષને કારણે શબ્દમાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય નિશ્ચિત થાય છે. એટલે જ અહીં એ આવશ્યક બની જાય છે કે વક્તા અને શ્રોતા બન્નેની દૃષ્ટિએ આગમ વિષે વિચાર કરવામાં આવે. જૈનોએ એ બન્ને દૃષ્ટિએ જ વિચાર કર્યો છે તે આવે છે :

શાસ્ત્રની રચના નિષ્પ્રયોજન નહીં, પરંતુ શ્રોતાને અભ્યુદય અને શ્રેયસ્કર

માર્ગનું પ્રદર્શન કરવાની દૃષ્ટિએ થાય છે, આ વાત સર્વસંમત છે. શાસ્ત્રની ઉપકારકતા અથવા અનુપકારકતા એના શબ્દો ઉપર નિર્ભર નથી, પરંતુ એ શાસ્ત્રવચનોને ગ્રહણ કરનારની યોગ્યતા ઉપર પણ છે. આ જ કારણ છે કે એક જ શાસ્ત્રવચનના વિવિધ અને પરસ્પર વિરોધી અર્થો કરીને દાર્શનિકો વિવિધ મતવાદો ઊભા કરી દે છે. એક જ ભગવદ્ગીતા અથવા એક જ બ્રહ્મસૂત્ર કેટલા વિરોધીવાદનું મૂળ બની ગયા છે. એટલે શ્રીતાની દૃષ્ટિએ કોઈ એક ગ્રન્થને નિયમતઃ સમ્યક્ યા મિથ્યા કહેવો અથવા કોઈ એક ગ્રન્થને જિનાગમ કહેવો એ ભ્રમજનક છે. આવું જ વિચારીને જિનાગમનું મૂળ ધ્યેય—જીવોની મુક્તિની પૂર્તિ જે કોઈ શાસ્ત્રથી થતી હોય તે બધા જ સમ્યક્ છે, તે બધા જ આગમ છે—આવું વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુ જૈનોએ સ્વીકાર્યું છે. આને અનુસરી વેદાદિ બધા જ શાસ્ત્રો જૈનોને માન્ય છે. જે જીવની શ્રદ્ધા સમ્યક્ હોય તેની સમક્ષ ગમે તે શાસ્ત્ર આવે પણ તે તેનો ઉપયોગ મોક્ષમાર્ગને પ્રશસ્ત કરવામાં જ કરશે. અતઃ તેના માટે બધા જ શાસ્ત્રો પ્રામાણિક છે, સમ્યક્ છે. પરંતુ જે જીવની શ્રદ્ધા જ વિપરીત હોય અર્થાત્ જોને મુક્તિની કામના જ નથી, જોને સંસારમાં જ સુખનો લંડાર નજરે પડે છે તેને માટે વેદાદિ તો શું પણ તથાકથિત જૈનાગમ પણ મિથ્યા છે, અપ્રમાણ છે.

આગમની આ વ્યાખ્યામાં સત્યનો આગ્રહ છે, સાંપ્રદાયિક કદાગ્રહ નથી.

હવે વક્તાની દૃષ્ટિએ આગમની જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે એનો વિચાર કરીએ—વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જે બધા શાસ્ત્રો જૈનાગમાન્તર્ગત છે તે બધાને વ્યવહાર દૃષ્ટિ આગમાન્તર્ગત ગણે છે. અર્થાત્ જૈન લોકો વેદાદિથી જુદા એવાં જે કોઈ શાસ્ત્રને પ્રામાણિક માને છે તે બધા જ આગમાન્તર્ગત છે.

આગમની સામાન્ય વ્યાખ્યા તો એટલી જ છે કે—આપ્તવચન જે છે તે આગમ છે—ન્યાયસૂત્ર ૧-૧-૭/તત્ત્વાર્થ લાભ્ય ૧-૨૦. જૈનસંમત આપ્ત કોણ છે? આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે જેણે રાગદ્વેષ જીતી લીધા છે એવા તીર્થંકર—જિન સર્વજ્ઞ ભગવાન આપ્ત છે—નંદીસૂત્ર ૪૦. અર્થાત્ જિનોપદેશ જ જૈન-આગમ છે. આમાં વક્તાના સાક્ષાત્ દર્શન અને વીતરાગતાને કારણે દોષની સંભાવના નથી રહેતી, પૂર્વાપરવિરોધ પણ નથી અને મુક્તિબાધા પણ નથી. આથી મુખ્યરૂપે જિનોનો ઉપદેશ—જૈનાગમ પ્રમાણ મનાય છે અને ગૌણરૂપે તદનુસારી શાસ્ત્ર.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જૈનાગમને નામે દ્વાદશાંગી આદિ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

તો શું તે જિનોનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ છે? અર્થાત્ શું જિનોએ જ તેને અન્ય-
અદ્ધ કર્યો છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હેતા પૂર્વે સ્પષ્ટીકરણ કરી દેવું જરૂરી છે કે અત્યારે
ઉપલબ્ધ અંગ આગમ એ સ્વયં ગણધરઅધિત આગમોની સંકલના છે. પ્રસ્તુતમાં
જૈનોની તાત્ત્વિક માન્યતા કેવી છે તેને બતાવીને ઉપલબ્ધ જૈનાગમોના વિષે
આગળ વિશેષ વિચાર કરવામાં આવશે.

જૈન અનુશ્રુતિ ઉક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આવો દે છે—જિન ભગવાન ઉપદેશ
આપીને—તત્ત્વ અને આચારના મૂળ સિદ્ધાંતોનો નિર્દેશ કરીને કૃતકૃત્ય થઈ
જાય છે. એ ઉપદેશને જેવું કે પૂર્વમાં ઉદ્દિલખિત રૂપકમાં બતાવ્યું છે—ગણધર
અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારના સાધક અન્યનું રૂપ આપે છે. ફલિતાર્થ છે કે અન્યઅદ્ધ
ઉપદેશનું જે તાત્પર્ય છે તેના પ્રણેતા જિન-વીતરાગ-તીર્થંકર છે, પરંતુ જે
રૂપમાં એ ઉપદેશ અન્યઅદ્ધ થયો છે યા સૂત્રઅદ્ધ થયો છે તે શબ્દરૂપના પ્રણેતા
ગણધર જ છે—

અત્યં માસઙ્ગ અરહા સુત્તં મંથંતિ ગણહરા નિરુણં । —આવ. નિ. ૯૨

જૈનાગમ તીર્થંકરપ્રણીત (નન્દી. સૂ. ૪૦) જે કહેવામાં આવે છે એનું
તાત્પર્ય એ જ છે કે તેઓ અન્યાર્થપ્રણેતા છે, સૂત્રકાર નથી.

પૂર્વોક્ત વિવરણથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સૂત્ર અથવા અન્યરૂપે ઉપસ્થિત
જૈનાગમોનું પ્રામાણ્ય ગણધરપ્રણીત હોવાથી નહીં પરંતુ તેના અર્થના પ્રણેતા
તીર્થંકરની વીતરાગતા અને સર્વાર્થસાક્ષાત્કારિતાને કારણે છે.

જૈનશ્રુતિના અનુસારે તીર્થંકર જેવા જ અન્ય પ્રત્યેક ભુદ્ધ દ્વારા ઉક્ત
આગમ પણ પ્રમાણ છે જ—(મૂલાચાર પ. ૮૦; જયધવલા પૃ. ૧૫૩; ઓધનિ-
રુકિત ટીકા પૃ. ૩.

જૈન પરંપરા પ્રમાણે કેવળ દ્વાદશાંગી આગમાન્તર્ગત નથી કારણ કે ગણ-
ધરકૃત દ્વાદશાંગીથી ભુદ્ધ એવા અંગબાહ્ય ગણાતા અન્ય શાસ્ત્રો પણ આગમ-
રૂપે માન્ય છે; પણ તે ગણધરકૃત તો નથી જ. કારણ કે જૈન પરંપરા પ્રમાણે
ગણધરો તો માત્ર દ્વાદશાંગીની જ રચના કરે છે. આથી અંગબાહ્ય ગણાતા
આગમોની રચના ગણધરભિન્ન સ્થવિર કરે છે એવી માન્યતા છે—વિશેષાવશ્યક-

લાભ્ય ગા. ૫૫૦, ખૃહતકલ્પલાભ્ય ગા. ૧૪૪, તત્ત્વાર્થલાભ્ય ૧-૨૦, સર્વાર્થ-
સિદ્ધિ ૧-૨૦.

આવા અંગખાલ આગમોની રચના કરનારા સ્થવિરો એ પ્રકારના છે-
સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની અને દશપૂર્વી. સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની એટલે ચતુર્દશપૂર્વી જેને શ્રુત-
કેવળી પણ કહેવામાં આવે છે, તેઓ ગણધરપ્રણીત સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીના સૂત્રો
અને અર્થ વિષે વિશેષતઃ નિપુણ હોય છે. ઉપરાંત ભગવાન મહાવીર પૂર્વાના
આગમો જે પૂર્વાને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમાં પણ નિપુણ હોય છે. આ પૂર્વાની
સંખ્યા ચૌદ છે. આમ દ્વાદશાંગી અને પૂર્વાના જ્ઞાતા હોવાથી તેઓ જે કાંઈ
લખે તેમાં શાસ્ત્રવિરોધ હોવાને અવકાશ નથી. જિનોકત વિષયોનો સંક્ષેપ
અથવા વિસ્તાર કરીને તત્કાલીન સમાજને અનુકૂળ ગ્રન્થરચના કરવી-એ જ
તેમનું પ્રયોજન હોય છે. આથી તેમણે રચેલા ગ્રન્થોને જૈન સંધે સહજ ભાવે
આગમમાં સમાવિષ્ટ કરી લીધા છે. આનું પ્રામાણ્ય સ્વતંત્રભાવે નહીં પણ
ગણધરપ્રણીત આગમ સાથે અવિસંવાદને કારણે છે.

સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન જેણે હસ્તગત કરી લીધું હોય અને જેને કેવળીના વચન
સાથે વિરોધ ન હોય તેના વિષે આવી ફલીલ પણ કરવામાં આવી છે કે અથા
જ પદાર્થો વચનગોચર થવાની યોગ્યતા ધરાવતા નથી. સંપૂર્ણ રોચનો
થોડોક અંશ જ તીર્થંકરના વચનનો વિષય અને છે—ખૃહતકલ્પલાભ્ય ગા.
૯૬૪. આ વચનરૂપ દ્રવ્યાગમ શ્રુતજ્ઞાનને જે સંપૂર્ણભાવે હસ્તગત કરી લે
છે, તે જ તે શ્રુતકેવળી કહેવય છે. આથી જે વસ્તુ તીર્થંકરે કહી હોય તેને
શ્રુતકેવળી પણ કહી શકે છે—ખૃહતકલ્પલાભ્ય ગા. ૯૬૩, ૯૬૬. આ દષ્ટિએ
આગમ રચનામાં કેવળી અને શ્રુતકેવળીમાં કોઈ અંતર ન હોવાથી બન્નેનું
પ્રામાણ્ય સમાનરૂપે છે.

કાલક્રમે વીરનિ. ૧૧૦ વર્ષ પછી, મતાંતરે ૧૬૨ વર્ષ પછી જૈનસંઘમાં
શ્રુતકેવળીનો પણ અભાવ થઈ ગયો અને કેવલ દશપૂર્વી જ રહ્યા. ત્યારે તેમની
વિશેષ યોગ્યતાને ધ્યાનમાં લઈને દશપૂર્વધરપ્રથિત જૈનગ્રન્થોનો જૈન આગમોમાં
સમાવેશ કરી દીધો. આનું પણ પ્રામાણ્ય તો સ્વતંત્ર્યભાવે નહીં પણ ગણધર-
પ્રણીત આગમો સાથે અવિસંવાદને કારણે જ છે.

જૈનોની માન્યતા છે કે ચતુર્દશપૂર્વધર અને દશપૂર્વધર તે જ સાધક થઈ
શકે છે જેમનામાં નિશ્ચિતરૂપે સમ્યગ્દર્શન હોય છે—ખૃહતકલ્પલાભ્ય ગા. ૧૩૨,

આથી તેમના ગ્રન્થોમાં આગમ વિરોધી મન્તવ્ય હોવાની સંભાવના જ રહેતી નથી. આ જ કારણે કાલક્રમે તેમના ગ્રન્થોને પણ આગમમાં સમાવિષ્ટ કરી લેવામાં આવ્યા.

આગળ ચાલતા કેટલાક આદેશો જેનું સમર્થન કોઈ શાસ્ત્રમાં ન મળતું હોય પરંતુ સ્થવિરોએ પોતાની પ્રતિભાને બળે કોઈ એક વિષયમાં સંમતિ આપી હોય—તેમનો પણ સમાવેશ અંગબાહ્ય આગમમાં કરી લેવામાં આવ્યો છે. આટલું જ નહીં કેટલાક મુક્તકોને પણ આગમમાં સ્થાન મળી ગયું છે—બૃહત્કલ્પ લાખ્ય ગા. ૧૪૪ અને તેની ટિપ્પણી, વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૫૫.

આદેશ અને મુક્તક આગમાન્તર્ગત છે કે નહીં આ બાબતમાં દિગંબર પરંપરા મૌન છે. કિન્તુ ગણધર, પ્રત્યેક બુદ્ધ ચતુર્દશપૂર્વી, અને દશપૂર્વી દ્વારા પ્રથિત બધાં જ શાસ્ત્રો આગમમાં સમાવિષ્ટ છે—આ બાબતમાં બંને પરંપરા એકમત છે.

આ બધી ચર્ચાથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે સત્યનો આવિર્ભાવ નિર્જીવ શબ્દમાં નહીં પરંતુ સજીવ—આત્મામાં થાય છે. આથી કોઈ પુસ્તક—પાનાનું મહત્ત્વ ત્યાં સુધી જ છે જ્યાં સુધી તે આત્મોન્નતિનું સાધન બની શકે છે. આ દષ્ટિએ સંસારનું સમગ્ર સાહિત્ય જૂનો માટે ઉપાદેય થઈ શકે છે કારણ કે યોગ્ય અને વિવેકી આત્મા માટે ગમે ત્યાંથી પણ પોતાના કામની વસ્તુ શોધી લેવી સરળ છે. કિન્તુ અવિવેકી અને અયોગ્યને માટે આજ માર્ગ ભયમુક્ત નથી. આટલા માટે જ જૈન ઋષિઓએ વિશ્વ સાહિત્યમાંથી ચૂંટીને કેટલાક અંશોને જ જૈનો માટે વ્યવહારમાં ઉપાદેય બતાવ્યા અને તેમને જ જૈન આગમમાં સ્થાન આપ્યું.

ચૂટણીનો મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે—એ જ વિષયનો ઉપદેશ ઉપાદેય બની શકે છે જેનો વક્તાએ સ્વયં યથાર્થ સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય એટલું જ નહીં પણ તેને યથાર્થરૂપે કહ્યો પણ હોય—એવી કોઈ વાત પ્રમાણ માની જ શકાય નહીં જેનું મૂળ ઉક્ત પ્રકારના ઉપદેશમાં ન હોય અથવા જે તેની સાથે સંગતિ ધરાવતી ન હોય.

જે યથાર્થદર્શી નથી પણ યથાર્થ શ્રોતા (શ્રુતકેવલી—દશપૂર્વી) છે તેમની પણ એ જ વાત પ્રમાણ માનવામાં આવે છે કે જે તેમણે યથાર્થદર્શી પાસેથી સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી સાંભળી હોય. અશ્રુત કહેવાનો તેમને અધિકાર નથી.

તાત્પર્ય આટલું જ છે કે કોઈ પણ વાત ત્યારે જ પ્રમાણ માની શકાય જે તેનું યથાર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કોઈને પણ થયું હોય. આગમ તે જ પ્રમાણ છે જે પ્રત્યક્ષમૂલક હોય. આગમપ્રામાણ્યના આ સિદ્ધાન્તાનુસાર પૂર્વોક્ત આદેશ આગમંતર્ગત થઈ શકે નહીં.

દ્વિગંધરોએ તો અમુક સમય પછી તીર્થંકરપ્રણીત આગમનો સર્વથા લોપ જ માન્યો છે. અતઃ આદેશોને આગમંતર્ગત કરવાની આવશ્યકતા જ રહી નહીં. કિન્તુ શ્વેતાશ્વરોએ આગમોનું સંકલન કરી સુરક્ષિત રાખવાનો જ્યારે પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે જણાય છે કે તેમની સામે એવી ઘણી ખામતો આવી જે પૂર્વાચાર્યો દ્વારા પરંપરાથી પ્રાપ્ત તો હતી પણ જેનો મૂલાધાર તીર્થંકરોના ઉપદેશમાં હતો નહીં. આવી વાતોને પણ સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ આગમમાં સ્થાન આપ્યું, સાથે જ તેમને આદેશ કે મુક્તક સંજ્ઞા આપી અન્ય આગમોથી તેમનું પાર્યાક્ય પણ સ્થિત કરી દીધું.

(૨) સુરક્ષામાં બાધાઓ

ઋગ્ આદિ વેદોની સુરક્ષા ભારતીઓનું એક અદ્ભુત પરાક્રમ છે. આજે પણ ભારતમાં એવા સંકડો વદેપાઠી મળે છે જેઓ આદિથી અંત સુધી વેદોનું ઉચ્ચારણ કરી શકે છે. એમને વેદના પુસ્તકની આવશ્યકતા નથી. વેદના અર્થની પરંપરા તેમની પાસે નથી પણ વેદપાઠની પરંપરા તો અવશ્ય છે.

જૈનોએ પણ પોતાના આગમ ગ્રંથોને સુરક્ષિત રાખવા એવો જ પ્રયત્ન પ્રયત્ન ભૂતકાળમાં કર્યો છે. કિન્તુ જે રૂપમાં ભગવાનના ઉપદેશને ગણ્ધરોએ ગ્રથિત કર્યો હતો તે જ રૂપ આજે આપણી સમક્ષ નથી. આગમની ભાષામાં, તે પ્રાકૃત હોઈ પરિવર્તન થવું સ્વાભાવિક છે. અતઃ બ્રાહ્મણોની જેમ જૈનાચાર્ય અને જૈન ઉપાધ્યાય અંગગ્રંથોની અક્ષરશઃ સુરક્ષા કરી શક્યા નથી. આટલું જ નથી પણ કેટલાક મૂળ ગ્રંથોને સંપૂર્ણ ભૂલી ગયા છે અને કેટલાક ગ્રંથોને વિકૃત કરી દીધા છે. છતાં એટલું તો કહી શકાય છે કે અંગોનો અધિકાંશ જે આજે ઉપલબ્ધ છે તે ભગવાનના મૂળ ઉપદેશથી ઠીક ઠીક નજીક છે. એમાં પરિવર્તન અને પરિવર્ધન થયું છે કિન્તુ સમગ્રભાવે તે નવો કે કપોલકલ્પિત છે—એમ તો કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે જૈનસંઘે તે સમગ્ર શ્રુતને સુરક્ષિત રાખવા માટે પુનઃપુનઃ જે પ્રયત્નો કર્યા છે એનો સાક્ષી જે ઇતિહાસ છે તેને મટાડી શકાય તેમ નથી.

ભૂતકાળમાં જે બાધાઓ જૈનશ્રુતના નાશમાં કારણ બની, શું તેવી બાધાઓ વેદનો નાશ કરવામાં સમર્થ ન બની? શું કારણ છે કે જૈનશ્રુતથી પણ પ્રાચીન વેદ તો સુરક્ષિત રહી શક્યા અને જૈનશ્રુત સંપૂર્ણ નહીં તો અધિકાંશે નષ્ટ થઈ ગયું? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સરળ છે—

વેદની સુરક્ષામાં બંને પ્રકારની પરંપરાઓ સહકાર આપ્યો છે. જન્મવંશની અપેક્ષાએ પિતાએ પુત્રને અને એણે પોતાના પુત્રને તથા વિદ્યાવંશની અપેક્ષાએ ગુરુએ શિષ્યને અને તેણે પણ પોતાના શિષ્યને વેદની શિક્ષા આપી વેદપાઠની પરંપરાને અવ્યવહિત ગતિથી ચાલુ રાખી છે. કિન્તુ જૈનાગમની રક્ષામાં જન્મ વંશને કોઈ જ સ્થાન નથી. પિતા પોતાના પુત્રને નહીં પણ શિષ્યને ભણાવે છે. અતઃ કેવળ વિદ્યાવંશની અપેક્ષાએ જૈનશ્રુતને સુરક્ષિત રાખવા પ્રયત્ન થયો છે. આ જ ક્ષતિ જૈનશ્રુતની અવ્યવસ્થામાં કારણ થઈ છે. બ્રાહ્મણોને પોતાનો જ સુશિક્ષિત પુત્ર અને તેવો જ સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણ શિષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં કાંઈ કઠિનાઈ નથી. કિન્તુ જૈન શ્રમણને માટે પોતાનો સુશિક્ષિત પુત્ર જૈનશ્રુતનો અધિકારી નથી, જે તે શ્રમણ થયો ન હોય. અને અશિક્ષિત પણ શ્રમણ, પુત્ર ન હોય છતાં જે શિષ્ય હોય તો તે જ જૈનશ્રુતનો અધિકારી બની જાય છે. વેદની સુરક્ષા એક વર્ણ વિશેષ દ્વારા થઈ છે, જેનો સ્વાર્થ વેદની સુરક્ષામાં જ હતો. જૈનશ્રુતની રક્ષા તે પ્રકારે કોઈ એક વર્ણને અધીન હતી નહીં કિન્તુ ચારેય વર્ણમાંથી જે કોઈ મનુષ્ય જે જૈન શ્રમણ બની જાય છે તો તે જ જૈનશ્રુતનો અધિકારી બની જાય છે. વેદનો અધિકારી બ્રાહ્મણ અધિકાર પામીને તેથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ તેને માટે જીવનની પ્રથમાવસ્થામાં નિયમતઃ વેદાધ્યયન કરવું તે અનિવાર્ય હતું, અન્યથા બ્રાહ્મણ સમાજમાં તેનું કોઈ સ્થાન હતું નહીં. આથી વિપરીત જૈનશ્રમણને જૈનશ્રુતનો અધિકાર તો મળી જાય છે પણ અનેક કારણે તે, તે અધિકારનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી. બ્રાહ્મણો માટે વેદાધ્યયન સર્વસ્વ હતું. કિન્તુ જૈનશ્રમણ માટે આચાર-સદાચાર જ સર્વસ્વ છે. અતઃ કોઈ મંદબુદ્ધિ શિષ્ય સંપૂર્ણશ્રુતનો પાઠ ન કરી શકે તો પણ તેને મોક્ષમાં કશી બાધા નથી અને ઐહિક જીવન પણ સદાચારને બળે વીતી જાય છે. જૈન સૂત્રોનો દૈનિક ક્રિયામાં વિશેષ ઉપયોગ પણ નથી. એક સામાયિક પદ માત્રથી પણ મોક્ષ માર્ગ જ્યાં સુલભ હોય ત્યાં વિરલા જ સંપૂર્ણ શ્રુતધર બનવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અધિકાંશ વૈદિક સૂક્તોનો ઉપયોગ નાના પ્રકારના ક્રિયાકાંડોમાં થાય છે. જ્યારે માત્ર થોડાં જ જૈનસૂત્રોનો ઉપયોગ

શ્રમણને પોતાના દૈનિક જીવનમાં છે. શુદ્ધ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં રસ હોય તો જૈન શ્રુત સમુદ્રમાં મગન થઈ જવાની સંભાવના છે. અન્યથા આગમનો અધિકાંશ બધ્યા વિના જ શ્રમણજીવનનો રસ મળી શકે છે.

પોતાની સ્મૃતિમાં બાર આખ્યા વિના પણ પુસ્તકોમાં તેને લિપિબદ્ધ કરીને આગમની સુરક્ષા શક્ય હતી પણ તેમ કરવામાં અપરિગ્રહવ્રતનો ભંગ તેમને અસહ્ય હતો. એવું કરવામાં તેમને અસંયમ દેખાયો. (પોત્યણસુ ઘેવ્વન્તણસુ અસંજમો મવ્હ । - દશવૈ.ચૂર્ણિ પૃ. ૨૧) અને જ્યારે તેમણે પોતાના અપરિગ્રહવ્રતમાં થોડી ઢીલ મૂકી ત્યારે તો અધિકાંશ આગમ નષ્ટ થઈ ચૂક્યા હતા. પ્રથમ જે પુસ્તકપરિગ્રહને અસંયમનું કારણ માનવામાં આવ્યું હતું તેને જ સંયમનું કારણ માનવું પડ્યું—(કાલં પુણ વહુચ્ચ ચરણકરણદ્વા અવોચ્છિત્તિનિમિત્તં ચ ગેણહમાણસ્સ પોત્યણ સંજમો મવ્હ—દશવૈ.ચૂર્ણિ પૃ. ૨૧) કારણ કે જો આવું ન કહે તો શ્રુત વિનાશનો ભય હતો. કિન્તુ હવે શું થઈ શકે તેમ હતું? જે કાંઈ તેમણે ખોયું હતું તે તો મળી શકે તેમ હતું જ નહીં. પણ લાલ એટલો અવશ્ય થયો કે તેમણે પુસ્તક પરિગ્રહને સંયમનું કારણ સ્વીકાર્યું, ત્યારે જે કાંઈ આગમ સુરક્ષિત હતા તે બચી ગયા. અધિક હાનિ થઈ નહીં. આમ આચારના નિયમોને શ્રુતની સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ ઢીલા કરવા પડ્યા. શ્રુતરક્ષા માટે કેટલાય અપવાદો પણ સ્વીકારવામાં આવ્યા. દૈનિક આચારમાં પણ શ્રુત સ્વાધ્યાયને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું. આટલું કરવા છતાં જે મૌલિક ક્ષતિ હતી તેનું તો નિવારણ થયું જ નહીં. કારણ કે ગુરુ પોતાના શ્રમણ શિષ્યને જ જ્ઞાન આવી શકે છે તે નિયમમાં તો અપવાદ થયો જ નહીં. આથી અધ્યેતા શ્રમણોના અભાવને કારણે ગુરુના સાથે જ જ્ઞાન પણ ચાલ્યું જાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય? ઘણા કારણે, ખાસ કરી જૈનશ્રમણોની કઠોર તપસ્યા અને અત્યંત કડિન આચારને કારણે અન્ય બૌદ્ધદિ શ્રમણોની જેમ જૈન શ્રમણસંઘનું સંખ્યાબલ પ્રારંભથી જ ઓછું રહ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં કંઈસ્થની તો વાત જવા દઈએ પણ વલભીમાં લિખિત સકળ ગ્રન્થોની પણ સુરક્ષા થઈ ન શકે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

(૩) વાચનાઓ

(અ) પાટલિપુત્રની પ્રથમ વાચના

બૌદ્ધ ઇતિહાસમાં લગવાન શુદ્ધના ઉપદેશને વ્યવસ્થિત કરવા માટે ત્રણ સંગતિઓ થઈ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ જ પ્રકારે લગવાન મહાવીરના

ઉપદેશને પણ વ્યવસ્થિત કરવા માટે જૈન આચાર્યોએ મળીને ત્રણ વાચનાઓ કરી હતી. જ્યારે પણ આચાર્યોએ જોયું કે શ્રુતનો હુસ થઈ રહ્યો છે ત્યારે આચાર્યોએ એકત્ર થઈને તેને વ્યવસ્થિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી અંદાજે ૧૬૦ વર્ષે પાટલિપુત્રમાં લાંબા સમય સુધીના દુર્ભિક્ષને અંતે જૈન શ્રમણસંઘ એકત્ર થયો. એ કાળે મધ્યદેશમાં અનાવૃષ્ટિને કારણે જૈનસંઘ વિઘટિત અવસ્થામાં હતો, આથી અંગ આગમ શાસ્ત્રની દુરવસ્થા થાય એ સ્વાભાવિક છે. એકત્ર થયેલા શ્રમણોએ એક-બીજાને પૂછી પૂછીને ૧૧ અંગોને વ્યવસ્થિત કર્યા પરંતુ જણાયું કે ઉપસ્થિત-માંના કોઈને પણ સંપૂર્ણ બારમા અંગનું જ્ઞાન નથી. તે સમયે દષ્ટિવાદના જ્ઞાતા આચાર્ય ભદ્રબાહુ હતા પરંતુ તેમણે ૧૨ વર્ષ માટે વિશેષ પ્રકારના યોગ-માર્ગની આરાધનામાં મન પરોવ્યું હતું. એટલું જ નહીં પણ તેઓ નેપાલમાં હતા. આથી સંઘે સ્થૂલભદ્રને બીજા અનેક સાધુઓ સાથે દષ્ટિવાદની વાચના માટે ભદ્રબાહુ પાસે મોકલ્યા. આ બંધામાં કેવલ સ્થૂલભદ્ર જ દષ્ટિવાદ ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ સિદ્ધ થયા. સ્થૂલભદ્રે દશપૂર્વોનું જ્ઞાન લઈ લીધા પછી પોતાની શ્રુતલઘ્નિની સિદ્ધિનો પ્રયોગ કર્યો. આ વાતની જાણ જ્યારે ભદ્રબાહુને થઈ ત્યારે તેમણે આગળ ભણાવવાનું બંધ કરી દીધું. સ્થૂલભદ્રની ઘણી સમજાવટ પછી તેઓ રાજ થયા અને શેષ ચારપૂર્વો માત્ર સૂત્રરૂપે ભણાવ્યા પણ તેની અનુજ્ઞા એટલે કે બીજાને ભણાવવાની છૂટ આપી નહીં—(આવશ્યકચૂર્ણિ ભા. ૨. પૃ. ૧૮૭, તિલોગાલીય ગા. ૮૦૧-૨, વીરનિર્વાણસંવત ઔર જૈન કાલગણના પૃ. ૯૪). પરિણામ એ આવ્યું કે સ્થૂલભદ્ર સુધી શ્રમણસંઘમાં ચૌદપૂર્વોનું જ્ઞાન રહ્યું પણ તેમના મૃત્યુ પછી ૧૨ અંગોમાંથી ૧૧ અંગ અને બારમા અંગમાંથી માત્ર દશપૂર્વોનું જ્ઞાન શેષ રહ્યું. સ્થૂળભદ્રનું મૃત્યુ વીરનિ. ૨૧૫ વર્ષ પછી (મતાંતરે ૨૧૯.) થયું.—(શ્રી કલ્યાણ વિજયના મતે મૃત્યુ નહીં પણ યુગપ્રધાન પદનો અંત. (વીરનિ. પૃ૦ ૬૨).

વાસ્તવિક દષ્ટિએ જોઈએ તો સ્થૂલભદ્ર પણ શ્રુતકેવળી તો નહીં કારણ કે તેમણે દશપૂર્વોનું સૂત્ર અને અર્થરૂપે અધ્યયન કર્યું હતું. પણ શેષ ચાર પૂર્વો તો માત્ર સૂત્રરૂપે ભણ્યા હતા. તેના અર્થનું જ્ઞાન તેમને ભદ્રબાહુએ આપ્યું જ ન હતું. આથી શ્વેતાશ્વરોને મતે એટલું જ કહેવું પડે કે ભદ્રબાહુના મૃત્યુની સાથે જ અર્થાન્ત વીરનિ. ૧૭૦ વર્ષ પછી શ્રુતકેવળીનો લોપ થયો હતો. અર્થાન્ત

એ પછી સંપૂર્ણ શ્રુતનું જ્ઞાન કોઈને પણ હતું નહીં. દ્વિગંબરોએ શ્રુત કેવલીનો લોપ વીર. નિ. ૧૬૨ વર્ષે માન્યો છે. બન્નેની માન્યતામાં આમ માત્ર આઠ વર્ષનો ફરક છે, આઠ ભદ્રબાહુ સુધીની બન્નેની પરંપરા આ પ્રમાણે છે—

દ્વિગંબર (ધવલા પુ. ૧. પ્રસ્તા-
વના પૃ. ૨૬)

શ્વેતામ્બર (ધન્ડિય એન્ટી-
ભા. ૧૧, પૃ. ૨૪૫)

કેવલી— ગૌતમ ૧૨ વર્ષ
સુધર્મા ૧૨ „
જંબૂ ૩૮ „

સુધર્મા ૨૦ વર્ષ
જંબૂ ૪૪ „

શ્રુતકેવલી— વિષ્ણુ ૧૪ „
નન્દિમિત્ર ૧૬ „
અપરાજિત ૨૨ „
ગોવર્ધન ૧૯ „
ભદ્રબાહુ ૨૯ „

પ્રભવ ૧૧ „
શચ્યભવ ૨૩ „
યશોભદ્ર ૫૦ „
સંભૂતિવિજય ૮ „
ભદ્રબાહુ ૧૪ „

૧૬૨ વર્ષ

૧૭૦ વર્ષ

સારાંશ છે કે ભદ્રબાહુ પછી એટલે કે પ્રથમ વાચનાના ફળરૂપે જૈનસંઘ પાસે ૧૧ અંગ અને દશપૂર્વાનું જ્ઞાન ઉપલબ્ધ હતું.

અનુયોગ પૃથક્કરણ અને પૂર્વોના વિચ્છેદ

શ્વેતામ્બરોને મતે દશપૂર્વોની પરંપરાનો અંત આચાર્ય વજ્જની સાથે થયો. આચાર્ય વજ્જનું મૃત્યુ વિક્રમ ૧૧૪ માં થયું અર્થાત્ વીરાત્ ૫૮૪; આથી વિરુદ્ધ દ્વિગંબરોની માન્યતા છે કે અંતિમ દશપૂર્વી ધર્મસેન થયા અને વીરાત્ ૩૪૫ પછી દશપૂર્વીનો વિચ્છેદ થયો. અર્થાત્ દ્વિગંબરોને મતે શ્રુતકેવલીનો વિચ્છેદ શ્વેતામ્બરમતની અપેક્ષાએ આઠ વર્ષ વહેલો થયો અને દશપૂર્વીનો વિચ્છેદ ૨૩૯ વર્ષ વહેલો. તાત્પર્ય છે કે શ્રુતવિચ્છેદની ગતિ દ્વિગંબર મતે તીવ્ર છે.

શ્વેતામ્બરો અને દ્વિગંબરોને મતે દશપૂર્વીઓની સૂચિ આ પ્રમાણે છે—

દ્વિગંબર		શ્વેતામ્બર	
વિશાખાચાર્ય	૧૦ વર્ષ	સ્થૂલભદ્ર	૪૫ વર્ષ
પ્રોશ્વિલ	૧૯ ”	મહાગિરિ	૩૦ ”
ક્ષત્રિય	૧૭ ”	સુહરિતન	૪૬ ”
જ્યસેન	૨૧ ”	ચુણુસુંદર	૪૪ ”
નાગસેન	૧૮ ”	કાલક	૪૧ ”
સિદ્ધાર્થ	૧૭ ”	સ્કંદિલ (સાંકિલ્ય)	૩૮ ”
ધૃતિષેણુ	૧૮ ”	રેવતિમિત્ર	૩૬ ”
વિજય	૧૩ ”	આર્યમંગૂ	૨૦ ”
ચુદ્ધિલિંગ	૨૦ ”	” ધર્મ	૨૪ ”
દેવ	૧૪ ”	ભદ્રગુપ્ત	૩૯ ”
ધર્મસેન	૧૬ ”	શ્રીગુપ્ત	૧૫ ”
		વજ્ર	૩૬ ”

૧૮૩ વર્ષ
+૧૬૨ = ૩૪૫

૪૧૪ વર્ષ
+૧૭૦ = ૫૦૪

ઉપર્યુક્ત સૂચિ માટે જુઓ ધવલા પુ. ૧. પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૬ અને મેરુતુંગ-વિચાર શ્રેણી તથા વીરનિ. સં. પૃ. ૬૪.

આર્ય વજ્ર પછી આર્યરક્ષિત થયા. તેઓ ૧૩ વર્ષ યુગપ્રધાન રહ્યા. એમણે ભવિષ્યમાં મતિ-મેધા-ધારણ શક્તિથી રહિત એવા શિષ્યોને જાણીને અનુયોગનું વિલાજન કર્યું. અત્યાર સુધી કોઈ એક સૂત્રનો અનુયોગ—વ્યાખ્યા ચાર પ્રકારે થતી હતી. તેના બદલે તેમણે વિલાગ કરી આપ્યો કે અમુક સૂત્રની વ્યાખ્યા કેવલ કોઈ એક અનુયોગને અનુસરી થશે. અને વિધાન કર્યું કે ચરણ-કરણાનુયોગમાં કાલિકશ્રુત એટલે કે ૧૧ અંગ, મહાકલ્પશ્રુત અને છેલ્લે સૂત્રનો સમાવેશ કર્યો. ધર્મકયાનુયોગમાં ઋષિભાષિત આદિનો; ગણિતાનુયોગમાં સૂર્યપ્રકાશિતનો, અને દ્રવ્યાનુયોગમાં દષ્ટિવાદનો સમાવેશ કર્યો— આવશ્યકનિર્ણયકિત ગા. ૭૬૩-૭૭૭; વિશેષા. ગા. ૨૨૮૪-૨૨૯૫.

આર્થરક્ષિતપૂર્વે આવો કોઈ વિભાગ હતો નહીં. વળી ત્યાર સુધી પ્રત્યેક સૂત્ર માટે નયાવતાર કરવાનું પણ અનિવાર્ય હતું પરંતુ જ્યારથી અનુયોગોનું પાર્થક્રય થયું ત્યાર પછી નયાવતાર અનાવશ્યક માનવામાં આવ્યો—આવ. નિ. ૭૬૨: વિશેષાં ૨૨૭૬.

આર્થરક્ષિત પછી શ્રુતનું પઠન-પાઠન પૂર્વવત્ રહ્યું નહીં હોય અને તેમાં શિથિલતા પણ આવી ગઈ હશે. આની પ્રતીતિ ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે. આથી શ્રુતમાં ઉત્તરોત્તર હાસ થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. સ્વયં આર્થરક્ષિત પણ માત્ર નવપૂર્વ સંપૂર્ણ જાણતા અને દશમાં પૂર્વના અંશને જ—વિશેષાં ૦ ટી. ગા. ૨૫૧૧.

પોતે જાણતા હતા એટલું સંપૂર્ણશ્રુત આર્થરક્ષિત પણ પોતાના શિષ્યોને આપી શક્યા નહીં, એમની ચરિત કથામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમના શિષ્યોમાં માત્ર દુર્પલિકા પુષ્યમિત્ર જ સંપૂર્ણ નવપૂર્વો જાણવા સમર્થ થયા. પણ તેઓ પણ અનભ્યાસને કારણે નવમપૂર્વ ભૂલી ગયા—(વિશેષાં ૦ ટી. ૨૫૧૧) અને આ રીતે ઉત્તરોત્તર પૂર્વના વિશેષ પાઠકોનો હાસ થઈને અંતે એક સમય એવો આવ્યો જ્યારે પૂર્વોનું વિશેષજ્ઞ કોઈ ન રહ્યું. આવી સ્થિતિ વીરનિર્વાણ પછી હજાર વર્ષે થઈ—(ભગવતી ટીકા ૨.૮: સત્તરીસયઠાણ ૩૨૭) અને દિગંબર મતે વીરનિર્વાણ પછી ૬૮૩ વર્ષે થઈ.

(ખ) માથુરીવાચના

નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ (૫ ૮)માં ઉલ્લેખ છે કે ખારવર્ષના દુકાળને કારણે ગ્રહણ-ગુણન-અનુપ્રેક્ષાના અભાવે સૂત્ર નષ્ટ થયાં. આર્થ સ્કંદિલની અધ્યક્ષતામાં ખાર વર્ષના દુકાળ પછી સાધુસંઘ મથુરામાં એકત્ર થયો અને જેને જે યાદ હતું તેના આધારે કાલિકશ્રુત-અંગોને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા. કારણ કે આ વાચના મથુરામાં થઈ તેથી તે માથુરી વાચનાના નામે ઝોળખાય છે. કેટલાકનું કહેવું છે કે સૂત્રો નષ્ટ થયા ન હતા પણ પ્રધાન અનુયોગધરોનો અભાવ થઈ ગયો હતો. માત્ર સ્કંદિલ આચાર્ય જ બચી ગયા હતા. જે અનુયોગધર હતા, તેમણે કારણ કે મથુરામાં ખીજ સાધુઓને અનુયોગ આપ્યો હતો તેથી માથુરી વાચના કહેવાઈ.

આથી આટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ખીજવારના દુકાળને કારણે શ્રુતની દુરવસ્થા થઈ ગઈ હતી. આ વખતની સંકલનાનું ત્રેય સ્કંદિલને છે. મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ આચાર્ય સ્કંદિલનો યુગપ્રધાન કાલ વીરનિ. ૮૨૭ થી ૮૪૦

માન્યો છે. આથી આ વાચના આ કાળમાં જ ક્યારેક થઈ હશે (વીરનિ. પૃ. ૧૦૪) આ વાચનાના ક્ષણ સ્વરૂપે આગમ લખવામાં પણ આવ્યા.

(ક) વાલભીવાચના

જ્યારે મથુરામાં વાચના થતી હતી તે જ સમયે વલભીમાં પણ નાગાર્જુન આચાર્યે શ્રમણસંઘને એકત્ર કર્યો હતો, અને તેમને તથા એકત્રિત સંઘને જે કાંઈ આગમ અને તેના અનુયોગ વિષે યાદ હતું તે લખી લેવામાં આવ્યું, અને પ્રકરણ ગ્રન્થોની પણ નોંધ લઈ લેવામાં આવી, અને વિસ્તૃત વિષયો વિષે પૂર્વાપર સંબંધને અનુસરી વ્યવસ્થિત કરીને તદનુસાર વાચના આપવામાં આવી. (વીરનિ. પૃ. ૧૧૦). આમાં પ્રમુખ નાગાર્જુન હતા તેથી આ વાચના નાગાર્જુનીય વાચના તરીકે ઓળખાય છે.

(ડ) દેવર્ધિગણિત્વં પુસ્તક લેખન

ઉપર્યુક્ત વાચનાઓ પછી લગભગ દોઢસો વર્ષ વીતી ગયા હતા ત્યારે ફરી વલભીનગરમાં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના અધ્યક્ષપદે શ્રમણસંઘ એકત્ર થયો અને પૂર્વોક્ત અન્ને વાચનાઓમાં લખાયેલ સિદ્ધાંતો ઉપરાંત જે જે ગ્રન્થ કે પ્રકરણ વિદ્યમાન હતા એ બધાને લખીને સુરક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. આ શ્રમણ સમવસરણમાં અન્ને વાચનાઓનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો અને યથાસંભવ ભેદભાવ દૂર કરીને એકરૂપતા લાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. અને જે મહત્વના પાઠભેદો હતા તેમનો 'પાઠાંતર' તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો. આ પાઠાંતરો કવચિત મૂળમાં, પણ મોટે ભાગે ચૂર્ણિઓમાં જેવા મળે છે. કેટલાક ગ્રન્થો એક જ વાચનામાં હતા—તેમને પણ જેમના તેમ સ્વીકારી લેવામાં આવ્યા (વીરનિ. પૃ. ૧૧૨). આ જ કારણ છે કે મૂળ અને ચૂર્ણિ જેવા ટીકાગ્રન્થોમાં 'ત્રાયણંતરે પુણ' અથવા 'નાગાર્જુનીયાસ્તુ પઠન્તિ' જેવા ઉદ્દેશો મળે છે.—વીરનિ. પૃ. ૧૧૬.

આ ઘટના વીરનિર્વાણ ૯૮૦માં બની અને મતાન્તરે ૯૯૩ માં બની. નંદીસૂત્રમાં આગમ ગ્રન્થની જે સૂચી આપવામાં આવી છે તેને જો વાલભી વાચનામાં પુસ્તકારૂઠ બધા જ આગમોની સૂચી માનવામાં આવે તો કહેવું જોઈએ કે ઘણા આગમો તે લેખનસમય પછી પણ નષ્ટ થઈ ગયા છે. ખાસ કરી પ્રકીર્ણક તો અનેક નષ્ટ થઈ ગયા. કેવલ વીરસ્તવનામક એક પ્રકીર્ણક

અને પિંડ નિર્ધારિત એવાં છે, જે નન્દીસૂત્રમાં ઉદ્દિલખિત નથી કિન્તુ શ્વેતામ્બરોને આગમરૂપે માન્ય છે.

(૪) પૂર્વને આધારે અચિત અન્થ

દ્વિગંબર અને શ્વેતામ્બર બન્નેને મતે પૂર્વોનો વિચ્છેદ થઈ ગયો છે પરંતુ પૂર્વગત વિષયનો સર્વથા લોપ થયો છે એમ નથી. કારણ કે બન્ને સંપ્રદાયોમાં કેટલાક એવા અન્થો અને પ્રકરણો વિદ્યમાન છે જેનો મૂલાધાર પૂર્વ બતાવવામાં આવે છે. દ્વિગંબર આચાર્યોએ તો પૂર્વને આધારે જ ષટ્પદાગમ અને ક્ષાય પાહુકની રચના કરી છે એ બતાવવામાં આવશે. આ વિષે અહીં પ્રથમ શ્વેતામ્બર માન્યતા વિષે કહેવામાં આવે છે—

શ્વેતામ્બરોને મતે દષ્ટિવાદમાં જ સંપૂર્ણવાદ્મયનો સમાવેશ છે. કિન્તુ દુર્બળમતિ પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માટે દષ્ટિવાદના વિષયને લઈને જ શેષ અન્થોની સરળ રચના કરવામાં આવે છે—(વિશેષાં ગા. ૫૫૨-૨; બૃહત્કલ્પ લાખ્ય ગા. ૧૪૫-૬૭) આ મતને આધારે જ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે ગણધરો સર્વ પ્રથમ પૂર્વની, જે દષ્ટિવાદનો જ એક ભાગ છે, તેની રચના કરે છે અને એ જ પૂર્વને આધારે શેષ અંગોની રચના કરે છે—નંદી ચૂર્ણિ પૃં ૫૬, આવ. નિ. ૨૯૨-૩; આથી ઉલટો મત છે કે સર્વ પ્રથમ આચારાંગની રચના ગણધર કરે છે અને પછી બાકાના અંગોની—આચા. નિ. ૮-૯, આચા. ચૂ. પૃં ૩; ધવલા પુ. ૧, પૃ. ૬૫.

પ્રથમ મત ઉચિત જણાય છે પણ એતું તાત્પર્ય એટલું સમજવું જોઈએ કે વર્તમાન આચારાંગ આદિથી પહેલા જે શ્રુતજ્ઞાન હતું તે જ પૂર્વને નામે ઓળખાય છે. અને તેને જ આધારે ભ. મહાવીરના ઉપદેશોને ધ્યાનમાં લઈ દ્વાદશાંગની રચના થઈ અને તે પૂર્વોને પણ બારમા અંગના એકદેશરૂપે સમાવી લેવામાં આવ્યા. પૂર્વના આધારે જ જ્યારે સરળ અન્થો બન્યા ત્યારે પૂર્વના અધ્યયન-અધ્યાપનમાં રુચિ ઓછી થાય તે સ્વાભાવિક છે અને આ જ કારણ છે કે સર્વ પ્રથમ વિચ્છેદ પૂર્વનો જ થયો.

આ તો એક સામાન્ય સિદ્ધાન્ત થયો પણ કેટલાક અન્થો અને પ્રકરણોને વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેની રચના અસુક પૂર્વના આધારે થઈ છે. અહીં એ અન્થોની સૂચી અમે આપીએ છીએ જેથી પ્રતીત થશે કે કેવલ ષટ્પદાગમ અને ક્ષાયપ્રાભતની જ રચના પૂર્વને આધારે કરવામાં આવી નથી. પરંતુ શ્વેતામ્બરોના અનેક અન્થો એવા છે જેનો આધાર પૂર્વ છે.

૧. મહાકાલ્ય શ્રુત નામે આચારાંગના નિશીઘ અધ્યયનની રચના પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વની તૃતીય આચાર વસ્તુના વીસમા પાહુડને આધારે થઈ છે—
આચા. નિ. ૨૯૧

૨. દશવૈકાલિકના ધર્મપ્રસપ્તિ નામના અધ્યયનની રચના આત્મપ્રવાદ પૂર્વમાંથી, પિંડેણ્યા અધ્યયનની કર્મપ્રવાદ પૂર્વને આધારે, વાક્યશુદ્ધિ અધ્યયનની સત્યપ્રવાદ પૂર્વને આધારે, અને શેષ અધ્યયનોની રચના નવમાં પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની તૃતીય વસ્તુના આધારે થઈ છે. આના રચયિતા શય્યાંભવ છે—દશ. નિ. ૧૪-૧૭.

૩. આચાર્ય ભદ્રપાહુએ દશાશ્રુતસ્કંધ, કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રની રચના પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વને આધારે કરી છે.

૪. ઉત્તરાધ્યયનનું પરીષહાધ્યયન કર્મપ્રવાદપૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત છે.

આ ઉપરાંત આગમેતરમાં ખાસ કરી કર્મ સાહિત્યનો અધિકાંશ પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત છે. કિન્તુ અહીં એની ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે.

(૫) જૈનાગમોની સૂચિ

૧૨ અંગ

હવે આપણે એ જોઈએ કે વર્તમાનમાં કયા કયા ગ્રન્થો જૈનો દ્વારા વ્યવહારમાં આગમરૂપે માનવામાં આવ્યા છે ?

દ્વિગમ્બર, શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી તથા તેરાપંથી—આ ચારેય સંપ્રદાયોમાં એ બાબતમાં તો વિવાદ છે જ નહીં કે વિદ્યમાન સકલ શ્રુતનો મૂળાધાર ગણધરપ્રણીત દ્વાદશાંગ છે. બધા જ સંપ્રદાયોમાં આર્ય અંગોના નામ વિષે પણ વિવાદ નથી. એ બાર અંગ આ પ્રમાણે છે—

૧. આચાર, ૨. સૂચગડ, ૩. ઠાણ, ૪. સમવાય, ૫. વિયાહપણ્ણતિ, ૬. નાયાધમ્મકહા, ૭. ઉવાસગદસા, ૮. અંતગડદસા, ૯. અનુત્તરોવવાઈયદસા, ૧૦. પણ્ણવાગરણ, ૧૧. વિવાગસૂચ, ૧૨. દ્વિટ્ટિઠવાય.

ચારેય સંપ્રદાયોને મતે અંતિમ અંગ દ્વિટ્ટિઠવાયનો લોપ સર્વપ્રથમ થયો છે.

દ્વિગમ્બરમતે શ્રુતનો વિચ્છેદ

દ્વિગમ્બરોનું કહેવું છે કે વીરનિર્વાણ પછી શ્રુતનો કર્મે કરી હાસ થતાં થતાં ૬૮૩ વર્ષ પછી કોઈ અંગધર કે પૂર્વધર આચાર્ય રહ્યો નથી. કેવલ અંગ

અને પૂર્વના અંશ માત્રના જ્ઞાતા આચાર્ય થયા. અંગ અને પૂર્વધરના અંશધર આચાર્યોની પરંપરામાં થનાર પુણ્યદંત અને ભૂતબલિ આચાર્યોએ ષટ્પદાગમની રચના ખીજા અત્રાયણીય પૂર્વના અંશને આધારે કરી અને આચાર્ય ગુણધરે પાંચમાપૂર્વ જ્ઞાનપ્રવાદના અંશને આધારે કષાયપાહુડની રચના કરી—ધવલા પુ. ૧, પૃ. ૭૧; જ્યધવલા પુ. ૮૭. આ બંને ગ્રંથોને દિગંબર સંપ્રદાયમાં આગમનું સ્થાન પ્રાપ્ત છે. દિગંબરમતે અંગઆગમ લુપ્ત થઈ ગયા છે.

દિગંબરમતે વીરનિર્વાણ પછી જે ક્રમે શ્રુતનો વિચ્છેદ થયો તે નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે—

૩ કેવલી—ગૌતમાદિ પૂર્વોક્ત	૬૨ વર્ષ
૫ શ્રુતકેવલી પૂર્વોક્ત	૧૦૦ ,,
૧૧ દશપૂર્વી ,,	૧૮૩ ,,
૫ એકાંકશાંગધારી નક્ષત્ર, જસપાલ (જયપાલ), પાંડુ, ધ્રુવસેન, કંસાચાર્ય	૨૨૦ ,,
૪ આચારાંગધારી—સુભદ્ર, યશોભદ્ર, યશોબાહુ, લોહાચાર્ય	૧૧૮ ,,
	૬૮૩ વર્ષ

આ સૂચિ માટે જુઓ—જ્યધવલા પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૯.

દિગંબરોના અંગબાહ્ય ગ્રંથો

ઉક્ત અંગથી અતિરિક્ત ૧૪ અંગબાહ્ય આગમોની રચના પણ સ્થવિરોએ કરી હતી. આવી માન્યતા છતાં દિગંબરીનું કહેવું છે કે અંગબાહ્યનો પણ લોપ થઈ ગયો છે. એ ૧૪ અંગબાહ્યના નામ આ પ્રમાણે છે—

૧ સામાયિક, ૨ ચતુર્વિંશવિસ્તવ, ૩ વંદના, ૪ પ્રતિકમણ, ૫. વૈનયિક, ૬ કૃતિકર્મ, ૭ દશવૈકલિક, ૮ ઉત્તરાધ્યયન, ૯ કલ્પવ્યવહાર, ૧૦ કલ્પાકલ્પિક, ૧૧ મહાકલ્પિક, ૧૨ પુંડરીક, ૧૩ મહાપુંડરીક, ૧૪ નિશીથિકા—

આ માટે જુઓ—જ્યધવલા પૃ. ૨૫, ધવલા પુ. ૧, પૃ. ૯૬, ગોમદંસારજીવં ૩૬૭-૮.

શ્વેતામ્બરોના ત્રણે સંપ્રદાયોના અંગબાહ્ય ગ્રન્થ અને તદ્દગત અધ્યયનોની સૂચિ જોઈએ તો સ્પષ્ટ થશે કે ઉક્ત ૧૪ દિગંબરમાન્ય અંગબાહ્ય ગ્રંથોમાંથી અધિકાંશ શ્વેતામ્બર મતે સુરક્ષિત છે. તેમનો વિચ્છેદ જ થયો નથી.

દિગંબરોએ મૂલઆગમોનો લોપ માનીને પણ કેટલાક ગ્રંથોને આગમ જોટલું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને તેમને જૈનવેદની સંજ્ઞા આપીને પ્રસિદ્ધ ચાર અનુયોગોમાં વિભક્ત કર્યાં છે. તે આ પ્રમાણે—

૧. પ્રથમાનુયોગ—પદ્મપુરાણ (રવિષેણ), હરિવંશપુરાણ (જિનસેન), આદિપુરાણ (જિનસેન), ઉત્તરપુરાણ (ગુણભદ્ર)
૨. કરણાનુયોગ—સૂર્યપ્રસૂતિ, ચંદ્રપ્રસૂતિ, જયધવલ
૩. દ્રવ્યાનુયોગ—પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, પંચાસ્તિકાય (આ ચારેય કુંદકુંદકૃત), તત્ત્વાર્થાધિમગસૂત્ર (ઉમાસ્વામી) અને તેની સમન્તભદ્ર (અનુપલબ્ધ), પૂન્યપાદ, અક્લક, વિદ્યાનંદ આદિ કૃત ટીકાઓ, આપ્તમીમાંસા (સમન્તભદ્ર) અને તેની અક્લક, વિદ્યાનંદ આદિકૃત ટીકાઓ.
૪. ચરણાનુયોગ—મૂલાચાર (વટકેર), ત્રિવર્ણાચાર, રત્નકરકંઠાવકાચાર
આ સૂચી માટે જુઓ—જૈનધર્મ પૃ. ૧૦૭, હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લિરેટચર ભાગ ૨, પૃ. ૪૭૪

સ્થાનકવાસીના આગમગ્રન્થો

શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મતે દૃષ્ટિવાદને બાદ કરતા બાહીના બધા જ અંગ સુરક્ષિત છે. અંગબાહ્ય વિષે તેમનો મત છે કે કેવળ નિમ્ન લિખિત ગ્રંથો જ સુરક્ષિત છે—

- અંગબાહ્યમાં ૧૨ ઉપાંગ, ૪ છેદ. ૪ મૂળ અને ૧ આવશ્યક—આ પ્રકારે માત્ર ૨૧ ગ્રંથોનો સમાવેશ છે. આ શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકને પણ માન્ય છે જ.
- ૧૨ ઉપાંગ—૧ ઔપપાતિક, ૨ રાજપ્રશ્નીય, ૩ જીવાભિગમ, ૪ પ્રજાપના, ૫ સૂર્યપ્રસૂતિ, ૬ જંબૂદ્વીપ પ્રસૂતિ, ચંદ્રપ્રસૂતિ, ૮ નિરયાવલી, ૯ કલ્યાવતંસિકા, ૧૦ પુષ્પિકા, ૧૧ પુષ્પચૂલિકા, ૧૨ વૃષ્ણિદંશા.

શાસ્ત્રીદ્વાર મીમાંસામાં (પૃ. ૪૧) આ. અમોલખઋષિએ લખ્યું છે કે ચન્દ્રપ્રસૃપ્તિ અને સૂર્યપ્રસૃપ્તિ આ બંને જ્ઞાતા ધર્મના ઉપાંગો છે. આ અપવાદને ધ્યાનમાં રાખીને ક્રમશઃ આચારાંગતું ઔપપાતિક ઇત્યાદિ ક્રમે અંગોની સાથે તેના ઉપાંગોની યોજના કરી લેવી જોઈએ.

૪ છેદ-૧ વ્યવહાર, ૨ બૃહત્કલ્પ, ૩ નિરીય ૪ દશાશ્રુતસ્કંધ.

૪ મૂલ-૧ દશવૈકલિક, ૨ ઉત્તરાધ્યયન, ૩ નન્દી, ૪ અનુયોગદ્વાર

૧ આવશ્યક

આ પ્રકારે બધા મળી અંગબાહ્ય ૨૧ થાય છે. જે વિદ્યમાન છે.

૨૧ અંગબાહ્ય ગ્રન્થોને જે પ્રકારે સ્થાનકવાસીઓએ માન્યાં છે, શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક તેમને તે જ પ્રકારે માને છે. આ ઉપરાંત કેટલાક અન્ય ગ્રન્થોનું પણ અસ્તિત્વ માને છે જેમને સ્થાનકવાસી પ્રમાણ માનતા નથી અથવા તો હુપ્ત માને છે.

સ્થાનકવાસીની જેમ તેનો એક ઉપ સંપ્રદાય તેરાપંથીને પણ ૧૧ અંગ અને ૨૧ અંગબાહ્ય ગ્રન્થોનું અસ્તિત્વ અને પ્રામાણ્ય માન્ય છે. શેષનું નહીં.

આ બંને સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથીને નિર્ચુકિત આદિ ટીકા ગ્રન્થોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકૃત નથી.

યદ્યપિ વર્તમાનમાં ઉક્ત બંને સંપ્રદાયોના કેટલાક વિદ્વાનોની આગમના ઇતિહાસ વિષે દૃષ્ટિ ગઈ હોવાની તથા આગમોની નિર્ચુકિત જેવી પ્રાચીન ટીકાઓના અભ્યાસને કારણે દૃષ્ટિ કાંઈકે ઉદાર થઈ છે અને તેઓ એ સ્વીકારવા લાગ્યા છે કે દશવૈકલિક આદિ શાસ્ત્રોના પ્રણેતા ગણધર નહીં, કિન્તુ શય્યંભવ આદિ છે તથાવિ જેમનો આગમની ટીકા-ટિપ્પણી વિષે કોઈ વિશ્વાસ નથી તથા જેમને આગમની સંસ્કૃત ટીકા વિષે નફરત છે એવા સાંપ્રદાયિક મનોવૃત્તિ-વાળાઓનો એ જ વિશ્વાસ છે કે અંગ અને અંગબાહ્ય બંને પ્રકારના આગમોના કર્તા ગણધરો જ છે, અન્ય કોઈ સ્થવિર નથી.—શાસ્ત્રોદ્ધારમીમાંસા પૃ૦ ૪૩, ૪૫, ૪૭.

શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકોના આગમગ્રન્થો

એ તો કહેવાઈ ગયું છે કે અંગ બાર છે તેમાં તો કોઈનો વિવાદ નથી. એટલે શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકોને પણ પૂર્વોક્ત ૧૨ અંગ માન્ય જ છે જેમને દિગંબર

પણ માને છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે પૂર્વોક્ત ક્રમે દ્વિગંબરોએ તેનો વિચ્છેદ માન્યો છે ત્યારે શ્વેતામ્બરોએ માત્ર બારમા અંગનો જ વિચ્છેદ માન્યો. એમનું માનવું છે કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી હજાર વર્ષે કેવલ પૂર્વગતનો વિચ્છેદ થયો છે—ભગવતી ૨.૮; તિથોગા. ૮૦૧, સત્તરીસયઠાણ ૩૨૭.

જ્યાં સુધી પૂર્વોનો વિચ્છેદ થયો ન હતો, પૂર્વના વિષયોને આધારે નાનાપ્રકારની રચનાઓ થઈ હતી. આવી અધિકાંશ રચનાઓનો સમાવેશ અંગ-બાહ્યમાં કરવામાં આવ્યો છે, કેટલીક એવી પણ રચના છે જેનો સમાવેશ અંગમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે.

દ્વિગંબરોએ ૧૪, સ્થાનકવાસી-તેરાપંથીએ ૨૧ અને શ્વેતામ્બર મૂર્તિ-પૂજકોએ ૩૪ અંગબાહ્ય આગમો સ્વીકાર્યા છે.

શ્વેતામ્બરોને મતે ઉપલબ્ધ ૧૧ અંગ અને ૩૪ અંગબાહ્યની સૂચિ આ પ્રમાણે છે—

૧૧ અંગ—પુર્વોક્ત આચારાંગ આદિ

૧૨ ઉપાંગ—ઔપપાતિક આદિ પુર્વોક્ત

૧૦ પ્રકીર્ણક—૧. ચતુઃશરણ, ૨. આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ૩. ભક્તપરિણા,
૪. સંસ્તારક, ૫. તંદુલવૈચારિક, ૬. ચંદ્રવેધ્યક,
૭. દેવેન્દ્રસ્તવ, ૮. ગણિવિદ્યા, ૯. મહાપ્રત્યાખ્યાન,
૧૦. વીરસ્તવ.

આ દશ પ્રકીર્ણકને અન્ય પ્રકારે પણ ગણાવવામાં આવે છે—આ બાબતે જુઓ—કેનોનિકલ લિટ્ટેચર એન્ડ ધ જૈન્સ પૃ. ૪૫-૫૧.

૬ છેદસૂત્ર—૧. નિશીથ, ૨. મહાનિશીથ, ૩. વ્યવહાર, ૪. દશાશ્રુતસ્કંધ,
૫. ષ્ટકલ્પ, ૬. જીતકલ્પ.

૪ મૂળ—૧. ઉત્તરાધ્યયન, ૨. દશવૈકલિક, ૩. આવશ્યક, ૪. પિંડનિર્ચુક્ત મતાંતરે
ઓધનિર્ચુક્ત

૨ ચૂલિકાસૂત્ર—૧. નંદી, ૨. અનુયોગદ્વાર

(૬) આગમનો રચનાકાલ

આપણે જોયું કે આગમશબ્દવાચ્ય એક ગ્રન્થ નથી, પણ અનેક ગ્રન્થોનો સમુદાય છે. આથી આગમોની રચનાનો કોઈ એક કાલ બતાવી શકાય તેમ નથી. ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ વિક્રમપુર્વે ૫૦૦માં શરૂ થયો. આથી ઉપલબ્ધ

કોઈ પણ આગમની રચના એ પુર્વે તેા હોવાનો સંભવ જ નથી. તથા બીજી અને અંતિમ વાચનાને આધારે પુસ્તક લેખન વલભીમાં થયું તે વિક્રમ સંવત્ ૫૧૦ (મતાંતરે ૫૨૩)માં. આથી આગમાંતર્ગત કોઈ પણ શાસ્ત્ર વિક્રમ ૫૨૩ પછીનો તેા હોઈ શકે નહીં. આમાં ચતુઃશરણ અને લક્ષ્મણના જેવા પ્રકીર્ણકો જેનો ઉલ્લેખ નંદીમાં નથી તે અપવાદ છે. આ ગ્રન્થો આગમમાં ક્યારે સમાવિષ્ટ થયા તે કહેવું કઠણ છે. આ મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને જ આગમની રચનાના કાલ વિષે વિચાર કરવાનો છે.

અંગ ગ્રંથ ગણધરકૃત મનાય છે પણ એમાં પણ બધા એક જેવા પ્રાચીન નથી. આચારાંગના જ પ્રથમ અને દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ ભાષા અને ભાવની દૃષ્ટિએ સમાન નથી. આ વાત કોઈ પણ કહી શકે એમ છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ દ્વિતીયથી જ નહીં પણ સમગ્ર જૈન વાદ-મયમાં સૌથી પ્રાચીનતમ છે. એમાં પણ પરિવર્તન, પરિવર્ધન સર્વથા થયું જ નથી એમ તેા કહી શકાય તેમ નથી પણ એમાં નવું સર્વથા ઓછું મેળવવામાં આવ્યું છે એ તેા નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ છે. તે ભગવાનના સાક્ષાત્ ઉપદેશરૂપ ન પણ હોય છતાં તેની સાવ નિકટ તેા છે જ. આવી સ્થિતિમાં તેને આપણે વિક્રમપુર્વ ૩૦૦ પછીની સંકલના તેા કહી શકીએ જ નહીં. અધિકસંભવ તેા એ જ છે કે એ પ્રથમ વાચનાની સંકલના છે. આચારાંગના દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની રચના-સંકલન આચાર્ય ભદ્રબાહુ પછીનું હોય એવો સંભવ છે. કારણ કે તેમાં પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની અપેક્ષાએ ભિક્ષુઓના નિયમોપનિયમના વર્ણનમાં વિકસિત ભૂમિકાની સૂચના મળે છે. આપણે તેને વિક્રમપુર્વ બીજી શદી પછીની રચના કહી શકીએ તેમ નથી. આ જ વાત અન્ય અંગોના વિષે પણ સામાન્યતઃ કહી શકાય તેમ છે. પણ એનો અર્થ એ તેા ન જ લઈ શકાય કે તેમાં જે કંઈ સંકલિત છે તે બધું જ આ શતીનું છે. વિષય જે જૂનો છે તે ગણધરો પછીની પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો જ હતો. એને જ સંકલિત કરવામાં આવ્યો. આનો અર્થ એ પણ સમજવો નહીં જોઈએ કે વિક્રમ પછીના બીજી શતી પછી એમાં કશું જ નોડવામાં આવ્યું નથી. સ્થાનાંગ જેવા અંગ ગ્રંથોમાં વીરનિર્વાણના છઠી શતીની ઘટનાનો પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે, પરંતુ આવા કેટલાક અંશોને છોડીને બાકીનું બધું જ જૂનું છે.

ભાષામાં ચત્રતત્ર કાલની ગતિને કારણે અને ભાષા પ્રાકૃત હોવાથી ભાષા-વિકાસના નિયમાનુસાર પરિવર્તન થયું અનિવાર્ય છે. કારણ કે પ્રાચીન સમયમાં

આગમોતું પઠન-પાઠન લિખિત ગ્રંથોને આધારે નહીં પણ કંઠોપકંઠથી થતું હતું.

પ્રશ્નવ્યાકરણ અંગતું વર્ણન જેવું નહીં સૂત્રમાં છે, તેને જોઈએ તો ઉપલબ્ધ પ્રશ્નવ્યાકરણ અંગ સમગ્ર ભાવે જ પછીની રચના હોય તેમ નિશ્ચિત કહી શકાય છે. વાલ્મી લેખન પછી આ અંગ ક્યારે નષ્ટ થયું અને ક્યારે તેને સ્થાને નવું બનાવી જોડવામાં આવ્યું, આ જાણવાનું આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી, એટલું જ કહી શકાય તેમ છે કે અભયદેવની ટીકા જે બારમી શતીના પ્રારંભમાં લખવામાં આવી છે તે પુર્વે ક્યારેક તે બની ગયું હશે.

ઉપાંગના સમય વિષે હવે વિચાર ક્રમપ્રાપ્ત છે. પ્રજ્ઞાપનાનો રચના કાલ નિશ્ચિત છે. પ્રજ્ઞાપનાના રચયિતા આર્યશ્યામ છે. એમનું બીજું નામ કાલકાચાર્ય (નિગોદવ્યાખ્યાતા) છે. (વીરનિ. પૃ. ૬૪) એમને વીરનિ. ૩૩૫માં યુગપ્રધાનપદ મળ્યું છે, અને તેઓ તે પદ પર ૩૭૬ સુધી રહ્યા છે. આ જ કાલની રચના પ્રજ્ઞાપના છે. અતઃ આ રચના વિક્રમપુર્વે ૧૩૫ થી ૯૪ની વચ્ચેની હોવી જોઈએ.

બાહ્યના ઉપાંગના કર્તા વિષે કશું જ જાણવામાં આવ્યું નથી. કિન્તુ તેના રચયિતા ગણ્ધર તો મનાતા જ નથી. અન્ય કોઈ સ્થવિર માનવામાં આવે છે. આ બધા કોઈ એક કાલની રચના હોય તેમ જણાતું નથી.

ચન્દ્રપ્રં, સૂર્યપ્રં, અને જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપિત આ ત્રણ ઉપાંગોનો સમાવેશ દિગંબરોએ દષ્ટિવાદના પ્રથમ ભેદ પરિકર્મમાં કર્યો છે. (ધવલા પુ. ૨, પૃ. ૪૩) નંદીસૂત્રમાં પણ આમનો નામોદ્લેખ છે. આથી આ બંને ગ્રંથ શ્વેતામ્બર-દિગંબરના ભેદ પુર્વેના હોવા જોઈએ. આથી આમનો સમય વિક્રમ સંવતના પ્રારંભથી પછીનો હોવા સંભવ નથી. શેષ ઉપાંગોને વિષે પણ સામાન્યતઃ આમ જ કહી શકાય. ઉપલબ્ધ ચન્દ્રપ્રં અને સૂર્યપ્રંમાં ખાસ કોઈ ભેદ નથી જણાતો. અતઃ એમ સંભવ છે કે મૂલ ચન્દ્રપ્રં નષ્ટ થઈ ગઈ હોય.

પ્રકીર્ણકોની રચના વિષે એમ કહી શકાય કે તેની રચના સમયે સમયે થઈ હશે. અને અંતિમ મર્યાદા વાલ્મી વાચના હોઈ શકે અથવા તે પછી પણ હોઈ શકે.

છેદસૂત્રોમાં દશશ્તુતસ્કંધ, બૃહત્કલ્પ અને વ્યવહારની રચના તો ભદ્રબાહુએ કરી હતી (દશ્વનિ. ગા. ૧) આથી તેમનો સમય વીરનિ. ૧૭૦ પછી તો હોઈ શકે જ નહીં. અર્થાત્ વિક્રમપુર્વે ૩૦૦ પહેલા તે બની ચૂક્યા હતા. આ ગ્રંથોની

નિયુક્તિ લાભ્ય આદિ અનેક ટીકાઓ બની છે, આથી આમાં પરિવર્તનને અવકાશ નથી.

નિશીથ સૂત્ર તો આચારાંગની ચૂલિકા છે આથી તે પણ પ્રાચીન છે જ. કિન્તુ જીતકલ્પ તો આ. જિનભદ્રની રચના હોઈ તેમના સમયની જ રચના ગણવી જોઈએ અર્થાત્ વિક્રમ ૫૪૬-૬૫૦ ની વચ્ચે ક્યારેક તે રચાયું. જ્યારે પંચકલ્પ નષ્ટ થયું ત્યારે તેનું સ્થાન છેદમાં જીતકલ્પે લીધું-એમ કહેવાને બદલે આમ કહેવું યોગ્ય છે કે તે કલ્પ-વ્યવહાર-નિશીથના સારરૂપે હોઈ તેને છેદમાં સ્થાન મળ્યું.

મહાનિશીથ તો જે હરિભદ્રે નષ્ટ થતાં બચાવ્યું તે જ છે. આથી તેની ઉપલબ્ધ સંકલનાનું શ્રેય હરિભદ્રને જ છે. આથી તેનો સમય પણ હરિભદ્રનો જે સમય છે તે જ હોઈ શકે. એમાંનો વિષય તો જૂનો જ છે.

મૂલ સૂત્રોમાં દશવૈકાલિક આં શયંભયની કૃતિ છે. એમને યુગપ્રધાન પદ વીરનિં ૭૫ માં મળ્યું. અને તેઓ તે પદમાં વીરનિ. ૯૮ સુધી સ્થિર રહ્યા. અર્થાત્ દશવૈકાલિકની રચના વિક્રમપુર્વ ૩૨૫ અને ૩૯૨ ની વચ્ચે થઈ એમ માની શકાય. દશવૈ.ની ચૂલિકાઓ તેમાં આદમાં જોડવામાં આવી હશે. આ સિવાય તેમાં કોઈ પરિવર્તન હોવાનો સંભવ નથી.

ઉત્તરાધ્યયન કોઈ એક આચાર્યની રચના નથી અને વળી નથી તે કોઈ એક કાલની રચના છતાં તેને વિક્રમપુર્વ ખીજી અથવા ત્રીજી શતીનું માનવામાં કાંઈ બાધક જણાતું નથી.

આવશ્યક સૂત્ર અંગબાહ્ય હોઈ ગણધરકૃત તો નથી જ પણ તે સમકાલીન કોઈ સ્થવિરની રચના હશે સાધુઓના આચારમાં નિત્યોપયોગમાં આવનાર આ સૂત્ર છે. આથી તેની રચના દશવૈકાલિકથી પણ પુર્વે માનવી જરૂરી છે. અંગ ગ્રન્થોમાં જ્યાં સ્વાધ્યાયને ઉલ્લેખ છે ત્યાં 'સામાઈયાણિ એકાદસાંગાણિ' લખવાનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સાધુઓને સર્વપ્રથમ આવશ્યકસૂત્ર લખાવવામાં આવતું હતું. આથી એ પણ માનવું જરૂરી છે કે આવશ્યક સૂત્ર અંગકાલીન છે. અર્થાત્ જ આમ માનવું ઉચિત છે કે આવશ્યકની રચના વિક્રમપુર્વ એથી શતીમાં થઈ હશે.

પિંડનિયુક્તિ એ તો દશવૈકાલિકની નિયુક્તિનો એક ભાગ છે. આથી તે ભદ્રબાહુ દ્વિતીયની રચના હોવા વિશે શંકા રહેતી નથી તેથી તે વિક્રમ પાંચમી-છઠ્ઠી શતીની રચના ગણાય.

ચૂલિકાસૂત્રોમાંના નંદીની રચના દેવવાચકની છે. અને તેની રચના વિક્રમ ૪૨૩ પૂર્વે થઈ છે. (જુઓ નંદી-અનુયોગ પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૨-૩).

અનુયોગ દ્વારસૂત્રના કર્તા કોણ છે એ કહેવું કઠણ છે. પણ તે આવશ્યક સૂત્રનો અનુયોગ હોઈ આવશ્યક પછી જ ક્યારેક અન્યું હશે એમ કહી શકાય. પ્રવાદ પ્રમાણે તે આર્યરક્ષિતની રચના મનાય છે, પણ તેમાં તથ્ય નથી. પણ તેનો સમય મેં નિશ્ચિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે ઈસ્વી ૩૦૦ પછી તો નથી જ રચાયું, તે પૂર્વે ક્યારેક રચાયું હશે એવા નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. (અનુયોગદ્વાર પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૯-૫૧) આ અનુયોગદ્વારમાં સંલવ છે કે યત્રતત્ર કેટલીક બાબતો ઉમેરવામાં આવી હોય.

આગમોના સમય વિષેની આ ચર્ચા અંતિમ છે એમ માનવું જોઈએ નહીં. જ્યારે પ્રત્યેક આગમ વિષે અંતર-બાહ્ય નિરીક્ષણ કરીને આ ચર્ચા પરિપુર્ણ થાય ત્યારે જ સમયનિર્ણય અંતિમ ગણાય. અહીં તો સામાન્ય નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

(૭) આગમોના વિષય

આ પૂર્વે આ બાબતની થોડી ચર્ચા મેં શ્રી પ્રેમી અભિનંદન ગ્રન્થમાં કરી જ છે. પણ અહીં જરૂરી હોઈ તે પુનઃ કરવામાં આવે છે.

જૈન આગમોમાં કેટલાક તો એવા છે જે જૈન આચાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેવા કે આચારસંગ, દશવૈકલિક આદિ. કેટલાક આગમો તત્કાલીન ભૂગોળ અને ખગોળ આદિ સંબંધી માન્યતાઓનું વર્ણન કરે છે, જેવા કે જંબૂદ્વીપ પ્રસૂપ્તિ, સૂર્યપ્રસૂપ્તિ આદિ. છેદસૂત્રોનો પ્રધાન વિષય જૈન સાધુઓના આચારવિષયક ઔત્સર્ગિક અને આપવાદિક નિયમોનું વર્ણન કરે છે અને પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરે છે. કેટલાક ગ્રન્થો એવા છે જેમાં જૈન માર્ગના અનુયાયીઓના ચરિતનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે, જેવા કે ઉવાસકદસા, અનુતરૌપપાતિકદસા આદિ-કેટલાકમાં કદિપત કે સાચી કથાઓ અને દષ્ટાંતો આપી ઉપદેશ દેવામાં આવ્યો છે જેમ કે જ્ઞાતાધર્મકથા આદિ. વિપાકસૂત્રમાં શુભ-અશુભ કર્મોનો વિપાક કથાઓ દ્વારા નિર્દિષ્ટ છે. ભગવતીસૂત્રમાં ગણધરે અને બીજાઓના ભ. મહાવીર સાથેના સંવાદોનું નિરૂપણ છે. ઐહ સૂત્રપિટકની જેમ નાના વિષયોના પ્રશ્નોત્તરોનો સંગ્રહ પણ આમાં છે.

દર્શન સાથે સંબંધ ધરાવનાર ગ્રન્થોમાં ખાસ કરી સૂત્રકૃતાંગ, પ્રજ્ઞાપના, રાજપ્રશ્નીય, ભગવતી, નન્દી, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ અને અનુયગોદાર સૂત્રો મુખ્ય છે.

સૂત્રકૃતમાં તત્કાલીન મન્તવ્યોનું નિરાકરણ કરી સ્વમતની પ્રસ્થાપના કરી છે. ભૂતવાદીઓનું નિરાકરણ કરીને આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. બ્રહ્મવાદને સ્થાને નાના આત્મવાદ સ્થિર કર્યો છે, જીવ અને શરીરને પૃથક્ અતાવ્યાં છે. કર્મનું અસ્તિત્વ અને તેના ફળની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જગદુત્પત્તિના વિષયમાં વિવિધવાદોનું નિરાકરણ કરી જગત ઈશ્વરે અથવા એવી કોઈ વ્યક્તિએ નિર્મિત નથી કર્યું, એ તો અનાદિ અનંત છે—આ બાબતની સ્થાપના કરી છે. તત્કાલીન ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, પિતૃવાદ, અને અજ્ઞાનવાદનું નિરાકરણ કરી સુસંસ્કૃત ક્રિયાવાદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં જીવોના વિવિધ ભાવોને લઈને વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

રાજપ્રશ્નીયમાં પાર્શ્વનાથની પરંપરાના કેશી શ્રમણે શ્રાવસ્તીના રાજ પચ્ચેસીના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં નાસ્તિકવાદનું નિરાકરણ કરી આત્મા અને તત્સંબંધી અનેક વિષયોની સમજ દષ્ટાંત અને યુક્તિઓ દ્વારા આપી છે.

ભગવતીસૂત્રના અનેક પ્રશ્નોત્તરોમાં નય-પ્રમાણ આદિ અનેક દાર્શનિક વિચાર વેરાયેલા પડ્યા છે.

નંદીસૂત્ર જૈન દષ્ટિએ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને તેના અનેક ભેદોનું વિશ્લેષણ કરતો એક અનુપમ ગ્રન્થ છે.

સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગની રચના બૌદ્ધના અંશુતરનિકાય જેવી જ છે, આ બંનેમાં પણ આત્મા, પુદ્ગલ, જ્ઞાન, નય, પ્રમાણ આદિ વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં થયેલ નિહ્લોની ચર્ચા સ્થાનાંગમાં કરવામાં આવી છે. આવા સાત નિહ્લો થયા છે, જેમણે કાળક્રમે ભ. મહાવીરના સિદ્ધાન્તોમાં મતભેદ પ્રકટ કર્યો છે. આથી તેમને નિહ્લ વહેવામાં આવ્યા છે.

અનુયોગમાં શબ્દાર્થ કરવાની પ્રક્રિયાનું અપુર્વ વર્ણન છે, અને પ્રાસંગિકરૂપે તેમાં બીજા અનેક વિષયો ચર્ચિત છે.

(૮) આગમોની ટીકાઓ

આગમોની ટીકાઓ પ્રથમ પ્રાકૃતમાં અને પછી સંસ્કૃતમાં થઈ છે. પ્રાકૃત ટીકાઓ નિયુક્તિ, લાખ્ય અને ચૂર્ણિને નામે લખાઈ છે. નિયુક્તિ અને લાખ્ય પદમાં અને ચૂર્ણિ ગદ્યમાં છે, ચૂર્ણિમાં યત્રત્ર સંસ્કૃત વાક્યોનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. ઉપલબ્ધ નિયુક્તિઓ દ્વિતીય ભદ્રાહુની છે. તેમનો સમય વિ. પાંચમી-છઠ્ઠી શતી છે. નિયુક્તિઓમાં દાર્શનિક ચર્ચા કેટલેક પ્રસંગ કરી છે. ખાસ કરી બૌદ્ધ અને ચાર્વાક વિષે નિયુક્તિમાં જ્યાં ક્યાંઈ અવસર મળ્યો અવશ્ય લખ્યું છે. આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે, જ્ઞાનનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ તથા અહિંસાનું તાત્ત્વિક વિવેચન કર્યું છે. શબ્દના અર્થ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં તે ભદ્રાહુનું નૈપુણ્ય યત્રત્ર સર્વત્ર જણાઈ આવે છે. પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપ વિષે લખીને ભદ્રાહુએ જૈન દર્શનની ભૂમિકા પાટી કરી દીધી છે.

કોઈ પણ વિષયની ચર્ચાનું પોતાના સમય સુધીનું પૂર્ણરૂપ જોવું હોય તો તે લાખ્યમાં મળી રહે છે, લાખ્યકારોમાં સંઘદાસગણી અને જિનભદ્ર મુખ્ય છે. તેમનો સમય સાતમી શતી છે.

જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યકલાખ્યમાં આગમિક વિષયોનું તર્કસંગત વિવેચન કર્યું છે, પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપની ચર્ચા તે પૂર્ણરૂપમાં કરી જ છે. આ ઉપરાંત તત્ત્વોનું તાત્ત્વિક યુક્તિસંગત વિવેચન તેમણે કર્યું છે. એમ નિઃશંક કહી શકાય કે દાર્શનિક ચર્ચાનો એવો કોઈ વિષય નથી જેના વિષે જિનભદ્રે પોતાની ક્લમ ચલાવી ન હોય.

બૃહત્કલ્પલાખ્યમાં સાધુઓના આહાર-વિહારાદિ વિષયોના ઉત્સર્ગ-અપવાદ માર્ગની વિસ્તૃતરૂપે દાર્શનિક ઠંગે ચર્ચા કરી છે. તેમણે પણ પ્રસંગે જ્ઞાન, પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપ વિષે લખ્યું જ છે.

લગભગ સાતમી-આઠમી શતીની ચૂર્ણિઓ મળે છે. ચૂર્ણિકારોમાં જિનદાસ મહત્તર પ્રસિદ્ધ છે. ચૂર્ણિઓમાં લાખ્યચર્ચિત વિષયોની સંક્ષેપમાં ગદ્યમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જાતક પ્રકારની કથાઓ ચૂર્ણિની વિશેષતા છે.

જૈનાગમોની સૌથી પ્રાચીન સંસ્કૃત ટીકા આ. હરિભદ્રની છે. એમનો સમય વિ. ૭૫૭ થી ૮૫૭ની વચ્ચેનો છે. હરિભદ્રે પ્રાકૃત ચૂર્ણિઓનું સંસ્કૃતમાં પ્રાય રૂપાન્તર કર્યું છે, યત્રત્ર પોતાના દાર્શનિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ પણ તેમણે ટીકામાં કર્યો છે. આથી ભારતીય દર્શનોની પૂર્વપક્ષરૂપે ચર્ચા તેમની ટીકાઓમાં

મળી રહે છે. એટલું જ નહીં પણ જૈન તત્ત્વને દાર્શનિક જ્ઞાનના બળે સુનિશ્ચિત-રૂપે સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન પણ તેમણે કર્યો છે.

હરિભદ્ર પછી શીલાંકસૂરિએ દશમી શતીમાં સંસ્કૃત ટીકાઓની રચના કરી. શીલાંક પછી પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શાન્ત્યાચાર્ય થયા. તેમણે ઉત્તરાખ્યની બૃહટ્ટીકા લખી. આ પછી પ્રસિદ્ધ નવાંગી ટીકાકાર અભયદેવ થયા. એમનો જન્મ વિ. ૧૦૭૨ અને સ્વર્ગવાસ ૧૧૩૫ માં થયો છે. આ બંને ટીકાકારોએ પોતાથી પુર્વની ટીકાઓનો ઉપયોગ તો કર્યો જ છે ઉપરાંત પોતાની તરફથી દાર્શનિક ચર્ચાઓ પણ કરી છે.

અહીં બારમી શતીના હૈમચન્દ્ર મલધારીનો ઉલ્લેખ પણ જરૂરી છે. કિન્તુ સંસ્કૃત ટીકાકારોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન તો મલયગિરિને આપવું જોઈએ, પ્રાંજલ ભાષામાં દાર્શનિક ચર્ચાથી પ્રચુર ટીકાઓ જોવી હોય તો મલયગિરિની ટીકાઓ જોવી જોઈએ. એમની ટીકા વાંચતા શુદ્ધ દાર્શનિક ગ્રન્થ વાંચવાનો આનંદ મળે છે. જૈનશાસ્ત્રની કર્મ, આચાર, ભૂગોળ, ખગોળ આદિ વિષયોની ચર્ચા એટલી સ્પષ્ટરૂપે કરવામાં આવી છે કે પછી તે વિષે બીજાં જોવાની જરૂર રહેતી નથી. જેમ વાયસ્પતિ મિત્રે જે પણ દર્શન વિષે લખ્યું—તેમાં તન્મય થઈ લખ્યું તે જ પ્રકારે મલયગિરિએ પણ કર્યું છે. તેઓ આચાર્ય હૈમચન્દ્રના સમકાલીન હતા. અત્યેવ તેમને બારમી શતીના વિકાસ માનવા જોઈએ.

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ટીકાઓનું પરિમાણ ધણું બધું મોટું હતું અને વિષયોની ચર્ચા પણ ગહન-ગહનતર થવા માંડી હતી. આથી એ જરૂરી જણાયું કે આગમોની શબ્દાર્થ પરક ટીકાઓ રચવામાં આવે વળી સમયની ગતિએ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષાઓને બોલચાલની ભાષામાંથી દૂર કરીને માત્ર સાહિત્યિક ભાષા બનાવી દીધી હતી એટલે તત્કાલીન અપભ્રંશ એટલે કે પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં બોલાવ્યોઘોની રચના થવા માંડી. તેમને 'ટાપા' સંજ્ઞા આપવામાં આવી. આવા ટાપાકારો ઘણા થયા છે પણ પાર્શ્વચંદ્ર ઉપરાંત ૧૮ મી સદીમાં થનાર લોંકાગચ્છતા ધર્મસિંહ મુનિ વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે, કારણ કે એમની દષ્ટિ પ્રાચીન ટીકાસંમત અર્થને બદલીને કેટલેક સ્થળે સ્વસંપ્રદાય સંમત અર્થ કરવાની રહી છે. એમને સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજના વિરોધમાં ઉત્થિત થયો હતો.

('જૈનાગમ' નામે હિન્દી પુસ્તિકા ઈ. ૧૯૪૭માં પ્રકાશિત થઈ. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર).

આચારાંગ-સૂત્રકૃતાંગ

(જૈન દાર્શનિક વિચારણાનો આદિકાળ)

સમયચર્યા

જૈન ધર્મના સાહિત્યનો સ્રોત જૈન આગમો છે. અને 'જૈન આગમો' નામે અત્યારે જે સાહિત્ય આપણી સમક્ષ ઉપલબ્ધ છે તે બધું જ ભગવાન મહાવીર-કાલીન છે અથવા તો તેમના પ્રધાન શિષ્યો ગણુધરોએ રચેલું છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. જૈન આગમ સાહિત્યના કાલદષ્ટિએ અનેક સ્તરો છે. યદ્યપિ જૈન આગમસાહિત્ય જે રૂપે આપણી સમક્ષ છે તે વલ્લીમાં દેવધિંગણિએ લખેલ કે લખાવેલ છે અને તેનો કાળ વીરનિર્વાણ પછી ૯૮૦ વર્ષે માનવામાં આવે છે, પરંતુ આનો અર્થ એ તો નથી જ કે જૈન આગમની રચનાનો એ સમય છે. જૈનાગમની ભાષા અને તેમાં પ્રતિપાદિત વિષયોનો અભ્યાસ કરી વિદ્વાનો જે-તે આગમનો કાળ જુદો જુદો માનતા થયા છે. વલ્લીમાં જે લેખન થયું તે પણ વલ્લી વાચનાનુસારી નથી પણ માથુરી વાચનાનુસારી છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે. રચના, વાચના અને લેખન એ બધું એકકાલીન નથી એ હવે સ્પષ્ટ થયું છે. પરંતુ હજી પણ એ અસંદ્ધિ રૂપે સ્પષ્ટ નથી થયું કે વલ્લી લેખનમાં કેટલાં આગમોનો સમાવેશ હતો. નંદીસૂત્રમાં જે સૂચિ આવે છે તે બહુ મોટી છે. અને નંદીરચયિતા અને દેવધિંગણિ એક નથી. એટલે એમ તો ન જ કહી શકાય કે નંદીસૂત્રમાં આવતાં બધાં જ આગમોનું સંકલન માથુરી-વાચનામાં થયું હતું, અને તે સૌનું લેખન વલ્લીમાં થયું હતું. એટલે વલ્લીમાં કયાં આગમો લખાયાં એ પ્રશ્ન અણ-બીકલ્યો જ માનવો જોઈએ.

આમ છતાં જે તે આગમોનો સમય તે તે આગમોની ભાષા અને પ્રતિપાદિત વિષયનો વિશેષ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પૂર્વાપર ભાવ નક્કી થઈ શકે છે અને આવો પ્રયત્ન વિદ્વાનોએ કર્યો પણ છે અને એવા સામાન્ય નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન આચારાંગ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ છે અને તે પછી સૂત્રકૃતાંગ પ્રથમ સ્કંધનું સ્થાન આવે છે અને તેમનો સમય ભગવાન

મહાવીરથી બહુ દૂર નથી. ઈ. પૂ. તીજી શતીથી મોડો એનો સમય માનવાને કોઈ કારણ નથી.

આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં જૈન દર્શન

જૈન દર્શનની સ્થિતિ આ બંનેમાં કેવી છે તે જો જાણીએ તો જૈન દર્શનનું પ્રાચીનતમરૂપ આપણી સમક્ષ આવે તેમ કહી શકાય.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર જે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ ઈ. સ. ચોથી-પાંચમી આસપાસ લખ્યું તેમાં જૈન દર્શનની તે કાળ સુધીની વિકસિત વિચારણા સુનિશ્ચિત રૂપે આપવામાં આવી છે એટલે તે કાળની વિચારણામાં આવતા પ્રમાણુ-પ્રમેયો વિષે આચારાંગમાં શો નિર્દેશ મળે છે તે જોવું પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રમેયની વિચારણામાં આચારાંગમાં પશુજીવનિકાયની પ્રરૂપણા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જ્યારે તત્ત્વાર્થમાં પંચાસ્તિકાય કે પશુદ્રવ્ય વિચારણા સ્પષ્ટ છે. આથી કહી શકાય કે તે કાળે પશુદ્રવ્યો વિષે કોઈ વિશેષ વિચારણા થઈ શકેય એમ લાગતું નથી. પશુદ્રવ્યની સ્પષ્ટ વિચારણા જૈન દર્શનમાં કાળક્રમે આવી હશે એમ કહી શકાય.

જગત અથવા લોક જીવોથી વ્યાપ્ત છે. એ માન્યતા સ્પષ્ટ છે પરંતુ અજીવ કે પુદ્ગલનો ઉલ્લેખ નથી. એનો અર્થ એ તો નથી જ કે આચારાંગને બધું જીવરૂપ જ માન્ય છે, કારણ કે કર્મરજની વાત તેમાં સ્પષ્ટ છે અને તેથી જીવનો બંધ થાય છે. અને કર્મથી મુક્ત થવાનો અને મોક્ષ પામવાનો ઉપદેશ તો તેમાં છે જ. વળી 'ચિત્તમંત' અને 'અચિત્ત'નો ઉલ્લેખ છે જ, જે જીવ-અજીવની સૂચના આપે જ છે; (૧-૫-૨-૪) જીવ અથવા આત્માને પુનર્જન્મ છે અને તેનું નિવારણ કરવું જરૂરી છે એ વાતનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ છે. વળી આસ્રવનો ઉલ્લેખ છે, પણ સંવર શબ્દનો પ્રયોગ મળતો નથી. જે કે નિર્જરા તો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે. કે જૈન દર્શનના પ્રમેયોની વિચારણા સાત કે નવ તત્ત્વ તરફ પ્રગતિ કરી રહી હતી. હજી પશુદ્રવ્ય કે પંચાસ્તિકાયની ભૂમિકા રચાઈ નથી. વળી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે એમાં જગતના કર્તા તરીકે ઈશ્વરને પણ સ્થાન નથી પણ જીવના સુખદુઃખનો આધાર તેના કર્મ ઉપર જ છે એ ભૂમિકા સ્પષ્ટ થઈ છે.

પ્રમાણુનો વિચાર કરીએ તો ઉમાસ્વાતિમાં પાંચ જ્ઞાન અને તેની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા બે પ્રમાણુમાં વહેંચણી સ્પષ્ટ છે. તો આચારાંગમાં આ વિષે કેવો વિચાર છે તે જોઈએ.

આચારાંગમાં દષ્ટ, શ્રુત, મત અને વિજ્ઞાત આ ચાર શબ્દોનો પ્રયોગ એકસાથે જ્ઞાનોના ભેદદર્શકરૂપે થયેલો છે (૧-૪-૨-૩) પણ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ શબ્દો વપરાયા નથી. વર્ણી અવધિ કે મનઃપર્યાયનો ઉલ્લેખ પણ નથી. ‘આકેવલિએહિ’ એવો પ્રયોગ (૧-૬-૨-૧) મળે છે ખરો અને તે આગળ જતાં કેવળ અને કેવળીની જે ચર્ચા થઈ તેના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી થાય ખરો, પણ સ્પષ્ટ રૂપે કેવળ જ્ઞાન એવો પ્રયોગ તો હજી મળતો નથી. સ્પષ્ટ છે કે પાંચ જ્ઞાનની માન્યતા હજી તે રૂપમાં અને તે માટેના શબ્દોમાં આચારાંગ પછીના કાળે સ્થિર થઈ પછીના તે હજી આ કાળે ન હતી. આ કાળમાં તો અતિવિદ્ય, અતિવિજ્ઞ, અનુસંવેદન, અવગ્રહ, અવધાન, સાધાતુના પ્રયોગો—જાણહ, પરિજાણહ, અમિજાણહ, સમમિ-જાણિયા પરિણ્યાય, સુપણ્ણત વિજાણહ ઇત્યાદિ, તર્ક, તથાગત, દર્શન, પ્રજ્ઞા, પ્રજ્ઞ, પજ્ઞાન, પરિજ્ઞાન, પશ્યક, પ્રેક્ષા, છુદ્ધ, ધાતુના પ્રયોગો—ઓધિ જેવા, મતિ, મતિમન્ત, મેધાતી, વિદ્યા, વિજ્ઞાન, વિજ્ઞ, વેદન, શ્રુ-ધાતુના પ્રયોગો, સંસા, સમ્મતિ, સમ્મતિ શ્રુતિ-ઇત્યાદિ સર્વસામાન્ય શબ્દોનો પ્રયોગ જેવામાં આવે છે. પરંતુ પાંચ જ્ઞાનના પારિભાષિક બધા શબ્દો દેખાતા નથી.

સ્પષ્ટ છે કે આમાં જૈન દર્શનના પ્રમેય પ્રમાણની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે, જેમાં હજી વિકાસ અને વ્યવસ્થાને પૂરો અવકાશ છે અને જે પછીના કાળે થયેલ આપણે જોઈ એ છીએ.

આચારાંગના કાળે ક્રિયાવાદ અને અક્રિયાવાદ એટલે કે કર્મ અને પુનર્જન્મને માનનારા અને નહીં માનનારા એવા બે પક્ષોમાં ભારતીય દાર્શનિકો વહેંચાયેલા હતા. તેમાંથી ભગવાન મહાવીરે પોતાનો સ્પષ્ટ પક્ષ ક્રિયાવાદી રૂપે રજૂ કર્યો છે. અને આચારાંગના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે જે પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરે છે તે જ આત્મવાદી, લોકવાદી કે ક્રિયાવાદી છે. ભગવાન બુદ્ધના વિષે પણ બ્યારે તેમના અનાત્મવાદને કારણે અક્રિયાવાદી હોવાનો આક્ષેપ થયો ત્યારે તેમણે સિક્કતથી જવાબ આપ્યો કે હું સત્કર્મનો ઉપદેશ આપું છું તેથી ક્રિયાવાદી છું અને અસત્કર્મનું નિરાકરણ કરું છું તેથી અક્રિયાવાદી છું. બૌદ્ધ પાલિપિટકોમાં જે કેટલાક અક્રિયાવાદી તીર્થંકરોના મતો આપ્યા છે, તેમનું મતવ્ય જોતાં એમ જણાય છે કે તેઓ કર્મમાં કે પુનર્જન્મમાં માનતા નહિ અને આત્માનું અસ્તિત્વ પણ મરણ વખતે માનતા નહીં, પરલોકમાં તેઓ માનતા નહિ. શાશ્વત આત્મામાં પણ માનતા નહીં. આથી તે સૌની વિરુદ્ધ જઈ ભગવાન મહાવીરે પોતાને ક્રિયાવાદી જણાવ્યા એટલું જ નહિ, પણ બુદ્ધથી પાર્થકથ બતાવવા

આત્મવાદી અને ક્રિયાવાદીનું સમીકરણ પણ ક્યું. આત્મવાદ વિના ક્રિયાવાદનું અસ્તિત્વ ટકી શકે નહીં એવું એમનું મતવ્ય આથી સ્પષ્ટ થાય છે.

એ આત્માના સ્વરૂપની ચર્ચા આચારંગમાં જે છે તે આવી છે. સંસારી આત્મા કર્મબદ્ધ છે અને તેથી તે નાનારૂપે એટલે કે પરજીવનિકાયરૂપે અનુભવમાં આવે છે પણ તે જ્યારે મુક્ત થાય છે તે કાળે તેનું જે સ્વરૂપ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આચારંગમાં કહ્યું છે :

“सर्वे सरा नियच्छन्ति त्वका जत्थ न विज्जइ, मई तत्थ न गाहिया...से न दीहे, न हस्से न वट्ठे...न किण्हे न नीले...न इत्थी न पुरिसे...उवमा न विज्जए..... अपयस्स पयं नत्थि—”

જ્યારે આ આત્મસ્વરૂપ જાણીએ છીએ ત્યારે આપણને ઉપનિષદોના બ્રહ્મ વિષેની કલ્પના યાદ આવી જાય છે. પણ અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે અને તે એ કે પછીના કાળે જે સિદ્ધોનું વર્ણન સ્થિર થયું છે તે આનું સંશોધિત રૂપ છે કારણ કે તેમાં પંચાસ્તિકાય અને દેહપરિભાણ આત્માની જે પરિભાષા સ્થિર થઈ તેના અનુસંધાનમાં સિદ્ધોના આત્મસ્વરૂપનું પણ સંશોધન કરવું અનિવાર્ય હતું. અહીં તેને દીર્ઘ કે હ્રસ્વ હોવાનો નિષેધ છે. જ્યારે પછીના કાળે સિદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સંભવે છે એમ નિરૂપાયું છે.

આચારંગમાં આત્મા વિષે એક ખીજી વાત પણ અહીં જાણવા મળે છે અને તે તેના સ્વરૂપ વિષે. તેમાં જણાવ્યું છે કે :

“जे आया से विन्नाया, जे विन्नाया से आया, जेण विजाणइ से आया”
આ ઉપરથી આત્મા એ વિજ્ઞાનમય છે એવું મતવ્ય સિદ્ધ થાય છે અને તે ઉપનિષદોને મળતું આવે છે. પણ આ વિજ્ઞાનમય આત્માનું પ્રાચીન રૂપ જાળવીને પણ તેમાં સંશોધન કરવામાં આવ્યું કે આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય એ ચાર શક્તિઓ છે. આ સંશોધનના મૂળમાં પણ જૈનોના પછીના કાળની આઠ કર્મની વિચારણાએ અને તેમાં પણ ધાતીકર્મની વિચારણાએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

આચારંગમાં મોક્ષ-નિર્વાણની કલ્પના તો છે પણ મુક્ત જીવોના સ્થાન વિષેની કોઈ કલ્પના કરવામાં આવી નથી. આ વિષે પણ પંચાસ્તિકાયની વિચારણા અને આત્માના દેહ-પરિભાષાની વિચારણા જ્યારે થઈ ત્યારે જ મુક્ત

જીવોના સ્થાનની કદપના પણ અનિવાર્ય બની ગઈ અને તે લોકોને હોવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું.

આચારાંગ આખતે હજી વિસ્તાર અપેક્ષિત છે. પણ અહીં તો માત્ર દિશાસૂચન-રૂપે આટલું કહી સંતોષ માનું છું. જેથી સામાન્યરૂપે જૈન દર્શનની પ્રાચીન ભૂમિકાનું અસ્તિત્વ સૂચિત થશે.

સૂત્રકૃતાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં જૈન દર્શન

આચારાંગમાં આચારની વિશેષ રૂપે ચર્ચા હોઈ એવી દલીલ થઈ શકે કે તેમાં દર્શનિક ચર્ચાને અવકાશ ન હોઈ શકે. પરંતુ આચારની ચર્ચાપ્રસંગે પણ નિરૂપણની પ્રવૃત્તિમાં જે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે પછીના કાળે વપરાતા પારિભાષિક શબ્દોની ભૂમિકારૂપ છે, પારિભાષિક રૂપે અથવા પરિભાષાબદ્ધ નથી એટલું તો નક્કી જ. પરંતુ સૂત્રકૃતાંગ વિષે તો એવી દલીલને પણ અવકાશ નથી. તેમાં તે તે કાળના અન્ય દર્શનિકોની માન્યતાનું ખંડન કરવાનો ઉદ્દેશ છે જ. એ પરિસ્થિતિમાં પોતાના દર્શનની સ્પષ્ટ માન્યતા આપવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત છે જ, પરંતુ અહીં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન દર્શનની પોતાની માન્યતા પણ હજી પછીથી સ્થિર થયેલી પોતીકી પરિભાષામાં આપવામાં આવી નથી. એટલે માનવું પડે છે કે અહીં પણ જૈન દર્શન તેની પ્રાથમિક ભૂમિકામાં જ છે. અને તે કેવું છે તે આપણે જોઈએ.

પ્રથમ એ જાણવું જરૂરી છે કે અન્ય મતોનું નિરાકરણ જે પ્રકારે આપવામાં આવ્યું છે તેથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે નિરસ્ત મતથી જુદો મત જૈનોનો છે પરંતુ તે કયા રૂપમાં છે તે તો હજી સૂત્રકૃતાંગમાં પણ દર્શાવવામાં આવ્યું નથી.

સૂત્રકૃતાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં પંચમહભૂતિક મતનો નિર્દેશ છે, જેની માન્યતા હતી કે લોકમાં પાંચ મહાભૂતો—પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ છે અને તે પાંચ ભૂતોથી બનેલો દેહી આત્મા છે. આનું નિરાકરણ આમાં છે. પણ પાંચ ભૂતથી સ્વતંત્ર આત્માનું સ્વરૂપ કેવું જૈનસંમત છે તેની કશી વિશેષ હકીકત નથી. વળી પાંચ ભૂતો ઉપરાંત છઠ્ઠો આત્મા (આત્મપષ્ટવાદી) એવું માનનારનું પણ નિરાકરણ છે—એથી પણ સિદ્ધ થાય કે આવી માન્યતા જૈનની નથી પણ તેને સ્થાને શું હોય તેનો નિર્દેશ નથી મળતો. ઉપનિષદોના એકાત્મવાદનું ખંડન તો અનિવાર્ય હતું; કારણ કે આચારાંગમાં પરજીવનિકાયનું નિરૂપણ થયેલ છે. એટલે એકાત્મવાદ નહીં પણ આત્મા નાના છે એવો જૈનોનો વાદ સિદ્ધ થાય

છે. જીવ અને શરીર જુદાં નથી એ વાદ (તજજીવતચ્છરીરવાદ)નું ખંડન સૂત્ર-કૃતાંગમાં છે તેથી જીવ અને શરીર જુદાં છે. એમ સ્વીકારી શકાય, વળી આત્મા અકર્તા છે (અકારકવાદ) એ વાદનું નિરાકરણ મળે છે—આ વાદ આપણે સાંખ્ય-દર્શનમાં સ્થિર થયેલો જોઈએ એ ધીએ આનું ખંડન થયેલ હોઈ આત્માને કર્તા માનવો જોઈએ એમ ફલિત થાય અને આચારાંગમાં તે સ્પષ્ટ આ વાત કહેવામાં આવી જ છે કે જીવ કર્મનો કર્તા અને લોકતા છે જ. ઔદ્ધોના ક્ષણિક એવા પાંચ સ્કંધોનો ઉલ્લેખ કરી તેનું પણ નિરાકરણ કર્યું છે પણ એને સ્થાને જૈન માન્યતાના પંચાસ્તિકાય કે એવી કોઈ કલ્પનાનો નિર્દેશ અહીં નથી. ગોશાલકના સાંગતિક અથવા નિયતિવાદનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી પુરુષાર્થવાદ ફલિત થાય છે. આ જગતની ઉત્પત્તિ કોણે કરી તે વિષેના વિષ્ણુ, ઈશ્વર આદિ નાના મતોનું નિરાકરણ સૂત્રકૃતાંગમાં છે. તેથી એ ફલિત થાય છે કે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કોઈએ ક્યારેય કરી હોય એમ નથી. પણ તે અનાદિ અનંત છે. અર્થાત્ જે પાછલા કાળમાં ભારતીય દર્શનોમાં સ્થિર થયેલ ઈશ્વરકૃત જગત છે એ મતનો સ્વીકાર જૈનો કરતા નથી. અને તે મતનું વિસ્તૃત નિરાકરણ પાછળના કાળના જૈન દર્શનિકોએ કર્યું છે. અજ્ઞાનવાદીનું પણ ખંડન કર્યું છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સંસારના પ્રમેયો જાણી શકાય છે. અને એથી જ સર્વજનો સિદ્ધાંત ફલિત થાય છે.

સૂત્રકૃતાંગના દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમાં ઉક્ત બધા જ વાદોનું વિસ્તારથી વર્ણન છે અને તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ બધા જ મતોનું વર્ગીકરણ ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી વિનયવાદી અને અજ્ઞાનવાદી—એમ ચારમાં પણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેનો વિસ્તાર ૩૬૩ મતોમાં થાય છે એવું દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમાં નિર્દિષ્ટ છે.

જૈન મત ક્રિયાવાદી છે એ તે આચારાંગમાં સ્પષ્ટ થયું જ છે. પણ સૂત્ર-કૃતાંગમાં (૧-૧૨) અન્ય ક્રિયાવાદીથી જૈનસંમત ક્રિયાવાદની શી વિશેષતા છે તે આ-કર્મથી નહીં પણ અકર્મથી કર્મનો ક્ષય થાય છે. મેઘાવી પુરુષોમાં લોભ અને લય નથી હોતા, તેઓ સતોષી છે માટે પાપ નથી કરતા; તેઓ અતીત વર્તમાન અને ભવિષ્યને યથાર્થરૂપે જાણે છે, તેઓ સ્વયં નેતા છે, ખીજાએ ખતાવેલ માર્ગ ઉપર ચાલતા નથી; તેઓ છુદ્ધ છે અને અનંતકૃત છે; તેઓ શાશ્વત અને અશાશ્વતને જાણે છે. જન્મમરણને જાણે છે અને જનોના ઉપપાતને જાણે છે, સર્વોના અધોલોકમાં થનાર વિકૃત્તને જાણે છે. તેઓ આસ્રવ, સંવર

તથા દુઃખ અને નિર્ભરને બાણ છે. આવા મેધાવી પુરુષો ક્રિયાવાદના ઉપદેશને લાયક છે.

આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે આમાં અનેક તીર્થંકરની ભાવી કલ્પનાનાં ખીજ પહેલાં છે, એટલું જ નહિ પણ સાત કે નવ તત્ત્વની વ્યવસ્થાની ભૂમિકા પણ તૈયાર થઈ છે, એટલું જ સ્પષ્ટ છે કે હજુ લોક એ પંચાસ્તિકાયમય છે એ ભૂમિકા આમાં નથી. કર્મ અને પુનર્જન્મની વાત છે પણ કર્મના ભેદો અને તે કઈ રીતે ફળ આપે છે તેનું નિરૂપણ હજુ ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે. જીવોની ગતિ થાય છે પણ એ ગતિના પ્રકાર કેટલા તે વિષે પણ હજુ ચોક્કસ સ્પષ્ટીકરણ આમાં નથી, કારણ કે દેવોની જ ગણતરી (૧-૧૨-૧૪) રાક્ષસ, યમલોક, અસુર ગંધર્વકાય, દેવ-એ રૂપે આપી છે તે પ્રસ્થાપિત જૈન માન્યતાથી જુદી પડે છે. વળી આમાં શાશ્વત અને અશાશ્વત જાણવાની વાત કહી છે અને લોકને શાશ્વત કહ્યો છે પરંતુ ભગવતીમાં લોકને શાશ્વત-અશાશ્વત બન્ને કહ્યો છે એ ભૂમિકા હજી અહીં જોવા મળતી નથી. જો કે સૂત્રના દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમાં સ્પષ્ટીકરણ છે કે લોક અનાદિ અનંત છે એટલે તેને કેવળ શાશ્વત કે અશાશ્વત ન કહી શકાય (૨-૫-૨) વળી આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ બન્નેમાં વિશ્વના ભોગવાતા પ્રમેયોની ક્ષણભગુરતા અને પરિણામ-શીલતાની વાત છે અને તેના ઉપર ભાર પણ છે. આમ જે રૂપમાં અનેકાંતવાદ સમગ્ર તત્ત્વો આવરી લે છે એ વિષેની માન્યતા હજુ સ્થિર થઈ નથી, છતાં એ તો નોંધવું જ જોઈએ કે સૂત્રકૃતાંગમાં વિભજ્યવાદનો પુરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે તેના સ્વરૂપ વિષે આપણને ઔદ્ધ પિંટકથી વિશેષ જાણવા મળે છે, કારણ કે ઔદ્ધ પોતાને વિભજ્યવાદી હોવાનું અનેક વાર જણાવે છે. આ વિભજ્યવાદ જ પછીના કાળે વિકસિત અનેકાંતવાદ-સ્યાદાદની ભૂમિકારૂપ છે.

મોક્ષમાર્ગને આમાં—આહંસુ વિજ્ઞાચરણં પમાણં (૧-૧૨-૧૧)—જણાવ્યો છે તે હજી વૈદિક પરિભાષાથી પૃથક નથી દેખાતો. જે પછીના કાળે ઉમાસ્વાતિમાં ત્રિવિધરૂપે સ્પષ્ટ થાય છે.

સૂત્રકૃતાંગમાં ખીજ સ્કંધમાં કોને અસ્તિ કહેવા એની એક સૂચી છે. તેથી પણ એ સૂચિત થાય છે કે હજુ નવતત્ત્વની ભૂમિકા જ રચાઈ છે, અને પરંપર્યાની તો કોઈ સૂચના જ મળતી નથી. (૨-૫)

કર્મબંધનાં તાત્ત્વિક સ્વરૂપ કે ભેદો વિષે પણ હજુ આમાં કોઈ ખાસ

પ્રગતિ થઈ હોય તેમ જણાવું નથી. કર્મના અનુસંધાનમાં ચાર કષાયને બદલે હજી પ્રાચીન પરિભાષા દોસ, પેજગ—દ્વેષ અને રાગ જ જોવામાં આવે છે.

સૂત્રકૃતાંગમાંની એક વાત વિષે અહીં વિશેષ રૂપે ધ્યાન દોરવાનું આવશ્યક સમજી શકીએ છીએ. આચારાંગમાં આત્મોપચય દ્વારા જીવહિંસા ન કરવાનો ઉપદેશ વારંવાર આપવામાં આવ્યો છે પણ સામાયિક શબ્દનો પ્રયોગ નથી મળતો. પણ સૂત્રકૃતાંગમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે—

ન હિ નૂળ પુરા અણુસ્સુયં અદુવા તં તહ નો સમુદ્ધિયં ।

મુળિણા સામાઈ આહિયં નાણ જગસવ્વદંસિણા ॥

(૧-૨-૨-૩૧)

અહિંસા વિષે તો આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ બંનેમાં અનેક અરિહંતોએ ઉપદેશ આપ્યાની વાત કરવામાં આવી છે પરંતુ અહીં તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરે જ સર્વપ્રથમ સામાયિકનો ઉપદેશ આપ્યો છે એટલે વ્રતોમાં દીક્ષિતને અપાતું સામાયિક વ્રત એ ભગવાન મહાવીરથી શરૂ થયું હોય એવું અનુમાન સહેજે કરી શકાય છે. જૈન દર્શનના આ આદિકાળમાં જૈન પુરાણો અને પછીનાં જૈન આગમોમાં જે પ્રકારની તીર્થંકર ચક્રવર્તી બળદેવ-વાસુદેવ, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી અને ભૂગોળની વ્યવસ્થા દેખાય છે તેમાંનું કશું જ નથી. તીર્થંકર શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે અને અરિહંત અનેક છે એમ જણાય છે. પણ તે તે કાળગત નિશ્ચિત સંખ્યાની કોઈ સૂચના નથી.

એમ કહી શકાય કે આ આદિકાળમાં શ્રમણના આચાર વિષે જે જરૂરી હતું તે વિસ્તારથી કહેવાયું છે. અને ગૃહસ્થાશ્રમની તો નિંદા જ થઈ છે. સંધ્યવ્યવસ્થા કે સંધમાં શ્રમણોપાસકનું યોગ્ય સ્થાન એ તો આ પછીના ભવિષ્યકાળની વ્યવસ્થા છે જે માટે આ પછીનાં આગમો જરૂરી સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

(જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં, વ્યાખ્યાન ખંભાત, તા. ૧૫-૨-૮૫ ગુચ્છ ૨, ૧૯૮૮)

સ્થાનાંગ--સમવાયાંગ

૧. પ્રાસ્તાવિક

અપક્રમ-અપસંહાર : આજથી આર-તેર વર્ષ પહેલાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ એ અંગ ગ્રન્થોનો અનુવાદ પૂર્ણભાઈ જૈન ગ્રન્થમાળામાં પ્રકાશિત કરવા માટે આપી રાખેલો; પણ લડાઈની મોંઘવારી અને કાગળની અછતને કારણે પડી રહેલ તે હવે પ્રકાશિત થાય છે એનો આનંદ મને છે. પૂ. પં. એચરદાસજીએ ઉક્ત માળા માટે જ્ઞાતાધર્મકથા અને ઉપાસકદશા એ બંને ગ્રન્થોના અનુવાદો કરી આપેલ તેમાં તેમણે શબ્દશઃ અનુવાદને બદલે સારાત્મક અનુવાદો કરવાની શૈલી સ્વીકારી હતી. એ જ શૈલીનો વિકાસ શ્રી ગોપાલદાસે તેમના અનુવાદોમાં કર્યો છે. પણ સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ એ અંગગ્રન્થો બધા અંગગ્રન્થોમાં ભાત પાડે તેવી અનોખા શૈલીમાં રચાયા છે; તેથી સારાત્મક અનુવાદ શક્ય ન હતો. એ બંને ગ્રન્થોમાં તત્ત્વોત્તુ નિરૂપણ વિવેચનાત્મક શૈલીમાં નહિ પણ પ્રતિપાદ્ય વિષયની ગણતરી કરીને કરવામાં આવ્યું છે; એટલે કે, પ્રતિપાદ્ય વિષયનું નિરૂપણ બેદપ્રતિપાદન દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આથી સાર આપવો શક્ય ન હતો; એક પણ વસ્તુ છોડી શકાય તેમ ન હતી; એટલે મેં આમાં સ્વતંત્ર શૈલી અપનાવી છે.

સ્થાનાંગમાં એકવિધથી માંડીને દશવિધ સુધીની વસ્તુઓની ગણતરીઓ ક્રમશઃ દશ સ્થાનો અથવા દશ અધ્યયનોમાં આપવામાં આવી છે. ત્યારે સમવાયાંગમાં દશથી આગળ પણ એવી ગણતરીને લઈ જવામાં આવી છે. આથી વિષયના પ્રતિપાદનમાં વસ્તુસંગતિના ક્રમને બદલે બેદસંગતિના ક્રમને સ્વીકાર્યો છે. પરિણામે, જે કાંઈ વસ્તુ એક હોય, તે એક સાથે ગણી દીધી છે; અને તે જ પ્રમાણે વિષયને બદલે સંખ્યાને મહત્ત્વ આપીને બંને ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદન થયું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, જીવ જેવી કોઈ પણ એક વસ્તુનું સમગ્રભાવે પ્રતિપાદન કેવું છે એ જાણવું અધરું થઈ પડે છે. એકેક કે બપ્પે કે દશ દશ કઈ કઈ વસ્તુઓ છે, તેમનું સંકલન કરીને મૂકવામાં સ્મૃતિને સરલતા પડે એ હેતુ હોય; પણ એથી સમગ્રભાવે કોઈ પણ એક વિષયનું સંકલન કઠણ થઈ પડે છે. સ્મૃતિજીવીઓ માટે આ બંને ગ્રન્થો ઉપકારક જરૂર થયા હશે; પણ આને સ્મૃતિ ઉપર એવો અનાવશ્યક ભાર આપવાને કશું જ કારણ નથી. વળી એકથી દશ સુધીની સંખ્યામાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં ઘણું જ સરઆપણું

છે. એટલે એ બંને ગ્રન્થોના પૃથક્ પૃથક્ અનુવાદોને બદલે મેં બંને ગ્રન્થોનો અનુવાદ એક સાથે કરવાનું ઉચિત માન્યું અને સંખ્યાના પ્રાધાન્યને બદલે વિષયનું પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યું છે. એટલે કે આ અનુવાદમાં વિષયોનું વર્ગીકરણ કરીને તેમની ગોઠવણી કરી છે, અને જ્યાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગનું પ્રતિપાદન સરખું છે, ત્યાં બંને ગ્રન્થોના સૂત્રાંકો આપી દીધા છે; વસ્તુનું પુનરાવર્તન ક્યું નથી. વર્ગીકરણ કરવામાં ત્રુટિ રહેવાનો સંભવ છે; અને એવો પણ સંભવ છે કે અમુક વર્ગમાં મૂકેલી અમુક વસ્તુને બીજા વર્ગમાં મૂકી શકાય. પણ એકંદરે જે વર્ગીકરણ ક્યું છે, તે સંગત છે, એમ મને લાગે છે.

મૂળના શબ્દોની વ્યાખ્યા જ્યાં જરૂરી હતી ત્યાં આપો—ઉંશ કરીને અથવા કૌંસમાં આપી છે. જ્યાં જરા વધારે વિવરણની આવશ્યકતા હતી, ત્યાં તેવું વિવરણ કરીને પાનાની નીચે આપી દીધું છે. અને જ્યાં લાંબા વિવરણની આવશ્યકતા હતી, ત્યાં તેમ ક્યું છે. પણ તેવા લાંબા વિવરણને 'ટિપ્પણ'ના નામે પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતે આપ્યું છે. વળી આ ગ્રન્થોમાં આવતા અનેક વિષયો જૈનાગામોમાં અન્યત્ર પણ મળી આવે છે તેની પણ નોંધ ટિપ્પણમાં લીધી છે. આ રીતે આ અનુવાદ માત્ર શુદ્ધ ગણતરીઓનો નથી રહ્યો.

બૌદ્ધ પિટકોમાં અંગુત્તરનિકાય અને પુજ્જલ-પગ્ગાત્તિ એ બંને ગ્રન્થો પણ આ અંગગ્રન્થોની શૈલીમાં જ લખાયા છે; એટલું જ નહિ પણ આ બંને ગ્રન્થોનું અને તેમનું વિષયસાદૃશ્ય પણ ઘણું ઠેકાણું છે. એથી મેં ટિપ્પણમાં અને પાનાની નીચે એ ગ્રન્થો સાથે તુલાના પણ કરી છે.

આજથી બાર વર્ષ પહેલાંના મારા અનુવાદમાં એ સમયની મારા જ્ઞાનની મર્યાદા પ્રમાણે મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે ફરી આ ગ્રન્થોનો અનુવાદ કરવાનો હોય, તો તેમાં ઘણી નવી સામગ્રી ઉમેરવાને અવકાશ છે એમ મને આ અનુવાદ-ગ્રન્થનાં પ્રૂક તપાસતાં જણાયું છે. પણ એ ધર્યાનું સંવરણ કર્યા વિના છૂટકો હતો નહિ. કારણ, તેમ કરવા જતાં જે ભાગ જેટલા દળમાં પ્રકાશિત થતા આ ગ્રન્થનું કદ કદાચ ચાર ભાગ જેટલું થઈ રહેત; અને એમ કરવું તે ગ્રન્થમાલાની મર્યાદાની બહાર થઈ જત. તેમાં પ્રકાશિત થયેલા બીજા ગ્રન્થોમાં અપનાવાયેલી મધ્યમમાર્ગી શૈલી—બહુ લાંબું નહિ તેમ બહુ ટૂંકું પણ નહિ—નો ભંગ થાત અને છપાતાં બીજાં વધુ સમય સહેજે નીકળી જત. એટલે જે રૂપે તૈયાર હતો તે જ રૂપે તેને ધ્યાનમાં આવેલી આનંતિઓ દૂર કરીને છપાવી દીધો છે. આમાં

આન્તિઓ નહિ જ રહી હોય એવો દાવો કરી શકતો નથી; વિદ્વાનો તે શાધે અને મને સૂચવે એવી વિનંતી છે.

આ અનુવાદ આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને સૂત્રાંકો તેના જ રાખ્યા છે. પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી આગમોનાં નવાં સંસ્કરણો તૈયાર કરે છે, એથી મૂળપાઠની શુદ્ધિ થવાનો ધણો સંભવ છે. પણ આ બંને ગ્રન્થો પૂરતું તો સામાન્યપણે કહી શકાય કે, ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં પાઠાંતરો મળી આવવા સંભવ છે; પણ વસ્તુની દૃષ્ટિએ વિશેષ ફેર પડવાનો ધણો જ ઓછો સંભવ છે. એટલે નવી આવૃત્તિની દૃષ્ટિએ પણ આ અનુવાદમાં વિશેષ ફેર પડે એમ મને લાગતું નથી. આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિમાં કોઈ કારણે આધારભૂત પ્રતિમાં પાઠ છૂટી ગયાને કારણે જે ત્રુટિ રહી ગઈ હશે, તો તે અનુવાદમાં સુધારી લેવી પડશે.

અનુવાદ કરતી વખતે મારી શંકાઓનું સમાધાન પૂ. પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ કર્યું છે; પણ જે તેમણે આખો અનુવાદ તપાસ્યો હોત, તો આન્તિઓ રહેવાનો ઓછામાં ઓછો સંભવ હતો. પણ એ સમયે અમે બંને બીજાં સંપાદનનાં કાર્યોમાં ફસાયેલા હોઈ, મેં તેમને કષ્ટ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ. આખા અનુવાદના લખાણને શ્રી ગોપાલદાસે જેડણી અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ ઠીક કર્યું છે અને પ્રુફો પણ તેમણે જેઈ આપ્યાં છે. તે બદલ તેમનો ઋણી છું. પૂ. પંડિતજીએ તો પિતા જેવા મમત્વથી મારા કાર્યમાં રસ લીધો છે; એટલે ઔપચારિક આભારવિધિ કરીને તેનું મૂલ્ય ઘટાડવા નથી માગતો. મારા વિદ્યાર્થી શ્રી નન્દનલાલ ખી.એ. શાસ્ત્રીએ શબ્દસૂચી બનાવવામાં મદદ કરીને મારો મોટો ભાર હલકો કર્યો છે, તે બદલ તેમનો આભારી છું.

૨. સ્થાનાંગનો પરિચય

સંકલનકર્તા અને સમયમર્યાદા: પરંપરા પ્રમાણે સ્થાનાંગના ઉપદેષ્ટા ભગવાન મહાવીર છે, એ વસ્તુ 'સુયં મે આહસં તેણં મગવતા એવમક્લાયં' આ વાક્યથી ગ્રન્થના પ્રારંભે જ સૂચિત કરવામાં આવી છે. ગ્રન્થનો અર્થ: ઉપદેશ ભગવાનનો છતાં શબ્દતઃ રચના કોની છે એ બાબત મૂળ ગ્રન્થમાં કશું જ કહેવામાં નથી આવ્યું. પણ પરંપરાને આધારે ટીકાકાર વ્યાખ્યામાં કહે છે કે, સુધર્મા નામના પાંચમા ગણધરે જંબૂ નામના પોતાના શિષ્યને ઉદ્દેશીને આનું પ્રતિપ્રાદન કર્યું છે. આનો અર્થ શું ? શું આપણે એમ સમજવું કે સ્વયં સુધર્માએ આ ગ્રન્થની રચના કરી ?

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, અંગ્રન્થોતુ સંકલન ગણધરો કરે છે; અને ઉપલબ્ધ અંગ્રન્થોના સંકલનકર્તા સુધર્મા સ્વામી છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થના સંકલનકર્તા સુધર્માને માની લઈએ તો પણ તેમણે જે રૂપે તેતું સંકલન કર્યું હશે તે જ અક્ષુણ્ણ રૂપે આપણી સામે એ ગ્રન્થ છે, એમ તો કહી શકાય તેમ નથી. આ ગ્રન્થની રચના જ એવી છે કે તેમાં સમયે સમયે ઉમેરણ થઈ શકે છે; કારણ કે પ્રથમની એક વસ્તુને તેના પછીની કહેલ પીછ વસ્તુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. સંબંધ હોય તો માત્ર સંખ્યાનો છે. એટલે સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને જે નવી વસ્તુ ત્યાં ઉમેરવી હોય તે ત્યાં ઉમેરી શકાય છે. ગ્રન્થના આંતરિક અધ્યયનથી એમ સિદ્ધ પણ કરી શકાય છે કે, આમાં સમયે સમયે ઉમેરણ થયું છે. તેનો નિશ્ચિત પુરાવો આ ગ્રન્થમાં આવતો સાત નિહનવોનો ઉલ્લેખ છે. (૫૦ ૨૬૬). સાતમો અબ્દિક નિહનવ લગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષે થયો છે. અને તેનો ઉલ્લેખ આમાં હોવાથી એમ તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય છે કે ઉક્ત વર્ષે સુધી આની સંકલનામાં યત્રતત્ર નવું ઉમેરણ થયું છે. અન્યત્ર આવતો ઐટિક નિહનવનો ઉલ્લેખ આમાં નથી. ઐટિક નિહનવનો સમય વીર-નિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષે છે. આથી એમ કહી શકાય કે આમાં ઉલ્લેખ ઉમેરો ૫૮૪ વીં નિં સુધી જ થયો છે; ત્યાર પછી નહિ. વીરનિર્વાણ ૬૮૦ અગર ૯૯૩માં થયેલી વાલ્મીવાચનાના સમયે પણ આ ગ્રન્થમાં પરિવર્તન થયું હોય એમ જણાતું નથી. જે થયું હોત, તો આ ગ્રન્થની શૈલી પ્રમાણે આઠમા સ્થાનમાં આઠ નિહનવોનો ઉલ્લેખ આવી ગયો હોત; એટલું જ નહિ પણ આમાં આવતો અંગ્રન્થો અને તેમનાં અધ્યયનોનો પરિચય પણ બદલાઈ ગયો હોત. આ ઉપરથી એક એ વસ્તુ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે, વાલ્મીવાચના સમયે વ્યવસ્થા ગમે તે પ્રકારની કરવામાં આવી હોય, પણ તે સમયે ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોની વસ્તુમાં ઉમેરણ કે ઘટાડો કરવામાં નથી આવ્યો. જે તેમ કર્યું હોત તો આ સ્થાનાંગમાંથી ઘણાં જ સૂત્રો ઓછાં કરવાં પડત અને ઘણાં નવાં ઉમેરવાં પડત. એટલે વાલ્મીવાચનાના સંસ્કરણકર્તાએ સંકલનમાં પૂરી પ્રામાણિકતા જાળવી છે, પોતાના તરફથી નવી વસ્તુ ઉમેરી નથી તેમ તેમને ન સમજતી કે અણુગમતી વસ્તુની ઘાલમેલ તેમણે નથી કરી, એમ માનવું રહ્યું. એટલું જ નહિ, પણ પરસ્પર વિસંગતિઓને ઠાળવાનો પ્રયત્ન પણ તેમણે નથી કર્યો. એટલું જ તેમણે કર્યું છે કે તેમની સમક્ષ જે કાંઈ ઉપસ્થિત હતું તેને તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યું. આ બધી વસ્તુ

૧. ૫૦ ૩૨૮માં ૫૪૪ છપાયું છે તે સુદર્ણહોષ છે, ૫૮૪ બેઇએ.

૨. જુઓ ૫૦ ૨૩૧—૨૬૧ અને તેમાં આવતાં ટિપ્પણો.

ધ્યાનમાં લઈ એ તો એમ કહી શકાય કે, આ ગ્રન્થની મૂળ સંકલના ગમે તેટલી જૂની હોય અને અંતિમ સંસ્કરણ વાલ્મી વાયનામાં થયું એમ મનાય છતાં આંતરિક પ્રમાણેને આધારે આની અંતિમ સંકલના વીર નિર્વાણ સંવત ૫૮૪માં થઈ; અગર તો આ ગ્રન્થ જે રૂપે અત્યારે મળે છે તેનું તેવું રૂપ તેને વીરનિર્વાણ સંવત ૫૮૪માં મળ્યું. આનો અર્થ એટલો જ સમજવો જોઈએ કે તેમાં ૫૮૪ વી. નિ. પછી કરી જ ફેરફાર થયો નથી. તેની પ્રાથમિક સંકલના સુધર્મા સ્વામીએ કરી એ પરંપરાને ટીકાકાર નોંધે છે અને તેને અપ્રામાણિક માનવાને કથું જ કારણ નથી. અને તેમની મૂળ સંકલનામાં સમયે સમયે ઉમેરણ થઈને તેનું અંતિમરૂપ વી. નિ. સવંત ૫૮૪ આસપાસ નિર્મિત થયું.

ગ્રન્થની શૈલી : સમવાયાંગમાં (સૂ. ૧૩૮) બાર અંગોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં સ્થાનાંગનો જે પરિચય છે તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સંગૃહીત છે જ (પૃ. ૨૩૫); એટલે તે આખો અહીં ઉતારવાની આવશ્યકતા નથી. તેમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, 'તેમાં એકવિધ, દ્વિવિધ યાવત્ દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે અને લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે.' સમવાયાંગે સૂચવેલ શૈલી પ્રસ્તુત અગ્રન્થમાં આદિથી અંત સુધી બરાબર જળવાઈ રહી છે. એટલે કે સંખ્યાના ક્રમે એકથી દશવિધ વસ્તુઓને આમાં સંગ્રહવામાં આવી છે. આ અંગગ્રન્થમાં દશ અધ્યયનો છે અને તે બધાને સ્થાન પણ કહેવામાં આવ્યાં છે. એકવિધથી દશવિધ વસ્તુઓનો સંગ્રહ હોવાથી સામાન્ય રીતે આ આખો ગ્રન્થ દશ પ્રકરણોમાં વહેંચાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. દશ અધ્યયનોમાંથી ખીજના ૪, ગીજના ૪, ચોથાના ૪ અને પાંચમાના ૩ 'ઉદ્દેશ' નામે ઉપવિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. બાકીનાં અધ્યયનોના ઉપવિભાગો નથી. સ્થાનાંગનાં દશે અધ્યયનો મળીને એક શ્રુતસ્કંધ આચારાંગ કે સૂત્રકૃતાંગની જેમ છે, એમ સમવાયાંગમાં કહ્યું છે. એમાં એકાધિક શ્રુતસ્કંધ નથી. સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગનાં પહોની સંખ્યા ૭૨૦૦૦ આપી છે; એટલે કે સૂત્રકૃતાંગથી બમણી મુદ્રિત પ્રતિમાં ગ્રન્થાગ્ર ૩૭૦૦ છે એમ જણાવ્યું છે. ૫૬થી શુ. વિવક્ષિત છે અને જેટલાં પદો સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગાંતર્ગત બતાવ્યાં છે તે કેવી રીતે ગણવાં, તે વિષેનું સ્પષ્ટીકરણ સાધનોને અભાવે થઈ શકે તેમ નથી. પણ એટલું તો કહી શકાય છે કે, સમવાયાંગમાં અંગગ્રન્થોનાં પહોની, આચારાંગનાં ૧૮૦૦૦ પદોથી ઉત્તરોત્તર બમણી બમણી સંખ્યા, સમવાયાંગ સુધીની આપવામાં આવી છે, તે વસ્તુસ્થિતિનું સામાન્ય સૂચન કરવા પૂરતી પણ સત્ય હશે કે કેમ તે પણ સંદિગ્ધ છે.

સ્મરણ કરવું સરલ થઈ પડે એ દષ્ટિએ જોમ જૈન અંગ્ર-થોમાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ જેવા અખંડ ગ્રન્થોની રચના કરવામાં આવી છે, તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધત્રિપિટકમાં અંગુત્તર નિકાય અને પુગલપગ્ગ-ગતિની રચના કરવામાં આવી છે. તે બંનેમાં પણ પ્રસ્તુત જૈનગ્રન્થોની જોમ સંખ્યાને મુખ્ય માનીને પ્રતિપાલ વિષયોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. અંગુત્તરમાં (અકોત્તર) એકનિપાત, દુકનિપાત એમ એકાદસકનિપાત એટલે કે એકથી માંડીને અગિયાર સુધીની સંખ્યામાં ક્રમશઃ વસ્તુઓની ગણતરીઓ આપવામાં આવી છે. જ્યારે પુગલ-પગ્ગ-ગતિમાં એકક-નિદ્દેસથી માંડીને દસક-નિદ્દેસ સુધી સ્થાનાંગની જોમ પ્રતિપાલન કરવામાં આવ્યું છે. સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ અને ઉક્ત બંને બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં એવી ઘણી બાબતો છે જે સમાન છે. ખાસ કરીને પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં પુરુષ-પરીક્ષાને (પૃ. ૮૧૩) નામે મેં જે ખંડનું સંકલન કર્યું છે, એમાં આવતા વિષયોનું આશ્ચર્યજનક સામ્ય છે. અને સહસા એવું અનુમાન થઈ જાય છે કે કોઈ પણ એકે બીજામાંથી લીધું હશે. પુગલ-પગ્ગ-ગતિ અભિધર્મનો ગ્રન્થ હોઈ તેની સંકલના અંગુત્તર કરતાં જૂની ન લેખાય; અને તેમાંની ઘણી બાબતો અંગુત્તર જેવી જ છે. ખાસ કરીને પુરુષની લગીઓ સ્થાનાંગ, અંગુત્તર અને પુગલ-પગ્ગ-ગતિમાં એક સરખી છે. મેં ઉક્ત ખંડનાં ટિપ્પણોમાં તુલના કરી છે એથી અહીં તે વિષે લખાણ કરવું બિનજરૂરી છે. રચનાપદ્ધતિમાં ઉક્ત જૈન-બૌદ્ધગ્રન્થોમાં જે ભેદ છે તે એ છે કે, જૈન ગ્રન્થો માત્ર ગણતરીઓ જ આપે છે. જ્યારે ઉક્ત બંને બૌદ્ધગ્રન્થો તેનું વિવરણ પણ કરે છે. એથી ઘણી એવી બાબતો છે જેનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન ગ્રન્થમાં સુલભ નથી, તે બૌદ્ધગ્રન્થો વાંચતાં અત્યંત સ્પષ્ટ બની જાય છે. બંને પરંપરાના ગ્રન્થોનો વિષય શ્રમણ પરંપરામાં સામાન્ય હોઈ, કોણે કોનામાંથી લીધું એ કહેવું કઠણ છે. અત્યારે એટલું જ કહી શકાય કે જૈન-બૌદ્ધ પરંપરા આ વિષયમાં સમાન છે અને એકબીજાના વિચારોના પડઘા એકબીજામાં પડીને બંને પરંપરા પરિનિષ્ઠિત બની છે.

દીધનિકાયનું સંગીતિ-પરિચાય-સુત અને દસુતરસુત, ખુદ્ધનિકાયનો ખુદ્ધપાઠ (કુમારપગ્ગ) આદિની રચના પણ^૧ સંખ્યાને પ્રાધાન્ય આપીને થઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે, બૌદ્ધગ્રન્થોમાં અંગુત્તર અને પુગલ-પગ્ગ-ગતિની જ એ શૈલી નથી; પણ એવાં અનેક પ્રકરણો છે જેમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચના કરવામાં આવી છે. મહાભારતના^૨ વનપર્વમાં અધ્યાય ૧૩૪માં

૧. 'પાલિસાહિત્ય કા ઈતિહાસ'—ઉપાધ્યાય, પૃ. ૧૭૯

૨. 'હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયન લોજિક'—પૃ. ૧૩.

અંદી અને અષ્ટાવક્રનો વાદ છે; તેમાં બન્ને ઉત્તરોત્તર એકથી માંડીને તેર સુધીની ગણનામાં આવતી વસ્તુઓનું પરિગણન કરે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે, પ્રાચીન કાળમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચનાઓ રચાતી હતી.

જૈન ગ્રન્થોમાં પણ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ સિવાયના ગ્રન્થોમાં પણ કેટલાંક પ્રકરણોમાં આવી સંખ્યાપ્રધાન રચનાને અપનાવવામાં આવી છે. જેમ કે, ઉત્તરાધ્યયનનું ૩૧મું અધ્યયન ‘ચરિત્રવિધિ’ નામનું છે; તેમાં એકથી માંડીને ૩૩ સુધીની સંખ્યામાં વસ્તુઓનું પરિગણન કરવામાં આવ્યું છે. લગવાન મહાવીરના ઉપદેશવિધિમાં આવી પ્રક્રિયાને પણ સ્થાન હતું તે આ જ ગ્રન્થમાં આવેલ વિમલવાહન નામના ભાષી તીર્થંકર (પૃ. ૭૨૭) ના ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલ સંખ્યા ૧ થી ૩૩ ની બાબતો અને વિમલવાહનના ચરિત્રમાં જણાવેલ લગવાન મહાવીરના ઉપદેશની તે જ બાબતો સમાન છે; એટલે એમ નિઃશંક કહી શકાય કે લગવાનના ઉપદેશને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સાંકળવાની પ્રવૃત્તિ બહુ જ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. તેનું જ બૃહદ્દર્શન સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં જેવા મળે છે.

સ્થાનાંગમાં પરિવૃદ્ધિ : આ ગ્રન્થની પદ્ધતિ જાણ્યા પછી એ જાણવું બહુ સરલ થઈ પડે છે કે આમાં સમયે સમયે કેવી ભતના ઉમેરા થયા છે. જે ઉમેરા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ થયા છે છતાં જેનો સંબંધ ઇતિહાસ સાથે પણ છે, તેવા ઉમેરાને તો તારવી શકાય છે અને એમને વિષે એમ કહેવાની શક્યતા છે કે અમુક સૂત્ર પાછળથી ઉમેરાયું જ હશે. આમાં નિહવ જેવાં સૂત્રોનો સમાવેશ (પૃં ૨૬૬) થાય છે. પણ જે સંખ્યાબદ્ધ સૂત્રોમાં ઇતિહાસ અથવા સમયની કોઈ સૂચના નથી, તે પાછળથી ઉમેરાયાં હોય છતાં આપણી સામે તેવાં સૂત્રો જુદાં તારવવાનું સાધન નથી.

પણ આ ગ્રન્થમાં એવાં ઘણાં સૂત્રો છે જે સમગ્ર ગ્રન્થની પદ્ધતિથી જુદાં પડે છે. તેમને વિષે નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય એમ છે કે, એ સૂત્રો આ ગ્રન્થની પદ્ધતિને અનુરૂપ નથી અને ગમે ત્યારે પણ પાછળથી પ્રવિષ્ટ થઈ ગયાં છે.

સ્થાનાંગમાં ભાષી તીર્થંકર વિમલવાહનનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આવે છે (પૃં ૭૨૭). તે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયું છે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. સંપૂર્ણ ગ્રન્થની પદ્ધતિ એવી છે કે કશા પણ વિવરણ વિના માત્ર ગણનાઓ આપી દેવી. પણ આમાં તો પ્રથમ સૂત્ર ૬૯૧માં જે જીવોએ લગવાન મહાવીરના

શાસનમાં તીર્થંકર નામ-ગોત્ર નિષ્પન્ન કથું તેવા નવનાં નામ ગણાવ્યાં છે. તેમાં ભાવી તીર્થંકર રાજ શ્રેણિકનું નામ પણ છે. સૂત્ર ૬૯૨માં આગામી ઉત્સ-પિંણીમાં ચાતુર્થામ ધર્મનો ઉપદેશ આપીને જે જીવો સિદ્ધ થશે તેવા નવનાં નામ ગણાવ્યાં છે. આમાં શ્રેણિક કે વિમલવાહનનું નામ નથી. અને ત્યાર પછી સૂત્ર ૬૯૩માં રાજ શ્રેણિકનો જીવ વિમલવાહન તીર્થંકર થઈને શું શું કરશે તે વર્ણવ્યું છે. આમ આ સૂત્ર અહીં અસંબંધ રીતે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તેની પદ્ધતિ પણ સમગ્ર ગ્રન્થની નિશ્ચિત પદ્ધતિથી જુદી જ પડે છે. તેમાં માત્ર વિમલવાહનનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે જે સમગ્ર ગ્રન્થથી જુદું તરી આવે છે. તેને પ્રસ્તુત નવની સંખ્યા સાથે કરી જ સંબંધ નથી. આથી એમ કહી શકાય કે વિમલવાહનનું ચરિત્ર ગમે ત્યારે પણ કોઈએ સ્થાનાં-ગમાં ગોઠવી દીધું છે; તે પ્રાથમિક સંકલનાનું નથી.

આ જ પ્રમાણે સૂત્ર ૬૦૭માં (૫૦ ૬૪૬) નંદીશ્વરદ્વીપના અચનક પર્વતોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે જોતાં પણ એમ લાગે છે કે સંખ્યા ચારના ક્રમમાં ચાર અચનક પર્વતોનાં નામ આવે તેમાં કથું જ અયોગ્ય નથી. પણ અહીં તો તે પર્વતોનું વિસ્તૃત વર્ણન પણ છે. તે બતાવે છે કે એ વર્ણનનો ભાગ તો નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયો છે.

આ જ વસ્તુ સૂત્ર ૧૩૫ (૫૦ ૮) જેમાં ત્રણનો પ્રત્યુપકાર દુષ્કર છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે, તેને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પણ માત્ર ગણતરી નથી પણ વિવરણ છે. આને મળતાં બીજાં સૂત્રો પણ છે જેમને વિષે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ છે કે તે બધાનું વિવરણ પાછળથી જ ઉમેરાયું છે. જેમકે સુખશ્યા (૫૦ ૨૯), દુઃખશ્યા (૫૦ ૩૦), મોહનીય સ્થાનો (૫૦ ૬૪), માયાવી (૫૦ ૧૩૭), વિભંગજ્ઞાન (૫૦ ૨૬૯) આદિ.

બળદેવ-વાસુદેવનું વર્ણન (૫. ૭૫૪) પણ પાછળથી જ ઉમેરાયું હોય તેમ તેનું વિવરણ જોનારને લાગશે જ.

વળી સ્વરમંડલ પ્રકરણ (૫૦ ૮૭૯)ના અંતમાં 'આમ આ સ્વરમંડલ પૃત્તુ થયું' એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે એ આખું પ્રકરણ જ આમાં પાછળથી ગોઠવી દેવામાં આવ્યું છે. ટિપ્પણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ આખું પ્રકરણ અનુયોગદ્વારમાં પણ છે. પણ વસ્તુતઃ એ સ્વતંત્ર નાનો પ્રકરણ ગ્રન્થ હશે અગર કોઈ બીજા મોટા ગ્રન્થનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ માત્ર હશે. તેને એમ ને એમ આમાં સંપૂર્ણ ભાવે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હશે.

તૃતીયસ્થાનના ખીજા ઉદ્દેશને અતે સૂત્ર ૧૬૬-૧૬૭ છે. તેમાં ગૌતમી શ્રમણો અને ભગવાન મહાવીર વચ્ચેનો સંવાદ આવે છે. આ પણ સમગ્ર ગ્રન્થની શૈલીની દૃષ્ટિએ મેળ વિનાનું છે અને નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયું છે. ટીકાકાર એ સૂત્રોની તૃતીય સ્થાનમાં સંગતિ ઘટાવે છે, તે લૂલો બચાવ જણાય છે. (૫૦ ૨૯, ૧૬૭)

વિમાજનની લામી : આ ગ્રન્થ મુખ્યત્વે વિભાગપરક છે. એટલે કે પ્રતિપાદ વિષયોના બેદોની ગણતરી આમાં આપવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે એ બેદો અગર વિભાગો તે તે વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે આવરી લે છે; પણ એવાં પણ કેટલાંક સ્થાનો છે જ્યાં વિભાગીકરણ ખામી ભરેલું જણાય છે. વસ્તુના બેદોમાં કાંતો બધા બેદોની ગણતરી નથી કરી અથવા તો અનાવશ્યક વિસ્તાર, નિશ્ચિત વિભાજક તત્વનો આશ્રય લીધા વિના કરવામાં આવ્યો છે. આવાં કેટલાંક સ્થળો માટે જુઓ ૫૦ ૧૯૮, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૮૪, ૩૯૯, ૫૭૩ આદિનાં ટિપ્પણો.

વીજા ગ્રન્થો સાથે સંબંધ : આ ગ્રન્થની કોઈ એક નિશ્ચિત વિષયનો નહિ હોવાથી આને સંગ્રહગ્રન્થ જ કહેવો જોઈએ. ભગવાનના ઉપદેશની વસ્તુઓને આમાં લેવામાં આવી છે એ ખરું; પણ પ્રશ્ન એ છે કે તેમના સાક્ષાત્ ઉપદેશનો ભાગ આમાં કેટલો ? આનો જવાબ પરંપરા પ્રમાણે એમ આપી શકાય કે આમાં જે કાંઈ છે તે ભગવાનનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ જ છે; કારણ કે આ એક અંગગ્રન્થ છે. પરંતુ અત્યાર સુધીની ચર્ચા ઉપરથી એ વાત ચોક્કસ થઈ છે કે આમાં નવા ઉમેરા પણ થયા છે. એટલે ભગવાનના સાક્ષાત્ ઉપદેશ સિવાયનું પણ આમાં ધણું છે એમ માનવું જોઈએ.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં સમવાયાંગનું નામ આવે છે (સૂત્ર ૬૭૨). બળદેવ-વાસુદેવના પ્રકરણમાં વિસ્તાર સમવાયાંગમાં જોઈ લેવાનું કહ્યું છે. અર્થાત્ સમવાયાંગમાં એ સૂત્ર વિસ્તૃત રૂપે હોવાથી અહીં વિસ્તાર નથી કર્યો.

ભગવતીના નામ વિના પણ એવાં ધણાં સૂત્રો આમાં છે જેમનો સંબંધ શબ્દશઃ ભગવતીનાં તે તે સૂત્રો સાથે છે. જેમકે ૫૦ ૭૯, ૨૦૧, ૨૦૨ આદિમાં આવેલ તે તે સૂત્રો ભગવતીમાં પણ છે. ભગવતી પણ એક સંગ્રહગ્રન્થ છે એટલે એ કહેવું કઠણુ છે કે મૂળ વસ્તુઓ કયા ગ્રન્થમાં સંગૃહીત થઈ. પણ સામાન્યપણે કહી શકાય છે કે, ભગવતીમાં પ્રત્યેક ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં વિષયસૂચીનો સંગ્રહ કરતી ગાથાઓ આપવામાં આવી છે એટલે તેમાં નવું ઉમેરવાનો અવકાશ ઓછો છે; બ્યારે સ્થાનાંગમાં નવા ઉમેરણને રોકે એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એટલે સંભવ એવો

છે કે ભગવતીની તે તે વસ્તુઓ સ્થાનાંગમાં સંગૃહીત કરવામાં આવી છે. સાધુ-સંઘના આચારને લગતાં ધણાં સૂત્રો સ્થાનાંગમાં એવાં છે જે શબ્દશઃ ખીખાં જૈનાચારપ્રતિપાદક આગમોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ખાસ કરી વ્યવહારસૂત્ર (પૃ૦ ૭૭૧, ૭૭૪, ૭૭૫ આદિ), બૃહત્કલ્પસૂત્ર (પૃ૦ ૭૭૮, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪ આદિ), દશશ્રુતસ્કંધ (પૃ૦ ૭૮૬), નિશીથ (પૃ૦ ૭૮૦) આદિનાં કેટલાંક સૂત્રો શબ્દશઃ આમાં લેવામાં આવ્યાં છે. એમ માનવાને કારણ એ છે કે તે તે સૂત્રો તે તે ગ્રન્થમાં સુવ્યવસ્થિત છે, જ્યારે સ્થાનાંગમાં તો તેમનો સંગ્રહ માત્ર સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવ્યો છે.

આવશ્યકનિયુક્તિમાં આવતી કેટલીક ગાથાઓ સ્થાનાંગમાં પણ જેવા મળે છે (પૃ૦ ૭૫૫ આદિ). પરંતુ તે ગાથાઓ આવશ્યકનિયુક્તિમાંથી આમાં લેવામાં આવી છે એમ માનવાને બદલે એમ માનવું વધારે સંગત છે કે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ તેવી ગાથાઓનો સંગ્રહ આવશ્યકનિયુક્તિ અને સ્થાનાંગમાં બંનેમાં થયો છે. આવશ્યકનિયુક્તિની બધી ગાથાઓ આચાર્ય લદ્યાહુએ જ રચી હોય એવો સંભવ ઓછો છે. પ્રાચીન પરંપરામાંથી ધણી ગાથાઓ તેમણે એમ ને એમ લઈને પોતાની નિયુક્તિમાં સંગૃહીત કરી દીધી હોય એવો સંભવ વધારે છે. અને એથી જ મૂલાચાર અને આવશ્યકનિયુક્તિમાં ધણી ગાથાઓમાં સામ્ય આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

સ્થાનાંગમાં પ્રતિપાદિત એકેક વિષયનું મૂલ સ્થાન શોધવું આવશ્યક છે; એટલું જ નહિ પણ અન્ય આગમોમાં પણ કયાં કયાં તે તે વિષયો આવે છે તેની શોધ કરવી આવશ્યક છે. અન્ય આગમોમાં આવતા સરખા વિષયોની સૂચના સહજભાવે શક્ય હતી તે મેં ટિપ્પણોમાં આપી છે, પણ તે અધૂરી જ છે. આને માટે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીના તત્ત્વાર્થ-જૈનાગમ-સમન્વયની શૈલીથી સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ-જૈનાગમ-સમન્વય જેવા એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થની આવશ્યકતા છે જ. અને તે કાર્ય ઉક્ત આચાર્યશ્રી બહુ સુંદર રીતે પાર પાડી શકે તેમ છે. એ ઉપરાંત જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ તે તે વિષયની શોધ કરવી આવશ્યક છે. મેં બૌદ્ધ મૂળ ત્રિપિટકમાં આવતા કેટલાક સમાન વિષયોની સૂચના ટિપ્પણોમાં આપી છે; પણ તે પણ અધૂરી જ છે. તેને પણ પૂરી કરવામાં બૌદ્ધ અકુકથાઓની તુલના કરવી આવશ્યક છે; અને વૈદિકવાદ્મયની તુલના પણ જરૂરી છે. આ મહાકાર્ય જે થાય, તો જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરામાં સાંસ્કૃતિક એક્ય કેટલા મોટા પ્રમાણમાં છે, તે આપણી સામે બહુ જ સુંદર રીતે ઉપસ્થિત થાય એમ છે.

૩. સમવાયાંગનો પરિચય

સંકલનકર્તા અને સમયમર્યાદા : સ્થાનાંગની જેમ આમાં પણ 'સુય' એ આઉસ તેણુ લગવયા એવમકખાય" છે એટલે આ પણ પર'પરા પ્રમાણે સુધર્માની સંકલનાન્તર્ગત મનાય છે. પણ આમાં પણ ઉમેરણુ થયું છે એટલે અત્યારે જે રૂપમાં છે તે રૂપે તે સંપૂર્ણ સુધર્માની કૃતિ છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આમાં સાતની ગણતરીમાં નિહ્નવનો ઉલ્લેખ નથી એને જે સૂચક માનીએ, તેા એમ કહી શકાય કે આમાં સ્થાનાંગની જેમ લાંબા કાળ પર્યાંત ઉમેરણુ થયું નથી. વળી આમાં આવતી આગમોની હકીકતોમાં વિદ્યમાન આગમો સાથે ક્યાંઈક ક્યાંઈક મેળ નથી ખાતો—તેથી પણ એમ કહી શકાય કે આમાં વાલભીવાચના સમયે નવી વસ્તુ ઉમેરવામાં નથી આવી. પણ આમાં આહારપદ, અવધિપદ (પ્રજાપના) અને કલ્પનો નામતઃ ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી કલ્પના કર્તા ભદ્રબાહુ અને પ્રજાપનાના કર્તા શ્યામાચાર્યના સમય સુધી આમાં ઉમેરણુ થયું છે એમ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય. આચાર્ય ભદ્રબાહુ વીરનિર્વાણુ પછી ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા છે. અને આચાર્યશ્યામ વીરનિર્વાણુ ૩૩૫-૩૭૬ સુધી યુગપ્રધાન હતા, એ જ કાળની રચના પ્રજાપના હોઈ શકે; એટલે સામાન્ય રીતે વીરનિર્વાણુ ૪૦૦ સુધીમાં સમવાયાંગને નિદ્યમાનરૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય એમ માનીએ તેા તેમાં અસંગતિનો સંભવ નથી.

સમવાયાંગની શૈલી : સમવાયાંગમાં સમવાયાંગનો જે પરિચય આપ્યો છે, તે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો છે (૫૦ ૨૩૫). એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આની શૈલી પણ સ્થાનાંગ જેમ સંખ્યાપ્રધાન છે. ભેદ એ છે કે સ્થાનાંગ દશ અધ્યયનોમાં વિલક્ત છે; જ્યારે સમવાયાંગમાં માત્ર એક જ અધ્યયન છે. અને તે સમગ્ર ગ્રન્થ એક શ્રુતસ્કંધ રૂપે છે. સ્થાનાંગ એકવિધથી માંડી દશવિધ પદાર્થોનું વર્ણન કરે છે; જ્યારે આમાં એ કમ આગળ પણ લંબાવવામાં આવ્યો છે. મૂળ પાઠમાં સ્થાનશતની સૂચના છે (સૂત્ર ૧૩૯); એ ઉપરથી જણાય છે કે એકથી માંડીને સોની સંખ્યા સુધીની ગણના આમાં આપવામાં આવી છે.

જ્યાં એકની ગણના આપવામાં આવી છે, ત્યાં એકની સાથે એક લાખ, એક પલ્લ કે એક સાગર એ બધાને પણ, તે સૌમાં એકની સંખ્યા સામાન્ય હોવાથી ગણી લેવામાં આવ્યાં છે. આ જ પ્રમાણે આગળ દ્વિવિધ વજેરેમાં પણ છે. એટલે શતસ્થાનનો અર્થ માત્ર શત લેવાનો નથી પણ શતનો ગુણાકાર થઈને જે સંખ્યા આવે તે પણ તેમાં આવી જાય છે. પરિણામે એક સાગરોપમ

કોડાકોડી અર્થાત્ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (= એક કરોડ x એક કરોડ) સંખ્યા
પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

એકથી માંડીને સો સુધીની સંખ્યા તો ક્રમશઃ આપવામાં આવી છે પણ
સો પછી ૫૦૦ સુધીની સંખ્યા ૫૦-૫૦ ઉમેરીને છે. એટલે કે ૧૦૦ પછી ૧૦૧
નહિ પણ ૧૫૦-૨૦૦-૨૫૦ ઇત્યાદિ ક્રમે કરી ૫૦૦ સુધી છે. ત્યાર પછી ૧૦૦નો
વધારો છે એટલે કે ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦ આદિ. તેમ ૧૧૦૦ સુધી ચાલે છે. પછી
૨૦૦૦ આપવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી હજાર-હજારની વૃદ્ધ કરી ૩૦૦૦, ૪,૦૦૦
આદિથી કરીને દશ હજાર સુધી ક્રમે છે. દશ હજાર (૧૦૦૦૦) પછી એક લાખ
(૧૦૦૦૦૦), બે લાખ, ૩ લાખ, ચાર લાખ, પાંચ લાખ એમ ક્રમે ૯ લાખ
સુધી ગણતરી છે. નવ લાખ પછી અચાનક નવ હજાર (કાંઈક અધિક સહિત)
આવે છે, જે અસ્થાને છે. ટીકાકારને પણ આમાં સૂત્રની વિચિત્ર ગતિ અથવા
લેખકદોષ જણાયો છે. પછી દશ લાખ, એક કરોડ અને એક કોડાકોડી છે.
અહીં સંખ્યાબદ્ધ સૂત્રોની સમાપ્તિ છે.

ખરી રીતે સમવાયાંગ ગ્રન્થ ત્યાં જ સમાપ્ત થવો જોઈતો હતો. પણ
તેમાં ત્યાર પછી દ્વાદશાંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. જે નિશ્ચિતરૂપે
પાછળથી ઉમેરાયો હોવો જોઈએ. આર અંગના પરિચય પછી જીવ અને અજીવનું
વ્યવસ્થિત નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનાના વિવિધ પદોને આધારે આપવામાં આવ્યું છે.
પ્રજ્ઞાપનાના અવધિપદનો ઉલ્લેખ પણ છે. ત્યાર પછી કદપને આધારે સમવ-
સરણું વર્ણન સમજી લેવાનું કહ્યું છે. અને પછી કુલકરાદિ, તીર્થાંકર, ચક્રવર્તી,
બલદેવ, વાસુદેવ, ગણધર આદિ આ અવસર્પિણી અને આગામી અવસર્પિણીના મહાપુરુષો
સંબંધી હકીકતો આપવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકરણ
જણાય છે જે પાછળથી આમાં ઉમેરાયું છે. કારણ કે, એ પ્રકરણને અતે હચ્ચેય
एवमाहिज्जंति तं जहा कुलगरवंसे इ य एवं तित्थयरवंसे-इ य” ઇત્યાદિ ઉપસંહાર
આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રજ્ઞાપનામાંથી જે ભાગ છે અથવા તો જે ભાગનો સંબંધ પ્રજ્ઞાપના સાથે
છે, તેમાં લગવાન અને ગૌતમનો સંવાદ છે. અન્યત્ર માત્ર ગણતરીઓ આપવામાં
આવી છે.

સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગની ઘણી બાબતો સમાન હોઈ, સ્થાનાંગ વિષેની
વિચારણામાં સમવાયાંગને લગતું પણ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે; તેથી તેનું
પુનરાવર્તન અહીં જરૂરી નથી.

૪. વિષયપરિચય

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગના વિષયો સમાન હોવાથી તે ખંનેના વિષયનો પરિચય એકસાથે જ આપી દેવો યોગ્ય છે. પ્રસ્તુત અનુવાદમાં મેં વિષયોને સાત ખંડમાં વહેંચી નાખ્યા છે. તે આ પ્રમાણે—૧. મોક્ષમાર્ગ, ૨. તત્ત્વજ્ઞાન, ૩. ગણિતાનુયોગ, ૪. મહાપુરુષો, ૫. સંઘન્યવસ્થા, ૬. પુરુષપરીક્ષા અને ૭. વિવિધ.

પ્રથમ ખંડમાં જીવ અને અજીવના વિવરણને લગતી હકીકતો છોડી દઈને નવતત્ત્વ વિચારણામાં સામાન્ય રીતે જે સમાઈ શકે એવા બધા વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો છે. જીવ સત્સંગને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જાય એ દરમિયાનની સમસ્ત સાધનાને લગતી હકીકતો તારવીને આ ખંડનું નામ મોક્ષમાર્ગ રાખ્યું છે.

બીજા ખંડમાં દ્રવ્યાનુયોગને લગતી હકીકતો આપવામાં આવી છે તેથી તેનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન રાખવામાં આવ્યું છે. આમાં જીવ અને અજીવ વિષેની બધી હકીકતો સંકલિત કરવામાં આવી છે. દેવ અને દેવલોક તથા નરક અને નારકોની હકીકતો પણ આમાં સમાવિષ્ટ કરી દીધી છે.

ખંડ ત્રીજો ગણિતાનુયોગ અથવા ભૂગોળને નામે છે. તેમાં લોકઅલોક અને લોકમાં સમાવિષ્ટ દ્વીપ-સમુદ્રો-નદીઓ વગેરેને લગતી હકીકતો હોવાથી અને પરંપરામાં ગણિતાનુયોગના નામે આ વિભાગ ઓળખાતો હોવાથી આનું નામ ગણિતાનુયોગ રાખ્યું છે.

ખંડ ચોથામાં કુલકરો, તીર્થકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો, આદિ મહાપુરુષોની હકીકતોનો સંગ્રહ હોવાથી આ ખંડનું યથાર્થ નામ મહાપુરુષો રાખવામાં આવ્યું છે. પરંપરામાન્ય નામ શલાકાપુરુષો છે. પણ આમાં શલાકા પુરુષો સિવાયના પણ કેટલાક મહાપુરુષો જેવા કે ગણધર વગેરેની પણ હકીકતો હોઈ, આ ખંડને શલાકાપુરુષો એવું નામ આપ્યું નથી.

ખંડ પાંચમામાં ચતુર્વિધસંઘને લગતી પણ અધિકાંશે સાધુ અને સાધ્વી સંઘને લગતી હકીકતોનો સંગ્રહ છે તેથી તેનું નામ સંઘન્યવસ્થા આપ્યું છે.

છઠ્ઠો ખંડ પુરુષપરીક્ષાને નામે છે. તેમાં પુરુષ વિષે વિવિધ ભંગીઓ આપવામાં આવી છે. તે ભંગીઓનો મુખ્ય આધાર પુરુષના ગુણ-દોષો છે અને એવા ગુણ-દોષોને આધારે જ આપણે કોઈ પણ પુરુષનું મૂલ્ય આંકી શકીએ છીએ; તેથી આનું નામ મેં પુરુષપરીક્ષા રાખ્યું છે.

સાતમા ખંડમાં પરચૂરણુ વિષયોનો સંગ્રહ હોવાથી તેને વિવિધ એવું નામ આપ્યું છે. આમાં વ્યાકરણુ, સંગીત, કળા, વૈદ્યક, દંડનીતિ વગેરે અનેક પ્રકારના રાચક વિષયોનો સમાવેશ છે.

આ પ્રમાણે સમગ્ર ભાવે જોઈએ તો આમાં સંસારનાં લગભગ બધાં જ્ઞેય, હેય અને ઉપાદેય તરવેા વિષે થોડીધણી હકીકતો આપવામાં આવી છે; તેથી આ ગ્રન્થનું યથાર્થ નામ વિશ્વકોષ બનતી શકે છે. વિષયસૂચિમાં નજર ફેરવીએ તો આ વસ્તુની સહજ પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

આ ગ્રન્થની એવી કઈ વિશેષતા છે જે અન્ય જૈન ગ્રન્થમાં નથી? એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ એક સંગ્રહગ્રન્થ છે; તેથી અન્યત્ર વિષય ને મુખ્ય રાખીને નિરૂપાયેલી હકીકતો આમાં સખ્યાને મુખ્ય માનીને નિરૂપાયેલી છે. એટલે એવી બધી હકીકતો અન્યત્ર જૈન આગમોમાં વિખરાયેલી મળી શકે છે. પણ આ ગ્રન્થમાં પુરુષપરીક્ષા આ નામે જે ખંડ સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે, તે સ્થાનાંગમાંથી જ સકલિત છે. અને એમ કહી શકાય કે સ્થાનાંગાંતર્ગત એ ખંડની હકીકત-માંથી બહુ મોટો ભાગ એવો છે કે જે અન્યત્ર જૈન આગમમાં નહિ મળે. તે વિષય જૈનગ્રંથોમાં માત્ર સ્થાનાંગનો આગવો છે. એટલું જ નહિ પણ આ સમગ્ર ગ્રંથમાં તે ખંડની રાચકતા સર્વોપરી છે. ગણતરીના રણમાં જાણે શીતળ જાળની વીરડી જેવું એ પ્રકરણુ આપણને ઘડીભર વિવિધ મનોભાવોના ઊંડા રહસ્યમાં વિચરણુ કરાવે છે અને આપણા પોતાના મનોભાવોની પરીક્ષા કરવા પ્રેરે છે. એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના માર્ગે જવા પણ ઉત્સુક બનાવે છે. વાચકોને એમાંથી કાંઈક એવી પ્રેરણા મળશે તો મારો શ્રમ વ્યર્થ નહિ જાય.

(તા. ૨૭-૧૧-૧૫૪ સ્થાનાંત-સમરાયાંગની પ્રસ્તાવના.)

પ્રજ્ઞાપના

અંગબાહ્ય ગ્રંથોની રચના; તેના અંગ સાથે સંબંધ

પ્રવેતામ્બર સંમત વિદ્યમાન જૈન આગમોની રચનાના જે અનેક તબક્કા છે તેમાં પ્રથમ તબક્કામાં અંગ ગ્રંથોની સંકલના કે રચના થઈ. પરંપરા પ્રમાણે અંગ ગ્રંથોની રચના ગણધરો કરે છે. એટલે કે તીર્થંકરના સાક્ષાત્ મુખ્ય શિષ્યો દ્વારા તે અંગ ગ્રંથોની રચના થાય છે. આથી કહી શકાય કે વિદ્યમાન જૈન આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન રચના અંગ ગ્રંથોની છે. તે રચનામાં મુખ્યપણે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશનું અને તેમના જીવનના પ્રસંગોનું સંકલન ગણધરોએ કર્યું છે. વિદ્યમાન અંગ ગ્રંથોની સંકલના કે રચના ગણધર સુધર્મા દ્વારા થયેલી છે. અને તે આપણને પરંપરાથી શ્રુતરૂપે પ્રાપ્ત છે. ભગવાન મહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો એ પ્રકારના ઉપદેશની એક પરંપરા ચાલી આવતી હતી તેને અનુસરીને તેમાં કલાનુસારી સંશોધન-પરિવર્તન-પરિવર્ધન છતાં ભગવાન મહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો—એવી માન્યતા છે. પરંપરા સ્પષ્ટ કરે છે કે દ્વાદશાંગીની રચના ‘પૂર્વ’ને આધારે છે.

આ ‘પૂર્વ’ને નામે પ્રસિદ્ધ આગમ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, માત્ર નામો અને તેમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયની સૂચી ઉપલબ્ધ છે. પણ ‘પૂર્વ’ એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે તે ભગવાન મહાવીર પૂર્વનું કોઈ પરંપરાપ્રાપ્ત શ્રુત હશે. પરંપરા એમ પણ કહે છે કે તે પૂર્વનો સમાવેશ બારમા અંગ દષ્ટિવાદમાં કરી લેવામાં આવ્યો હતો અને દુર્ભાગ્યે એ બારમું અંગ વિદ્યમાન નથી. પણ એવા ધણા ગ્રંથો અને અધ્યયનો વિદ્યમાન છે જેમાં અથવા જેમને વિષે સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે કે તેની રચના દષ્ટિવાદના આધારે કરવામાં આવી છે, અથવા તો દષ્ટિવાદગત અમુક પૂર્વના આધારે કરવામાં આવી છે.^૧

ડૉ. શુક્રાંગ દષ્ટિવાદ અને પૂર્વ વિષે ચોક્કસ શું મત ધરાવે છે તે તેમના લખાણ ઉપરથી તારવવું મુશ્કેલ પડે છે. પણ તેમનાં એક-એ વિધાનોથી ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે કે પૂર્વો એ પ્રાચીન ગ્રંથો હતા અને તેને આધારે અમુક ગ્રંથો બન્યાની જે વાત કહેવામાં આવે છે તે તેમને મતે એક બ્રાન્ત સમજ

૧. આગમયુગકા જૈનદર્શન, પૃ. ૨૦.

અથવા તો ગેરસમજ છે.^૨ તેઓ એ પણ નક્કી કરી શક્યા નથી કે એ દષ્ટિ-વાદગત વિવિધ પ્રવાદો (પૂર્વને પ્રવાદ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.) વસ્તુતઃ વિદ્યમાન હતા કે માત્ર કાલ્પનિક છે.^૩ પરંતુ તેમને મતે અમુક પ્રવાદોનાં એવાં, ન સમગ્રય તેવાં નામો છે, જે તેમને બનાવટી હોવાનું સમર્થન કરે છે.^૪

તેમનાં ઉક્ત મતોએ વિષે સંમત થઈ શકાય તેમ નથી, કારણ કે શ્વેતા-અંબર અને દ્વિગંબર બંને પરંપરામાં દષ્ટિવાદ વિષેની અને તેનાં પ્રકરણો આદિની અને ખાસ કરી પૂર્વો વિષેની માન્યતામાં નજીવો ભેદ છે, તે સચવે છે કે બંને સંપ્રદાયો જુદા પડ્યા તે પહેલાં તે બંને પાસે એક સામાન્ય પરંપરા હતી જેને અનુસરીને બંનેએ એકસરખી હકીકતો દષ્ટિવાદ અને પૂર્વો વિષે કહી છે. અંગ અને અંગબાહ્ય અને ધતર અંથોતું મૂળ, જે દષ્ટિવાદમાં અથવા અમુક પૂર્વમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, તેને બ્રાન્ત સમજ અગર ગેરસમજ શા માટે માનવી તે સમજાવતું નથી. કારણ કે આ બાબતનો છેક નિયુક્તિકાળમાં અને પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રજ્ઞાપના જેવામાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી, ન સમજતાં નામોને ઝરણે કોઈને બનાવટી માનવાતી દલીલ પણ ગળે ઊતરે તેવી નથી.

અંગ અને પૂર્વના સંબંધ વિષે ડૉ. શુશ્રીંગે સમવાયાંગની અભયદેવની ટીકાના ઉદ્ધરણને આધારે જે નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે તે પણ ઉચિત જણાવતો નથી. એક વાત તો તેમણે એ જણાવી છે કે અભયદેવ અંગોનો આધાર પૂર્વને માનતા નથી; અને ખીજ એ કે પૂર્વ અને અંગો બંને સ્વતંત્ર હતાં, એકબીજાના આધારરૂપ નથી. તેમના આ બંને^૫ નિષ્કર્ષ ઉચિત છે કે નહિ તેના નિર્ણય માટે અભયદેવની ટીકા અમે ઉધ્ધૃત કરીએ છીએ અને વિદ્વાનોને જ વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ આ બાબતમાં સ્વયં અભયદેવનો શો મત છે તે અને તેનો આધારે ડૉ. શુશ્રીંગે જણાવેલ નિષ્કર્ષ ફરિત થઈ શકે છે કે નહિ તેનો નિર્ણય લે-

૨. Schubring : Doctrine of the Jainas § 38, p. 74—"It is in harmony with the misunderstanding according to which" etc.
૩. એજન. § 38, p. 75—"Whether the Pavāya of the Ditthivāya (the 12th Aṅga) were fiction or fact we do not know.
૪. એજન, § 38, p. 75—"The names of 2 Aggeniya . . . for their obscurity all speak in favour of their factitive nature."
૫. એજન, § 37, p. 74—"But he does not derive the Aṅgas from the Pūrvas. . . . Hence it follows that the two series were parallel to, not dependent on, each other."

“अथ किं तत् पूर्वगतम् ? उच्यते—यस्मात् तीर्थकरः तीर्थप्रवर्तनकाले गणधराणां सर्वसूत्राधारत्वेन पूर्वं पूर्वगतसूत्रार्थं भाषते, तस्मात् पूर्वाणीति भणितानि । गणधराः पुनः श्रुतरचनां विदधाना आचारादिक्रमेण रचयन्ति, स्थापयन्ति च । मतान्तरेण तु पूर्वगतसूत्रार्थः पूर्वम् अहंता भाषितो गणधरैरपि पूर्वगतश्रुतमेव पूर्वं रचितं पश्चाद् आचारादि । नन्वेवं यदाचारनियुक्त्यांमभिहित—‘सर्वेसिं आयारो पढमो’ ‘इत्यादि तत् कथम् ? उच्यते । तत्र स्थापनामाश्रित्य तथोक्तम् । इह तु अक्षररचनां प्रतीत्य भणितं ‘पूर्वं पूर्वाणि कृतानि’ इति ।”—समवायाङ्गटीका, पत्र १३०—१३१ ।

आचार्यं अलक्ष्येवे न वात संस्कृतमां कडी ते न वात तेथी पखु पूर्वे नं दीयूषिंमां गिनद्वसे कडी छे अने तेने न आचार्यं हरिभद्रे नं दीनी पोतानी टीकाभां (पृ० ८८) नेमनी तेम लई शीधी छे. यूषिंनो पाठ आ प्रभाखे छे—

‘सिं किं तं पुव्वगतं ? ति, उच्यते—जम्हा तित्थकरो तित्थपवत्तणकाले गणधराणं स्ववसुताधारत्तणतो पुव्वं पुव्वगतसुतत्थं मासति तम्हा पुव्वं ति भणिता । गणधरा पुणं सुत्तरयणं करेन्ता आयाराइकमेण रयंति ठवेति य । अण्णायरियमतेणं पुणं पुव्वगतसुत्तथो पुव्वं अरहता मासितो, गणहरेहि वि पुव्वगतसुतं चेव पुव्वं रइतं पच्छा आयाराइ । एवमुक्ते चोदक आह—णणु पुवावरविरुद्धं । कम्हा ? जम्हा आयारनिञ्जुत्तीए भणितं “सर्वेसिं आयारो” गाहा [आचाराङ्गनियुक्ति गां० ८] । आचार्यं आह—सत्यमुक्तम् । किन्तु सा ठवणा । इमं पुणं अक्खररयणं पड्डुच्च भणितम्—पुव्वं पुवा कता इत्यर्थः ।

—नं दीसुत्तचुण्णी (P.T.S.), पृ. ७५.

वणी, आ आत्तमां आचार्यं गिनद्वद्रनुं स्वे।पसवृत्ति साथेनुं विशेषावरयक-लाभ्य ने भन्तव्य धरावे छे ते पखु न्णणुवा नेपुं ढोई तेने निदेश अडी नं डरी अने छे—

“आह—श्रयते हि पूर्वं पूर्वाण्येवोपनिबध्यन्ते पूर्वप्रणयनादेव च पूर्वाणि—इति । तत्र च समस्तमस्ति वाङ्मयमतः किमिह शेषाङ्गैरङ्गवाह्यैश्चेति ? उच्यते—

जति वि य भूतावादे सर्वस्स वयोगतस्स ओतारो ।

णिज्जूहणा तथा वि हु दुम्मेवे पप्प इत्थी य ॥५४८॥

जति गाहा । यद्यपि दृष्टिवादे समस्तवाङ्मयावतारेः, तथापि दुर्मेधसामयोग्यानां स्त्रीणां चानुग्रहार्थमन्यश्रुतविशेषोपदेशः, श्रावकाणां च ॥”

—विशेषावश्यकलाभ्य, पृ० ११५.

६. आचार्यगनियुक्ति, गाथा ८.
७. आ गाथा ष्टुडत्तपलाभ्यमां पखु छे—गां० १४५. तथा नुत्थो आवश्यकयूषिं पत्र ३५.

નીચે ભગવાન મહાવીર પૂર્વેના તીર્થંકરોના શિષ્યોના અધ્યયન વિષે ઉલ્લેખો આપવામાં આવે છે:—

જ્ઞાતાધર્મકથામાં અરિષ્ટનેમિના શિષ્યો થાવચ્ચાપુત્ર (સૂ. ૫૪) અને પાંચે પાંડવ ખંધુઓ (સૂ. ૧૨૮ અને ૧૩૦), તથા થાવચ્ચાપુત્રના શિષ્ય શુકપરિ-
ત્રાજક (સૂ. ૫૫), મલ્લિ જિનના શિષ્યો (સૂ. ૭૮)—એ સૌ વિષે એમણે સામાયિકાદિ ચતુર્દશ પૂર્વાનું અધ્યયન કર્યું—‘સામાહ્યમાહ્યાઈં ચોદસ પુવાઈ’—એવા ઉલ્લેખો મળે છે.^{૧૦}

ભગવતીસૂત્રમાં તીર્થંકર મુનિસુવ્રતના શિષ્ય કાર્તિક શેઠ વિષે ઉલ્લેખ છે કે તેમણે ‘સામાહ્યમાહ્યાઈં ચોદસ પુવાઈ’ નું અધ્યયન કર્યું (સૂ. ૬૧૭).

તીર્થંકર વિમલના પ્રશિષ્ય મહુબ્બલ વિષે પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે (સૂ. ૪૩૨).

અન્તકૃદશામાં પણ તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિના શિષ્યો વિષે ચૌદ પૂર્વ ભણ્યાના ઉલ્લેખો છે (સૂ. ૪, ૫, ૭). અપવાદ માત્ર તેમના એક શિષ્ય ગૌતમનો છે, જેમને વિષે ઉલ્લેખ છે કે તેમણે ‘તતે જં સે ગોયમે...સામાહ્યાહ્યાઈં ઇક્કારસ અંગાઈં અહિજ્જતિ’ (સૂ. ૧).

ઉપરના ઉલ્લેખોને આધારે એટલું તો કહી શકાય છે કે ભગવાન મહાવીર પૂર્વેના તીર્થંકરોના કાળમાં ‘પૂર્વ’નું મહત્ત્વ હતું, ‘અંગ’નું નહિ. અને તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે આગમોના સંકલનાકારને મતે ‘અંગ’ની અપેક્ષા ‘પૂર્વ’ એ જૂનું સાહિત્ય હતું. આથી જ તે સાહિત્યનો સંગ્રહ દષ્ટિવાદમાં ‘પૂર્વગત’ એવા મથાળામાં કરવામાં આવ્યો હોય એમ માનવામાં અસંગતિને અવકાશ નથી.

‘પૂર્વ’નું ‘શ્રુત’ તરીકે મહત્ત્વ એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કર્મસાહિત્યમાં અને અન્યત્ર જ્યાં શ્રુતનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યાં માપદંડ તરીકે ‘અંગ’

-
૮. મરણસમાધિપ્રકીર્ણકમાં યુધિષ્ઠિરને ચતુર્દશપૂર્વી અને શેષ ચાર પાંડવોને એકાદશાંગીના જ્ઞાતા જણાવ્યા છે. (ગા. ૪૫૯).
 ૯. શુકના શિષ્ય શેલક સામાયિકાદિ અગિયાર અંગ ભણ્યા, —એવો ઉલ્લેખ છે—જ્ઞાતાં સૂ. ૫૬.
 ૧૦. મલ્લિઅધ્યયનમાં પૂર્વભવની કથા પ્રસંગે મહાવિદેહમાં સ્થવિર પાસે દીક્ષિત થનાર ‘બલ’ સામાયિક આદિ અગિયાર અંગ ભણ્યા—એવો ઉલ્લેખ છે—જ્ઞાતાં સૂ. ૬૪.

નહીં પણ 'પૂર્વ'ને રાખવામાં આવે છે. હવે જો 'પૂર્વ' જેવું કોઈ હોય જ નહિ તે આવું મહત્ત્વ શાથી અપાય ? શ્રુતના તારતમ્યનો વિચાર વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આવશ્યકનિયુક્તિનો આધાર લઈ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં 'પૂર્વધર' શબ્દ છે, 'શ્રુતધર' કે 'અંગધર' શબ્દ નથી.—ગાં ૧૪૧, ૫૩૧, ૫૩૬, ૫૫૫. આમાંની ગાં ૫૩૬ બૃહત્કલ્પભાષ્ય (ગાં ૧૩૮)માં પણ છે. નંદીસૂત્ર (સૂં ૭૧)માં કહ્યું છે—“इच्छेयं पदुवालसंगं गणिविडंगं चोद्दसपुव्विस्स सम्मसुतं, अभिण्णदसपुव्विस्स सम्मसुतं, तेण परं भिण्णेषु भयणा।” તે ઉપરથી પણ કહી શકાય કે 'પૂર્વે' ને સમ્યક્શ્રુતના માપદંડ તરીકે સ્વીકાર્યા તે જો પૂર્વાનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તે કેમ અને ?

આચાર્ય હરિભદ્ર, શીલાંક અને અન્ય ટીકાકારોને મતે શ્રુતકેવલી અને ચતુર્દશપૂર્વી સમાન જ છે; અર્થાત્ ચતુર્દશપૂર્વી હોય તેનાથી શ્રુતની કોઈ જ વાત અજ્ઞાત રહેતી નથી, એવું તે બંનેનું મતવ્ય છે—“—“न चतुर्दशपूर्वविदः प्रज्ञापनीयं किञ्चिद् अविदितमस्ति” प्रज्ञापना, हरिभद्रवृत्ति, पृ० १८; शीलांक, आचार्यसंग टीका, पत्र १८३, १८५; प्रज्ञापना, मलयगिरी वृत्ति पत्र ७२.

વ્યવહારભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે પૂર્વકાળે ચતુર્દશપૂર્વીને ગીતાર્થ માનવામાં આવતા, પણ હવે જે પ્રકલ્પધર હોય તે ગીતાર્થ છે—ઉદ્દેશ ૩, ગાથા ૧૭૩. આ પણ તે જ બંને જો કોઈ કાળે પૂર્વનું અસ્તિત્વ અને મહત્ત્વ સ્વીકૃત હોય.

પ્રજ્ઞાપનાટીકામાં મલયગિરિ ગૌતમ ગણધરને ચતુર્દશપૂર્વી કહે છે (પત્ર ૭૨). વળી. કલ્પસૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરના ચતુર્દશપૂર્વધારી શિષ્યોની સંખ્યા આપવામાં આવી છે—કલ્પસૂત્ર (શ્રીપુણ્યવિં સંપાં) સૂં ૧૩૭, પરંતુ દ્વાદશાંગધર શિષ્યોની સંખ્યા નથી આપી, તે પણ બતાવે છે કે શ્રુતધર તરીકે પૂર્વધરોનું મહત્ત્વ હતું. તે જ પ્રમાણે ભગવાન પાશ્વ આદિના પણ ચતુર્દશપૂર્વધરોની સંખ્યા (સૂં ૧૫૭, ૧૬૬ આદિ) આપવામાં આવી છે, પણ અંગધારીઓની નથી આપી. આથી પણ એ વાત તો નક્કી થઈ જ શકે છે 'પૂર્વ' નામે કોઈ શાસ્ત્ર હતાં જ.

કલ્પસૂત્રમાં જ નહિ પણ જંબૂદ્વીપપ્રસ્થિતિમાં પણ ઋષભદેવના ચતુર્દશપૂર્વી-ઓની સંખ્યા આપવામાં આવી (સૂં ૪૧) છે.

નંદીથેરાવલીમાં નાગાર્જુનાચાર્યની પ્રશસ્તિમાં (ગાં ૩૫) તેમને કાલિકશ્રુત (અંગ) ના અને પૂર્વના ધારક કહ્યા છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે કાલિક^૧ અર્થાત્ અગથી પૂર્વનું પાર્થક્ય હતું. નંદી (સૂં ૭૮) માં ગમિકને દષ્ટિવાદ અને અગમિકને—કાલિક—જેમાં શેષ ૧૧ અંગો વગેરે છે—કહ્યું છે તેથી તે બંનેનું પાર્થક્ય સિદ્ધ છે.

ચતુઃશરણપ્રકીર્ણકની નીચેની ગાથા દ્વદશાંગધર કરતાં ચૌદપૂર્વધરનો ઉલ્લેખ જુદો કરે છે તે પણ તેનું સ્વાતન્ત્ર્ય સિદ્ધ કરે છે—

“નવદસ—દસ—નવપુલ્કી તુવાલસિક્કારસંગિણો જે અ ।

જિજ્ઞાસુહાલદિઅ પરિહારવિસુદ્ધિસાહ ય ॥૩૩॥

અનુયોગના ભાષા-વિભાષા-વાર્તિક જેવા ભેદોની વ્યાખ્યાપ્રસંગે આવશ્યકચૂર્ણિ માં કહ્યું છે કે જે સૂત્રપદોની અનેક વ્યાખ્યા, તે વિભાષા. આ વિભાષા કરવામાં ચતુર્દશપૂર્વી સમર્થ છે, પણ સર્વપ્રકારે વ્યાખ્યા, જે વાર્તિક કહેવાય છે, તે તે કેવળી જ કરી શકે (આવશ્યકચૂર્ણિ, પત્ર ૧૧૫), (ગાં ૩૫).

લગવાન મહાવીરના ગણધર ગૌતમને ચતુર્દશપૂર્વી કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ લગવાનના ગણધર સિવાયના અન્ય શિષ્યો વિષે ભાગ્યે જ ચૌદ પૂર્વના અધ્યયનનો ઉલ્લેખ મળે છે. લગભગ બધા જ વિષે—“સામાહ્યમાહ્યાઈ” એકકારસઅંગાઈ એમ માત્ર અગિયાર અંગ લખ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૨ આથી વિરુદ્ધ, આપણે જોયું તે સ્માણે, લગવાન મહાવીર પૂર્વેના તીર્થકરોના શિષ્યો વિષે પ્રધાનપણે ચૌદ પૂર્વ લખ્યાના ઉલ્લેખો છે. આથી એક બાબતનું અનુમાન આપણે કરી શકીએ કે લગવાન મહાવીર પહેલાંનું જે શ્રુત હતું તેને જ ‘પૂર્વ’ નામે ઝોળખાવવામાં આવ્યું હોય, તેવો પૂરો સંભવ છે. એ પૂર્વને આધારે અંગરચના થઈ એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એટલે તે પૃથક્ અને સ્વતંત્ર છતાં આધારભૂત બન્યું અને ક્યારેક તેનો સમાવેશ બારમાં અંગમાં ‘પૂર્વગત’ એ નામે કરી લેવામાં આવ્યો—એમ માનીએ તો તે ઉચિત ગણાશે.

એક બાબત અહીં નોંધવા જેવી એ છે કે આપણે એક માન્યતા વિષે પૂર્વે જોયું કે સ્ત્રી આદિના હિતાર્થે પૂર્વને આધારે અંગરચના કરવામાં આવી છે. જ્યાં સાધ્વીના અધ્યયનની વાત છે ત્યાં સર્વત્ર લગવાન મહાવીરના પૂર્વેની અથવા લગવાન મહાવીરના કાળની સાધ્વીઓના અધ્યયન વિષેના ઉલ્લેખોમાં એક જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે—કે તેઓએ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કર્યું. કોઈ પણ સાધ્વી વિષે પૂર્વેના અભ્યાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. આથી ઉક્ત માન્યતાનું સમર્થન થાય છે. જ્ઞાતાં માં જણાવ્યું છે કે દ્રૌપદીએ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કર્યું, પણ પાંડવોએ તો ૧૪ પૂર્વોનું.—જ્ઞાતાં. સૂ. ૧૨૯. અરિષ્ટનેમિની

૧૨. લગવતી સૂ. ૯૩, ૩૨૮, ૩૨૫, ૪૧૮; વિપાકસૂત્ર, ૩૩, જ્ઞાતાં, ૨૮, ૧૦૫; અનુત્તરો ૩ ઇત્યાદિ.

આર્થા પદ્માવતી વિષે પણ એવો જ (અગિયાર અંગના અભ્યાસનો) ઉલ્લેખ છે. —અંતગડ, સૂં ૯. ભગવાન મહાવીર કાળે શ્રેણિકની પત્નીઓ દીક્ષિત થઈ તો તેમને વિષે પણ જણાવ્યું છે કે તેમણે ૧૧ અંગોનું અધ્યયન કર્યું. —અંતગડ, સૂં ૧૬.

પૂર્વનું મહત્ત્વ હોવાથી જ તેના જ્ઞાનને એક પ્રકારની ઋદ્ધિ કે લઘિષ્ઠ ગણવામાં આવે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. આવશ્યકનિયુક્તિમાં લઘિષ્ઠધરોને ગણાવતાં પૂર્વધરોને પણ તેમાં ગણાવ્યા છે, તે સૂચવે છે કે ‘પૂર્વ’નું મહત્ત્વ શ્રુતમાં વિશેષ હતું. —ગાથા ૬૯; વિશેષાં, ગાં ૭૭૬.

આગમવ્યવહાર અથવા તે પરાક્ષવ્યવહારની ચર્ચાને પ્રસંગે આગમવ્યવહારમાં ચૌદ-દશ-નવ પૂર્વધર અને ગંધર્વસ્ત્રીનો ઉલ્લેખ છે. —જિતકલ્પલાખ્ય, ગાં ૧૧૨, ૧૧૩. વળી, પૂર્વધરોના વિચ્છેદ સાથે પ્રાયશ્ચિત્તનો પણ વિચ્છેદ થયો છે એવા મત કોઈ ધરાવતા હતા તેનો ઉલ્લેખ આચાર્ય જિનભદ્રે કર્યો છે (એજન, ગાં ૨૫૬-૨૬૨) અને તેનો પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે (ગાં ૨૬૩થી). જે ‘પૂર્વ’ જેવી કોઈ પરંપરા હતી જ નહિ તો આ બધી ચર્ચા નિરર્થક જ ઠરે, માટે માનવું જોઈએ કે ક્યારેક પણ ‘પૂર્વ’ નામે ઝોળખાતું શ્રુત વિદ્યમાન હતું. તે માત્ર કલ્પિત છે એમ માનવાને કોઈ આધાર નથી. એ પૂર્વનો સમાવેશ દષ્ટિવાદમાં ‘પૂર્વગત’ નામે કરી દેવામાં આવ્યો હતો—આ પરંપરા નિરાધાર નથી.

સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથો અને આગમનાં કેટલાંક પ્રકરણોમાં ‘પૂર્વ’નો જ અથવા તે દષ્ટિવાદનો આધાર શા માટે લેવામાં આવ્યો, વિદ્યમાન અંગોમાંથી જ તે તે ગ્રંથોની સામગ્રી શા માટે લેવામાં ન આવી, તેવો પ્રશ્ન સહજ છે, પણ જ્યારે સ્વયં અંગોની જ રચના ‘પૂર્વ’ને આધારે થઈ હોય એમ મનાતું હોય ત્યારે અંગ કરતાં ‘પૂર્વ’નું મહત્ત્વ વિશેષ છે જ, તો પછી તે કારણે ગ્રંથકાર ‘પૂર્વ’નો આધાર લે તેમાં શું ખોટું છે? વળી, જે અત્યારે વિદ્યમાન નથી તે, તે કાળે પણ વિદ્યમાન નહીં હોય તેમ માનવાને કારણ નથી. કારણ, તેનો વિચ્છેદ પણ સમય જતાં થયો છે. વળી, દષ્ટિવાદ એ નામ જ સૂચવે છે કે દાર્શનિક માન્યતાઓ—પછી તે સ્વયં જૈનદર્શનની હોય છે કે અન્ય દર્શનની કે ઉભય દર્શનની—દષ્ટિવાદમાં સમાવેશ પામી હશે. એટલે દાર્શનિક કે સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાનું મૂળ અન્ય કરતાં જે દષ્ટિવાદમાં શોધવામાં આવે તો તે ઉચિત ગણાવું જોઈએ. અને બન્યું પણ એમ જ છે. અંગખાલ્ય ગ્રંથોમાં જે ગ્રંથો સૈદ્ધાન્તિક અર્થાત્ તાત્ત્વિક ચર્ચા સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેનું મૂળ સામાન્ય રીતે દષ્ટિ-

વાદમાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. દ્વિગંબર સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત અથો પદ્મ-ખંડાગમ અને કષાયપાહુડનો સંબંધ દષ્ટિવાદ અને પૂર્વ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. શ્વેતાંબર-દ્વિગંબર બંનેને સંમત કર્મસાહિત્યના પ્રાચીન કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ જેવા સૈદ્ધાન્તિક અથોનું મૂળ પણ 'પૂર્વ' માં મનાયું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં સૈદ્ધાન્તિક અથ પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ પણ દષ્ટિવાદ સાથે જ છે. વિશેષતા એ એ છે કે પદ્મખંડાગમનું મૂળ દષ્ટિવાદમાં છે એમ તેના ટીકાકાર ધવલામાં સ્પષ્ટ કરે છે; જ્યારે પ્રસ્તુતમાં તે સ્વયં અથકર્તા પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ દષ્ટિવાદ સાથે જણાવે છે.

પૂર્વો વિદ્યમાન હતાં, તે પછી એ ઉપેક્ષિત કેમ થયાં અને વિચ્છિન્ન કેમ થયાં—આવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. આનો ઉત્તર એ છે કે તેમને આધારે વધારે વ્યવસ્થિત અથોની રચના થઈ તેથી તેમની પ્રથમ ઉપેક્ષા અને પછી સહજ ભાવે વિચ્છેદ થાય—એવો ક્રમ માનવામાં ઔચિત્ય છે. દ્વિગંબરોએ શ્વેતાંબર સંમત આગમો વિચ્છિન્ન છે એમ તેા માન્યું, પણ તેમને મતે પણ સૌથી વધારે પ્રામાણ્ય અને મહત્ત્વ પદ્મખંડાગમ જેવા સૈદ્ધાન્તિક અથોનું હતું. છતાં પણ તેની એક માત્ર પ્રતિ ઉપલબ્ધ થાય અને તે અધ્યયન-અધ્યાપનમાંથી છેલ્લા હબર વર્ષથી દૂર થાય તેનું કારણ શોધીએ તેા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળી રહે છે. જેમ પૂર્વ અથોમાંથી અંગ અને અન્ય અથોની રચના થઈ ત્યારે પૂર્વનું પ્રામાણ્ય અને મહત્ત્વ છતાં તે ક્રમે કરી ઉપેક્ષિત થાય અને અધ્યયન-અધ્યાપનમાંથી બાકાત થાય અને છેવટે વિચ્છિન્ન પણ થાય, તેમ જ્યારે ગોમ્મટસાર જેવા વ્યવસ્થિત અને સારભૂત અથોની રચના પદ્મખંડાગમને આધારે થઈ, ત્યારે પદ્મખંડાગમ પણ ઉપેક્ષિત થઈ માત્ર એક પ્રતિમાં વિદ્યમાન રહે—એ સ્વાભાવિક છે. પછી આવા અથોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તેા રહે જ છે, પણ અધ્યયન-અધ્યાપનમાં તેા ઉપેક્ષિત જ થાય છે. અને વિચ્છેદનું એકમાત્ર કારણ આ ઉપેક્ષા બને છે.

આ જ પ્રક્રિયા પ્રમાણે પ્રાચીન દ્વિગંબર મતે અંગોનો અધિક ભાગ લુપ્ત થઈ ગયો, માત્ર આંશિક અંગો વિદ્યમાન રહ્યાં, અને આધુનિક માન્યતા પ્રમાણે સર્વાંશ લુપ્ત થઈ ગયાં. પણ શ્વેતાંબર મત પ્રમાણે અંગોને સર્વથા લોપ નથી થયો; તેના અંશોનો લોપ થયો છે.

જેમ પૂર્વમાંથી અંગોનું નિર્માણ થયું તેમ પૂર્વ અને અંગોને આધારે અંગબાહ્ય અથોની રચના કાળક્રમે થઈ. તેનું નિર્માણ સ્થવિરોએ કયું. જેમ પૂર્વમાંથી રચાયેલ અંગમાં પૂર્વ કરતાં વધારે રચનાસૌક્ય હોય, તેમ પૂર્વ અને

અંગને આધારે રચાયેલ અંગબાહ્ય અથોમાં કાળક્રમે વધારે રચનાસૌષ્ઠ્ય આવે તે સ્વાભાવિક છે. આથી વિષયનિરૂપણની બાબતમાં વ્યવસ્થા, અંગ કરતાં અંગ-બાહ્યમાં વધારે સારી હોય—વાચકને સુગમ અને અનુકૂળ હોય—તેમ બનવું સ્વાભાવિક છે. આવી વ્યવસ્થાનું—સૂદર અને વાચકને અનુકૂળ વ્યવસ્થાનું—પ્રમાણપત્ર માત્ર આજે જ આપણે આપીએ છીએ તેમ નથી, પણ અંગ અથોની અંતિમ વાચનામાં અંગબાહ્ય અથોને આવું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું છે, અને તે, તે તે વિષયનું નિરૂપણ વિશેષાથીએ તે તે અંગબાહ્યમાં જોઈ લેવું તેમ સૂચવીને આપ્યું છે. આથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે અંગ કરતાં નંદી, અનુયોગદ્વાર કે પ્રજ્ઞાપના કાળદષ્ટિએ પછીની રચના છતાં ભગવતી જેવા મહત્વના અંગ અથોમાં નંદી, અનુયોગદ્વાર કે પ્રજ્ઞાપનામાં તે તે વિષય જોઈ લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આમ પ્રમાણ્યની દષ્ટિએ પૂર્વ અને અંગ વિશેષ મહત્વનાં છતાં વિષયનિરૂપણની દષ્ટિએ તેમના કરતાં અંગબાહ્ય અથો વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે—એ બાબત લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે.

અંગ અથોમાં સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા નથી જ એમ તો ન કહેવાય પણ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગમાં સંખ્યાને આધારે થયેલ છે, વિષયને આધારે નહીં; જ્યારે ભગવતીમાં સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા મુખ્ય છતાં—તેનું પ્રાધાન્ય છતાં—તેનો ક્રમ વ્યવસ્થિત નથી, કારણ કે તેમાં જુદા જુદા વિષયને ભગતી પ્રસંગપ્રાપ્ત ચર્ચા થયેલી છે; જ્યારે અંગબાહ્ય અથોમાં તેમ નથી. તેમાં તો વિષયનિરૂપણ મુખ્ય છે. તેથી નિશ્ચિત ક્રમે તેમાં વિષયોની વ્યવસ્થિત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ જ વિશેષતાને કારણે અંગ કરતાં અધ્યયન-અધ્યાપનની દષ્ટિએ અંગબાહ્યનું મહત્વ વિશેષ છે.

અંગમાં ભગવાન મહાવીરના વિહાર અને જીવનપ્રસંગો સાથે સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાને વણી લેવામાં આવી છે તેથી કોઈ પણ વિષયનું સળંગ વર્ણન તેમાં મળવું મુશ્કેલ હતું. આ કમીની પૂર્તિ અંગબાહ્ય અથોની રચના કરીને આચાર્યોએ કરી છે. પાલિપિટકમાં પણ આમ જ બન્યું છે. સુતપિટકમાં ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રસંગે યત્ર તત્ર સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા થયેલ છે, પણ તેથી સમગ્ર બૌદ્ધ દર્શનનું સ્વરૂપ ઉપસ્થિત થતું નથી; પણ તેની પૂર્તિ અભિધર્મપિટકમાં કરવામાં આવી છે. આથી બૌદ્ધસિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા ધરાવનાર માટે અભિધર્મનું અધ્યયન જેમ અનિવાર્ય છે તેમ જૈન દર્શનની સૈદ્ધાન્તિક દષ્ટિ માટે અંગબાહ્ય અથોમાંના પ્રજ્ઞાપના, જીવાભિગમ આદિ અથો અનિવાર્ય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે જૈન આગમ અથોની રચનાનો જે બીજો તખ્તો—એટલે કે વ્યવસ્થિત

વિષયનિરૂપક રચનાનો સમય—તે અંગવ્યાજ્ય ગ્રંથોની રચનાનો સમય છે. અને તે સમયની રચના પ્રજ્ઞાપના છે.

પ્રજ્ઞાપના-નામ

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું સામાન્ય નામ ગ્રંથકર્તાએ ‘અધ્યયન’ એવું આપ્યું છે. અને વિશેષ નામ ‘પ્રજ્ઞાપના’ ફલિત થાય છે, કારણ, ગ્રંથકર્તાએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ભગવાન મહાવીરે સર્વ ભાવોની ‘પ્રજ્ઞાપના’ કરી છે તે પ્રમાણે જ હું કરવાનો છું. એટલે ઉત્તરાધ્યયનની જેમ આ ગ્રંથનું પણ પૂરું નામ ‘પ્રજ્ઞાપનાધ્યયન’ કહી શકાય. આ સમગ્ર ગ્રંથ એક અધ્યયનરૂપ છે; જ્યારે ‘ઉત્તરાધ્યયન’માં અનેક અધ્યયનો છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. પ્રત્યેક ‘પદ’ને અંતે “પણ્ણવળાણ મગવતીણ” એવો ઉલ્લેખ મળે છે તેથી પાંચમા અંગ વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞાપિતની જેમ ઉપાગોમાં પ્રજ્ઞાપનાનું વિશેષ મહત્ત્વ સૂચિત થાય છે. ‘મગવતીણ’ એવો ઉલ્લેખ ગ્રંથકર્તાને અભિપ્રેત નહીં હોય, કારણ, ગ્રંથોતે તે “પણ્ણવળાણ સમત્તા”—એટલું જ મળે છે.

‘પ્રજ્ઞાપના’ શબ્દનો પ્રયોગ અને અર્થ

સ્વયં પ્રજ્ઞાપનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે (સૂ. ૩) જીવ અને અજીવ વિષેની પ્રજ્ઞાપના એટલે કે નિરૂપણ તે પ્રજ્ઞાપના છે. આથી જેમાં જીવ-અજીવનું નિરૂપણ હોય તે શાસ્ત્ર પણ પ્રજ્ઞાપના કહેવાય.

ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયું તે પહેલાં તેમણે દશ મહાસ્વપ્નો જોયાં હતાં. તેમાં તીજ મહાસ્વપ્નના વર્ણન પ્રસંગે તેનું ફળ ખતાવતાં (શં. ૧૬, ઉં. ૬)માં જણાવ્યું છે—“સમણે મગવં મહાવીરે વિચિત્તં સસમય-પરસમહયં દુવાલ્લસંગં ગણિપિહગં આઘવેતિ પન્નવેતિ પરૂવેતિ.....” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશને પ્રજ્ઞાપયતિ, પ્રરૂપયતિ—એવી ક્રિયાથી જણાવવામાં આવ્યો છે. તેને આધારે જ તેમને ઉપદેશ ‘પ્રજ્ઞાપના’ કે ‘પ્રરૂપણા’ કહેવાય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી તેમના ઉપદેશનો આધાર લઈ જે ગ્રંથ રચાય તેને પણ ‘પ્રજ્ઞાપના’ એવું નામ આપી શકાય અને તેથી આર્થશ્યામાચાર્યે પોતાના ગ્રંથને ‘પ્રજ્ઞાપના’ એવું નામ આપ્યું છે તે ઉચિત જ છે.

૧. ‘અજ્ઞયણમિણં ચિત્ત’—ગાં ૩ ।

૨. ઉવદંસિયા મગવયા પણ્ણવળાણ સવ્વમાવાણં...જહ વર્ણિણયં મગવયા અહમવિ તહ વણ્ણહસ્સામિ ગાં ૨-૩ ।

વળી, જ્યાં પણ અંગોમાં ‘ભગવાને આ કહ્યું છે કે આવું નિરૂપણ કયું’ છે તેમ બતાવવાનું હોય છે ત્યાં પણ સર્વત્ર ‘પન્નત્તે’ (પ્રજ્ઞાપ્તઃ) એવા શબ્દપ્રયોગ જોવા મળે છે. તેથી પણ જૈન શાસ્ત્રની શૈલીમાં આ પ્રજ્ઞાપના શબ્દનું પ્રાધાન્ય જણાય છે. એથી આર્ય શ્યામાચાર્યે એ શબ્દ પસંદ કર્યો તે ઉચિત જ છે.

સ્વયં ભગવાન મહાવીર પણ પોતાના ઉપદેશ માટે આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે—

“एवं खलु मए खंदया चउव्विहे लोए पन्नत्ते “ભગવતી, ૨-૧-૯૦. આ જ પ્રકારના પ્રયોગો આચારાંગ આદિ શાસ્ત્રોમાં અનેક ઠેકાણે મળે છે. વળી, અંગમાં મહત્ત્વપૂર્ણ લેખાતા પાંચમા અંગનું નામ ‘વિયાહપન્નત્તિ’ ‘વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞાપ્તિ’ છે તે પણ ભગવાનના ઉપદેશ માટે ‘પ્રજ્ઞાપના’ શબ્દનું પ્રાધાન્ય સૂચવે છે. તેથી આ શબ્દનું વિશેષ મહત્ત્વ જૈન પરંપરામાં સ્વીકારાય તે સ્વાભાવિક છે. અને, ટીકાકારના જણાવ્યા પ્રમાણે, આ શબ્દપ્રયોગમાં ‘વ્રે’ ઉપસર્ગ જે મૂકવામાં આવ્યો છે તે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની વિશેષતાનો સૂચક છે એટલે કે ભગવાન મહાવીરે જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જે નિરૂપણ કયું છે તે વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે; જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં તે પ્રકારનું નિરૂપણ જોવામાં આવતું નથી— તેવો ભાવ પણ એ શબ્દના પ્રયોગમાં રહેલો છે. એટલે કે આ નિરૂપણ જૈન શાસ્ત્રમાં આગવી રીતે થયેલું છે, જે અન્યત્ર દુર્લભ છે. અને તે વસ્તુસ્થિતિનું પણ સૂચક છે જ. આ પ્રકારનું નિરૂપણ અન્યત્ર તે કાળનાં શાસ્ત્રોમાં આવતું નથી, એ સૂચક છે.

વળી, ભાષાપદમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ ભાષાના બેદોનો જે વિચાર છે તેમાં ‘પણવળી’ પણ ભાષાનો એક પ્રકાર છે (૮૩૨). તેનો ટીકાકાર અર્થ કરે છે— ‘પ્રજ્ઞાપની’ “પ્રજ્ઞાપ્યતેડર્થોડનયેતિ પ્રજ્ઞાપની”—પત્ર ૨૪૯ અ; અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે કે—“યથાવસ્થિતાર્થામિધાનાદિયં પ્રજ્ઞાપની”—પત્ર ૨૪૯ બ; અર્થાત્ અર્થ—વસ્તુ જે પ્રકારે વ્યવસ્થિત હોય તેનું કથન જે ભાષા વડે થાય તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની કહેવાય. વળી, તે જ ભાષાપદમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ ભાષાના ‘પજ્જક્તિયા’ અને ‘અપજ્જક્તિયા’ એવા બે ભેદ કર્યા છે (૮૬૦) અને ‘અપજ્જક્તિયા’ના વિવરણ પ્રસંગે ‘અસન્ચામોસા’ એટલે કે જોને સત્ય કે મિથ્યા સાથે સંબંધ નથી પણ કેવળ વસ્તુનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત છે, તેવી ભાષાના જે આર પ્રકાર જણાવ્યા છે તેમાં પાંચમો પ્રકાર પણવળી (૮૬૬) ભાષા છે. એટલે કે એવી ભાષા, જે વસ્તુનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત છે, તે પણવળી કહેવાય છે. પ્રજ્ઞાપ-

નાનો આ સામાન્ય અર્થ છે. એટલે કે જેમાં કોઈ ધાર્મિક વિધિનિષેધનો પ્રશ્ન નથી પણ વસ્તુનિરૂપણ માત્ર થયું હોય તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા કહેવાય છે. ટીકાકારે આ ભાષા વિષે જે વિવરણ કર્યું છે તેથી પણ પ્રસ્તુત 'પ્રજ્ઞાપના'નો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાં ટીકાકારે અન્યકૃત ગાથાનું ઉદ્ધરણ દીધું છે—

“પાણિવહાઉ નિયત્તા હવંતિ વીહાઉયા અરોગા ય ।
 एमाई पण्णत्ता पण्णवणी वीयरोगेहिं ।।”

—પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૫૯૩

સારાંશ કે “જેઓ પ્રાણિવધથી નિવૃત્ત થયા છે તેઓ (ભવાન્તરમાં) દીર્ઘાયુ અને અરોગ થાય છે.” આ પ્રકારનો ઉપદેશ કે કથન તે પ્રજ્ઞાપની ભાષાનું ઉદ્ધારણ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુતમાં ‘હિંસા ન કરો’ એવી આજ્ઞા કે ઉપદેશ નથી પણ વસ્તુસ્થિતિનું નિરૂપણ છે કે જેઓ હિંસા નથી કરતા તેઓ દીર્ઘાયુ અને નીરોગ થાય છે; આથી ભાષાને આ પ્રકાર પ્રજ્ઞાપના છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પણ જીવ અને અજીવ વિષે આ જ જાતની પ્રજ્ઞાપના છે. તેથી તેનું ‘પ્રજ્ઞાપના’ નામ યથાર્થ ઠરે છે.

બૌદ્ધ પાલિપિટકમાં પુગ્ગલપજ્જત્તિ એ નામનો ગ્રંથ છે. તેમાં નાના પ્રકારના પુદ્ગલના એટલે કે પુરુષોના અનેક પ્રકારે ભેદોનું નિરૂપણ છે. એ નામમાં વપરાયેલ પ્રત્યક્ષ (પગ્ગત્તિ) અને પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપના (પણ્ણવણા) નામમાં તાત્પર્ય સંસ્પૃં જ છે.

પ્રાકૃત પળ્ણવણા અથવા પળ્ણત્ત જેવા શબ્દોના સમાનાર્થક શબ્દો પાલિમાં પણ વપરાયા છે. તે છે—પજ્જત્ત, પજ્જાપન આદિ.

પ્રજ્ઞાપનાનો આધાર દષ્ટિવાદ છે

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર એ ચોથું ઉપાંગ છે. જૈન આગમમાં અંગ બાર છે, પણ આરમુ’ અંગ દષ્ટિવાદ વિચ્છિન્ન છે, છતાં ઉપાંગની સંખ્યા તો બાર છે અને આર્ય ઉપાંગો ઉપલબ્ધ છે. તે તે અંગ સાથે તે તે ઉપાંગોનો સંબંધ ક્યારથી જોડાયો તે નક્કી કરવું કઠણ છે, પણ સંસ્કૃત ટીકાઓ લખાવી શરૂ થઈ ત્યારથી તો એવો સંબંધ બતાવવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત ઉપાંગ પ્રજ્ઞાપના, સમવાય નામના ચોથા અંગનું ઉપાંગ છે—એમ ટીકાકાર આચાર્ય મહાયગિરિ જણાવે છે—‘इयं च समवायाख्यस्य चतुर्थाङ्गस्योपाङ्गम्, तदुक्तार्थप्रतिपादनात्-’ પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૧ । પરંતુ આવી કોઈ સંબંધ પ્રાચીન કાળમાં જોડવામાં

આવતો નહિ—અને તેવો સંબંધ હતો પણ નહીં તેવો સ્પષ્ટ છે. કારણ, સ્વયં પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભમાં જ કર્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રજ્ઞાપના^૩ દષ્ટિવાદમાંથી ઝરતો રસ છે—

અજ્ઞયણમિળં ચિત્તં સુચરયણં દિટ્ટિવાયણીસંદં ।

જહ વણ્ણયં મગ્ગયા અહમવિ તહ વણ્ણહ્સસામિ ।૩।।

આચાર્યશ્યામાચાર્યે^૪ આ અંતરનો સીધો સંબંધ દષ્ટિવાદ સાથે જોડયો છે એ તો નિશ્ચિત છે જ, પણ આપણી સમક્ષ દષ્ટિવાદ છે નહિ તેથી તેના કયા પ્રકરણ સાથે પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ છે તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી. અને એ કલ્પના પ્રમાણે દષ્ટિવાદના ૧૪ પૂર્વોમાંથી નીચેના પૂર્વો સાથે પ્રજ્ઞાપનાના વિષયનો સંબંધ જોડી શકાય તેમ છે—

જ્ઞાનપ્રવાદ, આત્મપ્રવાદ અને કર્મપ્રવાદ.

પરંતુ પદ્મખંડાગમની ટીકા ધવલામાં પદ્મખંડાગમનો સંબંધ^૫ આત્માચાર્યી પૂર્વ સાથે પણ જોડવામાં આવ્યો છે તે જોતાં અને પ્રજ્ઞાપના અને પદ્મખંડાગમનો ચર્ચિત વિષય સમાન છે એ જોતાં પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ આત્માચાર્યી પૂર્વ સાથે પણ હોવાનો સંભવ ખરો જ.

આચાર્ય મલયગિરિના મતે સમવાયાંગમાં કહેલ અર્થનું જ વર્ણન પ્રજ્ઞાપનામાં પણ છે. તેથી તે સમવાયાંગનું ઉપાંગ છે. પણ સ્વયં કર્તા એવું કોઈ સૂચન કરતા નથી પણ તેનો સંબંધ દષ્ટિવાદ સાથે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. અને તે ઉચિત જ છે. કારણ, દષ્ટિવાદમાં મુખ્યપણે દષ્ટિ-દર્શનનું વર્ણન હતું તેથી જૈન દર્શનને માન્ય પદાર્થોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ કરનાર પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ દષ્ટિવાદ સાથે હોય તે વધારે ઉચિત પણ છે.

અને જે આધારે પરંપરા ૩૬ થઈ તે પરંપરાને અનુસરી આચાર્ય મલયગિરિએ જણાવ્યા મુજબ સમવાયાંગમાં પણ જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જ નિરૂપણ છે તેથી પ્રજ્ઞાપનાને તેનું ઉપાંગ માનવામાં કશો વિરોધ પણ નથી.

પ્રજ્ઞાપનાની રચનાશૈલી

અંતરના પ્રારંભમાં સ્તુતિરૂપ મંગલ કરીને અંતરચનાની પ્રતિજ્ઞા બાદ પ્રતિપાલ વિષયનો તિદેશ કરતી ગાથાઓ આપી છે. આમાં ૩૬ વિષયોનો

૩. આ સ્થિતિમાં શ્રવેતાંબરમાં બારમા અંગનો સર્વથા અભાવ હોવાની સૂચના પદ્મખંડાગમમાં (પુસ્તક ૫, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૭૧) કરવામાં આવે છે તે વિચારણીય છે.
૪. પદ્મખંડાગમ, પુસ્તક ૫, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૭૨.

નિદેશ છે તેથી અંચને ૩૬ પ્રકરણમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યો છે અને પ્રત્યેક પ્રકરણને 'પદ' એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે, જેની સૂચના તે તે પ્રકરણને અતે સમાપ્ત થતા પ્રતિપાદ્ય વિષય સાથે આપવામાં આવી છે. આચાર્ય મલયગિરિ 'પદ'ની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે—'પદ' પ્રકરણમ્ અર્થાધિકાર इति पर्यायाः' પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૬ અ । એટલે કે 'પદ' શબ્દનો અર્થ અહીં પ્રકરણ^૫ કે અર્થાધિકાર એમ સમજવાનો છે.

સમગ્ર અંચની રચના પ્રશ્નોત્તર રૂપમાં છે. પ્રારંભમાં ૮૧ સૂત્ર સુકી પ્રશ્નકર્તા કે ઉત્તરદાતા કોણ તેના વિષેની કોઈ સૂચના નથી, માત્ર પ્રશ્નો અને ઉત્તરો છે. પણ ત્યાર પછીના ૮૨મા સૂત્રમાં ભગવાન અને ગૌતમનો સંવાદ છે. વળી, ૮૩ થી ૯૨ માં સામાન્ય પ્રશ્નોત્તર દેખાય છે અને અત્યાનક ૯૩મા સૂત્રમાં ગૌતમ અને ભગવાનના પ્રશ્નોત્તરો છે. ત્યાર પછી વળી સામાન્ય પ્રશ્નોત્તરો ચાલુ થાય છે તે ૧૪૭મા સુધી ચાલે છે. પછીની રચનામાં ન્યાં ગૌતમ અને ભગવાનના પ્રશ્નોત્તરો છે તે આ પ્રમાણે છે : સૂત્ર ૧૪૮-૨૧૧ અર્થાત્ સમગ્ર ખીણું પદ, તીજ્ઞ પદમાં સૂત્ર ૨૨૫-૨૭૫, ૩૨૫, ૩૩૦-૩૩૩; ચોથા પદથી બધાં જ પદોના સૂત્રોમાં છે. માત્ર પ્રારંભમાં, વચ્ચે કે અતે આવતી ગાથાઓમાં અને સૂત્ર ૧૦૮૬માં તે નથી.

અને એક અપવાદ છે, જેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે, સૂત્ર ૩૩૪ "અહં મંતે ! સર્વજીવંપ્યં बहु महादंड्यं वत्तइस्सामि" । —આ રીતે શિષ્ય (તે કોણ છે તે જાણવામાં આવે તેમ નથી) ગુરુની સમક્ષ 'મહાદંડક' રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને સર્વ જીવોનું અદ્ય-બહુત્વ વર્ણવે છે. આની ટીકામાં આચાર્ય મલયગિરિએ આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે—

"अनेन एतद् ज्ञापयति—तीर्थकरानुज्ञामात्रसापेक्ष एव भगवान् गणधरः सूत्ररचनां प्रति प्रवर्तते, न पुनः श्रुताभ्यासपुरःसरम् इति । यद्वा एतद् ज्ञापयति—कुशलेऽपि कर्मणि विनेयेन गुह्यमनापृच्छ्य च प्रवर्तितव्यम्, किन्तु तदनुज्ञापुरःसरम् । अन्यथा विनेयत्वायोगात् ।"—पण्णवणाટીકા, પત્ર ૧૬૩ અ ।

આચાર્ય મલયગિરિ પોતે નિઃશંક નથી.^૭ તેથી વિકલ્પે એ બાબતો રજુ

૫. "સૂત્રસમૂહઃ પ્રકરણમ્" ન્યાયવાર્તિક ૫૦ ૧.

૬. આવા જ મહાદંડક પદ્ય'ડાગમમાં પણ છે. તેની અર્થા આગળ આવશે.

૭. પ્રારંભમાં જ આચાર્ય શ્યામ દષ્ટિવાદને આધારે પ્રજ્ઞાપનાની રચના કરે છે એમ તેમણે જણાવ્યું છે, એટલે સંભવ છે કે પ્રસ્તુત ભાગ અંગેના અંશ હોય અને તે રીતે એને ગણધરની રચના કહી શકાય.

કરે છે. પ્રથમમાં તેમણે માન્યું છે કે અહીં પણ શિષ્ય તરીકે ગણધર ગૌતમ વિવક્ષિત છે. બીજા વિકલ્પમાં માત્ર ગુરુ-શિષ્ય એવું સામાન્ય રૂપે વિવક્ષિત છે.

વળી, જેમ પ્રારંભમાં સમગ્ર ગ્રંથની અધિકારગાથાઓ મૂકવામાં આવી છે, તેમ કેટલાંક પદોના પ્રારંભમાં પણ વિષયનિર્દેશક ગાથાઓ રચવામાં આવી છે.— શુઓ ૩, ૧૮, ૨૦, ૨૩ ઇત્યાદિ પદોનો પ્રારંભમાં તે જ પ્રમાણે ઉપસંહારમાં પણ કેટલીકવાર સંગ્રહ-ગાથાઓ મૂકવામાં આવી છે, જેમ કે દશમા પદના અંતમાં, ગ્રંથની વચ્ચે પણ જ્યાં જરૂરી જણાયું છે ત્યાં આચાર્ય ગાથાઓ મૂકે છે.

સમગ્ર ગ્રંથનું શ્લોક પ્રમાણ ૭૮૮૭ છે અને તેમાં કુલ ગાથાઓ, પ્રક્ષેપ બાદ કરતાં, ૨૩૨ છે, જેટલે સમગ્રભાવે મુખ્યપણે આ ગ્રંથની રચના ગદ્યમાં છે એમ કહી શકાય.

ગાથાઓમાં સામાન્ય રીતે જીવના વિશેષ ભેદો અથવા સંખ્યાઓ (સૂત્ર ૨૪ ૪૦, ૧૦૨ ઇત્યાદિ) આપવામાં આવી છે, પણ ક્યાંઈક પ્રતિપાદ્ય વિષયનું સ્વરૂપ પણ વર્ણિત જોવામાં આવે છે, જેમ કે સિદ્ધ વિષે—સૂત્ર ૨૧૧. સિદ્ધ વિષેની આ ગાથાઓ અને ઉવવાઇયને અંતે આવતી ગાથાઓ લગભગ એકસરખી છે. આથી પ્રજ્ઞાપનામાં આવતી બધી જ ગાથાઓ આર્ય શ્યામાચાર્યે રચી હોવાનો સંભવ નથી. કારણ, મૂળમાં જ કોઈક વાર પોતે ‘હમાઓ ગાઠાઓ અણુગંતબ્વાઓ—’ (સૂત્ર ૫૫[૩], ૧૮૭) એમ નિર્દેશપૂર્વક ગાથાઓ મૂકે છે તે સૂચવે છે કે તે ગાથાઓ પરંપરાપ્રાપ્ત છે. વિશેષ રૂપે ‘તં જહા’ (સૂત્ર ૨૪, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૫૦, ૫૪, ૧૦૨, ૧૧૦, ૧૬૭ ઇત્યાદિ) એમ કહીને જે ગાથાઓ મૂકવામાં આવી છે તેમાં પણ તેમની પોતાની અને અન્યની રચના હોવા સંભવ છે. શ્યામાચાર્યે કેટલીક ગાથાઓને ‘સંગ્રહણિગાથા’ (સૂત્ર ૧૯૪, ૨૦૬[૨]) કહી છે તે ગાથાઓ સંભવ છે કે અન્યની હોય. કેટલીક ગાથાઓને

૮. ગ્રંથના અંતની ગાથાઓ અંક ૨૩૧ છે, પણ તે ૨૩૨ જેઠાં એ, કારણ કે ૨૧૭ મી ગાથાનો અંક ખેવડાયો છે.
૯. આચાર્ય મલયગિરિના નિમ્ન ઉલ્લેખો સૂચવે છે કે ગાથાઓ આર્ય શ્યામની હશે—“તાવત્ સંગ્રહીતુકામ આહ ‘અહત્તર’ ચ’ इत्यादि गाथाद्वयम्”—પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૮૪ અ । “સંગ્રહાર્યમિદમાહ—નાણાવિહે”, ત્યાદિ” પત્ર ૩૩ અ । “ગાયાદશકમાહ” પત્ર ૩૫ બ । તથા શુઓ પત્ર ૧૧૩ બ, ૨૧૨ બ, ૩૧૬ અ, ૪૧૮ અ ઇત્યાદિ.

આચાર્ય મલયગિરિએ 'સંગ્રહગાથા' કે 'સંગ્રહજિગાથા' એવું નામ આપ્યું છે^{૧૦} તે ગાથાઓ કેની રચના છે તે જાણવું કઠણ છે.

પ્રજ્ઞાપનાના સમગ્રભાવે અધ્યયનથી એની નિરૂપણશૈલી વિષે જે કેટલીક બાબતો નક્કી થાય છે તે આ છે—તેમાં ૩૬ પદોમાં સર્વ પ્રથમ જે જીવના ભેદો પ્રથમ પદમાં જણાવ્યા છે, તેમાં સંસારી અને સિદ્ધ એ મુખ્ય ભેદો પછી જીવના ઇન્દ્રિયોના હીનાધિક્યને આધારે એટલે કે એકેન્દ્રિયથી માંડી પચ્ચેન્દ્રિયના ભેદ-પ્રભેદો ગણાવ્યા છે. સારાંશ કે સંસારી સકલ જીવોનો સમાવેશ એકેન્દ્રિયથી પચ્ચેન્દ્રિયમાં કર્યો છે. એટલે કે જીવભેદોનું મુખ્ય નિયામક તત્ત્વ ઇન્દ્રિયોની ક્રમિક વૃદ્ધિ એ છે. જીવના સ્થાનનો વિચાર બીજા પદમાં છે. તે જીવભેદોના સ્થાનની વિચારણામાં પણ જીવોના ઉક્ત પ્રથમ પદમાં ભેદનિરૂપણનો જે ક્રમ—એટલે કે ઇન્દ્રિયપ્રધાન—છે તે જ અપનાવાયો છે. ભેદ છે તે એ કે આમાં એકેન્દ્રિયને બદલે પૃથ્વીકાય શબ્દ વપરાયો છે, કારણ, એકેન્દ્રિયના પૃથ્વીકાયાદિ જે ભેદો છે તેને ક્રમે એકેકને લઈને વિચારણા છે. પણ નિરૂપણક્રમ એકેન્દ્રિયથી માંડી પચ્ચેન્દ્રિય એ છે. અને બહુવક્તવ્ય નામના ત્રીજા પદમાં પણ પ્રારંભમાં તો ઉક્ત પ્રકારે જ જીવભેદો લીધા છે. પરંતુ તે પછી જીવોનું અન્ય પ્રકારે એટલે કે ગતિ આદિને આધારે, જે વિભાજન થાય છે, તેનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે; સૂત્ર ૨૧૬ માંથી ગતિને આધારે જીવવિભાજન દિશાઓમાં વિચારાયું છે અને પુનઃ સૂત્ર ૨૨૫ થી ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, સંયત, ઉપયોગ, આહાર, ભાષક, પરિત્ત, પર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ, સંસી, ભવ, અસ્તિકાય, ચરિત્ત, જીવ, ક્ષેત્ર, અંધ —આ બધી દૃષ્ટિથી પણ જીવના જે નાના પ્રકારે ભેદ પડે છે તેને લઈને અલ્પ-બહુત્વનો વિચાર છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં ત્રીજા પદ પછીનાં પદોમાં, અમુક અપવાદ સિવાય^{૧૧} સર્વત્ર, નારકથી માંડી ૨૪ દંડકમાં^{૧૨} વિભાજિત જીવોને લઈને જ વિચારણા છે. અર્થાત્ ઉક્ત ગતિ આદિ અનેકને પ્રધાન માની વિવિધ પ્રકારે જીવને જે અનેક રીતે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે, તે વર્ગીકરણોનો સ્વીકાર કરીને વિચારણા નથી; તેવી વિચારણા તો પદ્મપાંડગમમાં છે. સારાંશ કે માત્ર ૨૪ દંડકને ક્રમે

૧૦. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, ૫૦ અ, ૮૪ અ, ૧૦૫ અ, ૨૫૮ અ, વ, ૨૯૨ વ, ૪૧૪ અ, ૫૩૪ વ ।

૧૧. આ અપવાદ માટે જુઓ પદ ૧૩, ૧૮ અને ૨૧.

૧૨. જીવોને ૨૪ દંડકમાં વિભક્ત કરવાનું મૂળ પણ ખરી રીતે તો ગતિનો જ વિસ્તાર છે, પણ તેમાં ગતિને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ નીચેથી ઉપર એમ ગોઠવી છે.

જીવોનું જે વિલાજન છે તે એક જ વિલાજનને સ્વીકારીને વિચારણા છે. તેથી ઉલટું, ષટ્પંડાગમમાં તો જીવના ગતિને લઈને, ધન્દ્રિયને લઈને, કાયને લઈને તે જ રીતે અન્ય યોગાદિને લઈને જે આર વિલાજનપ્રકારો છે, તે સૌ વિલાજન પ્રકારોમાં વિચારણા છે. એટલે નાના પ્રકારે તાજો મેળવવાનો પ્રયાસ છે. આમ આ વિચારણા પ્રજ્ઞાપનાથી સૂક્ષ્મ છે.

વિષયવિભાગ (a) સાત તત્ત્વમાં

આચાર્ય મલયગિરિ ગાથા ૨ ની વ્યાખ્યા પ્રસંગે પ્રજ્ઞાપનાગત વિષય-વિભાગનો સંબંધ જીવાજીવાદિ સાત તત્ત્વોના નિરૂપણ સાથે નીચે પ્રમાણે જોડી આપે છે—

૧-૨ જીવ-અજીવ	૫૬ ૧, ૩, ૫, ૧૦ અને ૧૩ = ૫	પદો
૩ આસ્ત્રવ	૫૬ ૧૬ અને ૨૨	= ૨ પદો
૪ અન્ધ	૫૬ ૨૩	= ૧ પદ
૫-૭ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ	૫૬ ૩૬	= ૧ પદ

અને બાકીનાં પદોમાં કોઈક વાર કોઈ તત્ત્વનું નિરૂપણ થયેલ છે—શેષેષુ તુ સ્થાનાદિપદેષુ ક્વચિત્કસ્યચિદિતિ—પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૫ અ.

(b) દ્રવ્યાદિ ચારમાં વિભાગ

જૈન સંમત બધાં તત્ત્વોનો સમાવેશ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ આ ચારમાં પણ થાય છે, તેથી તે ચાર વિષયોનું નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનામાં કર્યાં થયું છે તે પણ આચાર્ય મલયગિરિએ જણાવ્યું છે—

દ્રવ્યનું	પ્રથમ પદમાં
ક્ષેત્રનું	બીજા પદમાં
કાલનું	ત્રીજા પદમાં
ભાવનું	શેષ પદોમાં

—પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૫ અ

આમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ—આમ ચાર ભેદમાં વિષયનિરૂપણ કરવાની પદ્ધતિ જૂની જણાય છે. ભગવતીમાં અનેક વિષયોમાં તે જોવામાં આવે છે. ૧૩ પરંતુ તત્ત્વ સાત પ્રકારનું છે, આ વ્યવસ્થા મોટી છે. તેથી આચાર્ય મલયગિરિએ અહીં પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાના વિષયને જે રીતે સાતમાં વહેંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે

૧૩. ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૦-૫૧.

પ્રકારની વહેંચણી સ્વયં આર્ય શ્યામાઆર્યને અભિપ્રેત હતી તેમ માની શકાય નહિ, પણ પોતાના કાળમાં જે પરંપરા સ્થિર થઈ હતી તેની સાથે પ્રજાપનાના નિરૂપણનો મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન આઆર્ય મલયગિરિનો છે, તેમ માનવું જોઈએ. સ્વયં પ્રજાપનામાં સરાગ દર્શનાર્યના નિરૂપણમાં નિસર્ગરુચિ જીવના લક્ષણમાં જે ગાથા (૧૨૦) આપી છે, તેમાં પણ સાત તત્ત્વનો ઉલ્લેખ નથી, એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે.

‘પદ’ વિભાગ અને નિરૂપણનો ક્રમ

સૂત્રકાલીન સાહિત્યની એ વિશેષતા છે કે ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ પ્રતિપાઠ વિષયોની સૂચિ આપી દેવામાં આવે છે, જેનું પારિભાષિક નામ ઉદ્દેશ છે. ન્યાય-સૂત્ર આદિ ગ્રંથોમાં આ પદ્ધતિનું અનુસરણ જોવામાં આવે છે. પ્રજાપનામાં પણ પ્રારંભમાં તેનો વિષયવિભાગ (સૂત્ર ૨) પ્રજાપના આદિ ૩૬ પદોમાં ઉદ્દેશરૂપે નિર્દિષ્ટ છે. અને પછી તે ક્રમે ૩૬ પદ ગત એકેક વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે ઉદ્દેશમાં જે ક્રમ નિર્દિષ્ટ હોય તેનું જ અનુસરણ નિરૂપણમાં કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં ૩૬ પદોનું નિરૂપણ નિર્દિષ્ટ ક્રમે જ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ વિષયનિરૂપણ પ્રસંગે આ ગ્રંથ લક્ષણપ્રધાન નથી, પણ વિભાગપ્રધાન છે. એટલે કે વિષયનું નિરૂપણ પ્રથમ લક્ષણ કરીને કરવામાં આવ્યું નથી પણ વિભાગ બતાવવામાં આવ્યા છે અને પાછા તે તે વિભાગોના ઉપ-વિભાગો અને તેના પણ ઉપવિભાગો એમ માત્ર ભેદ-પ્રભેદોનું જ નિરૂપણ છે. ભેદોનો જે ક્રમે નિર્દેશ હોય છે, તે જ ક્રમે ઉપભેદોનું નિરૂપણ સામાન્ય રીતે થાય, પણ ગ્રંથકાર જ્યાં જે ઉપભેદોનું નિરૂપણ સંક્ષિપ્ત હોય છે ત્યાં તે ઉપભેદનું નિરૂપણ પ્રથમ કરીને પછી વિસ્તૃત ભેદવાળા ઉપભેદનું નિરૂપણ કરે છે, જેમ કે સૂત્ર ૩ માં પ્રથમ જીવપ્રજાપના નિર્દિષ્ટ છે અને પછી અજીવપ્રજાપના. પણ ચોથા સૂત્રમાં પ્રથમ અજીવ પ્રજાપના કરીને પછી ચૌદમા સૂત્રથી જીવપ્રજાપનાના પ્રભેદો નિર્દિષ્ટ છે. વળી, તે જ ન્યાયે ૪ થા સૂત્રમાં રૂપીઅજીવપ્રજાપના પછી અરૂપી-અજીવપ્રજાપના નિર્દિષ્ટ છે, છતાં પણ પાંચમા સૂત્રમાં પ્રથમ અરૂપીઅજીવપ્રજાપનાનું વર્ણન કરીને પછી છઠ્ઠા સૂત્રમાં રૂપીઅજીવપ્રજાપના કરવામાં આવી છે. એ જ ન્યાયે જીવપ્રજાપનાના સૂત્ર ૧૪માં સંસારી અને અસંસારી એવા બે ભેદ કરી પ્રથમ સંક્ષેપને કારણે ૧૫ માં સૂત્રમાં અસંસારીનું વર્ણન કરી પછી સંસારી જીવોનું નિરૂપણ ૧૮ માં સૂત્રથી છે. આવા ક્રમલગનું કારણ, આઆર્ય મલય-

ગિરિએ જણાવ્યા પ્રમાણે, અલ્પવક્તવ્ય વિષયનું નિરૂપણ પ્રથમ કરીને પછી અહુ-વક્તવ્ય વિષયને હાથમાં લેવામાં આવ્યો છે^{૧૪} તે છે અને તે ઉચિત જણાય છે.

પરિભાષામાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે આ ગ્રંથમાં ઉદ્દેશ, નિર્દેશ અને વિભાગ છે પણ પરીક્ષા નથી. ન્યાયસૂત્ર જેવા દર્શનિક ગ્રંથોમાં ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, વિભાગ ઉપરાંત પરીક્ષા હોય છે, પરંતુ આમાં પરીક્ષાનો અભાવ છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

ભગવતી અને પ્રજ્ઞાપના ભગવતી

પાંચમું અંગ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિત છે છતાં વ્યવહારમાં તે ભગવતીને નામે વિશેષ પ્રચલિત છે. પ્રજ્ઞાપનાને પણ 'ભગવતી' એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે તે તેની વિશેષતા સૂચવે છે. ભગવતીમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનાં ૧, ૨, ૫, ૬, ૧૧, ૧૫, ૧૭, ૨૪, ૨૫, ૨૬, અને ૨૭ માં પદોમાંથી વિષયની પૂર્તિ કરી લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે,^{૧૫} તે સૂચવે છે કે તે તે વિષયોની પ્રતિપાદનશૈલી પ્રજ્ઞાપનામાં વધારે વ્યવસ્થિત હતી. તેથી ઊલટું, પ્રજ્ઞાપનામાં ભગવતીની ભલામણ નથી, એ પણ એમ સૂચવે છે કે, જોકે પ્રજ્ઞાપનાનો આધાર અંગ ગ્રંથ છે છતાં, વિષય-નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનામાં વધારે વ્યવસ્થિત રીતે કરવામાં આવ્યું છે, તેથી પ્રજ્ઞાપનાના વિષયની પૂર્તિ અન્યત્રથી કરવાની જરૂર ઊભી થતી નથી.

મહાયાન ઔદ્ધોમાં પ્રજ્ઞાપારમિતા વિષે લખાયેલ ગ્રંથોનું પણ સર્વાધિક મહત્ત્વ હોઈ અષ્ટસાહસ્રિકા પ્રજ્ઞાપારમિતા ગ્રંથનો માત્ર ભગવતી એવા નામે પણ ઉલ્લેખ થતો એમ અહીં નોંધવું જોઈએ—જુઓ, શિક્ષાસમુચ્ચય, પૃ. ૧૦૪, ૧૧૨ ઇત્યાદિ અને પૃ. ૨૦૨ (સૂચી).

પ્રજ્ઞાપના અને જીવાજીવાભિગમ^{૧૬}

પ્રજ્ઞાપનામાં જીવ અને અજીવની પ્રજ્ઞાપના છે (સૂત્ર-૩) અને જીવા-જીવાભિગમમાં પણ જીવ અને અજીવનો અભિગમ છે. પ્રજ્ઞાપના અને અભિગમ

-
૧૪. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૭ બ-“આદૌ અલ્પવક્તવ્યત્વાદ્ અજીવપ્રજ્ઞાપનાં પ્રતિપિપાદયિષુઃ ।
વળી, જુઓ પત્ર ૮ અ; પત્ર ૧૮ બ.
૧૫. જુઓ ભગવતીસાર, પૃ. ૨૯૧, ૩૧૨, ૩૬૧-૬૨, ૩૯૬-૭, ૪૦૪, ૪૫૭, ૬૨૭, ૬૮૦, ૭૨૭.
૧૬. પ્રસ્તુતમાં દેવચંદ લાલભાઈની ઈ. સ. ૧૯૧૯ની જીવાજીવાભિગમની આવૃત્તિના સૂત્રાંકો આપવામાં આવ્યા છે.

શબ્દનો ભાવાર્થ એક જ છે. બંને અંગબાહ્ય ગ્રંથો છે. અને બંને સ્થવિરકૃત છે. બંને 'અધ્યયન' નામે રચાયા છે. પ્રજ્ઞાપના એથા અંગ સમવાયના ઉપાંગ તરીકે મધ્યકાળમાં ગણાયું અને જીવાજીવાલિગમ સ્થાન નામના તીજ અંગનું ઉપાંગ ગણાયું. બંનેનો વિષય-મુખ્ય વિષય-એક જતાં એકને સ્થાન સાથે અને બીજાને સમવાય સાથે જોડવામાં આવ્યું તેમાં કાંઈ ઐતિહાસિક ક્રમ જણાયું છે કે નહીં એ તપાસવું જરૂરી છે.

જીવાજીવાલિગમનો મુખ્ય વિષય જીવ-અજીવ પ્રારંભમાં પ્રજ્ઞાપનાની જેમ જ ચર્ચિત છે. તેમાં પણ જીવ-અજીવ એ બેમાંથી પ્રથમ અજીવનું નિરૂપણ કરીને પછી જ જીવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જીવનિરૂપણનો ક્રમ જીવાજીવાલિગમમાં સમગ્ર ગ્રંથમાં-તેના જે વિવિધ પ્રકારે બેદો છે તેને મુખ્ય રાખીને છે. એટલે કે પ્રથમ સંસારી જીવોના બે બેદોથી માંડી દશ બેદોનું નિરૂપણ અને પછી સર્વ જીવોના બેથી માંડીને દશ બેદોનું વર્ણન છે. આમ જીવાજીવાલિગમમાં બેદોને મુખ્ય રાખીને નિરૂપણ ક્રમે ક્રમે આગળ વધે છે અને અંતે સર્વ જીવોના દશ બેદોના વર્ણનમાં તે સમાપ્ત થાય છે. એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે સ્થાનાંગમાં પણ દશ સ્થાનો છે, એટલે કે જીવ-અજીવને લગતી એક, બે, ત્રણ એમ દશ સુધીની બાબતો તેમાં સંખ્યાક્રમે નિરૂપવામાં આવી છે. અને જીવાજીવાલિગમમાં જીવના બેથી માંડીને દશ બેદો-પ્રથમ માત્ર સંસારી જીવના અને પછી સર્વ જીવના-નિરૂપવામાં આવ્યા છે. આમ બેથી દશનું નિરૂપણ બંનેમાં સરખું છે. સંભવ છે કે પ્રજ્ઞાપના અને જીવાજીવાલિગમમાં જીવાજીવની ચર્ચા સમાન છે જતાં આ પ્રકારે બેથી માંડી દશનું નિરૂપણ સ્થાન અને જીવાજીવાલિગમમાં સરખું હોઈ તે બંને અંગ અને ઉપાંગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા હોય.

પણ આપણી મુખ્ય સમસ્યા એ છે કે પ્રજ્ઞાપના અને જીવાજીવાલિગમમાં કાંઈ ઐતિહાસિક ક્રમ સ્થાપી શકાય છે કે નહીં, તેનું સમાધાન તો હજી બાકી જ રહે છે. જીવાજીવાલિગમમાં પ્રજ્ઞાપના અને તેનાં પદોનો ઉલ્લેખ અનેકવાર છે. (સૂત્ર ૪, ૫, ૧૩, ૧૫, ૨૦, ૩૫, ૩૬, ૩૮, ૪૧, ૮૬, ૯૧, ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૧૩, ૧૧૭, ૧૧૯-૧૨૨); વળી, રાજપ્રતીય (સૂત્ર ૧૦૯, ૧૧૦) અને ઔપપાતિક (સૂત્ર ૧૧૧) સૂત્રોનો પણ ઉલ્લેખ છે. એમાંથી ઔપપાતિકનો ઉલ્લેખ તો આગમોના લેખન કાળનો હોવો જોઈએ, એટલે કે વલભીવાચનાના કાળમાં તે સગવડ ખાતર કરવામાં આવ્યો છે, એમ માની શકાય છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનાનો ઉલ્લેખ પણ તે જ કાળે કરવામાં આવ્યો છે કે રચયિતાએ જ કયે છે તે નક્કી કરવા માટે તે બંનેનું પૌર્વાપર્ચ અન્ય પ્રકારે નક્કી કરવું જરૂરી છે.

જીવાજીવાલિંગમની સામાન્ય રચના એવી છે કે તેમાં ક્રમે ક્રમે જીવભેદોનું નિરૂપણ અને તે ભેદોમાં તે તે જીવની સ્થિતિ, અંતર, અદપ્ત્યહુત્વ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે સમગ્ર ગ્રંથ એ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગય છે. પ્રથમ વિભાગમાં અજીવનું અને સંસારી જીવોના ભેદોનું અને ખીજામાં સમગ્ર જીવોનું એટલે કે સંસારી અને સિદ્ધ એ બન્નેનો સમાવેશ થાય એવી રીતે ભેદનિરૂપણ છે. તે તે એ ભેદ, ત્રણ ભેદ ઇત્યાદિ દશ ભેદોનું નિરૂપણ કરતી વખતે તેમાં સ્થિતિ વગેરે બાબતોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં પણ મુખ્ય વિષય તે જ છતાં તેમાં નિરૂપણપદ્ધતિ જુદી છે. તેમાં તે ગ્રંથને ૩૬ પદોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે, અને ભેદનિરૂપણ માત્ર પ્રથમ પદમાં કરવામાં આવ્યું છે. એટલે કે જીવ-અજીવના જે ભેદ-પ્રભેદો છે તેનું સમગ્રભાવે ચિત્ર પ્રથમ પ્રજ્ઞાપનાપદમાં મળી રહે છે. ત્યાર પછીનાં પદોમાં જીવોનાં સ્થાન, અદપ્ત્યહુત્વ, સ્થિતિ ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનો ક્રમે વિચાર છે. સારાંશ કે તે તે જીવભેદની સ્થિતિ આદિનો વિચાર તે તે જીવભેદના વર્ણન પ્રસંગે આપણે જીવાજીવાલિંગમમાં બહુ શકીએ; પણ પ્રજ્ઞાપનામાં તે તે પદમાં બધા જ જીવોની સ્થિતિ આદિ વિષયોનો એકત્ર પરિચય પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. વળી, જે અનેક વિષયોની ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનાનાં શેષ ૩૫ (૨ થી ૩૬) પદોમાં છે, તે સર્વ વિષયોની ચર્ચા જીવાજીવાલિંગમમાં નથી—આમ નિરૂપણપદ્ધતિનો ભેદ બન્નેમાં છે જ; ઉપરાંત, પ્રજ્ઞાપનામાં વસ્તુવિચારનું પણ આધિક્ય છે.

આ ઉપરથી સહેજે એમ માનવા મન થાય છે કે જીવાજીવાલિંગમની રચના પ્રજ્ઞાપનાથી પૂર્વે કદાચ થઈ હશે. અને તેમાં પ્રજ્ઞાપનાનો ઉલ્લેખ અંગમાં એટલે કે ભગવતીમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેમ સંક્ષેપ ખાતર કરવામાં આવ્યો હશે.

વળી, જેમ અંગ ગ્રંથોમાં પ્રારંભમાં મંગળ નથી દેખાતું તેમ પ્રસ્તુત જીવાજીવાલિંગમમાં પણ મંગળ કરવામાં આવ્યું નથી, પણ માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જિનમત, જિનાનુમત...જિનદેશિત...જિનપ્રશસ્તનું અનુચિંતન કરીને તેમાં શ્રદ્ધા ધરાવીને સ્થવિર ભગવતોએ આ જીવાજીવાલિંગમ નામના અધ્યયનની પ્રજ્ઞાપના કરી છે. ગ્રંથપ્રારંભની આ પદ્ધતિ અંગરચનાનું અનુકરણ છે. તેમાં જેમ ‘ઘ્વં મે સુચં’—એ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલ શ્રુતનો ઉપદેશ આર્થ સુધર્મા જંચૂને આપે છે તેમ અહીં સૂચના છે કે સ્થવિરોએ જે જિનો-પદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેમાં શ્રદ્ધા ધરાવીને તેમણે આ ગ્રંથની પ્રરૂપણા કરી છે.

પરંતુ પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભમાં તે મંગળ એટલે કે સિદ્ધ વગેરેને વંદના કરવામાં આવી છે અને પછી જ જિનવરના ઉપદેશને આધારે રચના કરવામાં

આવી છે તેવો નિર્દેશ છે. આમ જીવાજીવાભિગમના પ્રારંભમાં અંગરૌલીનું અનુકરણ છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં મંગલપૂર્વક શાસ્ત્રરચના થઈ છે. આથી પણ કહી શકાય કે મંગલ કરીને જ શાસ્ત્ર રચવાની પદ્ધતિ શરૂ થયા પછી પ્રજ્ઞાપનાની રચના થઈ હશે; જ્યારે, સંભવ છે કે, જીવાજીવાભિગમની રચના તે પહેલાં થઈ ગઈ હતી.

પ્રજ્ઞાપના અને પદ્મખંડાગમ

પ્રજ્ઞાપના અને પદ્મખંડાગમ બંનેનું મૂળ દષ્ટિવાદ નામના અંગ સૂત્રમાં છે. એટલે સામગ્રીનો આધાર એક જ છે. બંને સંગ્રહગ્રંથો છે. છતાં પણ બંનેની નિરૂપણશૈલીમાં જે ભેદ છે તે સમજવા જેવો છે. પ્રજ્ઞાપનામાં જીવને કેન્દ્રમાં રાખીને ૩૬ ‘પદો’ છે, જ્યારે પદ્મખંડાગમમાં જીવસ્થાન નામના પ્રથમ ખંડમાં કર્મના હાસને કારણે નિષ્પન્ન ગુણસ્થાનો, જે જીવસમાસને નામે નિર્દિષ્ટ છે, તેની માર્ગજ્ઞા જીવનાં માર્ગજ્ઞાસ્થાનો ગત્યાદિ દ્વારા કરવામાં આવી છે. તે સમાપ્ત થયે શેષ ખંડમાંથી પુદ્ગલધ, અધસ્વામિત્વ, વેદના, એ ખંડોમાં કર્મને કેન્દ્રમાં રાખીને જીવનો વિચાર છે, એમ કહેવાય. અને વર્ગજ્ઞાખંડમાં પણ મુખ્ય તો કર્મવર્ગજ્ઞા જ છે; શેષ વર્ગજ્ઞાની ચર્ચા તો તેને સમજવા માટે છે. છઠ્ઠો ખંડ તો મહાઅધને નામે જ ઝોળખાય છે, એટલે તેમાં પણ કર્મચર્ચા જ મુખ્ય છે. પ્રજ્ઞાપનાનાં ૩૬ પદોમાંથી કર્મ (૨૩), કર્મઅધક (૨૪), કર્મવેદક (૨૫), વેદઅધક (૨૬), વેદવેદક (૨૭), વેદના (૩૫)—એ પદોનાં નામો, જે પ્રજ્ઞાપના મૂળમાં આપવામાં આવ્યાં છે અને પદ્મખંડમાં જે તે તે ખંડનાં નામો ટીકાકાર દ્વારા સૂચિત કરવામાં આવ્યાં છે, તેની તુલના કરવા જેવી છે. તે તે નામનાં ‘પદો’ માં જે ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં જેવા મળે છે તેથી ધણી વધારે ચર્ચા—સૂક્ષ્મ ચર્ચા—પદ્મખંડાગમમાં સમાન નામે સૂચિત ખંડોમાં છે. આમ પ્રજ્ઞાપનામાં જીવપ્રધાન અને પદ્મખંડાગમમાં કર્મપ્રધાન નિરૂપણ છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં અંગસૂત્રમાં અપનાવાયેલી પ્રશ્નોત્તરપ્રધાન શૈલી જેવા મળે છે. અને ઘણું પ્રસંગે તો ગૌતમ અને ભગવાનના જ પ્રશ્નોત્તરો હોય એમ પણ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ પદ્મખંડાગમમાં ઉદ્દેશ-નિર્દેશ-વિભાગ એ શાસ્ત્રપ્રક્રિયાનું અનુસરણ છે. કવચિત જ પ્રશ્ન અને ઉત્તરો જેવા મળે છે.^{૧૭}

૧૭. પદ્મખંડાગમ, પુસ્તક ૮, ‘અધસામિત્તવિચય’ પ્રકરણ જેવા સ્થાનોમાં કવચિત પ્રશ્નોત્તરશૈલી છે.

પ્રજ્ઞાપના એક જ આચાર્યની સંગ્રહકૃતિ છે, પણ પદ્મ'ડાગમ વિષે તેમ નથી. પ્રજ્ઞાપનામાં કોઈ ચૂલિકા નથી, પણ પદ્મ'ડાગમમાં અનેક ચૂલિકાઓ^{૧૮} ઉમેરવામાં આવી છે. તે ઉમેરો કોણે ક્યારે કર્યો તે જાણી શકાયું નથી; પણ ચૂલિકા નામ જ સચ્ચ છે કે તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે—જેમ દશવૈકલિક વગેરે આગમ ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે.

પ્રજ્ઞાપના મૌલિક સૂત્રરૂપે લખાયેલ છે, જ્યારે પદ્મ'ડાગમ સૂત્ર ઉપરાંત અનુયોગ=વ્યાખ્યાની શૈલીને પણ અનુસરે છે, કારણ, તેમાં ધણીવાર અનુયોગનાં દ્વારો વડે વિચારણા કરવામાં આવી છે, જે વ્યાખ્યાની શૈલીને સચ્ચ છે; જેમ કે 'અગિઓગહારાણિ' એમ અનેક દ્વારો સૂચવીને પછી તે દ્વારોના ક્રમે વિચારણા છે.^{૧૯} ઉપરાંત કૃતિ, વેદના, કર્મ-જેવા શબ્દોની વ્યાખ્યા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ આદિ નિક્ષેપો દ્વારા પણ કરવામાં આવી છે, જે જૈનાગમોની નિયુક્તિ-પ્રકારની વ્યાખ્યાશૈલીનું સ્પષ્ટ અનુસરણ છે.^{૨૦} 'જનુગમ'^{૨૧}, 'સંતપરૂવણા'^{૨૨}, 'નિદ્દેસ'^{૨૩}, 'વિહાસા',^{૨૪} (વિમાવા)^{૨૫} જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ પણ વ્યાખ્યાશૈલી પ્રત્યે ધશારો કરી દે છે.

૧૮. પદ્મ'ડાગમ, પુસ્તક ૬માં કુલ ૧૫ ચૂલિકા છે, પુસ્તક ૧૦માં એક છે, પુસ્તક ૧૧માં બે ચૂલિકા છે, પુસ્તક ૧૨માં ત્રણ ચૂલિકા છે. પુસ્તક ૧૪માં તે સૂત્ર ૫૮૧માં જ જણાવ્યું છે કે "एत्तो-उवरिमग'थो चूलिया णाम" ।

૧૯. પદ્મ'ડાગમ, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૫; પુસ્તક ૯, સૂત્ર ૪૫; પુસ્તક ૧૦, સૂત્ર ૧; પુસ્તક ૧૧, સૂત્ર ૧; પુસ્તક ૧૧, સૂત્ર ૧૬૫; પુસ્તક ૧૨, સૂત્ર ૧; પુસ્તક ૧૩, સૂત્ર ૨ ઇત્યાદિ.

૨૦. પદ્મ'ડાગમ, પુસ્તક ૯, સૂત્ર ૪૫ થી માંડીને આ પ્રક્રિયા પુસ્તક ૧૪ સુધી ખરાબર જોવા મળે છે.

૨૧. એજન, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૭; પુસ્તક ૩, સૂત્ર ૧ ઇત્યાદિ.

૨૨. એજન, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૭; પુસ્તક ૯, સૂત્ર ૭૧.

૨૩. એજન, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૮; પુસ્તક ૩, સૂત્ર ૧ ઇત્યાદિ.

૨૪. એજન, પુસ્તક ૬, સૂત્ર ૨, પૃષ્ઠ ૪, પુસ્તક ૬, સૂત્ર ૧, પૃષ્ઠ ૧૪૫; પુસ્તક ૧૪, સૂત્ર ૧.

૨૫. ખૌદોમાં વિલાપાને મહત્ત્વ આપનાર મત વૈભાષિક તરીકે જાણીતો છે, તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જે અનેક પ્રકારે અનુયોગદ્વારોનું પ્રથમ અધ્યાયમાં વર્ણન છે તેની વ્યવસ્થા પ્રજ્ઞાપનામાં હજી થઈ ન હતી તેમ જણાય છે, કારણ, તેમાં પ્રથમ એ અનુયોગદ્વારોને ગણ્યપીને કોઈ નિરૂપણ નથી; પરંતુ પદ્મખંડાગમમાં તો આઠ અનુયોગદ્વારોના નિર્દેશપૂર્વક^{૨૬} સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે. એવાં અનુયોગદ્વારોની નિર્માણબુદ્ધિ તો પ્રજ્ઞાપનામાં ખડી થઈ છે, જેને આધારે આગળ જઈ અનુયોગદ્વારોનું નિરૂપણ થવા લાગ્યું. તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૧. ૮.) માં સતસંખ્યા ઇત્યાદિ આઠ અનુયોગદ્વારોનો નિર્દેશ છે. આવો કોઈ નિર્દેશ પ્રજ્ઞાપનામાં નથી. પરંતુ તેમાં જુદાં જુદાં પદોમાંથી આ અનુયોગદ્વારોનું સંકલન કરવું સંભવ છે. એવા નિશ્ચિત સંકલનનો ઉપયોગ પદ્મખંડાગમમાં થયો છે, જે તે બંનેના કાળ વિષે અવશ્ય પ્રકાશ ફેંકે છે, અને સિદ્ધ કરે છે કે પદ્મખંડાગમ પ્રજ્ઞાપના પછીની જ રચના કે સંકલન હશે.

‘ગદિયાણુવાદેણ’, ‘ઙ્ઙિદિયાણુવાદેણ’, ‘કાયાણુવાદેણ’ ઇત્યાદિ^{૨૭} શબ્દોથી તે તે માર્ગણુદ્વારોની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરવાની પદ્ધતિ પદ્મખંડાગમમાં સર્વત્ર અપનાવવામાં આવી છે, જેનું અનુસરણ પ્રજ્ઞાપનામાં ક્વચિત જ જોવા મળે છે. માત્ર ‘દિસાણુવાણ’ અને ‘સ્વેત્તાણુવાણ’ એ બે શબ્દો^{૨૮} વપરાયા છે, પણ ગતિ આદિની ચર્ચામાં ‘ગઙ્ઙાણુવાણ’ જોવો પ્રયોગ નથી.

પ્રજ્ઞાપના અને પદ્મખંડાગમમાં કેટલેક સ્થળે તો નિરૂપણ ઉપરાંત શબ્દસામ્ય પણ છે, જે સૂચવે છે કે બંને પાસે સમાન પરંપરા હતી. નિરૂપણસામ્ય એટલે કે તે તે બાબતોમાં મતૈક્ય તો અધિકાંશે બંનેમાં જોવા મળે જ છે. તેથી તેની જુદી નોંધ લેવી જરૂરી નથી. પણ જ્યાં શબ્દસામ્ય સ્પષ્ટ છે તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે બંને ત્રથો ગદ્યમાં લખાયા છે, પરંતુ તેમાં ગાથાઓ પણ છે. તે ગાથાઓમાંથી કેટલીક તો પારંપરિક સંગ્રહણીગાથાઓ જ હોવી જોઈએ, એમ જણાય છે. પ્રજ્ઞાપનાની ગાથા નં. ૯૯, ૧૦૦ અને ૧૦૧ પદ્મખંડાગમમાં પણ મળે છે, તે આ પ્રમાણે—

પુસ્તક ૧૪, સૂત્ર ૧૨૧—“તથ્ય હમં સાહારણલક્ષણં મણિદં”

સૂત્ર ૧૨૨ સાહારણમાહારો સાહારણમાણપાણગહળં ચ ।

સાહારણજીવાણં સાહારણલક્ષણં મણિદં ॥

૨૬. પદ્મખંડાગમ, પુ. ૧, સૂ. ૭, પૃ. ૧૫૫.

૨૭. એજન, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૨૪, ૩૩, ૩૯ ઇત્યાદિ.

૨૮. પ્રજ્ઞાપના. સૂત્ર ૨૧૩-૨૨૪, ૨૭૬-૩૨૪, ૩૨૬-૩૨૯.

સૂત્ર ૧૨૩ એયસ્સ અણુગહણં બહૂણ સાહારણાણ મેયસ્સ ।

એયસ્સ જં બહૂણં સમાસદો તં પિ હોદિ એયસ્સ ॥

સૂત્ર ૧૨૪ સમગં વક્કંતાણં સમગં તેસિં સરોરણિપ્પક્તી ।

સમગં ચ અણુગહણં સમગં ઉસ્સાસણિસ્સાસો ॥

પદ્મપંડાગમમાં ધ્યાન દેવા જેવી એક વાત એ છે કે તેમાં મળિદં કહીને આ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે, ન્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં તેવો કોઈ નિર્દેશ નથી. જે ક્રમે પ્રસ્તુતમાં ઉદ્ધરણુ છે તે અનુક્રમે પ્રજ્ઞાપનામાં નં. ૧૦૧, ૧૦૦, ૯૯ છે. અર્થાત્ ત્રણે ગાથા વ્યુત્ક્રમે પ્રજ્ઞાપનામાં મળે છે. વળી પ્રસ્તુત સૂત્ર ૧૨૨ ગત ગાથામાં “લક્કલ્લણં મળિદં” એવો પાઠ છે, ન્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં ગાથા ૧૦૧ માં “લક્કલ્લણં એય” એવો પાઠ છે. સૂત્ર ૧૨૩ ગત ગાથા અને પ્રજ્ઞાપનાગત ગાથા ૧૦૦ એક જ છે, પણ પદ્મપંડાગમ કરતાં પ્રજ્ઞાપનાગત પાઠ વિશુદ્ધ છે; ન્યારે પદ્મપંડાગમમાં તે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો છે. સૂત્ર ૧૨૪ ગત ગાથા અને પ્રજ્ઞાપનાગત ગાથા ૯૯ એક જ છે, પણ તેમાં પણ પાઠાંતરો છે. પ્રજ્ઞાપનાગત પાઠ વિશુદ્ધ છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં જીવેના અલ્પબહુત્વવિચાર પ્રસંગે ‘મહાદંડય’નો પ્રારંભ આમ છે—“અહ મંતે ! સવ્વજીવપ્પગ્બહુ” મહાદંડયં વત્તહસ્સામિ-સવ્વત્થોવા ગમ્મવક્કંતિયા મણુસ્સા...” અને અંત આમ છે—“સજોગી વિસેસાહિયા ૯૬, સંસારત્થા વિસેસાહિયા ૯૭, સવ્વજીવા વિસેસાહિયા ૯૮ ॥” સૂત્ર ૩૨૪.

પદ્મપંડાગમમાં પણ ‘મહાદંડઅ’ છે જ. તેમાં તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે—“એત્તો સવ્વજીવેસુ મહાદંડઓ કાદવ્વો ભવદિ । સવ્વત્થોવા મણુસ્સપ્પજ્જત્તા ગમ્મોવક્કંતિયા” અને અંતે “ણિગોદજીવા વિસેસાહિયા ॥”—પુસ્તક ૭, સૂત્ર ૧-૭૯

વિચારણામાં અન્નેમાં થોડો જ ફેર છે, તે એ કે પ્રજ્ઞાપનામાં આ અલ્પબહુત્વમાં કુલ ૯૮ ભેદો લીધા છે, ન્યારે પદ્મપંડાગમમાં તેની સંખ્યા ૭૮ છે. આનું કારણ પ્રભેદોનો ગૌણમુખ્ય ભાવ ગણવું નેઈએ. પણ ખાસ વાત તો એ છે કે અન્ને આ વિચારણાને^{૨૯} ‘મહાદંડક’ એવું એક જ નામ આપે છે, જે અન્નેની સામાન્ય પરંપરાનું સૂચન કરે છે. વળી, પ્રજ્ઞાપનાગત ‘વત્તહસ્સામિ’ પ્રયોગ અને પદ્મપંડાગમગત ‘કાદવ્વો’ પ્રયોગ પણ સૂચક છે.

૨૯. પદ્મપંડાગમમાં અન્યત્ર પણ ‘મહાદંડઅ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે.—પુસ્તક ૧૮, સૂત્ર ૬૪૩, ૫૪૪-૫૦૧, પુસ્તક ૧૧, સૂત્ર ૩૦ માં—‘ઓગાહણમહાદંડઓ ।’ પુસ્તક ૬, સૂત્ર ૧, ૫૪૪ ૧૪૦, ૧૪૨.

પ્રજ્ઞાપનસૂત્રનું 'બીજું' પદ 'સ્થાનપદ' છે. તેમાં નાના પ્રકારના—એકેન્દ્રિયથી માંડીને સિદ્ધના—જીવો લોકમાં ક્યાં ક્યાં છે તેનું વર્ણન છે. આ જ પ્રકારનું વર્ણન પદ્મખંડાગમના બીજા ખંડમાં ક્ષેત્રાનુગમ નામના પ્રકરણમાં (પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૨૯૯થી) છે. ભેદ માત્ર એ છે કે તેમાં ગતિ આદિ દ્વારો વડે ક્ષેત્રનો વિચાર છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં ક્રમે એકેન્દ્રિયથી માંડી સિદ્ધ સુધીના જીવોના ક્ષેત્રનો વિચાર છે. પ્રજ્ઞાપનામાં નિરૂપણ વિસ્તૃત છે, જ્યારે પદ્મખંડાગમમાં સંક્ષિપ્ત છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં અલ્પબહુત્વ અનેક દ્વારો વડે વિચારાયું છે. તેમાં જીવ-અજીવ બન્નેનો વિચાર છે. પદ્મખંડાગમમાં પણ ૧૪ ગુણસ્થાનોમાં ગત્યાદિ માર્ગજ્યાસ્થાનો વડે જીવના અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે^{૩૦}, જે પ્રજ્ઞાપનાથી વધારે સૂક્ષ્મ છે. ઉપરાંત, પદ્મખંડાગમમાં ગત્યાદિ માર્ગજ્યાની દૃષ્ટિએ પણ^{૩૧} અલ્પબહુત્વનો વિચાર જોવા મળે છે; તેમાં પ્રજ્ઞાપનાના અલ્પબહુત્વની માર્ગજ્યાનાં દ્વારો ૨૬ છે, જ્યારે પદ્મખંડાગમમાં ગત્યાદિ ૧૪ દ્વારો છે. તેમાંનાં ગત્યાદિ ૧૪ બન્નેમાં સમાન છે, જે નીચેની સૂચીથી જાણવા મળે છે—

પ્રજ્ઞાપના

૧. દ્વિશા^{૩૨}
૨. ગતિ
૩. ઇન્દ્રિય
૪. કાય
૫. યોગ
૬. વેદ
૭. કષાય
૮. લેશ્યા
૯. સમ્યકત્વ
૧૦. જ્ઞાન
૧૧. દર્શન
૧૨. સંયત
૧૩. ઉપયોગ

પદ્મખંડાગમ (પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૫૨૦)

૧. ગતિ
૨. ઇન્દ્રિય
૩. કાય
૪. યોગ
૫. વેદ
૬. કષાય
૧૦. લેશ્યા
૧૨. સમ્યકત્વ
૭. જ્ઞાન
૯. દર્શન
૮. સંયમ

૩૦. પદ્મખંડાગમ, પુસ્તક ૫, પૃષ્ઠ ૨૪૧ થી.

૩૧. એજન, પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૫૨૦ થી.

૩૨. પ્રજ્ઞાપના, પદ ૧૮માં પણ આમાંના ૧, ૨૪-૨૬ એ વિના ૨૨ દ્વારોમાં વિચાર છે. સૂત્ર ૧૨૫૬.

૧૪. આહાર	૧૪. આહારક
૧૫. ભાષક	—
૧૬. પરિત	—
૧૭. પર્યાપ્ત	—
૧૮. સૂક્ષ્મ	—
૧૯. સંસી	૧૩. સંસી
૨૦. ભવ	૧૧. ભવ્ય
૨૧. અસ્તિકાય	—
૨૨. ચરિમ	—
૨૩. જીવ	—
૨૪. ક્ષેત્ર	—
૨૫. બંધ	—
૨૬. પુદ્ગલ	—

ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે પ્રજ્ઞાપના અને પદ્મ'ડાગમ બન્નેમાં આ પ્રકરણને અંતે 'મહાદંડક' છે.—જુઓ પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૫૭૫.

પહેલાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ મહાદંડકમાં ૯૮ જીવભેદો પ્રજ્ઞાપનામાં છે; બ્યારે પદ્મ'ડાગમમાં ૭૮ છે. ઉપરની સૂચીથી એ પણ જણાય છે કે વિચારણીય દારોની સંખ્યા પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રજ્ઞાપનામાં વધારે છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રસ્તુત પ્રકરણ વિચારણાનો વિકાસ સૂચવે છે, બ્યારે પદ્મ'ડાગમમાં તે પ્રકરણ તેથી જૂની પરંપરા પ્રમાણે સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું છે.

ખરી વાત એવી જણાય છે કે પ્રથમ જીવસ્થાન નામના ખંડમાં ૧૪ ગુણુ-સ્થાનમાં ૧૪ ગત્યાદિ માર્ગજ્ઞાસ્થાનો ઘટાવ્યાં છે, પરંતુ ખીજાં ખંડ ખુદાબંધમાં પ્રક્રિયા બદલાઈ ગય છે. તેમાં બંધક = જીવ આદિનો વિચાર ૧૪ માર્ગજ્ઞાસ્થાનોમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં ગુણુસ્થાનને લઈને વિચાર નથી. આથી પ્રજ્ઞાપના અને પદ્મ'ડાગમની શૈલી આ પ્રકરણમાં એક જેવી છે.

તેવી જ રીતે જીવની સ્થિતિનો વિચાર અનેક રીતે પદ્મ'ડાગમમાં છે. તેમાંથી કાલાનુગમમાં પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૧૧૪થી) જીવોની કાલસ્થિતિ ગત્યાદિ ૧૪ દારો વડે વિચારાઈ છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં ૨૪ દંડકને નામે ઓળખાતા જીવના મુખ્ય ૨૪ ભેદો અને તેના પ્રભેદોને લઈને કાલવિચાર છે.—પ્રજ્ઞાપના, સ્થિતિ-પદ ચોથું

આ જ પ્રમાણે ‘અવગાહના’, ‘અંતર’ આદિ અનેક બાબતોની સમાન વિચારણા બંનેમાં છે, પરંતુ તે વિષે વિશેષ લખવાનું મોકુફ રાખી અત્યારે એટલું જ સૂચવવું બસ થશે કે આ બંને ત્રથાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી તુલના કરવા જેવી છે અને તેથી જૈનોના જીવવિચારમાં અને કર્મવિચારમાં કયે ક્રમે વિચારવિકાસ થયો છે તે જાણવાનું એક સુદૃઢ સાધન આ બંને ત્રથા છે, એ પ્રત્યે ધ્યાન દોરવા આટલું લખ્યું છે.

વળી, બંનેની એક બીજી સમાનતા પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. ગત્યા-ગતિની ચર્ચામાં જ બંનેમા તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ પદની પ્રાપ્તિની ચર્ચા છે.—પ્રજ્ઞાપના, સૂત્ર ૧૪૪૪-૧૪૬૫. પદ્મ’ડાગમ પુસ્તક ૬, સૂત્ર ૨૧૬, ૨૨૦ ઇત્યાદિ. પણ પ્રજ્ઞાપનામાં માંડલિક પદ વિશેષ છે અને રત્નપદ પણ વિશેષ છે.—પ્રજ્ઞાપના, સૂત્ર ૧૪૬૬-૬૯.

જેમ પ્રજ્ઞાપનામાં નિર્ચુકિતની અનેક ગાથાઓ છે, તેમ પદ્મ’ડાગમમાં પણ તે ગાથાઓ મળી આવે છે તે સૂચવે છે કે નિર્ચુકિતમાં સમાન પરંપરામાંથી ગાથાઓ સંઘરવામાં આવી છે. આથી નિર્ચુકિત વિષે સ્વતંત્ર વિચાર કરીને તેમાં આચાર્ય ભદ્રબાહુ, તે પ્રથમ હોય કે બીજા, તેમની ગાથાઓ કેટલી અને તેમને પરંપરાપ્રાપ્ત કેટલી ?—જુઓ પદ્મ’ડાગમમાં ગાથાસૂત્રો, પુસ્તક ૧૩માં સૂત્ર ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૧૬ ઇત્યાદિ અને આવશ્યકનિર્ચુકિત, ગાથા ૩૨ થી; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૬૦૪ થી.

પ્રજ્ઞાપના ઉપાંગ એ આચર્ય શ્યામાચાર્યની રચના છે, પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમાંની બધી જ બાબતો તેમણે પોતે જ વિચારીને રજૂ કરી છે. કારણ, તેમનું પ્રયોજન તો શ્રુતપરંપરામાંથી હકીકતોનો સંગ્રહ કરવાનું અને તેની માત્ર ગોઠવણી અમુક પ્રકારે કરવી એ હતું. આથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રારંભમાં પ્રથમ પદમાં જીવના જે અનેક ભેદો જણાવ્યા છે, તે જ ભેદોમાં એટલે કે તે બધા જ ભેદોમાં દ્વિતીય ‘સ્થાન’ આદિ ‘દ્વારો’—બાબતોની ઘટના તેઓએ રજૂ કરી નથી. સ્થાન આદિ દ્વારોનો વિચાર તેમની સમક્ષ જે રીતે—જે વિવિધ રીતે—તેમની પૂર્વેના આચાર્યોએ કર્યો હતો, તે વિદ્યમાન હતો, એટલે તે તે દ્વારોમાં તે તે વિચારોનો સંગ્રહ કરી લેવો—એ કાર્ય આચર્ય શ્યામાચાર્યનું હતું. આથી ‘સ્થાન’ આદિ દ્વારોમાં થયેલ વિચાર યદ્યપિ સર્વ જીવોને સ્પર્શે છે, પણ વિવરણ એટલે કે જીવના કયા ભેદોમાં તે તે દ્વારોનો વિચાર કરવો, તેમાં એકમત્ય નથી. તે તે દ્વારોના વિચારપ્રસંગે જીવોના કયા કયા ભેદ—પ્રભેદોનો વિચાર

કરવો તે, તે વિષયના નિરૂપણની સરલતાની દૃષ્ટિએ થયું છે. જો એક જ વ્યક્તિ પોતે જ બધું વિચારીને નિરૂપવા બેસે તો જુદી રીતે જ વર્ણવી શકે એમ સંભવ છે, પણ આમાં એમ નથી બન્યું. આમાં તો જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા કાળે જે જે વિચાર કર્યો, તે પરંપરાથી આચાર્ય શ્યામાચાર્યને પ્રાપ્ત થયો અને તે વિચારપરંપરાને તેમણે આમાં એકત્ર કરી છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પ્રજ્ઞાપના એ તે કાળની વિચારપરંપરાનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ છે. આ જ કારણ છે કે જ્યારે આગમોતું લેખન થયું ત્યારે તે તે વિષયની સમગ્ર વિચારણા માટે પ્રજ્ઞાપના જોઈ લેવાની લલામણ કરવામાં આવી.

જૈન આગમના મુખ્ય બે વિષયો છે—જીવ અને કર્મ. એક વિચારણાનો એક એવો દેખાય છે કે તેમાં જીવને મુખ્ય રાખીને તેના અનેક વિષયો, જેવા કે તેના કેટલા પ્રકાર છે, તે ક્યાં રહે છે, તેનું આયુ કેટલું છે, તે મરીને એક પ્રકારમાંથી ખીબ કયા પ્રકારમાં જઈ શકે છે કે તે તે પ્રકારમાં આવી શકે છે, તેની ઇન્દ્રિયો કેટલી, વેદ કેટલા, જ્ઞાન કેટલાં, તેમાં કર્મ ક્યાં—ઇત્યાદિની વિચારણા થાય છે; પરંતુ ખીબ પ્રકારની વિચારણાનો એક કર્મને મુખ્ય રાખીને છે. તેમાં કર્મ કેટલાં પ્રકારનાં અને તે વિવિધ પ્રકારના જીવોના વિકાસ કે હાસમાં કેવો ભાગ લખે છે—આવો વિચાર મુખ્ય આવે છે. આથી આમાં જીવના વિકાસ-ક્રમને લક્ષીને ૧૪ ગુણુસ્થાનો, જે જીવસમાસને નામે ઓળખાયાં, તેની માર્ગણા—શોધ માટે ચૌદ માર્ગણુસ્થાનો નક્કી કરવામાં આવ્યાં. આ માર્ગણુસ્થાનો એટલે કે શોધ માટેનાં દ્વારો તે જીવોના ગતિ આદિને કારણે થતા વિવિધ પ્રકારે બેઠો છે.

પ્રથમ પ્રકારના એકનું દૃષ્ટાંત પ્રજ્ઞાપના પૂરું પાડે છે. અને દ્વિતીય પ્રકારનો એક પ્રાચીન કર્મપ્રકૃતિ આદિ કર્મસાહિત્ય, પદ્મપંડાગમ વગેરેમાં જેવા મળે છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોઈ પૌર્વાપર્ચની વિચારણા ઘણી કઠણ બની જાય છે. પંદરમી શતાબ્દી કે તે પછી પણ જ્યારે સ્થાનકવાસી પરંપરાએ આગમોની વિચારણાને ભાષામાં શોકડારૂપે રજૂ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે એનાં એ જ માર્ગણુદ્વારો વગેરે બાલ જીવને સરલ રીતે સમજાય એવી રીતે રજૂ કર્યાં અને અંગ ગણાતા સ્થાનાંગમાં પણ તે જ સંખ્યાને મુખ્ય રાખીને હકીકતો રજૂ કરવામાં આવી છે. પણ જે કાળનું સ્થાનાંગ છે તે જ કાળમાં જટિલ રીતે પણ જીવ અને કર્મની હકીકતો રજૂ કરવામાં આવી હતી. આથી માત્ર વિષયનિરૂપણની સરલ કે જટિલ પ્રક્રિયા અથવા તો વિષયની સૂક્ષ્મ કે ગંભીર ચર્ચા જોઈને

પૌર્વાપર્વને વિચાર નિર્ણાયક અને શકે એમ નથી. કારણ, એવી રચનાનો આધાર લેખકના પ્રયોજન ઉપર છે, નહીં કે તેમાં ચર્ચાતા સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ વિષય ઉપર. આથી પ્રજ્ઞાપના કરતાં પદ્મ'ડાગમની ચર્ચા ઘણી જ આગળ વધી ગયેલી જણાય છે, છતાં પણ માગ તે અન્નેમાં ચર્ચિત વિષયની સૂક્ષ્મતા કે સ્થૂલતા ઉપરથી તેમના પૌર્વાપર્વને નક્કી કરવામાં ગંભીર ભૂલ થવા સંભવ છે. આથી કોઈ બીજને જ માર્ગ લઈને તેવા ગ્રંથોનો નિર્ણય સ્વતંત્ર રીતે કર્યા પછી જ તેમનું પૌર્વાપર્વ નક્કી થઈ શકે. અન્ને પ્રકારના સાહિત્યનું મૂળ અન્નેને મતે દષ્ટિવાદ છે. આથી દષ્ટિવાદના જ વિષયને અનેક રીતે, અનેક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા, અનેક આચાર્યોએ નિરૂપિત કર્યો છે. આ પણ એક મુશ્કેલી છે—જેથી પૌર્વાપર્વ નક્કી કરવામાં સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ વિચાર પ્રસ્તુતમાં બાધક અને છે. અન્યથા એ કહેવું બહુ સરલ હતું કે પદ્મ'ડાગમમાં જે વિચારની સૂક્ષ્મતા દેખાય છે તે પ્રકારની સૂક્ષ્મચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં નથી માટે તે પદ્મ'ડાગમ કરતાં પ્રાચીન છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીને કારણે માત્ર આ દલીલને આધારે પ્રજ્ઞાપનાને પ્રાચીન ઠરાવવું એ અયોગ્ય જણાય છે. તેથી તે માર્ગ છોડી દેવો એ જરૂરી છે. અને પદ્મ'ડાગમ અને પ્રજ્ઞાપના— એ બેમાં કોણ પ્રાચીન એની વિચારણા જુદી જ રીતે કરવી જરૂરી છે. એ કર્યા પછી ઉક્ત દલીલનો ઉપયોગ થઈ શકે.

એક વાત તો નિશ્ચિત જ છે કે પદ્મ'ડાગમમાં—તેના કેટલાક ભાગોમાં—જે પ્રકારે અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં અનુયોગદ્વાર વડે વ્યાખ્યા કરવાની પદ્ધતિ એટલે કે નયનિક્ષેપ આદિ પદ્ધતિ દ્વારા વસ્તુનિરૂપણ કરવાની જે પદ્ધતિ મળે છે, તેનું જ અનુસરણ સ્પષ્ટ છે. એવું કાંઈ જ પ્રજ્ઞાપનામાં નથી, એ બાબત પ્રજ્ઞાપનાની પદ્મ'ડાગમ કરતાં પ્રાચીનતા નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કરે છે. વળી, પ્રજ્ઞાપનાનો સમય, આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે, ઈસ્વીસન પૂર્વેનો જ છે; જ્યારે પદ્મ'ડાગમની રચના વીરનિર્વાણ પછી ૬૮૩ (ઈ. ૧૫૬) વર્ષ પછી જ ક્યારેક થઈ છે. તેથી તો નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે પ્રજ્ઞાપના એ પદ્મ'ડાગમથી પૂર્વવર્તી જ છે.

વળી, ૧૪ જીવસ્થાન, ૧૪ ગુણસ્થાન જેવી સ્થિર પ્રક્રિયા જે કાળમાં નિશ્ચિત થઈ, એટલે કે વિચારણાનાં અનેક દારો વડે પૂર્વકાળે જે વિચાર થતો હતો તેને સ્થાને ૧૪ જીવસ્થાન અને ૧૪ ગુણસ્થાનને લઈને વિચાર કરવાની પદ્ધતિ જે કાળે સ્થિર થઈ, ત્યાર પછીના કાળે તેનું અનુસરણ બરાબર થયું છે. આવી કોઈ નિશ્ચિત પરપરા પ્રજ્ઞાપનામાં દેખાતી નથી, પરંતુ પદ્મ'ડાગમમાં

સ્પષ્ટ છે. આથી સિદ્ધ થઈ શકે છે કે પ્રજ્ઞાપના કરતાં પદ્મપંડાગમ એ પછીના કાળની રચના છે. આમ પ્રજ્ઞાપનાને પદ્મપંડાગમથી પૌર્વાપય્ય અનેક રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે. એટલે પ્રજ્ઞાપનાને પદ્મપંડાગમથી પૂર્વાવર્તી ગ્રંથ માનવે જરૂરી છે.

પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા અને એમનો સમય

પ્રજ્ઞાપનાના મૂળમાં તે કયાંય તેના કર્તાનો નિર્દેશ નથી. પણ તેના પ્રારંભના મંગલ પછી એ ગાથાઓ છે, જેની વ્યાખ્યા આચાર્ય હરિભદ્રે અને આચાર્ય મલયગિરિએ પણ કરી છે. છતાં તેઓ બંને તે બંને ગાથાઓને પ્રક્ષિપ્ત જ માને છે. તે ગાથાઓમાં આચ્ય શ્યામાચાર્યનો કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ છે. એટલે આચાર્ય હરિભદ્રના સમયપૂર્વે પણ પ્રજ્ઞાપના શ્યામાચાર્યની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું એમ માની શકાય.

આચાર્ય મલયગિરિએ તે તેમને વિષે “મગવાન્ આર્યશ્યામોઽપિ ઇત્યમેવ સૂત્રં રચયતિ” (ટીકા, પત્ર ૭૨) “મગવાન્ આર્યશ્યામઃ પઠતિ” (ટીકા, પત્ર ૪૭), “સર્વેષામપિ પ્રાવચનિકસૂરીનાં મતાનિ મગવાન્ આર્યશ્યામ ઉપદિષ્ટવાન્” (ટીકા, પત્ર ૩૮૫), “મગવદાર્યશ્યામપ્રતિપત્તૌ” (ટીકા, પત્ર ૩૮૫)^{૩૩} ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં ભગવાનનું પદ આપી દીધું છે, તે તેમનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. ઉક્ત એ પ્રક્ષિપ્ત ગાથા ઉપરથી પણ ફલિત થાય છે કે આચ્ય શ્યામ વાચકવંશમાં ગયા છે અને તેઓ પૂર્વશ્રુતમાં વિશારદ હતા. પ્રજ્ઞાપનાની રચનામાં તેમણે એવા પ્રકારની કુશળતા દેખાડી છે કે અંગઉપાંગમાં પણ અનેક વિષયોની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે પ્રજ્ઞાપનાની લલામણ્ય કરવામાં આવી છે.

નન્દીસૂત્રની પટ્ટાવલીમાં સુધર્માથી માંડીને એક પછી એક જે નામો આખ્યાં છે તેમાં ૧૧ સું નામ “વંદિમો હારિયં ચ સામજ્ઞ” — એ પ્રકારે આચ્ય શ્યામનું નામ આવે છે અને તેમને હારિત ગોત્રના ગણ્યાવ્યા છે. પરંતુ ઉક્ત પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભની પ્રક્ષિપ્ત ગાથામાં તેમને વાચકવંશમાં ૨૩મા જણ્યાવ્યા છે તેને અનુસરીને આચાર્ય મલયગિરિ પણ તેમને ત્રેવીસમી પાટે ગણે છે. એમાં માત્ર ૨૩મી પાટનો નિર્દેશ છે, પણ સુધર્માથી શ્યામાચાર્ય સુધીનાં નામો વિષેની કોઈ નોંધ નથી.

૩૩. આ ઉલ્લેખોની શ્રી ૫. ખેચરદાસજીએ ભગવતીસૂત્ર, દ્વિતીય ખંડ, પૃષ્ઠ ૧૩૫ માં પ્રજ્ઞાપના વિષેની તેમની ટિપ્પણીમાં નોંધ લીધા છે.

પટ્ટાવલિઓ ઉપરથી ત્રણ કાલકાર્યાર્થ થયાની હકીકત ગણવા મળે છે. એક કાલક જેઓ વીર નિર્વાણુ ૩૭૬ માં મૃત્યુ પામ્યા (ધર્મસાગરીય પટ્ટાવલી પ્રમાણે; ન્યારે ખરતરગચ્છીય પટ્ટાવલી પ્રમાણે—‘આચઃ પ્રજ્ઞાપનાકૃત્ત્વં ઇન્દ્રસ્ય અગ્રે નિગોદ-વિચારવક્તા શ્યામાચાર્યપરનામા । સ તુ વીરાત્ ૩૭૬ વષૈર્જાતઃ’). ખીજા ગર્દ-લિલ્લોચ્છેદક કાલકાર્યાર્થ વીર નિર્વાણુ ૪૫૩ માં થયા=વિક્રમ પુર્વે ૧૭ માં. અને ત્રીજા વીર નિર્વાણુ ૯૯૩=વિક્રમ પર ૩ માં થયા, જેમણે સંવત્સરી તિથિ પાંચમની યોથ કરી.

આ ત્રણમાંથી પ્રથમ કાલક અને શ્યામાચાર્ય, જેમણે પ્રજ્ઞાપનાની રચના કરી, તેઓ એક છે એવી પરંપરા પટ્ટાવલીઓમાં જણાય છે. પરંતુ પટ્ટાવલીમાં તેમને ૨૩મું સ્થાન અપાયું નથી; ન્યારે ઉક્ત પ્રક્ષિપ્ત ગાથામાં તેમને ૨૩મી પાટ્ટે ગણવામાં આવ્યા છે. આથી પાટ્ટ વિષેનો ઉલ્લેખ ગૌણુ કરીને જ તેમના સમયનો વિચાર કરવો જરૂરી અને છે.

અંતિમ કાલક, જેઓ વીર નિર્વાણુ ૯૯૩ = વિક્રમ પર ૩માં થયા, તે તો પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા સંલપી શકે નહિ, કારણુ, નંદી, જે વીર નિર્વાણુ ૯૯૩ = વિક્રમ પર ૩ પહેલાં જ રચાયું છે, તેમાં પ્રજ્ઞાપનાને આગમસૂત્રીમાં સ્થાન મળ્યું છે. એટલે પ્રથમ બે કાલકમાંથી કયા કાલક તે શ્યામાચાર્ય છે તે પ્રશ્નનું નિરાકારણુ બાકી રહે છે.

ડૉ. ઉમાકન્તને મતે જે તે બંને કાલકને એક માનવામાં આવે તો અગિયારમી પાટ્ટે ઉલ્લિખિત શ્યામાચાર્ય અને ગર્દલિલ્લોચ્છેદક કાલકાર્યાર્થ એક કરે છે. પટ્ટાવલીમાં ન્યાં તે બંનેને જુદા ગણ્યા છે, ત્યાં પણ એકની તિથિ વીર ૩૭૬ અને ખીજાની ૪૫૩ છે. ખરી રીતે ૩૭૬ માં ‘જાત’ છતાં તે તેમની મૃત્યુતિથિ જ અન્યત્ર ગણાઈ, તે જ પ્રમાણે ખીજા કાલકની ૪૫૩ એ મૃત્યુતિથિ જ હશે. એટલે તે બંનેના સમયમાં બહુ ફેર નથી. ‘જાતઃ’ જેમનું તેમ માનીએ તો પણ બંનેમાં માત્ર ૭૭ વર્ષનો ફરક છે. એટલે ગમે તેણે પ્રજ્ઞાપના રચ્યું હોય, ચાહે તેઓ પ્રથમ કાલક હોય કે ખીજા, અગર બંને એક હોય, પણ તે વિક્રમ પુર્વે થનાર કાલકની રચના છે—એટલું તો નિશ્ચિત રૂપે કહી જ શકાય છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં જે કેટલીક ગાથાઓ મળે છે તેમાંની કેટલીક સુગકૃતાંગ, ઉત્તરા-ધ્યન, આવશ્યક અને આચારંગનિયુક્તિમાં પણ મળે છે. તે વિષે કાંઈક તુલના કરવી જરૂરી હોઈ નીચે કેટલીક ગાથાઓની તુલના આપવામાં આવે છે :

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રકૃતાંગ ઉત્તરા૦ અ. ૩૬ આચારાંગનિયુક્તિ

સુ. ૨૪. ગા. ૮	૨.૩.૧૯. ગા. ૧	ગા. ૭૪	ગા. ૭૩
„ „ ૯	„ „ ૨	ગા. ૭૫	ગા. ૭૪
„ „ ૧૦	„ „ ૩	ગા. ૭૬	ગા. ૭૫
„ „ ૧૧	„ „ ૪	ગા. ૭૭	ગા. ૭૬

આચારાંગનિયુક્તિ (ગા. ૭૨, ૭૬) અને ઉત્તરાધ્યયન (ગા. ૭૩) માં સ્પષ્ટ ૩૬ બેદો હોવાનું જણાવ્યું છે, છતાં ઉત્તરાધ્યયનમાં ૪૦ બેદો છે, જ્યારે આચારાંગનિયુક્તિમાં ૩૬ જ છે. અને સૂત્રકૃતાંગ અને પ્રજ્ઞાપનામાં ૪૦ બેદો છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે મૂળે ૩૬ બેદો ગણાતા હતા^{૩૪} તેમાં આ ગાથાઓમાં ચાર ઉમેરવામાં આવ્યા છે. તેથી પ્રજ્ઞાપનામાં તે ગાથાઓ અન્યગથી ઉદ્ધૃત જ માનવી પડે અને તેમાં સંશોધન થયાનું પણ માનવું પડે. સૂત્રકૃતાંગમાં પણ તે જ ગાથાઓ છે. તે ગાથાઓનું સૌથી જૂનું રૂપ આચારાંગનિયુક્તિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે એમ માનવું પડે. તે ગાથાઓ સૂત્રકૃતાંગમાં પણ ઉદ્ધૃત ધર્ષ હોય એવો સંભવ છે.^{૩૫}

નિયુક્તિઓ પ્રથમ કે દ્વિતીય આચાર્ય ભદ્રબાહુની રચના માનીએ તો પણ તેમાંની બધી ગાથાઓ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ જ રચી હોય તેવો સંભવ ઓછો છે. પણ તેમાં ઘણી સંપ્રહણીગાથાઓનો સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો હશે એમ માનવું યોગ્ય થશે. એટલે નિયુક્તિને આધારે પ્રજ્ઞાપનાના સમયનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી.

ઉત્તરાધ્યયનનું જ્વાલમ્બવિલકિત નામનું ૩૬મું અધ્યયન અને પ્રજ્ઞાપનાના પ્રથમપદની તુલના કરવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયન પછીની ભૂમિકાએ પ્રજ્ઞાપનામાં જ્વ-વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આથી ઉત્તરાધ્યયનનું તે અધ્યયન પ્રસ્તુત રૂપમાં પ્રજ્ઞાપનાથી પ્રાચીન જ છે. પરંતુ સ્વયં ઉત્તરાધ્યયનને વિષે

૩૪. મૂલાચારમાં (પ. ૮-૧૨) પણ પૃથ્વીના ૩૬ જ બેદો ગણાવ્યા છે. તેથી ગાથાઓ પણ પાઠાંતરો સાથે આવી જ છે.

૩૫. સૂત્રકૃતાંગમાં આ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત હોય એમ જણાય છે, કારણ, ‘इमाओ गाहाओ अणुमंतवाओ—’ એમ કહીને ગાથાઓ આપી છે. અને અંતે વળી ‘एयाओ एएसु भणियक्वाओ गाहाओ जाब सूकंतत्ताए विउट्ति’—એમ જણાવ્યું છે. તુલના કરી, પ્રજ્ઞાપના, સૂત્ર ૫૫ માં ‘एएसि ण इमाओ गाहाओ अणुमंतवाओ’ એ વાક્ય.

વિકાનોએ એક જ આચાર્યની કૃતિ નહીં માનતાં એને સંકલનગ્રંથ માનવા તરફ વલણ ધરાવ્યું છે. એટલે તેને આધારે પણ પ્રજ્ઞાપનાનો સમય નક્કી કરવામાં મુશ્કેલી જ છે.

પ્રજ્ઞાપના અને ઉવવાઈયમાં પણ સિદ્ધો વિષેની ગાથાઓ મળી આવે છે, જેમાંની ઉત્તરાધ્યયનમાં પણ જેવામાં આવે છે અને આવશ્યકનિયુક્તિમાં પણ છે—

પ્રજ્ઞાપના સૂ૦ ૨૧૧ ઉવવાઈય ઉત્તરા૦અ૦ ૩૬ આવ૦નિ૦(વિશે૦)

ગા. ૧૫૮	x	x	x
ગા. ૧૫૯	§ ૧૬૮	૫૬	૬૭૮ (૩૯૭૮)
ગા. ૧૬૦	§ ૧૬૯	૫૭	૬૭૯ (૩૭૭૯)
ગા. ૧૬૧	§ ૧૭૧	તુલના-૬૫	૯૬૪ (દી.) (૩૮૧૦)
ગા. ૧૬૨	§ ૧૭૦	x	૯૬૩ (દી.)
ગા. ૧૬૩	§ ૧૭૨	x	૯૬૫ (દી.) (૩૮૧૧)
ગા. ૧૬૪	§ ૧૭૩	x	૯૬૬ (દી.) (૩૮૧૨)
ગા. ૧૬૫	§ ૧૭૪	x	૯૬૭ (દી.) (૩૮૧૩)
ગા. ૧૬૬	§ ૧૭૫	x	૯૬૮ (દી.) (૩૮૧૪)
ગા. ૧૬૭	§ ૧૭૬	x	૬૮૦ (૩૮૨૮)
ગા. ૧૬૮	§ ૧૭૭	x	૬૮૧ (૩૮૨૯)
ગા. ૧૬૯	§ ૧૭૮	x	૬૮૨ (૩૮૩૫)
ગા. ૧૭૦	§ ૧૭૯	x	૬૮૩ (૩૮૩૬)
ગા. ૧૭૧	§ ૧૮૦	x	૬૮૫ (૩૮૪૭)
ગા. ૧૭૨	§ ૧૮૧ (તુલના)	તુલના-૬૭	૬૮૬ (૩૮૪૮)
ગા. ૧૭૩	§ ૧૮૨	x	૬૮૭ (૩૮૪૯)
ગા. ૧૭૪	§ ૧૮૩	x	૬૮૮ (૩૮૫૦)
ગા. ૧૭૫	§ ૧૮૪	તુલના-૬૭	૬૮૯ (૩૮૫૧)
ગા. ૧૭૬	§ ૧૮૫	x	૬૯૦ (૩૮૫૨)
ગા. ૧૭૭	§ ૧૮૬	x	૬૯૧ (૩૮૫૩)
ગા. ૧૭૮	§ ૧૮૭	x	૬૯૨ (૩૮૮૯)
ગા. ૧૭૯	§ ૧૮૮	x	૬૯૩ (૩૮૯૦)
x	§ ૧૮૯	x	x

ઉપરની તુલના ઉપરથી એક વાત યોક્કસ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયનમાં સિદ્ધો વિષેની ગાથાઓ ભૂમિકારૂપ છે અને અન્યમાં તેનો વિસ્તાર છે. આથી એ પણ

સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયનું આ પ્રકરણ, જેનો વિશેષ સંબંધ પ્રજ્ઞાપના સાથે છે, તે પ્રજ્ઞાપના કરતાં પ્રાચીન છે. ઉવવાધ્ય અને પ્રજ્ઞાપનામાં પ્રારંભ અને અંતની ગાથા વિષે વિભેદ છે. સંભવ તો વધારે એ જણાય છે કે પ્રજ્ઞાપના ઉવવાધ્ય કરતાં પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

પરંપરા પ્રમાણે નિગોદવ્યાખ્યાતા ‘કાલક’ અને ‘શ્યામ’ આચાર્ય એક મનાયા છે, કારણ, એ બંને શબ્દો એકાર્થક જ છે. પરંપરા પ્રમાણે તેઓ વીર નિર્વાણ ૩૩૫માં યુગપ્રધાન થયા અને ૩૭૬ સુધી જીવ્યા. આથી પ્રજ્ઞાપના જે તે જ કાલકની રચના હોય તો વીરનિર્વાણ ૨૩૫-૩૭૬ વચ્ચેની રચના હશે. અર્થાત્ વિક્રમ પૂર્વે ૧૩૫-૯૪, ઇસ્વીન પૂર્વે ૭૯-૩૮ વચ્ચે તે રચાયું હશે. ૩૬ પ્રથમ ભદ્રબાહુકૃત નિયુક્તિ માનવામાં આવે—અને તેમાં મૂળે જીવભેદે ઉત્તરાધ્યયન પ્રમાણે ‘૩૬’ જ સ્વીકારાયા હતા, તેમ માનવાને કારણે છે—તો પ્રજ્ઞાપના નિયુક્તિ પછીની રચના ઠરે છે. અને ઉક્ત પ્રજ્ઞાપનાના સમય સાથે પ્રથમ ભદ્રબાહુના સમયનો પણ વિરોધી નથી, કારણ, તેઓ પ્રજ્ઞાપનાના સમય કરતાં પ્રાચીન જ મનાયા છે.

પદ્મપંડાગમ તેના વિદ્યમાન રૂપે ભદ્રંત પુષ્પદંત-ભૂતબલિ એ એ આચાર્યોની રચના છે અને તેઓના સમય વીર નિર્વાણ ૬૮૩ પછી ક્યારેક થનાર ધરસેના-ચાર્ય પછી છે, એથી પ્રજ્ઞાપના પદ્મપંડાગમ પૂર્વની રચના છે તે નિશ્ચિત થાય છે. આથી કહી શકાય કે પદ્મપંડાગમમાં જે વિચારની પ્રૌઢતા અને વ્યવસ્થા તથા અનુયોગરૈલીતું અનુસરણ દેખાય છે તે તેની ઉત્તરકાલીન સ્થિતિ હોવાને કારણે છે.

નંદીસૂત્રની આગમસૂત્રીમાં પ્રજ્ઞાપનાનો ઉલ્લેખ છે અને નંદી વિક્રમ સવંત પર ૩ પૂર્વની રચના છે. આથી તેના સમય સાથે પણ પ્રજ્ઞાપનાના ઉક્ત સમયનો કશો વિરોધ નથી.

પ્રજ્ઞાપનાનું મંગલ અને પંચનમસ્કાર મંત્ર

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભમાં જે મંગલ ગાથાઓ છે તેમાં સર્વપ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર છે, પછી જિનવરેન્દ્ર ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યો છે. પદ્મપંડાગમમાં પણ ધવલાકાર પ્રમાણે પ્રારંભમાં પંચનમસ્કારમંત્રનો નિર્દેશ છે. પ્રજ્ઞાપના મૂળ સૂત્રની લખાયેલી બધી જ પ્રતોમાં પણ પંચનમસ્કારનો નિર્દેશ મળે છે. પરંતુ આચાર્ય હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ તેની વ્યાખ્યા નથી કરી તેથી તે મૂળ સૂત્રાંત-

૩૬. ડા. શાપેન્ડિયરને મતે આચાર્ય શ્યામનો સમય લગભગ ઈ. પૂ. ૬૦ છે, ઉત્તમ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૭.

ગાંત નથી એવી માન્યતા સંપાદકોની છે, જેનો નિદેશ પ્રસ્તુત આવૃત્તિના પ્રારંભમાં પૃષ્ઠ ૧ ના ટિપ્પણ્યુ ૧ માં કરવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે આવી માન્યતાનું મૂળ એ છે કે જ્યારથી પંચનમસ્કારમંત્રનું માહાત્મ્ય વધ્યું છે, ત્યારથી જૈના-ગમોની પ્રતોમાં પ્રારંભમાં તે લખવાની પ્રથા અપનાવવામાં આવી હશે. તેથી તે વસ્તુતઃ તે તે અંથના પ્રારંભમાં અંથકર્તાએ મૂક્યો છે કે નહિ તેની ચકાસણી કરવી આવશ્યક છે.

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભના મંગળનાં પ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર છે અને પછી અરિહંતને, તે તરફ પણ ધ્યાન દેવું જરૂરી છે. કારણ, પંચ નમસ્કારમાં પ્રથમ અરિહંત અને પછી સિદ્ધને નમસ્કાર છે. પ્રાચીન ઉલ્લેખો પ્રમાણે તીર્થંકરો દીક્ષા લેતી વખતે માત્ર સિદ્ધને નમસ્કાર કરે છે, તે પ્રત્યે ધ્યાન દેવામાં આવે તો મંગળપ્રથાના પ્રારંભમાં જૈનોમાં સિદ્ધને નમસ્કાર કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ હતી તેમ માની શકાય. પરંતુ તીર્થંકરોનો-અરિહંતો પ્રત્યક્ષ ઉપકારી હોવાથી પંચનમસ્કારમાં તેમને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું,^{૩૭} ત્યારથી પંચનમસ્કારને અનુસરી સામાન્ય રીતે અરિહંતને પ્રથમ વંદના કરવામાં આવે છે.

નમસ્કાર-વંદના સ્વરૂપમાં પાંચ પદ ક્રમે કેવી રીતે આવ્યાં હશે તેનો વિચાર કરીએ તો કાંઈક આપું બન્યું હશે એમ માની શકાય-તીર્થસ્થાપના થઈ ન હોય ત્યાં સુધી તો સિદ્ધો જ વંદનીય ઠરે છે. તે પ્રમાણે તીર્થંકર જ્યારે દીક્ષા લે છે ત્યારે માત્ર સામાન્ય સિદ્ધને જ નમસ્કાર કરે છે. પણ તીર્થંકરની ઉપસ્થિતિમાં અરિહંત-તીર્થંકર મહત્ત્વ પામે એ સ્વાભાવિક છે. અને જ્યારે તેઓ નિર્વાણ પામે ત્યારે સિદ્ધકોટિમાં ગણાય. છતાં, ભલે તે સિદ્ધ થઈ ગયા હોય તોપણ, આસન્ન ઉપકારી હોવાથી તેમને અરિહંત તરીકે જ યાદ કરવામાં આવે. આ પ્રકારે આપણે 'લોગરસ' સૂત્રમાં જોઈએ છીએ. અને તેનું અનુસરણ અન્ય અનેક પ્રાચીન મંગલાચરણમાં પણ જોવા મળે છે. જ્યારે આ પ્રકારે અરિહંત અને સિદ્ધ બંને વંદનીય ઠર્યાં ત્યારે અમુક સમય સુધી સિદ્ધને પરંપરા પ્રમાણે પ્રથમ યાદ કરી પછી જ અરિહંતને યાદ કરવાનું બન્યું હોય; પણ પછી એ કમ બદલાઈને અરિહંત અને સિદ્ધરૂપે અરિહંત તથા સર્વ સિદ્ધ એમ સિદ્ધમાં સર્વનો સમાવેશ કરી

૩૭. ખારવેલનો શિલાલેખ, જે ઈ. સ. પૂર્વેનો છે. તેમાં પ્રથમ અરિહંતને નમસ્કાર છે, પછી સિદ્ધને, એટલે તે પહેલાં આ પ્રથા શરૂ થઈ હશે. વળી, તેમાં આ બેને જ નમસ્કાર છે તે પણ ધ્યાન દેવા જેવી વાત છે. અશોકના શિલાલેખોના પ્રારંભમાં નમસ્કાર નથી એની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

વંદનાક્રમમા પ્રથમ અરિહંત અને પછી સિદ્ધ-આ ક્રમ ઈસ્વીસન પૂર્વમાં પ્રચલિત થઈ ગયો હતો તેમ ખારવેલના સિદ્ધાલેખથી જાણવા મળે છે. પણ આનો અર્થ એમ તો ન જ લઈ શકાય કે તે કાળે પણ માત્ર આ એક જ ક્રમ હતો. વંદના એ વ્યક્તિની રુચિનો પ્રશ્ન છે. તેથી અંથના પ્રારભમાં વંદના લખવાની અને ન લખવાની અને લખવામાં પણ કોઈ નિશ્ચિત સર્વસંમત એવા ક્રમ વિના લખવાની પ્રથાનાં દર્શન ઘણા લાંબા સમય સુધી થાય છે. તો પણ એટલું તો નક્કી થઈ શકે કે અરિહંતને સિદ્ધની પહેલાં વંદના કરવાની પણ પ્રથા ઈસ્વીસન પૂર્વમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી, જે આગળ જતાં પંચપરમેષ્ઠિમંગલરૂપે સ્થિર થઈ. જ્યારે તીર્થંકર પણ ન હોય ત્યારે તેમની પરંપરાના રક્ષક આચાર્ય અને પછી ઉપાધ્યાય-આ બંનેનું મહત્ત્વ વધે. પણ તેઓ વંદનાકોટિમાં આવે તે જ સાથે પ્રવચન યા શાસન જે લિપિમાં લખાયેલ હોય તે લિપિ પણ આદરણીય બને અને તે કારણે જ પ્રવચન કે શાસનના રક્ષક તરીકે તેમનું મહત્ત્વ ગણાય રક્ષણીય કરતાં રક્ષકનું મહત્ત્વ હંમેશાં વિશેષ ગણાતું આવ્યું છે તે ક્રમે પ્રવચન કે શાસન કે લિપિને સ્થાને તેના ધારકો-રક્ષકો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય જ વંદનીય રૂપે મહત્ત્વ પામ્યા અને તેમને પંચનમસ્કારમાં સ્થાન મળ્યું અને પ્રવચન વગેરે ગૌણ બન્યાં. છેવટે સંયતોમાંથી માત્ર સામાન્ય સાધુ જ બાકી રહેતા હતા, તેમને પણ ખરી રીતે તો શ્રાવકોની દૃષ્ટિએ, પણ છેવટે સર્વની દૃષ્ટિએ વંદનામાં સ્થાન મળ્યું-આવો કંઈક ક્રમ પંચનમસ્કારની ઘટનામાં હશે એમ માની શકાય.

નમસ્કારસૂત્ર-પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારમંત્ર-ના કર્તા કોણ, એની ચર્ચાતું ઉત્થાન આપશ્યકસૂત્રની નિર્ચુકિતમાં સર્વપ્રથમ જોવા મળે છે. પ્રથમ અધ્યયન સામાયિક નામે છે. એટલે પ્રથમ પ્રશ્ન એ થયો કે એ સામાયિક અધ્યયન કોણે કહ્યું ? શા માટે કહ્યું ? એ પ્રસંગે આચાર્ય ભદ્રબાહુએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-

તિત્થકરો કિં કારણં માસતિ સામાહ્યં તુ અજ્ઞયણં ।

તિત્થકરણામગોત્તં વદ્ધં મે વેદિત્ત્વં તિ ॥૫૨૬॥

તં ચ કથં વેતિજ્જતિ અગિલાણ ધમ્મદેસણાદીહિ ।

બજ્જતિ તં તુ ભગવતો તત્તિયમ્બોસવ્કરૂત્તાણં ॥૫૨૭॥

ગોતમમાતી સામાહ્યં તુ કિં કારણં ણિસામેન્તિ ।

ણાણસ્સ તં તુ સુંદરમગુલભાવાણ ઉવલ્લહી ॥૫૨૮॥

-વિશેષાવશ્યક, ૨૫૯૪-૯૬

સારાંશ કે તીર્થ'કર લગવાન મહાવીરે સામાયિક અધ્યયનનું એટલે કે તેના અર્થ'નું કથન કર્યું અને ગૌતમાદિ શિષ્યોએ તે સાંભળ્યું. આથી આચાર્ય ભદ્ર-બાહુને મતે સામાયિકના અર્થ'કર્તા તીર્થ'કર છે અને સૂત્રકર્તા ગણુધર છે, આમ ફલિત થાય છે.^{૩૮} અને નમસ્કાર મંગ એ સામાયિકનો પ્રારંભ છે—અથવા તે એમ કહેવાય કે શિષ્ય પ્રથમ પંચનમસ્કારમંગ વડે વંદના કરે પછી^{૩૯} તેને સામાયિક શ્રુતનો પાઠ આપવામાં આવે છે તેથી તે આવશ્યકસૂત્રમાં સામાયિક અધ્યયનના પ્રારંભમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે મૂળે તે આવશ્યકનો અંશ છે કે અન્યગથી આનીત છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્ય જિનભદ્રે આપ્યો છે કે નંદીસૂત્રમાં પંચનમ-સ્કારને પૃથક્ શ્રુતસ્કંધ ગણુવામાં આવ્યો નથી. છતાં પણ તે સૂત્ર તો છે જ. વળી, તે પ્રથમ મંગલ પણ છે, તેથી તેને સર્વસૂત્રાન્તર્ગત ગણુવો જોઈએ.^{૪૦} આ જ કારણ છે કે સર્વપ્રથમ નમસ્કારમંગની વ્યાખ્યા કર્યા પછી જ સામાયિક અધ્યયનના સૂત્રાની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે.^{૪૧} આ જ ક્રમ તેમણે પણ વિશેષાવશ્યકમાં અપનાવ્યો છે.

આચાર્ય જિનભદ્રની આ ચર્ચા ઉપરથી એક વાત તો નક્કી જણાય છે કે નમસ્કારમંગ એ માત્ર આવશ્યકસૂત્રનો જ અંશ નથી, પણ સર્વ શ્રુતની આદિમાં નમસ્કાર૩૫ મંગલ ન્યારથી શરૂ થયું ત્યારથી તેને સર્વપ્રથમ આવશ્યકમાં સ્થાન મળ્યું હશે, કારણ, શ્રુતમાં સર્વપ્રથમ સામાયિકનો જ પાઠ આપવાની પ્રથા છે અને તે આપતાં પહેલાં મંગળ-પંચનમસ્કાર જરૂરી હોવાથી તે તેના એક અંશ-રૂપે ગણાયો. પણ તે તેનો જ અંશ છે એમ નથી. પણ એ જ પ્રકારે જે કોઈ શ્રુતનો પાઠ આપવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પ્રારંભમાં તે નમસ્કાર કરવો જરૂરી હોઈ તે સર્વશ્રુતાંતર્ગત ગણાયો. આ ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય છે કે તે

૩૮. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તો બધા જ તીર્થ'કરો સામાયિકનો ઉપદેશ આપે છે—નિયુક્તિ, ગાથા ૨૩૮; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૧૬૭૬; પરંતુ વિદ્યમાન શ્રુતતા ઉપદેશક મહાવીર છે, તેથી સામાયિકના કર્તા પણ તેઓ જ છે—વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૧૫૪૪. વળી, જુઓ નિયુક્તિ, ગાથા ૮૯-૯૦; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૧૦૯૧-૯૨ ।।

૩૯. કતપંચનમોક્કારસ્સ દેન્તિ સામાહ્યં વિધિના । —વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૫.

૪૦. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, સ્વોપજ ટીકા, ગાથા ૧૦.

૪૧. એજન, ગાથા ૧૧.

કોઈ એક શ્રુતનો અંશ નથી, વળી સ્વતંત્ર શ્રુત તરીકે પણ ગણાયો નથી, પરંતુ તેનું માહાત્મ્ય તો હતું જ, ક્રમે વધતું જતું હતું, તેથી તેને શ્રુત કે સૂત્રમાં સ્થાન તો આપવું જરૂરી હતું જ. તેથી તેને સર્વશ્રુતાંતર્ગત ગણવામાં આવ્યો. આથી સૂચિત એ પણ થાય છે કે આ મંત્ર તે રૂપમાં ક્યારેક કોઈ એ રચ્યો હશે અથવા ક્રમે ક્રમે તેનું આવું રૂપ ધડાયું હશે. તેના કર્તૃત્વ વિષે કોઈ ચોક્કસ પરંપરાની નોંધ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ નિયુક્તિમાં લીધી નથી; માત્ર તેની વ્યાખ્યા પ્રસંગે જે દ્વારોની ચર્ચા જરૂરી છે તેની નોંધ લીધી છે અને તેમાં પ્રથમ દ્વાર ઉત્પત્તિ-એટલે કે નમસ્કારની ઉત્પત્તિ-અનુત્પત્તિ—ની ચર્ચા વિવિધ નયોની અપેક્ષાએ કરી છે. તેમાંથી તેનાં કર્તા કોણ, ક્યારે-એ કશું જ ફલિત થતું નથી, પણ જેમ સમગ્ર શ્રુત વિષે શાશ્વત-અશાશ્વતની ચર્ચા નય દષ્ટિએ કરવામાં આવે છે, તેમ આ નમસ્કારમંત્ર વિશે પણ નયદષ્ટિએ શાશ્વત-અશાશ્વતની ચર્ચા કરી છે.^{૪૨} અને તે બાબતમાં આચાર્ય જિનભદ્રે વિસ્તૃત લાભ્ય રચ્યું છે. એટલે કે આમાં તો દાર્શનિક દષ્ટિએ શબ્દનિત્યાનિત્યની ચર્ચા જ મુખ્ય ભાગ લખવે છે. તેની ઉત્પત્તિમાં સમુદ્ધાન, વાચના, લઘિ^{૪૩} એ ત્રણ નિમિત્તોમાંથી મુખ્ય ક્યું તેની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા લાભ્યમાં જેવા મળે છે. તે ચર્ચા પણ નય-દષ્ટિએ જ કરવામાં આવી છે.^{૪૪} એટલે મુખ્ય પ્રશ્ન તે મંત્ર રચ્યો કોણ અને ક્યારે રચાયો તે અજ્ઞાત જ રહે છે. અથવા તો સામાન્ય રીતે કહેવાય કે અર્થો-પદ્દેશ ભગવાન મહાવીરે આપ્યો અને સૂત્રરૂપે ગણધરોએ રચ્યો, કારણ આ જ બાબત સમગ્ર શ્રુતના કર્તૃત્વ અંગે સામાન્ય છે. તાત્પર્ય કે, આચાર્ય જિનભદ્રને મતે, અન્ય શ્રુતના કર્તાથી કોઈ જુદા કર્તા નમસ્કારમંત્રના નથી, કારણ, તે સર્વશ્રુતાભ્યન્તર છે.

પરંતુ મહાનિશીથ (અધ્યયન ૫), જેનો ઉદ્ધાર આચાર્ય હરિભદ્રે કર્યાનું મનાય છે, તેમાં આ મંત્રના ઉદ્ધારની (કર્તૃત્વની નહિ) ચર્ચા છે અને તેના ઉદ્ધારનો યશ^{૪૫} આર્ચ વજ્રસ્વામીને આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત

૪૨. આવશ્યકનિયુક્તિ, ગાથા ૬૪૪-૪૬; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૩૩૩૫-૩૭ અને તે ગાથાઓની લાભ્યગાથાઓ વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૩૩૩૮ થી જેવી.

૪૩. આવશ્યકનિયુક્તિ, ગાથા ૬૪૬; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૩૩૩૭.

૪૪. વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૩૩૫૭ થી.

૪૫. 'ધ્યાન દેવું' જરૂરી છે કે આર્ચ વજ્ર નમસ્કારમંત્રના ઉદ્ધારક મનાયા છે. તેનું કર્તૃત્વ તો વૃદ્ધપરંપરા પ્રમાણે તીર્થંકર-ગણધરોનું જ છે, જે નિયુક્તિ લાભ્યમાં પણ છે.

તો એ છે કે આચાર્ય હરિભદ્ર પછી થનાર ધવલાટીકાકારને મતે તે નમસ્કારનાં કર્તા પુષ્પદંતાચાર્ય^{૪૬} ઠરે છે. આ પરંપરા ધવલાકાર પૂર્વેના કોઈ અંથમાં અસ્તિત્વમાં હતી કે નહીં તે જાણવાનું સાધન નથી, પણ સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે ધવલાકાર સમક્ષ પદખંડાગમની જે પ્રત હશે તેમાં આદિમાં પંચનમસ્કાર લખાયેલ હશે, તેથી તેને અંથકર્તા દ્વારા નિબદ્ધ મંગલ માનીને આચાર્ય વીરસેને તેનું કૃતૃત્વ પુષ્પદંતાચાર્યનું છે એમ માની લીધું છે. સંભવ છે કે તેમની સમક્ષ તે ખાખતની કોઈ પરંપરા હોય. પણ તે વિળેનું સચન અન્યગ મળતું નથી. આ ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય છે કે આ મંગ મૂળે આગમ એટલે કે અંગ આગમમાં હતો નહીં, તેની રચના અંગરચના પછી ક્યારેક થઈ છે. તે કોણે રચ્યો તે મતભેદનો વિષય છે. માહાત્મ્યને કારણે તેને સર્વશ્રુતાભ્યંતર ગણીને આચાર્ય જિનભદ્રે નિયુક્તિને અનુસરીને તીર્થંકર-ગણધરોને કર્તા ઠરાવ્યા છે; જ્યારે વીરસેને આચાર્ય તેના કર્તા તરીકે. આચાર્ય પુષ્પદંતને જણાવે છે. આચાર્ય અલયદેવ તો ભગવતીના પ્રારંભમાં ઉપસ્થિત પંચનમસ્કારમંગને ભગવતીસૂત્રનો પ્રારંભ માને છે, તેથી તે મંગની ટીકા પણ કરે છે.

પ્રથમ પદ : જીવ અને અજીવના પ્રકારો

અજીવનિરૂપણ

પ્રજ્ઞાપનામાં પ્રથમ પદમાં જ જૈનદર્શનસંમત મૌલિકી તત્ત્વોની વ્યવસ્થા ભેદ-પ્રભેદો ખતાવીને કરવામાં આવી છે. અને ત્યાર પછીનાં પદોમાં તે જ તત્ત્વોનું વિશદ રૂપે નિરૂપણ આવે છે. નિરૂપણપદ્ધતિ સમગ્ર અંથમાં ભેદ-પ્રભેદો ખતાવીને જ કરવામાં આવી છે. તે અનુસારે પ્રજ્ઞાપના એટલે કે નિરૂપણને એ

૪૬. ધવલાટીકા, પુસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૪૧. આ ખાખતની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ, ધવલાટીકાની પ્રસ્તાવના, પુસ્તક ૨, પૃષ્ઠ ૩૩-૪૧. અહીં એક ભ્રમનિવારણ આવશ્યક છે : ધવલાની આ પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે ભગવતીસૂત્રના પ્રારંભમાં પંચમ પદ 'જમો લોણ સન્વસાહૂળં' ને બદલે 'જમો બંમીણ એવો પાઠ છે, પરંતુ વસ્તુતઃ ઉક્ત પંચમ પદ તેમાં છે જ, ઉપરાંત આહી લિપિને નમસ્કાર છે.

વિભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યું છે : જીવ અને અજીવની પ્રજ્ઞાપના (સૂત્ર ૩). પ્રથમ અજીવપ્રજ્ઞાપના. (સૂત્ર ૪-૧૩) એટલા માટે કરી છે કે તે વિષેનું વક્તાવ્ય થોડું છે અને પછીના સમગ્ર ગ્રંથમાં, થોડા અપવાદ સિવાય, સર્વત્ર જીવો સંબંધી જ સમગ્ર ભાવે વિવિધ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અજીવના નિરૂપણમાં રૂપી અને અરૂપી અજીવના ભેદો કરીને તેનું વિવરણ છે. રૂપીમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સમાવેશ છે અને અરૂપીમાં આકાશનાં ધર્માસ્તિકાયાદિ તત્ત્વોનો. એક વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે પ્રસ્તુતમાં મૌલિક ભેદોના નિરૂપણ પ્રસંગે દ્રવ્ય, તત્ત્વ કે પદાર્થ જેવાં સામાન્ય નામોનો ઉપયોગ નથી કરવામાં આવ્યો; તે આ ગ્રંથની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ એ ત્રણને તે તે ઉપરાંત દેશ અને પ્રદેશના ભેદોમાં પણ વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. તેમનું લક્ષણ શું છે તે તો સમગ્ર ગ્રંથમાં ક્યાંય જણાવ્યું નથી. તે ત્રણ સાથે જોડાયેલ અસ્તિકાય-શબ્દનો અર્થ પણ મૂળ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતો નથી. પણ અદ્વાસમય સાથે અસ્તિકાય શબ્દ જોડાયેલો નથી, તે ઉપરથી તે બન્નેનો ભેદ તે બાબતમાં છે, એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. વળી, મૌલિક ભેદ જીવ સાથે પણ પ્રસ્તુતમાં અસ્તિકાય શબ્દનો પ્રયોગ નથી, પણ એનો અર્થ એ નથી કે જીવના પ્રદેશો ગ્રંથકારને અભિમત ન હતા. પાંચમા પદમાં જીવના પ્રદેશોને લઈને વિચાર છે જ (સૂત્ર ૪૪૦ આદિ).

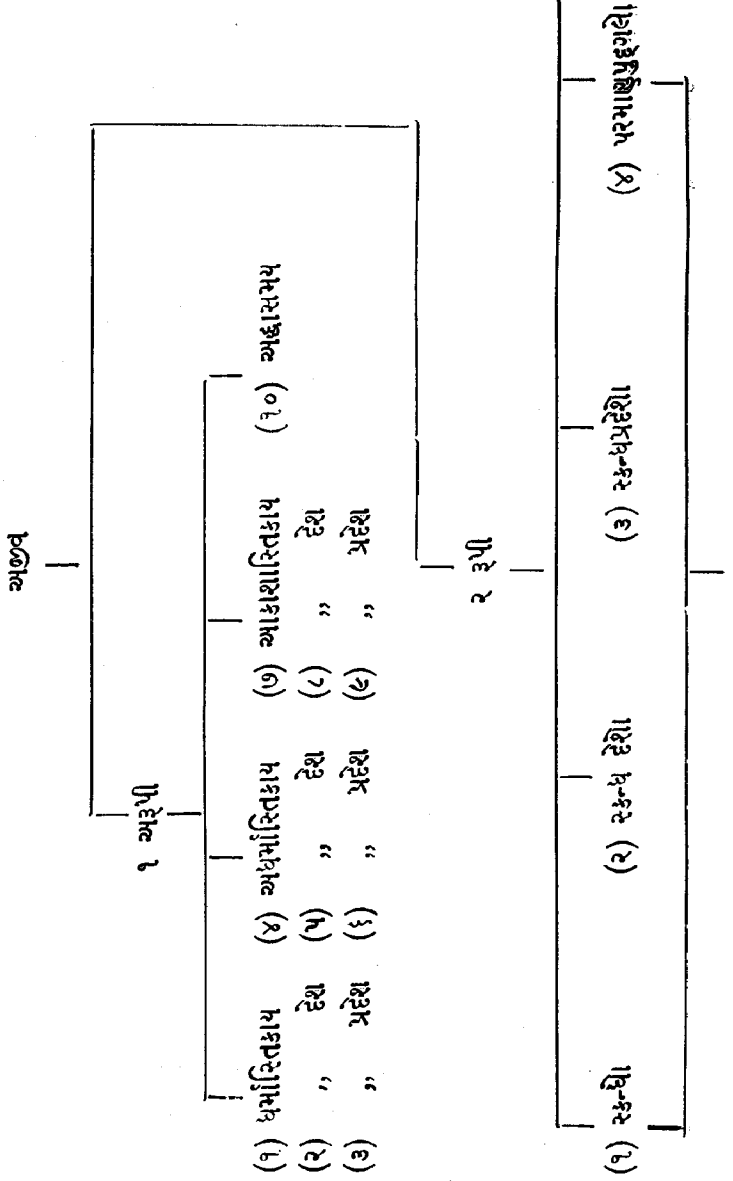
વળી, પ્રસ્તુત પ્રથમ પદમાં જીવ અને અજીવના મૌલિક ભેદો જેને કહેવામાં આવ્યા છે તેમને જ પાંચમા વિશેષ પદમાં જીવપર્યાયો અને અજીવ-પર્યાયો એવા નામથી અને તેરમા પદમાં પરિણામ નામથી જણાવવામાં આવ્યા છે.^૧ પ્રથમ પદમાં નારક આદિ જે જીવ ભેદો છે, તેમને પાચમામાં અને તેરમામાં ક્રમે જીવપર્યાયોમાં અને જીવપરિણામોમાં સમાવિષ્ટ કર્યા છે,^૨ અને પ્રસ્તુત પ્રથમ પદમાં જે રૂપી અને અરૂપી તથા તેના જે ભેદ-પ્રભેદો છે તેમને અજીવ પર્યાયોને નામે પાંચમા પદમાં ઓળખાવ્યા છે.^૩

૧. સૂત્ર ૪૩૮.

૨. સૂત્ર ૪૩૯ થી.

૩. સૂત્ર ૫૦૦ થી. બન્ને પદના વિષયમાં શો ભેદ છે તેની ચર્ચા આગળ કરવામાં આવી છે.

અજીવના ભેદ-પ્રભેદોના નકશો નીચે પ્રમાણે છે :—

(१) वस्तुपरिच्युत	(२) गंधपरिच्युत	(३) रसपरिच्युत	(४) रूपशरिच्युत	(५) संस्थान- परिच्युत
१. कृष्णवर्ण- परिच्युत	१. सुरबिगंध- परिच्युत	१. तिक्ततरस- परिच्युत	१. कर्कशरस- परिच्युत	१. परिमंडक- संहाल्यपरिच्युत
२. नीलवर्ण- परिच्युत	२. कुरबिगंध- परिच्युत	२. कटुकतरस- परिच्युत	२. मृदुरस- परिच्युत	२. वृतास- परिच्युत
३. लोहितवर्ण- परिच्युत	२ + परिच्युत	३. अथायरस- परिच्युत	३. शुक्ररस- परिच्युत	३. त्र्यस- परिच्युत
४. हारिद्वर्ण- परिच्युत	परिच्युत	४. आम्बरस- परिच्युत	४. लघुकरस- परिच्युत	४. यतुरससंहाल्य- परिच्युत
५. शुक्लवर्ण- परिच्युत	परिच्युत	५. मधुररस- परिच्युत	५. शीतरस- परिच्युत	५. आयतसंहाल्य- परिच्युत
— ५ +	— ५ +	— ५ +	६. उष्णरस- परिच्युत	— ५
			७. दिनग्धरस- परिच्युत	
			८. रक्षरस- परिच्युत	
			— परिच्युत	
			८ +	

$$५ + २ + ५ + ८ + ५ = २५$$

જે રૂપી પદાર્થ કૃષ્ણ વર્ણમાં પરિણત હોય તે એ ગંધ, પાંચ રસ. આઠ સ્પર્શ અને પાંચ સંસ્થાન—સર્વ મળી (૨ + ૫ + ૮ + ૫ = ૨૦) કાળક્રમે કરી ૨૦ પ્રકારે પરિણત થાય છે, તેથી કૃષ્ણ વર્ણના ૨૦ પરિણામો થાય. તે જ પ્રમાણે શેષ નીલાદિ વર્ણના પણ પરિણામો સંભવે. તેથી $૫ \times ૨૦ = ૧૦૦$ વર્ણપરિણામોના ભેદ થાય. તે જ પ્રમાણે ગંધ વગેરેના પરિણામો સમજી લેવાના. એટલે

૫ વર્ણ	$\times ૨૦$	શેષ ગંધાદિ	= ૧૦૦
૨ ગંધ	$\times ૨૩$	શેષ વર્ણાદિ	= ૪૬
૫ રસ	$\times ૨૦$	શેષ વર્ણાદિ	= ૧૦૦
૮ સ્પર્શ	$\times ૨૩$	વર્ણાદિ	= ૧૮૪
૫ સંસ્થાન	$\times ૨૦$	શેષ વર્ણાદિ	= ૧૦૦

૫૩૦

પુદ્ગલના આ ૫૩૦ પ્રકારના પરિણામો મૂળ સૂત્રમાં (૯-૧૩) એકેકનું નામ દઈને ગણાવવામાં આવ્યા છે. ટીકાકાર આ ભેદોનું પારિભાષિક નામ 'વર્ણાદિનો પરસ્પર સંબંધ' એવું આપે છે (ટીકા, પત્ર ૧૩ અ). આમાં વર્ણાદિ કુલ ૨૫ છે; તેમાં સ્પર્શ આઠ છે. તેના સંવેધમૂલક ભેદો બીજા કરતાં વધારે છે, તેનું કારણ એ છે કે કોઈ એક કર્કશ સ્પર્શનો પરિણામ પણ બીજા છ સ્પર્શના પરિણામો ધરાવી શકે છે; માત્ર પોતાનાથી વિરોધી પરિણામ ધરાવી શકતો નથી, જેમ કે કર્કશ પરિણામ હોય ત્યારે મૃદુ પરિણામને ધરાવી શકે નહિ. પરંતુ કૃષ્ણવર્ણ પરિણામ બીજા કોઈ વર્ણના પરિણામને ધરાવી શકતો નથી. એ જ ન્યાય બીજા ગંધ આદિ પરિણામને પણ લાગુ પડે છે.

પ્રસ્તુતમાં ટીકાકાર સ્પષ્ટીકરણ કરે છે (પત્ર ૧૭ વ.) કે પરિણામો સ્કંધની અપેક્ષાએ પણ છે. અને સ્કંધમાં તો અમુક અંશમાં કૃષ્ણ પરિણામ હોય તો બીજા અંશમાં અન્ય વર્ણના પરિણામો પણ સંભવે છે. અને તે દષ્ટિએ તો ભંગો અધિક થવા જોઈએ. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં તે ગણવામાં નથી આવ્યા એટલે વ્યવહાર દષ્ટિએ જેને કાળો સ્કંધ કહેવામાં આવે, જેમ કે શરીરમાં આંખનો અમુક ભાગ, તેવા સ્કંધની અપેક્ષાએ આ ભંગો સમજવાના છે. વળી, આ જે સંખ્યા ભંગોની છે તે પણ પરિસ્થૂલ ન્યાયની અપેક્ષાએ જ સમજવાની

છે, કારણ, એક કાળો વર્ણ પણ અનંત પ્રકારનો હોય છે. તેવા ભેદોને અહીં ધ્યાનમાં લીધા નથી.

પુદ્ગલના આ પ્રકારના પરિણામોના કાળનો વિચાર મૂળમાં નથી, પણ ટીકાકાર સ્પષ્ટ કરે છે (પત્ર ૧૮ બ) કે તે જઘન્યથી એક સમય સુધી ટકી શકે છે અને ઉત્કૃષ્ટે અસંખ્ય કાળ સુધી ટકી શકે છે. પરિણામના કાળનો ખુલાસો એટલા માટે જરૂરી છે કે પરિણામ શબ્દ બૌદ્ધ પિટકમાં પણ વપરાયો છે, પણ પરિણામના સમયની મર્યાદા જૈન અને બૌદ્ધોની જુદી છે. બૌદ્ધોના પ્રાચીન અભિધર્મને ધ મતે જ્ઞાનપરિણામ ત્રણ ક્ષણ ટકે છે, જ્યારે રૂપપરિણામ ૫૧ ક્ષણ ટકે છે; પછી તેનો અવશ્ય નાશ થાય છે. વળી, પરિણામના નાશ સાથે સ્વયં વસ્તુનો નાશ થાય છે કે નહીં એ પણ પ્રશ્ન છે. બૌદ્ધ સિવાયના જૈન અને બીજા પરિણામવાદીઓ વસ્તુનો નાશ નથી માનતા, પણ માત્ર પરિણામનો નાશ માને છે; જ્યારે બૌદ્ધો વસ્તુ અને તેના પરિણામમાં ભેદ નથી કરતા, તેથી પરિણામના નાશ સાથે તે વસ્તુ પણ સર્વથા નષ્ટ થાય છે અને નવી જ વસ્તુ તેને આધારે (તં પ્રતીત્ય) ઉત્પન્ન થાય છે તેમ માને છે. વળી, મહાયાનમાં તો વસ્તુની ક્ષણિકતા જ એટલે કે તેની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો એક જ કાળ છે, તેમ પછીથી માનવામાં આવ્યું, આથી તેમને મતે પરિણામ એ ક્ષણિક જ સિદ્ધ થાય છે. વળી, જૈન દર્શનની માન્યતાથી નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનોની વિશેષતા એ છે કે રૂપરસાદિને તેઓ વસ્તુના પરિણામ નહીં પણ વસ્તુથી અત્યંત ભિન્ન ગુણો માને છે; જ્યારે જૈન મતે વસ્તુથી રૂપરસાદિને કથયિત્ અભેદ પણ છે. આથી પરિણામની પરિભાષામાં રૂપરસાદિનું પ્રસ્તુતમાં જે નિરૂપણ છે તે જૈન દર્શનના તે સંબંધી સ્થિર થયેલા વિચારને અનુરૂપ જ છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં મૂળમાં વર્ણપરિણયા (વર્ણપરિણતા:), ગંધપરિણયા (ગન્ધપરિણતા:) ઇત્યાદિ પ્રયોગ છે. તેનો અર્થ આચાર્ય મહાયગિરિ પ્રસાણે—“વર્ણતઃ પરિણતાઃ વર્ણપરિણામમાજ્ઞ ઇત્યર્થઃ ૧.....પરિણતા ઇત્યતીતકાલનિર્દેશો વર્તમાનાનાગતકાલોપલક્ષણમ્...તતો વર્ણપરિણતા ઇતિ વર્ણરૂપતયા પરિણતાઃ પરિણમન્તિ પરિણમિષ્યન્તીતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ૧ એવં ગન્ધરસપરિણતા ઇત્યાદ્યપિ ભાવનીયમ્ ૧” ટીકા, પત્ર ૧૦. સારાંશ

૪. અભિધર્મત્થસંગ્રહો, ૪. ૮.

કે પુદ્ગલો તે તે રસાદિરૂપે પરિણામને પામે છે. એટલે કે પુદ્ગલોના એ અધા પરિણામો છે.

પ્રસ્તુતમાં જે પરિણામો અભિપ્રેત છે, તે અધાનો જ ઉદ્દેશ્ય પાંચમા પદમાં પર્યાય શબ્દથી થયેલ છે. વળી, તે પદનું નામ તો વિશેષપદ છે, છતાં બેદો બતાવતી વખતે વિશેષ શબ્દને બદલે પર્યાય શબ્દનો પ્રયોગ છે. વળી, તેરમા પદમાં તે જ અધાને ‘પરિણામ’ નામે ઓળખાવ્યા છે. તો વિચારવાનું એ છે કે પરિણામ, વિશેષ અને પર્યાય—એ શબ્દો લિન્નાર્થક છે કે એકાર્થક ?

આચાર્ય મલ્લયગિરિ પ્રમાણે તો પુદ્ગલ દ્રવ્યોની જે વિવિધ અવસ્થાઓ છે, તે પરિણામો છે એમ ઉક્ત વ્યાખ્યા ઉપરથી ક્લિત થાય છે. પાંચમા વિશેષપદનો કશો જ અર્થ પદોની ગણતરી સમયે (સૂત્ર ૨) આચાર્ય મલ્લયગિરિ કરતા નથી. અને પાંચમા પદના પ્રારંભમાં તે પર્યાયપદ હોય એમ જ વ્યાખ્યા શરૂ કરે છે. એટલે કે તેમને મતે વિશેષ અને પર્યાય એકાર્થક જ છે. અને સૂત્રકારને મતે પણ તેમ જ છે, કારણ, પ્રારંભમાં પ્રજ્ઞાપનાનાં ૩૬ પદો (સૂત્ર ૨) ગણાવ્યાં ત્યારે પદનું નામ ‘વિશેષ’ આપ્યું. પણ પાંચમા પદનો પ્રથમ પ્રશ્ન છે “કદ્વિહા ણં મતે પજ્જવા પણ્ણતા ?” (સૂત્ર ૪૩૮)—આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સૂત્રકાર પર્યાય અને વિશેષને એકાર્થક માને છે. આ જ વસ્તુને પર્યાય શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય મલ્લયગિરિ કહે છે—“તત્ર પર્વાયા ગુણા વિશેષા ધર્મા હત્યનર્થાન્તરમ્” ટીકા, પત્ર ૧૭૯. પ્રસ્તુતમાં પર્યાયનો સમાનાર્થક શબ્દ ‘ગુણ’ પણ આચાર્યે જણાવ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રથમ પદમાં રસ વગેરે, જેને ખીજા દાર્શનિકો ‘ગુણ’ કહે છે, તે પણ ખરી રીતે તો પર્યાય જ છે. કારણ, પ્રથમ પદમાં તેનો સંબંધ પરિણામ સાથે છે, એ તો સ્પષ્ટ છે. આથી સૂત્રકારને મતે પરિણામ, પર્યાય, ગુણ અને વિશેષ એ અધા શબ્દો સમાનાર્થક છે. બૌદ્ધો રૂપરસાદિને ‘ધર્મ’ શબ્દથી ઓળખાવે છે તેથી તેનો પણ સમાવેશ પર્યાયના સમાનાર્થક શબ્દોમાં કર્યો છે.

પ્રસ્તુતમાં આચાર્ય મલ્લયગિરિએ ગુણ અને પર્યાયને સમાનાર્થક શબ્દો જણાવ્યા છે, પરંતુ પર્યાય અને ગુણ જુદા છે કે એક છે એ વિષેનો વિવાદ છે અને તેના મૂળમાં ઉત્તરાધ્યયન, અં ૨૮, ગાં ૫ માં દ્રવ્ય. ગુણ અને પર્યાયનો પૃથક્ ઉદ્દેશ્ય અને તે પછી ત્રણેનાં લક્ષણો કર્યા છે તે, અને ‘ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનું સૂત્ર (પ.૩૧) હોય એમ જણાય છે.

કારણ સ્વયં ઉમાસ્વાતિએ ભાષ્યમાં તેની જે વ્યાખ્યા કરી છે, તેમાં તદુમયં યત્ર વિચલે સદ્ દ્રવ્યમ્ (પ.૩૭) એમ જણાવ્યું છે. તેથી તેમને મતે ગુણ અને પર્યાય જુદા ઠરે છે. પરંતુ ટીકાકાર સિદ્ધસેને તેા “વસ્તુતઃ પર્યાયા ગુણા ઇત્યૈકાત્મ્યમ્”—એવી વ્યાખ્યા કરીને આચાર્ય મલયગિરિનેા માર્ગ સરલ કરી આપ્યો છે. ગુણ અને પર્યાયની સમગ્રલાલે ચર્ચા માટે સન્મતિતર્ક પ્રકરણ ભાગ પ. પૃ. ૬૩૧, ટિપ્પણ નં. ૪ જેવું જરૂરી છે. વળી, ગુણ શબ્દના દ્રવ્યાદિ નિરૂપેા વિષે આચાર્યાંગ નિર્ચુકિત, ગા. ૧૬૯ થી જેવી જરૂરી છે.

પણ એક પ્રશ્ન થાય કે તેા પછી પ્રથમ પદ અને પાંચમા પદનેા વિષય એમ કેમ નહિ ? પ્રથમ પદની પાંચમા પદમાં પુનરાવૃત્તિ શા માટે ન માનવી ? આનેા ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ પદમાં દ્રવ્ય મુખ્ય છે; તે તે પર્યાયોરૂપે પરિણત દ્રવ્યોની ગણતરી પ્રથમ પદમાં છે; જ્યારે પાંચમા પદમાં તે તે દ્રવ્યના પર્યાયોની ગણતરી છે. આ પ્રકારે પાંચમા પદના વિષયનું પુનરાવર્તન નથી.

પ્રસ્તુત જીવ-અજીવપણણવણા સાથે ઉત્તરાધ્યયનના જીવાજીવવિલકિત અને મૂલાચારના પંચાચાર અધિકારગત જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ સરખાવવા જેવું છે. મૂલાચારમાં પ્રથમ જીવનું નિરૂપણ કરીને પછી જ અજીવનું નિરૂપણ છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપના અને ઉત્તરાધ્યયનમાં પ્રથમ અજીવ અને પછી જીવનું નિરૂપણ છે, મૂલાચારમાં પણ પ્રજ્ઞાપના અને ઉત્તરાધ્યયનની જેમ જીવોના સંસારી અને સિદ્ધ એવા ભેદ કર્યા છે, પરંતુ સિદ્ધના પ્રભેદો કરવામાં આવ્યા નથી. પ્રજ્ઞાપનામાં તીર્થંકરસિદ્ધ આદિ ૧૫ ભેદો સિદ્ધના છે, પરંતુ ઉત્તરાધ્યયનમાં એટલા ભેદ નથી, જે નોચેની તુલના પરથી જણાશે :

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ૧૬-૧૭

ઉત્તરા૦, અ. ૩૬, ગા. ૫૦ થી

(અ) ૧. તિત્થ	×
૨. અતિત્થ	×
૩. તિત્થગર	×
૪. અતિત્થગર	×
૫. સયંજુદ્ધ	×
૬. પત્તોયજુદ્ધ	×
૭. જુદ્ધખેાહિય	×
૮. ઇત્થીલિંગ	ઇત્થી

૯. પુરિસલિંગ
૧૦. નપુંસકલિંગ
૧૧. અલિંગ
૧૨. અણ્ણલિંગ
૧૩. ગિહિલિંગ
૧૪. ઝેગ
૧૫. અણેગ

- પુરિસ
નપુંસગ
સલિંગ
અન્નલિંગ
ગિહિલિંગ

{ ગા૦ પર માં લિંગભેદે એક સમયમાં
સિદ્ધ થનારની સંખ્યા ગણાવી છે.

(બ) પ્રથમસમય આદિ

×

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઉત્તરાધ્યયનના અં ૩૬ પછી જ પ્રજાપના રચાયું છે.

જીવના ભેદ-પ્રભેદો

સિદ્ધના ભેદો

પ્રસ્તુતમાં જે જીવના ભેદ-પ્રભેદોની ગણતરી છે તે પ્રમાણે જીવો સર્વ કાળમાં અસ્તિત્વમાં હોય છે એમ સમજવાનું છે. અહીં જણાવેલ એક પણ ભેદથી શૂન્ય કચારેય પણ લોક હતો નહીં, હશે નહિ અને છે પણ નહિ.

જીવોના મુખ્ય બે ભેદ છે—સંસારીય અને સિદ્ધ (સૂત્ર ૧૪), સિદ્ધ એટલે મૌક્ષને પામનાર—મુક્ત. આમાંથી સિદ્ધના ભેદોનો જે ગણતરી છે તેમાં ખરી રીતે એ ભેદો સિદ્ધના નથી પણ સમયની અપેક્ષાએ એટલે કે તે તે જીવ સિદ્ધ થયાને—મોક્ષ પામ્યાને—કેટલો સમય થયો તેની ગણતરીની દૃષ્ટિએ ભેદો કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં જે સિદ્ધોનો તે અવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યાને હજી પ્રથમ સમય જ છે તેઓ જે પરિસ્થિતિને અનુસરીને સિદ્ધ થયા હોય તેને ધ્યાનમાં રાખીને તેમના પંદર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે (સૂત્ર ૧૬). એ પંદર ભેદો પરસ્પર અત્યંત વ્યાવૃત્ત છે એમ નથી સમજવાનું. પણ પ્રથમ સમય વીત્યા પછી તે માત્ર કાળની ગણતરી જ મુખ્ય રહે છે. આથી પ્રથમ સમયના સિદ્ધોનું પારિભાષિક નામ છે—અગંતરસિદ્ધ = અનન્તરસિદ્ધ = પ્રથમસમયસિદ્ધ; અને જેને એ સમય કે તેથી વધારે સમય થયા હોય તે બધા પરંપરસિદ્ધ = પરમ્પરસિદ્ધ કહેવાય

૫. સંસારસમાવળ્ણજીવ = સંસારસમાપન્નજીવ ।

૬. અસંસારસમાવળ્ણજીવ = અસંસારસમાપન્નજીવ ।

છે. આ પરંપરસિદ્ધોના તો અનંત ભેદો થઈ શકે છે, કારણ, અનંત સમયથી સિદ્ધો થતા આવ્યા છે (સૂત્ર ૧૭).

અનંતરસિદ્ધોના જે પંદર ભેદ (સૂત્ર ૧૬) ગણાવવામાં આવ્યા છે, તેથી એક બાબત સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થાય છે કે જીવ કોઈ પણ ગુરુના ઉપદેશ વિના પણ મુક્ત થઈ શકે છે. તેને વેશનું અધન નથી, ભ્રમનું અધન નથી; ગમે તે વેશમાં હોય તોપણ તે મુક્તિ પામી શકે છે. સ્ત્રી હોય કે પુરુષ ભ્રમનો હોય તો પણ મુક્તિ પામી શકે છે. જૈનધર્મનું આ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે. ધર્મને કોઈ નામ આપવામાં આપવામાં આવ્યું નથી કે અમુક ધર્મની શ્રદ્ધા હોય તો જ તેને મુક્તિ મળે, અન્યથા નહિ, એવું કોઈ આધક તત્ત્વ આમાં નથી. જૈનધર્મની સ્થાપના થઈ. અર્થાત્ ભગવાન ઋષભદેવે તીર્થની સ્થાપના કરી, તે પહેલાં પણ જે સિદ્ધ થયા તે અતીર્થસિદ્ધ કહેવાય છે. જૈનધર્મમાં પ્રચલિત જે વેશ છે તે વિના પણ સિદ્ધ થનાર અન્યલિંગસિદ્ધ તરીકે માન્ય છે. વળી, સાધુનો વેશ સ્ત્રીકાર્યો ન હોય અને ગૃહસ્થના વેશમાં રહ્યા હોય છતાં પણ સિદ્ધ થયા હોય તેમને મિહિલિંગ સિદ્ધ = મૃહિલિંગસિદ્ધ કહ્યા છે. આમ જૈનધર્મનું જે તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે તે આથી ફલિત થાય છે.

જૈનધર્મના મુખ્ય બે સંપ્રદાયો છે. તેમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાય તો સ્ત્રીનો પણ મોક્ષ માને જ છે, પણ દિગંબર સંપ્રદાય, નગ્નતાના આગ્રહને કારણે, સ્ત્રીના મોક્ષનો નિષેધ કરવા લાગ્યો. આ નિષેધ પ્રારંભમાં હતો નહિ તેની સાક્ષી દિગંબર સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતગ્રંથ ષટ્પદાગમમાં છે. પરંતુ શ્વેતાંબર સાથેના વાદવિવાદને પરિણામે, વસ્ત્રના સદંતર અસ્વીકારના પરિણામ સ્વરૂપે, આચાર્ય કુંદકુંદ અને ખીબ્બઓ સ્ત્રીમોક્ષનો નિષેધ કરવા લાગ્યા. પરિણામે ષટ્પદાગમની ધવલા ટીકામાં તેનો પડઘો પડ્યો અને મૂળની વ્યાખ્યા જુદી જ રીતે થવા લાગી અને સામે પક્ષે સ્ત્રીમોક્ષનું સમર્થન પણ થવા લાગ્યું. આચાર્ય મલયગિરિ પ્રસ્તુત સૂત્ર (સૂત્ર ૧૬)ની ટીકા (પત્ર ૨૦ બ) માં સ્ત્રીમોક્ષનું સમર્થન વિસ્તારથી કરે છે, કારણ, મૂળમાં ઇત્થીલિંગસિદ્ધા એવો એક ભેદ પણ સિદ્ધોના ખતાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પંદર ભેદમાં સયંબુદ્ધસિદ્ધ, પત્તેયબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોહિયસિદ્ધ એવા ત્રણ ભેદોનો ઉલ્લેખ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે. નંદીચૂર્ણને આધારે આચાર્ય મલયગિરિએ જે વિવરણ આપ્યું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે : સયંબુદ્ધ = સ્વયંભુદ્ધ તે છે, જેઓ કોઈ પણ બાહ્ય પ્રત્યય = કારણ વિના યોધિને

પ્રાપ્ત કરે છે; આંતરિક કારણ જાતિસ્મરણ સંભવે છે. આ સ્વયંશુદ્ધના બે પ્રકાર છે : એક તે, જેઓ તીર્થંકર હોય છે; અને બીજા તે, જે તીર્થંકર નથી હોતા. પ્રસ્તુતમાં એટલે કે સિદ્ધના બેદોમાં તીર્થંકર સિવાયના જે સ્વયંશુદ્ધ છે તે અભિપ્રેત છે, કારણ, તીર્થંકરદ્વિનો ઉલ્લેખ આ પંદર ભેદમાં થયેલો જ છે. સ્વયંશુદ્ધ બાહ્ય કારણ વિના પ્રતિબોધ પામે છે, પણ પ્રત્યેકશુદ્ધ બાહ્ય કારણથી પ્રતિબોધ પામે છે. તેઓ એકલા વિચરતા હોઈ પ્રત્યેકશુદ્ધ કહેવાય છે; ગચ્છવાસીની જેમ તેઓ સમૂહમાં વિચરતા નથી. સ્વયંશુદ્ધ અને પ્રત્યેકશુદ્ધ વચ્ચે બોધિમાં કારણકૃત ઉક્ત મુખ્ય ભેદ છે. ઉપરાંત, ઉપધિ—ઉપકરણ, લિંગ—વેશ અને શ્રુતની અપેક્ષાએ પણ બંનેમાં ભેદ છે, તે એ કે પાત્રાદિ બાર પ્રકારની ઉપધિ સ્વયંશુદ્ધને હોય છે, પણ પ્રત્યેકશુદ્ધને જન્મન્યથી બે ઉપધિ—ઉપકરણ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટે નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય છે. તેમાં પ્રાવરણનો—વસ્ત્રનો સમાવેશ થતો નથી. સ્વયંશુદ્ધને બોધિ પ્રાપ્ત થયાં પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન હોય અને ન પણ હોય તેમ બને. જે શ્રુત હોય અને બોધિ પ્રાપ્ત થાય તો તેઓ ગુરુ પાસે જઈ ને વેશનો સ્વીકાર કરે છે, અથવા દેવતા આવીને તેમને વેશ સમર્પિત કરે છે.^૭ આવા સ્વયંશુદ્ધ પોતાની ઈચ્છા હોય તો ગચ્છમાં રહે છે, અન્યથા એકલા પણ વિચરે છે. અને જે બોધિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં આ પ્રકારના સ્વયંશુદ્ધને શ્રુતનો બોધ ન હોય તો તે અવશ્ય ગુરુ પાસે જાય છે અને વેશનો સ્વીકાર કરીને ગચ્છમાં અવશ્ય રહે છે, એકલા વિચારતા નથી. સ્વયંશુદ્ધને ઉપર પ્રમાણે શ્રુતના સંભવ વિષે વિકલ્પ છે, પણ પ્રત્યેકશુદ્ધને તો બોધિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં શ્રુતનો બોધ હોય જ છે. અને તે જન્મન્યથી અગિયાર અંગના જ્ઞાતા હોય અથવા ઉત્કૃષ્ટે લિન્નદશપૂર્વી સંભવે. પ્રત્યેકશુદ્ધ માટે વેશ અનિવાર્ય નથી; તે ધારણ કરે પણ ખરા અને ન પણ કરે; ધારણ કરે તો દેવે દીધેલ વેષ હોય.

સ્વયંશુદ્ધ કે પ્રત્યેકશુદ્ધને બોધિમાં બીજાના ઉપદેશની જરૂર નથી; તે વિના જ એ બંને બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ શુદ્ધબોધિય = શુદ્ધબોધિત સિદ્ધ વિષે તેમ નથી. તેઓ કોઈ પણ શુદ્ધ એટલે કે આચાર્ય દ્વારા બોધિત થાય છે એટલે કે ઉપદેશને પામે છે. એટલે કે તેઓ સ્વયંસૂત્રથી બોધિને પામેલા નથી,

૭. અહીં સ્પષ્ટ છે કે દેવતાની વાત પાછળથી દાખલ થઈ છે. તાત્ત્વિક રીતે તો વેશપરિવર્તન પણ આવશ્યક નથી; પણ જ્યારે કોઈ પણ ધર્મપરંપરા સુદૃઢ બને છે અને તેનો બાહ્યાચાર સુસ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે વેશ એ પરંપરાનું અનિવાર્ય અંગ બની જાય છે, તેનું આ પણ એક ઉદાહરણ છે.

પણ બીજાના ઉપદેશથી ઓધિને પામ્યા છે. તેથી શુદ્ધઓધિત સિદ્ધ કહેવાય છે.૮

બીજી રીતે તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ—એ બે ભેદમાં જ બાકીના ભેદો સમાઈ જાય છે, પરંતુ માત્ર એ બે ભેદો જ કરવામાં આવે તો સિદ્ધિની પૂર્વાવસ્થામાં જે વિવિધતા હોય છે—વિશેષતા હોય છે—તે વિષેનો કશો ખ્યાલ આવવા સંભવ નથી, તેથી એ વિશેષતાનું ભાન કરાવવા વિસ્તારથી ભેદનિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.૯

પ્રસ્તુત જૈન મતના અનુસંધાનમાં બૌદ્ધ મત જાણવો લાભપ્રદ છે. બૌદ્ધ મતે (સ્થવિરવાદમતે) ઓધિના ત્રણ પ્રકાર છે : સાવકઓધિ, પચ્ચેકઓધિ અને સમ્માસઓધિ (શ્રાવકઓધિ, પ્રત્યેકઓધિ અને સમ્યક્સઓધિ). સમ્યક્ સઓધિ ધરાવનાર સમ્યક્-સંશુદ્ધ કહેવાય છે. તેમના ઉપદેશથી જે અર્હતપદને પામે (=જૈન મતે કેવળી પદને પામે) તેને સાવકઓધિ ધરાવનાર કહેવાય. સારાંશ કે ઉપાસકને બીજાના ઉપદેશથી જે ઓધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઓધિ સાવકઓધિ છે. આ સાવકસંશુદ્ધ પણ બીજાને ઉપદેશ આપવાના અધિકારી છે (વિનયપિટક, મહાવગ્ગ, ૧.૨૧).

જૈન મતની જેમ જ પચ્ચેકઓધિને પ્રાપ્ત કરનાર બીજાના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખતા નથી, પણ તે સ્વયંસંશુદ્ધ છે. તેઓ ઉપદેશ આપતા નથી, બીજાને સંશુદ્ધ કરી શકતા નથી; માત્ર બીજા માટે તેમનું જીવન ઉદાહરણરૂપ અને છે.

સમ્માસઓધિને પ્રાપ્ત કરનાર પણ, પોતાના પ્રયત્નથી જ—બીજાના ઉપદેશ વિના જ—તે પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજાને ઓધિ પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ હોય છે. જૈન મત પ્રમાણે તીર્થકરની જે યોગ્યતા છે તેવી જ યોગ્યતા સમ્માસઓધિ ધરાવનાર સમ્માસશુદ્ધમાં હોય છે. સામાન્ય પરિભાષામાં આપણે તેમને શુદ્ધ તરીકે જાણીએ છીએ.^{૧૦}

સંસારી જીવો

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રથમ પદમાં સિદ્ધ જીવોનું નિરૂપણ કર્યા પછી સંસારી

૮. ઉક્ત ત્રણેય વિષે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૧૯ ૪ થી.
૯. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૩ ૪.
૧૦. પ્રસ્તુત ચર્ચા માટે જુઓ ઉપાસકજ્ઞનાલંકારની પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૬ અને તે જ પુસ્તકનું લોકુત્તરસંપત્તિનિદેસ (પૃ ૩૪૦) નામનું પ્રકરણ (P. T. S.)

જીવોના ભેદ-પ્રભેદો ગણાવ્યા છે. એ ગણતરીનો મુખ્ય આધાર ઇન્દ્રિયો છે. તેના પ્રભેદોમાં જીવોની સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા તથા પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિને ભેદે જીવોના પ્રભેદો થાય છે. વળી, જન્મના પ્રકારને લઈને ભેદ પડે છે. એકન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના સમૂચ્છિમ; તિર્યચપચ્ચેદ્રિય અને મનુષ્યમાં ગર્ભજ અને સમૂચ્છિમ; અને નારક તથા દેવનો ઉપપાત જન્મ છે. નારક અને સમૂચ્છિમ નિયમતઃ નપુંસક જ હોય, ગર્ભજમાં ત્રણે લિંગ હોય, દેવોમાં પુરુષ અને સ્ત્રી હોય છે. આમ લિંગભેદે પણ તે તે જીવોનો ભેદ છે. પચ્ચેદ્રિય જીવોમાં જે ભેદો પડે છે તેનો આધાર નરકાદિ ચાર ગતિ છે. ઉપરાંત ગર્ભજ તથા સમૂચ્છિમ એ પણ ભેદનિયામક છે. મનુષ્યના ભેદનિયામકોમાં દેશભેદ, સંસ્કાર-ભેદ, વ્યવસાયભેદ, જ્ઞાનાદિશક્તિભેદ જેવી આખતો લેવામાં આવી છે. નારક અને દેવોના ભેદ સ્થાનભેદથી છે.

આટલી સામાન્ય હકીકત જાણ્યા પછી જીવભેદ-પ્રભેદોની સૂચી, જે નીચે આપવામાં આવે છે, તે સમજવી સહેલી થઈ પડશે. સૂચીમાં મૂળમાં જ્યાં—જેમ કે વનસ્પતિની આખતમાં—મોટી સંખ્યામાં ભેદો આપ્યા છે, ત્યાં માત્ર સંખ્યાંક આપીને જ સંતોષ માન્યો છે. જિજ્ઞાસુએ તેવે સ્થળે મૂળ જોઈ લેવું જોઈએ. જીવોના આ જ ભેદ-પ્રભેદો વિષે દ્વિતીય આદિ પદોમાં અનેક આખતો—જેવી કે તેમનાં રહેવાનાં સ્થાન, તેમનું પરસ્પર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તારતમ્ય, આયુ, તેમના વિશેષ-પર્યાયો ઇત્યાદિ અનેક આખતો—નો વિચાર થયો છે. તેથી તે દૃષ્ટિએ આ સૂચી જરૂરી છે.

૧. જીવ (સૂત્ર ૧૪)

૧. ૧. અસંસારસમાપનન (સિદ્ધ) (૧૫)

૧. ૧. ૧. અનન્તરસિદ્ધ (૧૬)

૧. ૧. ૧. ૧ તીર્થસિદ્ધ	૯ પુરુપલિંગસિદ્ધ
૨ અતીર્થસિદ્ધ	૧૦ નપુંસકલિંગસિદ્ધ
૩ તીર્થકરસિદ્ધ	૧૧ સ્વલિંગસિદ્ધ
૪ અતીર્થકરસિદ્ધ	૧૨ અન્યલિંગસિદ્ધ
૫ સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ	૧૩ ગૃહલિંગસિદ્ધ
૬ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ	૧૪ એકસિદ્ધ
૭ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ	૧૫ અનેકસિદ્ધ
૮ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ	

૧. ૧. ૨. પરંપરસિદ્ધ (૧૭)

૧. ૧. ૨. ૧ અપ્રથમસમયસિદ્ધ
- ૨ દ્વિસમયસિદ્ધ
- ૩ ત્રિસમયસિદ્ધ
- ૪ ત્ર્યુત્સમયસિદ્ધ
- ૫.....અ. અનંતસમયસિદ્ધ

૧. ૨ સંસારસમાપન (સંસારી) (૧૪) [અ. પર્યાપ્ત, બ. અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૧. એકેન્દ્રિય (૧૯) [અ. પર્યાપ્ત, બ. અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. ૧ પૃથ્વીકાયિક (૨૦) [(અ.) પર્યાપ્ત, (બ.) અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. ૧. ૧ સૂક્ષ્મ-અ. પર્યાપ્ત, બ. અપર્યાપ્ત (૨૧)
૧. ૨. ૧. ૧. ૨. આદર-(૨૫) [અ. પર્યાપ્ત, બ. અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. ૧. ૨. ૧. શ્લક્ષ્ણુઆદરપૃથ્વી (૨૩)

૧. ૨. ૧. ૨. ૨. ૧. ૧ કૃષ્ણમૃત્તિકા^{૧૧} .૫ શુક્લમૃત્તિકા
- ૨ નીલમૃત્તિકા .૬ પાંડુમૃત્તિકા
- ૩ લોહિતમૃત્તિકા .૭ પનકમૃત્તિકા
- ૪ હારિદ્રમૃત્તિકા

૧. ૨. ૧. ૧. ૨. ૨ ખરઆદર પૃથ્વી (૨૪)

૧. ૨. ૧. ૧. ૨. ૨. ૧ પૃથ્વી^{૧૨} .૬ લવણ
- ૨ શર્કરા .૭ ઊષ
- ૩ વાલુકા .૮ અયસ્
- ૪ ઉપલ .૯ તામ્ર
- ૫ શિલા .૧૦ ત્રપુસ

૧૧. ઉત્તરાં, અં ૩૬, ગાં ૭૩ માં આ સાતેયનો ઉલ્લેખ છે; સૂત્રકૃતાંગ અને દશવૈકલિકમાં નથી. મૂલાચારમાં પણ નથી. પરંતુ અચારાંગનિર્ચુકિત (ગાં ૭૨) માં પાંચ બેદો છે.

૧૨. ઉત્તરાં, અં ૩૬, ગાં ૭૩-૭૮ માં 'બેદો છત્રીશ છે' એમ કહ્યાં છતાં ગાથાઓમાં પ્રસ્તુત જેમ ૪૦ બેદો છે. મૂલાચાર-પંચાચારાધિકારમાં ગાં ૮-૧૨ માં ૩૬ બેદો ગણાવ્યા છે. આચારાંગનિર્ચુકિતમાં પણ (ગાં ૭૩-૭૬) છત્રીસ બેદો ગણાવ્યા છે.

.૧૧ સીસક	.૨૬ રક્ટિકમણિ,
.૧૨ રૂપ્ય	.૨૭ લોહિતાક્ષમણિ
.૧૩ સુવર્ણ	.૨૮ મરકતમણિ
.૧૪ વજ્ર	.૨૯ મસારગદ્દલમણિ
.૧૫ હરિતાલ	.૩૦ ભુજ્જમોચકમણિ
.૧૬ હિંગુલક	.૩૧ ધન્દ્રનીલમણિ
.૧૭ મનઃશિલા	.૩૨ ચન્દનમણિ
.૧૮ સાસગ	.૩૩ ગૈરિકમણિ
.૧૯ અંજન	.૩૪ હંસગર્ભમણિ
.૨૦ પ્રવાલ	.૩૫ પુલકમણિ
.૨૧ અભ્રપટલ	.૩૬ સૌગન્ધિકમણિ
.૨૨ અભ્રવાલુકા	.૩૭ ચન્દ્રપ્રભમણિ
.૨૩ ગોમેજ્જકમણિ	.૩૮ વૈદૂર્યમણિ
.૨૪ રુચકમણિ	.૩૯ જલકાંતમણિ
.૨૫ અંકમણિ	.૪૦ સૂર્યકાંતમણિ

ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૧. ૨ અપ્કાયિક (૨૬) [અ પર્યાપ્ત, વ અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૧. ૨. ૧ સૂક્ષ્મ-(અ) પર્યાપ્ત, (વ) અપર્યાપ્ત (૨૭)

૧. ૨. ૧. ૨. ૨ આદર-(અ) પર્યાપ્ત, (વ) અપર્યાપ્ત (૨૮)

૧. ૨. ૧. ૨. ૨ .૧ ઓસ^{૧૩}

.૨ હિમ

.૩ મહિકા

.૪ કરક

.૫ હરતનુ

.૬ શુદ્ધોદક

.૭ શીતોદક

.૮ ઉષ્ણોદક

.૯ ક્ષારોદક

.૧૦ ખદોદક

૧૩. ઉત્તરાં, અં ૩૬, ગાં ૮૬ માં પાંચ અને આચારાંગનિર્યુક્તિમાં (ગાં ૧૦૮) પણ પાંચ જ ભેદ છે. સૂત્રકૃતાંગ (૨, ૩. ૧૭) માં પ્રથમ છનો નિર્દેશ છે. દશવૈં (૪. ૮.) માં પ્રથમ છનો નિર્દેશ છે. અને મૂલાચારમાં કરક સિવાયના પ્રથમ છ અને ધનોદકનો એમ કુલ ૬ નો ઉલ્લેખ છે, ગાં ૫. ૧૩.

.૧૧ અગ્નિદેવ	.૧૫ ધૃતોદેવ
.૧૨ લવણોદેવ	.૧૬ ક્ષોદોદેવ
.૧૩ વાસુદેવ	.૧૭ રસોદેવ ઇત્યાદિ.
.૧૪ ક્ષીરોદેવ	

૧. ૨. ૧. ૩ તેજઃકાયિક (૨૯) [(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૧. ૩. ૧ સૂક્ષ્મ-(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૩૦)
૨. આદર-(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૩૧)

૧. ૨. ૧. ૩. ૨ .૧ અંગાર ^{૧૪}	.૭ ઉદકા
.૨ જ્વાલા	.૮ વિદ્યુત
.૩ મુર્ચ્ચ	.૯ અશ્વિનિ
.૪ અર્ચિ	.૧૦ નિર્ધાત
.૫ અલાત	.૧૧ સંઘર્ષસમુત્થિત
.૬ શુદ્ધાગ્નિ	.૧૨ સૂર્યકાંતમણ્ણિનિઃસૃત
- ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૧. ૪ વાયુકાયિક (૩૨) [(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૧. ૪. ૧ સૂક્ષ્મ-(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૩૨)
૨. આદર-(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૩૪)

૧. ૨. ૧. ૪. ૨ .૧ પ્રાચીનવાત ^{૧૫}	૬. અધોવાત
.૨ પ્રતીચીનવાત	૭. તિર્યગ્વાત
.૩ દક્ષિણવાત	૮. વિદિગ્વાત
૪. ઉદીચીનવાત	૯. વાતોદ્ભ્રમ
૫. ઊર્ધ્વાવાત	૧૦. વાતોત્કલિકા

૧૪. આચારાંગનિર્ચુકિત, ગાં ૧૧૮ માં પાંચ, મૂલાચારમાં પાંચ, (પ. ૧૪), ઉત્તરાં (૩૬. ૧૧૦, ૧૧૧) માં સાતનો ઉલ્લેખ છે.

૧૫. ઉત્તરાં (૩૬. ૧૧૬, ૧૨૦) માં પાંચ, આચારાંગનિં (ગાં ૧૮૫, ૧૬૬) માં પાંચ અને મૂલાચારમાં પણ પાંચ છે (પ. ૧૫), ઉત્તરાધ્યયનમાં તેજ અને વાયુને ત્રસ ગણ્યા છે તેની પણ નોંધ લેવી ઘટે—૩૬.૧૦૮. આચારાંગ નિં, ગાં ૧૫૩ માં તેજ-વાયુને લગ્નિત્રસ કહ્યા છે.

૧૧ વાતમંડલી	૧૬ સંવત ક્વાત
૧૨ ઉત્કલિકાવાત	૧૭ ધનવાત
૧૩ મંડલિકામાત	૧૮ તનુવાત
૧૪ ગુન્નવાત	૧૯ શુદ્ધવાત
૧૫ ઝંઝાવાત	

પ્રત્યાદિ

૧. ૨. ૧૩. ૫. વનસ્પતિકાયિક- (૩૫) [(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત]

૧. ૧. ૧. ૫. ૧. સૂક્ષ્મ- (અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૩૬)

૧. આદર- (૩૭) (અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૫૪)

૧. ૨. ૧. ૫. ૨, ૧ પ્રત્યેકશરીર (૩૮)

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૨ સાધારણશરીર (૫૪)

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૧ પ્રત્યેકશરીર આદરવનસ્પતિકાયિક (૩૮)

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૧. ૧ વૃક્ષ^{૧૬} (૩૯)- (અ) એકાસ્થિક (૪૦),

(બ) બહુખીનક (૪૧)

૨ ગુચ્છ (૪૨)-અનેક પ્રકાર

૩ ગુદ્મ (૪૩) "

૪ લતા (૪૪) "

૫ વદલી (૪૫) "

૬ પર્વગા (૪૬) "

૭ તૃણ (૪૭) "

૮ વલય (૪૮) "

૯ હરિત (૪૯) "

૧૦ ઔષધિ (૫૦) "

૧૧ જલરુહ (૫૧) "

૧૨ કુહળ (૫૨) "

૧૬. ઉત્તરા૦, ૩૬, ૬૫-૬૬ ગાથામાં ક્રમબદ્ધે આ જ બેદો બતાવ્યા છે. વનસ્પતિના બેદો માટે જુદે ક્રમે જુઓ-મૂલાચાર, પ. ૧૬-૧૮; સ્વકૃતાંગ.

૨. ૩. ૧, ૨. ૩. ૧૨, ૨. ૩. ૧૩; દર્શવૈ. ૪. ૧. પ્રસ્તુત પ્રજાપનાની ગા૦ ૧૨ આચારાંગનિયુક્તિમાં પણ છે ગા૦ ૧૨૬. વળી, પ્રજાપનાની ગા૦ ૪૫-૪૬ આચારાંગનિયુક્તિમાં ગા૦ ૧૩૧-૧૩૨ છે.

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૨ સાધારણશરીર આદરવનસ્પતિકાયિક—અનેક પ્રકાર^{૧૭} (૫૪)

૧. ૨. ૨. ક્ષીન્દ્રિય—(૫૬) (અ) પર્યાપ્ત, (વ) અપર્યાપ્ત (૫૬)

૧. ૨. ૨. ૧	પાયુકૃમિ ^{૧૮}	.૧૦ જલોયા	.૧૯ કલુચ
	૨ કુક્ષિકૃમિ	.૧૧ જલોઉયા	.૨૦ વાસ
	૩ ગંડૂચલક	.૧૨ સંખ	.૨૧ એકાવર્ત
	૪ ગ્રોલોમ	.૧૩ સંખણ્ણ	.૨૨ ઉભયાવર્ત
	૫ જીર	.૧૪ ધુલ્લ	.૨૩ નંદાવર્ત
	૬ સોમંગલગ	.૧૫ ખુલ્લ	.૨૪ સંવુલ્લ
	૭ વંસીમુહ	.૧૬ વરાડ	.૨૫ માઈવાહ
	૮ સૂઈમુહ	.૧૭ સોત્તિય	.૨૬ શુક્રિતસંપુટ
	૯ ગોજલોયા	.૧૮ મોત્તિય	.૨૭ ચન્દનક ધત્યાદિ

૧. ૨. ૩ ત્રીન્દ્રિય—(અ) પર્યાપ્ત, (વ) અપર્યાપ્ત (૫૭)

૧. ૨. ૩	૧ ઓવધ્ય	.૧૧ તણાહાર	.૨૧ તઉસમિન્નિય	.૩૧ ઈંદિકાધ્ય
	૨ શોહિણીય	.૧૨ કટાહાર	.૨૨ કપ્પાસદ્દિ-	.૩૨ ઈંદગોવચ
			સમિન્નિય	
	૩ કુંચુ	.૧૩ માલૂચ	.૨૩ હિલ્લિય	.૩૩ ઉસલુંચક
	૪ પિપીલિયા	.૧૪ પતાહાર	.૨૪ ઝિલ્લિય	.૩૪ કોત્થલવાહગ
	૫ ઉદ્દસગ	.૧૫ તણવિંટિય	.૨૫ ઝિંગિર	.૩૫ જૂથ
	૬ ઉદ્દેહિય	.૧૬ પત્તવિંટિય	.૨૬ કિંગિરિડ	.૩૬ હાલાહલા
	૭ ઉલ્લિ	.૧૭ પુષ્કવિંટિય	.૨૭ પાહુચ	.૩૭ પિસુચ
	૮ ઉલ્લિય	.૧૮ ફલવિંટિય	.૨૮ સુલગ	.૩૮ સતવાધ્ય
	૯ ઉલ્લક	.૧૯ ખીયવિંટિય	.૨૯ સોવચ્છિય	.૩૯ ગોમ્હી
	૧૦ ઉપ્પક	.૨૦ તેદુરણ-	.૩૦ સુચવિંટ	.૪૦ હત્થિસોડ ^{૧૯}
		મન્નિય		ધત્યાદિ.

૧૭. ઉત્તરાં ૩૬. ૯૭-૧૦૦. પ્રજાપના ગાં ૯૯. પદ્મપંડાગમમાં ખં. ૫, પુસ્તક ૧૪ માં મળિદં કહીને ઉદ્ધત છે પૃં ૨૨૯; પ્રજાં ગાં ૧૦૦ પણ પદ્મપંં પૃં ૨૨૮ માં ઉદ્ધત છે. અને એ જ ગાથાં આયાં નિં ગાં ૧૩૭ છે. પ્રજાં ગાં ૧૦૧ પદ્મપંં માં પૃં ૨૨૬ માં ઉદ્ધત છે. અને તે જ આયાં નિં માં ગાં ૧૩૬ છે.

૧૮. ઉત્તરાં ૩૬. ૧૨૯-૧૩૦ માં આથી ઓછા બેદો છે.

૧૯. ઉત્તરાં ૩૬. ૧૩૮-૧૪૦ માં ઓછા બેદો છે.

૧. ૨. ૪ ચતુરિન્દ્રિય—(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૫૮)

૧. ૨. ૪ .૧ અધિય ^{૨૦}	.૨૦ ગંભીર
.૨ ભ્રુતિય	.૨૧ ભ્રુણિય
.૩ મચ્છિય	.૨૨ તંતવ
.૪ મગમિગક્રીડ	.૨૩ અચ્છિરૌડ
.૫ પયંગ	.૨૪ અચ્છિવેહ
.૬ ઢિંકુણ	.૨૫ સારંગ
.૭ કુકકુડ	.૨૬ ભ્રુલિલ
.૮ કુકકુહ	.૨૭ દોલ
.૯ નંદાવત	.૨૮ ભમર
૧૦. સિગિરિડ	.૨૯ ભરિલી
.૧૧ કિણ્ણપત	.૩૦ જરુલ
.૧૨ નીલપત	.૩૧ તોડુ
.૧૩ લોહિયપત	.૩૨ વિચ્છુત
.૧૪ હાલિદ્ધપત	.૩૩ પતવિચ્છુય
.૧૫ સુક્કિલપત	.૩૪ ળાણવિચ્છુય
.૧૬ ચિત્તપકખ	.૩૫ જલવિચ્છુય
.૧૭ વિચિત્તપકખ	.૩૬ પિયંગાલ
૧૮. ઓલંજલિય	.૩૭ કણ્ણ
૧૯. જલચારિય	.૩૮ ગોમયક્રીડ

ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૫. પંચેન્દ્રિય—(૫૯) [(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૫. ૧ નૈરયિક—(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૬૦)

૨૦. પ્રજ્ઞાં, ગાં ૧૧૦ અને ઉત્તરાં, ૩૬. ૧૪૭ માં મોટું સામ્ય છે. ભેદો માટે ઉત્તરાં ૩૬. ૧૪૭-૧૪૯ તેમાં ઓછા ભેદો છે.

૧. ૨. ૫. ૧ .૧ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
- .૨ શકરાપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
- .૩ વાલુકાપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
- .૪ પંકપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
- .૫ ધૂમપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
- .૬ તમઃપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
- .૭ તમસ્તમઃપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક

૧. ૨. ૫. ૨ તિર્યંચ-(૬૧) [(અ) પર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ, (બ) અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ,
(ક) પર્યાપ્ત ગર્ભજ, (ઢ) અપર્યાપ્ત ગર્ભજ]

૧. ૨. ૫. ૨. ૧ જલચર પર્યાપ્ત ગર્ભજ^{૨૧}, (૬૨), (૬૮)

૧. ૨. ૫. ૨. ૧. ૧ મત્સ્ય (૬૩)

(૧) સપ્હ	(૧૧) વડગર
(૨) ખવલ્લ	(૧૨) તિમી
(૩) જુગ	(૧૩) તિમિંગિલ
(૪) વિન્નિઝડિય	(૧૪) જુક્ક
(૫) હલિ	(૧૫) તંદુલમચ્છ
(૬) મગ્ગરિ	(૧૬) કલિક્કામચ્છ
(૭) રોહિય	(૧૭) સાલિસચ્છયા
(૮) હલીસાગર	(૧૮) લંભણ
(૯) ગાગર	(૧૯) પડાગ
(૧૦) વડ	(૨૦) પડાગાતિપડાગ ધત્યાદિ

.૨ કચ્છલ (૬૪)

(૧) અટ્ટિકચ્છલ (૨) મંસકચ્છલ

.૩ ગાહ (૬૫)

(૧) દ્વિલી (૪) પુલગ
(૨) વેહલ (૫) સીમાગાર
(૩) મુક્કય

૨૧. જલચરના મત્સ્યાદિ પાંચ બેદો ઉત્તરાં ૩૬, ૧૭૩ માં છે, પણ તેનાં ઉત્તર બેદોનો નિર્દેશ તેમાં નથી.

૪ મગર (૬૬)

(૧) સોડ

(૨) મક

૫ સુસુમાર (૬૭)

—એકાકાર

૧. ૨ પ. ૨. ૨. ૨ સ્થલચર-(૬૯)

[(અ) પર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ, (બ) અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ,
(ક) પર્યાપ્ત ગર્ભજ, (ઢ) અપર્યાપ્ત ગર્ભજ (૭૫)]

૧. ૨ પ. ૨. ૨. ૧ ચતુષ્પદ (૭૦)

૧. ૨. ૫ ૨. ૨. ૧. ૧ એગપુર (૭૧) ૨૨

(૧) અસ્સ

(૫) ગારકખર

(૨) અસ્સતર

(૬) કંદલગ

(૩) ઘોડગ

(૭) સિરિકંદલગ

(૪) ગદ્દલ

(૮) આવત

ઇત્યાદિ

૨ દુપુર (૭૨)

(૧) ઉદ્દ

(૯) વરાહ

(૨) ગોણ

(૧૦) અથ

(૩) ગવય

(૧૧) એલગ

(૪) રોજ્જ

(૧૨) ડુડુ

(૫) પસય

(૧૩) સરભ

(૬) મહિસ

(૧૪) ચમર

(૭) મિય

(૧૫) કુરંગ

(૮) સંવર

(૧૬) ગોકર્ણ

ઇત્યાદિ

૩ ગંડીપદ (૭૩)

(૧) હત્થી

(૪) ખગ્ગ

(૨) પૂયણ્ય

(૫) ગંડ

(૩) મંકુલ્યહત્થી

ઇત્યાદિ

૨૨. સૂચગડ, ૨. ૩. ૧૫ માં એગપુરાદિ મૂળ ભેદો છે, પણ ઉત્તર ભેદો નથી.

.૪ સણ્ણકુંદ (૭૪)

(૧) સીહ	(૮) બિડાલ
(૨) વગ્ધ	(૯) સુણ્ણ
(૩) દીવિય	(૧૦) કોલસુણ્ણ
(૪) અચ્છ	(૧૧) કોકતિય
(૫) તરચ્છ	(૧૨) સસગ
(૬) પરસ્સર	(૧૩) ચિત્તગ
(૭) સિયાલ	(૧૪) ચિત્તલગ

ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૫. ૨. ૨. ૧. ૨ પરિસર્પ (૭૬)

૧. ૨. ૫. ૨. ૨. ૧. ૨. ૧ ઉરપરિસર્પ (૭૭)

(બ) અહિ^{૨૩} (૭૮)

.૧ દબ્બીકર (૭૯)

(૧) આસીવિસ	(૮) નિસ્સાસવિસ
(૨) દ્વિટ્ટવિસ	(૯) કણ્ણસપ્પ
(૩) ઉગ્ગવિસ	(૧૦) સેદ્ધસપ્પ
(૪) લોગાવેસ	(૧૧) કાઓદ્ધર
(૫) તયાવિસ	(૧૨) દબ્બજપુપ્ફ
(૬) લાલાવિસ	(૧૩) કોલાહ
(૭) ઉસ્સાસવિસ	(૧૪) મેલિમિંદ

ઇત્યાદિ.

.૨ મઉલી

(૧) દ્વિવાગ	(૬) મંડલિ
(૨) ગોણ્ણ	(૭) માલિ
(૩) કસાહીય	(૮) અહિ
(૪) વષ્ણલ	(૯) અહિસલાગ
(૫) ચિત્તલિ	(૧૦) પડાગ

ઇત્યાદિ.

૨૩. સુયગડ, ૨. ૩. ૧૫ માં ઉરપરિસર્પના અહિ આદિ મૂળ શ્લોક છે, ઉત્તર બેદોનો નિર્દેશ નથી.

(બ) અયગર (એકાકાર) (૮૧)

(ક) આસાલિયા (૮૨)

(ડ) મહોરગ (૮૩)

૧. ૨. ૫. ૨. ૨. ૧. ૨. ૨ ભુયપરિસર્પ (૮૫)

(૧) છુલ્લ^{૨૪}

(૨) ગોહા

(૩) સરડા

(૪) સહલા

(૫) સરંડ

(૬) સાર

(૭) ખારા

(૮) ઘરોઇલા

(૯) વિસ્સંભરા

(૧૦) મૂસ

(૧૧) મંગૂસ

(૧૨) પયલાઇય

(૧૩) છીરવિરાલિયા

(૧૪) નાહ

(૧૫) ચઉપ્પાઇયા

ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૫. ૨. ૩ ખેચર (૮૬)

૧. ૨. ૫. ૨. ૩ .૧ ચમ્પપકખી^{૨૫} (૮૭)

(૧) વગ્ગુલી

(૨) જલોયા

(૩) અડિલા

(૪) ભારંડ

(૫) જવંજવ

(૬) સમુદ્વાયસ

(૭) કણ્ણતિય

(૮) પદ્મિખિરાલી

ઇત્યાદિ.

૨. લોમપકખી (૮૮)

(૧) ઢંક

(૨) કંક

(૩) કુરલ

(૪) વાયસ

(૫) ચક્રકાગ

(૬) હંસ

(૭) કલહંસ

(૮) પાયહંસ

(૯) રાયહંસ

(૧૦) અડ

૨૪. સ્વરકૃતાંગ, ૨. ૩. ૧૫ માં આ પંદર બેદોમાં પાઠાંતરો છે.

૨૫. સ્વયગડમાં જલચર પંચેન્દ્રિયના બેદો તરીકે ચર્મપક્ષી, લોમપક્ષી, સમુદ્ગક-પક્ષી અને વિતતપક્ષી—એવા બેદો છે. આમાં જલચર—એવો પાઠ બરાબર જણાતો નથી—સ્વયગડ ૨. ૩. ૧૫, પણ તેમાં ઉત્તર બેદોનો ઉલ્લેખ નથી.

(૧૧) એડી	(૨૬) તિત્તિર
(૧૨) બગ	(૨૭) વટ્ટગ
(૧૩) બલાગ	(૨૮) લાવગ
(૧૪) પારિષ્પવ	(૨૯) કવોય
(૧૫) કોંચ	(૩૦) કવિંબલ
(૧૬) સારસ	(૩૧) પારેવય
(૧૭) મેસર	(૩૨) ચિહ્ન
(૧૮) મસૂર	(૩૩) ચાસ
(૯૧) મયૂર	(૩૪) કુકુડ
(૨૦) સતવચ્છ	(૩૫) સુગ
(૨૧) ગહર	(૩૬) બરહિણ
(૨૨) પોંડરીય	(૩૭) મહણસલાગ
(૨૩) કાગ	(૩૮) કોઈલ
(૨૪) કામંજુગ	(૩૯) સેહ
(૨૫) વંજુલગ	(૪૦) વરેલ્લગ

.૩ સમુગ્ગપકખી (૮૯)

.૪ વિતતપકખી (૯૦)

૨. ૨. ૫, ૩ મનુષ્ય^{૨૬}-(૯૨) [(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૫. ૩. ૧. સંમૂર્ચ્ચિમ (ગંદકીમાં ઉત્પન્ન થાય તેવાં ૧૪ સ્થાન ગણાવી ઇત્યાદિ કહ્યું છે.) (૯૩)

.૨ ગર્ભવ્યુત્કાન્તિક^{૨૭}

(૧) અન્તક્રીપક (૨૮ પ્રકારના, સૂત્ર. ૯૫)

(૨) અકર્મભૂમિક (૩૦ પ્રકારના, સૂત્ર. ૯૬)

(૩) કર્મભૂમિક (૧૫ પ્રકારના, સૂત્ર, ૯૭)

૨૬. મનુષ્યના કર્મભૂં, અકર્મભૂં. અન્તક્રીં, આર્ય અને ર્લેચ્છ એવા મુખ્ય ભેદો સૂચક ૨. ૩. ૧૪ માં છે, ઉત્તર ભેદો નથી.

૨૭. ઉત્તરાં ૩૬. ૧૯૫ માં આ જ ત્રણ ભેદો છે અને ઉત્તર ભેદોની માત્ર સંખ્યાનો નિર્દેશ ગાં ૧૯૬ માં છે.

(૩) કર્મભૂમિક મનુષ્ય

(ક) ચ્લેચ્છ (૯૮)

(૧) સગ	(૨૦) પુલિંદ	(૩૯) જ્ઞક
(૨) જવણ	(૨૧) હારોસ	(૪૦) ચીણ
(૩) ચિલાય	(૨૨) ડોંબ	(૪૧) હસિય
(૪) સખર	(૨૩) વોક્ષાણ	(૪૨) ખસ
(૫) બુખ્ખર	(૨૪) ગંધાહારક	(૪૩) ખાસિય
(૬) કાય	(૨૫) બહલિય	(૪૪) જ્ઞેકુર
(૭) મુરુંડ	(૨૬) અજ્જલ	(૪૫) મંદ
(૮) ઉકુ	(૨૭) રોમ	(૪૬) ડોંખિલક
(૯) લડગ	(૨૮) પાસ	(૪૭) લઉસ
(૧૦) શિણ્ણગ	(૨૯) પઉસ	(૪૮) બઉસ
(૧૧) પક્કણિય	(૩૦) મલય	(૪૯) કેક્કય
(૧૨) કુલકખ	(૩૧) ચુંચુય	(૫૦) અરબાગ
(૧૩) ગોંડ	(૩૨) મૂયલિ	(૫૧) હણ
(૧૪) સિંહલ	(૩૩) કોંકણગ	(૫૨) રોસગ
(૧૫) પારસ	(૩૪) મેય	(૫૩) લરુગ
(૧૬) ગોંધ	(૩૫) પલ્લહ	(૫૪) રુય
(૧૭) ઉડંબ	(૩૬) માલવ	(૫૫) વિલાય
(૧૮) દમિલ	(૩૭) મગ્ગર	
(૧૯) ચિલ્લલ	(૩૮) આલાસિય	

(બ) આર્ય (૯૯)

(A) ઋદ્ધિપ્રાપ્ત (૧૦૦)

૧-અરિહંત

૨-ચક્કવટી

૩-બલદેવ

૪-વાસુદેવ

૫-ચારણ

૬-વિજ્જાહર

(B) અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત (૧૦૧)

૧-ક્ષેત્રાર્ય (મગધાદિ સાડા પચીસ દેશના, સૂત્ર-૧૦૨)

૨-જ્ઞાતિઆર્ય (અંબકુઃ આદિ ઇબ્બજ્ઞાતિ છે, સૂત્ર-૧૦૩)

- ૩-કુલઆર્ય (ઉગ્રાદિ છ કુલ, સૂત્ર-૧૦૪)
 ૪-કર્મઆર્ય (દોસ્સિય આદિ અનેક, સૂત્ર-૧૦૫)
 ૫-શિલ્પઆર્ય (તુણ્ણાગ આદિ અનેક, સૂત્ર ૦ ૧૦૬)
 ૬-ભાષાઆર્ય (સૂત્ર-૧૦૭)
 ૭-જ્ઞાનઆર્ય (સૂત્ર-૧૦૮)
 ૮-દર્શનઆર્ય^{૨૮} (સૂત્ર-૧૦૯)
 ૯-ચારિત્રઆર્ય (સૂત્ર-૧૨૦)

૧. ૨. ૫. ૪ દેવ (૧૩૯) [(અ) પર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૫. ૪. ૧ ભવનવાસી (અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૧૪૦)

(૧) અસુરકુમાર	(૬) દ્રીપકુમાર
(૨) નાગકુમાર	(૭) ઉદ્ધિકુમાર
(૩) સુપર્ણકુમાર	(૮) દ્વિકુમાર
(૪) વિદ્યુતકુમાર	(૯) વાયુકુમાર
(૫) અગ્નિકુમાર	(૧૦) સ્તતિનકુમાર

૧. ૨. ૫. ૪. ૨ વ્યન્તર (અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૧૪૧)

(૧) કિન્નર	(૫) યક્ષ
(૨) કિંપુરુષ	(૬) રાક્ષસ
(૩) મહોરગ	(૭) ભૂત
(૪) ગંધર્વ	(૮) પિશાચ

૧. ૨. ૫. ૪. ૩ જ્યોતિષક (અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૧૪૨)

(૧) ચન્દ્ર	(૪) નક્ષત્ર
(૨) સૂર્ય	(૫) તારા
(૩) ગ્રહ	

૨૮. પ્રજ્ઞાપના, ગાં ૧૧૯-૧૨૨ ઉત્તરાં ૨૮, ૧૬-૧૯ છે. પ્રજ્ઞાં ૧૨૩ મી ગાથા ગાઠાંતર સાથે ઉત્તરાં ૨૮. ૨૦ છે. ૧૨૪-૧૩૧ એ ઉત્તરાં ૨૮. ગાં ૨૧-૨૮ છે. પ્રજ્ઞાં ગાાં ૧૩૨ એ ઉત્તરાં ૨૮. ૩૧ છે. ઉત્તરાં માં વચ્ચે એ ગાથા વધારે છે.

૧. ૨. ૫. ૪. ૪. વૈમાનિક (અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૧૪૩)

(૧) કલ્પોપગ (૧૪૪)

૧-સૌધર્મ	૭-શુક
૨-ઈશાન	૮-સહસ્રાર
૩-સનતકુમાર	૯-આનત
૪-માહેન્દ્ર	૧૦-પ્રાણત
૫-બ્રહ્મલોક	૧૧-આરણ્ય
૬-લાંતક	૧૨-અચ્યુત

(૨) કલ્પાતીત (૧૪૫)

A-ત્રૈવેયક (નવ પ્રકાર)

B-અનુત્તરૌપપાતિક

૧-વિજય	૪-અપરાજિત
૨-વૈજયંત	૫-સર્વાર્થસિદ્ધ
૩-જયંત	

બીજું 'સ્થાન' પદ : જીવોનું નિવાસસ્થાન

જીવો બે પ્રકારના છે : સંસારી અને સિદ્ધ. તેમના અનેક પ્રકાર પ્રથમ પદમાં ગણાવ્યા. હવે બીજા પદમાં તે તે પ્રકારના જીવોનું નિવાસસ્થાન ક્યાં છે તે જાણવું જરૂરી છે. તેથી તેનો વિચાર 'સ્થાન' પદમાં કરવામાં આવ્યો છે. સ્થાનના વિચારમાં કાયમી નિવાસસ્થાન અને પ્રાસંગિક, એમ બે પ્રકાર સંભવે છે. પ્રસ્તુતમાં કાયમી નિવાસસ્થાનને—એટલે કે જીવ જન્મ ધારણ કર્યા પછી તે મરણ પર્યાંત ક્યાં રહે છે તેને—'સ્વસ્થાન' નામે ઓળખાવ્યું છે. અને પ્રાસંગિક નિવાસસ્થાનનો વિચાર 'ઉપપાત' અને 'સમુદ્ધાત'—એમ બે પ્રકારે કરવામાં આવ્યો છે, જૈન શાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે પૂર્વલવમાં મૃત્યુ થાય એટલે કે પૂર્વલવનું આયુ સમાપ્ત થાય એટલે નવા લવનાં નામ, ગોત્ર અને આયુનાં નિયામક કર્મોનો ઉદય થઈ જતો હોવાથી મૃત્યુ પછી નવે નામે ઓળખાય છે, જેમ કે પૂર્વલવમાં દેવ હોય અને મરીને તે જીવ મનુષ્ય થવાનો હોય તો દેવાયુ સમાપ્ત થાય એટલે તે મનુષ્ય નામે ઓળખાય. પણ જૈન મતે જીવ વ્યાપક

નથી.^૧ તેથી મૃત્યુ પછી તેણે નવા જીવનનો સ્વીકાર કરવા માટે યાત્રા કરીને સ્વજન-મસ્થાનમાં જવું પડે છે. આવી યાત્રાના કાળમાં તેણે દેવલોક તો છોડી દીધો, મનુષ્યલોકમાં હજી આવ્યો નથી, તો તે યાત્રા દરમિયાન તેણે જે પ્રદેશની યાત્રા કરી તે પણ તેનું 'સ્થાન' તો કહેવાય. આ 'સ્થાન'ને 'ઉપપાત' સ્થાન કહ્યું છે. સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રાસંગિક છે. છતાં પણ તે અનિવાર્ય તો છે જ. તેથી જીવના સ્થાનનો વિચાર કરતી વખતે તેને પણ લક્ષમાં લેવું તો જોઈએ. અને તીજું 'સમુદ્ધાત' સ્થાન છે. આપણો અનુભવ છે કે જ્યારે કોઈ ક્રોધ કરતો હોય છે ત્યારે તેનો ચહેરો લાલ-લાલ થઈ જાય છે, તે જ પ્રકારે જ્યારે કોઈ વેદના થતી હોય ત્યારે પણ શરીરમાં વિકૃતિ જણાય છે. જૈન માન્યતા પ્રમાણે આવે પ્રસંગે જીવના પ્રદેશનો વિસ્તાર થાય છે. તેને પરિભાષામાં 'સમુદ્ધાત' કહેવામાં આવે છે. સમુદ્ધાત અનેક પ્રકારના છે. તેને વિષે વિશેષ નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનના ૩૬ માં પદમાં છે જ. એટલે આ 'સમુદ્ધાત' ની અપેક્ષાએ જીવના નિવાસ-સ્થાનનો વિચાર પણ જરૂરી અને છે. આમ પ્રસ્તુત પદમાં જીવોના જે નાના પ્રકારો છે તે વિષે સ્વસ્થાન, ઉપપાતસ્થાન અને સમુદ્ધાતસ્થાન એમ ત્રણે પ્રકારનાં નિવાસસ્થાનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત સ્થાનપદમાં હવે પછી જીવોના જે ભેદોનાં સ્થાનોનો વિચાર અને ક્રમ જણાવ્યો છે તે ઉપરથી જણાય કે પ્રથમ પદમાં જીવભેદોમાં નિર્દિષ્ટ 'એકેન્દ્રિય' જેવા કેટલાક સામાન્ય ભેદોનો વિચાર નથી કરવામાં આવ્યો, જ્યારે 'બેન્દ્રિય' જેવા સામાન્ય ભેદોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી, વિશેષભેદ-પ્રભેદોમાંથી પણ બધાનો વિચાર નથી. આમ જીવના ભેદો અને તેના પ્રભેદો વિષે પ્રથમ પદમાં જે માહિતી છે, તે બધા વિષેનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોનો વિચાર પ્રસ્તુત પદમાં નથી. પણ તેમાંથી મુખ્ય મુખ્યનો છે, પ્રજ્ઞાપનમાં થયેલી આ વિચારણા સાથે અન્યત્ર થયેલી આ વિષયની વિચારણાની તુલના તેના સંક્ષેપ-વિસ્તારનો ઇતિહાસ જાણવામાં ઉપયોગી થશે અને ક્રમે કરી વિષયવિસ્તાર કેમ થતો ગયો તેનું અધ્યયન કરવામાં જ નહિ પણ તે તે ગ્રંથોના સમયનિર્ધારણમાં પણ આ હકીકતો ઉપકારી થવા સંભવ છે. તેથી તેને અહીં આપવી જરૂરી જણાય છે.

પણ જીવના આ નિવાસસ્થાનનો વિચાર શા માટે જરૂરી છે એ પણ પ્રશ્ન છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે માત્ર જૈન દર્શનમાં જ આત્માને શરીર-

૧. આત્માના પરિણામ વિષે જુઓ ગણધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯૨.

પ્રમાણ માન્યો છે; તે વ્યાપક નથી. તેથી સંસારમાં તેની નાના જન્મ વખતે ગતિ થાય છે અને નિયત સ્થાનમાં જ તે શરીર ધારણ કરી શકે છે. તેથી ક્યો જીવ ક્યાં હોય તે વિચારવું પ્રાપ્ત થતું હોઈ તેનું વિવરણ જરૂરી અને છે અને તેથી જૈનધર્મની આત્માના પરિણામ વિષેની જે માન્યતા છે તેની પણ પુષ્ટિ આથી થાય છે. અન્ય દર્શનમાં આત્મા સર્વવ્યાપક મનાયો હોઈ તેમને નિવાસ-સ્થાનનો વિચાર માત્ર શરીરદષ્ટિએ જ કરવો પ્રાપ્ત છે, પણ જીવ તો સર્વત્ર સદૈવ લોકમાં ઉપવ્યથ છે તેથી જીવના સ્થાનનો વિચાર તેમને અનિવાર્ય નથી.

બૌદ્ધ દર્શનમાં જીવ નથી પણ ચિત્ત તો છે જ અને તે ચિત્તની દષ્ટિએ લોકમાં તેનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે માટેની વ્યવસ્થા જિજ્ઞાસુએ અલિધર્મપિટકમાં જોઈ લેવી.

જીવોના જે ભેદો-પ્રભેદો વિષે 'સ્થાન' વિચાર છે તે ત્રણે સ્થાનનો છે. પરંતુ સિદ્ધ વિષે માત્ર સ્વસ્થાનનો જ વિચાર છે. તેનું કારણ એ જણાય છે કે જે ઉપપાતદષ્ટિએ સ્થાન છે તે સિદ્ધોને 'ઉપપાત' ન હોવાથી હોઈ શકે નહિ. સિદ્ધોનો ઉપપાત એટલા માટે નથી કે બીજા જીવોને તે તે જન્મસ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં તે તે નામ-જોત્ર-આયુ-કર્મનો ઉદય હોય છે તેથી તે નામ ધારણ કરી નવો જન્મ લેવા તે ગતિ કરતા હોય છે. સિદ્ધોને તો કર્મનો અભાવ છે તેથી સિદ્ધરૂપે તેમનો જન્મ થતો નથી, પણ જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સિદ્ધ છે. વળી, નવો જન્મ લેતી વખતે અન્ય જીવોની જે ગતિ છે તે આકાશપ્રદેશોનો સ્પર્શ કરીને થતી હોઈ તે તે પ્રદેશોમાં તેનું 'સ્થાન' થયું એમ કહેવાય, પણ સિદ્ધના જીવોની સિદ્ધિમાં અથવા તો મુક્ત જીવોને રહેવાના સ્થાનમાં જે ગતિ થાય છે તે આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શીને નથી થતી—એવી જૈન માન્યતા છે, તેથી તે ગતિ અસ્પૃશદ્ગતિ કહેવાય છે.^૨ આમ મુક્ત જીવનું ગમન છતાં આકાશપ્રદેશોનો સ્પર્શ ન હોઈ તે તે પ્રદેશમાં સિદ્ધોનું 'સ્થાન' થયું કહેવાય નહિ. આથી ઉપપાતસ્થાન સિદ્ધોને છે નહિ. સમુદ્ધાત પણ સિદ્ધજીવોને સંભવતો નથી. કારણ, તે સકર્મ જીવોને હોય છે; સિદ્ધ તો અકર્મ છે—કર્મ રહિત છે. તેથી સિદ્ધના સમુદ્ધાતસ્થાનનો વિચાર પણ અસ્થાને છે. આમ માત્ર સ્વસ્થાન-સિદ્ધિસ્થાન જ સિદ્ધજીવોને સંભવતું હોઈ તેનો જ વિચાર સિદ્ધના જીવો વિષે છે.

૨. ભગવતી, શં ૧૪, ઉં ૪; ભગવતીસાર, પૃં ૩૧૩; ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ અસ્પૃશદ્ગતિવાદ નામે પ્રકરણ રચ્યું છે.

સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે એકેન્દ્રિય જીવો સમગ્ર લોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે.^૩ પણ જ્યારે આમ કહીએ છીએ ત્યારે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આ એક વ્યક્તિની વાત નથી પણ સમગ્રભાવે-સામાન્ય રૂપે એકેન્દ્રિય જાતિની છે. વળી, સમગ્ર લોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે પણ તે જીવનાં ત્રણે સ્થાનોની જુદી જુદી દૃષ્ટિ રાખી નથી, પણ ત્રણે સ્થાનો સમગ્ર-ભાવે સમજવાનાં છે. દ્વીન્દ્રિય જીવો સમગ્ર લોકમાં નહિ પણ તેના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે. એ જ બાબત ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ લાગુ પડે છે. પંચેન્દ્રિય^૪ વિષે તેમનું સ્થાન લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં કહ્યું છે. અને સિદ્ધિ લોકોએ છે.^૫ તે પણ લોકનો અસંખ્યાત ભાગ જ સમજવો જોઈએ.

૩. સૂત્ર ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૯, ૧૬૨ માં “સવ્વલોચપરિચાવણ્ણમા” કહ્યા છે.
૪. પંચેન્દ્રિય વિષે જે નિર્દેશ છે (સૂત્ર ૧૬૦) તે સામાન્ય પંચેન્દ્રિય વિષે છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે. અને તે યોગ્ય છે. કારણ, તે પછી નારક, તિર્યંચપંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને દેવો વિષે પૃથક્ નિર્દેશ છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં એક અસંગતિ જણાય છે તે એ કે મનુષ્યસૂત્ર ૧૭૬ માં—‘સમુઘાણ સવ્વલોચ’ એમ કહ્યું છે. તેથી તેને અનુસરીને પ્રસ્તુત સૂત્ર ૧૬૬ માં પણ તેમ જ હોવું જોઈએ, પણ તેમ નથી અને ‘સમુઘાણ લોચરસ અસંલેજ્જઈ-માને’ એમ છે. અસંગતિ દૂર કરવા માટે ટીકાકારે મનુષ્યસૂત્ર (૧૭૬) માં સમુઘાણ સવ્વલોચ આ સૂત્રપાઠની ટીકામાં કેવલિસમુદ્ધાતમધિકૃત્ય એમ ખુલાસો કર્યો છે. આથી એમ લાગે છે કે પંચેન્દ્રિયસૂત્ર (૧૬૬) માં અસંલેજ્જઈમાને એમ જે જણાવ્યું છે તે છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતને લક્ષીને જ છે. કેવલિસમુદ્ધાતનો વિષય અહીં હોવાથી ૧૬૬ માં સૂત્રમાં તેની વિવક્ષા કરી નથી. પરંપરાગમમાં (પુ. ૭, સૂ. ૧૧-૧૨, પુ. ૩૧-૩૨) આ વિષયનાં એ સૂત્રો જુદાં કર્યાં છે. તે ઉપરથી પણ એમ સમજાય છે કે પ્રાચીન પરંપરામાં છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતને લક્ષીને જ આ વસ્તુ કહેવામાં આવતી હશે.
૫. સિદ્ધશિલા અથવા ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વીતું વર્ણન તથા સિદ્ધોતું સ્વરૂપ, તેમનું સુખ અને તેમની જઘન્યાદિ અવગાહના વિષે મૂળમાં સુંદર નિરૂપણ છે, તે સૂત્ર ૨૧૧ માં જોઈ લેવું.

જીવલેદો

ક્યાં હોય

(૧) આદરપૃથ્વીકાયિક	પર્યાપ્ત (૧૪૮)	ત્રણે લોકમાં સ્વસ્થાન ^૬ પ્રાપ્ત
	અપર્યાપ્ત ^૭ (૧૪૯)	થાય છે. ૭
(૨) સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક	પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૫૦)	„
(૩) આદરઅપ્કાયિક	„ „ (૧૫૧-૨)	„
(૪) સૂક્ષ્મઅપ્કાયિક	„ „ (૧૫૩)	„
(૫) આદરતેજઃકાયિક	પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૫૪-૫)	„
(૬) સૂક્ષ્મતેજઃકાયિક	„ „ (૧૫૬)	„
(૭) આદરવાયુકાયિક	„ „ (૧૫૭-૮)	„
(૮) સૂક્ષ્મવાયુકાયિક	„ „ (૧૫૯)	„
(૯) આદરવનસ્પતિકાયિક	„ „ (૧૬૦-૧)	„
(૧૦) સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાયિક	„ „ (૧૬૨)	„
(૧૧) દ્વીન્દ્રિય	„ „ (૧૬૩)	„
(૧૨) ત્રીન્દ્રિય	„ „ (૧૬૪)	„
(૧૩) ચતુરિન્દ્રિય	„ „ (૧૬૫)	„
(૧૪) પંચેન્દ્રિય	„ „ (૧૬૬)	„
(૧૫) નારક	„ „ (૧૬૭)	અધોલોકની સાત પૃથ્વી
(૧૬-૨૨) પ્રથમથી સાતમીના નારકો	પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૬૮-૧૭૪)	તે તે પૃથ્વીમાં
	૨૩ પંચેન્દ્રિયતિર્થ ^૮ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૭૫)	ત્રણે લોકમાં

૬. પ્રસ્તુતમાં માત્ર સ્વસ્થાનની નોંધ લીધી છે. કારણ, ખરી રીતે તે જ કાયમી હોઈ તેનું સ્થાન વિચારણીય છે. ઉપપાત અને સુસુદ્ધાતસ્થાન તો કાદાચિત્ક છે તેથી મૂળમાં તેનો નિર્દેશ છતાં પ્રસ્તુત સૂચીમાં તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી. વળી, સુસુદ્ધાતપદ (૩૬) અને વ્યુત્કાન્તપદ (૬) ના કત્તોદાર (સૂત્ર-૬૩૯-૬૬૫) માં તે બાબતોનું વિશેષ વિવરણ છે જ.

૭. પ્રસ્તુતમાં સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે કે ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્થ-ગ્લોકમાં ગમે ત્યાં સમગ્રમાં કે અંશમાં તે પ્રાપ્ત થતા હોય તો તે ત્રણે લોકમાં છે એમ સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે. વિગતે જાણવા માટે મૂળ જોવું.

૮. મૂળમાં નિર્દેશ છે કે જે સ્થાનો પર્યાપ્તનાં છે અપર્યાપ્તનાં પણ તે જ છે. જુઓ સૂત્ર ૧૪૯ આદિ.

(૨૪) મનુષ્ય, પર્યામ્-અપર્યામ્ (૧૭૭)		અઢી દ્વીપમાં, તિર્યંગલોકમાં, મનુષ્યક્ષેત્રમાં.
(૨૫) લવનવાસી દેવ,		પર્યામ્-અપર્યામ્ (૧૭૭) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંઠમાં
(૨૬) અસુરકુમાર,	”	” (૧૭૮) ”
(૨૭) દક્ષિણના અસુરકુમાર,	”	” (૧૭૯) ^૯ ”
(૨૮) ઉત્તરના અસુરકુમાર,	”	” (૧૮૦) ”
(૨૯-૩૧) નાગકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના નાગકુમાર,	”	” (૧૮૧-૮૩) ”
(૩૨-૩૪) સુપર્ણકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના સુપર્ણકુમાર,	”	” (૧૮૪-૮૬) ”
(૩૫-૩૭) વિદ્યુત્કુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના વિદ્યુત્કુમાર,	”	” (૧૮૭) ”
(૩૮-૪૦) અગ્નિકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના અગ્નિકુમાર,	”	” (૧૮૭) ”
(૪૧-૪૩) દ્વીપકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના દ્વીપકુમાર	”	” ” ”
(૪૪-૪૬) ઉદ્ધિકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના ઉદ્ધિકુમાર,	”	” ” ”
(૪૭-૪૯) દિક્કુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના દિક્કુમાર,	”	” ” ”
(૫૦-૫૨) વાયુકુમાર. દક્ષિણ-ઉત્તરના વાયુકુમાર	”	” ” ”
(૫૩-૫૫) સ્તનિતકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તર સ્તનિતકુમાર,	”	” (૧૮૭) રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પ્રથમ કાંઠમાં
(૫૬) વ્યન્તર,	”	” (૧૮૭) ”
(૫૭) પિશાચ,	”	” (૧૮૯) ”

૯. અસુરકુમાર આદિ ૬૨ લવનપતિના દક્ષિણ-ઉત્તરના ઇન્દ્રોનો પણ પૃથક્કે નિર્દેશ છે, જેની અહીં જુદી નોંધ લીધી નથી.

(૫૮-૫૯) પિશાચ, દક્ષિણ-ઉત્તરના ^{૧૦}	ખ્યાંતિ અપખ્યાંતિ (૧૯૦)	”
(૬૦-૬૨) ભૂત, દક્ષિણ-ઉત્તરના,	” ” (૧૯૨)	”
(૬૩-૬૫) યક્ષ, દક્ષિણ-ઉત્તરના,	” ” ”	”
(૬૬-૬૭) રાક્ષસ, દક્ષિણ-ઉત્તરના,	” ” ”	”
(૬૮-૭૦) કિન્નર, દક્ષિણ-ઉત્તરના,	” ” ”	”
(૭૧-૭૩) કિંપુરુષ, દક્ષિણ-ઉત્તરના,	” ” ”	”
(૭૪-૭૬) ભુજગપતિ મહાકાય,		
	દક્ષિણ-ઉત્તરના,	”
(૭૭-૭૮) ગંધર્વ ^{૧૧} દક્ષિણ-ઉત્તરના,	” ” ”	”
(૭૯) જ્યોતિષકદેવ- ^{૧૨}	” ” (૧૯૫) ઊર્ધ્વલોકમાં— [આ	પૃથ્વીના ઉત્તરોત્તર ઊંચે સમજવા]
(૮૦) વૈમાનિકદેવ—	” ” (૧૯૬)	”
(૮૧) સૌધર્મદેવો	” ” (૧૯૭)	”
(૮૨) ઈશાનદેવો	” ” (૧૯૮)	”
(૮૩) સનતકુમારદેવો	” ” (૧૯૯)	”
(૮૪) માહેન્દ્રદેવો	” ” (૨૦૦)	”
(૮૫) બ્રહ્મલોકદેવો	” ” (૨૦૧)	”
(૮૬) લાંતકદેવો	” ” (૨૦૨)	”
(૮૭) મહાશુકદેવો	” ” (૨૦૩)	”
(૮૮) સહસ્રારદેવો	” ” (૨૦૪)	”
(૮૯-૯૦) આનત-પ્રાણતદેવો	” ” (૨૦૫)	”
(૯૧-૯૨) આરણ-અચ્યુતદેવો	” ” (૨૦૬)	”
(૯૩) હેક્ટિમ ત્રૈવેયકદેવો	” ” (૨૦૭)	”
(૯૪) મધ્યમ ” ”	” ” (૨૦૮)	”

૧૦. પિશાચ આદિ વ્યંતરના ઇન્દ્રોનો પણ પૃથક્ક નિર્દેશ છે, તેની નોંધ અહીં જુદી લીધી નથી.

૧૧. વ્યંતરના પિશાચાદિ આઠ પ્રકાર ઉપરાંત અણ્વણિણ્ય આદિ આઠ અવાન્તર પ્રકારનો પણ નિર્દેશ મૂળમાં છે. (સૂત્ર ૧૮૮, ૧૯૪), પણ તેની જુદી નોંધ અહીં લીધી નથી.

૧૨. તેમના ચન્દ્ર અને સૂર્ય એ ઇન્દ્રો છે. સૂત્ર ૧૯૫[૨]

(૯૫) ઉવરિમ ગૈવયકદેવી	પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત (૨૦૯)	..
(૯૬) અનુત્તરીપપાતિકદેવો ^{૧૩}	(૨૧૦)	..
(૯૭) સિદ્ધો	(૨૧૧)	સૌથી ઉપર

પ્રશ્ન થાય કે અજીવના સ્થાન વિષે વિચાર કેમ નથી કર્યો ? એમ જણાય છે કે જેમ જીવોના પ્રભેદોમાં અમુક નિશ્ચિત સ્થાન કદપી શકાય છે તેમ પુદ્ગલ વિષે નથી. પરમાણુ અને સ્કંધો સવગ્ર લોકાકાશમાં છે અને તેમનું સ્થાન કોઈ નિશ્ચિત નથી. ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં હોય એમ સંભવે છે—જોકે પાંચમા પદમાં તેમની અવગાહનાનો અનેક રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એક રીતે તે તેમના સ્થાનનો વિચાર કહી શકાય. પણ ‘સ્થાન’ માં જે પ્રસ્તુતમાં અભિપ્રેત છે તેવું નિશ્ચિત કોઈ સ્થાન પુદ્ગલો વિષે કદપી શકાતું નથી. તેથી તેમના સ્થાન વિષે પ્રસ્તુતમાં ચર્ચા જરૂરી નથી. વળી, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશના સ્થાનની જુદી ચર્ચા જરૂરી નથી, કારણ, પ્રથમ એને તો સમગ્રલોકવ્યાપી માનવામાં આવ્યા છે અને આકાશ તો અનંત છે. એટલે પ્રસ્તુતમાં છે તેવી ચર્ચા તેમને વિષે જરૂરી નથી.

પદ્મખંડાગમમાં જીવોના સ્થાન-ક્ષેત્રની ચર્ચા આવે છે, પણ તેમાં જીવોનું ક્રમે કરી પ્રજાપનાની જેમ નહિ પણ ગતિ આદિના ભેદોમાં નિરૂપણ છે. પુસ્તક ૭, પૃ૦ ૨૯૯ થી ખેતાણુગમના પ્રકરણમાં આ ચર્ચા છે. તેમાં પણ સ્વસ્થાન, ઉપપાત અને સમુદ્ધાતને લઈને સ્થાન-ક્ષેત્રનો વિચાર છે.

ત્રીજું ‘અહુવક્તવ્ય’ પદ : જીવો અને અજીવોનું સંખ્યાગત તારમ્ય

પ્રસ્તુત તીજ્ઞ પદમાં તત્ત્વોનો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં અને ત્યાર પછી પણ તત્ત્વોનો સંખ્યાવિચાર મહત્ત્વ ધરાવે છે. ઉપનિષદોમાં સમગ્ર વિશ્વ એક જ તત્ત્વનો પરિણામ કે વિવર્ત છે એવો મત એક તરફ છે, તો ખીજી તરફ જીવો અનેક પણ અજીવ એક જ એવો સાંખ્યોનો મત છે. ઐદ્ધો ચિત્ત અનેક માને છે અને રૂપ પણ અનેક

૧૩. વિજ્યાદિ પાંચને જુદા ગણાવ્યા નથી. મૂળમાં પાંચને અનુત્તરસામાન્યમાં જ ગણાવી દીધા છે.

માને છે. આ વિષે જૈન મતનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક હતું તે આ પદમાં કરવામાં આવ્યું છે. અન્ય દર્શનોમાં માત્ર સંખ્યાનું નિરૂપણ છે, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં તે સંખ્યાનો વિચાર અનેક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે. મુખ્ય વિચારતંતુ તારતમ્યનું નિરૂપણ એટલે કોણ કોનાથી ઓછા કે વધારે છે, તે છે. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં એ વિચારણા અનેક રીતે કરવામાં આવી છે.

પૂર્વાદિમાંથી કઈ દિશામાં જીવો વધારે છે અને કઈ દિશામાં ઓછા-એમ દિશાને આધારે પ્રથમ વિચારણા છે. વળી, તેમાંની કઈ દિશામાં તે તે પ્રકારના જીવોમાં ઓછા-વધતા છે તેનો વિચાર છે, એટલું જ નહિ પણ જીવોના તે તે પ્રકારના ભેદ-પ્રભેદોમાં પણ પરસ્પર કઈ દિશામાં ઓછા વધતા છે, તેનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે (૨૧૩-૨૨૪).

તે જ પ્રમાણે ગતિ (૨૨૫), ઇન્દ્રિય (૨૨૭), કાય (૨૩૨), યોગ (૨૫૨) ઇત્યાદિ અનેક રીતે જીવોના જે પ્રકારો છે તેમાં સંખ્યાનો વિચાર કરીને છેવટે સમગ્ર જીવોના જે વિવિધ પ્રકારો છે તેમાં કયો પ્રકાર ક્રમમાં સૌથી ઓછી સંખ્યાવાળો અને સંખ્યાક્રમે ઉત્તરોત્તર કયા જીવો વધારે છે અને છેવટે સૌથી વધારે કોણ છે તે રીતનો સમગ્ર જીવોનો સંખ્યાક્રમ નિર્દિષ્ટ છે (૩૩૪).

માત્ર જીવોનું જ નહિ પણ ધર્મોસ્તિકાય આદિ છ દ્રવ્યોનું પણ પરસ્પર સંખ્યાગત તારતમ્ય નિરૂપવામાં આવ્યું છે અને તે તારતમ્ય દ્રવ્યદૃષ્ટિએ (૨૭૦) અને પ્રદેશદૃષ્ટિએ વિચારાયું છે (૨૭૧). પરસ્પર ઉપરાંત તે તે ધર્મોસ્તિકાય આદિ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પણ ઉક્ત એ દૃષ્ટિથી સંખ્યાવિચાર છે (સૂત્ર ૨૭૨). અને છેવટે અને અને દૃષ્ટિએ જ્યે દ્રવ્યોના તારતમ્યનું નિરૂપણ છે (૨૭૩).

પ્રારંભમાં દિશાને મુખ્ય રાખીને સંખ્યાવિચાર છે તો આગળ જઈ ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યગ્ લોક એમ ત્રણ લોકની દૃષ્ટિએ સમગ્ર જીવોના પ્રકારનો સંખ્યાગત વિચાર છે (૨૭૬).

જીવોની જેમ પુહ્લલોની સંખ્યાનું તારતમ્ય પણ તે તે દિશામાં, તે તે ઊર્ધ્વ લોકાદિ ક્ષેત્રમાં તો નિરૂપિત થયું જ છે, ઉપરાંત દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને અને દૃષ્ટિએ પણ પરમાણુ અને સ્કંધોની સંખ્યાનો વિચાર છે (૩૨૬-૩૩૦). અને તે પછી પુહ્લલોની અવગાહના, કાલસ્થિતિ તથા તેમના પર્યાયોની દૃષ્ટિએ પણ સંખ્યાવિચાર છે (૩૩૧-૩૩૩).

દ્રવ્યોત્તું સંખ્યાગત તારતમ્ય

અહીં છયે દ્રવ્યોત્તું જે સંખ્યાગત તારતમ્ય છે તેની સૂચી ચડિયાતા ક્રમે આપવામાં આવે છે, જેથી કયું દ્રવ્ય કોનાથી સંખ્યામાં સરખું અથવા વધારે છે તે જણાઈ આવશે. જીવોનો જે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ચડિયાતો ક્રમ છે તેની સૂચી પૃથક્ આપવામાં આવી છે. તેથી આ સૂચીમાં અજીવ દ્રવ્યોનો તે ક્રમ વિશેષરૂપે સમજવાનો છે (સૂત્ર-૨૭૩).

૧	(૧) ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય (૨) અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય (૩) આકાશાસ્તિકાયદ્રવ્ય	ધર્માસ્તિકાયાદિ પ્રત્યેક, દ્રવ્યથી એક હોઈ ત્રણે સરખા છે. અને સંખ્યામાં સૌથી થોડા.
૨	(૧) ધર્માસ્તિકાયપ્રદેશો (૨) અધર્માસ્તિકાયપ્રદેશો	પ્રત્યેકના પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્યાત-અસંખ્યાત છે અને સરખી જ છે. પૂર્વ કરતાં અસંખ્યાતગુણુ અધિક.
૩	જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યો...જીવદ્રવ્યો અનંત સંખ્યામાં છે તેથી પૂર્વ કરતાં અનંતગુણુ.	
૪	જીવાસ્તિકાયપ્રદેશો...પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ હોઈ પૂર્વ કરતાં અસંખ્યાતગુણુ અધિક.	
૫	પુદ્ગલસ્તિકાય દ્રવ્યો...અનંત પુદ્ગલદ્રવ્યો છે અને તે પૂર્વ કરતાં અનંતગુણુ અધિક છે.	
૬	પુદ્ગલપ્રદેશો...અથા સળી પુદ્ગલપ્રદેશોની સંખ્યા પુદ્ગલદ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાતગુણુ અધિક છે.	
૭	અદ્વાસમયદ્રવ્યો...પૂર્વ કરતાં અનંતગુણુ છે. અદ્વાપ્રદેશ હોતા નથી.	
૮	આકાશાસ્તિકાયપ્રદેશો પૂર્વ કરતાં અનંતગુણુ અધિક છે.	

જીવોત્તું સંખ્યાગત તારતમ્ય

નીચે જણાવેલ ક્રમે નાના પ્રકારના જીવો ઉત્તરોત્તર અધિક સંખ્યામાં છે. કેટલીકવાર પૂર્વથી ઉત્તર વિશેષાધિક એટલે કે માત્ર થોડા અધિક હોય છે, તો વળી કેટલીકવાર સંખ્યાતગુણુ અધિક હોય છે તો કેટલીકવાર અસંખ્યાતગુણુ અને કેટલીકવાર અનંતગુણુ હોય છે. પ્રસ્તુત સૂચી તૃતીયપદ્ધત મહાદંડક (સૂત્ર

૩૩૪) ને આધારે છે.^૧ તૃતીયપદને અંતે છેલ્લા સુત્રમાં આ સૂચી છે. સ્વયં તૃતીય પદમાં ગત્યાદિ અનેક પ્રકારે વર્ગીકરણ કરીને અલ્પઅહુત્વનો વિચાર કર્યો છે. એ વિચારનો તાળો મેળવવાનો આમાં પ્રયત્ન છે અથવા તો સમગ્રભાવે જીવોનું અલ્પઅહુત્વ કેવું નક્કી થાય છે તે આ સૂચીથી ફલિત કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આનું વિશેષ મહત્ત્વ હોઈ તે અહીં આપવી ઉચિત જણાય છે. વળી, સંખ્યાની બાબતમાં મૂળમાં સામાન્ય સૂચન છે. પરંતુ ટીકાકારે તે તે સંખ્યાઓ કેટલી છે તે સમજાવવા અને તેની સંગતિ યુક્તિપૂર્વક બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ સૂચી ઉપરથી જે કેટલીક બાબતો ફલિત થાય છે તે આ પ્રમાણે છે—તે કાળે પણ આચાર્યોએ જીવોની સંખ્યાનું તારતમ્ય બતાવવાનો આ પ્રકારે પ્રયત્ન કર્યો છે તે મુખ્ય બાબત છે. વળી, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા—પછી તે મનુષ્ય હોય કે તિર્યંચ હોય—વધારે માનવામાં આવી છે. અધોલોકમાં નારકોમાં પ્રથમથી સાતમી નરકમાં ક્રમે ઘટે છે. એટલે કે સૌથી નીચેના નરકમાં સૌથી ઓછા જીવો છે આથી ઊલટો ક્રમ ઊર્ધ્વલોકના દેવોમાં છે; તેમાં સૌથી નીચેના દેવોમાં સૌથી વધારે જીવો છે. એટલે કે સૌધર્મમાં સૌથી વધારે અને અનુત્તરમાં સૌથી ઓછા છે. પણ મનુષ્યલોકની નીચે ભવનવાસી દેવો છે તેથી તેમની સંખ્યા સૌધર્મ કરતાં વધારે છે અને તેથી જાંચે છતાં વ્યંતર દેવો સંખ્યામાં વધારે અને તેથી પણ વધારે જ્યોતિષ્કો છે, જેઓ વ્યંતર કરતાં પણ જાંચે છે.

સૌથી ઓછી સંખ્યા મનુષ્યોની છે, તેથી તે ભવ દુર્લભ ગણાય તે સ્વાભાવિક છે. જેમ ઇન્દ્રિયો ઓછી તેમ જીવોની સંખ્યા વધારે અથવા તો એમ કહી શકાય કે વિકસિત જીવો કરતાં અવિકસિત જીવોની સંખ્યા વધારે. અનાદિ કાળથી આજ સુધીમાં જેમણે પૂર્ણતા સાધી છે એવા સિદ્ધતા જીવોની સંખ્યા પણ એકેન્દ્રિય જીવો કરતાં ઓછી જ છે. સંસારીની સંખ્યા સિદ્ધોથી વધી જ બંધ છે. તેથી લોક સંસારી જીવથી શૂન્ય થશે નહિ, કારણ પ્રસ્તુતમાં જે સંખ્યાઓ આપી છે તેમાં કદી પરિવર્તન થવાનું નથી; એ ધ્રુવસંખ્યાઓ છે.

૧. પ્રસ્તુત ભાગની ટીકા માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાકીક્ષા, પૃષ્ઠ ૧૬૩ અ થી.

સાતમી નરકમાં અન્ય કરતાં સૌથી ઓછા નારક જીવે છે, તે સૌથી ઊંચા દેવલોક અનુત્તરમાં પણ અન્ય દેવલોક કરતાં સૌથી ઓછા જીવે છે. તે સૂચવે છે કે જેમ અત્યંત પુણ્યશાળી થવું દુષ્કર છે, તેમ અત્યંત પાપી થવું પણ દુષ્કર છે. પણ જીવનો જે ક્રમિક વિકાસ માનવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે તે નિકૃષ્ટ કોટિના જીવે એકેન્દ્રિય છે. એકેન્દ્રિયમાંથી જ આગળ વધીને જીવે ક્રમે વિકાસ પામે છે.

એકેન્દ્રિય અને સિદ્ધોની સંખ્યા અનંત કોટિમાં પહોંચે છે. અલગ્ય પણ અનંત છે, અને સિદ્ધ કરતાં સમગ્રભાવે સંસારીની સંખ્યા પણ અધિક છે. અને તે સંગત છે. કારણ, અનાગત કાળમાં સંસારીમાંથી જ સિદ્ધ થવાના છે; તે ઓછા હોય તે સંસાર ખાલી થઈ જશે એમ માનવું પડે.

એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધી ક્રમે જીવોની સંખ્યા ઘટે છે—આ ક્રમ અપર્યાપ્તમાં (નં. ૪૯-૫૩) જળવાયો છે, પણ પર્યાપ્તમાં વ્યુત્ક્રમ જણાય છે (નં. ૪૪-૪૮). તેનું રહસ્ય જાણવામાં નથી.

સમગ્ર જીવોનું સંખ્યાગત તારતમ્ય

૧. ગર્ભજ મનુષ્ય પુરુષ ^૨ સર્વથી થોડા ^૩	
૨. મનુષ્ય સ્ત્રી (સંખ્યાતગુણ ^૪ અધિક)	
૩. આદર તેજઃકાય	(અસંખ્યાતગુણઅધિક)
૪. અનુત્તરોપપાતિકદેવ	(અસંખ્યાત , ,)
૫. ઉપન્ના (ત્રણ) ત્રેવેયકના દેવ	(સંખ્યાતગુણઅધિક)
૬. મધ્યમ (, ,) , , ,	(, , ,)
૭. નીચલા (, ,) , , ,	(, , ,)

૨. મનુષ્યમાં સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ ધ્યાનમાં લીધો છે, પણ નપુંસક વિષે મૌન સેવ્યું છે, જોકે સંખ્યાતમ મનુષ્ય, જેઓ નપુંસક છે, તેમને જુદા ગણ્યા છે, જુઓ અંક ૨૪.
૩. સંખ્યેય કોટી x કોટી - એવી સંખ્યા ટીકાકારે સૂચવી છે. અને પછીના માટે પણ સંખ્યા અને તેની સંગતિ ટીકાકાર સૂચવે છે તે જિજ્ઞાસુએ ટીકામાં જોઈ લેવું.
૪. ટીકાકારે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની સંખ્યા સ્થગણી વધારે જણાવી છે.

૮. અચ્યુત કલ્પના દેવો	(સંખ્યાતગુણ્યઅધિક)
૯. આરણ્ય કલ્પના દેવો	(" ")
૧૦. પ્રાણી " "	(" ")
૧૧. આનત " "	(" ")
૧૨. સાતમી નરકના નારકો	(અસંખ્યાત ")
૧૩. છઠી નરકના નારકો	(" ")
૧૪. સહસ્રાર કલ્પના દેવો	(" ")
૧૫. મહાશુકના દેવો	(" ")
૧૬. પાંચમી નરકના નારકો	(" ")
૧૭. લાંતક કલ્પના દેવો	(" ")
૧૮. ચોથી નરક નારકો	(" ")
૧૯. બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવો	(" ")
૨૦. તૃતીય નરકના નારકો	(" ")
૨૧. માહેન્દ્ર કલ્પના દેવો	(" ")
૨૨. સનતકુમાર કલ્પના દેવો	(" ")
૨૩. ખીજી નરકના નારકો	(" ")
૨૪. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો	(" ")
૨૫. ઈશાન કલ્પના દેવો	(" ")
૨૬. ઈશાન કલ્પની દેવીઓ	(સંખ્યાત ")
૨૭. સૌધર્મ કલ્પના દેવો	(" ")
૨૮. સૌધર્મ કલ્પની દેવીઓ	(" ")
૨૯. ભવનવાસી દેવ	(અસંખ્યાત ")
૩૦. ભવનવાસી દેવીઓ	(સંખ્યાત ")
૩૧. પ્રથમ નરકના નારકો	(અસંખ્યાત ")
૩૨. ખેચર પાંચેન્દ્રિય તિથિય પુરુષો	(" ")
૩૩. " " " સ્ત્રીઓ	(સંખ્યાતગુણ્યઅધિક)

૩૪.	સ્થલચર	„	„	પુરુષો	(સંખ્યાતગુણઅધિક)
૩૫.	„	„	„	સ્ત્રીઓ	(„ „)
૩૬.	જલચર	„	„	પુરુષો	(„ „)
૩૭.	„	„	„	સ્ત્રીઓ	(„ „)
૩૮.	વ્યન્તર દેવો				(„ „)
૩૯.	વ્યન્તર દેવીઓ				(„ „)
૪૦.	જ્યોતિષક દેવો				(„ „)
૪.	„			દેવીઓ	(„ „)
૪૨.	ખેચર પંચેન્દ્રિયતિર્થંચ નપુंसક				(„ „)
૪૩.	સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ નપુंसક				(„ „)
૪૪.	જલચર	„	„	„	(„ „)
૪૫.	ચતુરિન્દ્રિય પર્યાપ્ત				(„ „)
૪૬.	પંચેન્દ્રિય	„			(વિશેષાધિક)
૪૭.	દ્વીન્દ્રિય	„			(„)
૪૮.	ત્રીન્દ્રિય	„			(„)
૪૯.	પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્ત				(અસંખ્યાતગુણઅધિક)
૫૦.	ચતુરિન્દ્રિય	„			(વિશેષાધિક)
૫૧.	ત્રીન્દ્રિય	„			(„)
૫૨.	દ્વીન્દ્રિય	„			(„)
૫૩.	પ્રત્યેકબાહરવનસ્પતિ પર્યાપ્ત				(અસંખ્યાતગુણઅધિક)
૫૪.	બાહર નિગોદ પર્યાપ્ત				„ „
૫૫.	બાહર પૃથ્વી	„			„ „
૫૬.	બાહર અગ્નિ	„			„ „
૫૭.	બાહર વાયુકાય	„			„ „
૫૮.	બાહર તેજઃકાય અપર્યાપ્ત				„ „

५९.	प्रत्येकआदरवन्तरूपति अपर्याप्त	”	”
६०.	आदर निगोह अपर्याप्त	”	”
६१.	आदर पृथ्वी	”	”
६२.	आदर अण्डाय	”	”
६३.	आदर वायुकाय	”	”
६४.	सूक्ष्म तेजःकायिक	”	”
६५.	सूक्ष्म पृथ्वीकायिक		(विशेषाधिक)
६६.	सूक्ष्म अण्डायिक	”	”
६७.	सूक्ष्म वायुकायिक	”	”
६८.	” तेजःकायिक पर्याप्त		(संख्यातगुणअधिक)
६९.	” पृथ्वी		(विशेषाधिक)
७०.	” अण्डायिक पर्याप्त		(विशेषाधिक)
७१.	” वायुकायिक		(विशेषाधिक)
७२.	” निगोह अपर्याप्त		(असंख्यातगुणअधिक)
७३.	” ” पर्याप्त		(संख्यातगुणअधिक)
७४.	अलवसिद्धिक		(अनंतगुणअधिक)
७५.	प्रतिपतितसम्भ्रत्व	”	”
७६.	सिद्धी	”	”
७७.	आदरवन्तरूपति पर्याप्त	”	”
७८.	आदर पर्याप्त		(विशेषाधिक)
७९.	आदरवन्तरूपति अपर्याप्त		(असंख्यातगुणअधिक)
८०.	आदर अपर्याप्त		(विशेषाधिक)
८१.	आदर श्रुती	”	”
८२.	सूक्ष्म वन्तरूपति अपर्याप्त		(असंख्यातगुणअधिक)
८३.	” अपर्याप्त		(विशेषाधिक)
८४.	” वन्तरूपति पर्याप्त		(संख्यातगुणअधिक)

૮૫.	પર્યાપ્ત	(વિશેષાધિક)
૮૬.	શુભો	”
૮૭.	ભવસિદ્ધિક	”
૮૮.	નિગોહ શુભ	”
૮૯.	વનસ્પતિ	”
૯૦.	એકેન્દ્રિય	”
૯૧.	તિર્થચ	”
૯૨.	મિથ્યાદષ્ટિ	”
૯૩.	અવિરત	”
૯૪.	સકષાય	”
૯૫.	છન્નસ્થ	”
૯૬.	સયોગી	”
૯૭.	સંસારી	”
૯૮.	સર્વ શુભો	”

પદ્મખંડાગમમાં પ્રસ્તુત પદ્મગત વિચાર જે રીતે કરવામાં આવ્યો છે તેની પણ નોંધ અહીં લેવી જરૂરી છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ૨૧૨ માં અદ્વયબહુત્વનો વિચાર ૨૭ દ્વારો વડે કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ પદ્મખંડાગમમાં ગત્યાદિ ૧૪ દ્વારો વડે શુભોના અદ્વયબહુત્વનો વિચાર છે (પુ. ૭, પૃ. ૫૦ પરં); જ્યારે પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનામાં તે ૧૪ દ્વારો ઉપરાંત પણ દ્વારો છે. આ ચર્ચા પદ્મખંડાગમના પુ. ૭ માં દ્રવ્યપ્રમાણાનુગમ નામે પ્રકરણમાં પણ પૃ. ૨૪૪ થી છે. વળી, તેમાં અસંખ્યાત જેવી સંખ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ પણ મૂળમાં જ છે, જે પ્રજ્ઞાપનાની ટીકામાં છે, પદ્મખંડાગમ, પુ. ૭, પૃ. ૨૪૪ થી વળી, પદ્મખંડાગમમાં આ ચર્ચા અન્યત્ર પણ જોવા મળે છે. પુ. ૧૪, સૂત્ર ૫૬૮, પૃ. ૪૬૫ માં શુભોના અદ્વયબહુત્વનો વિચાર દ્રવ્યપ્રમાણ અને પ્રદેશપ્રમાણની દૃષ્ટિએ પણ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રજ્ઞાપનાના અત્યધિકાર દ્વાર સૂત્ર ૨૭૦ માં દ્રવ્યાર્થિક અને પ્રદેશાર્થિક—એ બે દૃષ્ટિઓ છે, તે એ રીતે જુદી છે કે પદ્મખંડાગમમાં પદ્મકાયનો વિચાર છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં પદ્મજ્યોને લઈને વિચાર છે. પ્રજ્ઞાપનાનો (સૂત્ર ૩૩૪) મહાદંડક અને પદ્મખંડાગમનો મહાદંડક પણ તુલનીય છે (પુ. ૭, પૃ. ૫૭૫ થી—). અન્તેમાં સર્વ શુભની અપેક્ષાએ અદ્વયબહુત્વનો વિચાર છે.

ચોથું 'સ્થિતિ' પદ : જીવોની સ્થિતિ=આયુ

ચોથા પદમાં નાના પ્રકારના જીવોની સ્થિતિ અર્થાત્ આયુનો વિચાર છે.^૧ જીવોની તે તે નારકાદિરૂપે સ્થિતિ-અવસ્થાન કેટલો કાળ હોય તેની વિચારણા આમાં હોવાથી આ પદનું નામ સ્થિતિ પદ છે. અર્થાત્ આમાં જીવોના જે વિવિધ પર્યાયાં છે, તેના આયુનો વિચાર છે. જીવદ્રવ્ય તો નિત્ય છે, પણ તે જે નાના રૂપો-નાના જન્મ-ધારણ કરે છે તે પર્યાયો તો અનિત્ય છે, તેથી તે ક્યારેક તો નષ્ટ થાય જ છે. આથી તેમની સ્થિતિનો વિચાર કરવો પડે છે. અને તે પ્રસ્તુતમાં કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાન્ય આયુ કેટલું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ કેટલું એમ બે પ્રકારે તેનો વિચાર પ્રસ્તુત છે. આમાં માત્ર સંસારી જીવોને જ આયુ હોઈ તેમના બેદોનો વિચાર છે. સિદ્ધો તો 'સાદીયા અપજ્જવસિતા'—પૃષ્ઠ ૭૮, પં. ૧૪, સૂત્ર ૨૧૧) કહ્યા છે, તેથી તેમના આયુનો વિચાર અપ્રાપ્ત હોઈ તે ક્યો નથી. વળી, અજીવ-દ્રવ્યના પર્યાયાંની સ્થિતિનો વિચાર પણ આમાં નથી. કારણ, તેમના પર્યાયો જીવના આયુની જેમ અમુક મર્યાદામાં કાલની દૃષ્ટિએ મૂકી શકાય તેમ નથી. તેથી તે વિચાર છોડી દેવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રસ્તુત પદમાં આયુનો નિર્દેશકમ આ પ્રકારે છે : પ્રથમ તે તે જીવોનો સામાન્ય પ્રકાર લઈને તેના આયુનો નિર્દેશ છે; પછી તેના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત બેદોનો નિર્દેશ છે, જેમ કે પ્રથમ સામાન્ય નારકનું આયુ, પછી નારકના અપર્યાપ્તનું અને ત્યાર પછી પર્યાપ્તનું આયુ નિર્દિષ્ટ છે. આ જ ક્રમે એકેક નારક આદિ લઈને સર્વ પ્રકારના જીવોનો આયુવિચાર છે.

નીચે અપાતી સૂચીમાં સામાન્યનું આયુ આપવામાં આવ્યું છે, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત બેદોને આપ્યા નથી. વળી, આયુનો વિચાર જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારે છે, તેથી તે બંને પ્રકારનો સૂચીમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સ્થિતિની જે સૂચી છે તે ઉપરથી પણ એ તો ફલિત થાય જ છે કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું આયુ ઓછું છે. નારક અને દેવોનું આયુ મનુષ્ય અને તિર્થંચ કરતાં વધારે છે. એકેન્દ્રિયમાં અગ્નિકાયનું આયુ સૌથી ઓછું માનવામાં આવ્યું.

૧. પદ્મ'કાગમમાં કાલાનુગમ નામે આ જ વિચાર છે (પુ. ૭, પૃ. ૧૧૪ અને ૪૬૨) બેદ એ છે કે ગત્યાદિ ૧૪ દ્વારો વડે એકેક જીવનો અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ પણ વિચારે છે. આ વિચારની તુલના ઉત્તરાં, ૩૬.૮૦ આદિમાં સંતતિની અપેક્ષાએ જે કાલવિચાર છે તેની સાથે છે.

છે તે, અગ્નિ એલવાઈ જતો અનુભવમાં આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે. એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વીકાયિકનું આયુ સૌથી વધારે છે, પણ દ્વીન્દ્રિય કરતાં ત્રીન્દ્રિયનું આયુ એછું માનવા પાછળ શું કારણ હશે તે જણાતું નથી. વળી, ચતુરિન્દ્રિયનું આયુ ત્રીન્દ્રિય કરતાં વધારે છે. પણ દ્વીન્દ્રિય કરતાં એછું છે, એ પણ રહસ્ય છે.

જીવલેદ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧. નારક (૩૩૫)	દશ હજાર વર્ષ	૩૩ સાગરોપમ
(૧) રત્નપ્રભા (૩૩૬)	”	૧ ”
(૨) શકરાપ્રભા (૩૩૭)	૧ સાગરોપમ	૩ ” ^૨
(૩) વાલુકાપ્રભા (૩૩૮)	૩ ”	૭ ”
(૪) પંકપ્રભા (૩૩૯)	૭ ”	૧૦ ”
(૫) ધૂમપ્રભા (૩૪૦)	૧૦ ”	૧૭ ”
(૬) તમઃપ્રભા (૩૪૧)	૧૭ ”	૨૨ ”
(૭) અધઃસપ્તમ (૩૪૨)	૨૨ ”	૩૩ ”
૨. (અ) દેવ (૩૪૩)	દશ હજાર વર્ષ	૩૩ ”
(બ) દેવી (૩૪૪)	”	૫૫ પદ્મોપમ
(૧) ભવનવાસી દેવ (૩૪૫)	”	૧ સાગરોપમથી કાંઈક અધિક
” દેવી (૩૪૬) ^૩	”	૪૬ પદ્મોપમ
[અસુરકુમારાદિ વિષે મૂળમાં જોવું]		
૩. પૃથ્વીકાયિક (૩૫૪)	અન્તર્મુહૂર્ત	૨૨૦૦૦ વર્ષ
(૧) સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક (૩૫૫) ^૪	”	અન્તર્મુહૂર્ત
(૨) બાહર ” (૩૫૬)	”	૨૨૦૦૦ વર્ષ
(૪) અકાયિક (૩૫૭)	”	૭૦૦૦ વર્ષ
(૫) તેજઃકાયિક (૩૬૦)	”	ત્રણ રાત-દિન
૬. વાયુ ” (૩૬૩)	”	૩૦૦૦ વર્ષ
૭. વનસ્પતિ ” (૩૬૬)	”	૧૦૦૦૦ વર્ષ

૨. નારકોમાં પ્રથમાદિ પૂર્વનારકનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુ તે જ પછીના દ્વિતીયાદિ નારકમાં જઘન્ય મનાયું છે. તે ઉપરની સૂચીથી ફલિત થાય છે.

૩. આ પછી સૂત્ર ૩૪૭-૩૫૩ સુધીમાં અસુરકુમારાદિ દશ ભવનપતિનાં દેવ-દેવીનું આયુ છે.

૪. સૂક્ષ્મ અકાય, તેજઃકાય વાયુ અને વનસ્પતિની સ્થિતિ આ જ પ્રમાણે છે; સૂત્ર ૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૪, ૩૬૭.

૮. ક્ષીન્દ્રિય (૩૬૯)	”	”	૧૨ વર્ષ
૯. ત્રીન્દ્રિય (૩૭૦)	”	”	૪૯ રાત-દિન
૧૦. ચતુરિન્દ્રિય (૩૭૧)	”	”	છ માસ
૧૧. પંચેન્દ્રિયતિર્થ ચ (૩૭૨)	”	”	૩ પલ્યોપમ
(અ) સંમૂર્ચ્છિમ (૩૭૩)	”	”	૧ પૂર્વકોટિ
(બ) ગર્ભજ (૩૭૪)	”	”	૩ પલ્યોપમ
(૧) જલચર (૩૭૫) ^૫	”	”	૧ પૂર્વકોટિ
(૨) ચતુષ્પદ સ્થલચર (૩૭૮)	”	”	૩ પલ્યોપમ
(૩) ઉરપરિસર્પ (૩૮૧)	”	”	૧ પૂર્વકોટિ
(૪) ભુજપરિસર્પ (૩૮૪)	”	”	”
(૫) ખેચર (૩૮૭)	”	”	પલ્યાસંખ્યેયભાગ
૧૨. મનુષ્ય (૩૯૦) ^૬	”	”	ત્રણ પલ્ય
૧૩. વ્યન્તર દેવ (૩૯૩)	૧૦૦૦૦ વર્ષ	”	૧ પલ્યોપમ
” દેવી (૩૯૪)	”	”	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ
૧૪. જ્યોતિષ્ક દેવ (૩૯૫)	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	૧ પલ્યોપમ + ૧ લાખ વર્ષ	”
જ્યોતિષ્ક દેવી (૩૯૫) ^૭	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ + ૫૦૦૦૦ વર્ષ	”
[ચન્દ્રાની વિગત મૂળમાં જોવી]			
૧૫. વૈમાનિક દેવ (૪૦૭)	૧ પલ્યોપમ	”	૩૩ સાગરોપમ
” દેવી (૪૦૮)	”	”	૫૫ પલ્યોપમ
[સૌધર્માદિની સ્થિતિ ^૮ મૂળમાં જોવી]			

પ્રસ્તુતમાં અજીવની સ્થિતિનો વિચાર નથી. તેનું કારણ એ જણાય છે કે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ તો નિત્ય છે અને પુહ્ગોની સ્થિતિ પણ એક સમયથી માંડી અસંખ્યાત સમયની છે તે પાંચમાં પદમાં કહ્યું જ છે (૫૧૫-૫૧૮),

૫. જલચરાદિમાં પણ ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમની સ્થિતિ જુદી જુદી ગણાવી છે. પણ તે સૂચીમાં નથી લખી. સૂત્ર ૩૭૬ આદિ.
૬. મનુષ્યમાં પણ ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમની સ્થિતિ જુદી ગણાવી છે.- સૂત્ર ૩૯૧-૯૨.
૭. ચન્દ્રાદિનાં દેવો-દેવીઓની સ્થિતિ પણ વર્ણિત છે-સૂત્ર ૩૯૭-૪૦૬.
૮. સૂત્ર ૪૦૯-૪૨૬.

તેથી તેનો જુદો નિર્દેશ જરૂરી નથી. વળી પ્રસ્તુતમાં તેો આયુકર્મકૃત સ્થિતિનો વિચાર છે. તે અજીવમાં અપ્રસ્તુત છે.

પાંચમું 'વિશેષ' પદ : જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના ભેદો અને પર્યાયો

પ્રસ્તુત પાંચમાં પદનું નામ 'વિશેષ-વિશેષ' પદ છે. વિશેષ એટલે જીવાદિ દ્રવ્યના વિશેષ અર્થાત્ પ્રકારો. અને બીજો અર્થ છે જીવાદિ દ્રવ્યના વિશેષ અર્થાત્ પર્યાયો, પ્રથમ પદમાં જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યોના પ્રકારો, ભેદ-પ્રભેદ સાથે, ગણાવી દીધા છે. તેનું અહીં પણ સંક્ષેપમાં પુનરાવર્તન કર્યું છે, તે એટલા માટે કે પ્રસ્તુતમાં જે બાબત સ્પષ્ટ કરવાની છે તે એ કે જીવ અને અજીવના જે પ્રકારો છે તે પ્રત્યેકના અનંત પર્યાયો છે. જે પ્રત્યેકના અનંત પર્યાયો હોય તેો સમગ્રના પણ અનંત હોય જ. અને દ્રવ્યના જે પર્યાયો-પરિણામો હોય તેો તે દ્રવ્ય કૃતસ્થિતિ ન ધટી શકે, પણ તેને પરિણામિનિત્ય માનવું જેઈએ -આવું સૂચન પણ ફલિત થાય છે. અને વસ્તુનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ છે એ પણ આથી ફલિત થાય છે.

એક બાબત, જે ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે એ પણ છે કે પદનું નામ 'વિશેષ' આપ્યા છતાં તે શબ્દનો ઉપયોગ સૂત્રોમાં કર્યો નથી; પણ સમગ્ર પદમાં તેને માટે પર્યાય શબ્દ વાપર્યો છે (સૂત્ર ૪૩૮-). જૈન શાસ્ત્રમાં આ પર્યાય શબ્દનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. ગ્રંથકારે આથી પ્રથમ તે એ સૂચન કર્યું કે પર્યાય કહો કે વિશેષ કહો એમાં કાંઈ ભેદ નથી. જે નાના પ્રકારનાં જીવો દેખાય છે, કે અજીવો દેખાય છે, તે સૌ તે તે દ્રવ્યના પર્યાયો જ છે. પછી ભલે તે સામાન્યના વિશેષરૂપે-પ્રકારરૂપે-હોય અગર દ્રવ્યવિશેષના પર્યાયરૂપે હોય. જીવના જે ભેદો ગણાવ્યા છે, જેમ કે નારકાદિ, તે બધા પ્રકારો તે તે જીવદ્રવ્યના પર્યાયો પણ છે. કારણ, અનાદિ કાળમાં જીવ અનેક વાર તે તે પ્રકારે અવતર્યો હોય છે. અને જેમ કોઈ પણ એક જીવના તે પર્યાયો છે તેમ સકલ જીવોની સમાન યોગ્યતા હોઈ તે બધાએ પણ તે તે નારકાદિરૂપે જન્મ લીધો જ હોય છે. આમ જેને પ્રકાર કે ભેદ કે વિશેષ કહેવામાં આવે છે તે પ્રત્યેક જીવદ્રવ્યની અપેક્ષાએ પર્યાય જ છે, તે જીવની એક વિશેષ અવસ્થા જ છે, પર્યાય કે પરિણામ જ છે. પર્યાય-શૂન્ય દ્રવ્ય કદી હોતું જ નથી. એટલે તે તે દ્રવ્ય તે તે પર્યાયઅવસ્થામાં જ હોય છે-આવું સૂચન પ્રસ્તુત પદમાંથી ફલિત થાય છે, કારણ, જેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે તેને પણ પ્રસ્તુતમાં પર્યાયના નામે જ ઓળખવામાં આવ્યાં છે (૪૩૯). સારાંશ કે દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ છે, એવું સૂચન આમાં છે. તેથી જ

અંતકારે દ્રવ્યના પ્રકાર માટે પણ પર્યાય શબ્દ વાપર્યો છે (૪૩૯, ૫૦૧). આ વસ્તુ આચાર્ય મલયગિરિએ પણ નોંધી છે.^૧

આમ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ છતાં અંતકારને એ પણ સ્પષ્ટ કરવું હતું કે દ્રવ્ય અને પર્યાયના ભેદ પણ છે, અને કોઈ એક જ દ્રવ્યના આ બધા પર્યાયો-પરિણામો નથી : આ બાબતની સૂચના જુદાં જુદાં દ્રવ્યોની સંખ્યા અને પર્યાયોની સંખ્યામાં જે ભેદ છે તે દર્શાવીને કરી છે, જેમ કે તેમણે નારકોને અસંખ્ય કહ્યા (૪૩૯), પણ નારકના પર્યાયોને અનંત કહ્યા છે (૪૪૦). જીવોના જે નાના પ્રકારો છે, તેમાં વનસ્પતિ અને સિદ્ધ એ બે જ પ્રકારો એવા છે, જેના દ્રવ્યોની સંખ્યા અનંત છે. તેથી સમગ્રભાવે જીવદ્રવ્યો અનંત કહી શકાય, પણ તે તે પ્રકારોમાં તો ઉક્ત એના અપવાદ સિવાય બધાં જ દ્રવ્યો અસંખ્યાત છે, અનંત નહિ, અને છતાં તે બધા જ પ્રકારોના પર્યાયોની સંખ્યા અનંત છે તે વસ્તુ પ્રસ્તુત પદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

અંતકારનાં આવાં સૂચનોને આધારે જ જૈન દર્શનિકોએ તિર્થંક્રસામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યની માન્યતા સ્વીકારી છે. દૈશિક ભેદોનું જે સામાન્ય છે તે તિર્થંક્રસામાન્ય છે અને કાલિક ભેદોનું જે સામાન્ય છે તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. ઊર્ધ્વતા સામાન્ય દ્રવ્યને નામે ઓળખાય છે. ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એક છે અને તે અભેદજ્ઞાનમાં નિમિત્ત બને છે; જ્યારે તિર્થંક્રસામાન્ય અનેક છે, અને તે સમાનતામાં નિમિત્ત બને છે. જીવસામાન્ય એ અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તિર્થંક્રસામાન્ય છે, પણ એક જ જીવના નાના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. કાલક્રમે દર્શનિકોએ દ્રવ્ય, પર્યાય, સામાન્ય અને વિશેષ એ બધાં વિશે અન્ય દર્શનોની તુલનામાં જે સ્પષ્ટીકરણો કર્યાં છે, તેનાં મૂળ આ અંતકારમાં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. અને પ્રસ્તુતમાં પણ જે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે તેનું મૂળ ભગવતી જેવા અંગ્રથોમાં ઉપલબ્ધ છે જ.^૨

વેદાન્તની જેમ જૈન મતે જીવદ્રવ્ય એક નથી પણ અનંતસંખ્યામાં છે. એટલે જીવસામાન્ય જેવી સ્વતંત્ર એક વસ્તુ કોઈ નથી, પણ અનેક જીવોમાં જે ચૈતન્યધર્મો દેખાય છે તે નાના છે, અને તે, તે તે જીવમાં જ પરિવ્યાપ્ત છે અને તે ધર્મો અજીવથી જીવને જુદો પાડનાર છે, તેથી નાના છતાં એકસરખી રીતે

૧. ટીકા, પત્ર ૧૭૯ વ, ૨૦૨ અ.

૨. આ વિષયની ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયાવતારવાતિકવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૨૫-૩૧; અને આગમ યુગકા જૈન દર્શન, પૃષ્ઠ ૭૬-૮૬.

અજીવથી જીવને લિન્ન સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કરતા હોવાથી સામાન્ય કહેવાય છે. આ સામાન્ય તિર્યંકસામાન્ય છે, તે એક નથી પણ નાના છે, તેથી તેની અસમાનતા છતાં એકતા એ ભ્રમ છે; અથવા કલ્પિત એકતા છે^૩-વાસ્તવિક એકતા નથી તે જ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્ય કોઈ જુદું એક દ્રવ્ય નથી. પણ અનેક અજીવદ્રવ્યો-અચેતનદ્રવ્યો છે. તે બધાં જીવથી જુદાં છે માટે તે અર્થમાં તેમની સમાનતા અજીવદ્રવ્ય કહેવાથી વ્યક્ત થાય છે, તેથી તે સામાન્ય અજીવદ્રવ્ય તિર્યંકસામાન્ય છે. આ તિર્યંકસામાન્યના પર્યાયો-વિશેષો-ભેદો તે પ્રસ્તુતમાં જીવ અને અજીવના પર્યાયો-વિશેષો-ભેદો છે (૪૩૯, ૫૦૧) એમ સમજવાનું છે.

પણ જૈન મતે કોઈ પણ એક દ્રવ્ય અનેક રૂપે પરિણત થાય છે, જેમ કે કોઈ એક જીવદ્રવ્ય નારકાદિ અનેક પરિણામોને ધારણ કરે છે. આ પરિણામો કાળક્રમે બદલાયા કરે છે. પણ જીવદ્રવ્ય ધ્રુવ છે, અર્થાત્ તેના જીવ રૂપે કદી નાશ થતો નથી, નારકાદિ પર્યાયોરૂપે નાશ થાય છે. અનેક નારકાદિ પર્યાયો ધારણ કરવા છતાં તે અચેતન બની જતું નથી. આ જીવદ્રવ્યને સામાન્ય-ઊર્ધ્વતાસામાન્ય-કહ્યું છે, અને તે એક છે. અને તે સામાન્યના નાના પર્યાયો-પરિણામો-વિશેષો-ભેદો છે. પ્રસ્તુતમાં નૈરયિકાદિના જે પર્યાયોની ચર્ચા છે (૪૪૦, ૫૦૪), તે આ ઊર્ધ્વતાસામાન્યની અપેક્ષાએ કરવામાં આવી છે. તેથી તે તેના પર્યાયો-પરિણામો છે, એમ સમજવું.

આમ પ્રસ્તુતમાં પર્યાય શબ્દ પ્રકાર-ભેદ અર્થમાં અને અવસ્થા કે પરિણામ એમ એ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. અને તે બંનેનું સામાન્ય જુદું જુદું છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. ભેદોનું તિર્યંકસામાન્ય વાસ્તવિક છતાં એક નથી, જ્યારે પર્યાયોનું ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એક છે અને વાસ્તવિક છે.

જીવસામાન્યના નારકાદિ અનેક ભેદો-વિશેષો છે, તેથી તેને જીવના પર્યાયો કહ્યા છે. અને જીવસામાન્યના અનેક પરિણામો-પર્યાયો પણ છે, તેથી તેને જીવના પર્યાયો કહ્યા છે. આ જ પ્રકારે અજીવ વિષે પણ સમજ લેવાનું છે. આમ ગ્રંથકારે પર્યાય શબ્દને એ અર્થમાં વાપર્યો છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. અને પર્યાય અને વિશેષ એ બંને શબ્દોને એકાર્થક જ સ્વીકાર્યા છે. જૈનોમાં અંગગ્રંથમાં પર્યાય શબ્દ જ પ્રચલિત હતો તેથી તે શબ્દ વિવરણમાં રાખ્યો છે. પરંતુ વૈશિષ્ટિક દર્શનમાં વિશેષ શબ્દનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો હતો તેથી તે શબ્દનો પણ પ્રયોગ પર્યાય અર્થમાં અને વસ્તુના ભેદ અર્થમાં પણ થઈ શકે છે તે

૩. આવી કલ્પિત એકતાની દૃષ્ટિએ જ સ્થાનાંગમાં આવતાં 'એગે આયા' ધત્યાદિ વાક્યો સમજવાનાં છે.

સૂચવવા આચાર્યે પ્રકરણનું નામ 'વિસેસ' એમ રાખ્યું હોય તેમ જણાય છે.

વળી, એક બીજી વાતનું ધ્યાન રાખવાનું છે તે એ કે સંસારી અવસ્થાના જીવોમાં કર્મકૃત જે અવસ્થાઓ છે, એટલે કે જેને આધારે જીવ સાથે પુદ્ગલો સંબંધ થાય છે અને તે સંબંધને લઈને જીવની નાના અવસ્થાઓ-પર્યાયો અને છે, તે પૌદ્ગલિક પર્યાયો પણ જીવના પર્યાયો ગણવામાં આવ્યા છે. આમ સંસારી અવસ્થામાં જીવ અને પુદ્ગલનો જાણે કે અભેદ હોય તેમ માનીને જીવના પર્યાયોનું વર્ણન છે. જેમ સ્વતંત્ર રીતે વર્ણુ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શની વિવિધતાને કારણે પુદ્ગલના અનંત પર્યાયો થાય છે (૫૧૯-), તેમ જ્યારે તે પુદ્ગલ જીવસંબંધ હોય ત્યારે તે બધા જ જીવના પર્યાયો (૪૪૦-) પણ ગણવામાં આવ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે જ્યારે જીવ સાથે તે સંબંધ હોય છે ત્યારે પુદ્ગલમાં થતા પરિણમનમાં જીવ પણ કારણ છે, તેથી તે પર્યાયો પુદ્ગલના છતાં જીવના છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. અને આથી જ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સંસારી અવસ્થામાં જીવ અને પુદ્ગલનો કથંચિત્ અભેદ પણ છે. અનાદિકાળથી આ અભેદ ચાલ્યો આવે છે અને તેને જ કારણે જીવોમાં આકાર, રૂપ આદિનું વૈવિધ્ય છે; અન્યથા સિદ્ધજીવોની જેમ સૌ જીવો એકસરખા જ રહે, માત્ર વ્યક્તિભેદ રહે, પરંતુ જે વિવિધ પ્રકારે સંસારી જીવોમાં નારકાદિ રૂપે ભેદ પડે છે તે પડે નહિ. આથી તે ભેદના નિયામક તરીકે જીવ અને પુદ્ગલનો કથંચિત્ અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જ્યારે કર્મના આવરણથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે જીવમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પુદ્ગલનું બંધન રહેતું નથી તેથી તેમાં કોઈ પણ બાહ્યાકારનો ભેદ પણ-રૂપ આદિનો પણ-રહેતો નથી. જેમ કર્મના ઉદયને કારણે જીવમાં બાહ્ય આકાર-પ્રકારમાં ભેદ પડે છે અને નાના પર્યાયોનું સર્જન થાય છે, તેમ જીવમાં જે તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાદિ છે, તેને કારણે પણ નાના પર્યાયોનું સર્જન થાય છે, આમ જીવના અનંત પર્યાયોની સંગતિ ગ્રંથકારે જણાવી છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત પદમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના ભેદો અને પર્યાયોનું નિરૂપણ છે. ભેદો વિષે તો પ્રથમ પદમાં નિરૂપણ હતું જ, પણ તે પ્રયેક ભેદોમાં અનંત પર્યાયો છે, તેનું સૂચન કરવું એ પ્રસ્તુત પાંચમા પદની વિશેષતા છે. પ્રથમ પદમાં ભેદો બતાવ્યા હતા અને ત્રીજા પદમાં તેમની સંખ્યા જણાવી હતી, પણ ત્રીજા પદમાં સંખ્યાગત તારતમ્યનું નિરૂપણ મુખ્ય હોઈ કયા વિશેષની કેટલી સંખ્યા છે તે જાણવાનું બાકી રહી જતું હતું; તેથી પ્રસ્તુતમાં તે તે ભેદોની સંખ્યા પણ જણાવી દીધી છે. અને પછી તે તે ભેદોના પર્યાયોની સંખ્યા પણ જણાવી દીધી છે. પર્યાયોની સંખ્યા તો બધા જ દ્રવ્યભેદોની અનંત છે. ભેદોની

સંખ્યામાં કેટલાક અસંખ્યાત તો કેટલાક અનંત છે. માત્ર વનરૂપિત અને સિદ્ધોની સંખ્યા જીવભેદોની અનંત છે, બાકીના બધા જીવભેદો અસંખ્યાત છે. વળી, અસ્તુતમાં પ્રથમપદનિર્દિષ્ટ બધા જ ભેદ-પ્રભેદોને લઈને વિવરણ નથી, પણ સંસારી જીવોમાં મુખ્ય મુખ્ય જીવભેદો, જેને 'ચોવીસ દાંડક' નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેમની તથા સિદ્ધોની સંખ્યા અને પર્યાયોનો વિચાર છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. આગળ ઉપર એ સૂચી આપવામાં આવે છે, તે જોવાથી એ સ્પષ્ટ થશે. તેમાં નં. ૧ થી ૨૪ સંસારી જીવોના ભેદો છે, તેને ચોવીસ દાંડક કહેવામાં આવે છે અને ૨૫મો નંબર સિદ્ધોનો છે.

જીવદ્રવ્યના નારકાદિ ભેદોના પર્યાયોનો વિચાર અનેક પ્રકારે-અનેક દષ્ટિથી-કરવામાં આવ્યો છે. અને તેમાં જૈનસંમત અનેકાંતદષ્ટિને ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે. જીવના નારકાદિ જે ભેદોના પર્યાયોનું નિરૂપણ છે, તેમાં દ્રવ્યાર્થતા (દબ્બજ્ઞયા), પ્રદેશાર્થતા (વદેસજ્ઞતા), અવગાહનાર્થતા (ઓગાહજ્ઞતા), સ્થિતિ (ઠિઠ્ઠી), કૃષ્ણાદિ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, જ્ઞાન અને દર્શન-આ દશ દષ્ટિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે (સૂત્ર ૪૪૦-૪૫૪).

વિચારણાનો ક્રમ આવો છે-પ્રથમ છે કે નારક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે. ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે નારક જીવોમાં અનંત પર્યાયો છે. આ પર્યાયોની સંગતિ જણાવવા માટે ઉક્ત દશે દષ્ટિથી તે પર્યાયોની સંખ્યા જણાવી છે. તેમાં કેકલીક દષ્ટિથી સંખ્યાત તો કેટલીક દષ્ટિથી અસંખ્યાત અને કેટલીક દષ્ટિથી અનંત સંખ્યા થાય છે. અનંતદર્શકદષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈને નારકના પર્યાયોને અનંત કહ્યા છે, કારણ કે તે દષ્ટિએ સૌથી વધારે પર્યાયો ઘટે છે. વળી, તે તે સંખ્યાઓને સીધી રીતે નથી જણાવી, પણ એક નારકની અન્ય નારક સાથે તુલના કરીને તે સંખ્યા ફલિત કરવામાં આવી છે, જેમ કે—

દ્રવ્યાર્થતા વડે કોઈ નારક અન્ય નારકોથી તુલ્ય છે, આમ કહ્યું. આનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્યદષ્ટિએ કોઈ નારક એક દ્રવ્ય છે તેમ અન્ય નારક પણ એક દ્રવ્ય છે. સારાંશ કે કોઈ પણ નારકને દ્રવ્યદષ્ટિથી એક જ કહેવાય, તેની સંખ્યા એકથી વધારે હોય નહિ અર્થાત્ તે સંખ્યાત છે. તે જ રીતે—

પ્રદેશાર્થતા વડે પણ નારક જીવો પરસ્પર તુલ્ય છે. આનો અર્થ એ છે કે જેમ એક નારક-જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે, તેમ અન્ય નારકના પ્રદેશો

૪. જીવદ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ સપ્રદેશ હોવાથી આ દષ્ટિએ વિચાર જરૂરી બને છે. વળી, કાળ અને પરમાણુ અપ્રદેશી છે તેથી સમગ્ર જીવાજીવના વિચાર હોય ત્યાં પ્રદેશદષ્ટિએ વિચારણા જરૂરી છે.

પણ અસંખ્યાત છે. સારાંશ કે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોઈ પણ એક નારક અસંખ્યાત છે એમ કહેવાય.

અવગાહનાર્થતા વડે એટલે કે જીવના શરીરની ઊંચાઈની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો એક નારક અન્ય નારકથી હીન પણ હોય, તુલ્ય પણ હોય અને અધિક પણ હોય. જીવપ્રદેશોની દૃષ્ટિએ સરખા છતાં નારકોમાં શરીરની ઊંચાઈને લઈને જે ભેદ પડે છે, તે ઉક્ત ત્રણ પ્રકારનો છે. સંખ્યાની પરિભાષામાં આ વસ્તુ જણાવવી હોય તો એ જાણવું જરૂરી અને છે કે નારકની ઝોજામાં ઝોજી અવગાહના કેટલી? રત્નપ્રભામાં જ્ઞાન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સાત ધનુષ. ત્રણ હાથ અને છ અંગુલ પ્રમાણ છે. આ અવગાહના ઉત્તરેષ્ઠ જમણી વધતી જાય છે અને સાતમી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પાંચસો ધનુષ છે.^૫ સારાંશ કે જ્ઞાન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ; આ એ વચ્ચેની સંખ્યાઓનું તારતમ્ય તે હીનાધિકતાનું નિયામક અને છે. તેથી કોઈ નારક અન્યથી હીન હોય તો અસંખ્યાત ભાગ કે સંખ્યાતભાગ હીન હોય; અથવા તો સંખ્યાગુણ કે અસંખ્યાતગુણ હીન હોય. અધિક હોય તો પણ ઉક્ત પ્રકારની સંખ્યાથી જ અધિક હોય. આ રીતે નારકના અવગાહનાની દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત પ્રકારના પર્યાયો અને છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો પણ અવગાહનાની જેમ જ છે. એટલે કે ઉક્ત અસંખ્યાતભાગહીન આદિ ચતુઃસ્થાનકે હીન અને અધિક હોય છે, અથવા તો તુલ્ય હોય છે. સારાંશ કે અસંખ્યાત પ્રકારે પર્યાયો અને છે.

કૃષ્ણાદિવર્ણની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો તેની અનંત પર્યાયો અને છે, કારણ કે એકગુણ કૃષ્ણથી માંડીને અનંતગુણ કૃષ્ણ હોવાનો સંભવ છે.

આ જ બાબત ગંધ, રસ અને સ્પર્શને પણ લાગુ પડે છે. એટલે કે તે તે દૃષ્ટિએ નારકના અનંત પર્યાયો ધરી શકતા હોઈ તેના અનંત પર્યાયો છે.

આમ નારક જીવના અનંત પર્યાયોની સંગતિ વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શના પર્યાયો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો છે, એમ ત્ર્યંકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

૫ પન્નાપનાટીકા, પત્ર ૧૮૧ અ.

તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન અને દર્શનની દૃષ્ટિએ પણ તેના અનંત પર્યાયો છે, તેમ ગ્રંથકાર જણાવે છે. વર્ણાદિ પર્યાયો પૌદ્ગલિક છતાં તે જીવના છે, તે સ્પષ્ટીકરણ પ્રથમ થઈ જ ગયું છે. અને જ્ઞાનાદિ તે જીવના સ્વરૂપગત જ પર્યાયો છે. તેથી પણ જીવના-નારક જીવના-અનંત પર્યાયોની સંગતિ છે.

આચાર્ય મલયગિરિ નોંધે છે કે પ્રસ્તુત જે દશ દૃષ્ટિઓ છે તેને સંક્ષેપમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ—એ ચાર દૃષ્ટિમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. દ્રવ્યાર્થતા અને પ્રદેશાર્થતા એ દ્રવ્યમાં, અવગાહના એ ક્ષેત્રમાં, સ્થિતિ એ કાલમાં અને વર્ણાદિ તથા જ્ઞાનાદિ એ ભાવમાં સમાવિષ્ટ છે.^૬

આ જ ન્યાયે દંડકોનો વિચાર છે (૪૪૧-૪૫૪). અવગાહના અને સ્થિતિને લઈને તથા વર્ણાદિ અને જ્ઞાનાદિને લઈને જીવોમાં હીનાધિકતા છે, એ આપણે જોયું. તેથી પુનઃ જઘન્ય-અવગાહનાવાળા, મધ્યમઅવગાહનાવાળા અને ઉત્કૃષ્ટ-અવગાહનાવાળા નારકાદિ ચોવીશે દંડકો, અને તે જ પ્રમાણે સ્થિતિ-જ્ઞાન-દર્શનને લઈને ચોવીશે દંડકોના પર્યાયોની ક્રમે ચિંતા કરવામાં આવી છે (સૂત્ર-૪૫૫-૪૯૯) અને તે અનંત છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. એ સમાપ્ત થયે અજીવ-પર્યાયોનો વિચાર છે.

જીવોની અને તેમના પર્યાયોની સંખ્યા

જીવલેહવિશેષ (દંડક)	દ્રવ્યસંખ્યા	પર્યાયસંખ્યા
જીવ	અનંત (૪૩૯)	અનંત ^૭
૧. નારક	અસંખ્ય (૪૩૯)	અનંત (૪૪૦) ^૮
૨. અસુર	” ”	” (૪૪૧)
૩. નાગ	” ”	” (૪૪૨)
૪. સુપણ	” ”	” ”

૬. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૧૮૨ અ.
૭. સૂત્ર ૪૩૯ માં સમગ્રભાવે જીવપર્યાયો (દ્રવ્યો)ને અનંત કહ્યા છે. અને પછી ક્રમે ૪૪૦ આદિ સૂત્રોમાં જીવના તે તે પ્રકારને અનંત પર્યાયવાળા જણાવ્યો છે. આથી ફક્ત થાય છે કે જીવના પર્યાયો અનંત છે.
૮. સૂત્ર ૪૩૯ નારકોને અસંખ્ય જણાવે છે અને ૪૪૦માં નારકના પર્યાયો અનંત જણાવે છે, તેથી પ્રથમ દ્રવ્યપરક છે અને બીજું પર્યાયપરક, એ સ્પષ્ટ છે.

૫. વિષ્ણુકુમાર	”	”	”	”
૬. અગ્નિકુમાર	”	”	”	”
૭. હીપકુમાર	”	”	”	”
૮. ઉદધિકુમાર	”	”	”	”
૯. દિક્કુમાર	”	”	”	”
૧૦. વાયુકુમાર	”	”	”	”
૧૧. સ્તનિતકુમાર	”	”	”	”
૧૨. પૃથ્વીકાયિક	”	”	”	(૪૪૩)
૧૩. અપકાયિક	”	”	”	(૪૪૪)
૧૪. તેજઃકાયિક	”	”	”	(૪૪૫)
૧૫. વાયુકાયિક	”	”	”	(૪૪૬)
૧૬. વનસ્પતિ	અનંત	”	”	(૪૪૭)
૧૭. દ્વીન્દ્રિય	અસંખ્ય	”	”	(૪૪૮)
૧૮. ત્રીન્દ્રિય	”	”	”	(૪૪૯)
૧૯. ચતુરિન્દ્રિય	”	”	”	(૪૫૦)
૨૦. પંચેન્દ્રિયતિથે ^૧ ચ	”	”	”	(૪૫૧)
૨૧ મનુષ્ય	”	”	”	(૪૫૨)
૨૨. વ્યન્તર	”	”	”	(૪૫૩)
૨૩. જ્યોતિષક	”	”	”	(૪૫૪)
૨૪. વૈમાનિક	”	”	”	(૪૫૫)
૨૫. સિદ્ધ	અનંત	”	”	—

અજીવના ભેદો અને પર્યાયો

પ્રથમ પદમાં અજીવના જે પ્રકારે ભેદો કર્યા છે (૪-૬), તે જ ભેદો પ્રસ્તુત પાંચમા પદમાં પણ છે. ફરક એ છે કે પ્રથમમાં તે પ્રજ્ઞાપનાને નામે છે અને અહીં પર્યાયને નામે (૫૦૦-૫૦૨) છે. પ્રથમ પદમાં પુદ્ગલ એટલે કે રૂપી અજીવ, જે નાના પ્રકારે પરિણત થાય છે, તે પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ. પ્રસ્તુતમાં તો મુખ્ય પ્રશ્ન છે તે ગણાવેલ ભેદોના પર્યાયોની સંખ્યાનો, એટલે તેનો ઉત્તર આપ્યો છે કે તે અનન્ત છે (૫૦૩). પણ રૂપી અજીવના સ્કંધાદિ જે ચાર ભેદો છે, તેમાં વિચારણામાં તો મુખ્યત્વે એ જ એટલે કે પરમાણુ અને સ્કંધ જ લેવામાં આવ્યા છે, કારણ, સ્કંધદેશ અને સ્કંધપ્રદેશ

એ ખરી રીતે તો સ્કંધાન્તર્ગત જ છે. તેથી પરમાણુ, જે સ્કંધથી જુદો છે. તે અને અનેક પરમાણુ જ્યારે બેગા મળે ત્યારે જે પિંડ બને છે તે સ્કંધ, એમ બે જ મુખ્ય બેદો પુદ્ગલના બને છે. તેથી પ્રથમ સમગ્રભાવે રૂપી અણુવના પર્યાયીની સંખ્યા અનંત કહી (૫૦૩) અને પછી પરમાણુ (૫૦૪), દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ (૫૦૫), ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ (૫૦૬), યાવત્ દશપ્રદેશી (૫૦૭) અને સંખ્યાતપ્રદેશી (૫૦૮) અસંખ્યાતપ્રદેશી (૫૦૯) અને અનન્તપ્રદેશી (૫૧૦) એ પ્રત્યેકના પર્યાયો અનન્ત કહ્યા છે.

તે સૌના પર્યાયોનો વિચાર જીવની જેમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવથી કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી પરમાણુ વિષે જે બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે એ કે જ્યારે પરમાણુ સ્કંધથી જુદો હોય ત્યારે તેવા બધા જ સ્વતંત્ર પરમાણુની અવગાહના સમાન છે, એટલે કે સૌ સરખું ક્ષેત્ર રોકે છે (૫૦૪). પણ તેમની કાલિક સ્થિતિમાં ભેદ છે. કોઈ પરમાણુ એકજ સમયની સ્થિતિવાળો હોય છે, તો કોઈ બે સમયની સ્થિતિવાળો, યાવત્ અસંખ્યાત કાલની સ્થિતિવાળો હોય છે. 'પરમાણોઃ સમયાદારમ્ય ઉત્કર્ષતોઽસંખ્યેકાલમવસ્થાનમ્'—પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૦૨ વ્ર. પણ સ્વતંત્ર પરમાણુની અનંતકાળની સ્થિતિ નથી, તેથી એક પરમાણુ અન્ય પરમાણુની કાલિક સ્થિતિથી અપેક્ષાએ હીન પણ હોય, તુલ્ય પણ હોય અને અધિક પણ હોય. હીનાધિક હોય તો યતુઃસ્થાનપતિત છે, એટલે કે સંખ્યાતભાગ, અસંખ્યાત-ભાગ, સંખ્યાતગુણુ અને અસંખ્યાતગુણુ હીન કે અધિક હોય. પણ પરમાણુના વર્ણાદિ પર્યાયો-પરિણામો તો અનંત પ્રકારના છે, તેથી કોઈ એક પરમાણુ અન્ય પરમાણુની તુલનામાં હીન-અધિક હોય તો ષટ્સ્થાનપતિત કહેવાય છે એટલે કે અનંતભાગ, અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણુ, અસંખ્યાતગુણુ અને અનંતગુણુ હીન કે અધિક હોય છે (૫૦૪). આ રીતે પરમાણુના પર્યાયો ભાવની અપેક્ષાએ અનંત સિદ્ધ થતા હોવાથી અનંત કહેવાય છે.

દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોની બાબતમાં જે ધ્યાનમાં લેવાનું છે તે એ કે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તે તે સ્કંધો સમાનપ્રદેશી સ્કંધો સાથે તુલ્ય હોવા છતાં પણ તેમની જે અવગાહના છે, એટલે કે ક્ષેત્રના જેટલા પ્રદેશો તે સ્કંધો રોકે છે, તેમાં તફાવત પડે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આકાશના એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે અને બે પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે (૫૦૫). તે જ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ ત્રણ, બે અથવા એકમાં રહી શકે છે (૫૦૬). અને તે જ પ્રમાણે સંખ્યાત સુધીમાં જેટલા પ્રદેશો જે સ્કંધના હોય તે સ્કંધો પોતપોતાના

પ્રદેશોની સંખ્યા જેટલા આકાશપ્રદેશો રોકે છે. અને ક્રમે ઘટે તો યાવત્ આકાશના એક પ્રદેશમાં પણ સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ સમાઈ શકે છે (૫૦૭-૮). અને અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ એક પ્રદેશથી માંડીને અસંખ્યાત પ્રદેશો રોકી શકે છે (૫૦૯). પણ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ એકથી માંડી અસંખ્યાત પ્રદેશમાં જ સમાઈ શકે છે; તેને અનંત પ્રદેશની જરૂર નથી (૫૧૦). આમ માનવાનું કારણ એ છે કે લોકાકાશના પ્રદેશો તો અસંખ્યાત જ છે, તેથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધને તેટલા જ પ્રદેશોમાં સમાઈ જવું પડે છે, કારણ કે લોકાકાશની બહાર તો આકાશ સિવાય કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહિ. આ બાબતને પ્રદીપદષ્ટાંતથી પણ સમજાવવામાં આવે છે. ૯

પરમાણુની જેમ સ્કંધોની સ્થિતિ પણ એક સમયથી માંડી અસંખ્યાત કાળથી વધારે નથી. પરમાણુની જેમ સ્કંધોના પણ વર્ણાદિત પર્યાયો અનંત જ છે (૫૦૫-૫૧૦).

આમ પ્રથમ પરમાણુથી માંડીને અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયોનો જે વિચાર થયો. તેમાંથી ફલિત એ થયું કે પુદ્ગલો આકાશના એક પ્રદેશમાં, એ પ્રદેશમાં, યાવત્ સંખ્યાત પ્રદેશમાં અને અસંખ્યાત પ્રદેશમાં સમાવેશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે એક સમયથી માંડીને યાવત્ અસંખ્યાત કાળની સ્થિતિ ધરાવે છે. તેથી એકપ્રદેશાવગાઢથી માંડીને અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાઢ (૫૧૧-૫૧૪) અને એકસમય-સ્થિતિકથી માંડીને અસંખ્યાતસમયસ્થિતિક પુદ્ગલોના પર્યાયો વિષે (૫૧૫-૫૧૮) પણ જુદી વિચારણા કરીને તે બધાયના પર્યાયો પણ અનંત છે તેમ જણાવી દીધું. આમાં પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની દૃષ્ટિએ જ વિચાર છે. એ જ ન્યાયે વર્ણુ આદિકૃત પુદ્ગલના જે ભેદો છે, તેમાં પણ અનંત પર્યાયો સિદ્ધ કર્યા છે (૫૧૯-૫૨૪). આ ઉપરાંત અવગાહના, સ્થિતિ અને વર્ણાદિકૃત જે ભેદો છે તેના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવા માત્ર ત્રણ ભેદો પાડીને તેમના પર્યાયોને પણ અનંત કહ્યા છે (૫૨૫-૫૫૮). આમ અનેક રીતે એક જ વાત કહેવામાં આવી છે કે પુદ્ગલના પર્યાયો અનંત છે.

વિશેષમાં એ જાણવું જરૂરી છે કે પરમાણુવાદી ન્યાય-વૈશેષિકો પરમાણુને નિત્ય માને છે; તેના પરિણામો માનતા નથી; જ્યારે જૈનો પરમાણુને પરિણામી નિત્ય માને છે. તે સ્વંત્ર હોય ત્યારે પણ તેમાં પરિણામો થાય છે, તે પ્રસ્તુત અને પ્રથમ

૯. સુક્તિ અને પ્રદીપદષ્ટાંત માટે પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૪૨ અ જુઓ.

પદના નિરૂપણથી સ્પષ્ટ થાય છે જ. વળી, જ્યારે તે સ્કંધના પ્રદેશરૂપે હોય છે ત્યારે પણ, સ્કંધ અને પરમાણુમાં, ન્યાય-વૈશેષિકના અવયવ અને અવયવીના અત્યંત ભેદની જોમ, અત્યંત ભેદ નથી. પરમાણુ સ્કંધરૂપે પરિણત થાય છે; અને તે સ્કંધના વળી પરમાણુઓ અને છે : આવી પ્રક્રિયા જૈનાભિમત છે.

વળી, પરમાણુ વિષે બીજી એક વાત જે સ્પષ્ટ થાય છે તે એ કે પરમાણુમાં નૈયાયિક-વૈશેષિકની જોમ ભતિભેદ નથી. એટલે કે પાર્થિક પરમાણુ આદિરૂપે જુદા જુદા ભતિના પરમાણુઓ નથી, પણ કોઈ પણ એક પરમાણુ પૃથ્વી આદિ અનેક રૂપે પરિણત થઈ શકે છે. કોઈ પણ એક પરમાણુમાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ ચારેય હોય છે. અને તે ચારેયના તારતમ્યને કારણે તેના અનંત પરિણામો અને છે. આથી વિરુદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિકનો મત છે. તેમાં પ્રત્યેક પરમાણુમાં રૂપરસાદિ ચારેય અનિવાર્ય નથી.

છટું 'વ્યુત્ક્રાન્ત' પદ : જીવોની ગતિ અને આગતિ

પ્રસ્તુત પદના વિષયની સૂચના પ્રારંભમાં વક્તિ-(સૂત્ર ૨) 'વ્યુત્ક્રાન્ત' એ શબ્દથી આપવામાં આવી છે. ટીકાકાર એ વિષે પ્રારંભમાં કથું જે વ્યાખ્યાન કરતા નથી, પણ છટા પદના પ્રારંભમાં જે અધિકારગાથા આપવામાં આવી છે (સૂ. ૦ ૫૫૯) અને તેની જે વ્યાખ્યા છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રસ્તુત પદનો વિષય નાના પ્રકારના જીવોની વ્યુત્ક્રાન્તિ એટલે કે તે તે ગતિમાં ઉત્પત્તિ અને તે તે ગતિમાંથી અન્યત્ર ઉત્પત્તિને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી એ છે. સારાંશ કે જીવોની ગતિ અને આગતિનો વિચાર પ્રસ્તુત પદમાં છે. અને તે વિચારણા નીચેના મુદ્દાઓ વિષે કરવામાં આવી છે—

૧. (અ) ઉપપાતવિરહકાલ—નારકાદિ તે તે પ્રકારના જીવો તે તે રૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેમાં વચ્ચે ઉત્પત્તિશૂન્ય કાળ કેટલો, તેની ચર્ચા.

(બ) ઉદ્ધર્તનાવિરહકાલ—નારકાદિ જીવો મર્યા કરે છે તેમાં વચ્ચે મરણ-શૂન્ય કાળ કેટલો, તેની ચર્ચા.

આમાં નારક, તિયૈચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચારેય ગતિમાં જન્મન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ આર મુદ્ધર્ત ઉપપાતવિરહકાળ અને ઉદ્ધર્તનાવિરહકાળ હોવાથી પ્રથમ અધિકારતું નામ જારસ-આર એમ રાખ્યું છે (૫૬૦-૫૬૮).

૨. અને તે તે ગતિના પ્રભેદોનો વિચાર કરવામાં આવે તો ઉપપાતવિરહકાળ અને ઉદ્ધર્તનાવિરહકાળ પ્રથમ નરકમાં જન્મન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીશ મુહૂર્ત હોવાથી ખીજા અધિકારતુ' નામ ચઉવીસા-ચોવીશ એમ રાખ્યું છે (૫૬૯-૬૦૮).

સિદ્ધગતિમાં ઉપપાત તો છે, કારણ, મનુષ્યનું નિર્વાણ થાય છે ત્યારે તે સિદ્ધગતિમાં જાય છે, પણ સિદ્ધગતિમાંથી ઉદ્ધર્તના નથી, એટલે કે જે જીવ સિદ્ધ થઈ ગયો છે તેને તે સિદ્ધગતિ કદી પણ છોડવાની નથી. આથી સિદ્ધગતિ વિષે ઉપપાતવિરહકાળનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હોવાથી તેનો ખુલાસો કર્યો છે કે સિદ્ધગતિમાં ઉપપાતવિરહકાળ જન્મન્ય એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો (૫૬૪). પણ ઉદ્ધર્તનાવિરહકાળ વિષે તો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી. આથી મોક્ષમાંથી પુનરાગમન સંસારમાં નથી થતું એવી જૈનોની માન્યતા ફલિલ થાય છે એ ચોક્કસ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આચાર્ય મહાયગિરિએ ઠીક જ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે આગામી સૂત્રોમાં એક પણ નરકનો ઉપપાતવિરહકાળ ૧૨ મુહૂર્ત જણાવ્યો નથી, પણ ૨૪ મુહૂર્ત અને તેથી વધારે છે, તો સામાન્યમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ મુહૂર્ત વિરહકાળ કેવી રીતે ઘટે ? તેનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે કે જ્યારે રત્નપ્રભાદિ એકેક નારકનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્ત આદિ વિરહકાળ છે, છતાં પણ સાતેય નરકોને એકસાથે રાખીને વિચાર કરીએ તો બાર મુહૂર્ત પછી તો કોઈને કોઈ નરકમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય જ છે, તેથી તેમાં બાધ નથી. આ જ ન્યાય અન્ય ગતિ વિષે પણ છે.—“યદ્યપિ હિ નામ રત્નપ્રભાદિષુ એકૈકનિર્ધારણેન ચતુર્વિંશતિમુહૂર્તાદિપ્રમાણ ઉપપાતવિરહો વક્ષ્યતે, તથાપિ યદા સપ્તાપિ પૃથિવીઃ સમુદિતા અપેક્ષ્ય ઉપપાતવિરહશ્ચિન્ન્યતે તદા સ દ્વાદશમુહૂર્તપ્રમાણ એવ લભ્યતે, દ્વાદશમુહૂર્તાનિત્તરમવશ્યમન્યતરસ્યાં પૃથિવ્યામુત્પાદસમ્ભવાત્ । તથા કેવલવેદસોપલઘ્વેઃ । યસ્તુ 'પ્રત્યેકમભાવે સમુદાયેડપ્યમાવઃ' ઇતિ ન્યાયઃ સ કારણકાર્યધર્માનુગમચિન્તાયાં નાન્યત્ર-ઈત્યદોષઃ ।” પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૦૫ બ.

એ વસ્તુનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે જીવપ્રભેદોમાં બધાને સરખી રીતે ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ ૨૪ મુહૂર્ત નથી પણ ઓછો-વધતો પણ છે. અને છતાં અધિકારતુ' નામ 'ચઉવીસા' રાખ્યું છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે પ્રભેદોમાં રત્નપ્રભાથી ગણતરી શરૂ કરી છે અને તેનો ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તનાવિરહકાળ

ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્ત છે, તેથી તે પ્રારંભનું પદ પકડીને અધિકારનું નામ આપ્યું હોય એવો સંભવ છે.

વળી, આર્ય શ્યામાચાર્ય એ ધ્યાનમાં લેવા જણાવે છે કે જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવો વિષે ઉદ્વૃત્તના શબ્દનો પ્રયોગ કરવો નહિ પણ 'વ્યવન' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો (૬૦૮).

જીવપ્રભેદોમાં ઉપપાતવિરહકાળ અને ઉદ્વૃત્તનાવિરહકાળ સમાન જ છે, તેથી સાથેની સ્ત્રીમાં તે આપવામાં આવે છે અને અધા જ જીવોનો જઘન્ય વિરહકાળ તેા એક જ અભિપ્રેત છે તેથી તેનો જુદો નિર્દેશ જરૂરી નથી.

જીવોના ઉપપાતનો અને ઉદ્વૃત્તનાનો વિરહકાળ (ઉત્કૃષ્ટ)

૧. નિરયગતિ	૧૨ મુહૂર્ત ^૧	(૫૬૦) ^૧
૧-૧. રત્નપ્રભા નરક	૨૪ „	(૫૬૯)
૧-૨. શકંરાપ્રભા નરક	૭ રાત-ક્ષિત	(૫૭૦)
૧-૩. વાલુકાપ્રભા નરક	અર્ધમાસ	(૫૭૧)
૧-૪. પંકપ્રભા „	૧ માસ	(૫૭૨)
૧-૫. ધૂમપ્રભા „	૨ માસ	(૫૭૩)
૧-૬. તમા „	૪ માસ	(૫૭૪)
૧-૭. અધઃસ્પૃતમી નરક	૬ માસ	(૫૭૫)
૨. તિરિયગતિ	૧૨ મુહૂર્ત ^૧	(૫૬૧)
૨-૧. પૃથિવીકાયિક	અણુસમયમવિરહિયં= વિરહકાળ નથી ^૨	(૫૭૯)
૨-૨. અપ્કાયિક	„	(૫૮૦)
૨-૩. તેજઃકાયિક	„	(૫૮૦)
૨-૪. વાયુકાયિક	„	(૫૮૦)

૧. અધાના ઉદ્વૃત્તનાવિરહકાળ માટે સૂત્ર ૬૦૭ અને ૬૦૮ જોવાં. કૌંસમાં આપેલ સૂત્રો ઉપપાતવિરહકાળ માટે છે.

૨. તિર્યંગગતિનો જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ મુહૂર્ત વિરહકાળ કહ્યો છે (૫૬૧); અને પ્રસ્તુતમાં વિરહકાળ નથી જ એમ ફલિત થાય છે; તેા આની સંગતિ શી હોઈ શકે, તે બાબતમાં આચાર્ય મલયગિરિ કશો ખુલાસો કરતા નથી.

૨-૫. વનસ્પતિ	વિરહકાળ નથી	(૫૮૦)
૨-૬. દ્વીન્દ્રિય	અન્તમુહૂર્ત	(૫૮૧)
૨-૭. ત્રીન્દ્રિય	"	(૫૮૨)
૨-૮. ચતુરિન્દ્રિય	"	(૫૮૨)
૨-૯. સમ્બૃહ્મિષ્ઠમ પંચેન્દ્રિય	"	(૫૮૩)
૨-૧૦. ગર્ભવ્યુત્કાન્તિક પંચેન્દ્રિય ૧૨ મુહૂર્ત	"	(૫૮૪)
૩. મનુષ્યગતિ	"	(૫૬૨)
૩-૧. સમ્બૃહ્મિષ્ઠમ	૨૪ "	(૫૮૫)
૩-૨. ગર્ભવ્યુત્કાન્તિક	૧૨ "	(૫૮૬)
૪. દેવગતિ	૧૨ મુહૂર્ત	(૫૬૩)
૪-૧. અસુરકુમાર	૨૪ "	(૫૬૪)
૪-૨-૧૦. નાગકુમારાદિ	" "	(૫૬૫-૭૮)
૪-૧૧. વાણુમંતર	" "	(૫૮૭)
૪-૧૨. જ્યોતિષક	" "	(૫૮૮)
૪-૧૩. સૌધર્મ	" "	(૫૮૯)
૪-૧૪. ઈશાન	" "	(૫૯૦)
૪-૧૫. સનતકુમાર	નવ રાતદિન + ૨૦ મુહૂર્ત	(૫૯૧)
૪-૧૬. માહેન્દ્ર	૧૨ રાતદિન + ૧૦ "	(૫૯૨)
૪-૧૭. બ્રહ્મલોક	૨૨ $\frac{૧}{૨}$ રાતદિન	(૫૯૩)
૪-૧૮. લાંતક	૪૫ "	(૫૯૪)
૪-૧૯. મહાશુક	૮૦ "	(૫૯૫)
૪-૨૦. સહસ્ત્રાર	૧૦૦ "	(૫૯૬)
૪-૨૧. આનંત	સંખ્યાત માસ	(૫૯૭)
૪-૨૨. પ્રાણુત	" "	(૫૯૮)
૪-૨૩. આરણ્ય	" વર્ષ	(૫૯૯)
૪-૨૪. અચ્યુત	સંખ્યાત વર્ષ (૬૦૦૦)	
૪-૨૫. હેટ્ઠિમ ઐવેયક	" " શત	(૬૦૧)
૪-૨૬. મજ્જિમ	" " સમસ્ર	(૬૦૨)
૪-૨૭. ઉવરિમ	" " લાખ	(૬૦૩)
૪-૨૮-૩૧. વિજયાદિ અસંખ્યાતકાળ		(૬૦૪)

૪-૩૨. સર્વાર્થસિદ્ધ પત્યનો સંખ્યેયભાગ (૬૦૫)

૫. સદ્ગતિ	છ માસ	(૫૬૪)	} માત્ર ઉપપાત- વિરહ છે
૫-૧. સિદ્ધ	,	(૬૦૬)	

૩. સાંતર દ્વારમાં એ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે તે તે જીવપ્રભેદોમાં નિરંતર જીવોનો ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તના થયા કરે છે કે તેમાં વ્યવધાન પણ છે ? આનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે સાંતર એટલે કે વ્યવધાન પણ છે અને નિરંતર પણ છે—વ્યવધાન રહિત પણ છે. પ્રથમ એ દ્વારમાં જે જીવભેદોને લીધા છે, તે જ ભેદોને પ્રસ્તુતમાં પણ લીધા છે. ઉક્ત નિયમમાં અપવાદ માત્ર પૃથ્વીકાયિક, અપ-કાયિક, તેજઃકાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિકનો છે. તેમાં નિરંતર જ ઉપપાત થયા કરે છે અને ઉદ્ધર્તના પણ નિરંતર જ છે (૬૧૭-૬૧૮, ૬૨૫); સાંતરનો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો નથી.

અહીં પણ પ્રશ્ન થાય છે પ્રથમ એ દ્વારોમાં વિરહકાળનું વિધાન છે, તો પછી પ્રસ્તુત દ્વારમાં 'નિરંતર' કહેવાનું તાત્પર્ય શું છે ? અહીં આચાર્ય મલય-ગિરિએ પણ કંઈ ખુલાસો નથી કર્યો. અહીં પણ સંભવ એવો જણાય છે કે સમગ્રભાવે નરકો લઈએ તો નિરંતર હોય અને એકેક નરકગતિ લઈએ તો તેમાં નારકનો ઉપપાત નિરંતર ન હોય પણ વ્યવધાન પડતું હોય.

ષટ્ષંડાગમમાં આ ચર્ચા જુદી રીતે આવે છે તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. અને વિવરણમાં તુલના કરતાં મતભેદ પણ જણાય છે, તે જિજ્ઞાસુએ તુલના કરી જોઈ લેવું જોઈએ. ષટ્ષંડાગમમાં અંતરાનુગમ પ્રકરણમાં એક જીવ તે તે ગતિ આદિમાં ફરી ક્યારે આવે તેના અંતરનો વિચાર (પુ૦ ૭, પ૦ ૧૮૭), નાના જીવોની અપેક્ષાએ અંતર છે કે નહિ તેનો વિચાર (પુ૦ ૭, પ૦ ૨૩૭), તથા નાના જીવની અપેક્ષાએ નરકો આદિમાં નારક જીવો આદિ કેટલો કાળ રહી શકે છે તેનો વિચાર (પુ૦ ૭, પ૦ ૪૬૨) છે. અને ષટ્ષંડાગમની પદ્ધતિ પ્રમાણે ગત્યાદિ ૧૪ માર્ગણાદ્વારોને લઈને એ વિચાર છે, તે તેની વિશેષતા છે. ઉપરાંત, જુઓ ષટ્ષંડાગમ. પુ૦ ૫ માં અંતરાનુગમ પ્રકરણ, પ૦ ૧ થી.

૪. એકસમયદ્વારમાં એ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે તે તે જીવોમાં એક સમયમાં કેટલાનો ઉપપાત અને કેટલાની ઉદ્ધર્તના છે ? આનું વિવરણ નીચેની સૂચી પ્રમાણે છે. ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તનાની સંખ્યામાં પણ ભેદ નથી, તે ધ્યાનમાં

લેવાનું છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે એક સમયમાં જેટલા ઉત્પન્ન થાય છે તેટલા જ મરણ પામે છે. કારણ, ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તનાની સંખ્યામાં વિકલ્પો છે.

એક સમયમાં કેટલા જીવોનો ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તના^૩

૧. નારકો (૧-૭) જઘન્ય એક, એ અથવા ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત અથવા તે અસંખ્યાત (૬૨૬-૬૨૭).
૨. અસુરકુમારાદિ (૧-૧૦) જઘન્ય એક, એ અથવા ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત અથવા તે અસંખ્યાત (૬૫૮-૯).
૩. પૃથ્વીકાયિક યાવત્ વાયુ પ્રત્યેક સમયમાં નિરંતર અસંખ્યાત (૬૩૦-૩૧).
૪. વનસ્પતિ (અ) સ્વસ્થાન અર્થાત્ વનસ્પતિમાંથી મરીને વનસ્પતિરૂપે ઉત્પન્ન થનાર પ્રત્યેક સમયમાં નિરંતર અનંત છે (૬૩૨).
(બ) પરસ્થાન અર્થાત્ પૃથ્વી આદિમાંથી મરીને વનસ્પતિરૂપે ઉત્પન્ન થનાર પ્રત્યેક સમયમાં નિરંતર અસંખ્યાત છે (૬૩૨).

આ જ પ્રમાણે ઉદ્ધર્તના વિષે પણ સમજવું (૬૩૮).

૫. દ્વીન્દ્રિય જઘન્ય એક એ કે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત (૬૩૩).
 ૬. ત્રીન્દ્રિય
 ૭. ચતુરિન્દ્રિય
 ૮. સંમૂર્ચિષ્ઠમ પચ્ચેન્દ્રિયતિયં ચ
 ૯. ગર્ભાજ પચ્ચેન્દ્રિયતિયં ચ
 ૧૦. સંમૂર્ચિષ્ઠમ મનુષ્ય
- } જઘન્ય એક, એ, ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત (૬૩૪).
૧૧. ગર્ભાજ મનુષ્ય જઘન્ય એક, એ, કે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત (૬૩૫).
 ૧૨. વાણમંતર —
 ૧૩. જ્યોતિષ્ક —
 ૧૪. સૌધર્મ યાવત્ સહસ્રાર જઘન્ય એક એ કે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત (૬૩૪).
 ૧૫. આનત યાવત્ અનુત્તર જઘન્ય એક, એ, ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત (૬૩૫).
 ૧૬. સિદ્ધ જઘન્ય એક, એ કે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ (૬૩૬).

પ. કત્તો (કુતઃ)^૪ કારમાં જીવો તે તે પ્રભેદમાં ક્યાંથી મરીને ઉત્પન્ન થાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે. એટલે કે જીવના જે નાના પ્રકારો

૩. કોંસમાં મૂકેલ સૂત્રો ઉપપાત માટે છે, ઉદ્ધર્તના માટે સૂત્ર ૬૩૭-૬૩૮.

૪. જીવોની ગતિ આગતિ વિષેની ચર્ચા પદ્મપંડાગમમાં પોતાની રીતે ૧૪ ભાગ-

ણાદ્વારે વડે કરવામાં આવી છે. — પુસ્તક ૬, પૃ ૪૧૮ થી.

છે, તેમાં ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા સૌની સરખી છે કે તેમાં કંઈ અપવાદ છે ? સામાન્ય રીતે બધા જ જીવો નાના ભવ એટલે કે બધા જ ભવોને યોગ્ય છે. પરંતુ અમુક પ્રકારના જીવરૂપે ઉત્પન્ન થવાનું હોય તો અવ્યવહિત પૂર્વમાં તે જીવનો કયો ભવ હોવો જરૂરી છે તેનો નિર્ણય પ્રસ્તુતમાં કરવામાં આવ્યો છે.

જીવો કયા ભવમાંથી આવે ?

૧. નારક (અ) તિર્યંચપચ્ચેન્દ્રિય પર્યાપ્તના બધા જ ભેદોમાંથી; સિવાય કે અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળા ચતુષ્પદ, સ્થલચર અને ખેચર (૬૩૯ [૧-૨૨].
(આ) કર્મભૂમિજ સંખ્યાત વર્ષાયુવાળા ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્યમાંથી (૬૩૯ [૨૩-૨૬]).
(૧) પ્રથમ રત્નપ્રભામાં સામાન્ય નારકની જેમ (૬૪૦).
(૨) શકરામાં સમૃદ્ધિમ તિર્યંચપચ્ચેન્દ્રિય સિવાયના ઉપર પ્રમાણે (૬૪૧).
(૩) વાલુકામાં ભુજપરિક્ષપ સિવાયના શકરા પ્રમાણે (૬૪૨).
(૪) પંકપ્રભામાં ખેચર સિવાયના વાલુકા પ્રમાણે (૬૪૩).
(૫) ધૂમપ્રભામાં ચતુષ્પદ સિવાયના સિવાયના પંકપ્રભા પ્રમાણે (૬૪૪).
(૬) તમામાં સ્થલચર સિવાયના ધૂમપ્રભા પ્રમાણે (૬૪૫).
(૭) સપ્તમીમાં (અ) જલચર તિર્યંચપચ્ચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત અને
(બ) ગર્ભજ પર્યાપ્ત.
(ક) કર્મભૂમિજ સંખ્યાતવર્ષાયુવાળા ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય—પુરુષ અને નપુંસક (૬૪૬-૬૪૭).
૨. અસુરકુમારદિ (૧-૧૦) (અ) પર્યાપ્ત તિર્યંચપચ્ચેન્દ્રિયમાંથી (૬૪૮)
(બ) ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્યમાંથી (૬૪૯)
૩. પૃથ્વીકાયિક (અ) તિર્યંચમાંથી (૬૫૦ [૧-૧૦]).
(બ) મનુષ્યમાંથી (૬૫૦ [૧૧-૧૨]).
(ક) દેવોમાંથી; સિવાય કે સતતકુમારથી માંડીને અનુત્તરના દેવો (૬૫૦[૧૩-૧૮]).
૪. અપ્કાય ઉપર પ્રમાણે (૬૫૧).
૫. તેજ અને વાયુ (અ) તિર્યંચ અને (બ) મનુષ્યમાંથી (૬૫૨).
૬. વનસ્પતિ પૃથ્વીકાયિકની જેમ (૬૫૩).

૭. દ્વીન્દ્રિય }
ત્રીન્દ્રિય } તેજ-વાયુ પ્રમાણે (૬૫૪)
ચતુરિન્દ્રિય }

૮. પચ્ચેન્દ્રિયતિથેચ્ય (અ) નારકમાંથી.
(બ) તિથેચ્યમાંથી.
(ક) મનુષ્યમાંથી.
(ઢ) દેવોમાંથી; સિવાય કે આનતથી માંડીને માંડીને ઉપરના દેવો--(૬૫૫).

૯. મનુષ્ય (અ) નારકમાંથી; સિવાય કે સપ્તમી.
(બ) તિથેચ્યમાંથી સિવાય કે તેજ અને વાયુ.
(ક) મનુષ્યમાંથી.
(ઢ) દેવોમાંથી (૬૫૬).

૧૦. વાણુમંતર અસુરકુમારાદિની જેમ (૬૫૭).
૧૧. જ્યોતિષક (અ) ગર્ભજ તિથેચ્યપચ્ચેન્દ્રિય, સિવાય કે અક્ષાંખ્યાત વર્ષાયુવાળા
૧૨. સૌધર્મ અને ઈશાન જ્યોતિષક પ્રમાણે. (૬૫૮).
જેચર.

(બ) મનુષ્યમાંથી, સિવાય કે અન્તરદ્વીપજ મનુષ્ય. (૬૫૮).

૧૩. સનતકુમાર યાવત્ સવસ્તાર અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળા અને અકર્મકભૂમિ સિવાયના ઉપર પ્રમાણે. (૬૬૦, ૬૬૧).

૧૪. આનત, યાવત્ અચ્યુત સમ્યગ્દષ્ટિ અથવા મિથ્યાદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યેયવર્ષાયુવાળા કર્મભૂમિજગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી (૬૬૨-૬૬૩).

૧૫. ઐવેચક સંયત મનુષ્યમાંથી. (૬૬૪).

૧૬. અનુત્તરોપપાતિક અપ્રમત્ત સંયત મનુષ્યમાંથી. (૬૬૫)

ઉપરની સૂચી ઉપરથી જે કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે આ છે--

૧. સાતમી નારકમાં મનુષ્યસ્ત્રી જતી નથી.
૨. નારક મરીને નારક થતો નથી, દેવ થતો નથી.
૩. દેવ મરીને દેવ થતો નથી કે નારક થતો નથી, તેમ જ તેજ અને વાયુ અને વિકલેદ્રિયમાં જતો નથી, પણ પૃથ્વી, અપ્ અને વનસ્પતિમાં જઈ શકે છે અને મનુષ્ય પણ થઈ શકે છે.
૪. પચ્ચેન્દ્રિયથી ઓછી ઇન્દ્રિયવાળા મરીને નારક કે દેવ થતા નથી.

૫. બધાય નારકો મરીને પંચેદ્રિયતિયે'ય થાય છે. અને સાતમી નરક સિવાયના નારકો મનુષ્ય પણ થાય છે. કોઈ પણ નારક એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિયવાળા થતા નથી.
૬. તેજ અને વાયુની આબતમાં અન્ય પૃથ્વી આદિથી જુદી વાત છે. તેમાં માત્ર મનુષ્ય અને તિયે'ચમાંથી જન્મે છે. અને મરીને તેઓ મનુષ્ય થઈ શકતા નથી.
૭. મિથ્યાદષ્ટિ મનુષ્ય સહસ્રારથી ઊંચેના દેવલોકમાં જઈ શકતા નથી.
૮. અસંયત અને સંયતાસંયત મનુષ્ય ઐવેયક અને અનુત્તરમાં જતા નથી.
૯. મનુષ્ય મરીને ચારેય ગતિમાં જઈ શકે છે, પણ સાતમીનો જીવ મરીને મનુષ્ય થતો નથી.

૬. 'ઉવ્વટ્ટુણા' —ઉક્ત'ના એટલે કે જીવો મરીને ક્યાં જાય તેનો વિચાર જીવ દારમાં છે. પાંચમાં દારને ઉલટાવીને વાંચીએ તો આ જીવ દારનો વિષય સ્પષ્ટ થાય છે. પાંચમાંમાં જીવો ક્યાંથી આવે તે જણાવ્યું છે. તે ઉપરથી જ જીવો મરીને ક્યાં જાય છે તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ થઈ જ જાય છે. આથી આની જુદી સૂચી આપવાની જરૂર જણાતી નથી (૬૬૬-૬૭૬).

૭. 'પરમવિયાડયં' અર્થાત્ પરલવનું એટલે કે આગામી નવા ભવનું આયુ જીવ ક્યારે બાંધે છે, તેની ચર્ચા આ દારમાં કરવામાં આવી છે. જીવ જે પ્રકારનું આયુ બાંધ્યું હોય તે જ પ્રકારનો નવો ભવ તે ધારણ કરે છે, તેથી જીવની ગતિ-આગતિની વિચારણા સાથે આ પ્રશ્નનો સંબંધ છે જ. તેનું નિરાકરણ આ દારમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આયુના બે ભેદ છે : સોપકમ અને નિરુપકમપ તેમાં દેવ અને નારકને તો નિરુપકમ જ આયુ હોય છે એટલે કે તેમને આકસ્મિક મૃત્યુ હોતું નથી. અને તેઓ આયુના છ માસ શેષ રહે છે ત્યારે નવા આગામી ભવનું આયુ બાંધે છે (૬૭૭, ૬૭૮, ૬૮૩).

એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોને ઉક્ત બંને પ્રકારના આયુ છે. નિરુપકમ હોય તો આયુનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરલવનું આયુ બાંધે છે અને સોપકમ હોય તો ત્રિભાગ, ત્રિભાગનો ત્રિભાગ કે ત્રિભાગના ત્રિભાગનો ત્રિભાગ શેષ રહે ત્યારે પરલવનું આયુ બાંધે છે (૬૭૯, ૬૮૦).

૫. યોગસૂત્ર, ૩. ૨૨ અને તેનું લાખ્ય જુઓ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યેચ અને મનુષ્યમાં જે અસંખ્યાતવર્ષાયુવાળા હોય છે તે નિયમથી આયુના છ માસ શેષ રહે ત્યારે, અને સંખ્યાતવર્ષાયુવાળામાંથી જે નિરુપક્રમ આયુવાળા હોય છે તે આયુનો ત્રિભાગ શેષ રહે ત્યારે અને જે સોપક્રમ આયુવાળા હોય છે તે પૂર્વોક્ત સોપક્રમ આયુવાળા એકેન્દ્રિય આદિની જેમ પરભવતું આયુ બાંધે છે (૬૮૧, ૬૮૨).

૮. 'આગરિસ' -આકર્ષ. તે તે પ્રકારના પ્રયત્ન વડે થતું કર્મનું ઉપાદાન તે આકર્ષ છે, જેમ કે આપણે એક ગ્લાસ પાણી પીવું હોય તો એક જ ઘૂંટડે પી જઈએ છીએ અથવા તો એક ઘૂંટમાં નથી પી જતા પણ તેના અનેક ઘૂંટ કરીએ છીએ, તેમ કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ પણ એક કે અનેક આકર્ષમાં થાય છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ તે તે જીવોમાં આયુકર્મના કેટલા પ્રકારો છે તેનું નિરૂપણ કરીને તે તે આયુકર્મના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કેટલા આકર્ષમાં થાય છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

બધા જ જીવો છ પ્રકારનો આયુબંધ કરે છે (૬૮૫) અને બધા જ જીવો એકથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષમાં આયુના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરી લે છે (૬૮૫-૬૯૦). આકર્ષ એકથી માંડીને વિકલ્પે આઠ સુધી થાય છે એટલે વળી એક આકર્ષ કે તેથી વધારે આકર્ષ કરનારાઓનું તારતમ્ય પણ નિરૂપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ક્રમ એવો છે કે આઠ આકર્ષ કરનારા સૌથી થોડા છે. અને પછી જેમ જેમ આકર્ષ ઓછા તેમ તેમ તેમની સંખ્યા ક્રમે સંખ્યાતગુણ છે, અર્થાત્ સૌથી વધારે સંખ્યા એક આકર્ષ કરનારાઓની છે. (૬૯૧-૬૯૨).

આયુબંધના છ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે (૬૮૪) :

૧. જાતિનામનિધત્ત આયુ : નિધત્ત = નિષિક્ત. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જીવો એક સમયમાં જેટલા કર્મપ્રદેશોનું ગ્રહણ કરે છે તેની ગોઠવણી કે રચના તે જે ક્રમે અનુભવમાં આવવાના હોય છે તે પ્રમાણે કરી નાખે છે. આ રચના નિષેક કહેવાય છે. તેથી આવી રચનામાં જે ગોઠવાયું તે નિધત્ત = નિષિક્ત કહેવાય છે. નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ જાતિઓ છે. એ જાતિનામકર્મ સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે જાતિનામનિધત્ત આયુ છે.

૨. ગતિનામનિધત્ત આયુ : નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં નરકાદિ ચાર ગતિ છે. તે ગતિનામકર્મ સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે ગતિનામનિધત્ત આયુ છે.

૩. સ્થિતિનામનિધત્ત આયુ : તે તે ભવમાં સ્થિર કરનાર જે કર્મ ઉદયમાં હોય તે સ્થિતિનામ છે. તેને ગતિ, જ્ઞતિ અને શરીરાદિ નામકર્મથી લિન્ન સમજવાનું છે, કારણ કે તેમનો જુદો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો જ છે (જુઓ નં. ૧, ૨, ૪ આદિ). એ સ્થિતિ સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે સ્થિતિનામનિધત્ત આયુ છે.

૪. અવગાહનાનામનિધત્ત આયુ : અવગાહના એટલે જેમાં જીવ અવગાહીને રહે તે. અર્થાત્ શરીર-ઓદારિકાદિ પાંચ શરીર-નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે. તેમની સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે અવગાહનાનામનિધત્ત આયુ છે.

૫. પ્રદેશનામનિધત્ત આયુ : કર્મપરમાણુઓ પ્રદેશ કહેવાય છે. જે કર્મોનો અનુભવ માત્ર પ્રદેશરૂપે થાય એટલે કે જેનો વિપાકોદય નહિ પણ પ્રદેશોદય હોય છે તેવા પ્રદેશો સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે પ્રદેશનામનિધત્ત આયુ છે.

૬. અનુભાવનામનિધત્ત આયુ : કર્મના વિપાક-ફળને અનુભાવ કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં તે વિપાક તેના પ્રકૃષ્ટ રૂપમાં સમજવાનો છે. એટલે કે પ્રકૃષ્ટ વિપાક દેનારા કર્મની સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે અનુભાવનામનિધત્ત આયુ છે.

પ્રસ્તુતમાં આચાર્ય મલયાગિરિ સ્પર્ધાકરણ કરે છે કે આયુના આ ભેદો કરવાનું રહસ્ય એ છે કે ઉક્ત જ્ઞતિ, ગતિ આદિમાં આયુકર્મ પ્રધાન છે, કારણ કે તેનો ઉદય થવાથી જ તે તે જ્ઞતિ આદિ કર્મનો ઉદય થાય છે.^૬

સાતમું 'ઉચ્છ્વાસ' પદ : જીવોના શ્વાસોચ્છ્વાસ

આપણે જાણીએ છીએ કે જીવનધારણ માટે શ્વાસોચ્છ્વાસનું ધણું મહત્ત્વ છે. પ્રસ્તુત સાતમા પદમાં સિદ્ધિ સિવાયના બધા જ સંસારી જીવોના શ્વાસોચ્છ્વાસના કાલની ચર્ચા છે. આ સમગ્ર ચર્ચા ઉપરથી જે એક વાત ફક્તિ થાય છે તે તરફ આચાર્ય મલયાગિરિએ ધ્યાન દોર્યું છે. અને તે યથાર્થ જ છે કે જેમ દુઃખ વધારે તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસ વધારે અને અત્યંત દુઃખીને તો તે નિરંતર જ ચાહ્યા કરે^૭; અને જેમ સુખ વધારે તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસની-ક્રિયાનો વિરહકાલ

૬. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૧૭ અ.

૭. “અતિદુઃખિતા હિ નૈરચિકાઃ, દુઃખિતાનાં ચ નિરન્તરં ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસૌ, તથા લોકે દર્શનાત્.” પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૨૦ બ ।

વધારે,^૨ કારણ કે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા એ પણ દુઃખ છે. આ વાત આપણા અનુભવની છે, અને શાસ્ત્ર પણ તેનું સમર્થન કરે છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ પ્રસ્તુત ચર્ચાને આધારે જે એક નિયમ તારવી આપ્યો છે તે એ છે કે દેવોમાં જેમની જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિ છે તેમનો તેટલાં પખવાડિયાં શ્વાસોચ્છ્વાસનો વિરહકાળ સમજવાનો છે.^૩

મૂળ સૂત્રમાં “આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ઝસસંતિ નીસસંતિ વા” એવો પાઠ છે. આચાર્ય મલયગિરિ આણમંતિ અને ઝસસંતિને એકાર્થક ગણે છે અને પાણમંતિ અને નીસસંતિને પણ એકાર્થક ગણે છે. પણ તેમણે આ બાબતમાં અન્યનો મત પણ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે, જેમાં પ્રથમ એ પદોને આન્તરિક શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયાના અર્થમાં અભિપ્રેત કરવામાં આવ્યા છે.^૪

જીવોની શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયાનો વિરહકાલ

૧. નારક	સતત ચાલ્યા કરે છે.	
૨. અસુરકુમાર	જ્ઞન્ય સાત સ્તોક,	ઉત્કૃષ્ટ પખવાડિયાથી થોડો વધારે.
૩. નાગકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમાર	જ્ઞન્ય સાત સ્તોક,	,, મુહૂર્તપૃથક્ત્વ
૪. તિર્થંચ અને મનુષ્ય	વિમાત્રાએ=અનિશ્ચિત	,, વિમાત્રાએ
૫. વાણુમંતર	જ્ઞન્ય સાત સ્તોક	,, મુહૂર્તપૃથક્ત્વ
૬. જ્યોતિષક	જ્ઞન્ય મુહૂર્તપૃથક્ત્વ	,, ,,
૭. વૈમાનિક	,,	,, ૩૩ પખવાડિયાં
(અ) ૧. સૌધર્મ	,,	,, ૨ ,,
૨. ઈશાન	,, થી અધિક	,, ૨ ,,
૩. સનતકુમાર	જ્ઞન્ય એ પક્ષ	,, ૭ ,,
૪. માહેન્દ્ર	,, એ પક્ષથી અધિક	,, ૭ પખવાડિયાંથી અધિક

૨. “સુખિતાનાં ચ યથોત્તરં મહાનુચ્છ્વાસનિઃશ્વાસક્રિયાવિરહકાલઃ ।” પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૨૧ અ.

૩. યથા યથાડડયુષઃ સાગરોપમવૃદ્ધિસ્તથા તથોચ્છ્વાસેનિઃશ્વાસક્રિયાવિરહપ્રમાણસ્યાપિ પક્ષવૃદ્ધિઃ ।

૪. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૨૦

પં.	બ્રહ્મલોક	જઘન્ય ૭ પક્ષ	ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ પખવાડિયાં
૬.	લતાંક	,, ૧૦ પક્ષ	,, ૧૪ ,,
૭.	મહાશુક્ર	,, ૧૪ પક્ષ	,, ૧૭ ,,
૮.	સહસ્ત્રાર	,, ૧૭ પક્ષ	,, ૧૮ ,,
૯.	આનત	,, ૧૮ પક્ષ	,, ૧૯ ,,
૧૦.	પ્રાણુત	,, ૧૯ પક્ષ	,, ૨૦ ,,
૧૧.	આરણુ	,, ૨૦ પક્ષ	,, ૨૧ ,,
૧૨.	અચ્યુત	,, ૨૧ પક્ષ	,, ૨૨ ,,
(જ)	૧. ઐવેયક નીચલાના નીચલા	,, ૨૨ પક્ષ	,, ૨૩ ,,
	૨. ઐવેયક નીચલાના મધ્યમ	,, ૨૩ પક્ષ	,, ૨૪ ,,
	૩. ઐવેયક નીચલાના ઉપલા	,, ૨૪ પક્ષ	,, ૨૫ ,,
	૪. ઐવેયક મધ્યમના નીચલા	,, ૨૫ પક્ષ	,, ૨૬ ,,
	૫. ઐવેયક મધ્યમના વચલા	,, ૨૬ પક્ષ	,, ૨૭ ,,
	૬. ઐવેયક મધ્યમના ઉપલા	,, ૨૭ પક્ષ	,, ૨૮ ,,
	૭. ઐવેયક ઉપલાના નીચલા	,, ૨૮ પક્ષ	,, ૨૯ ,,
	૮. ઐવેયક ઉપલાના વચલા	,, ૨૯ પક્ષ	,, ૩૦ ,,
	૯. ઐવેયક ઉપલાના ઉપલા	,, ૩૦ પક્ષ	,, ૩૧ ,,
(ક)	૧. અનુત્તર વિજ્યાદિ ૧-૪	,, ૩૧ પક્ષ	,, ૩૩ ,,
	૨. સર્વાર્થસિદ્ધ	૩૩ પખવાડિયાં અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ (૬૯૩-૭૨૪)	

આઠમું 'સંજ્ઞા' પદ : જીવોની સંજ્ઞા

પ્રસ્તુતમાં જીવોની સંજ્ઞા એટલે કે જેને લઈને તે જીવે છે તે જાણી શકાય છે તે, અર્થાત્ જીવોમાં થતી આહારાદિ પ્રાપ્તિની ક્રિયા એ સંજ્ઞા છે. પ્રારંભના સૂત્રમાં (૭૨૫) દશ સંજ્ઞાઓ ગણાવી છે અને તે સંસારી સર્વ જીવોમાં છે, એ પણ તે પછી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. (૭૨૬-૭૨૯); પરંતુ ત્યાર પછી જે સંજ્ઞા વિષે ચોવીશે દંડકની અપેક્ષાએ વિચાર કર્યો છે, તેમાં (સૂત્ર ૭૩૦, ૭૩૨ આદિ) અને સંજ્ઞાસંપન્ન જીવોનો જે અલ્પઅહુત્વ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં (૭૩૧, ૭૩૩ આદિ) માત્ર પ્રથમથી ચાર એટલે કે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહને જ સ્વીકારી છે, તે બતાવી આપે છે કે વસ્તુતઃ પ્રાચીન કાળમાં ચાર

સંજ્ઞાઓ જ મનાતી હશે અને પછીથી તેની દશ સંખ્યા કરવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે.

૧. આહાર, ૨. ભય, ૩. મૈથુન, ૪. પરિગ્રહ, ૫. ક્રોધ, ૬. માન, ૭. માયા, ૮. લોભ, ૯. લોક અને ૧૦. ઝોધ.

આહારાદિ સંજ્ઞાનો અર્થ નામથી જ સ્પષ્ટ છે. પણ લોક અને ઝોધની વ્યાખ્યા જરૂરી અને છે. શબ્દાદિ અર્થનો સામાન્ય ઘોષ હોવો તે ઝોધ સંજ્ઞા છે અને તેમનો વિશેષ અવઘોષ તે લોકસંજ્ઞા છે—એમ આચાર્ય મલ્લયગિરિએ વ્યાખ્યા કરી છે. પણ અન્ય મતે જે વ્યાખ્યા તેમણે નોંધી છે તે પ્રમાણે વલ્લી આદિનું જે (વગર વિચારે) આરોહણ થાય છે તે ઝોધસંજ્ઞા છે અને લોકમાં જે હેય પ્રવૃત્તિ છે તે લોકસંજ્ઞા છે.

જીવોમાં સંજ્ઞાનો વિચાર એક તો ઉત્સન્ન-બાહુલ્યની દૃષ્ટિએ અને ખીન્ને સંતતિભાવ (સાતત્ય)ની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે, અને નોંધવામાં આવ્યું છે. કે નારકોમાં ભય સંજ્ઞાનું બાહુલ્ય છે અને સાતત્ય તો ચારેય સંજ્ઞાનું છે (૭૩૦). તિર્યંચમાં આહારસંજ્ઞાનું (૭૩૨), મનુષ્યમાં મૈથુનનું (૭૩૪) અને દેવોમાં પરિગ્રહનું બાહુલ્ય છે (૭૩૬). પણ તે બધામાં સાતત્ય તો ચારેય સંજ્ઞાનું છે.

અલ્પબહુત્વનો વિચાર નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. નારકો—મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સૌથી થોડા, તેથી—

—આહારસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી—

—પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી—

—ભયસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ છે (૭૩૧).

૨. તિર્યંચ—પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સૌથી થોડા, તેથી—

—મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી—

—ભયસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી—

—આહારસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ છે (૭૩૩).

૩. મનુષ્ય—ભયસંજ્ઞાવાળા સૌથી થોડા, તેથી—

—આહારસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી—

—પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી—

—મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ છે (૭૩૫).

૪. દેવા —આહારસંજ્ઞાવાળા સૌથી થોડા, તેથી—

—ભયસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ તેથી—

—મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી—

—પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ છે (૭૩૭).

નવમું 'યોનિ' પદ : જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન

એક ભવમાંથી મૃત્યુ પામે છે ત્યારે જીવ તેની સાથે કામંજી અને તેજસ શરીર લઈને જાય છે, પણ જે સ્થાનમાં તે નવા જન્મને લાયક ઔદારિક આદિ શરીરના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે, તેને યોનિ અથવા તે ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં એ યોનિનો અનેક રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ શીતાદિ સ્પર્શને લઈને (૩૭૮), પછી તે સ્થાન સચિત્ત છે કે કેવું છે તેને લઈને (૭૫૪) અને ત્યાર પછી તે સંવૃત્ત છે કે વિવૃત્ત (૭૬૪) ઋત્યાદિને લઈને સકલ જીવોની યોનિનો વિચાર પ્રસ્તુત પદમાં છે. વિશેષમાં, મનુષ્યજન્મની યોનિની જે વિશેષતા છે, તેનું પણ (૭૭૩) નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કે કૂર્મોન્નતા, શંખાવર્તા અને વંશીપત્રા એ ત્રણ પ્રકારે પણ મનુષ્યની યોનિ છે. કૂર્મોન્ન યોનિમાં તીર્થેકરાદિ મહાપુરુષો જન્મધારણ કરે છે. સ્ત્રીરત્નને શંખાવર્તા યોનિ હોય છે, પણ તેમાં અનેક જીવો આવે છે અને ગર્ભનું ચયન પણ થાય છે, પણ તેમાંથી કોઈનો જન્મ થતો નથી; જન્મ પહેલાં જ તે બધા ચયવી જાય છે,^૧ કોઈની નિષ્પત્તિ થતી નથી. સામાન્ય રીતે મનુષ્યસ્ત્રીમાં વંશીપત્રયોનિમાં હોય છે (૭૭૩). તે તે જીવોમાં યોનિની અપેક્ષાએ અલ્પઅહુત્વનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૭૫૩, ૭૬૩, ૭૭૨). મનુષ્યની જે વિશેષ યોનિ ચર્ચા છે (૭૭૩), તેમાં અલ્પઅહુત્વનો વિચાર નથી.

૧. આચાર્ય મલયગિરિ વૃદ્ધપ્રવાહ નોંધે છે કે સ્ત્રીરત્નમાં અતિપ્રબલ કામાગ્નિ હોઈને ગર્ભનો ધ્વંસ થઈ જાય છે. પ્રજાપનાટીકા, પત્ર ૨૨૮ અ.

જીવોની ધ્યાનિઓ (૩૭૮-૭૭૨)

જીવલેદ	શીત	ઉષ્ણ	શીતોષ્ણ	સચિત	અચિત	મિશ્ર	સંવૃત	વિવૃત	સંવૃત-વિવૃત
૧. નારક	શીત	ઉષ્ણ	×	×	અચિત	×	સંવૃત	×	×
૨. ભાવનપતિ	×	×	શીતોષ્ણ	×	અચિત	×	સંવૃત	×	×
૩. પૃથ્વી, અપર વાયુ, વનસ્પતિ	શીત	ઉષ્ણ	શીતોષ્ણ	સચિત	અચિત	મિશ્ર	સંવૃત	×	×
૪. તેજ	×	ઉષ્ણ	×	સચિત	અચિત	મિશ્ર	સંવૃત	×	×
૫. ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય	શીત	ઉષ્ણ	શીતોષ્ણ	સૂચિત	અચિત	મિશ્ર	×	વિવૃત	×
૬. પચેન્દ્રિયતિથે'ય	—	—	—	—	—	—	—	—	—
સંમૂર્ચ્છિમ તિથે'ય	શીત	ઉષ્ણ	શીતોષ્ણ	સચિત	અચિત	મિશ્ર	×	વિવૃત	×
ગર્ભજ તિથે'ય	×	×	શીતોષ્ણ	×	અચિત	×	સંવૃત	×	સંવૃત-વિવૃત
૭. મતુષ્ય	—	—	—	—	—	—	—	—	—
સમૂર્ચ્છિમ મતુષ્ય	શીત	ઉષ્ણ	શીતોષ્ણ	સૂચિત	અચિત	મિશ્ર	×	વિવૃત	×
ગર્ભજ મતુષ્ય	×	×	શીતોષ્ણ	×	×	મિશ્ર	×	×	સંવૃત-વિવૃત
૮. વાયુમંતર	×	×	શીતોષ્ણ	×	અચિત	×	સંવૃત	×	×
૯. જ્યોતિષ્ક	×	×	શીતોષ્ણ	×	અચિત	×	સંવૃત	×	×
૧૦. વૈમાનિક	×	×	શીતોષ્ણ	×	અચિત	×	સંવૃત	×	×
૧૧. સિદ્ધિ	×	×	×	×	×	×	×	×	×

૨. તેજસ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિયોની યોનિ જ્યાવતાં સુત્રો (૭૪૨-૪૩)ની ટીકાનો પાઠ એકેન્દ્રિયાણામષ્કાવિષ્કર્જાનો.....
 ત્રિવિદ્યા યોનિ: 'આવો' ખોટો છપાયો છે (મહાપના-ટીકા, પત્ર ૨૨૫ બ, ૨૨૬ અ.) પણ ટીકાની સમગ્ર હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં અહીં 'એકેન્દ્રિયાણામષ્કાવિષ્કર્જાનો.....ત્રિવિદ્યા યોનિ: આવો' મૂળ સૂત્રને સંવાદી શુદ્ધ પાઠ છે.

ચોાનિની અપેક્ષાએ તારતમ્ય (૭૫૩, ૭૬૩, ૭૭૨)

૧. શીતોષ્ણચોનિવાળા જીવો સૌથી થોડા,
ઉષ્ણચોનિક તેથી અસંખ્યાતગુણ,
અચોનિક (સિદ્ધ) તેથી અનંતગુણ,
શીતચોનિક તેથી અનંતગુણ.
૨. મિશ્રચોનિક સૌથી થોડા,
અચિત્તચોનિક તેથી અસંખ્યાતગુણ,
અચોનિક તેથી અનંતગુણ,
સચિત્તચોનિક તેથી અનંતગુણ.
૩. સંવૃતવિવૃતચોનિક સૌથી થોડા,
વિવૃતચોનિક તેથી અસંખ્યાતગુણ,
અચોનિક તેથી અનંતગુણ,
સંવૃતચોનિક તેથી અનંતગુણ.

હસમુ' 'ચરમ' પદ : દ્રવ્યો વિષે ચરમ-અચરમનો વિચાર
ચરમ અને અચરમ—રત્નપ્રલા આદિતુ'

જગતમાં રચના છે, તો તેમાં કોઈ ચરમ-અતે હોય અને કોઈ અચરમ હોય = અનતે ન હોય = મધ્યમાં હોય એમ અને. આથી પ્રસ્તુતમાં વિલિનન દ્રવ્યો વિષે તે બાબતનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. રત્નપ્રલા આદિ પૃથ્વી સમગ્ર લોકનો એક એક ખંડ છે, તેમ પરમાણુ અને તેના વિવિધસંખ્યાવાળા પ્રદેશોથી અનેલા સ્કંધો પણ જુદા જુદા ખંડો છે. તે જ રીતે જુદા જુદા જીવો પણ ખંડો છે. તેથી એ ખંડોનો એકેક ખંડ લઈને અને લોક-અલોકને સમગ્રભાવે પણ લઈને ચરમ-અચરમનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત એ છે કે કોઈને ચરમ કે અચરમ કહેવું હોય તો ખીજા કોઈની અપેક્ષાએ ચરમ કે અચરમ કહેવાય, પણ તેવી અપેક્ષા વિના તો તેને ચરમ પણ ન કહેવાય અને અચરમ પણ ન કહેવાય (એકવચનમાં) અને ચરમો કે અચરમો (બહુવચનમાં) પણ ન કહેવાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ પ્રસ્તુતમાં છે.

તેની હવે વિગતે ચર્ચા કરીએ—

સૌથી પ્રથમ રત્નપ્રલાદિ સાત અને આઠમી ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા (સિદ્ધાલય) પૃથ્વીઓ ગણાવી છે.

(૭૭૪). તે આઠેય પૃથ્વી, સૌધર્માદિ વિમાનો, લોક અને અલોક (૭૭૬) એ સૌ વિષે ચરમની આખતમાં એકસરખો નિષેધ અને એક સરખું જ વિધાન છે (૭૭૫-૭૭૬). પ્રશ્નમાં નીચેના છ વિકલ્પો કયાં છે—

૧. ચરમ છે ?	૪. અચરમો છે ?
૨. અચરમ છે ?	૫. ચરમાન્તપ્રદેશો છે ?
૩. ચરમો છે ?	૬. અચરમાન્તપ્રદેશો છે ?

અને એ છયે વિકલ્પનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે (૭૬૫). આનું રહસ્ય, આચાર્ય મલયગિરિના કથન પ્રમાણે એ છે કે જ્યારે તે તે રત્નપ્રભાદિને નિરપેક્ષ કરીને પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો ઉત્તર નિષેધમાં જ હોય. અર્થાત્ રત્નપ્રભા આદિ અમુકથી ચરમ કે અચરમ છે એમ પૂછવામાં આવે તો ઉત્તર વિધિમાં મળી શકે, પરંતુ કેવળ રત્નપ્રભાદિને લઈ ને પ્રશ્ન હોય તો ઉત્તર નિષેધમાં જ મળે; કારણ, ચરમ અને અચરમ એ કોઈ ની અપેક્ષાએ ધટી ચકે છે, વિના અપેક્ષાએ ધટી શકતા નથી.

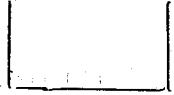
આથી મૂળ સૂત્રમાં ઉક્ત છયે વિકલ્પોનો ઉત્તર નિષેધમાં જ આપવામાં આવ્યો છે; પરંતુ માત્ર નિષેધમાં જ ઉત્તર છે એમ નથી. તે છ વિકલ્પોનો નિષેધ કર્યા પછી સૂત્રમાં આ પ્રકારે વિધિ પણ છે—

ગિયમા અચરિમં ચ ચરમાણિ ય; ચરિમંતપદેસા ય અચરિમંતપદેસા ય (૭૭૫).

આનો શો અર્થ કરવો એ વિચારણીય છે. ટીકાકારે જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે આ પ્રમાણે છે : જ્યારે રત્નપ્રભાને અખંડ એક માનવામાં આવે ત્યારે તો ઉક્ત છયે પ્રકારના નિષેધ જ કરવા પડે. પણ તેને જો તે અસંખ્ય પ્રદેશમાં અવગાઠ હોઈ અનેક અવયવોમાં વિભક્ત માનવામાં આવે તો તેને વિશે ઉક્ત વિધાન સંલલિત અને. એટલે કે તેને તેના ચરમ ભાગમાં રહેલા (અધી દિશામાં રહેલા) અવયવો (ચરમો) અને મધ્ય ભાગનો એક ખંડ (અચરમ)-તે બન્નેના સમુદાયરૂપે વિવક્ષિત કરવામાં આવે અને એક અખંડ માત્ર અવયવી કે સ્કંધરૂપે વિવક્ષિત કરવામાં ન આવે, તો તે અચરમ એટલે કે મધ્યમ ખંડ અને ચરમો એટલે કે તેના સર્વે દિશામાં રહેલા ચરમ ખંડો, એ બન્નેના સમુદાયરૂપ કહેવાય; આથી તેને “અચરિમં ચ ચરિમાણિ ય” એમ ઉભય રૂપે નિદિષ્ટ કરવામાં આવી

૧. પ્રસ્તુતમાં ટીકાકારે બહુવ્રીહિ સમાસ નથી કર્યો; અર્થ એ છે કે રત્નપ્રભાને એક દ્રવ્યરૂપે નહિ પણ તે અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ હોઈ તેને મગ તેના પ્રદેશોરૂપ માનવામાં આવે તો તે અનેક પ્રદેશોરૂપ છે (૭૭૫).

છે. આને ચિત્રમાં ખતાવવું હોય તો આ રીતે ખતાવી શકાય :

ચારેય તરફથી ચાર લીંટીઓ છે તે તેના ચરમો કહેવાય અને વચ્ચેના ભાગ અચરમ કહેવાય, તેથી તે 'અચરમ અને ચરમો' એમ ઉભય રૂપ કહેવાય^૨ આ ઉત્તર, દ્રવ્ય એટલે કે અવયવી તેના અનેક અવયવોમાં વિભક્ત છે એમ માનીને આપવામાં આવ્યો છે. આમાં દ્રવ્યને પ્રધાન માનવામાં આવ્યું.

પ્રદેશ એટલે કે તેના અવયવોને પ્રધાન માનવામાં આવે તો જે ઉત્તર મળે તે આ છે—“ચરિમંતપદેસા ય અચરિમંત્રપદેસા ચ” । એટલે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વી અનેક પ્રદેશોરૂપ છે અને તે એ ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ચારેય લીંટીમાં રહેલા પ્રદેશો તે ચરમાન્ત પ્રદેશો છે અને મધ્યમાં રહેલા પ્રદેશો તે અચરમાન્ત પ્રદેશો છે : આમ એ બંને પ્રકારના પ્રદેશો મળીને રત્નપ્રભા પૃથ્વી કહેવાય. તેથી તેને “ચરમાન્તપ્રદેશો” અને અચરમાન્તપ્રદેશો એમ ઉભય રૂપે નિર્દિષ્ટ કરવી જોઈ એ.

જૈનદર્શનમાં સ્થિર થયેલ અવયવ અને અવયવીના ભેદાભેદવાદનું મૂળ પ્રસ્તુત ચર્ચામાં જોઈ શકાય છે.^૩

ચરમાદિનું અદ્યપખ્ણત્વ (તારતમ્ય)

પ્રારંભનાં સૂત્રો (૭૭૪-૭૭૬)માં રત્નપ્રભાદિ વિષે ચરમ આદિનો વિચાર કર્યા પછી તેમના અદ્યપખ્ણત્વની ચિંતા (૭૭૭-૭૮૦) કરવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે—

૧. રત્નપ્રભા વિષે.

(અ) દ્રવ્યાધિક નયથી

(૧) અચરમ એક હોઈ સૌથી સ્તોક, તેથી—

(૨) ચરમો અસંખ્યાતગુણ, તેથી—

(૩) અચરમ + ચરમો વિશેષાધિક છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ અને બીજાનો સરવાળો સમજવાનો છે.

૨. પ્રસ્તુત ચરમ અને અચરમ આદિની અન્ય વ્યાખ્યા પણ ટીકાકાર નોંધે છે.

પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પા ૨૨૯ બ.

૩. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પા ૨૨૯ બ.

(બ) પ્રદેશાર્થિક નયથી

- (૧) ચરમાન્ત પ્રદેશો સૌથી સ્તોક, તેથી—
- (૨) અચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણુ તેથી—
- (૩) ચરમાન્ત પ્રદેશો + અચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે.

(ક) દ્રવ્ય-પ્રદેશ ઉભય નયથી—

આમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પ્રદેશાર્થિક બન્નેનું પૂર્વોક્ત તારતમ્ય ક્રમે મૂકી દેવામાં આવ્યું છે, તેથી દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ + પ્રદેશાર્થિકના ત્રણ—એમ એકથી છના ક્રમમાં તારતમ્ય છે. વિશેષમાં એટલું કે દ્રવ્યાર્થિકમાંના તીગ્નના કરતાં પ્રદેશાર્થિકનો પ્રથમ અસંખ્યાતગુણુ સમજવાનો છે.

૨-૩. જે પ્રકારનું તારતમ્ય ઉપર રત્નપ્રભા વિષે જણાવ્યું છે, તે જ પ્રકારનું તારતમ્ય શેષ છ નરકો, સૌધર્માદિ બધાં વિમાનો, ઈષ્ટપ્રાગ્બારા પૃથ્વી અને આ બધું મળીને થતો લોક—એ પ્રત્યેકનું સમજવાનું છે; કારણ, લોકના પ્રદેશો પણ અસંખ્યાતથી તે વધારે નથી જ.

જે ભેદ પડે છે તે અલોક વિષે છે, કારણ, પ્રદેશાર્થિકની દૃષ્ટિએ અલોકના પ્રદેશો અનંત સંખ્યામાં છે. આથી અલોકની ચિંતામાં અચરમાન્ત પ્રદેશો સંખ્યાતગુણુને બદલે અનંતગુણુ સમજવાના છે (૭૭૯) અને પછી લોક અને અલોકને સાથે રાખીને (૭૮૦) જે તારતમ્યની સૂચી આપી છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

૪. લોક-અલોક વિષે

(અ) દ્રવ્યાર્થિકથી

- (૧) બન્નેનો એક-એક અચરમ સર્વસ્તોક, તેથી—
- (૨) લોકના ચરમો અસંખ્યાતગુણુ, તેથી—
- (૩) અલોકના ચરમો અસંખ્યાતગુણુ, તેથી—
- (૪) બન્નેના અચરમો (૧) + બન્નેના ચરમો (૨-૩) વિશેષાધિક છે.

(બ) પ્રદેશાર્થિકથી

- (૧) લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો સર્વસ્તોક છે, તેથી—
- (૨) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક, તેથી—
- (૩) લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગુણુ, તેથી—
- (૪) અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનંતગુણુ, તેથી—
- (૫) લોક અને અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો (૧+૨) + અચરમાન્ત પ્રદેશો (૩-૪) વિશેષાધિક છે.

(ક) ઉભય નયથી

- (૧) લોક-અલોક બંનેના એક-એક અચરમ સર્વસ્તોક, તેથી—
- (૨) લોકના ચરમો અસંખ્યાતગુણુ, તેથી—
- (૩) અલોકના ચરમો વિશેષાધિક, તેથી—
- (૪) લોક-અલોક બંનેના અચરમો અને ચરમો [= (૧) + (૨), (૩)]
વિશેષાધિક તેથી—
- (૫) લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણુ, તેથી—
- (૬) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક, તેથી—
- (૭) લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણુ, તેથી—
- (૮) અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશો અનન્તગુણુ, તેથી—
- (૯) લોક અને અલોકના ચરમાન્ત (૫ + ૬) + અચરમાન્ત (૭ + ૮) પ્રદેશો
વિશેષાધિક, તેથી—
- (૧૦) સર્વ દ્રવ્યો વિશેષાધિક, તેથી—
- (૧૧) સર્વ પ્રદેશો અનન્તગુણુ, તેથી—
- (૧૨) સર્વ પર્યાયો અનન્તગુણુ છે. (૭૮૦)

પરમાણુપુદ્ગલ અને પુદ્ગલસ્કંધ વિષે ચરમાદિ વિચાર

પરમાણુ અન્ન સ્કંધના ચરમાદિ વિચાર પ્રસંગે પ્રશ્નમાં છઠ્વીશ (૨૬) ભંગો કરવામાં આવ્યા છે. અને પછી પરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધોમાં ઉક્ત ૨૬ ભંગોમાંથી કયાનું વિધાન કરવું અને કયા શેષનો નિષેધ કરવો, તે સ્પષ્ટ કર્યું છે (૭૮૧-૭૮૯) અને અતે તે ભંગોની બાબતમાં સંગ્રહણીગાથાઓ પણ આપવામાં આવી છે (૭૯૦).

ચરમ, અચરમ અને અવકતવ્ય એ ત્રણ મૂળ ભંગો છે. તેના એકવચન અને બહુવચનને લઈને અને એ ત્રણને પરસ્પર મેળવીને જે છઠ્વીશ ભંગો થાય છે તે આ પ્રમાણે છે (૭૮૧) :-

(૧) ૧. ચરમ	૪. ચરમો	} પ્રથમ ચતુર્ભંગી
(૨) ૨. અચરમ	૫. અચરમો	
(૩) ૩. અવકતવ્ય	૬. અવકતવ્યો	
(૪) ૭. ચરમ અને અચરમ	૮. ચરમ અને અચરમો	
	૯. ચરમો અને અચરમ	
	૧૦. ચરમો અને અચરમો	

- (૫) ૧૧. ચરમ અને અવક્રાંત્ય ૧૨. ચરમ અને અવક્રાંત્યો }
 ૧૩. ચરમો અને અવક્રાંત્યો } દ્વિતીય ચતુર્ભાંગી
 ૧૪. ચરમો અને અવક્રાંત્યો }
- (૬) ૧૫. અચરમ અને અવક્રાંત્ય ૧૬. અચરમ અને અવક્રાંત્યો }
 ૧૭. અચરમો અને અવક્રાંત્ય } તૃતીય
 ૧૮. અચરમો અને અવક્રાંત્યો } ચતુર્ભાંગી
- (૭) ૧૯. ચરમ, અચરમ અને અવક્રાંત્ય ૨૦. ચરમ, અચરમ અને અવક્રાંત્યો }
 ૨૧. ચરમ, અચરમો અને અવક્રાંત્ય,
 ૨૨. ચરમ, અચરમો અને અવક્રાંત્યો
 ૨૩. ચરમો, અચરમ અને અવક્રાંત્ય,
 ૨૪ ચરમો, અચરમ અને અવક્રાંત્યો,
 ૨૫ ચરમો, અચરમો અને અવક્રાંત્ય,
 ૨૬. ચરમો, અચરમો અને અવક્રાંત્યો.

ઉપરના છઠ્ઠીશ ભાગોને એ રીતે લખ્યા છે કે જેથી એકવચનમાં પ્રયુક્ત ભાગો જુદા તરી આવે. પ્રયોજન એ છે કે જૈન દાર્શનિકોએ સપ્તભાંગીને નામે જે સ્યાદાદની પ્રશ્નપણા કરી છે, તેનું મૂળ આ પ્રકારના ભાગોમાં રહેલું છે તે સ્પષ્ટ થાય. આ જ પ્રકારની સપ્તભાંગી ભગવતીસૂત્રમાં પણ મળે છે, તે અન્યત્ર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે વિષે વિશેષ વિચારણા અહીં જરૂરી નથી. આગમયુગ પછીના અનેકાંતયુગમાં આ ભાગોમાંથી બહુવચનને લઈ તે જે ભાગો થાય છે, તે દૂર કરીને જૈન દાર્શનિકોએ સપ્તભાંગીની પ્રશ્નપણા કરી છે તે સ્પષ્ટ થાય છે, એટલું જ સૂચવવું અહીં પર્યાપ્ત છે.

હવે પરમાણુ આદિમાં આ ભાગોમાંથી કયા ભાગો લાગુ પડે છે તે જોઈએ (૭૮૧-૭૮૯) :

૧. પરમાણુ માત્ર એક ભાગ નં. ૩.
૨. દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ એ ભાગ = નં. ૧, ૩.
૩. ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ ૪ ભાગ = નં. ૧, ૩, ૯, ૧૧.
૪. ચતુઃપ્રદેશિક ૭ ભાગ = નં. ૧, ૩, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૨૩.
૫. પંચપ્રદેશિક ૧૧ ભાગ = નં. ૧, ૩, ૭, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૩, ૨૫.
૬. છપ્રદેશિક ૧૫ ભાગ = નં. ૧, ૩, ૭, ૯, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬.

૪. કોઈને મતે આમાં ૧૪ ભાગ છે. તે પ્રમાણે નં. ૮મો સમત નથી. પ્રશ્નપના-ટીકા, પત્ર ૨૩૯ વ.

૭. સત્પ્રદેશિક ૧૭ ભંગ = નં. ૧, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬.
૮. અષ્ટપ્રદેશિક ૧૮ ભંગ = નં. ૧, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬.
૯. નવ પ્રદેશથી માંડીને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી, એ પ્રત્યેક સ્કંધના ભંગો પણ ૧૮ જ છે; તે ઉપર પ્રમાણે—અષ્ટપ્રદેશિક સ્કંધની જેમ—સમજવાના છે (૭૮૯).

સંસ્થાન વિષે ચરમાદિ

પરિમંડલ આદિ પાંચ સંસ્થાન (૭૯૧), તેના પ્રભેદો (૭૯૩), તેની અવગાહના (૭૯૪) અને તેના ચરમાદિ (૭૯૭)નો ક્રમે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને છેવટે અલ્પબહુત્વ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે (૮૦૨-૮૦૬), તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :—

સંસ્થાનો પાંચ છે : પરિમંડલ, વૃત્ત, ત્ર્યસ, ચતુરસ અને આયત (૭૯૧).^૫ એ બધાં સંસ્થાનોમાંનાં પ્રત્યેક અનંત છે (૭૯૨); અને સંખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનંતપ્રદેશી છે (૭૯૩) અને સંખ્યાતપ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહ છે, અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત કે—અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહ છે અને અનંતપ્રદેશી પણ સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહ છે. (૭૯૪-૭૯૬).

સંસ્થાનોમાં ચરમાદિ વિચારમાં પૂર્વોક્ત (૭૭૫) જેમ છ વિકલ્પો કરીને તેનો નિષેધ તે જ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે અને વિધિ પણ પૂર્વવત્ (૭૭૫) છે (૭૯૭-૮૦૧). આનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો જ છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન જરૂરી નથી.

અલ્પબહુત્વનો વિચાર પણ રત્નપ્રભાને (૭૭૭) અનુસરતો જ છે (૮૦૨-૮૦૬), તેથી તે વિષે પણ વિશેષ લખવું જરૂરી નથી; પણ એક વિશેષતા છે, તે છે—‘ગ્નવરં સંક્રમે અર્ણતગુણા’ (૮૦૫, ૮૦૬); આનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરે છે કે જ્યારે ક્ષેત્રવિચારમાંથી દ્રવ્યવિચારમાં સંક્રમણ થાય ત્યારે ‘અનન્તગુણુ’નું વિધાન કરવું, તે આ પ્રમાણે—

૧. અચરમ સર્વસ્તોક છે; ૨. તેથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ચરમો અસંખ્યાત-ગુણુ છે; ૩. પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ચરમો અનંતગુણુ છે. અને ૪. અચરમ-ચરમો તેથી વિશેષાધિક છે. પ્રજ્ઞાપનાટીકા પત્ર ૨૪૪ વ.

૫. સંસ્થાનો પાંચ છે તે પૂર્વગત સૂત્ર ૬ થી પણ ફલિત થાય છે.

જીવો વિષે ચરમાદિ

નારકાદિ ચોવીશ દંડકના જીવોનો, સંગ્રહણીગાથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે (૮૨૯), ગત્યાદિ અગિયાર અપેક્ષાએ ચરમાદિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૮૦૭-૮૨૯), જેમ કે ગતિની અપેક્ષાએ ચરમ એ કહેવાય જે હવે અન્ય કોઈ ગતિમાં જવાનો નથી, મનુષ્યગતિમાંથી સીધો મોક્ષમાં જવાનો છે. પણ મનુષ્યમાંથી કોઈ બધા મોક્ષમાં જવાના નથી તેથી જેના ભવ હજી બાકી હોય તે બધા જીવો ગતિની અપેક્ષાએ અચરમ કહેવાય. આ પ્રમાણે સ્થિતિ આદિની અપેક્ષાએ પણ જીવોનો ચરમાચરમવિચાર પ્રસ્તુતમાં કરવામાં આવ્યો છે.

અગિયારમું 'લાષા'પદ : લાષાવિચારણા

અગિયારમું લાષાપદ લાષાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે, એ ક્યાં રહે છે, તેની આકૃતિ કેવી છે, એ તથા તેનું સ્વરૂપ તથા ભેદો અને તેને બોલનાર ઇત્યાદિ અનેક મહત્વના પ્રશ્નો ચર્ચા છે. અનેક ઠેકાણે થયેલ લાષાવિચારના એકત્ર સંગ્રહરૂપે હોય એમ જણાય છે. લાષા વિચારને સરળતાથી સમજાવવા માટે સૂત્રો તેના ક્રમને બદલે વ્યુત્ક્રમમાં લેવાં પડ્યાં છે, તેની વાચક નોંધ લે.

લાષાનું સ્વરૂપ અને ઉત્પત્તિ

લાષા એટલે જે બોલાય છે તે.^૧ અર્થાત્ અન્યને અવબોધ-જ્ઞાનમાં જે કારણ બને છે તે, એવો અર્થ ટીકાકાર કરે છે.^૨ એ લાષાનું આદિ કારણ જીવ છે (૮૫૮) અર્થાત્ મૂલ કારણ જીવ છે. જીવ ન હોય તો લાષા ઉત્પન્ન ન થાય. પણ તે મૂલ કારણ ઉપાદાનકારણ સમજવાનું નથી. તેનું ઉપાદાનકારણ તો, પ્રજાપના પ્રમાણે, લાષાદ્રવ્યના પુદ્ગલો છે, જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ છે (૮૭૭[૬]). તેવાં પુદ્ગલો પણ જ્યારે સ્થિતિશીલ હોય છે ત્યારે જ જીવ તેમનું ગ્રહણ (૮૭૭[૧]) કરે છે. જીવ લાષાપુદ્ગલોનું ગ્રહણ શરીર વડે કરે છે, અને લાષારૂપે તેનું પરિણમન કરે છે. જૈન પરિલાષામાં તેને 'કાયયોગ વડે ગ્રહણ કરે છે,' એમ કહેવાય છે એમ પ્રજાપનામાં કહ્યું છે (૮૫૮, ૮૫૯). શરીર વડે ગ્રહણ કરાયેલાં લાષાનાં પુદ્ગલો લાષારૂપે પરિણત થઈને જ્યારે નીકળે છે, ત્યારે તેનો આકાર કેવો હોય છે તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે તે વજાકાર છે (૮૫૮) ટીકાકાર જણાવે છે કે લાષા જ્યારે નીકળે છે ત્યારે સમગ્ર લોકમાં તેનાં

૧. "માષ્યતે इति भाषा"—પ્ર૦ ટી૦, ૨૪૬ વ ।

૨. "भाषा अवबोधबीजभूता"—પ્ર૦ ટી૦, ૨૫૬ અ.

પુદ્ગલો વ્યાપી જાય છે અને લોકનો આકાર વજાકાર છે તેથી ભાષાને પણ વજાકાર કહી છે^૩ પ્રજાપનામાં પણ એ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ભાષાનું પર્યાવસાન લોકાન્તમાં છે (૮૫૮), એટલે કે ભાષાના પુદ્ગલો ફેલાઈને સમગ્ર લોકને ભરી દે છે. એ તેથી આગળ જઈ શક્તા નથી તેનું કારણ એ છે કે ગમનમાં સહાયભૂત દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય લોકમાં જ છે, તેથી બહાર નથી.^૪

અહણ કરાયેલા ભાષાના પુદ્ગલો ભાષારૂપે પરિણત થઈને બહાર નીકળે એમાં માત્ર એ સમય જોડેલો કાળ જાય છે (૮૫૯), કારણ કે પ્રથમ સમયમાં અહણ છે અને દ્વિતીય સમયમાં નિસર્ગ છે—બહાર નીકળે છે.^૫

પુદ્ગલો પરમાણ્વથી માંડીને અનંતપ્રદેશી સ્કંધરૂપે હોય છે. તેમાંથી જે સ્કંધો અનંતપ્રદેશી છે તેનું જ અહણ ભાષા માટે ઉપયોગી છે (૮૭૭ [૩]) અને તે સ્કંધ પણ જે ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત પ્રદેશમાં સ્થિત હોય તો ભાષાને યોગ્ય છે (૮૭૭[૪]), અન્યથા નહિ. કાળની દૃષ્ટિએ ભાષાના પુદ્ગલો એક સમયથી માંડીને અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા હોય છે.^૬ (૮૭૭[૫]). અર્થાત્ તે પુદ્ગલોની ભાષારૂપે પરિણતિ એક સમય પણ રહે અથવા તો વધુમાં વધુ અસંખ્યાત સમય સુધી પણ રહે છે. અહણ કરાયેલા ભાષાના પુદ્ગલોમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શના જે પ્રકારો છે તે, પ્રત્યેક ભાષાપુદ્ગલોમાં એક-સરખા નથી હોતા, પણ, સમગ્રભાવે વિચારવામાં આવે તો એટલે કે ભાષા માટે અહણ કરાયેલા સમગ્ર પુદ્ગલોનો વિચાર કરવામાં આવે તો, તે બધા જ પ્રકારોનો સમાવેશ એમાં થઈ જાય છે. અર્થાત્ પુદ્ગલનો રસાદિરૂપે કોઈ પણ પરિણામ ભાષાના પુદ્ગલમાં ન હોય એમ બનતું નથી; બધા જ પરિણામો તેમાં મળી આવે છે (૮૭૭[૬] થી ૮૭૭[૧૪]). પણ અપવાદ છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરી છે, કારણ કે સ્પર્શની બાબતમાં વિરોધી સ્પર્શોમાંથી એક જ સ્પર્શનું અહણ થાય છે એથી પ્રત્યેકમાં એથી માંડી માત્ર ચાર સ્પર્શવાળાનું જ અહણ થાય છે. અને સમગ્રભાવે જોઈએ તો નિયમતઃ ચાર સ્પર્શવાળાનું અહણ થાય છે (૮૭૭[૧૩]).

૩. પ્ર૦ ટી૦, ૨૫૬ બ.

૪. પ્ર૦ ટી૦, ૨૫૬ બ.

૫. આચાર્ય ભદ્રબાહુના કથનાનુસાર કાયયોગથી ભાષાદ્રવ્યના પુદ્ગલોનું અહણ થાય છે અને વાયોગથી નિર્ગમન થાય છે.—આવશ્યકનિર્ચુકિત, ગા૦ ૭; વિશેષા૦, ગા૦ ૩૫૩.

૬. પ્રસ્તુતમાં ટીકાકાર વ્યાખ્યાબેદની પણ નોંધ લે છે. પ્ર૦ ટી૦, પત્ર ૨૬૨ બ.

પુદ્ગલો તો સમગ્ર લોકાકાશમાં ભર્યા પડ્યા છે, પણ આત્મા તો શરીર પ્રમાણુ જ છે, તેથી પ્રશ્ન થાય કે તે ગમે ત્યાંથી ભાષાપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે કે નહિ? આનો ખુલાસો પ્રજ્ઞાપનામાં એ છે કે માત્ર સ્પૃષ્ટ એટલે કે આત્મા સાથે સ્પર્શમાં આવેલા જ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે, ખીજનું નહિ (૮૭૭ [૧૫]). વળી, આત્માના પ્રદેશોનું અવગાહન આકાશના જેટલા પ્રદેશોમાં હોય તેટલા જ પ્રદેશોમાં રહેલ ભાષાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે, અન્યનું નહિ (૮૭૭ [૧૬]). આત્માના તે તે પ્રદેશો વડે ભાષાપુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે. આથી સ્પૃષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે તે આત્મપ્રદેશથી જે ભાષાપુદ્ગલો નિરંતર હોય—એટલે કે આત્માના તે તે પ્રદેશમાં અવ્યવહિત ભાવે જે ભાષાપુદ્ગલો હોય, તે તે અણુ^૭ કે બાહર રૂપે હોય—તેમનું જ ગ્રહણ થાય છે, વ્યવહિતનું નહિ (૮૭૭ [૧૭૧૮]). આવાં ગ્રહણ કરાતાં દ્રવ્યો ઊર્ધ્વ, અધઃ કે તિર્યક દિશામાં સ્થિત હોય છે. અને આદિ, મધ્ય કે અંતમાં પણ ગ્રહણ કરે છે (૮૭૭ [૧૮૨૦]). જીવ પોતાના વિષયમાં—પ્રદેશમાં આવેલને = સ્પૃષ્ટાવગાહ અનન્તરાવગાહને ગ્રહણકરે છે અને તે આનુપૂર્વી = ક્રમે = જે આસન્ન હોય તેને જ્યે દિશામાંથી આવેલને ગ્રહણ કરે છે (૮૭૭ [૨૧-૨૩]).

આ ભાષાપુદ્ગલોનું ગ્રહણ સાન્તર કે નિરંતર હોય છે, અર્થાત્ બોલવાનું ચાલુ ન રાખે તો ગ્રહણમાં વ્યવધાન પડે છે તેથી તે સાન્તર કહેવાય છે. અને બોલવાનું અમુક સમય સુધી સતત ચાલુ રાખે તો નિરંતર ગ્રહણ કરવું પડે છે. આમાં સમજવાનું એ છે કે પ્રથમ સમયમાં તો ગ્રહણ જ છે, નિર્ગમ નથી, પણ ખીજા સમયમાં ગ્રહણ અને નિર્ગમ બન્ને સંભવે છે, કારણ કે પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત પુદ્ગલોનું દ્વિતીય સમયમાં નિર્ગમન છે અને તૃતીય સમયમાં જેનું નિર્ગમન થવાનું છે તેનું દ્વિતીય સમયમાં ગ્રહણ છે. આમ વચ્ચેના બધા જ

૭. ૮૭૭ [૩] માં માત્ર અનન્તપ્રદેશોનું જ ગ્રહણ થાય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે અને અહીં અણુનું પણ ગ્રહણ થાય છે તેમ જણાવ્યું છે. આમાં વિરોધ નથી સમજવાનો, કારણ કે પ્રસ્તુતમાં અણુશબ્દનો અર્થ પરમાણુ નથી, પણ અણુ એટલે ઓછા પ્રદેશમાં રહેનાર, અને બાહર એટલે વધારે પ્રદેશમાં રહેનાર એવો છે. પ્ર૦ ટી૦, ૨૬૩ વ.

૮. પ્ર૦ ટી૦, ૨૬૩ અંતર્મુહૂર્તકાળ પર્યાંત તે પુદ્ગલ ગ્રહણયોગ્ય છે. તેમાં આદિ, મધ્ય કે અંત સમયે તે ગ્રહણ કરે છે, એમ સમજવું.

સમયમાં ગ્રહણ અને નિર્ગમન બંને થાય છે અને અંતે માત્ર નિર્ગમન છે, ગ્રહણ નથી, તેમ પ્રથમ સમયમાં માત્ર ગ્રહણ છે, નિર્ગમ નથી (૮૭૮-૭૭૯), કારણ કે નિર્ગમ દ્વિતીય સમયથી શરૂ થાય છે.

લોકાન્તગમન

પ્રથમ એ કહેવાઈ ગયું છે કે ભાષા લોકાન્ત સુધી ગમન કરે છે, તેના ખુલાસો કરતાં પ્રજ્ઞાપનામાં જણાવ્યું છે કે ગૃહીત પુદ્ગલોનું નિર્ગમન એ રીતે થાય છે : એક તો જે પ્રમાણમાં ગૃહીત કર્યા હોય તે સર્વ પુદ્ગલોના પિંડનું એમ ને એમ નિઃસરણ થાય છે—અર્થાત્ વક્તા ભાષાવર્ણના પુદ્ગલોના પિંડને અખંડ રૂપમાં જ બહાર કાઢે છે. આ પિંડ અમુક યોજન ગયા પછી ધ્વંસ પામે છે, અર્થાત્ તેનું ભાષાનું પરિણમન સમાપ્ત થાય છે. પણ જે વક્તા ગૃહીત પુદ્ગલોને બેદીને અર્થાત્ તેના ત્રિભાગ કરીને કાઢે^{૧૦} (તો તે પિંડો સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે તેથી શીઘ્ર ધ્વંસ પામતા નથી, ઊલટું સંપર્કમાં આવનાર અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરે છે = ભાષારૂપે પ્રચલિત કરી દે છે.) તો તેથી તે અનંતગુણ વૃદ્ધિ પામતાં પામતાં લોકના અંતને સ્પર્શે છે (૮૮૦).

પુદ્ગલોનું આવું બેદન અનેક પ્રકારે થાય છે. તેના ખંડ, પ્રતર, ચૂર્ણિકા, અનુતટિકા અને ઉત્કરિકા એવા પાંચ ભેદ સૂત્રમાં દર્શાવેલા સાથે જણાવ્યા છે (૮૮૧-૮૮૭), એટલું જ નહિ પણ એ પાંચેયનું અલ્પમહત્વ પણ નિર્દિષ્ટ છે. (૮૮૭)

ભાષાના પ્રકાર

પ્રસ્તુત પદમાં ભાષાના બેદો અનેક રીતે વર્ણવ્યા છે (૮૩૦, ૮૪૯, ૮૫૯, ૮૭૦, ૮૯૬), પણ તે બેદોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ સૂ. ૮૬૦-૮૬૬ માં થયું છે, તેથી બેદો માટે તે સૂત્રને મુખ્ય માનીને અહીં વિવરણ કરવામાં આવશે.

ભાષાના એ પ્રકાર છે : પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા (૮૬૦). ટીકાકારે આનું વિવરણ કર્યું છે, તદ્દનુસાર જેના પ્રતિનિયત સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ શકે છે, તે પર્યાપ્તા છે અને જેના વિષે એવો નિશ્ચય નથી થઈ શકતો તે અપર્યાપ્તા છે. નિશ્ચય યથાર્થ પણ હોય છે અને અયથાર્થ પણ હોય છે. યથાર્થ હોય તો સત્ય કહેવાય અને અયથાર્થ હોય તો મૃષા અથવા મિથ્યા કહેવાય. આથી જે ભાષા યથાર્થ નિશ્ચય

૯. પ્ર. ૦ ટી. ૦, પત્ર ૨૬૪માં વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ગા. ૦ ૩૭૧) ને આધારે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે એક જ સમયમાં એ ક્રિયાનો વિરોધ નથી; માત્ર એ ઉપયોગનો વિરોધ છે.

૧૦. કોષ્ટકગત ભાગ મૂળમાં નથી પણ સ્પષ્ટતા આતર જોડયો છે. જુઓ, વિશેષા. ૦ ગા. ૦ ૩૭૮ અને પ્ર. ૦ ટી. ૦, પત્ર ૨૬૫ વ.

કરાવતી હોય તે ભાષા સત્ય છે અને અયથાર્થ નિશ્ચય કરાવતી હોય તે મૃષા છે; આમ પર્યાપ્તાના ભેદ એ છે : સત્યભાષા અને મૃષાભાષા (૮૬૧). યથાર્થ કોને કહેવું એ પણ અપેક્ષાભેદથી નક્કી કરવું પડે છે. આથી સત્યભાષાના અપેક્ષાભેદે દશ ભેદો છે : ૧. જનપદસત્ય, ૨. સમ્મતસત્ય, ૨. ૩. સ્થાપનાસત્ય, ૪. નામસત્ય, ૫. રૂપસત્ય, ૬. પ્રતીત્યસત્ય. ૭. વ્યવહારસત્ય ૮. ભાવસત્ય ૯. યોગસત્ય અને ૧૦. ઔપગ્યસત્ય (૮૬૨).^{૧૧} અસત્ય અથવા તો મૃષા બોલવા પાછળ અનેક કારણો હોય છે, આથી એ કારણુભેદે મૃષા અર્થાત્ અસત્યભાષાના જે ભેદો છે તે પણ દશ છે : ૧. કેધનિઃસૃત ૨. માયાનિઃસૃત ૪. લોભનિઃસૃત, ૫. પ્રેમનિઃસૃત, ૬. દ્રેષનિઃસૃત, ૭. હાસ્યનિઃસૃત, ૮. ભયનિઃસૃત ૯. આખ્યાનિકનિઃસૃત ૧૦. ઉપધાતનિઃસૃત (૮૬૩).

અપર્યાપ્તા ભાષાના એ પ્રકાર છે : સત્યા-મૃષા અસત્યા-મૃષા (૮૬૪). આમાંથી સત્યામૃષાના દશ (૮૬૫) અને અસત્યા-મૃષાના બાર ભેદો છે (૮૬૬). જેમાં અર્ધ-સત્ય અભિપ્રેત હોય તે સત્યા-મૃષા કહેવાય. અને જેમાં સત્ય કે મિથ્યાનો સંબંધ ન હોય તે અસત્યા-મૃષા; એટલે કે કોઈને બોલાવવો હોય તો કહેવું કે એ દેવદત્ત ! ઇત્યાદિ. તેના ભેદોનું વિવરણ ટીકાકારે ક્યું છે, તેથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી (પ્ર૦ ટી૦, ૨૫૯).

‘માનું છું’, ‘ચિતવું છું’—આ પ્રકારની ભાષા અવધારણી-નિશ્ચયાત્મક કહેવાય છે (૮૩૦) અને તે સત્યાદિ ચારેય પ્રકારે સંભવે છે. જે ભાષા બોલવાથી ધર્મની આરાધના થાય તે સત્ય, જેથી ધર્મની વિરાધના થાય તે અસત્ય, મિશ્રણ-વાળી સત્ય-મૃષા ભાષાથી આરાધના વિરાધના બને થાય છે, પણ અસત્યામૃષા ભાષાનો સંબંધ આરાધના કે વિરાધના સાથે નથી (૮૩૧, ૮૫૬).

પ્રજ્ઞાપની ભાષા, જે અસત્યમૃષાનો એક ભેદ છે (૮૬૬), તે બાબતમાં પ્રસ્તુત પદમાં વિગતે ચર્ચા છે તે આવી છે—(ભાષાના શબ્દોમાં તો સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુ સકનો ભાવ હોતો નથી છતાં પણ જાતિવાચક) ગો આદિ શબ્દોમાં પુલ્લિંગનો પ્રયોગ થાય છે, તો તેના શબ્દોને મૃષાભાષા ન કહેવાય, પણ તે પ્રજ્ઞાપની ભાષાના નમુના ગણાય (૮૩૨), (કારણ કે તે શબ્દોથી અમુક અર્થનું નિરૂપણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે શબ્દોમાં લિંગ નથી, છતાં પણ) કેટલાક શબ્દો પુલ્લિંગી (૮૫૨) છે, કેટલાક સ્ત્રીલિંગી (૮૫૧) છે અને કેટલાક નપુસકલિંગી (૮૫૩) છે, (પણ તેમનો પ્રતિપાદ અર્થ તો તે શબ્દગત લિંગ ધરાવતો નથી છતાં) તે પણ મૃષાભાષા ન કહેવાય, પણ પ્રજ્ઞાપની કહેવાય (૮૩૩, ૮૫૪, ૮૫૭).

૧૧. સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ, પૃ૦ ૧૨૨-૨૩; પ્ર૦ ટી૦ પત્ર ૨૫૭.

(ભાષાના શબ્દો વડે ગમે તે લિંગ ધરાવનારને આજ્ઞા પશુ કરવામાં આવે છે અને સાંભળનાર આજ્ઞા પ્રમાણે કરે કે ન કરે તેમ પશુ બને છે, છતાં પશુ)^{૧૨} આજ્ઞાપની ભાષાને મૃષા ન કહેવાય, પશુ માત્ર પ્રજ્ઞાપની ભાષા કહેવાય, (૮૩૪, ૮૫૫); પુરુષાદિ ત્રણે લિંગનાં લક્ષણોનું પ્રજ્ઞાપન કરનારી ભાષા પશુ મૃષા ન કહેવાય, પશુ પ્રજ્ઞાપની કહેવાય (૮૩૫); (પછી ભલેને તે તે લિંગધારીમાં સમગ્રભાવે તે તે લક્ષણો ઉપલબ્ધ થતાં ન હોય) જ્ઞતિવાચક શબ્દોમાં પુસ્લિંગાદિ ત્રણે લિંગો દેખાય છે (પશુ જ્ઞતિમાં તે કોઈ લિંગ નથી), તે પશુ તે મૃષા નથી પશુ પ્રજ્ઞાપની છે (૮૩૬). તે જ પ્રમાણે જ્ઞતિને લક્ષ કરીને આજ્ઞા કરવામાં આવી હોય કે તેનાં પુસ્લિંગાદિ લક્ષણોનું નિરૂપણ થયું હોય તે તે ભાષા પશુ મૃષા ન ગણાય પશુ- પ્રજ્ઞાપની કહેવાય (૮૩૭, ૮૩૮, ૮૫૬).

ભાષાના શબ્દોનું વર્ગીકરણ અન્ય રીતે પશુ કરવામાં આવ્યું છે અને તેના સોળ પ્રકાર જણાવ્યા છે. તેમાં લિંગ,^{૧૩} સંખ્યા^{૧૪} અને કાળના ત્રણ-ત્રણ ભેદોને લઈને વચનના નવ પ્રકાર છે : પ્રત્યક્ષ વચન, પરોક્ષ વચન, અધ્યાત્મવચન આદિ જેવાં; શેષ પશુ જુદા જુદા અપેક્ષાથી લિન્ન છે (૮૬૬); આ બધા જ પ્રકારોનો સમાવેશ પ્રજ્ઞાપનીમાં કરવામાં આવ્યો છે અને તે મૃષા નથી તેમ જણાવ્યું છે (૮૬૭).

આરમ્બ પદ : જીવોનાં શરીર

પ્રસ્તુત આરમ્બ પદમાં જીવોનાં શરીર વિષે ચર્ચા છે. શરીર પાંચ છે^૧ : ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ (૯૦૧). ઉપનિષદોમાં આત્માના પાંચ^૨ કોષની ચર્ચા મળે છે. તેમાં માત્ર અન્નમય કોષ સાથે ઔદારિક શરીરની તુલના થઈ શકે તેમ છે. અને પછીથી સાંખ્ય આદિ દર્શનોમાં અવ્યક્ત, સક્ષમ કે^૩ લિંગશરીર માનવામાં આવ્યું છે તે જૈનસંમત કાર્મણુને સ્થાને છે.

૧૨. આજ્ઞાપની એ અસત્યમૃષાનો પશુ એક ભેદ છે. સૂ. ૮૬૬.

૧૩. લિંગભેદથી શબ્દભેદ માટે જુઓ સૂ. ૮૫૧ ૮૫૨, ૮૫૩.

૧૪. સંખ્યાભેદથી શબ્દનો ભેદ સૂ. ૮૪૯-૮૫૦માં પશુ છે. પશુ ત્યાં સંસ્કૃતભાષા-સંમત દ્વિવચનનો નિર્દેશ નથી, કારણ કે પ્રાકૃતમાં તે છે નહિ.

૧. ભગવતી, ૧૭-૧ સૂ. ૫૯૨.

૨. તેતિરીય ઉપનિષદ, મુનુવહ્લી; બેલવલકર અને રાનડે, History of Indian Philosophy P. 250.

૩. સાંખ્યકારિકા ૩૯-૪૦; બેલવલકર અને રાનડે, History of Indian Philosophy P. 358, 430; 370; માલવણિયા “ગણધરવાદ”, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨૧-૧૨૩.

નારકાદિ ૨૪ દંડકોમાં તે પાંચમાંથી ક્યાં ક્યાં ડોને હોય છે તેનું નિરૂપણ કરીને (૯૦૨-૯૦૯) તે પાંચે શરીરોના એ બેદો બદ્ધ = વર્તમાનમાં બંધાયેલ, અને મુક્ત = પૂર્વકાલે બાંધીને ત્યજી દીધેલાં શરીરો વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે કે તેમનું સંખ્યાપરિમાણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાલની અપેક્ષાએ કેટલું છે (૯૧૦). અને પછી ૨૪ દંડકોમાં એ બંને પ્રકારનાં શરીરોની સંખ્યાનો દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વિચાર છે (૯૧૧-૯૨૪).

કાલની દૃષ્ટિએ સંખ્યા એટલે સૂત્રમાં જણાવેલ કાલમાનના જેટલા સમય થતા હોય તેટલા સમય જેટલી તે સંખ્યા સમજવી. અને તે જ પ્રમાણે ક્ષેત્ર એટલે તે તે સૂચિત ક્ષેત્રમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલી સંખ્યા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમજવાની છે. અસંખ્યાત અને અનંત સંખ્યા ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત-પ્રકારની સંભવે છે, તેથી સામાન્ય રૂપે અસંખ્ય કે અનંત કહેલ, છતાં તે સંખ્યા ક્યા પ્રકારની અસંખ્ય કે અનંત સમજવી તે દર્શાવવા માટે વચ્ચે વચ્ચે અનેક જ્ઞાતનાં સમીકરણો સૂત્રમાં સૂચવ્યાં છે, તે ગણિતમાં રસ ધરાવનાર માટે પણ રસપ્રદ થઈ પડે તેવાં છે. ટીકાકારે તેની વિસ્તૃત સમજૂતી આપી છે.

ઔદારિક આદિ શરીરવાચક શબ્દોના અર્થ તેના પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ ટીકાકારે સમજાવ્યા છે, તે પ્રમાણે જેઈએ તો જે માંસ-અસ્થિ-આદિયુક્ત સ્થૂલ શરીર છે તે ઔદારિક છે, છતાં તે શરીર પ્રધાન પણ છે, કારણ કે સૌથી જીવે બસનારા અનુત્તર વિમાનના દેવો કરતાં પણ તે શરીરનું મહત્ત્વ એટલા માટે વધારે છે કે તે ઔદારિક શરીર જ એવું છે જે તીર્થકર આદિને હોય છે, અને દેવોને દુર્લભ તો શું પણ સંભવતું જ નથી; નારક અને દેવ સિવાયના જીવોને આ શરીર જન્મથી હોય છે.

વળી, ઔદારિક આદિ શરીરો જે ક્રમે નિર્દિષ્ટ છે તે ક્રમે જ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે. પ્રદેશોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર શરીરોમાં વધારે છતાં ક્રમે કરી ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે, એ વસ્તુ ટીકાકારે જણાવી છે.

જે શરીર વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા કરી શકે છે, એટલે કે અનેક પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કરી શકે છે તે, વૈક્રિય છે. આ શરીર દેવ-નારકને જન્મથી છે અને મનુષ્યને ઋદ્ધિરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

ચતુર્દશપૂર્વી મુનિ પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયે યોગબલથી જેની રચના કરે છે તે આહારક શરીર છે. કોઈ આખતની શંકા ઉપસ્થિત થયે સમાધાન અર્થે તીર્થકર પાસે જવા માટે આ શરીરનો ઉપયોગ છે.

શરીરમાં જે તેજસ અર્થાત્ પાચન આદિમાં અગ્નિનું કાર્ય કરે છે તે તેજસ શરીર છે. અને કર્મનિર્મિત જે સૂક્ષ્મ શરીર છે તે કાર્મણુ-આ એ શરીર જીવથી

કદી વિયુક્ત થતાં નથી; માત્ર સિદ્ધિ સમયે તેમનાથી જીવ વિમુક્ત બને છે, અનાદિ કાળથી આ બંને શરીર જીવ સાથે જોડાયેલાં જ છે. પુનર્જન્મ માટે ગમન કરનાર જીવને પણ આ બે શરીરો તો હોય જ છે, અને પછી ઔદારિક આદિ શરીરોની રચના થાય છે.

પદ્મ ડાગમમાં જીવનાં આ શરીરોની વિચારણામાં બદ્ધ અને મુક્ત-એવા ભેદોનો વિચાર નથી થયો, પરંતુ સત્પદ્મપણા, દ્રવ્યપ્રમાણાનુગમ આદિ આઠ અનુયોગદારો વડે જીવનાં શરીરો સંબંધી વિસ્તૃત વિચાર જોવા મળે છે (પુસ્તક ૧૪, સૂ. ૧૨૯, પૃ. ૨૩૭), એટલું જ નહિ પણ શરીરપ્રરૂપણા પણ કરવામાં આવી છે, જેમાં નામ, નિરુક્તિ આદિ છ અનુયોગદારો વડે વિચાર છે (પુ. ૧૪, સૂ. ૨૩૬, પૃ. ૩૨૧).

શરીર વિષેની એકત્ર માહિતી માટે જુઓ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ, પૃ. ૩૯૯. ઠંડકોમાં શરીરવિચાર બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે ભેદે પણ થયો છે.

આ પદનો સાર નીચેના કોષ્ટકોથી મળી રહેશે.

સૂ. ૯૦૧-૯૦૬

ઠંડકોમાં શરીરો

ઔદારિક વૈકિંચ આહારક તોજસ કાર્મણુ

	ઔદારિક	વૈકિંચ	આહારક	તોજસ	કાર્મણુ
૧. નારક	×	”	×	”	”
૨-૧૧. અસુર યાવત સ્તનિત	×	”	×	”	”
૧૨. પૃથ્વીકાય	”	×	×	”	”
૧૩. અપ્કાય	”	×	×	”	”
૧૪. તેજઃકાય	”	×	×	”	”
૧૫. વાયુકાય	”	”	×	”	”
૧૬. વનસ્પતિઋચ	”	×	×	”	”
૧૭. ક્ષીન્દ્રિય	”	×	×	”	”
૧૮. ત્રીન્દ્રિય	”	×	×	”	”
૧૯. ચતુરિન્દ્રિય	”	×	×	”	”
૨૦. પંચેન્દ્રિયતિયેંચ	”	”	×	”	”
૨૧. મનુષ્ય	”	”	”	”	”
૨૨. વાણુવ્યંતર	×	”	×	”	”
૨૩. જ્યોતિષક	×	”	×	”	”
૨૪. વૈમાનિક	×	”	×	”	”

બહુ અને સુક્ત શારીરાના સંખ્યા આદિ (૮૧૦)

દ્રવ્યસમીકરણ

સંખ્યા કાલસમીકરણ

૧. સંખ્ય ૨. વ્યસંખ્ય ૩. અનંત ૧. વ્યસં ૨. અતંત ૧. પ્રતરનેો અસંગ્ભાગ ૨. વ્યસંગ્ભાગ ૩. અનંત

શરીર

૧. ઓદારિક

૧. બહુ
૨. સુક્ત

ઉચ્ચ ૦ ઉચ્ચ ૦ અસંગ્ભેણી લોક લોક

{ અભવ્યથી અનંત-
ગુણ = સિદ્ધેનો
અનંતભાગ

૨. વૈદ્ય

૧. બહુ
૨. સુક્ત

ઓદારિક પ્રમાણે

૩. આદારક

૧. બહુ શૂન્ય અથવા નિધન્ય એકથી
૨. સુક્ત માંડી ઉત્કૃષ્ટ સહસ્ત્રપૃથકત્વ

૧. બહુ
૨. સુક્ત

ઓદારિક પ્રમાણે

{ સિદ્ધથી અનંતગુણ
= સર્વજીવને
અનંતભાગ

૧. બહુ
૨. સુક્ત

{ સર્વ જીવથી
અનંતગુણ =
જીવવર્ગનો
અનંતભાગ

૫. કાર્યણ

૧. બહુ
૨. સુક્ત

તેજસ પ્રમાણે

ક્ર. નંબર	કાંઠામાં બદ્ધ અને સુક્ત શરીરોની સંખ્યા (૯૧૧-૯૨૪)		કાંઠામાં- ઔદારિક-		તૈજસ		કાંઠામાં- બદ્ધ, સુક્ત	
	બદ્ધ, સુક્ત	વૈક્રિય	બદ્ધ, સુક્ત	વૈક્રિય	બદ્ધ, સુક્ત	વૈક્રિય	બદ્ધ, સુક્ત	વૈક્રિય
૧. નારક	X	"	X	"	X	"	X	"
૨-૧૧. અસુર યાવત સ્તનિત	X	"	X	"	X	"	X	"
૧૨. પૃથ્વીકાય	અસં०	"	X	"	X	"	X	"
૧૩. અપકાય	"	"	X	"	X	"	X	"
૧૪. તેજઃકાય	"	"	X	"	X	"	X	"
૧૫. વાયુકાય	"	"	અસં०	"	X	"	X	"
૧૬. વનસ્પતિકાય	"	"	X	"	X	"	અનંત	"
૧૭. ક્ષીન્દ્રિય	"	"	X	"	X	"	અસં०	"
૧૮. ત્રીન્દ્રિય	"	"	X	"	X	"	X	"
૧૯. ચતુરિન્દ્રિય	"	"	X	"	X	"	X	"
૨૦. પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ	"	"	અસં०	"	X	"	X	"
૨૧. મુખ્ય	સં० અથવા,	"	સં०	"	૧ થી માંડી	"	સં० અથવા	"
	અસં०	"	અસં०	"	સહસ્રપૃથક્ત્વ	"	અસં०	"
૨૨. વાણ્વ્યંતર	X	"	અસં०	"	X	"	અસં०	"
૨૩. જ્યોતિષક	X	"	"	"	X	"	"	"
૨૪. વૈમાનિક	X	"	"	"	X	"	"	"

તેરમું 'પરિણામ' પદ : પરિણામવિચાર

ભારતીય દર્શનોમાં સાંખ્ય આદિ પરિણામવાદી છે, જ્યારે ન્યાય આદિ પરિણામવાદી નથી. ધર્મ અને ધર્મીનો અત્યંત ભેદ માનનારે પરિણામવાદનો ત્યાગ કર્યો અને ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ માનનારે પરિણામવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. આને જ કારણે ભારતીય દર્શનોમાં ત્રણ પ્રકારની નિત્યતાનો વિચાર દાખલ થયો છે. સાંખ્ય, જૈન અને વેદાન્તીઓમાંથી રામાનુજ જેવાઓએ પરિણામિનિત્યતા સ્વીકારી; તેમાં પણ સાંખ્યોએ માત્ર પ્રકૃતિમાં પરિણામિનિત્યતા સ્વીકારી; પણ પુરુષમાં તો કૂટસ્થનિત્યતા માની.^૧ અને એ જ કૂટસ્થનિત્યતા નૈયાયિકાદિએ બધા પ્રકારની નિત્ય વસ્તુમાં માની અને પરિણામિનિત્યતાનો ત્યાગ કર્યો; કારણ કે તેમને મતે ધર્મ અને ધર્મીનો અત્યંત ભેદ હતો. બૌદ્ધોએ ક્ષણિકવાદ માન્યા છતાં પુનર્જન્મ તો માન્યો છે. તેથી તેમને મતે નિત્યતાનો વળી એક ત્રીજો પ્રકાર થયો અને તે છે સંતતિનિત્યતા.

પ્રસ્તુતમાં જૈન મતે જીવ અને અજીવ બંને પ્રકારના પદાર્થોના પરિણામો ગણાવ્યા છે, તેથી સાંખ્યઆદિસમત પુરુષકૂટસ્થવાદ જૈનોને અમાન્ય છે તે સૂચિત થાય છે (૯૨૫). પ્રથમ જીવના પરિણામોના ભેદ-પ્રભેદો ગણાવ્યા છે (૯૨૬-૯૩૭) અને પછી નારકાદિ ચોવીશે દંડકેમાં તે પરિણામોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૯૩૮-૯૪૬). અને અંતે અજીવના પરિણામોના ભેદ-પ્રભેદોની ગણતરી આપી છે (૯૪૭-૯૫૭). આ ઉપરથી એક ખાન દેવા જેવી વાત એ ફલિત થાય છે કે અજીવ-પરિણામોમાં માત્ર પુદ્ગલના પરિણામોની ગણના છે; ધર્માસ્તિકાયાદિ અરૂપી દ્રવ્યોના પરિણામો ગણાવ્યા નથી તે સૂચવે છે કે એક કાળ એવો હતો જ્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિ અરૂપી અજીવ દ્રવ્યોમાં પરિણામો મનાતા નહિ હોય. ભગવતી શ. ૨, ઉ. ૧૦માં અને સ્થાનાંગ (સુ. ૪૪૧)માં ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રર્ણનમાં “કાલઓ ન કયાઈ નાસી, ન કયાઈ-ન ભવતિ, ન કયાઈ ન ભવિસ્સઈ ત્તિ, મુર્ધિ ભવતિ મવિસ્સતિ ય ધ્રુવે ણિતિણ સાસતે અક્કલણ અઠ્ઠવણ અવઠ્ઠિતે ણિચ્ચે । માવતો અવન્ને અંગ્ઘે અરસે અફાસે” ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ છે તે પણ સિદ્ધ કરે છે કે તેમના પરિણામો વિષેની માન્યતા પ્રાચીન નથી, પરંતુ એ માન્યતા પછીના કાળે

૧. “દ્વયી ચેયં નિત્યતા કૂટસ્થનિત્યતા ચ । તત્ત્વ કૂટસ્થનિત્યતા પુરુષસ્ય ।

પરિણામિનિત્યતા ગુણાનામ્ ।” પાતં. માધ્ય, ૪, ૩૩

૨. ભગવતીમાં પણ પન્નવણ્ણાની જેમ જ પરિણામો સમજ લેવાનું કહ્યું છે-

પરિણામપદં નિરવસેસં માણિયઠ્ઠવં—૧૪. ૪, સુ. ૫૧૪.

ક્યારેક શરૂ થઈ, જ્યારે વસ્તુનું લક્ષણ ઉત્પાદવ્ય-ક્રીવ્ય એ ત્રિપદી વડે કરવામાં આવ્યું. અને પરિણામ સ્વરૂપે આપણે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જોઈએ છીએ કે તેમાં ઉત્પાદવ્ય-ક્રીવ્ય—એ સત્ની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી (પ. ૨૯) એટલું જ નહિ પણ નિત્યની વ્યાખ્યા પણ તેને જ અનુસરીને કરવામાં આવી કે 'તદ્માવાવ્યયં નિત્યમ્ (પ.૩૦). આ લક્ષણ ઉપર પાતંજલ યોગસૂત્રની પરંપરાની છાપ સ્પષ્ટ છે. પાતંજલના વ્યાસભાષ્યમાં નિત્યની વ્યાખ્યા છે—'યસ્મિન્ પરિણમ્યમાને તત્ત્વં ન વિહન્યતે તન્નિત્યમ્'—યોગભાષ્ય ૪-૩૩. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પરિણામની વ્યાખ્યા છે— તદ્માવઃ પરિણામઃ ૧-૫. ૪૧.

ભગવતી અને સ્થાનાંગમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ [ભાવો=પરિણામોના વિચારપ્રસંગે એટલું કહ્યું હતું કે તેમાં રૂપ, રસ આદિ નથી, પણ શું છે તે આપત મૌન છે. સ્થાનાંગસૂત્ર, ૪૪૧; ભગવતી, ૨-૧૦, સૂ. ૧૧૮.

પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનામાં અજીવના દશ પરિણામોમાં એક 'અગુરુલઘુ' પરિણામ પણ છે (૯૪૭), પરંતુ તે વિષે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે તે 'एगागारे' (૯૪૬) છે. એટલે તેના વિશેષ પરિણામોનો સંભવ થઈ નહિ. ભગવતીમાં ગુરુલઘુનો વિચાર અનેક ઠેકાણે છે. તે સમગ્ર ચર્ચાથી એક આપત એ ફલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપર-માણ્ય અને અરૂપી દ્રવ્યોને 'અગુરુલઘુ' કહ્યા છે. એટલે એ પ્રમાણે જીવ, ધર્મ અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ 'અગુરુલઘુ' સિદ્ધ થાય છે. અહીં એ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે સાપેક્ષ ગુરુ અને લઘુને તો 'ગુરુલઘુ' નામ આપ્યું જ છે, એટલે 'અગુરુલઘુ' શબ્દથી તેનો નિષેધ જ સમજી શકાય. એટલે કે જે દ્રવ્યો 'અગુરુ-લઘુ' તરીકે જોળખાવ્યાં તેમાં ગુરુ કે લઘુ એ બેમાંથી એકેય કે સાપેક્ષ 'ગુરુલઘુ' એ ભાવો નથી એમ જ સમજાય. ગુરુ-લઘુની ચતુર્ભંગીમાં એ ચોથો ભંગ છે. તેથી પણ એ નિષેધ જ સૂચવે છે. આમ એ ધર્મથી કોઈ વિવિધરૂપ ધર્મ કે ભાવ સૂચવાતો નથી, એમ ભગવતીની ગુરુલઘુની ચર્ચા (૧. ૯. સૂ. ૭૩)થી સમજાય છે, પરંતુ ભગવતીમાં જ સકંદકના અધિકારમાં પાછું લોકના અનંત અગુરુલઘુ પર્યાયો હોવાનું જણાવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ જીવ, સિદ્ધિ અતે સિદ્ધના (૨. ૧. સૂ. ૯૧) અનંત અગુરુલઘુ પર્યાયો કહ્યા છે. આમ શૂન્યમાંથી સ્ખર્નની પ્રક્રિયા દેખાય છે અને તેથી ભગવતીમાં જુદા જુદા વિચારના સ્તરો હોવાનું જણાય છે. અને એથી એટલું કહી શકાક કે બધી વસ્તુના પર્યાયો—પરિણામો હોવા જોઈએ; એ નવા વિચારના પરિણામસ્વરૂપે ધર્માસ્તિકાયાદિમાં પણ તે ઘટાડવાનો આ પ્રયાસ છે. આ વિચારવિકાસની એ પણ એક ભૂમિકા છે, જે

તત્સર્વાર્થ સૂત્રમાં જોવા મળે છે, જ્યાં પરિણામોના અનાદિ અને આદિ જોવા ભેદ કરીને (પ ૪૨) અર્પીમાં અનાદિ પરિણામો હોવાનું લાખ્યમાં જણાવ્યું છે (પ. ૪૨). આ સૂત્રની માન્યતા અને વ્યાખ્યામાં જે મતભેદો થયા તેનું પણ એ જ કારણ છે કે આ વિચાર નવો હતો અને તેણે સ્થિરભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી ન હતી.

ગુરુ, લઘુ, ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ વિષેની વિશેષ તાર્કિક વિચારણા માટે આચાર્ય 'નિતભદ્રનું' વિશેષાવશ્યકલાખ્ય (ગા. ૬૫૪-૬૬૩) જોવું જોઈએ.

પરિણામોનું ગણન આ પ્રમાણે છે :-

જીવના પરિણામો (૯૨૬-૯૩૭)

૧. ગતિ (નરકાદિ ૪)
૨. ઇન્દ્રિય (શ્રોત્રાદિ ૫)
૩. કષાય (ક્રોધાદિ ૪)
૪. લેશ્યા (કૃષ્ણાદિ ૬)
૫. યોગ (મન આદિ ૩)
૬. ઉપયોગ (સાકાર-અનાકાર)
૭. જ્ઞાન (આલિનિબોધિક આદિ ૫)
૮. દર્શન (સમ્યક્ આદિ ૩)
૯. ચારિત્ર (સામાયિકાદિ ૫)
૧૦. વેદ (સ્ત્રી આદિ ૩)

અજીવ પરિણામો (૯૪૭-૯૫૬)

૧. અંધન (સ્તિગ્ધ-રુક્ષ)
૨. ગતિ (સ્પૃશદ્-અસ્પૃશદ્ અથવા ઠીર્ઘં હસ્વ)
૩. સંસ્થાન (પરિમંડલાદિ ૫)
૪. ભેદ (ખંડ આદિ ૫)
૫. વર્ણ (કૃષ્ણ આદિ ૫)
૬. ગંધ (સુરભિ-દુરભિ)
૭. રસ (તિક્ત-આદિ ૫)
૮. સ્પર્શ (કદ્મ્બ આદિ ૮)
૯. અગુરુલઘુ (એક)
૧૦. શબ્દ (સુષ્ણિ-દુષ્ણિ)

અજીવપરિણામોના અંધનપરિણામ પ્રસંગે જે ગાથા નં. ૨૦૦ છે તે જ ગાથા ૫૮૫માં ગોમમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. (પુસ્તક ૧૪, સૂત્ર, ૩૬, પૃ. ૩૩)

અજીવગતિપરિણામોના જે બે પ્રકાર છે તે આ છે—સ્પૃશદ્ગતિપરિણામ અને અસ્પૃશદ્ગતિપરિણામ (૯૪૯). જૈન માન્યતા પ્રમાણે આકાશપ્રદેશ તો સર્વત્ર વિશ્વમાન છે જ, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં તે પ્રદેશને સ્પર્શ કરીને અને તે વિના—એમ બે

પ્રકારની ગતિ છે એવો અર્થ નથી સમજવાનો એમ આચાર્ય મલગિરિનો અભિપ્રાય છે. પણ અન્ય મત પ્રમાણે તેથી બહુ છે. તેને વિષે મલગિરિ કહે છે કે આ કેમ સંભવે તે અમને સમજાતું નથી—અન્યે તુ વ્યાચક્ષતે સ્પૃશદ્ગતિપરિણામો નામ યેન પ્રયત્નવિશેષાત્ ક્ષેત્રપ્રદેશાન્ સ્પૃશન્ ગચ્છતિ, અસ્પૃશદ્ગતિપરિણામો યેન ક્ષેત્રપ્રદેશાન્-સ્પૃશન્નેવ ગચ્છતિ—તન્ન બુધ્યામહે, નમસઃ સર્વવ્યાપિતયા તત્પ્રદેશાન્સ્પર્શવ્યતિરેકેણ ગતેરસ-મ્ભવાત્ । बहुश्रुतेभ्यो वा परिभाषनीयम्” પ્ર૦ ટીકા, પત્ર ૨૮૯ અ ।

આચાર્ય મલગિરિએ સ્પૃશદ્ગતિ અને અસ્પૃશદ્ગતિનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. કે તગાવમાં જ્યારે ઠીકરી તિરછી દિશામાં ફંકવામાં આવે છે ત્યારે તે વચ્ચે વચ્ચે જલને સ્પર્શ કરતી અને સ્પર્શ ન કરતી એમ જાય છે. પ્રસ્તુતમાં મતાન્તર થવાનું કારણ એ જણાય છે કે આકાશનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું અને તેના પ્રદેશોને સ્વીકારવામાં આવ્યા, તે પહેલાં પ્રસ્તુત ચર્ચા પરંપરામાં થઈ હશે તે એમની એમ ચાલી આવી છે. આ અસંગતિનો તાર્કિક ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ અસ્પૃશદ્ગતિવાદમાં કર્યો છે. આ ખુલાસો એટલા માટે પણ જરૂરી હતો કે એક તરફ એમ માનવામાં આવ્યું કે સિદ્ધતા જીવો એક જ સમયમાં સિદ્ધિસ્થાને પહોંચી જાય છે, પરંતુ બીજી તરફ એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે જીવના મૃત્યુસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન વચ્ચે અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશોનું અંતર હોય છે. અને ગતિનિયમ એવો છે કે એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચતાં એક સમય લાગે છે. એટલે સિદ્ધિગતિમાં પ્રસ્થાન કરનારા જીવને ઝોલામાં ઝોલા અસંખ્યાત સમય તો થવા જ જોઈએ. આ અસંગતિ ટાળવા માટે અસ્પૃશદ્ગતિનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે : આ સમગ્ર ચર્ચા એક મુદ્દા ઉપર તો આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે જ છે કે જૈનધર્મની માન્યતાઓમાં કોઈ એક જ કાળે બધું કહેવાઈ ગયું હતું અથવા તેાં મનાઈ ગયું હતું એમ માની લેવાનું નથી.

१. गति २. छिन्द्रिय ३. कषाय ४. लेश्या ५. योग

१. नारक	नरक	पंचेन्द्रिय	कोध, भान, माया, लाल	कृष्ण, नील, कपोत	मन, वचन, काय
२-११. लवनवासी देव		,,	,,	कृष्ण, नील, कपोत, तेज	,, ,, ,,
१२. पृथ्वीकाय	} तिथेय	अकेन्द्रिय	,,	,, ,, ,, ,,	काय
१३. अरकाय					
१४. वनस्पतिकाय					
१५. तेजस्काय	}	,,	,,	कृष्ण, नील, कपोत	काय
१६. वायुकाय					
१७. क्षीन्द्रिय	,,	क्षीन्द्रिय	,,	,, ,, ,,	काय, वचन
१८. त्रीन्द्रिय	,,	त्रीन्द्रिय	,,	,, ,, ,,	,, ,,
१९. अतुरिन्द्रिय	,,	अतुरिन्द्रिय	,,	,, ,, ,,	,, ,,
२०. पंचेन्द्रिय- तिथेय	,,	पंचेन्द्रिय	,,	छये	त्रलुयोग
२१. मनुष्य	मनुष्य	} अनिन्द्रिय	} अकषायी	छ, अलेश्य	त्रलु, अयोग
२२. वालुव्यंतर	देव			पंचेन्द्रिय	आरकषाय
२३. ज्योतिष्क	,,	,,	,,	तेज	,,
२४. वैमानिक	,,	,,	,,	तेज, पद्म, शुक्ल	,,

परिष्कारो ६३८-६४६

६. उपयोग	७. ज्ञान	८. दर्शन	९. यारित्र	१०. वेद
{साकार- अनाकार	{आलि०, श्रुत०, अवधि, मतिअज्ञान, श्रुतअज्ञान, विलग	{सम्यक्, मिथ्या, सम्यग्मिथ्या	अयारित्री	नपुंसक
"	"	"	"	पुरुष, स्त्री
"	मतिअज्ञान } श्रुतअज्ञान }	मिथ्या	"	नपुंसक
"	"	"	"	"
"	आलि० श्रुत, मतिअज्ञान, श्रुतअज्ञान, }	सम्यक्, मिथ्या	"	"
"	"	"	"	"
"	"	"	"	"
"	आलि०, श्रु०, अ०, मतिअ०, श्रुतअ० विलग }	सम्यक्, मिथ्या, सम्यग्मिथ्या	{अयारित्री, यारित्रा- यारित्री	त्रय
"	पांच ज्ञान } त्रय अज्ञान }	" " "	{यारित्री, अयारित्री, यारित्रायारित्री	
"	आलि० श्रु० अवधि } मतिअज्ञान, श्रुतअज्ञान, विलग }	" " "	अयारित्री	पुरुष, स्त्री
"	"	" " "	"	" "
"	"	" " "	"	" "

ચૌદમું 'કષાય' પદ : કષાયનિરૂપણ

આ પદમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયો (૯૫૮) જીવોનાં ચોવીશે દંડકોમાં સંભવે છે (૯૫૯) એમ જણાવીને કષાયની આત્મામાં, પરમાં, ઉભયમાં પ્રતિષ્ઠા અને અપ્રતિષ્ઠા ચોવીશે દંડકના સકલ જીવોની અપેક્ષાએ દર્શાવી છે (૯૬૦). આમાં ક્રોધના ભાજન-અભાજનની અપેક્ષાએ પ્રતિષ્ઠા-અપ્રતિષ્ઠા શબ્દનો પ્રયોગ છે. ધણીવાર એવું અને છે કે અકારણ કષાય થાય છે ત્યારે કષાયનું પાત્ર કોઈ હોતું નથી. તે અપ્રતિષ્ઠિત કષાય છે, એમ ટીકાકારે આ આખતમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

ક્ષેત્ર, વસ્તુ, શરીર અને ઉપાધિને લઈને કષાયની ઉત્પત્તિ સકલ સંસારી જીવોના ચોવીશે દંડકોમાં છે (૯૬૧).

કષાયોના ઉત્તરભેદોમાં અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંબંધન એવા ઉત્તરોત્તર મંદ, મંદતર કષાયો છે (૯૬૨). વળી, તેના આભોગનિર્વર્તિત, અનાભોગનિર્વર્તિત, ઉપશાંત અને અનુપશાંત-એવા પણ ભેદો છે (૯૬૩). તેમાં કારણ ઉપસ્થિત થયે, તેને સમજીને કષાય કરવો તે આભોગનિર્વર્તિત છે. અને વગર સમજે કષાય કરવો તે અનાભોગનિર્વર્તિત છે. કષાયનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી તે ઉપશાંત કહેવાય અને ઉદયાવસ્થામાં તે અનુપશાંત કહેવાય છે.

જૈન આગમમાં આત્માના દોષોનું વર્ણન અનેક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. અને તે દોષોનો સંગ્રહ પણ જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. તેમાંનો એક સંગ્રહપ્રકાર રાગ-દ્વેષ-મોહ એ છે, પરંતુ કર્મસિદ્ધાન્તમાં ઉક્ત ચાર કષાયોને અને મોહને આધારે જ વિચારણા થઈ છે, તેથી તે સંગ્રહપ્રકાર જૈનસંમત દોષવર્ણનનું અંતિમ રૂપ હોય એમ જણાય છે.^૨

આ પૂર્વેના પદમાં આત્માના વિવિધ પરિણામો દર્શાવ્યા છે, તેમાંનો જ કષાય એ પણ એક પરિણામ છે તેની નોંધ લેવી જોઈએ (૯૨૬).

૧. ગણધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦૦.

૨. પ્રેયસ અને દ્વેષ તથા ચાર કષાયોના વિસ્તૃત વર્ણન માટે 'કસાયપાહુડ' તેની ટીકાઓ સાથે જોવું.

આ કષાયો જ મુખ્યરૂપે કર્મબંધનું કારણ છે, તેથી પ્રસ્તુતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્રણેય કાળમાં આઠેય કર્મપ્રકૃતિના ચયનનાં સ્થાનો-પ્રકારો ચોવીશે દંડકોના જીવોમાં ચારે કષાયો જ છે. માત્ર ચયન જ નહિ પણ ઉપચયન, બંધ, ઉદારણા, વેદના અને નિર્જરાનાં પણ ચારેય કષાયો જ સ્થાનો છે (૯૬૪-૯૭૧).

કષાયપ્રકરણને અંતે વિષયનિદર્શક સંગ્રહણીગાથા આપવામાં આવી છે.

પંદરમું 'ઇન્દ્રિય' પદ : ઇન્દ્રિયનિરૂપણ

જીવના પરિણામોમાં ઇન્દ્રિયપરિણામનો પણ નિર્દેશ છે. ગણનામાં કષાય પૂર્વે ઇન્દ્રિયપરિણામનો નિર્દેશ છે (૯૨૬), પરંતુ નિરૂપણમાં પ્રથમ કષાયને ચોદમાં પદમાં સ્થાન આપ્યું અને ઇન્દ્રિયને તે પછી પંદરમાં પદમાં. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આર્થ શ્યામાચાર્યે જુદાં જુદાં પ્રકરણો, જે પરંપરાપ્રાપ્ત હતાં, તેનું પોતાની રીતે સંકલન-સંપાદન કર્યું છે. આ જ બાબતના સમર્થનમાં લેશ્યા (પદ ૧૭), સમ્યક્ત્વ (પદ ૧૯), ઉપયોગ (પદ ૨૯), ઔહી-અવધિજ્ઞાન (પદ ૩૩), એ પરિણામો છતાં ક્રમે એક સાથે તેમનું નિરૂપણ નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ૨૯મા ઉપયોગ પદમાં ખરી રીતે અવધિજ્ઞાન પણ છે જ. પરંતુ અવધિજ્ઞાનને જુદા પદરૂપે લેવામાં આવ્યું છે તે સૂચિત કરે છે કે અવધિજ્ઞાન વિષેની જુદી સ્વતંત્ર વિચારણા ચાલી આવતી હશે, તેથી તેને સ્વતંત્ર પદમાં સંગૃહીત કરવાનું શ્યામાચાર્યે ઉચિત માન્યું છે.

અહીં ઇન્દ્રિયો વિષેની વિચારણા બે ઉદ્દેશોમાં કરવામાં આવી છે. તેમાં પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ૨૪ દ્વારો અને બીજા ઉદ્દેશમાં ૧૨ દ્વારો છે. પ્રથમ ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં જ તેનાં ૨૪ દ્વારોનો નિર્દેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે (૯૭૨). સૌપ્રથમ ઇન્દ્રિયો પાંચ છે (૯૭૩), એમ જણાવી તે ચોવીશે વિષયોની ચર્ચા ક્રમે કરી કરવામાં આવી છે. તેમાં પ્રથમ છાદારની એટલે કે સંઠાણ-સંસ્થાનથી માંડીને અલ્પપ્રહુત્ત સુધી ચર્ચા સમાપ્ત કરીને તે જીવે દ્વારોનો વિચાર ૨૪ દંડકોમાં કરવામાં આવ્યો છે (૯૯૩-૯૯૯). અને પછી સાતમા દ્વાર પુઠ્ઠ (સ્પૃષ્ટ)થી માંડીને વિષય જામતા નવમા દ્વારનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે (૯૯૦-૯૯૨). આ દ્વારોમાં દંડકવિચાર નથી. તે દ્વારોનો વિષય એવો છે, જેમાં ૨૪ દંડકને લગતા વિચાર અશક્ય જ છે એમ તો ન કહેવાય, પણ એ બાબતોની પરંપરા કાંઈ સ્થિર નહિ થઈ હોય તેથી તે ચર્ચા કરવામાં નથી આવી એમ લાગે છે.

સૂ. ૯૯૩માં મારણાન્તિક સમુદ્ધાત વખતે જે કર્મપુદ્ગલોની નિર્ભરા થાય છે, એટલે જે પરમાણુઓએ પોતાના કર્મરૂપ પરિણામનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, તે પરમાણુઓ સૂક્ષ્મ હોય છે, એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. અને એવું પણ વિધાન છે કે તેવા પરમાણુ સમગ્ર લોકમાં હોય છે. વળી, સૂ. ૯૯૩માં એવું પણ વિધાન છે કે હ્રસ્વસ્થ જીવો એ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને જાણી-દેખી શકતા નથી. કેટલાક દેવો પણ એવા છે, જે તે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોને જાણી-દેખી શકતા નથી, તો સામાન્ય મનુષ્યની તો વાત જ શું કરવી ?

તે પછી જીવના ૨૪ દંડકોની ચર્ચામાં જણાવ્યું છે કે કેટલાક જીવો તે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને જાણી-દેખીને આહારમાં લે છે અને કેટલાક જાણ્યા-દેખ્યા વગર (સૂ. ૯૯૫-૯૯૮).

સૂ. ૯૯૯માં આદર્શ-દર્પણ, અસિ આદિ ચકચકિત પદાર્થોમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેને જ્નેનાર શું જુએ છે તે ચર્ચાપ્રસંગે આદર્શ આદિને અને પોતાને જ્નેતો નથી પણ માત્ર પ્રતિબિંબને જુએ છે એમ જણાવ્યું છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિબિંબ માટે પ્રતિભાગ (પલ્લિમાગ) એ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ સૂત્રના પાઠમાં આદર્શને જુવે કે નહિ, તે બાબતમાં પાઠાંતર છે. આચાર્ય મલયગિરિને મતે આદર્શને પણ જુવે એવો પાઠ છે, પણ અન્ય બધી પ્રતોમાં અને જૂના ગુજરાતી ટપામાં તેથી વિરુદ્ધ પાઠ છે. આનું સમાધાન એ હોઈ શકે કે માત્ર દશ્ય વિષયની અપેક્ષાએ આચાર્ય મલયગિરિએ વ્યાખ્યા કરી અને આદર્શ પણ દશ્ય છે એમ માન્યું. પરંતુ દશ્ય ગમે તે હોય, પણ જે વિષયનો ઉપયોગ અથવા તો વિકલ્પ આત્માને થાય તેને જ દશ્ય માનીએ તો પ્રતિબિંબ જ્નેતી વખતે આપણને ભાન-ઉપયોગ કે વિકલ્પ તો આદર્શગત પ્રતિબિંબ વિષયક જ હોય છે. આથી આદર્શને જ્નેતો નથી એમ કહેવું હોય તો ઉપયોગ-ભાનની દૃષ્ટિએ એમ પણ કહી શકાય.

પ્રતિબિંબ વિષેની રાચક ચર્ચા નિશીથલાખ્યમાં ગા. ૪૩૧૮ થી છે. અને સ્વાદ્વાદરત્નાકરમાં તો તે સમગ્ર ચર્ચા વિસ્તારથી છે, પૃ. ૮૫૮ થી. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રની સિદ્ધસેનીય ટીકામાં પણ પ્રતિબિંબની રાચક ચર્ચા છે, પ. ૨૪, પૃ. ૩૬૪.

કબ્લસાટક (કામજો)ને ગાઠ વણવામાં આવે કે પાંખો વણવામાં આવે, પણ તે સરખા પ્રદેશોને જ સ્પર્શે છે, આ વાત ઇન્દ્રિયના પ્રકરણમાં સ્પર્શસામ્યને કારણે મૂકવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે (૧૦૦૦).

થૂણા-સ્તંભ ઊભો હોય કે આડો પડયો હોય પણ તે સરખી જ જળ્યા રોકે છે, એ હકીકતનો નિર્દેશ પણ ઇન્દ્રિયવિષયને લક્ષીને જ હશે (૧૦૦૧).

આ જ પ્રમાણે આગાસથિગલ = લોક વગેરે ભૌગોલિક પદાર્થો વિષે ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્પર્શનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે (૧૦૦૨-૫), તેમાં આચાર્ય મલયગિરિની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આગાસથિગલ (૧૦૦૨) અને લોક (૧૦૦૪) એ બંને દ્વારોનો વિષય એક જ છે, માત્ર શબ્દો જુદા છે.^૧ પરંતુ જો તેમ હોય તો એ દ્વારો જુદાં કેમ રાખ્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે. આચાર્ય મલયગિરિનો મત, બંને દ્વારોમાં સ્પર્શ વિષેનું નિરૂપણ એકસરખું જ ગણવામાં આવ્યું છે તેથી બંધાયે હશે, પરંતુ મૂળકારને પણ માત્ર શબ્દભેદ જ અભિપ્રેત હશે કે નહિ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આથી મળતો નથી.

પ્રસ્તુત પંદરમા પદના બીજા ઉદ્દેશમાં બાર દ્વારો છે, તેમનો નિર્દેશ પ્રારંભમાં જ છે (૧૦૦૬).

ઇન્દ્રિયોનો ઉપચય ૨૪ દંડકોમાં વર્ણવવાના ઉદ્દેશે જેને જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય તે જ તેટલી ઇન્દ્રિયોના નિર્માણ માટે પુહ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે (૧૦૦૭-૧૦૦૮) તેમ જણાવીને તે જ પ્રમાણે ઉપચયન થયા પછી તે તે ઇન્દ્રિયોનું તે જ નિર્માણ કરે છે તે જણાવ્યું છે (૧૦૦૯) અને તેવા નિર્માણમાં બધા જ જીવોને અસંખ્યાત સમય જેટલા અંતર્મુહૂર્તનો કાળ લાગે છે (૧૦૧૦). ૨૪ દંડકોમાં ઇન્દ્રિયલખ્ધનો નિર્દેશ કરીને (૧૦૧૧) તે તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગકાળ ૨૪ દંડકના જીવોમાં હોય છે તે જણાવ્યું છે (૧૦૧૨). ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગકાળનું અલ્પબહુલવ નીચે પ્રમાણે છે (૩૦૧૩) :-

૧. ચક્ષુનેા	ઉપયોગકાળ	જઘન્ય છે તે સૌથી થોડો છે
૨. શ્રોત્રનેા	”	”
૩. ઘ્રાણેન્દ્રિયનેા	”	”
૪. ગિહૂવેન્દ્રિયનેા	”	”
૫. સ્પર્શેન્દ્રિયનેા	”	”

૧. “પૂર્વમાકાશથિગલશબ્દેન લોકઃ પૃષ્ઠોડધુના લોકશબ્દેનૈવ તં પિપૃચ્છિષુરાહ” — પ્રજ્ઞાપના ટીકા, પત્ર ૩૦૮ અ. સમગ્ર આકાશમાં લોકલાગ સાવ થોડો હોવાથી તે થીગડા જેવો છે જેવા અભિપ્રાયથી લોક માટે આકાશથિગલ શબ્દનો પ્રયોગ છે એમ આચાર્ય મલયગિરિએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, એજન પત્ર ૩૦૭ અ.

આ જ ક્રમ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટમાં પણ સમજી લેવાનો છે. અને પરસ્પરમાં જ્ઞાન્ય-ઉત્કૃષ્ટ વિષે પણ એમ સમજવાનું છે કે સ્પર્શેન્દ્રિયના ઉપયોગનો જે જ્ઞાન્ય કાળ છે તેથી વિશેષાધિક ચક્ષુનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગકાળ છે. પછી ક્રમે તેથી વિશેષાધિક ઉત્કૃષ્ટ કાળ શ્રોત ધ્રાણુ, જિહ્વા અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો છે.

૨૪ દંડકોના જીવોમાં ઇન્દ્રિયો વડે ઝોગાહણા (અવગ્રહણ) = પરિચ્છેદ, અવાય, ઈહા, ઉગ્ગહ (અવગ્રહ) — અર્થ અને વ્યંજન બન્ને પ્રકારો — વડે એનું નિરૂપણ છે (૧૦૧૪-૧૦૨૩). આમાં ધ્યાન દેવા જેવું એ છે કે જે દ્વારો પ્રારંભમાં (૧૦૦૬) નિર્દિષ્ટ છે તેમાં ઈહા પછી વ્યંજનાવગ્રહનો નિર્દેશ છે. પણ નિરૂપણમાં (૧૦૧૭) અવગ્રહના બે પ્રકારો જણાવી પછી બન્નેનું નિરૂપણ છે. વળી જ્ઞાનનો જે ક્રમ તત્ત્વાર્થસૂત્ર, નંદી આદિમાં સ્વીકૃત થઈ ગયો છે, તે ક્રમમાં પણ નિરૂપણ નથી પણ વ્યુત્ક્રમ છે. વળી, એ પણ ધ્યાનમાં લેવું કે માત્ર ચાર ઇન્દ્રિયોના જ વ્યંજનાવગ્રહ છે, ચક્ષુનો નથી (૧૦૧૮) અને અર્થાવગ્રહ તો છ પ્રકારનો છે, જેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત, નોઇન્દ્રિય = મન પણ સમાવિષ્ટ છે (૧૦૧૯). પરંતુ અવગ્રહણ (૧૦૧૪), ઈહા (૧૦૧૬) અને અવાય (૧૦૧૫) ના માત્ર ઇન્દ્રિયોના પાંચ ભેદે પાંચ પ્રકારોનું જ કથન છે. સારાંશ કે અવગ્રહણ, અવાય અને ઈહાને માત્ર ઇન્દ્રિયોનાં ગણાવ્યાં, અનિન્દ્રિયનાં નહિ; પરંતુ ઉગ્ગહ (અવગ્રહ)માં ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય બન્નેને લક્ષમાં લીધા છે. આ ઉપરથી શું એમ સમજવું કે ઈહા, અવાય અને અવગ્રહણમાં મનનો ઉપયોગ અભિપ્રેત નથી? પછીના કાળે મનઃકૃત પણ ભેદ ઈહા અને અવાયનો પડે જ છે, જે આમાં નથી.^૨ વળી, ધારણા નામનો ભેદ તો સર્વાથા નિર્દિષ્ટ નથી એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. શું એમ બને કે ૧૦૧૪ માં સૂત્રમાં ઝોગાહણા-અવગ્રહણની જે વાત છે તેથી ધારણા અભિપ્રેત હોય? કારણ કે ઝોગાહણા અને ઉગ્ગહ-એ બન્નેને પ્રસ્તુતમાં જુદા ગણાવ્યા છે. અને ઉગ્ગહના વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ એવા જે ભેદો પાડવા તેથી તે તો અવગ્રહ સિદ્ધ થાય છે, અને ઝોગાહણા-અવગ્રહણ તેથી જુદું નિર્દિષ્ટ છે, તો તેથી ધારણા અભિપ્રેત હોય એમ સંભવે. એટલું નક્કી કે પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાનનિરૂપણનો આ સ્તર પ્રાચીન છે.

આ પછી ઇન્દ્રિયોના ભેદી વળી જુદી રીતે કર્યા છે : દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય (૧૦૨૪); પરંતુ વિલક્ષણતા એ દેખાય છે કે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પાંચે દ્રવ્યેન્દ્રિયોના નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એવા બે ભેદો કર્યા છે, એટલે દશ દ્રવ્યેન્દ્રિય થાય (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૨. ૧૭).

પ્રજ્ઞાપનામાં ઇન્દ્રિયપદનાં દારોમાં ઇન્દ્રિયયોગ્યમય, ઇન્દ્રિયનિર્વર્તન, ઇન્દ્રિયસંબંધ, ઇન્દ્રિયોપયોગાદ્યા એવાં જે દારો છે તેની તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વ્યવસ્થા કરીને દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પ્રથમ એનો અને લાવેન્દ્રિયમાં અતિમ એનો સમાવેશ કરી લીધો હોય એમ સંભવે છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં આચળ ચાલી દ્રવ્યેન્દ્રિયના આઠ ભેદો બતાવ્યા છે. જિહ્વા અને સ્પર્શ સિવાયની ઇન્દ્રિયોના જ અબ્બે ભેદો છે (૧૦૨૫). એ અન્ને ભેદોને તત્ત્વાર્થસૂત્રની જેમ કોઈ નામ અપાયાં નથી. અને પછી ૨૪ દંડકોમાં એ આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કાને કેટલી છે તેનો નિર્દેશ છે (૧૦૨૬-૧૦૨૯). આથી પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયના એ ભેદ તત્ત્વાર્થસૂત્રસચિત નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ અભિપ્રેત હોય તેમ જણાતું નથી; અને પ્રજ્ઞાપનાગત ઉપયય અને નિર્વર્તન અભિપ્રેત હોય એમ જણાતું નથી. કારણ કે તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને પ્રજ્ઞાપના અન્નેમાં એ ભેદો બધી જ ઇન્દ્રિયોના છે, ન્યારે અહીં પ્રજ્ઞાપનામાં (સૂ. ૧૦૨૫) માત્ર ત્રણ જ ઇન્દ્રિયોના એ એ ભેદ જણાવ્યાં છે.

ત્યાર પછી ૨૪ દંડકોના જીવોમાં એ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે તે તે જીવોને અતીતમાં, વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે (૧૦૩૦-૧૦૫૪) ?

લાવેન્દ્રિયોના પાંચ પ્રકાર (૧૦૫૬) જણાવીને ૨૪ દંડકોના જીવોમાં તેનો વિનિયોગ કર્યો છે (૧૦૫૬-૧૦૬૭).

ઇન્દ્રિયો વિષે ભારતીય દર્શનિકોની વિચારણા માટે પ્રમાણભૂતમાંસા (સિધ્ધી જૈન ગ્રંથમાળા), ભાષાટિપ્પણ, પૃ. ૩૮-૪૧ જોવું.

સોળમું 'પ્રયોગ' પદ : પ્રયોગ-આત્માનો વ્યાપાર

મન-વચન-કાય એ ત્રણના આધારે થનાર આત્માના વ્યાપારને યોગ કહેવામાં આવે છે. તેનો જ નિર્દેશ પ્રસ્તુત પદમાં પ્રયોગ શબ્દથી છે. તે આત્મવ્યાપાર

૧. "પ્રયોગઃ પરિસ્પન્દક્રિયા, આત્મવ્યાપાર इत्यर्थः"—પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૩૧૭.
"આત્મપ્રવૃત્તેઃ કર્માદાનનિબન્ધનવીર્યોત્પાદો યોગઃ । અથવા આત્મપ્રદેશાનાં સક્ષો-
ચવિકોચો યોગઃ"—ઘવલ્લા, ૧, પૃ. ૧૪૦.
આચારાંગનિયુક્તિમાં (ગા. ૧૮૩) કર્મના દશ ભેદોમાં એક 'પ્રયોગકર્મ' એવો ભેદ છે. તેની વ્યાખ્યામાં આચાર્ય શીલાક ૧૫ ભેદો ગણાવે છે. પત્ર ૯૪.

એટલા માટે કહેવાય છે કે આત્મા ન હોય તો એ ત્રણેની વિશિષ્ટ ક્રિયા થઈ શકતી નથી. જૈન પરિભાષા પ્રમાણે એ ત્રણે પુદ્ગલમય છે અને પુદ્ગલનો જે સામાન્ય વ્યાપાર ગતિ એ તો આત્મા વિના પણ તેમાં હોઈ શકે, પરંતુ જ્યારે પુદ્ગલો મન-વચન-કાયરૂપે પરિણત થયા હોય છે ત્યારે તેમને આત્માના સહકારથી જે વિશિષ્ટ પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે, તે તો તે તે રૂપે અપરિણતમાં સંભવે નહિ. વળી, પુદ્ગલનો મન આદિ પરિણામ પણ આત્માના કર્મને જ આધીન છે. તેથી તેમના વ્યાપારને આત્મવ્યાપાર કહી શકાય છે. એ વ્યાપાર-પ્રયોગના ૧૫ ભેદ (૧૦૬૮) નો નિર્દેશ કરી સામાન્ય જીવમાં અને વિશેષ રૂપે ૨૪ દંડકોમાં પ્રયોગની યોજના જણાવી છે (૧૦૬૯-૧૦૮૪). આ યોજનામાં અમુક પ્રયોગ હોય ત્યારે એની સાથે અન્ય કેટલા પ્રયોગ હોય એની પણ લગરચના કરી પતાવી છે.

પદ્મ'ડાગમમાં પણ યોગના, પ્રજ્ઞાપનાની જેમ જ, પંદર ભેદો છે અને તેની યોજના જીવોને લગતાં માર્ગશુદ્ધારોને અવલંબી છે.—પુ૦ ૧, પુ૦ ૨૭૮થી. પદ્મ'ડાગમમાં મન-વચન-કાય એ ત્રણ મૂળ ભેદોનો 'પ્રયોગક્રમ' માં સમાવેશ છે, પણ તેના ઉત્તર ભેદોની ગણના ધવલામાં છે.—પુ૦ ૧૩, પૃ૦ ૪૩.

પ્રયોગના પંદર ભેદ નીચે પ્રમાણે છે (૧૦૬૮) :

૧. સત્યમન:પ્રયોગ.
૨. અસત્યમન:પ્રયોગ.
૩. સત્ય-મૃષામન:પ્રયોગ.
૪. અસત્ય-મૃષામન:પ્રયોગ.
- ૫-૮. એ જ પ્રમાણે વચનના પ્રયોગના ચાર ભેદ.
૯. ઔદારિકશરીરકાયપ્રયોગ.^૨
૧૦. ઔદારિકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ.
૧૧. વૈક્રિયશરીરકાયપ્રયોગ.
૧૨. વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ.
૧૩. આહારકશરીરકાયપ્રયોગ.

૨. પદ્મ'ડાગમમાં 'કાયપ્રયોગ' માં 'શરીર' પદ નથી. 'ઔરાલિયકાયજોગી' એવા પાઠો છે. પદ્મ'ડા૦ પુ૦ ૯, વૃષ્ઠ ૨૮૯. વળી, મનના ચાર, વચનના ચાર અને કાયના સાત એમ ભેદો ગણાવ્યા છે.

૧૪. આહારકમિશ્રશરીકાયપ્રયોગ.

૧૫. કર્મશરીરકાયપ્રયોગ^૩

આચાર્ય મલયગિરિએ સત્ય-મૃષામન;પ્રયોગ અને એ જ પ્રકારના વચનપ્રયોગને વ્યાવહારિકનયની અપેક્ષાએ મિશ્ર, પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો અસત્ય જ જણાવ્યો છે. અસત્ય-મૃષામન:પ્રયોગ અને વચનપ્રયોગ સ્વરૂપમાત્રનું પર્યાલોચન અને વચન છે. અજ્ઞાપરક વાક્યોના પ્રયોગ, જેમ સત્ય-અસત્યને કાંઈ સંબંધ નથી તે પણ અસત્ય-મૃષાવચનપ્રયોગ છે. નિશ્ચયનયે તો વિપ્રતારણ્યુદ્ધિથી આવો પ્રયોગ હોય તો તે અસત્ય જ ગણાય. કાયપ્રયોગમાં તેજસકાયપ્રયોગનો ઉલ્લેખ નથી તે ધ્યાન દેવા જેવી વાત છે.

પ્રયોગ પદમાં પંદર પ્રકારના પ્રયોગોની ચર્ચા સમાપ્ત કર્યા પછી 'ગતિરુપવાય' —ગતિપ્રપાતનું નિરૂપણ છે (૧૦૮૬-૧૧૨૩); આ પ્રાસંગિક સંગ્રહની દૃષ્ટિએ જણાય છે. આમાં જ ન્યાં 'ગતિ' નો સંબંધ છે તે બધા વ્યવહારનો સંગ્રહ કરી તેના પાંચ પ્રકાર જણાવ્યા છે, તે આ છે—

૧. પ્રયોગગતિ, ૨. તતગતિ, ૩. બંધનછેદનગતિ, ૪. ઉપપાતગતિ. ૫. વિહા-યોગતિ (૧૦૮૫). આમાંની પ્રયોગગતિની ૨૪ દંડકના શ્રવેમાં યોજના કરી છે. બાકાની વિષે તેમ કહ્યું નથી.

આમાં પ્રથમ પ્રયોગગતિ તો તે જ છે, જેના પંદર પ્રકારની ચર્ચા પૂર્વે (૧૦૬૮-) થઈ જ ગઈ છે એનું અહીં પુનરાવર્તન જ છે (૧૦૮૬-૧૦૮૯).

તતગતિ વિષે જણાવ્યું છે કે ન્યાં પહોંચવાનું હોય ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાંની બધી ગતિને તતગતિ કહે છે, તે એટલા માટે કે તે વિસ્તીર્ણ છે (૧૦૯૦).

૩. આચાર્ય મલયગિરિને મતે 'તેજસ-કર્મણુશરીરપ્રયોગ' એવું નામ અહીં અભિપ્રેત છે. પરંતુ ષટ્પદાગમમાં પણ પાઠ છે— 'કમ્મણુકાયજોગો'.— પુ. ૧, પૃ. ૨૮૯. આચાર્ય મલયગિરિને શંકા થઈ હશે કે કાયપ્રયોગમાં તેજસનું કયાંય નામ આવતું નથી, તેથી કર્મણુ સાથે તેજસ જેડીને તેની વ્યાખ્યા કરી. પ્રજ્ઞા. ૦ ટીકા, પત્ર ૩૧૯. આવી કોઈ શંકા ધવલમાં જેવામાં આવી નહિ.

૪. "ગમનં ગતિઃ પ્રાપ્તિરિત્યર્થઃ । પ્રાપ્તિશ્ચ દેશાન્તરવિષયયા પર્યાયાન્તરવિષયયા ચ... । ગતેઃ પ્રપાતો ગતિપ્રપાતઃ..... । ગતિશબ્દપ્રવૃત્તિરુપનિપતતીત્યર્થઃ"—પ્રજ્ઞા. ૦ ટીકા, પત્ર ૩૨૮.

જીવ અને શરીર વચ્ચેનું અધન છૂટી જવાથી જે ગતિ તે અધનછેદનગતિ છે (૧૦૯૧).

લવોપપાતગતિના ચાર પ્રકાર છે, દેવ, નારક, મનુષ્ય, તિર્થંચ; એ ચાર ભવમાં જે ગતિ એટલે કે જીવનો તે રૂપે કર્મજન્ય પર્યાય તે લવોપપાતગતિ છે. પૂર્વનિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રનો પાંચમો ભેદ સિદ્ધગતિ આમાં નથી, કારણ કે અહીં કર્મજન્ય ગતિ વિવક્ષિત છે, જે સિદ્ધમાં નથી.

ઉપપાતગતિના ત્રણ ભેદ છે : ક્ષેત્રોપપાત, લવોપપાત અને નોલવોપપાત ગતિ. જીવો તે તે ક્ષેત્રમાં ગતિ કરે તે ક્ષેત્રોપપાતગતિ. જીવોનો તે તે કર્મને આધારે નારકાદિ ગતિરૂપ ભવ થાય તે લવોપપાતગતિ છે (૧૦૯૨-૯૯).

નોલવોપપાતગતિના બે ભેદ છે : પુદ્ગલોની અને સિદ્ધોની ગતિ. આ બન્નેની ગતિ કર્મજન્ય નથી તેથી તે ગતિને નોલવોપપાતગતિ કહી છે (૧૧૦૦).

કોઈ પણ દિશાના એક છેડેથી બીજા છેડે માત્ર એક સમયમાં પુદ્ગલની જે ગતિ થાય છે તેને પુદ્ગલની નોલવોપપાતગતિની સંજ્ઞા આપી છે (૧૧૦૧), પરંતુ સિદ્ધિ વિષે પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધના પૂર્વોક્ત ભેદો (સૂ. ૧૫-૧૭) જ ગણાવ્યા છે. તેમની પણ ગતિ પરમાણુની જેમ એક સમયમાં થાય છે તેવો કોઈ નિર્દેશ પ્રસ્તુતમાં નથી (૧૧૦૨-૪).

વિહાત્યોગતિના ૧૭ ભેદો છે (૧૧૦૫), જેનું વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે :-

૧. સ્પૃશદ્ગતિ—સ્વતંત્ર પરમાણુની અન્ય પુદ્ગલોને સ્પર્શ કરતાં કરતાં જે ગતિ થાય તે (૧૧૦૬).

૨. અસ્પૃશદ્ગતિ—સ્પર્શ કર્યા વિના પરમાણુની જે ગતિ થાય તે (૧૧૦૭).

૩. ઉપસંપદ્ધમાનગતિ—કોઈનું અવલંબન લઈને જે ગતિ થાય તે, જેમ કે કોઈ રાજા વગેરેનો આશ્રય લઈને યાત્રા કરે તે (૧૧૦૮).

૪. તેથી વિરુદ્ધ કોઈના અવલંબન વિના સ્વતંત્ર ભાવે કરવી તે અનુપસંપદ્ધમાનગતિ છે (૧૧૦૯).

૫. પરમાણુપુદ્ગલ યાવત્ અનંતપ્રદેશી પુદ્ગલરકંઘની જે ગતિ તે પુદ્ગલગતિ છે. (૧૧૧૦)

૬. કૂદી કૂદીને ગતિ કરવી તે મૂકમતિ છે (૧૧૧૧)

૭. નોકા દ્વારા ગતિ કરવી તે નૌગતિ (૧૧૧૨).

૮. નયગતિ—નેગમાદિ એક નયે કરીને વિચારણા તે નયગતિ. અથવા સમગ્ર નયો વડે વિચારણા તે નયગતિ (૧૧૧૩).

૯. જાયાનુ' અવલંબન લઈને ગતિ કરવી તે જાયાગતિ (૧૧૧૪).

૧૦. વસ્તુ પ્રમાણેની જાયા પડે તે જાયાનુપાતગતિ (૧૧૧૫).

૧૧. એક કોઈ કૃષ્ણાદિ લેશ્યા અન્ય લેશ્યાના સંપર્કથી તે રૂપે પરિણમે તે લેશ્યાગતિ (૧૧૧૬).

૧૨. લેશ્યાનુપાતગતિ તે છે કે જેમાં જે તે લેશ્યાને અનુસરીને મરણ પછી જીવની જે તે લેશ્યા થાય (૧૧૧૭).

૧૩. કોઈને નિમિત્તો—જેમ કે આચાર્ય આદિને ઉદ્દેશીને—ગતિ તે ઉદ્દેશ્ય-પ્રવિભક્તગતિ છે (૧૧૧૮).

૧૪. પ્રસ્થાન અને પર્યાવસ્થિતિને લક્ષીને ચતુઃભંગીની અપેક્ષાએ પુરુષની જે ગતિ તે ચતુઃપુરુષ પ્રવિભક્તગતિ; જેમ કે ચાર પુરુષો સાથે ચાલ્યા અને સાથે જ સ્થિર થયા; સાથે ચાલ્યા પણ સ્થિરતામાં સાથે રહ્યા નહિ; સાથે ચાલ્યા નહિ પણ સાથે સ્થિર થયા; અને ચાલ્યા પણ સાથે નહિ અને સ્થિર પણ સાથે થયા નહિ (૧૧૧૯).

૧૫. વક્ર ગતિના ચાર પ્રકાર—ઘટ્ટનતા એટલે લંગડાતી ગતિ; સ્તંભનતા એટલે ધમણ આદિનું સ્તંભ થઈ જવું, અથવા સ્થિર થાય ત્યારે પોતાના શરીરના અંગોનું સ્થિર થવું તે; શ્લેષણતા એટલે કે શરીરનાં અંગોનો પરસ્પર શ્લેષ થવો તે; પતનતા એટલે કે ઊભા રહેતાં કે ચાલતાં પડી જવું તે (૧૧૨૦).

૧૬. પંકગતિ એ છે કે જે કાઠવમાં ચાલતી વખતે હોય છે તે.

૧૭. અધનવિમેચાનગતિ—ફળો પાકાં થઈ અધ છૂટી જવાથી જે નિમ્ન ગતિ થાય તે (૧૧૨૧).

આ ગતિના જે સત્તર ભેદ બતાવ્યા છે તે એવા નથી કે જે પરસ્પરને વ્યાવૃત્ત કરતા હોય, પણ ગતિની જે નાના પ્રકારની વિશેષતા દેખાય છે, તે તરફ ધ્યાન દોરવા માટે આ અનેક ભેદો વર્ણવ્યા છે.

સત્તરમું 'લેશ્યા' પદ : લેશ્યાનિરૂપણ^૧

લેશ્યાનું નિરૂપણ કરનાર પદના છ ઉદ્દેશો છે. ઉદ્દેશોમાં કોઈ વ્યવસ્થિત ધોરણે ક્રમનિયમન થયું હોય એમ જણાતું નથી. પ્રથમ ઉદ્દેશમાં તે વળી અનેક દ્વારોમાં એક લેશ્યાદ્વાર હોઈ તે પ્રકરણને લેશ્યાપદમાં સંઘરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. આ પદ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે આર્થ' શ્યામાચાર્યે' કેટલાંક પ્રકરણો પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનામાં પરંપરામાં જે રીતે ચાલ્યાં આવતાં હશે તેમ તેનો માત્ર સંગ્રહ જ કર્યો છે. આ વાતની પુષ્ટિ ભાષાપદ્યથી પણ થાય છે.

પદ્યખંડાગમમાં લેશ્યા ૧૪ માર્ગાણુસ્થાનમાં સ્થાન પામી છે, તેથી તેની ચર્ચા અનેક સ્થળોમાં મળે એ સ્વાભાવિક છે. પુ. ૧, પૃ. ૧૩૨, ૩૮૬ આદિ; પુ. ૩, પૃ. ૪૫૯ આદિ; પુ. ૪, પૃ. ૨૯૦ આદિ; વગેરે.

પ્રથમ ઉદ્દેશમાં નારક આદિ ૨૪ દંડકો વિષે આહાર, શરીર, શ્વાસોચ્છ્વાસ, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા, વેદના, ક્રિયા અને આયુ—એ બધું વિષમ છે તે શા માટે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે (૧૧૨૪-૧૧૫૫). આ ઉપરથી કેટલીક જાણવા જેવી બાબતો એ ફલિત થાય છે કે નારકમાં જેનું શરીર મોટું તેના આહારાદિ વધારે અને જેનું નાનું તેના આહારાદિ થોડા (૧૧૨૪); જે પ્રથમના જન્મેલા હોય તેનાં કર્મ થોડાં અને જે પછી જન્મેલા હોય તેનાં કર્મ વધારે (૧૧૨૫); પહેલા જન્મેલાનાં વર્ણ અને લેશ્યા વિશુદ્ધતર અને પછી જન્મેલાનાં વર્ણ અને લેશ્યા અવિશુદ્ધ (૧૧૨૬-૧૧૨૭); સંજ્ઞીને મહાવેદના અને અસંજ્ઞીને અલ્પર (૧૧૨૮); સમ્યગ્દષ્ટિને ક્રિયા ઓછી અને અન્યને વધારે (૧૧૨૯); નારકોનું આયુ બધાનું સરખું હોતું નથી (૧૧૩૦).

૧. લેશ્યાવિચાર જૈન આગમ અને કર્મસાહિત્ય તથા જૈન દર્શનગ્રંથોમાં અને જૈનેતરમાં કેવા પ્રકારનો છે તેની વિસ્તૃત માહિતી માટે જુઓ, લેશ્યાકોષ સંપાદક, મોહનલાલ આંકિયા તથા શ્રીચંદ ચોરડિયા, કલકત્તા, ૧૯૬૬; લેશ્યા-શબ્દ વિષેની ચર્ચા માટે જુઓ Sehubring, Doctring of the Jainas : p. 195.

૨. નારકોની સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી એવા ભેદ જે અહીં કરવામાં આવ્યા છે તેથી સૂચિત થાય છે કે આ પ્રકરણ તે શબ્દોની પરિભાષા નિશ્ચિત થયા પૂર્વે રચાયેલ છે. આથી જ આચાર્ય મલયગિરિને આ શબ્દોની પ્રસ્તુતમાં વ્યાખ્યા કરવામાં અને વિકલ્પો કરવા પડ્યા છે.

ઉક્ત હકીકતો વિષે ક્રમે કરી ભવનવાસી આદિ ૨૪ દંડકોમાં વિચારણા છે (૧૧૩૧-૪૪).

આ પછી સલેશ્ય જીવોને લઈ નારકાદિ ૨૪ દંડકોમાં ઉક્ત આહાર આદિ વિષે સમ-વિષમતાની ચર્ચા છે. (૧૧૪૫-૧૧૫૫), અને તેને અંતે પ્રથમ ઉદ્દેશ સમાપ્ત થાય છે.

બીજા ઉદ્દેશમાં પ્રથમ લેશ્યાના છ ભેદ (૧૧૫૬) જાણાવીને નારકાદિ ચાર ગતિના જીવોમાં કોને કેટલી લેશ્યા હોય, તેની ચર્ચા કરી છે (૧૧૫૭-૧૧૬૯), તે આ પ્રમાણે છે.—

	કૃષ્ણ	નીલ	કાપોત	તેજ	પદ્મ	શુક્લ
૧. નારક	„	„	„	×	×	×
૨. તિર્થંચ	„	„	„	„	„	„
એકેન્દ્રિય	„	„	„	„	×	×
„ પૃથ્વી	„	„	„	„	×	×
„ અપ્	„	„	„	„	×	×
એકેન્દ્રિય વનરૂપતિ	„	„	„	„	×	×
„ તેજ	„	„	„	×	×	×
„ વાયુ	„	„	„	×	×	×
દ્વીન્દ્રિય	„	„	„	×	×	×
ત્રીન્દ્રિય	„	„	„	×	×	×
ચતુરિન્દ્રિય	„	„	„	×	×	×
પંચેન્દ્રિયતિર્થંચ	„	„	„	„	„	„
સંમૂર્ચિશ્રમ	„	„	„	×	×	×
ગર્ભજ	„	„	„	„	„	„
તિર્થંચણી	„	„	„	„	„	„
૩. મનુષ્ય	„	„	„	„	„	„
—સંમૂર્ચિશ્રમ	„	„	„	×	×	×
—ગર્ભજ	„	„	„	„	„	„
મનુષ્યાણી	„	„	„	„	„	„
૪. દેવ	„	„	„	„	„	„

	કૃષ્ણ	નીલ	કાપોત	તેજ	પદ્મ	શુકલ
દેવી	”	”	”	”	×	×
ભવનવાસી દેવ	”	”	”	”	×	×
” દેવી	”	”	”	”	×	×
વાણ્યંતર દેવ	”	”	”	”	×	×
” દેવી	”	”	”	”	×	×
જ્યોતિષ દેવ	×	×	×	”	×	×
” દેવી	×	×	×	”	×	×
ઐમાનિક દેવ	×	×	×	”	”	”
” દેવી ^૩	×	×	×	”	×	×

સૂત્ર ૧૧૭૦ માં લેશ્યાની અપેક્ષાએ જીવોના અદ્યપબ્દુત્વનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે :—

૧. શુકલલેશ્યાવાળા સૌથી થોડા.
૨. પદ્મલેશ્યાવાળા તેથી અસંખ્યાતગુણા.
૩. તેજોલેશ્યાવાળા ,, ,,
૪. અલેશ્ય ,, અનંતગુણા
૫. કાપોતલેશ્યાવાળા,, ,,
૬. નીલલેશ્યાવાળા ,, વિશેષાધિક.
૭. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ,, ,,
૮. લેશ્યાવાળા ,, ,,

પરંતુ નરકના જીવોમાં અદ્યપબ્દુત્વનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે (૧૧૭૧) :—

૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સૌથી થોડા.
૨. નીલ ,, તેથી અસંખ્યાતગુણા.
૩. કાપોત ,, ,, ,,

આંતુ કારણ એ છે કે જેમ જેમ નીચેની નરક તેમ તેમ તેમાં જનારની સંખ્યા ઓછી. આથી સાતમી નરકમાં જનાર કૃષ્ણલેશ્યાવાળાની સંખ્યા ઓછી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

તિથિઓમાં અદ્યપબ્દુત્વનો ક્રમ વળી નારકથી ઊંચટો છે. તે સામાન્ય ક્રમને (૧૧૭૦) અનુસરે છે. ફર એટલો કે તેમાં અલેશ્ય નથી હોતા.

૩. આના સ્પષ્ટીકરણ માટે ટીકા જોવી.

તિથિઓમાં એકેન્દ્રિય આદિનો જુદો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે (૧૧૭૩-૧૧૮૦), તેમાં ક્યાંઈક ક્યાંઈક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ભેદ પણ પડે છે. લેશ્યાની અપેક્ષાએ મનુષ્યો અને દેવોમાં પણ અલ્પખલુત્વનો વિચાર છે (૧૧૮૧-૧૧૮૭). પણ આમાં ભવનવાસી આદિ ચારે પ્રકારના દેવોનું લેશ્યાની અપેક્ષાએ પરસ્પર અલ્પખલુત્વ પણ વિચારાયું છે એ વિશેષતા છે (૧૧૮૮-૧૧૯૦) ઋદ્ધિની અપેક્ષાએ તે તે લેશ્યાવાળા જીવોમાં તાસ્તમ્યનો વિચાર પણ છે. તેમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણલેશ્યાવાળા આદિથી ઉત્તરોત્તર લેશ્યાવાળા મહર્દિક હોય છે. એટલે કે શુક્લલેશ્યાવાળા અન્ય પ્રકારની લેશ્યાવાળા જીવો કરતાં સર્વાધિક ઋદ્ધિવાળા હોય છે (૧૧૯૧), અને પછી ઉદ્દેશને અતે ચારેય ગતિમાં લેશ્યાની અપેક્ષાએ જીવોની ઋદ્ધિનું અલ્પખલુત્વ વિચારાયું છે (૧૧૯૨-૧૧૯૭).

અંતિમ સૂત્ર છે “કેદ મળંતિ-ચઙ્ગીસદંડણં ઇદ્ધી માણિક્વા ।” (૧૧૯૮) એટલે કે ગતિની અપેક્ષાએ અહીં ઋદ્ધિનો વિચાર કર્યો છે તેને બદલે પ્રસ્તુતમાં ૨૪ દંડકના જીવોને લઈને લેશ્યાની અપેક્ષાએ ઋદ્ધિનું અલ્પખલુત્વ કહેવું. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ વાચનાભેદ પ્રજ્ઞાપનાના પાઠ વિષેનો છે. એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રજ્ઞાપનાના પુસ્તકનું સંકલન થયું ત્યારે આ વ્યાખ્યામાં વાચના ભેદ ચાલુ હશે.

તીજ ઉદ્દેશ (૧૧૯૯-૧૨૧૭) માં તે તે જન્મ અને મૃત્યુ કાળની લેશ્યા વિષેની ચર્ચા (૧૧૯૯-૧૨૧૪) અને તે તે લેશ્યાવાળા જીવોના અવધિજ્ઞાનની વિષયમર્યાદા તથા તે તે લેશ્યાવાળા જીવને કેટલાં જ્ઞાન હોય તે પણ જણાવ્યું છે (૧૨૧૫-૧૭).

ચોથા ઉદ્દેશમાં એક લેશ્યાનું અન્ય લેશ્યારૂપે જે પરિણમન થાય છે, તે તથા તેના વર્ણુ-રસ-ગંધ-સ્પર્શની વિસ્તૃત ચર્ચા છે (૧૨૧૯-૧૨૪૧). આ ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લેશ્યા એ જીવોને નિમિત્તે થતા પુદ્ગલના પરિણામ-રૂપ છે.

સૂત્ર ૧૨૪૨માં લેશ્યાના વિવિધ રીતે થતા પરિણામોની ગણના છે અને તે પછી તેના પ્રદેશ (૧૨૪૩), અવગાહનક્ષેત્ર (૧૨૪૪), વર્ગણા (૧૨૪૫), સ્થાન (૧૨૪૬) અને અલ્પખલુત્વ (૧૨૪૭-૪૯)નો વિચાર સ્થાનની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અને પ્રદેશને લઈને કરવામાં આવ્યો છે.

પાંચમાં ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં તો ચોથા ઉદ્દેશના પરિણામ પ્રકરણની પુનરાવૃત્તિ છે અને પછી તે તે લેશ્યાનું અન્ય લેશ્યામાં પરિણમન નથી થતું એવું નિરૂપણ

છે (૧૨૫૨-૧૨૫૫). આચાર્ય મલયગિરિનું કહેવું છે કે યોથા ઉદ્દેશમાં પરિણમનનો જે સ્વીકાર છે તે તિર્થંચ અને મનુષ્યની અપેક્ષાએ સમજવાનો છે અને પ્રસ્તુતમાં પરિણમનનો અસ્વીકાર છે તે દેવ-નારકની અપેક્ષાએ સમજવાનો છે. (પ્રજ્ઞાં ટીં પત્ર ૩૭૧). સુત્ર ૧૨૫૨-૫૫ વિષે આચાર્ય મલયગિરિ જે નોંધે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

“અમૂનિ ચ સૂત્રાણિ સાક્ષાત્ પુસ્તકેષુ ન દૃશ્યન્તે કેવલમર્થતઃ પ્રતિપત્તવ્યાનિ, તથા મૂલટીકાકારેણ વ્યાખ્યાનાત્”-પ્રજ્ઞાં ટીકા, પત્ર ૩૭૨.

છક્રા ઉદ્દેશમાં નાના ક્ષેત્રોમાં રહેતા મનુષ્ય અને મનુષ્યણીની લેશ્યાનો વિચાર છે (૧૨૫૬-૧૨૫૭). અને પછી જનક અને જનનીની લેશ્યા જે હોય તે જ જનની લેશ્યા પણ હોવી જોઈએ-એવો નિયમ નથી, એ આખતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જન્ય-જનક અને જન્ય-જનનીની સમ અને વિષમ લેશ્યા સંભવી શકે છે એ ફલિત કરવામાં આવ્યું છે (૧૨૫૮).

પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાનું લેશ્યાસંબંધી પ્રકરણ આટલું વિસ્તૃત છતાં તેમાં, તે તે લેશ્યાવાળા જીવોના અધ્યવસાયો કેવા હોય તે ચર્ચા જે અન્ય પ્રશ્નોમાં વિસ્તારથી જોવા મળે છે તેનો તથા લેશ્યાના દ્રવ્ય-ભાવ-એવા બે બેદોની ચર્ચા જે અન્યત્ર છે તેનો સદંતર અભાવ છે તે પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાના સંકલનની પ્રાચીન તરફ ધારા કરી જાય છે તે નોંધવું જોઈએ.

અઢારમું ‘કાયસ્થિતિ’ પદ

પ્રસ્તુત પદમાં ‘કાયમાં સમાવિષ્ટ થતા જીવ અને અજીવ બન્નેની સ્થિતિનો એટલે કે તે તે પર્યાયરૂપે રહેવાના કાળનો વિચાર છે. યોથા ‘સ્થિતિ’ પદમાં અને આ કાયસ્થિતિ પદમાં વિચારણાનો જે ભેદ છે તે પ્રથમ સમજ લેવો જરૂરી છે. ‘સ્થિતિ’ પદમાં ૨૪ દંડકોમાં જીવોની ભવસ્થિતિ એટલે કે એક ભવના આયુનો વિચાર છે, ત્યારે આ અઢારમા પદમાં એક જીવ મરીને સતત પાછો તેના તે જ ભવમાં જન્મે તો તેવા સમગ્ર ભવોની પરપરાની કાળમર્યાદા કેટલી અથવા તે સમગ્ર ભવોમાં ભોગવેલ આયુનો સરવાળો કેટલો હોઈ શકે તેનો

૪. ઉત્તરાધ્યયન, અં ૩૪, ૨૧-૩૨.

૫. ભગવતી, શતક ૧૨, ઉદ્દેશ ૫, સૂં ૪૫૦, પત્ર ૫૭૨.

૬. ‘કાય રૂપ પર્યાયઃ પરિગૃહ્યતે’—પ્રજ્ઞાં ટીકા, પત્ર ૩૭૫,

વિચાર છે. વળી 'સ્થિતિ' પદમાં માત્ર જીવોના આયુતો જ વિચાર છે, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં ધર્માસ્તિકાય આદિ અજીવદ્રવ્યો, જે 'કાય' તરીકે ઓળખાય છે, તેમના તે રૂપે રહેવાના કાળનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ષટ્પદાગમમાં 'સ્થિતિ' વિચારણા એક અને નાના જીવની અપેક્ષાએ કરવામાં આવી છે અને તે પણ ગતિ આદિ ૧૪ માર્ગજ્યાસ્થાનોને લઈને અને ૧૪ ગુણુસ્થાનોની અપેક્ષાએ. પ્રસ્તુત 'કાયસ્થિતિ'ના જેવી જ વિચારણા પણ ષટ્પદાગમમાં તેની ઉપર જણાવેલી આગવી રીતે જ છે. જુઓ ષટ્પદાગમગત 'કલાનુગમ' પ્રકરણ, પુસ્તક ૪, પૃ. ૩૧૩, ૩૫૭ અને પુસ્તક ૭, પૃ. ૧૧૪, ૪૬૨.

પ્રસ્તુતમાં તેો ષટ્પદાગમગત ૧૪ માર્ગજ્યાસ્થાનોને બદલે બાવીશ 'પદો' વડે કાયસ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એ બાવીશ 'પદો' અને તેના જેવાં અન્યત્ર નિર્દિષ્ટ અનેક દ્વારોને આધારે ષટ્પદાગમમાં ૧૪ દ્વારોની સંખ્યા સ્વીકારવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે :

પ્રજ્ઞાપના

ષટ્પદાગમ

૧. જીવ	—
૨. ગતિ	૧. ગતિ
૩. ઇન્દ્રિય	૨. ઇન્દ્રિય
૪. કાય	૩. કાય
૫. યોગ	૪. યોગ
૬. વેદ	૫. વેદ
૭. કષાય	૬. કષાય
૮. લેશ્યા	૧૦. લેશ્યા
૯. સમ્યક્ત્વ	૧૨. સમ્યક્ત્વ
૧૦. જ્ઞાન	૭. જ્ઞાન
૧૧. દર્શન	૯. દર્શન
૧૨. સંયત	૮. સંયમ
૧૩. ઉપયોગ	—
૧૪. આહાર	૧૪. આહારક
૧૫. ભાષક	—

૧૬. પરિત	—
૧૭. પર્યાપ્ત	—
૧૮. સૂક્ષ્મ	—
૧૯. સંજ્ઞી	૧૩. સંજ્ઞી
૨૦. ભવ (સિદ્ધિ)	૧૧. ભવ્ય
૨૧. અસ્તિ (કાય)	—
૨૨. ચરિત્ર	—

પ્રસ્તુતમાં એક બાબત સ્પષ્ટ કરવી જોઈ એ કે નારક મરીને નારક થતો નથી અને દેવ કરીને દેવ થતો નથી એટલે તે બંનેની 'સ્થિતિ' ભવસ્થિતિ—એક ભવની આયુર્મર્યાદા (જુઓ ચોથું 'સ્થિતિ' પદ)—અને 'કાયસ્થિતિ'માં કાંઈ ભેદ પડતો નથી. તિર્થંચ અને મનુષ્યમાં^૨ ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિમાં ભેદ પડે છે. એટલે જિજ્ઞાસુએ ચોથા પદ અને પ્રસ્તુતની તુલના કરી લેવી જોઈ એ.

૨૨ દ્વારેમાં પ્રથમ દ્વાર છે 'જીવ', જીવનું અસ્તિત્વ સર્વ કાળમાં છે (૧૨૬૦) એમ જણાવ્યું છે, એટલે કે જીવ અનાદિકાળથી છે; તે જીવરૂપે કયારેય ઉત્પન્ન થયા નથી અને જીવરૂપે કદી નષ્ટ પણ થશે નહિ—એવો સિદ્ધાન્ત આથી ફલિત થાય છે. ટીકાકારે 'પ્રાણુધારણુ' એવી વ્યાખ્યા જીવનની કરી છે અને પ્રાણુની વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે કે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયાદિ અને ભાવ-જ્ઞાનાદિ એ બંને પ્રકારના પ્રાણુ છે. ભાવપ્રાણુમાં જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો હોઈ સિદ્ધોનો પણ જીવોમાં જ સમાવેશ છે.^૩

કાલનો વિચાર બે પ્રકારે મૂળમાં જોવા મળે છે (૧૨૬૨-૧૨૮૬ આદિ), તેનો ખુલાસો ટીકાકારે કર્યો છે કે કાલનો કાલ દષ્ટિએ અને ક્ષેત્ર દષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. સારાંશ એ છે કે 'અનંત' સંખ્યા અનંત પ્રકારની હોઈ કાલના સમયની સંખ્યાની તુલના આકાશપ્રદેશની સંખ્યા સાથે કરવાથી સંખ્યાનું તારતમ્ય સમજાઈ જાય છે.^૪

ટીકાકારે તિર્થંચ યોનિમાં નિર્દિષ્ટ કાયસ્થિતિ (૧૨૬૨) વિષે સ્પષ્ટીકરણ

-
૨. સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્યના પણ ઉક્તિ આઠ ભવ જ સતત થાય છે.—પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૬.
 ૩. પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૫.
 ૪. પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૫.

કયું છે કે આ સ્થિતિ વનસ્પતિની અપેક્ષાએ સમજવાની છે. શેષ તિર્થંચમાં આટલી સ્થિતિ હોતી નથી.^૫

દેવીની કાયસ્થિતિ (૧૨૬૪) વિષે પણ ટીકાકારે જણાવ્યું છે કે આ સ્થિતિ ઈશાનની દેવીની અપેક્ષાએ સમજવાની છે.^૬

તિર્થંચોની કાયસ્થિતિમાં જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (૧૨૬૮) જણાવી છે તે દેવ-કુરુમાં થનાર તિર્થંચની અપેક્ષાએ સમજવાની છે (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પગ ૩૭૭). ક્ષીન્દ્રયની કાયસ્થિતિ, સંખ્યાતકાળ' કહી છે (૧૨૭૩). તેનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે તે 'સંખ્યેયાનિ વર્ષસહસ્રાણિ' સમજવી (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૮).

સૂત્ર ૧૨૭૭માં અપર્યાપ્તનો ઉલ્લેખ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે પ્રસ્તુતમાં લઘ્વિ અને કરણ્ય-અન્ને પ્રકારના અપર્યાપ્ત સમજવા (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૮).

સૂત્ર ૧૨૭૯માં અને ખીજા સૂત્રોમાં પણ પર્યાપ્ત શબ્દથી લઘ્વિપર્યાપ્ત સમજવા (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પગ ૩૭૮).

કાયદ્વાર (૧૨૮૫-૧૩૨૦)માં કાય શબ્દ શરીરના અર્થમાં લેવાનો છે અને સૂત્ર ૧૨૮૫માં 'કાય' શબ્દથી કાર્મણ્ય અને તૈજસ એ બે જ શરીરના અર્થમાં કાયશબ્દ પ્રયુક્ત છે એમ સમજવું (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પગ ૩૭૯).

સૂત્ર ૧૨૮૮માં વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ 'અસંખેજા પોગલપરિચદ્વા' જણાવી છે, તો તેનો અર્થ એ થાય કે કોઈ પણ વનસ્પતિ જીવ અનાદિ કાળથી વનસ્પતિ. રૂપે રહી શકે નહિ; તેણે વનસ્પતિ સિવાયનો પણ ભવ કર્યો હોવો જોઈએ. પરંતુ આ ભ્રમ દૂર કરવા માટે વનસ્પતિના વ્યવહારરાશિ અને અવ્યવહારરાશિ એવા બે બેદ બતાવ્યા અને નિગોદ જીવોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું. આ આખી રસપ્રદ ચર્ચા મરુદેવીનો જીવ અનાદિકાળથી વનસ્પતિમાં હતો એવી અને એના જેવી ખીજા ઘટનાઓની પુષ્ટિમાં કરવામાં આવી છે (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૯ તથા પત્ર ૩૮૫).

સૂત્ર ૧૩૦૫માં પૃથ્વીકાય આદિના બાહરસામાન્ય સૂત્રમાં કહ્યું છે કે તેમની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી જેટલો કાળ છે અને તેનું ક્ષેત્ર સાથે સમીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ. એટલે સહેજે પ્રશ્ન થાય કે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા જ સમય

૫. એજન, પગ ૩૭૫.

૬. એજન, પગ ૩૭૬.

અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીના કેવી રીતે થાય ? આનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે કાળ કરતાં ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે તેથી એ શક્ય બને છે (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પૃષ્ઠ ૩૮૨).

સેન્દ્રિય જીવો (૧૨૭૧), સકાય જીવો (૧૨૮૫), સન્નેગી જીવો (૧૩૨૧), સવેદ જીવો (૧૩૨૬) આદિના ભેદોમાં અનાદિ અનંત જીવો એવો પણ એક ભેદ ગણવામાં આવ્યો છે, તે સૂચવે છે કે જીવોમાં કેટલાક જીવો અલબ્ધ પણ છે, જે કદી મુક્ત થવાના નથી.

યોગદ્વાર (૧૩૨૧-૨૫) માં ધ્યાન દેવા જેવી વાત એ છે કે મનોયોગ અને વચનયોગનો જન્મન્ય કાળ એક સમય જેટલો કહ્યો છે અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્ત-મુહૂર્ત જેટલો દર્શાવ્યો છે; આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સતત વચન-યોગની અને મનોયોગની એટલે કે ધ્યાનની ઉત્કૃષ્ટ માત્રા અન્તમુહૂર્ત જ સંભવે ત્યાર પછી વચનયોગ કે મનોયોગ ઉપરત થઈ જાય છે, એવો જીવનો સ્વભાવ છે. કાળ સૂક્ષ્મ હોવાથી એ ઉપરતિ જાણમાં આવતી નથી એમ સ્પષ્ટી-કરણ ટીકાકારે ક્યું છે (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પૃષ્ઠ ૩૮૨).

વેદવિચારણામાં સ્ત્રીવેદના કાળ વિષે પાંચ મતભેદોનો ઉલ્લેખ ગૌતમ અને ભગવાનના સંવાદરૂપે મૂળ સૂત્રમાં (૧૩૨૭) છે. તે પાંચે મતોનું સ્પષ્ટીકરણ આચાર્ય મહાયગિરિએ ક્યું તો છે, પરંતુ એમાં કયો મત સમીપ્યીન છે અને ભગવાન અને ગૌતમના સંવાદમાં આવું કેમ બને ?-એ બાબતમાં ટીકાકારે જે કહ્યું છે તે આ છે—

“અમીષાં ચ પચ્છાનામાદેશાનામન્યતમાદેસમમીચીનતાનિર્ણયોઽતિશયજ્ઞાનિભિઃ સર્વોત્કૃષ્ટશ્રુતલબ્ધિસમ્પન્નૈર્વ્યાકર્તુ શક્યતે । તે ચ ભગવદાર્યશ્યામપ્રતિપત્તૌ નાસીરન્ । કેવલં તત્કાલાપેક્ષયા યે પૂર્વ-પૂર્વતમાઃ સૂરયઃ તત્તત્કાલમાવિગ્રન્થપૌર્વાર્પર્યપર્યાલેચનયાં યથાસ્વમતિ સ્ત્રીવેદસ્ય સ્થિતિં પ્રશુપિતવન્તસ્તેષાં સર્વેષામપિ પ્રાવચનિકસૂરીણાં મતાનિ ભગવાનાર્યશ્યામ ઉપદિષ્ટવાન્ । તે ચ પ્રાવચનિકસૂરયઃ સ્વમતેન સૂત્રં પઠન્તૌ ગૌતમ-પ્રશ્નભગવન્નિર્વચનરૂપતયા પઠન્તિ । તતસ્તદવસ્થાન્યેવ સૂત્રાણિ લિલતાગોતમા ! હ્યુત્કમ્ । અન્યથા ભગવતિ ગૌતમાય નિર્દેષ્ટરિ ન સંશયકથનરુપપદ્યતે, ભગવતઃ સકલસંશયાતીત-ત્વાત્ ।-પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પૃષ્ઠ ૩૮૫.

પદ્મપદ્મકાગમમાં આ બાબતમાં એક જ મત આપવામાં આવ્યો છે; ત્યાં મતભેદોની ચર્ચા નથી.

સમ્યક્ત્વદ્વાર (૧૩૪૩-૪૫)માં ટીકાકારે સમ્યગ્દષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદ ષ્ટિની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે : જિનભગવાન પ્રણીત જીવાદિ સમગ્ર તત્ત્વો વિષે

અવિપર્યસ્ત દષ્ટિ જેને હોય તે સમ્યગ્દષ્ટિ; ભગવાન પ્રણીત તત્ત્વોની આખતમાં જેને જરા પણ વિપ્રતિપત્તિ હોય તે મિથ્યાદષ્ટિ; અને જેને તે આખતમાં સમ્ય-કૃત્રિકા પણ ન હોય અને તે આખતમાં વિપ્રતિપત્તિ પણ ન હોય તે સમ્યગ્મિ-થ્યાદષ્ટિ છે. શતકચૂલ્હિને આધારે ચોખ્ખા આદિથી અગ્નણ્યા માણસને જેમ તે પ્રત્યે રુચિ કે અરુચિ એ એમાંથી એકેય નથી તેમ આ સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિને જિન-પ્રણીત પદાર્થોની આખતમાં રુચિ પણ નથી તેમ જ અરુચિ પણ નથી. પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૮૮.

ટીકાકારે અવધિદર્શના (૧૩૫૬)ના કાળના પ્રસંગે વિભંગજ્ઞાનીને અવધિ-દર્શન હોવા ન હોવા વિષેના સૂત્રકાર અને કાર્મગ્રનિથકના મતભેદની ચર્ચા આચાર્ય જિનભદ્રને અનુસરી કરી છે (પ્રજ્ઞા૦ ટી૦, પ૦ ૩૯૧).

ઉપયોગદ્વાર (૧૩૬૨-૬૩) પ્રસંગે સૂત્રકારે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્ત-સુદ્ધત જણાવ્યો છે તે આખતમાં ટીકાકારે સ્પષ્ટીકરણ કયું છે કે આ કાળ સંસારી જીવની અપેક્ષાનો છે, પરંતુ કેવળીને એક સમયનો ઉપયોગ હોય છે તે અહીં વિવક્ષિત નથી (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૯૨). ખરી વાત એવી છે કે કેવળીને જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ ક્રમે હોય છે કે યુગપદ્ એ ચર્ચા ન્યારથી શરૂ થઈ ત્યાર પહેલાંની આ સૂત્રની રચના છે. એટલે તેમાં પછીથી એ આખતમાં જે સ્પષ્ટી-કરણ થયું તે આ સૂત્રમાં વિવક્ષિત હોવાનો સંભવ જ નથી.

આવી અનેક વિવક્ષાઓ આચાર્ય મલયગિરિએ પોતાની ટીકામાં સ્પષ્ટ કરી છે, તે માટે જિજ્ઞાસુએ ટીકામાં જોઈ લેવું. અહીં તો માત્ર કેટલાક નમૂના આપ્યા છે, તે એ સૂચવવા કે વિચારણા જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ વિચારમાં વ્યવસ્થા આવતી જાય છે.

卐

૧૯મું 'સમ્યક્ત્વ' પદ : સમ્યક્ત્વ વિષે

આમાં જીવ સામાન્ય, સિદ્ધ અને ૨૪ દંડકમાં જીવોમાં સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યા-દષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિની વિચારણા છે (૧૩૯૯-૧૪૦૫) તે આ પ્રમાણે—

જીવ	સમ્યગ્	મિથ્યા	સમ્યગ્મિથ્યા
૧. નરકના જીવો	”	”	”
૨-૧૧. ભવનપતિ	”	”	”

૧૨. પૃથ્વીકાય	x	”	x
૧૩. અધ્કાય	x	”	x
૧૪. તેજઃકાય	x	”	x
૧૫. વાયુકાય	x	”	x
૧૬. વનસ્પતિકાય	x	”	x
૧૭. દ્વીન્દ્રિય	”	”	x
૧૮. ત્રીન્દ્રિય	”	”	x
૧૯. ચતુરિન્દ્રિય	”	”	x
૨૦. પચ્ચેન્દ્રિયતિર્થાચ	”	”	”
૨૧. મનુષ્ય	”	”	”
૨૨. વાણવ્યંતર	”	”	”
૨૩. જ્યોતિષક	”	”	”
૨૪. વૈમાનિક	”	”	”
સિદ્ધ	”	x	x

આના ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ માત્ર પચ્ચેન્દ્રિય જ હોય છે, અને એકેન્દ્રિય મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે. દ્વિ-ઇન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિય સુધીમાં સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ હોતા નથી. પદ્મખંડાગમમાં સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પચ્ચેન્દ્રિય એવા બેટો પાડીને અસંજ્ઞી પચ્ચેન્દ્રિયને માત્ર મિથ્યાદષ્ટિ જ કહ્યા છે.—પદ્મખંડાગમ, પુસ્તક ૧, પૃ૦ ૨૫૮, ૨૬૧, આ વિચારણા કેવી રીતે આગળ વધી તે સૂચવે છે.

પદ્મખંડાગમમાં જીવો સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન કરે તો કયા કારણે તેની ચર્યા પણ છે.—પુસ્તક ૬, પૃ૦ ૪૧૮-૪૩૭. પછી મૃત્યુ વખતે તે બાબતમાં પરિસ્થિતિ કેવી હોય તેનું વર્ણન છે. —પૃ૦ ૪૩૭.

વીશમું ‘અન્તક્રિયા’પદ

ભવનો અન્ત કરનાર ક્રિયા તે અન્તક્રિયા. એ ક્રિયાથી એ પરિણામ આવે; નવો ભવ અથવા મોક્ષ. એટલે અન્તક્રિયા શબ્દ અહીં મોક્ષ અને મરણ એ બંને અર્થમાં વપરાયો છે. એ અન્તક્રિયાનો વિચાર ચોવીશે દંડકના જીવોમાં દશ દ્વારો વડે કરવામાં આવ્યો :—

૧. નારકાદિ જીવો અન્તક્રિયા (મોક્ષ) કરે છે ?

૨. નારકાદિ જીવો અનન્તર ભવમાં કે વ્યવધાનથી અન્તક્રિયા (મોક્ષ) કરે છે ?
૩. નારકાદિ જીવો અનન્તર ભવમાં અન્તક્રિયા (મોક્ષ) કરે તો એકસમયમાં કેટલા કરે ?
૪. નારકાદિ જીવો ઉદ્દવૃત્ત થઈ (મરીને) કઈ યોનિમાં જાય ?
૫. નારકાદિ જીવો મરીને તીર્થંકર થઈ શકે ?
૬. " " " ચક્રવર્તી થઈ શકે ?
૭. " " " બળદેવ થઈ શકે ?
૮. " " " વાસુદેવ થઈ શકે ?
૯. " " " માંડલિક " ?
૧૦. " " " રત્ન " ?

આ દારોને આધારે કહી શકાય કે અન્તક્રિયા શબ્દ એ અર્થમાં વપરાયો છે. પ્રથમ ત્રણ દારોમાં અન્તક્રિયા એટલે મોક્ષની ચર્ચા છે, અને પછીનાં દારોનો સંબંધ પણ અન્તક્રિયા સાથે છે, પણ ત્યાં તેનો અર્થ મરણુ લઈએ તો ઘટે. ઉપરાંત, આ દારોમાં અન્તક્રિયાનો અર્થ મોક્ષ પણ ઘટે, કારણ કે તે દારોમાં તે તે યોનિમાં ઉદ્ધર્તાના આદિ કરનારને મોક્ષ સંભવે કે નહિ એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત કર્યો છે.

પ્રથમ દારોનો સાર એ છે કે માત્ર મનુષ્યો જ મોક્ષ પામી શકે છે, અને તે પણ બધા જ નહિ—(૧૪૦૮ [૩]). જીવના નારકાદિ અનેક પર્યાયો થાય છે એટલે નારક આદિ પર્યાયમાં રહેલો જીવ મનુષ્યભવમાં જઈ મુક્ત થઈ શકતો હોઈ નારકાદિ વિષે પણ એમ તો કહી શકાય કે કોઈ નારકાદિ મુક્ત થાય છે અને કોઈ નથી થતા (૧૪૦૭ [૨]).

મીઞ દારમાં એ વિચારણા છે કે નારકાદિ જીવો અનન્તરાગત કે પરંપરાગત થઈને અન્તક્રિયા કરે છે? એટલે કે નારકાદિ ભવમાંથી મરીને વ્યવધાન વિના જ મનુષ્યભવમાં આવીને મોક્ષ પામે છે કે નારકાદિ પછીના એક કે અનેક ભવો કરી પછી મનુષ્યભવમાં મુક્તિ પામે છે? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ ચાર નરકમાંથી આવનારમાં અને પ્રકાર સંભવે છે. પરંતુ પછીના ત્રણ નરકોમાંથી આવનાર માત્ર પરંપરાગત હોય તો (એક કરતાં વધુ ભવ કરે તો) જ અન્તક્રિયા કરે અર્થાત્ મોક્ષ પામે.

બધા જ ભવનપતિ, પૃથ્વી, અપ્કાય અને વનસ્પતિમાંથી આવનારમાં અને પ્રકાર સંભવે છે. તેજ, વાયુ, દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિદ્રિય માંથી આવનારમાં,

જે માત્ર પરંપરાગત હોય તેમાં અને શેષ જીવોમાં બંને પ્રકાર સંભવે છે (૧૪૧૦-૧૩).

આચાર્ય મલયગિરિએ સ્પષ્ટીકરણ કયું છે કે, તેજ અને વાયુ મરીને મનુષ્ય થતા જ નથી માટે અને દ્વિ-ઈન્દ્રિયાદિનો એવો સ્વભાવ છે માટે અનન્તરાગતની અન્તક્રિયા તેમને નથી (૫૦ ૩૯૭) હોતી.

અનન્તરાગત વિશે તીજ દ્વારમાં પ્રશ્ન છે કે એક સમયમાં તેઓ કેટલી સંખ્યામાં અન્તક્રિયા કરે? (૧૪૧૪-૧૬).

અનન્તરાગત ^૧	જઘન્ય સંખ્યા	ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા
નારક	૧, ૨, ૩	૧૦
„ ૧-૩	„ „ „	૧૦
„ ૪	„ „ „	૪
ભવનપતિ દેવો	„ „ „	૧૦
„ દેવીઓ	„ „ „	૫
પૃથ્વી, અપ	„ „ „	૪
વનસ્પતિ	„ „ „	૬
પાંચેન્દ્રિય તિર્થંચ	„ „ „	૧૦
„ „ સ્ત્રી	„ „ „	૧૦
મનુષ્ય	„ „ „	૧૦
„ સ્ત્રી	„ „ „	૨૦
વાણવ્યંતર	„ „ „	૧૦
„ વ્યંતરી	„ „ „	૫
જ્યોતિષ્ક દેવ	„ „ „	૧૦
„ દેવી	„ „ „	૨૦
વૈમાનિક દેવ	„ „ „	૧૦૮
„ દેવી	„ „ „	૨૦

એથા ઉદ્ધત્દ્વારમાં જીવ મરીને ક્યાં જઈ શકે તેનો વિચાર છે. પ્રજાપનામાં આ પ્રકરણમાં ઉદ્ધત શબ્દ બધી ગતિમાં થતા મરણને માટે પ્રયુક્ત છે. પરંતુ પદ્મપંગ્કાગમમાં તેને સ્થાને ઉદ્ધત, કાલગત અને રચુત એવા ત્રણ શબ્દોનો પ્રયોગ છે, નરક, ભવનવાસી, વાનવ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક ગતિમાંથી મરીને જનાર

૧. સૂત્ર ૧૪૧૦-૧૬માં જે અનન્તરાગત અન્તક્રિયા કરે છે, તેમને વિષે જ આ વિચારણા છે.

માટે 'ઉદ્વૃત'નો, તિર્થંચ અને મનુષ્યગતિમાંથી મરીને જનાર માટે 'કાલગત' શબ્દનો અને વૈમાનિકમાંથી અન્યજા જનાર માટે 'ચ્યુત' શબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે.^૨

મરીને તે તે સ્થાને ગયા પછી તે જીવ ક્રમે કરી^૩ ધર્મનું શ્રવણ, ઓધ, શ્રદ્ધા, મતિ-શ્રુતજ્ઞાન, વ્રતગ્રહણ, અવધિજ્ઞાન, અણુગારત્વ, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધિ આ બધામાંથી શું શું પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ષટ્પંડાગમમાં ઉક્ત બાબતો ઉપરાંત અન્ય બાબતોનો-જેવી કે તીર્થંકરપદ, ચક્રવર્તીપદ આદિનો—પણ સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે.^૪ પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં તીર્થંકર આદિ પદોની વિચારણા જુદાં દ્વારો વડે કરવામાં આવી છે, પતે પ્રજ્ઞાપનાની વિચારણાનું મુળ જૂનું હોય એમ સૂચવી જાય છે, અને ષટ્પંડાગમમાં તે વધારે વ્યવસ્થિત છે. વળી, એક બાબત નોંધવા જેવી એ છે કે પ્રજ્ઞાપનાના પ્રસ્તુત દ્વારમાં માંડલિક (દ્વાર ૯ મુ) અને રત્ન (દશમું દ્વાર) એ પદો અધિક છે, જેનો અભાવ ષટ્પંડાગમના પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં છે. ષટ્પંડાગમમાં જે પદોની પ્રાપ્તિ ગણાવી છે તેની ગણતરીના ક્રમ આ પ્રમાણે છે : આભિનિષેધિક, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, સમ્યગૂમિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંયમાસંયમ, સંયમ, બલદેવત્વ, વાસુદેવત્વ, ચક્રવર્તિત્વ, તીર્થંકરત્વ, નિર્વાણુ (પુસ્તક ૭, પૃ ૪૯૪) આ સૂચિત કરે છે કે આ ક્રમ પ્રાપ્તિનો નથી, પણ જ્ઞાન-દર્શનચારિત્ર અને અન્ય વિશિષ્ટ પદો-એ ક્રમે પરિગણના છે.

જીવ

મરી કયાં જઈ શકે

મરીને નવા જન્મમાં

ધર્મશ્રવણાદિનો સંલવ

નારક

{ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્થંચ
મનુષ્ય

{ દેશસંયમી અને અવધિજ્ઞાન
મોક્ષ

૨. ષટ્પંડાગમ, પુ ૬, પૃ ૪૭૭ માંનો વિશેષાર્થ.
૩. તુલના માટે ઉત્તરા ૦ અ ૨૯ મુ જેવું તેમાં સંવેગથી માંડી ૭૩ પદો છે. તથા જુઓ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ, પૃ ૩-૮.
૪. પુસ્તક ૬, પૃ ૪૮૪-૫૦૨.
૫. જુઓ પ્રસ્તુત વીશમા પદના પાંચમાંથી દશમા સુધીનાં દ્વારો.
એથા ઉદ્વૃત્તદ્વારનો સાર આ પ્રમાણે છે (૧૪૧૭-૪૩) :
૬. મૂળમાં "સીલં વા વયં વા ગુણં વા વેરમણં વા પચ્ચક્ષણં વા પોસહોવવાસં વા" (૧૪૨૦ [૬]) માં એવો પાઠ છે. ૧૪૨૦ [૮] અણુગારની વાત છે તેથી આ દેશસંયમી ગણવા જોઈએ. શીલાસ્મિતી વ્યાખ્યા માટે જુઓ ટીકા (પત્ર ૩૯૯).

ભવનપતિ	{ પૃથ્વી, અપ, વનસ્પતિ પંચેદ્રિયતિર્થંચ મનુષ્ય	X નારક જેમ નારક જેમ
પૃથ્વી, અપ, વનસ્પતિ	{ પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ } દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિય પંચેદ્રિયતિર્થંચ મનુષ્ય	X નારક જેમ નારક જેમ
તેજ, વાયુ	{ પૃથ્વી યાવત્ ચતુરિન્દ્રિય પંચેન્દ્રિયતિર્થંચ	X ધર્મશ્રવણુ
દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય	{ પૃથ્વી યાવત્ પંચેન્દ્રિયતિર્થંચ મનુષ્ય	પૃથ્વી જેમ મન:પર્થય
પંચેદ્રિયતિર્થંચ	{ નારક	સમ્યક્ત્વ અવધિજ્ઞાન
	{ ભવનપતિ એક યાવત્ ચતુરિન્દ્રિય પંચેદ્રિયતિર્થંચ મનુષ્ય વાણવ્યંતર જ્યોતિષક વૈમાનિક	પૃથ્વીની જેમ નારક જેમ "
મનુષ્ય	ઉપર પ્રમાણે	"
વાણવ્યંતર જ્યોતિષક	વૈમાનિક ભવનપતિ જેમ	નારક જેમ

પાંચમા તીર્થંકરદ્વારમાં નારકાદિ મરીને અનન્તર (મનુષ્યભવમાં) તીર્થંકરપદ પામી શકે કે નહિ તેની વિચારણા છે. સાથે જ તીર્થંકરપદ ન પામી શકે તો વિકાસક્રમમાં થું પામી શકે તેનો પણ નિર્દેશ જેવા મળે છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે (૧૪૪૪-૧૪૫૮) :

મનુષ્યનો અનન્તર પૂર્વભવ	મનુષ્યમાં શેનો સંભવ ?
રત્નપ્રભા યાવત્ વાલુકાપ્રભા	તીર્થંકરપદ
પંકપ્રભા	મોક્ષ
ધૂમપ્રભા	વિરતિ
તમા	વિરતાવિરતિ
સાતમી નરક	સમ્યક્ત્વ
ભવનપતિ	મોક્ષ

જ. પ્રસ્તુત ૨૦મા પ્રજ્ઞાપનાપદની તીર્થંકર આદિ સંપદા વિષંના કોષ્ટક માટે જુઓ, યંત્રપૂર્વક કર્માદિવિચાર, પૃ. ૧૧૮

પૃથ્વી, અપ	મોક્ષ
તેજ-વાયુ	ધર્મશ્રવણ
વનસ્પતિ	મોક્ષ
દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિય	મનઃપર્યાય
પંચેન્દ્રિયતિયે'ચ	} મોક્ષ
મનુષ્ય	
વાણવ્યંતર	
જ્યોતિષક	
વૈમાનિક	તીર્થ'કરપદ

આ ઉપરથી જણાય છે કે માત્ર નારકી અને વૈમાનિકમાંથી મરી મનુષ્ય થનાર જ તીર્થ'કર પદ પામી શકે છે.

ચક્રવર્તી'પદને યોગ્ય પ્રથમ નરક અને દેવોમાંથી અનન્તર મનુષ્યલવમાં જન્મ લેનાર છે, અન્ય નહિ (૧૪૫૯-૬૩). તે જ પ્રમાણે બલદેવપદ વિષે છે. પરંતુ એમાં વિશેષતા એ કે શકરાપ્રભામાંથી પણ જન્મ લેનાર આ પદની યોગ્યતા ધરાવે છે (૧૪૬૪). વાસુદેવપદ વિષે પણ બળદેવ જેમ જ છે, પરંતુ એમાં વિશેષતા એ કે વૈમાનિકોમાંના અનુત્તરોપપાતિકમાં જન્મ લેનાર વાસુદેવપદ પામતા નથી (૧૪૬૫). માંડલિકપદ માત્ર સાતમી નરક, તેજ અને વાયુમાંથી જન્મ લેનાર પામતા નથી (૧૪૬૬).

દશમા રત્નદારમાંની હકીકતનો સાર આ પ્રમાણે છે (૧૪૬૭-૬૯)—

સેનાપતિ, ગાથાપતિ, વર્ધકિ, પુરોહિત અને સ્ત્રીરત્નપદ માટે સાતમી, નરક, તેજ, વાયુ અને અનુત્તરમાંથી આવનાર અયોગ્ય છે. અશ્વ અને હસ્તિરત્નપદ માટે નરકથી માંડી સહસ્ત્રાર દેવલોક સુધીના યોગ્ય છે. અને ચક્ર, છગ્ર, ચર્મ, દંડ, અસિ, મણિ, કાકિણી—આ બધાં રત્નો માટે અસુરકુમારથી માંડીને ઈશાન દેવલોકમાંથી આવનાર યોગ્ય છે.

રત્નદારને અતિ અન્ય બાબતો વિશે ચર્ચા છે, જેનો રત્ન સાથે શુ' સંબંધ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરતા નથી. આમાં નીચેની વ્યક્તિઓ દેવલોકમાં કયાં જાય તેની ચર્ચા છે (૧૪૭૦) :

૧. અસંયત લબ્યદ્રવ્યદેવલવનવાસીથી માંડી ગ્રેવેયક.

૮. આ શબ્દનો શુ' અર્થ કરવો તેમાં વિવાદ છે. કોઈને મતે એનો અર્થ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. પરંતુ આચાર્ય મલ્લયગિરિ એ અર્થને માન્ય કરતાં નથી અને તેનો અર્થ મિથ્યાદષ્ટિ છતાં શ્રમણ વેશમાં રહી શ્રમણોની ચર્ચાનું પાલન કરનાર લબ્ય કે અલબ્ય જીવો આવો આપે છે.—પ્રજ્ઞા ૦ ટી૦, પત્ર ૪૦૪.

૨. સંયમનો અવિરાધક	સૌધર્મથી માંડી સર્વાર્થસિદ્ધિ.
૩. સંયમનો વિરાધક	ભવનવાસીથી માંડી સૌધર્મ સુધી.
૪. સંયમાસંયમ (દેશવિરતિ)નો અવિરાધક	સૌધર્મથી અચ્યુત.
૫. સંયમાસંયમનો વિરાધક	ભવનવાસીથી જ્યોતિષક.
૬. અસંજી (અકામનિર્જરાવાળો)	ભવનસાથીની વાણુધ્યંતર.
૭. તાપસ	ભવનવાસીથી જ્યોતિષક.
૮. કાન્દર્પિક ^{૧૦}	ભવનવાસીથી સૌધર્મ.
૯. ચરક-પરિવાજક ^{૧૧}	ભવનવાસીથી બ્રહ્મલોક
૧૦. કિલ્લિબિષિક ^{૧૨}	સૌધર્મથી લાંતક
૧૧. તિયે ^{૧૩} (દેશવિરત)	ભવનવાસીથી સહસ્રારકલ્પ.

૯. જ્યોત્સના માત્ર પાંદડાં વગેરે ઉપર જીવે છે, તેવા તપસ્વી, તાપસ્ય કે જ્યોત્સના જૈનસંમત રીતે તપસ્યા નથી કરતા. ભારતમાં તપાસોની પરંપરા બહુ જૂની છે. જૈન પરિભાષામાં તેજોની સંજ્ઞા બાલતપસ્વી છે; જ્યારે જૈન-સંમત તપસ્યા કરનાર પાંદડાંતપસ્વી કહેવાય. સર્વપ્રથમ તાપસનો ઉલ્લેખ બૃહદ્દારણ્યકમાં ૪.૩.૨૨ માં છે. જુઓ, વૈદિક ઇન્ડોલોજી.
૧૦. સંયમ છતાં જો હાસ્યજનક વચન કે એટલા દ્વારા અન્યને હસાવે તે કાન્દર્પિક, એવું લક્ષણ બૃહદ્દારણ્યકમાં ગા. ૧૨૯૪-૧૩૦૧માં છે, જેનું અવતરણ આચાર્ય મલયગિરિએ પ્રજ્ઞા. ૮૦ પા. ૪૦૫માં કર્યું છે.
૧૧. ટીકાકારે ચરક એવા પરિવાજક અથવા ચરક અને પરિવાજક એવો અર્થ કર્યો છે. પ્રથમમાં ગિદહડી અર્થ છે, અને ખીજમાં ચરક એટલે કચ્છોટક કચ્છોટો મારીને રહેનાર, અને પરિવાજક એટલે સાંખ્ય પરિવાજકો એવો અર્થ કર્યો છે.
૧૨. જ્ઞાન, કેવળી, ધર્માચાર્ય અને સર્વ સાધુનો નિંદક અને માયી તે કિલ્લિબિષિક કહેવાય છે. તેનું લક્ષણ બૃહદ્દારણ્યકમાં (ગા. ૧૩૦૨-૧૩૦૭) છે, જેનું અવતરણ પ્રજ્ઞા. ૮૧માં આચાર્ય મલયગિરિ કરે છે. જ્ઞાનની નિંદાપ્રસંગે બૃહદ્દારણ્યકની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે સૂર્યપ્રગટિ આદિ જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને યોનિપ્રાભુત જેવા ગ્રંથોની મોક્ષાર્થોને શું જરૂર છે ? આમ કહેનાર જ્ઞાનાવજ્યુવાદી છે (ગા. ૧૩૦૩ની ટીકા).

૧૨. આજીવક ^{૧૩}	”	અન્યુત.
૧૩. આલિયોગિક ^{૧૪}	”	”
૧૪. સ્વલિંગ પણ દર્શનવ્યાપન (નિહવ)	”	ઐવેયક

પ્રસ્તુત ચર્યાને આધારે જે કેટલાંક મંતવ્યો ફલિત થાય છે તે આ છે :
અંદરની યોગ્યતા વિના પણ આભાસરણ શુદ્ધ હોય તો જીવ ઐવેયક સુધી દેવલોકમાં
જાય છે. તેથી છેવટે જૈન લિંગ ધારણ કરવાનું પણ મહત્ત્વ છે તે આપત નં.
૧ અને ૧૪ થી ફલિત થાય છે. આંતરિક યોગ્યતાપૂર્વક સમયનું યથાર્થ પાલન
કરે તો સર્વાર્થસિદ્ધિ, જે વૈમાનિક દેવોમાં સર્વોચ્ચ પદ છે, તે પામે.

આ પદને અતે વળી ખીજી પણ ચર્યા કરવામાં આવી છે (૧૪૭૧-૭૩);
તે છે અસંજીના આયુની. આમાં અસંજી અવસ્થામાં નારક અને દેવાયુનો જે
બંધ થાય છે તેની તથા તે બાંધનારના અલ્પબહુત્વની ચર્યા છે.

૨૧મું 'અવગાહનાસંસ્થાન' પદ : શરીરનું સંસ્થાન અને અવગાહના

આ પદમાં જીવોનાં શરીર વિષે નીચેની આપતો વિચારાઈ છે :

૧. શરીરના ભેદો.
૨. સંસ્થાન-આકૃતિ.
૩. પ્રમાણ-શરીરનું માપ.
૪. શરીરનિર્માણ માટે પુહ્ગલોનું ચયન.
૫. જીવમાં એકસાથે ક્યાં ક્યાં શરીરો હોય ?
૬. શરીરોનાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશોનું અલ્પબહુત્વ.
૭. અવગાહનાનું અલ્પબહુત્વ.

૧૩. ગોશાલકના અનુયાયી.

૧૪. વિદ્યામંત્રદિ વડે વશીકરણાદિ કરનાર. તેનું વિવરણ બૃહત્કલ્પભાષ્ય (ગાં
૧૩૦૮-૧૩૧૪)માં છે. તેનું જ અવતરણ પ્રજાં ટીં માં આચાર્ય મલય-
ગિરિએ કયું છે. આણું કૃત્ય જે પોતાના ગૌરવ માટે કરે તો દોષાવહ
છે, અન્યથા નહિ—બૃહત્કલ્પભાષ્ય, ગાં ૧૩૧૪.

૧. આ પૂર્વે પદ ૧૨મું શરીરપદ આવી ગયું છે તથા ૧૬મું પ્રયોગ પદ
પણ શરીરના પ્રયોગની ચર્યા કરે છે.

આમાંના નં ૧, ૨ અને ૩ ની વિચારણા શરીરના તે તે ભેદોના વર્ણન પ્રસંગે જ કરવામાં આવી છે. અને એ વિચારણા પૂરી થયે ક્રમશઃ નં. ૪ થી ૭ દ્વારો લેવામાં આવ્યાં છે. એ શરીર વિષેની વિચારણાની એ ક્રમિક ભૂમિકા સૂચવે છે.

ગતિ આદિ અનેક દ્વારો વડે જીવની વિચારણા પૂર્વકાળમાં થતી (પ્રજ્ઞાપના, પદ ૩ અને ૧૮); અને જીવના ગતિ આદિ પરિણામોનો વિચાર થતો (પ્રજ્ઞાપના, પદ ૧૩); પરંતુ તે ગતિ આદિ દ્વારોમાં શરીરદ્વાર નથી. ષટ્કાંડગમમાં પણ સર્વપ્રથમ શરીરવિચારણા પ્રકૃતિસમુત્કીર્તન નામની ચૂલિકામાં આવે છે. જુઓ પુ ૬, પૃ ૫૦. નામકર્મની પ્રકૃતિમાં ગતિ અને જાતિ પછી શરીર સંબંધી અનેક પ્રકૃતિને સ્થાન મળ્યું છે.

પ્રથમ 'વિધિ' દ્વારમાં શરીરના પાંચ ભેદ—ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજસ, કાર્મણ (૧૪૭૪)—પછી ક્રમશઃ ઔદારિક આદિ શરીરના ભેદો વગેરેની ચર્ચા છે, તેમાં ઔદારિક શરીરના ભેદોની ગણનામાં એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિયમાં મનુષ્ય સુધીના જેટલા જીવભેદ-પ્રભેદો^૨ તેટલા જ ભેદ ઔદારિક શરીરના ગણાવ્યા છે (૧૪૭૬-૮૭). ઔદારિક શરીરનું સંસ્થાન—આકૃતિ પણ એટલા જ જીવભેદોની વિચારાઈ છે, તેમાં પૃથ્વીનો મસુરની દાળ જેવો, અપ્કાયનો સ્તિશ્ચુકબિન્દુ (સ્થિર જલબિન્દુ) જેવો, તેજસકાયનો સૂચીકલાપ (સોયોના સમૂહ) જેવો, વાયુકાયનો પતાકા જેવો, વનસ્પતિનો નાના પ્રકારનો આકાર છે. દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય જીવોનું હુંડસંસ્થાન, અને સંમૂર્ચિર્મ સિવાયના બાકીના ઔદારિક શરીરવાળા પંચેન્દ્રિયોને જ્યે પ્રકારનાં સંસ્થાનો હોય છે. સમૂર્ચિર્મને હુંડસંસ્થાન છે (૧૪૮૮-૧૫૦૧). જ સંસ્થાનો આ છે—૪

૧. સમચતુરસ,	૨. ન્યગ્રોધપરિમંડલ,	૩. સાદિપ,
૪. વામન,	૫. કુળ્લ.	૬. હુંડ.

૨. એ ભેદો માટે પ્રજ્ઞાપના પદ પ્રથમ જોવું.

૩. “સ્તિશ્ચુકાકારો યો બિન્દુર્ન પુનરિત્સજ્જો વાતાદિના વિક્ષિપ્તઃ” ટીકા, પૃ ૪૧૧.

૪. અહીં મૂળમાં જ ગણાવ્યા નથી, ‘જીવ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે, એટલે પ્રથમ અને અંતિમનાં નામ છે, —૧૪૯૭[૧] પણ સં ૧૬૯૪[૮] (પદ ૨૩) માં જ્યે સંસ્થાનનાં નામ આપેલાં છે.

૫. પાઠાન્તર—સાચી.

ઔદારિકાદિ શરીરના પ્રમાણનો અર્થાત્ જિંચાઈનો વિચાર પણ એકેન્દ્રિ-
ચાદિ જીવોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યો છે (૧૫૦૨-૧૩).

ઔદારિકની જેમ જ વૈક્રિય શરીર વિષે પણ ઉક્ત બાબતોનો વિચાર છે, તેમાં બાદર પર્યાપ્ત વાયુ અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં સંખ્યાતવર્ષાયુવાળા પર્યાપ્ત ગર્ભજને તે શરીર હોય છે અને પર્યાપ્ત મનુષ્યમાં પણ તે જ નિયમ છે, પણ કર્મભૂમિના મનુષ્યને જ છે. અને બધા જ દેવોમાં વૈક્રિય શરીર હોય છે. (૧૫૧૪-૨૦), તે જલાતીને વૈક્રિયની આકૃતિ-સંસ્થાન (૧૫૨૧-૨૬) નું વર્ણન કર્યું છે. તે પ્રસંગે ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય શરીર-એ બન્નેને લક્ષમાં લીધાં છે. જન્મ સાથે મળે છે તે ભવધારણીય અને અન્ય આકૃતિનું નિર્માણ કરવું તે ઉત્તરવૈક્રિય છે, એ જ પ્રમાણે પ્રમાણ-જિંચાઈ અથવા અવગાહનાની વિચારણા પ્રસંગે પણ એ બન્ને પ્રકારનાં શરીરો લક્ષમાં લીધાં છે (૧૫૨૭-૩૨).

આહારક શરીર એક જ પ્રકારનું છે અને તે કર્મભૂમિના ઋદ્ધિવાળા સંયમી પણ પ્રમત્ત મનુષ્યને જ હોય છે (૧૫૩૩). તે સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન-વાળું (૧૫૩૪) અને જવન્ય દેશથી ન્યૂન રત્ની-હાય અને ઉત્કૃષ્ટથી સંપૂર્ણ રત્ની પ્રમાણ છે (૧૫૩૫).

તૈજસ શરીર એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના સકલ જીવોને હોય છે, તેથી તેના જીવભેદો જેટલા જ ભેદ થાય (૧૫૩૬-૩૯). તૈજસ શરીરનું સંસ્થાન વર્ણવીને (૧૫૪૦-૪૮) તેના પ્રમાણની ચર્ચા (૧૫૪૫-૫૧) કરવામાં આવી છે. અને તૈજસની જેમ જ કાર્મણ વિષે પણ સમજ લેવાની ભલામણ કરી છે (૧૫૫૨). તૈજસ-કાર્મણની અવગાહનામાં ખાસ કરી મારણાન્તિક સમુદ્ધાતને લક્ષમાં લઈને વિચાર છે. કારણ કે તે સિવાયના પ્રસંગે તો તેની અવગાહના જીવના ઔદારિક કે વૈક્રિય શરીરથી અવગાહનાની સમાન જ હોય છે. મરણ વખતે જે જીવને મરીને જ્યાં જવાનું હોય છે, ત્યાં સુધીની અવગાહના કહેવામાં આવી છે. શરીરના નિર્માણ માટે પુદ્ગલોનું ચયન સામાન્ય રીતે જ્યે દિશાએથી થાય છે. તે જ પ્રમાણે ઉપચય (વધારે પ્રમાણમાં ગ્રહણ) જ્યે દિશાએથી થાય છે અને અપચય (પુદ્ગલોનો શરીરમાંથી હ્રાસ) પણ જ્યે દિશામાં થાય છે (૧૫૫૩-૫૮).

૬. કાર્મરૂઢિકોને મતે અપ્રમત્તને પણ હોય છે—પ્રજ્ઞાં ટીં ૪૬૪.

એકસાથે એક જીવમાં ઔદારિકાદિ કેટલાં શરીર સંભવે તેનો વિચાર સંયોગદ્વાર (૧૫૫૯-૧૫૬૪) માં કરવામાં આવ્યો છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે—

૧. ઔદારિક સાથે સંભવે^૭ વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.
૨. વૈક્રિય સાથે ,, ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ.
૩. આહારક સાથે ,, ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ.
૪. તૈજસ સાથે ,, ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, કાર્મણ.
૫. કાર્મણ સાથે ,, ઔદારિક, આહારક, તૈજસ.
તૈજસ-કાર્મણ સાથે જ હોય છે.

શરીરના દ્રવ્ય-પ્રદેશોનું અલ્પબહુત્વ અને શરીરની અવગાહનાનું અલ્પબહુત્વ અંતિમ બે દ્વારમાં વિચારાયું છે (૧૫૬૫-૬૬). તેમાંની અવગાહનાના અલ્પબહુત્વની ચર્ચા ષટ્પાંગગમ, પુ૦ ૧૧, સુ૦ ૩૩, પ૦ ૫૬ માં અવગાહનાના મહાદંડકમાં છે. તથા શરીરના પ્રદેશોનું અલ્પબહુત્વ તથા તેના ઉપચયનું અલ્પબહુત્વ પણ તેમાં ચર્ચિત છે. જુઓ, પુ૦ ૧૪, પ૦ ૪૨૯.

જૈનસંમત કાર્મણ સાથે અન્ય દર્શનોમાં જે સૂક્ષ્મ શરીર માનવામાં આવ્યું છે, તેની તુલના માટે જુઓ ગણુધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પ૦ ૧૨૧.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : આહારક, વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ-કાર્મણ.

પ્રદેશની અપેક્ષાએ તે આ પ્રમાણે છે : આહારક, વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ.

દ્રવ્ય અને પ્રદેશ બન્નેને સાથે રાખીને તે ક્રમ આ પ્રમાણે છે : આહારક દ્રવ્યો, વૈક્રિય દ્રવ્યો, ઔદારિક દ્રવ્યો, આહારક પ્રદેશો, વૈક્રિય પ્રદેશો, ઔદારિક પ્રદેશો, તૈજસ-કાર્મણ દ્રવ્યો, તૈજસ પ્રદેશો, કાર્મણ પ્રદેશો (૧૫૬૫).

અવગાહનાનું અલ્પબહુત્વ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ વિચારાયું છે તે ક્રમે આ પ્રમાણે છે : જઘન્યમાં—ઔદારિક, તૈજસ-કાર્મણ, વૈક્રિય, આહારક. ઉત્કૃષ્ટમાં—આહારક, ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ-કાર્મણ. જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટમાં—ઔદારિક (જ), તૈજસ-કાર્મણ (જ), વૈક્રિય (જ); આહારક (જ), આહારક (ઉ), ઔદારિક (ઉ), તૈજસ-કાર્મણ (ઉ) (૧૫૬૬).

૭. હોય જ એમ ન સમજવું.

૨૨ મું 'ક્રિયા' પદ : ક્રિયાવિચારણા

કર્મ એટલે વાસના કે સંસ્કાર. જેને કારણે પુનર્જન્મ થાય છે, તેની વિચારણા ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી થતી રહી છે. આત્માના જન્મ-જન્મ-માનતરની કલ્પના કે સંસારચક્રની કલ્પના સાથે કર્મની વિચારણા અનિવાર્ય હતી. પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં કવચિત જ આ વિચારણા જોવા મળે છે. પરંતુ જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં, ખાસ કરી જૈન આગમોમાં, આ કર્મની વિચારણા વિસ્તારથી જોવા મળે છે.^૨ તેની પણ એ ભૂમિકા તો સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાથમિક ભૂમિકામાં કર્મ માટે ક્રિયા શબ્દનો પ્રયોગ થતો હશે એમ લાગે છે, કારણ કે સુકૃત-દુષ્કૃત, પુણ્ય-પાપ, કુશલ-અકુશલ કર્મ અને તેને માનનાર માટે જૂના શબ્દો છે કિરિયા અને કિરિયાવાઈ, જે સમાન રૂપે જૈન આગમ^૩ અને પાલિ પિટકમાં^૪ વપરાયા છે. આથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન આગમોમાં તે કાળના વાદોનું જે વર્ગીકરણ આપ્યું છે, તેમાં ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી ઇત્યાદિ ચાર ભેદો છે^૫ અને બૌદ્ધ પિટકમાં જેઓ સુકૃત-દુષ્કૃત કે પુણ્ય-પાપને માને છે તેમને ક્રિયાના ઉપદેશક કહ્યા છે, અને સ્વયં ભગવાન બુદ્ધ પોતાને ક્રિયાવાદી તરીકે ઓળખાવે છે. અને તેમને કર્મવાદી અને ક્રીયાવાદી કહી તેમની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.— દીઘં, સોણુદંડસુત અને બુદ્ધના અનાત્મવાદને કારણે તેમને કોઈ અક્રિયાવાદી કહેતા હશે, એટલે અક્રિયાવાદ શબ્દનો બુદ્ધ પોતાની રીતે જ અર્થ કર્યો. અને તે અર્થમાં બુદ્ધને કોઈ અક્રિયાવાદી કહે તો તેમાં તેમને વાંધો હતો નહિ,^૬ તાત્પર્ય એટલું જ સમજવાનું છે કે તે કાળમાં ક્રિયાવાદ શબ્દ કર્મને માનનાર માટે અને અક્રિયાવાદ શબ્દ તેને નહિ માનનાર માટે પ્રચલિત હતો. પરંતુ ક્રમે કરી ક્રિયા

૧. જૈન આગમોમાંની ક્રિયાવિચારણા માટે જુઓ, ક્રિયાકોશ. સંપાદક શ્રી મોહનલાલ આંકિયા તથા શ્રી શ્રીચંદ્ર ચૌરડિયા, કલકત્તા, ૧૯૬૯.
૨. ગણુધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પત્ર ૧૦૯.
૩. સૂત્રકૃતાંગ, ૧. ૧૨. ૧.
૪. દીઘં સામગ્ગક્કલસુત.
૫. ભગવતી, ૩૦. ૧; ભગવતી સાર પૃં ૫૭૦, અન્ય પાકો માટે જુઓ ક્રિયાકોષ, પૃં ૨૫૬.
૬. વિનયપિટક, મહાવગ્ગ ૬. ૩૧; અંગુત્તરનિકાય, ૪, ૧૭૯, તથા જુઓ, આગમ યુગકા જૈનદર્શન. પૃં ૭૮.

શબ્દ ઉપરાંત કર્મ શબ્દનો પણ વ્યવહાર થવા લાગ્યો. ત્યારે પ્રારંભમાં તે ક્રિયાવાદ અને કર્મવાદ બન્ને શબ્દોનો એકબીજાના પર્યાયરૂપે એકસાથે પ્રયોગ થવા લાગ્યો.^૭ અને જ્યારે એ નક્કી થઈ જ ગયું કે બંને એકાર્થક જ છે ત્યારે ક્રિયાવાદ શબ્દ તો ભૂંસાઈ જ ગયો, અને કર્મવાદ શબ્દ જ પ્રચલિત થઈ ગયો. આમ થવાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે કર્મવિચારની સુક્ષ્મતા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ જૂના ક્રિયાવિચારથી તે દૂર પણ થતો ગયો. એટલે અંતે જૂના ક્રિયાવિચારની પદ્ધતિ સાથે એની સંગતિ રહી નહિ, પરિણામ એ આવ્યું કે ક્રિયાવિચારની પૂર્વભૂમિકારૂપે એટલે કે એક ઐતિહાસિક કડીરૂપે જ આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત છે.^૮ અને તે કેવો હતો તેની ઝાંખી પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાનું ક્રિયાપદ, સૂત્રકૃતાગત ક્રિયાસ્થાન (૨.૨) અને પ્રત્યાખ્યાનક્રિયા (૨.૪) એ એ અધ્યયનો તો કરાવે જ છે, ઉપરાંત ભગવતીમા^૯ અનેક પ્રસંગે જે ક્રિયા અને ક્રિયાવાદની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે પણ તે કાળે ક્રિયાચર્યાનું કેટલું મહત્ત્વ હતું તે સૂચવી જાય છે. ક્રિયાવિચારનું મહત્ત્વ ઘટી કર્મવિચારનું મહત્ત્વ વધ્યું. એ બાબતમાં એક એ પણ પ્રમાણ છે કે પદ્મખંડાગમમાં કર્મવિચારણા તો ભરી પડી છે. પણ આગમેમાં—ખાસ કરી પ્રજ્ઞાપના અને ભગવતીમાં—જે પ્રકારની ક્રિયાવિચારણા છે તેવી વિચારણા પદ્મખંડાગમમાં જોવામાં આવતી નથી.

વળી, એ બાબત પણ જાણવી જરૂરી છે કે ક્રિયાવિચારકોમાં એવા પણ હતા. જેઓ ક્રિયાથી જુદું કોઈ કર્મરૂપ આવરણ માનતા નહિ.^{૧૦} તેમના જ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે, આ સૂચવે છે કે પૌદ્ગલિક કર્મ, જે આત્માના આવરણરૂપે કર્મવાદમાં જૈન આગમમાં મનાયું છે, તે મૂળે ક્રિયાવિચારના પ્રારંભમાં મનાતું ન હતું. જે ક્રિયા-કર્મનું ક્ષણ મળવાનું હોય અને તે પણ

૭. આચારાંગસૂત્રનો પ્રારંભિક ભાગ અને દીઘાંતું સોણદ્વંડ્વસુત્તા બન્નેમાં બંને શબ્દો એકસાથે જ વપરાયા છે.
૮. ભગવતીમાં જણાવ્યું છે કે પ્રથમ ક્રિયા પછી વેદના અને શ્રમણને પણ પ્રમાદ અને યોગને કારણે ક્રિયા છે. સૂ. ૧૫૧; ૧૫૨, (૩. ૩), વળી, કહ્યું છે કે ક્રિયા છે ત્યાં સુધી સુક્રિત પણ નથી.—સૂ. ૧૫૩.
૯. ૧. ૧૦; ૩૦. ૧; ૩. ૩; ૭. ૧; ૭. ૧૦; ૨. ૮, ૧૮. ૮; ૬. ૩. જુઓ. ભગવતીસાર, પૃ. ૩૪, ૫૬૭.
૧૦. સ્થા. ૫૪૨.

લાંબા કાળે, તેા ક્રિયા તેા નષ્ટ થઈ જતી હોવાથી ક્રિયાજન્ય એક સંસ્કાર, વાસના કે આવરણરૂપે કર્મ માનવામાં આવ્યું અને તે કર્મ પૌદ્ગલિક હોવું જોઈએ એવું પણ કર્મે સ્થિર થયું. આમ ક્રિયા અને કર્મ મૂળે એકબીજાના પર્યાયો હતા તે ભિન્નાર્થક થઈ ગયા. તે ભિન્નાર્થક થયા પહેલાંની ભૂમિકા એ છે કે પ્રાણાતિ-પાતને જ ક્રિયા કહી તે પ્રથમ ભૂમિકા (૧૫૭૨) અને પ્રાણાતિપાત વડે થતી ક્રિયા (=કર્મ) તે બીજી ભૂમિકા (૧૫૭૪) અને પછી ક્રિયાસ્થાને કર્મનો પ્રયોગ, એ ત્રીજી ભૂમિકા (૧૫૭૫). તેથી કર્મવાદનો પર્યાયવાચી ક્રિયાવાદ શબ્દ પણ ભૂંસાઈ ગયો અને માત્ર કર્મવાદ શબ્દ જ દાર્શનિકોમાં પ્રચલિત થઈ ગયો.

દષ્ટિવાદમાં પૂર્વગતમાં ક્રિયાવિશાલ નામે એક પૂર્વ છે, પણ કર્મપ્રકૃતિનો સંબંધ આગ્રાયણીપૂર્વે પદ્મખંડાગમમાં જણાવાયો છે^{૧૧}, તે પણ સૂચવે છે કે પ્રથમ ભૂમિકામાં ક્રિયા જ કર્મ હતું અને કર્મે કરી ક્રિયાથી કર્મ જુદું થઈ ગયું.

પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાનો ક્રિયાવિચાર^{૧૨} પણ ક્રિયા વિશે અનેક રીતે થયેલી વિચારણાનો સંગ્રહ જ કરે છે. અને ક્રિયાવિચાર કેવા કર્મે થયો હશે તેની ઝાંખી કરાવે છે—જેમ કે ક્રિયાના પ્રથમ પ્રકારે પાંચ ભેદ બતાવ્યા તે માત્ર અહિંસા-હિંસાના વિચારને લક્ષીને જ છે^{૧૩} (સૂ. ૧૫૬૭-૭૨: ૧૬૦૫), ક્રિયાની બીજી રીતે વિચારણા થઈ તે વળી (સૂ. ૨૫૭૪-૮૦) માત્ર પાંચેય મહાવ્રતોને જ લઈને નહિ પણ તે જેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે તે અઢાર પાપસ્થાનોને લઈને છે. ૧૪ અને વળી ત્રીજા પ્રકારે ક્રિયાના જે પાંચ ભેદો વર્ણવ્યા છે તે તદ્દન જુદા જ પ્રકારે છે. તે પાંચેય પ્રકારો એક યા બીજી રીતે અઢાર પાપ-સ્થાનોમાં સમાવી શકાય તેમ છે (૧૬૨૧). વળી, સુત્રકૃતાંગમાં પણ ક્રિયાસ્થાનોની

૧૧. પુસ્તક ૯. સૂત્ર ૪૫, પૃ. ૧૩૪.

૧૨. ક્રિયાવિચારણા માટે જુઓ—સ્થાનાંગ-સમયાયાંગ, પૃ. ૪૧૦, જ્યાં સમગ્ર ભાવે ક્રિયાવિચાર સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે. અને સમજૂતી પણ કરવામાં આવી છે.

૧૩. ક્રિયાભેદોનો આ વિચાર જૂનો હોવા સંભવ છે. કારણ કે આગળના સુત્ર ૧૫૮૫ વગેરેમાં, જ્યાં માત્ર ક્રિયાનો નિર્દેશ છે ત્યાં, ક્રિયાના આ જ ભેદો અભિપ્રેત છે. આ પાંચે ક્રિયાનું સામાન્ય નામ આયોજિકા-સંસારમાં જોડી રાખનારી—એવું પણ છે (૧૬૧૭).

૧૪. આની તુલના કરી, વેદના પ્રત્યયવિધાન સુત્રો સાથે, પદ્મખંડાગમ, પુ. ૧૨, પૃ. ૨૭૫.

ચર્ચા છે. આમ ક્રિયાવિચાર અનેક રીતે થતો હતો, પણ તે વિચાર નિશ્ચિત ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં કર્મવિચારણા વ્યવસ્થિત થઈ ચૂકી હતી અને તેમાં દોષોની સુનિશ્ચિત વિચારણા થઈ, એટલે આ જૂના વિચારનો લાભ તો લેવાયો પણ તેને તે રૂપમાં જ મંજૂરી મળી નહિ.

જીવોમાં કોણ સક્રિય અને કોણ અક્રિય તેનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે અને નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સિદ્ધો તો અક્રિય જ છે, તેમને કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા હોતી નથી. સંસારી જીવોમાં માત્ર શૈલેશી જ એટલે કે અયોગી કેવલી જ અક્રિય છે, શેષ સર્વ સક્રિય જ હોય છે (૧૫૭૩), ખરી રીતે જીવોના સક્રિય-અક્રિય બેદો જણાવતું આ સુત્ર સર્વપ્રથમ હોવું જોઈતું હતું અને પછી ક્રિયાના બેદો અને તેમાંનો કયો ભેદ કયા જીવમાં લાભે તેની ચર્ચા સંગત થાત. પણ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, આ પદ ક્રિયા વિષેની જુદી જુદી વિચારણાનો સંગ્રહ હોઈ આમ બન્યું છે. તેથી પ્રથમ ક્રિયાના પાંચ બેદો અને તેના ઉત્તર બેદો જ ગણાવ્યા (૧૫૬૭-૭૨); પછી જીવો સક્રિય છે કે અક્રિય છે એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી (૧૫૭૩).

ક્રિયાના મૂળ અને ઉત્તર બેદો પ્રજ્ઞાપનામાં નીચે પ્રમાણે ગણવામાં આવ્યા છે—

પાંચ ક્રિયા ૧૫૬૭-૭૨^{૧૫}; અઠાર પાપસ્થાન જે વડે પાંચ ક્રિયા (૧૬૨૧)
૧૬૦૫ ક્રિયા (૧૫૭૪-૮૦)

૧. કાષ્ઠયા (કાચિકી)	૧. પ્રાણાતિપાત	૧. આરંભિયા
૧. અણ્ણવસ્યકાષ્ઠયા	૨. મૃષાવાદ	૨. પારિગ્ગહિયા
૨. દુરૂપઉત્તકાષ્ઠયા	૩. અદત્તાદાન	૩. માયાવત્તિયા
૨. આહિગરણિયા (આધિકરણિકી ^{૧૬})	૪. મૈથુન	૪. અપચ્ચક્રખાણુ- કિરિયા
૧. સંન્નેયણાહિગરણિયા	૫. પરિગ્રહ	૫. મિચ્છાદ્ધસણવત્તિયા
૨. નિવ્યત્તણાહિગરણિયા	૬. ક્રોધ	

૧૫. જુઓ, ભગવતીસાર, પૃં ૩૪; ભગવતી, શતક ૩, ઉદ્દેશક ૩.

૧૬. ભગવતી, ૧૬. ૧. ૫૬૪-૫૬૫; ભગવતીસાર, પૃં ૩૬૭.

૩. પાદોસિયા (પ્રાદ્રેષિકા)

૧. સ્વપ્રતિ અશુભમન
૨. પરપ્રતિ ”
૩. તદુભયપ્રતિ ”

૪. પારિયાવણિયા (પારિતાપનિકા)

૧. સ્વને અસાતાની ઉદીરણા^{૧૭}
૨. પરને અસાતાની ”
૩. ઉભયને ” ”

૫. પાણાતિવાત (પ્રાણાતિપાત)

૧. સ્વનો પાણાવિવાત
૨. પરનો ”
૩. ઉભયનો ”

૭. માન

૮. માયા
૯. લોભ
૧૦. પ્રેમ
૧૧. દ્રેષ
૧૨. કલહ
૧૩. અભ્યાખ્યાન
૧૪. પૈશુન્ય
૧૫. પરપરિવાહ
૧૬. અરતિ-રતિ
૧૭. માયામૃષા
૧૮. મિથ્યાદર્શનશલ્ય

અહીં તુલના માટે સૂત્રકૃતાંગગત (૨. ૨) ક્રિયાસ્થાનો તથા સ્થાનાંગગત (૪૧૯) ક્રિયા આપવામાં આવે છે.

૧૩ ક્રિયાસ્થાનો

૧. અર્થદંડ
૨. અનર્થદંડ
૩. હિંસાદંડ
૪. અકસ્માત્ દંડ
૫. દષ્ટિવિપર્યાસદંડ
૬. મૃષાપ્રત્યયા
૭. અદત્તાદાનપ્રત્યયા
૮. અધ્યાત્મપ્રત્યયા
૯. માનપ્રત્યયા
૧૦. મિત્રદ્વેષપ્રત્યયા
૧૧. માયાપ્રત્યયા
૧૨. લોભપ્રત્યયા
૧૩. ધર્માપથિક

૨૫ ક્રિયા

- (૧) ૧. આરંભિકી
૨. પારિગ્રહિકી
૩. માયાપ્રત્યયા
૪. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા
૫. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા
- (૨) ૬. કાચિકી
૭. આધિકરણિકી
૮. પ્રાદ્રેષિકી
૯. પારિતાપનિકી
૧૦. પ્રાણાતિપાતક્રિયા
- (૩) ૧૧. દર્શનપ્રત્યયા
૧૨. પ્રશ્નપ્રત્યયા
૧૩. પ્રતીત્યક્રિયા

૧૭. લોચ અને તપોનુષ્ઠાનથી થતી અસાતાનો આમાં સમાવેશ ન કરવો જોઈએ એવું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરે છે, કારણ કે લોચનું અંતે ક્ષ્ણ સારુ છે અને અશક્ય તપોનુષ્ઠાન તો નિષિદ્ધ જ છે. પૃ૦ ૪૩૬.

૧૪. સામન્તોપનિકા.
 ૧૫. સ્વહસ્તિકા
 (૪) ૧૬. નિસ્સંજિકા
 ૧૭. આનાયનિકા
 ૧૮. વૈદારણિકા
 ૧૯. અનાભોગપ્રત્યયા
 ૨૦. અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા
 (૫) ૨૧. પ્રેમપ્રત્યયા
 ૨૨. દ્વંષપ્રત્યયા
 ૨૩. પ્રયોગક્રિયા
 ૨૪. સમુદાનક્રિયા
 ૨૫. ઈર્ષાપથિકા

પ્રજ્ઞાપનામાં ક્રિયા શેમાં થાય છે તેનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે; જેમ કે પ્રાણાતિપાતથી થતી ક્રિયા^{૧૮} છ પ્રકારના જીવો વિષે થાય છે એટલે કે નારકાદિ ૨૪ દંડકના જીવો છયે પ્રકારના જીવોનો પ્રાણાતિપાત કરે છે (૧૫૧૪-૫). જીવો મૃષાવાદ સર્વ દ્રવ્યો વિષે કરે છે (૩૬૭૬). અદ્વતાદાન, જે દ્રવ્યોનું ગ્રહણ થઈ શકે તેને વિષે કરે છે (૩૫૭૭). મૈથુનક્રિયા ૩૫ અને ૩૫-વાળાં દ્રવ્યો વિષે (૧૫૭૮) કરે છે. પરિગ્રહ પણ સર્વ દ્રવ્યોનો કરે છે (૧૫૭૯) આ જ પ્રમાણે શેષ ક્રોધ, માન આદિ પાપસ્થાનો વિષે પણ નારકાદિ જીવોમાં સમજી લેવાની લલામણ કરવામાં આવી છે (૧૫૮૦).

જીવો એ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા આદિ અઢાર પાપસ્થાનોને કારણે કર્મની કેટકેટલી પ્રકૃતિનો બંધ કરે તે પણ વિચારાયું છે. તેમાં સામાન્ય રીતે એ સમજવાનું છે કે મોટે ભાગે જીવો આયુ સિવાયની સાત મૂળ કર્મપ્રકૃતિનો બંધ કરતા હોય છે અને ક્વચિત્ જ આઠેય કર્મપ્રકૃતિનો બંધ તે તે પ્રાણાતિ-પાત આદિ ક્રિયા વડે કરે છે (૧૫૮૧-૮૪).

૧૮. ભગવતીમાં જણાવ્યું છે કે એ ક્રિયા—“પુદ્ગા કજ્જઈ નો અપુદ્ગા કજ્જઈ”
 ૧૭. ૪. ૬૦૧; ૧. ૬. પર. અહીં ક્રિયાશબ્દ કર્મ (પૌદ્ગલિક) અર્થમાં.
 વપરાયો છે એ સ્પષ્ટ છે.

તથા ભલટી રીતે એમ પણ વિચારાયું છે કે જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ-પ્રકૃતિનો બંધ કરતો હોય ત્યારે કેટલી ક્રિયાવાળો તે હોય (૧૫૮૫-૮૧) : આ વિચારણામાં ફેર એ છે કે ઉક્ત અઢાર પાપસ્થાનની ક્રિયાને ધ્યાનમાં લીધી નથી, પરંતુ પાંચ ક્રિયાઓને ધ્યાનમાં લીધી છે. પરંતુ એ પાંચ કઈ લેવાની તેનો નિર્દેશ મૂળમાં નથી, પરંતુ ટીકાકારે કાયિકા આદિ પાંચ ક્રિયાભેદો અભિપ્રેત છે એમ જણાવ્યું છે. વળી, તેમણે એમ પણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે જીવ જ્યારે પ્રાણાતિપાત વડે કર્મ બંધતો હોય ત્યારે એ પ્રાણાતિપાતની સમાપ્તિ કેટલી ક્રિયાથી થાય—એવાં પ્રશ્ન અહીં અભિપ્રેત છે.^{૧૯} આના જવાબમાં મૂળમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા હોય (૧૫૮૫-૮૭), પણ તે કઈ લેવી તેનો નિર્દેશ નથી. ટીકાકારે કાયિકા આદિ કર્મ સમજવી એવો ખુલાસો કર્યો છે (ટીકા પત્ર ૪૪૦ બ).

એક જીવ, એક કે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ અને અનેક જીવો, એક કે અનેકની અપેક્ષાએ કેટલી ક્રિયાઓવાળા હોય છે, તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૧૫૮૮-૧૬૦૪). આમાં પણ કાયિકા આદિ ક્રિયાઓ અભિપ્રેત છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે, અને સ્પષ્ટ કરે છે કે માત્ર વિદ્યમાન જન્મમાં થતી કાયિકા આદિ ક્રિયા જ અહીં અભિપ્રેત છે, એવું નથી, પણ અતીત જન્મના કાય-શરીરાદિ વડે અન્ય જીવો દ્વારા થતી ક્રિયા પણ અહીં અભિપ્રેત છે, કારણ કે એ અતીત કાય-શરીરાદિની વિરતિ જીવે સ્વીકારી નથી. અર્થાત્ તે શરીરાદિતું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું નથી માટે તે શરીરાદિમાંથી જે કાંઈ નિર્માણ થાય અને તે દ્વારા અન્ય જીવો જે કોઈ ક્રિયા કરે તે જોને માટે જીવ જવાબદાર છે, કારણ કે જીવે તે શરીરાદિનો પરિત્યાગ કર્યો નથી, તે પ્રત્યેનું મમત્વ હોડયું નથી. આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ ક્રિયાકોશ, પૃ૦ ૪૫ થી તથા પૃ૦ ૧૫૦ થી.

પુનઃ સૂત્ર ૧૬૦૫ માં તે જ પાંચ ક્રિયા ગણાવી, જે આ પદના પ્રારંભમાં (સૂત્ર ૧૫૬૭) ગણાવી છે અને પછી ૨૪ દંડકમાં એ પાંચે ક્રિયા લાભે છે તેમ જણાવ્યું છે (૧૬૦૬).

કાયિકા આદિ પાંચે ક્રિયાના સહભાવની વિચારણા કરીને ૨૪ દંડકોમાં તેમના સહભાવનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૧૬૦૭-૧૬). વળી, એ જ

પાંચે ક્રિયાઓને ‘આયોજિકા’ એવા સામાન્ય નામે પણ ઓળખાવીને તેમના સહભાવની અને નારકાદિ જીવોમાં તેમના સહભાવની વિચારણા પૂર્વવત્ કરી છે (૧૬૧૭-૧૮), એટલું જ નહિ પણ તેમાં કલ્પા અને દેશની અપેક્ષાએ વિચારવાનું જણાવી દીધું છે અને સમયની દૃષ્ટિએ ક્રિયાઓના સહભાવના ભંગોની ગણના પણ કરી દીધી છે (૧૬૨૦).

આ પછી આરંભિકા આદિ પાંચ ક્રિયાનો વિચાર છે, તેમાં તેના સ્વામી પ્રમત્ત સંયત આદિ જણાવ્યા છે (૧૬૨૨-૨૬). અને પછી ૨૪ ઠંડકના જીવોમાં સ્વામિત્વની પ્રરૂપણા છે (૧૬૨૭). અને આરંભિકા આદિનો સહભાવ પણ નારકાદિ જીવોમાં વિચારાયો છે. (૧૬૨૮-૩૬) અને અંતે સમય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ પણ સહભાવનો વિચાર કર્યો છે (૧૬૩૬).

આ પૂર્વે (૧૫૭૮-૮૦) પ્રાણાતિપાત આદિ અઠાર પાપસ્થાનોનો વિચાર થઈ ગયો છે અને પછી પ્રાણાતિપાતવિરમરણુ આદિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૧૬૩૭-૧૬૪૧), અને જણાવ્યું છે કે માત્ર મનુષ્ય સિવાય કોઈમાં પ્રાણાતિપાત આદિ ૧૭ બાબતોની વિરતિ નથી અને મિથ્યાદર્શનનું વિરમણુ એકેન્દ્રિ-વિકલેન્દ્રિયમાં નથી, શેષમાં સંભવે.

આ પછી અઠાર પાપસ્થાનમાંથી પ્રાણાતિપાત આદિ પ્રત્યેકની વિરતિને લઈને નિરૂપણ છે કે તે તે વિરતિ વખતે કેટલી કર્મપ્રકૃતિનો બંધ હોય. તેના ૨૭ ભંગો જીવોમાં જણાવ્યા છે અને ઠંડકોમાં તે ભંગો કેટલા હોય તેની પણ વિચારણા કરી છે (૧૬૪૨-૧૬૪૯).

વળી, પ્રાણાતિપાત આદિથી વિરતને આરંભિકા આદિ ક્રિયાઓ હોય કે ન હોય અને હોય તો કેટલી તેનો વિચાર કર્યો છે (૧૬૫૦-૬૨).

અંતે આરંભિકા આદિ ક્રિયાના અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે, તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે ચડિયાતા ક્રમે છે : મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયાક્રિયા, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા, પારિબ્રહ્મિકા, આરંભિકા, માયાપ્રત્યયા (૧૬૬૩). આમ કહેવાનું તાત્પર્ય ટીકાકારે સમજાવ્યું છે કે માત્ર મિથ્યાદૃષ્ટિને જ પ્રથમ મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા ક્રિયા હોય છે, પણ અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા તો અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ બન્નેને હોય છે. તે જ ન્યાયે માયાપ્રત્યયા અપ્રમત્તસંયત, પ્રમત્તસંયત, દેશવિરત અને મિથ્યાદૃષ્ટિ એ સૌમાં હોય છે. તેથી તે સર્વાધિક છે.—ટીકા પત્ર ૪પર.

આ આખા ક્રિયાવિવરણમાં સાંપ્રાયિક અને ઔર્થાપથિક એવા ક્રિયાના જે એ મૂળ ભેદ પછીથી પ્રચલિત થયા છે તેને સ્થાન નથી મળ્યું, તે આ ચર્ચાના સ્તરની પ્રાચીનતા સૂચવે છે.

૨૩ થી ૨૭ કર્મપ્રકૃતિ-કર્મબંધ-કર્મબંધવેદ, કર્મવેદબંધ-કર્મવેદવેદક પદો : કર્મવિચાર

પદ્મખંડાગમનો ચોથા ખંડ વેદનાખંડ નામે ઝોળખાય છે અને પાંચમો વર્ગણાખંડને નામે છે. પણ ખરી રીતે કર્મપ્રકૃતિનાં જે ચોવીશ અનુયોગદ્વારો છે (પુ. ૯. સુ. ૪૫ પૃ. ૧૩૪) તેમાં ખીણું દ્વાર વેદના છે તેના ઉપરથી વેદનાખંડ નામ પડ્યું^૧ અને છટું બંધનદ્વાર છે, તેની વિભાષા (વિવરણ) બંધ, બંધક, બંધનીય અને બંધવિધાનરૂપે છે (પુ. ૧૪, સુ. ૧, પૃ. ૧), તેમાંના બંધનીયના વિવેચન પ્રસંગે વર્ગણાનું જે નિરૂપણ છે (પુ. ૧૪, સુ. ૬૮, પૃ. ૪૮) તેને આધારે સમગ્ર પાંચમા ખંડનું નામ વર્ગણાખંડ પડ્યું છે.^૨ પદ્મખંડાગમમાં પ્રથમના ત્રણ ખંડો પછી આવતા આ એ ખંડો ખરી રીતે એક, અખંડ અને સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. જેમ પ્રથમખંડમાં પ્રારંભમાં નમસ્કારમંગલ કરી તેમાં ૧૪ જીવસમાસનાં ૧૪ માર્ગણાસ્થાન દ્વારા પ્રથમ ત્રણ ખંડમાં વિવેચના કરવામાં આવી છે, તેમ આ બંને ખંડોમાં પણ પ્રથમ નમસ્કારમંગલ કરી કર્મપ્રકૃતિનાં ૨૪ અનુયોગદ્વારોનો નિર્દેશ કરી એકેક અનુયોગદ્વારનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ભલે ગમે તેણે આ એ ખંડોનો વિભાગ કરી નિર્દેશ કર્યો, પરંતુ વસ્તુતઃ તે એક અખંડ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. અને છટ્ટા ખંડ મહાબંધમાં પણ છટ્ટા બંધનદ્વારના એક ભેદ બંધનવિધાનનું જ વિવેચન છે.^૩

વેદનાખંડના પ્રારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આગ્રાયણી પૂર્વની પાંચમી વસ્તુનું ચોથું પ્રાભૂત કર્મપ્રકૃતિ છે (પુ. ૯, સુ. ૪૫, પૃ. ૧૩૪). અને એ જ કર્મપ્રકૃતિનું ૨૪ અનુયોગદ્વારો વડે વિવેચન પદ્મખંડાગમમાં વિસ્તારથી કરવામાં

૧. જુઓ પુસ્તક ૯ નો વિષયપરિચય, પૃ. ૧.
૨. પુસ્તક ૧૩ નો વિષયપરિચય પૃ. ૧.
૩. પુ. ૧, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬૭.

આવ્યું છે. એ વિવેચન અને પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનામાં ૨૩ થી ૨૭ માં પદોમાં આવતી કર્મવિચારણાની તુલના કરીએ તો જણાય છે કે પ્રજ્ઞાપનાગત કર્મવિચારણાનો સ્તર ષટ્કાંડાંગમની વિચારણા કરતાં પ્રાચીન છે, કારણ કે ષટ્કાંડાંગમમાં^૪ નિક્ષેપ કરીને વ્યાખ્યા કરવાની જે પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે, તેવી વ્યાખ્યા-પદ્ધતિનાં દર્શન પ્રજ્ઞાપનામાં થતાં નથી. અને વિચારણાના અન્ય વિષયોની તુલના કરીએ તો પણ જણાય છે કે પ્રજ્ઞાપનાની ભૂમિકા પ્રાચીન છે. પ્રજ્ઞાપનામાં જે વિષયો ચર્ચાયા છે તે બહુ જ સ્થૂલ છે. અંધના પ્રકૃતિ આદિ ચાર પ્રકારોનો નિર્દેશ કરી, એ કર્મે વિવેચન કરવાને બદલે પ્રકૃતિ, અનુભાવ અને સ્થિતિનું કર્મ વિના સ્વતંત્ર નિરૂપણ છે. પ્રદેશઅંધની તો ચર્ચા જ નથી. એટલું જ નહિ પણ કર્મવિચારણાની સૂક્ષ્મ અને સ્થિર ભૂમિકા અને પરિભાષાઓ, જેનો સ્વીકાર પછીના સાહિત્યમાં શ્વેતામ્બર-દ્વિઅંબર બંનેએ કર્યો છે, તે ભૂમિકાનાં દર્શન પ્રજ્ઞાપનામાં થતાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે કર્મઅંધના કારણ તરીકે માત્ર રાગ અને દ્વેષને જણાવ્યા છે (૧૬૭૦) : આ બાબત સર્વામાન્ય હોવા છતાં કર્મઅંધનાં કારણોનો વિચાર પછીના શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં અને દ્વિઅંબર સાહિત્યમાં જુદી જ રીતે છે અને જુદી જ ભૂમિકાએ થયો છે, એ નિર્વિવાદ છે. પ્રસ્તુતમાં યોગ પણ કર્મઅંધનું કારણ છે તેનો નિર્દેશ જ નથી એ ધ્યાનમાં લઈએ તો પ્રજ્ઞાપનાની વિચારણાનો સ્તર પ્રાચીન છે તે જણાયા વિના રહેશે નહિ. કર્મપ્રદેશની ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં છે જ નહિ^૫ તેથી તેના સાથે સંકળાયેલ યોગની કારણતાનો નિર્દેશ પ્રજ્ઞાપનામાં ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. અનુભાવઅંધની ચર્ચા પણ (૧૬૭૯) એના સ્તરની પ્રાચીનતા જ સૂચવે છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં કર્મપ્રકૃતિના મૂળ આઠ ભેદો અનેક વાર ગણાવ્યા છે (૧૬૬૫, ૧૬૮૭, ૧૭૫૪, ૧૭૬૯, ૧૭૮૭). અને એ ભેદો તે તે પ્રકરણના પ્રારંભે ગણાવ્યા છે તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે પ્રજ્ઞાપનાનું આ પદ અને પછીના કર્મ સંબંધી પદો જુદાં જુદાં પ્રકરણો હતાં, જેનો સંગ્રહ પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનામાં કરી લેવામાં આવ્યો છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે કે પ્રજ્ઞાપનાના ૨૩ માં પદનો પ્રથમ

૪. વેદનાનાં ૧૬ અનુયોગદ્વારે માટે જુઓ ષટ્કાંડાંગમ, પુસ્તક ૧૦, પૃ૦ ૧. કર્મના નિક્ષેપ માટે જુઓ પુસ્તક ૧૩, પૃ૦ ૩૮.
૫. કર્મને બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ તથા બદ્ધસ્પૃષ્ટ તથા સંચિત વગેરે વિશેષણો આખ્યાં (૧૬૭૯) છે, પરંતુ કર્મના પ્રદેશઅંધની ચર્ચા નથી. માત્ર પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને અનુભાવની ચર્ચા જોવા મળે છે.

ઉદ્દેશ અને ખીજો ઉદ્દેશ એ બન્ને જુદા જુદા કાળની રચના છે. પ્રથમ ઉદ્દેશ પ્રાચીન છે અને પ્રાચીન સ્તર સુચવે છે, બ્યારે ખીજો ઉદ્દેશ પ્રથમ ઉદ્દેશમાં રહી ગયેલી કમીને દૂર કરે છે તેથી તે પછીનો છે. આહીં તેમનો પરિચય પણ એકસાથે જ દેવાનું ઉચિત માન્યું છે.

કર્મપ્રકૃતિના મૂળ અને ઉત્તર ભેદો (૧૬૮૮-૯૬) આ પ્રમાણે છે.—

કર્મપ્રકૃતિ મૂળભેદો^૬

(૧૬૬૫, ૧૬૮૭, ૧૭૫૪,
૧૭૬૯, ૧૭૭૫, ૧૭૮૭)

૧. જ્ઞાનાવરણીય^૭

૨. દર્શનાવરણીય

ઉત્તર ભેદો

(૧૬૮૮-૧૬૯૬)

૧. આભિનિષોધિકજ્ઞાનાવરણીય
૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણીય
૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણીય

૧. નિદ્રાપચક :

૧. નિદ્રા
૨. નિદ્રાનિદ્રા
૩. પ્રચલા
૪. પ્રચલાપ્રચલા
૫. સ્ત્યાનર્હિં

૨. દર્શનચતુષ્ક :

૨. ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય
૨. અચક્ષુર્દર્શનાવરણીય
૩. અવધિદર્શનાવરણીય
૪. કેવલદર્શનાવરણીય

૬. કર્મપ્રકૃતિના મૂળ આઠ ભેદોનો વિચાર ૨૩મા પદના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં છે. તેમાં કર્મબંધ સાથી થાય છે વગેરેની પણ ચર્ચા છે. અને તેના ખીજા ઉદ્દેશમાં ઉત્તર પ્રકૃતિને ગણાવીને પછી તેની જીવોમાં સ્થિતિ આદિનો વિચાર છે.

૭. ટીકાકારે પ્રસ્તુત કર્મનો જે ક્રમે નિર્દેશ છે તે ક્રમનું સમર્થન કર્યું છે.—

ટી. પત્ર ૪૫૪ બ.

३. वेदनीय

१. साता वेदनीय :

१. मनोरु शब्द
२. मनोरु इप
३. मनोरु गध
४. मनोरु रस
५. मनोरु स्पर्श
६. मनःसुभता
७. वचनसुभता
८. कायसुभता

२. असातावेदनीय :

- १-५. अमनोरु शब्दादि पांच
६. मनःदुभता
७. वचनदुभता
८. कायदुभता

४. भोऽनीय

१. दर्शनभोऽनीय :

१. सम्भ्रुत्ववेदनीय.
२. मिथ्यात्ववेदनीय.
३. सम्भ्रु-मिथ्यात्ववेदनीय.

२. चारित्रभोऽनीय :

१. उपायवेदनीय :

१. अनन्तानुषंधी क्रोध
२. " मान.
३. " माया.
४. " लोभ.
५. अप्रत्याप्यान क्रोध.
६. " मान.
७. " माया.
८. " लोभ.

६.	प्रत्याभ्यानावरण	क्रोध.
१०.	”	मान.
११.	”	माया.
१२.	”	लोभ.
१३.	संश्रवण	क्रोध.
१४.	”	मान.
१५.	”	माया
१६.	”	लोभ

२. नोकषायवेदनीय :

१. स्त्रीवेद..
२. पुरुषवेद
३. नपुंसकवेद.
४. डास्य.
५. रति.
६. अरति.
७. लय.
८. शोक.
९. जुगुप्सा.

५. आयु.

१. नैरयिक्यायु.
२. तिय्यय्यायु.
३. मनुष्य्यायु.
४. देवाय्यायु.

६. नाम

१. गतिनाम

१. नरकगति.
२. तिय्यय्यगति.
३. मनुष्यगति.
४. देवगति.

૨. જ્ઞાતિનામ :

૧. એકેન્દ્રિય જ્ઞાતિ.
૨. દ્વીન્દ્રિય જ્ઞાતિ.
૩. ત્રીન્દ્રિય જ્ઞાતિ.
૪. ચતુરિન્દ્રિય જ્ઞાતિ.
૫. પાંચેન્દ્રિય જ્ઞાતિ

૩. શરીરનામ :

૧. ઔદ્ધારિક શરીર.
૨. વૈક્રિય શરીર.
૩. આહારક શરીર.
૪. તૈજસ શરીર.
૫. કામંભુ શરીર.

૪. શરીરંગોપાંગનામ :

- ૧-૩. ઔદ્ધારિકશરીરંગોપાંગ આદિ

૫. શરીર બન્ધનનામ :

- ૧-૫. ઔદ્ધારિકશરીરબન્ધન આદિ

૬. શરીરસંઘાતનામ :

- ૧-૫. ઔદ્ધારિકશરીરસંઘાત આદિ

૭. સંહનનામ :^૮

૧. વજ્રક્રમણનારાયસંહન.
૨. ક્રમણનારાયસંહન.
૩. નારાયસંહન.
૫. અર્ધનારાયસંહન.
૫. ક્ષીલિકાસંહન.
૬. સેવાર્તસંહન.

૮. સંસ્થાનનામ :

૧. સમચતુરસ્રસંસ્થાન.

૮. વ્યાખ્યામાં મતાંતરતુ ખંડન છે. તે મત આચાર્ય ગિરનવલ્લભનો છે. ટીકા,
પત્ર ૪૭૦

२. न्यग्रोधपरिम'डलसंस्थान.
३. सादिसंस्थान.
४. वामनसंस्थान.
५. कुण्डसंस्थान.
६. हुंडसंस्थान.

९. वलुनाम :

१. कृष्ण.
२. नील.
३. रक्त.
४. पीत.
५. शुक्ल.

१०. गंधनाम :

१. सुरभिगंध.
२. दुरभिगंध.

११. रसनाम :

१. तिक्त.
२. कटु.
३. कषाय.
४. अम्ल.
५. मधुर.

१२. रसनाम :

१. कर्कश.
४. मृदु.
३. लघु.
४. गुरु.
५. स्निग्ध.
६. रक्ष.
७. शीत.
८. उष्ण.

१३. अगुरुलघुनाम.
 १४. उपधातनाम
 १४. पराधातनाम.
 १६. आनुपूर्वीनाम :
 १. नैरयिक आनुपूर्वी.
 २. तिर्य्य आनुपूर्वी.
 ३. मनुष्यआनुपूर्वी.
 ४. देवआनुपूर्वी.
 १७. उच्छ्वासनाम.
 १८. आतपनाम.
 १९. उद्योत.
 २०. विद्यायोगतिनाम :
 १. प्रशस्त विद्यायोगति.
 २. अशस्त विद्यायोगति..
 २१. त्रसनाम.
 २२. स्थावरनाम.
 २३. सूक्ष्मनाम.
 २४. आहरनाम.
 २५. पर्याप्तनाम.
 २६. अपर्याप्तनाम.
 २७. साधारणशरीरनाम.
 २८. प्रत्येकशरीरनाम.
 २९. स्थिरनाम.
 ३०. अस्थिरनाम.
 ३१. शुभनाम.
 ३२. अशुभनाम.
 ३३. सुभगनाम.
 ३४. दुर्भगनाम.
 ३५. सुस्वरनाम.
 ३६. दुःस्वरनाम.
 ३७. आद्देयनाम.

૩૮. અનાદેયનામ.
૩૯. યશઃકીર્તિનામ.
૪૦. અયશઃકીર્તિનામ.
૪૧. નિર્માણનામ.
૪૨. તીર્થકરનામ.

૧૭. ગોત્ર

૧. ઉચ્ચ ગોત્ર :

૧. જ્ઞતિવિશિષ્ટતા.
૨. કુલવિશિષ્ટતા.
૩. બલવિશિષ્ટતા.૯
૪. રૂપવિશિષ્ટતા.
૫. તપવિશિષ્ટતા.
૬. શ્રુતવિશિષ્ટતા.
૭. લાભવિશિષ્ટતા.
૮. ઐશ્વર્યવિશિષ્ટતા.

૨. નીચ ગોત્ર :

૧. જ્ઞતિવિહીનતા.
૨. કુલવિહીનતા.
૩. બલવિહીનતા.
૪. રૂપવિહીનતા.
૫. તપવિહીનતા.
૬. શ્રુતવિહીનતા.
૭. લાભવિહીનતા.
૮. ઐશ્વર્યવિહીનતા.

૯. અહીં એ બ્યાન દેવા જોવું છે કે ઉચ્ચ ગોત્ર માત્ર જન્મને કારણે નથી પણ શરીરના બાહ્ય સૌંદર્ય ઉપરાંત આધ્યાત્મિક તપ વગેરેની સંપત્તિને કારણે પણ છે. તે જ પ્રમાણે નીચ ગોત્ર પણ માત્ર જન્મને કારણે નહિ પણ શારીરિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિના અભાવને કારણે છે.

૮. અંતરાય

૧. દાનાન્તરાય.

૨. લાભાન્તરાય.

૩. ભોગાન્તરાય.

૪. ઉપભોગાન્તરાય.

૫. વીર્યાન્તરાય.

કર્મની આઠે મૂળ પ્રકૃતિ નૈરયિકાદિ જીવના ચોવીશે દંડકમાં હોય છે (૧૬૬૬).- જીવો કેવી રીતે આઠેય કર્મપ્રકૃતિ આંધે તેનો ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું છે કે જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય હોય ત્યારે દર્શનાવરણીયનું આગમન થાય છે.^{૧૦} દર્શનાવરણીયના ઉદયથી દર્શનમોહનું અને દર્શનિમેહના ઉદયથી મિથ્યાત્વનું અને મિથ્યાત્વ ઉદીર્ણું થયે આઠે કર્મનું આગમન થાય છે (૧૬૬૭). અંધા જ જીવોમાં આઠે કર્મના આગમનનો આવો જ ક્રમ છે (૧૬૬૮).^{૧૧} જીવો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ આંધે છે તેનાં એ કારણો છે : રાગ અને દ્વેષ. રાગમાં માયા અને લોભનો તથા દ્વેષમાં ક્રોધ અને માનનો સમાવેશ છે (૧૬૭૦-૧૬૨૪).^{૧૨} જીવો જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય વેદે પણ ખરા અને ન પણ વેદો. તે જ પ્રમાણે ચોવીશ દંડકામાંના મનુષ્યો વેદે પણ ખરા અને ન પણ વેદે; આક્રીના જીવો વેદે જ. પરંતુ વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર-આ ચાર કર્મો તો ચોવીશે દંડકમાં જીવો વેદે જ વેદે (૧૬૭૫-૭૮). આ સૂત્રમાં કર્મવેદનાની વાત કહી છે. આની તુલના પદ્મપાંડગમનાં વેદનાસમિત સૂત્રો સાથે કરવી-પુસ્તક ૧૨, પૃ. ૨૬૪. આ પછીના સૂત્રમાં 'વેદના' માટે જ 'અનુભાવ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે પરિભાષાનો વિકાસ સૂચવે છે. 'અનુભાવ' માટે 'વેદના' શબ્દ જૂનો છે. વળી, એ સૂત્રમાં આવતી કર્મના બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ, સંચય વગેરેની વાત પણ એ સૂત્રને કાલની દૃષ્ટિએ પછીનું સૂચવે છે (૧૬૭૬). કર્મનો અનુભાવ^{૧૨}-વિપાક વર્ષાવતાં જીવે આધેલાં કર્મ-સંચિત કરેલાં કર્મ, વિપાક દેવા તૈયાર થાય એટલે

૧૦. આને માટે 'નિયચ્છતિ' શબ્દનો પ્રયોગ છે.

૧૧. આચાર્ય મલ્લયગિરિને આની વ્યાખ્યામાં થોડી મુશ્કેલી જણાઈ છે. તેથી તેઓ આ સૂત્રને 'પ્રાયિક' સમજવું એમ સૂચવે છે. વળી, આ પ્રકારે કર્મના આગમનની ચર્ચા પછીના પ્રશ્નોમાં તો છૂટી જ ગઈ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પ્રસ્તુત સૂત્રનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે કર્મથી કર્મ આવે છે.

૧૨. અહીં કર્મબંધના કારણમાં યોગને સ્થાન મળ્યું નથી, માત્ર કષાયને જ સ્થાન મળ્યું છે, તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે.

કે ઉદ્દયમાં આવે તેટલા માત્રથી કામ સરતું નથી, પણ વિપાક દેવા માટે તેને ગતિ, સ્થિતિ, ભવ અને પુદ્ગલની પ્રાપ્તિ પણ જરૂરી છે અને એ કર્મની ઉદીરણા પણ જરૂરી છે : આટલું હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો અમુક વિપાક હોય છે—એમ જણાવ્યું છે (૧૬૭૯-૮૬).

જ્ઞાનાવરણીયનો અનુભાવ દશ પ્રકારે છે (૧૬૭૯) :

૧. શ્રોત્રનું આવરણ	૬. ધ્રાણુવિજ્ઞાનનું આવરણ
૨. શ્રોત્રવિજ્ઞાનનું આવરણ	૭. રસાનાવરણ
૩. નેત્રનું આવરણ	૮. રસવિજ્ઞાનાવરણ
૪. નેત્રવિજ્ઞાનનું આવરણ	૯. સ્પર્શાવરણ
૫. ધ્રાણુનું આવરણ	૧૦. સ્પર્શવિજ્ઞાનાવરણ

આ બધાં આવરણોના ઉદ્દયથી જાણવાનું જાણી શકાતું નથી; જાણવાની ઇચ્છા છતાં જાણાતું નથી. જાણ્યા છતાં તેનું જ્ઞાન રહેતું નથી; જ્ઞાન ઉત્સન્ન થાય છે. પછીના કાળે આ પ્રકારના અનુભાવની ચર્ચા બધી પડી છે. વળી, એ પણ ધ્યાન દેવાની વાત છે કે, આમાં મન અને તેના વિજ્ઞાનનું આવરણ નોંધ્યું નથી. વળી, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાનના આવરણની પણ આમાં નોંધ નથી, એ સૂચક છે. તેથી એમ નક્કી થાય છે કે આ સૂત્ર અત્યંત પ્રાચીન સ્તરનું અને કર્મસિદ્ધાંતની પરિભાષામાં પૂર્તિ થયા પૂર્વેનું છે. આચાર્ય મલય-ગિરિએ આ આખતમાં કશો ખુલાસો કર્યો નથી.

દર્શનાવરણીય કર્મનો નવ પ્રકારનો અનુભાવ આ છે (૧૬૮૦) :

૧. નિદ્રા	૫. સ્ત્યાનર્હિ
૨. નિદ્રાનિદ્રા	૬. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ
૩. પ્રચલા	૭. અચક્ષુર્દર્શનાવરણ
૪. પ્રચલાપ્રચલા	૮. અવધિદર્શનાવરણ

૯. કેવલદર્શનાવરણ.

આ સૂત્રમાં અવધિ આદિ દર્શનોની નોંધ લેવામાં આવી છે, પરંતુ પૂર્વ સૂત્રમાં અવધિ આદિ જ્ઞાનોને આકાત રાખ્યાં છે, એ સૂચક વસ્તુ છે.

સાતાવેદનીયનો અનુભાવ આઠ પ્રકારે આ પ્રમાણે છે (૧૬૮૧[૧]) :

૧. મનોજ્ઞ શબ્દ ^{૧૪}	૨. મનોજ્ઞ ૩૫

૧૩. અનુભાવ વિષેનું આ આખું પ્રકરણ (૧૬૭૯-૮૬) પ્રાચીન સ્તરનું છે.

૧૪. ટીકાકાર વ્યાખ્યાલેદ નોંધે છે. પત્ર ૪૬૧.

૩. મનોહ ગંધ	૬. મનઃસુખતા
૪. મનોહ રસ	૭. વચનસુખતા
૫. મનોહ સ્પર્શ	૮. કાયસુખતા

અસાતાવેદનીયનો અનુભાવ (૧૬૮૧ [૨]):

સાતાવેદનીયથી વિપરીત અમનોહ શબ્દ આદિનો અનુભવ થાય છે.

મોહનીયનો અનુભાવ પાંચ પ્રકારે છે (૧૬૮૨):

૧. સમ્યક્ત્વવેદનીય	૩. સમ્યક્મિથ્યાત્વવેદનીય.
૨. મિથ્યાત્વવેદનીય	૪. કપાયવેદનીય
	૫. નોકપાયવેદનીય

આયુનો અનુભાવ ચાર પ્રકારે (૧૬૮૩):

૧. નરકાયુ	૩. મનુષ્યાયુ
૨. તિથિ ^૧ આયુ	૪. દેવાયુ

શુભ નામનો^{૧૫} અનુભાવ ચૌદ પ્રકારે છે (૧૬૮૪ [૧]):

૧. ઇષ્ટ શબ્દ ^{૧૬}	૮. ઇષ્ટ લાવણ્ય ^{૧૬}
૨. ઇષ્ટ રૂપ	૯. ઇષ્ટ યશઃકીર્તિ ^૧
૩. ઇષ્ટ ગંધ	૨૦. ઇષ્ટ ઉત્થાન-કર્મ ^૧ -બલ-નીય ^૧ -પુરુષકાર-પરાક્રમ
૪. ઇષ્ટ રસ	૧૧. ઇષ્ટ સ્વર
૫. ઇષ્ટ સ્પર્શ	૧૨. કાંત સ્વર
૬. ઇષ્ટ ગતિ ^{૧૬}	૧૩. પ્રિય સ્વર
૭. ઇષ્ટ સ્થિતિ ^{૧૬}	૧૪. મનોહ સ્વર

દુઃખ નામનો^{૧૫} અનુભાવ પણ શુભ નામના અનુભાવથી વિપરીત ૧૪ પ્રકારે છે (૧૬૮૪ [૨]):

ઉચ્ચ ગોત્રનો અનુભાવ આઠ પ્રકારે છે (૧૬૮૫ [૧]):

૧. જાતિવિશિષ્ટતા	૨. કુલવિશિષ્ટતા

૧૫. નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ તો ૪૨ ગણાવી, પણ અહીં અનુભાવમાં ૧૪ પ્રકાર જ છે. નામકર્મના અનુભવની આ સૂચી પ્રાચીન સ્તરની સૂચક છે.

૧૬. ટીકાકાર વ્યાખ્યા ભેદ નોંધે છે.—પત્ર ૪૬૩.

૩. બલવિશિષ્ટતા	૬. શ્રુતવિશિષ્ટતા
૪. રૂપવિશિષ્ટતા	૭. લાભવિશિષ્ટતા
૫. તપોવિશિષ્ટતા	૮. ઐશ્વર્યવિશિષ્ટતા

નીચ ગોત્રનો અનુભાવ એથી વિપરીત રીત આઠ પ્રકારનો છે (૧૬૮૫[૨]); જેમ કે જ્ઞાતિવિહીનતા આદિ.

અંતરાયર્મનો અનુભાવ પાંચ પ્રકારે છે (૧૬૮૬):

૧. દાનાંતરાય	૩. ભોગાંતરાય
૨. લાભાંતરાય	૪. ઉપભોગાંતરાય
	૫. વીર્યાંતરાય

કર્મપ્રકૃતિઓની સ્થિતિ અને તેના અપાધાકાળનું વર્ણન કરીને (૧૬૯૭-૧૭૦૪) એકેન્દ્રિયથી માંડી સંજ્ઞી પચ્ચેન્દ્રિય જીવોની તે તે કર્મની સ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું છે (૧૭૦૫-૧૪). પદ્મપંડાગમમાં ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિના વર્ણન માટે જુઓ પુ. ૬, ચૂલિકા ૬ અને ૭. અને અપાધા, નિષેક વગેરેની ચર્ચા માટે જુઓ પુ. ૧૧ ની પ્રથમ ચૂલિકા, પૃ. ૧૩૯.^{૧૭}

આ પછી કર્મની જઘન્ય સ્થિતિના (૧૭૪૨-૪૪) અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના (૧૭૪૫-૫૨) અર્થક જીવો કોણ છે તેનું નિરૂપણ છે.

કર્મનો અર્થ એ ૨૪મા પદમાં જ્ઞાનાવરણાદિમાંથી કોઈ એકનો અર્થ કરતો હોય ત્યારે જીવ અન્ય કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે તેનો ચોવીશ દંડકોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૧૭૫૫-૬૮) તે જ પ્રકારે કોઈ એક કર્મના અર્થ પ્રસંગે અન્ય કેટલી પ્રકૃતિની વેદના હોય તેનો વિચાર ૨૫મા કર્મઅર્થવેદ નામના પદમાં છે. અને તેથી જીલટું એટલે કે અમુક કર્મની વેદના વખતે કેટલી પ્રકૃતિનો અર્થ હોય તેનો વિચાર ૨૬મા કર્મવેદઅર્થ એ નામના પદમાં છે (૧૬૭૬-૮૬). અને છેવટે ૨૭મા કર્મવેદવેદક પદમાં કોઈ એક પ્રકૃતિની વેદના પ્રસંગે અન્ય કેટલી પ્રકૃતિની વેદના હોય તેનો વિચાર છે (૧૭૮૭-૯૨).

*

૧૭. આચાર્ય મલવગિરિએ “एतावता च यदुक्तमाग्रायणीयाख्ये द्वितीयपूर्वे कर्म प्रकृति-
प्राप्तौ बन्धविधाने स्थितिबन्धाधिकारे—चत्वार्यनुयोगद्वाराणि तद्यथा—स्थिति-
बन्धस्थानप्ररूपणा अबाधाकण्डकप्ररूपणा उत्कृष्टनिषेकप्ररूपणा अलगबहुत्वप्ररूपणा च
इति” આ પ્રમાણે ૨૧કામાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે (પત્ર ૪૭૯) તેને પદ્મપંડા-
ગમના ઉપર જણાવેલા સ્થાનની સાથે સરખાવી શકાય.

૨૮ સુ. 'આહાર' પદ : જીવોનો આહાર

પ્રજ્ઞાપનામાં આહારપદ અલગ છે, બ્યારે પદ્મ'ડાગમમાં ૧૪ માર્ગણા દ્વારોમાં છેલ્લુ દ્વાર આહાર છે? તેથી એમ નિશ્ચય કરી શકાય છે કે આહારની વિચારણાનું મહત્ત્વ જૈન વિચારકોના મનમાં હતું.

આહાર પદના બે ઉદ્દેશો છે. તેમાં પ્રથમ ઉદ્દેશમાં અગિયાર દ્વારો વડે અને ખીજા ઉદ્દેશમાં તેર દ્વારો વડે આહાર સંબંધી વિચારણા છે. ખીજા ઉદ્દેશનાં તેર દ્વારો સાથે પદ્મ'ડાગમનાં ૧૪ માર્ગણાદ્વારોની તુલના કરવા જોવી છે—

પ્રજ્ઞાપના ૧૮૬૫

પદ્મ'ડાગમ પુ. ૧; પૃ. ૧૩૨

૧. આહાર	૧. ગતિ
૨. ભવ્ય	૨. ઇન્દ્રિય
૩. સંજ્ઞી	૩. કાય
૪. લેશ્યા	૪. યોગ (૯) ^૨
૫. દષ્ટિ	૫. વેદ (૧૧)
૬. સંયત	૬. કપાય (૭)
૭. કપાય	૭. જ્ઞાન (૮)
૮. જ્ઞાન	૮. સંયમ (૬)
૯. યોગ	૯. દર્શન
૧૦. ઉપયોગ	૧૦. લેશ્યા (૪)
૧૧. વેદ	૧૧. ભવ્ય (૪)
૧૨. શરીર	૧૨. સમ્યક્ત્વ (૫)
૧૩. પર્યાપ્તિ	૧૩. સંજ્ઞી (૩)
	૧૪. આહાર (૧)

પદ્મ'ડાગમમાંનાં ૧૪ માંથી દશ તો પ્રજ્ઞાપનામાં એ જ નામે છે. પ્રારંભના ત્રણ પ્રજ્ઞાપનામાં નથી, પરંતુ તેમાં શરીર અને પર્યાપ્તિ વધારે છે. પદ્મ'ડાગમમાં

૧. પદ્મ'ડાગમ, પુ. ૧, પૃ. ૧૩૨, ૪૦૯; પુ. ૩, પૃ. ૪૮૩; પુ. ૪, પૃ. ૧૩૭, ૩૦૮, ૪૮૬; પુ. ૫, પૃ. ૧૭૩, ૨૩૮, ૩૪૬; પુ. ૭, પૃ. ૨૪૧૨, ૧૮૪, ૨૩૧, ૨૪૩, ૨૯૮, ૩૬૫, ૪૬૧, ૪૭૭, ૪૯૩, ૫૧૮, ૫૭૪; પુ. ૮, પૃ. ૩૯૦.
૨. કૌસમાં નંબર પ્રજ્ઞાપનાના છે.

જ્ઞાન-દર્શન જુદાં જુદાં છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં જ્ઞાન અને ઉપયોગ જુદાં જુદાં છે તેમાં આ સંશોધન છે. ઉપયોગમાં જ્ઞાન-દર્શન આવી જ નબ છે; પછી જ્ઞાનને જુદું કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સમ્યક્ત્વ માટે દષ્ટિ શબ્દ પ્રાચીન છે તે પ્રજ્ઞાપનામાં વપરાયો છે; બ્યારે પદ્મ-કાગમમાં 'સમ્યક્ત્વ' શબ્દ પ્રયુક્ત છે. આહારની વિચારણામાં આહાર એક જુદું દાર હોય તે જરૂરી જણાતું નથી. આથી જણાય છે કે તેર દારની એક સૂચી તૈયાર હતી તેનો જ ઉપયોગ પ્રસ્તુતમાં કર્યો છે અને એ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ૧૪ દારની સૂચી વધારે વ્યવસ્થિત છે તેથી તે ૧૩ દારની સૂચી કરતાં પ્રાચીન હોઈ શકે નહિ.

પ્રથમ ઉદ્દેશનાં દારોમાંના પ્રથમ દારમાં છે—૨૪ દંડકોના જીવોનો આહાર^૩ સચિત્ત હોય, અચિત્ત હોય કે મિશ્ર?—એ પ્રશ્ન. એનો ઉત્તર છે કે વૈક્રિય શરીર ધરાવનાર જીવોનો આહાર અચિત્ત જ હોય, પરંતુ ઔદારિક શરીરી જીવો ત્રણે પ્રકારનો આહાર લે છે (૧૭૯૪). આ પછી નારક જીવો વિષે તેએ આહારાથી^૪ છે કે નહિ? કેટલા કાળે આહારાથી^૫ હોય? આહારમાં શું લે? અધી દિશામાંથી ગ્રહણ કરી અધુ^૬ જ પરિણુમાવે છે? લીધેલ પુદ્ગલોનો સર્વભાવે આહાર લે છે કે અમુક ભાગનો? ગ્રહણ કરેલ અધા જ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે? આહારમાં લીધેલ પુદ્ગલોનું શું થાય છે?—આટલાં ૭ દારોનો એકસાથે વિચાર કરીને (૧૭૯૫-૧૮૦૫) પછી અન્ય ભવનવાસી આદિ ૨૩ દંડકોમાં ક્રમે તે સાતેય દારોનો વિચાર કરે છે (૧૮૦૬-૧૮૫૨). આમાં નોંધવા જેવી હકીકતો એ છે કે આહાર જે લેવામાં આવે છે તે આભોગનિર્વર્તિત અને અનાભોગનિર્વર્તિત હોય છે. એટલે કે પોતાની ઇચ્છા થાય અને આહાર લે તે અને ઇચ્છા વિના જ આહાર લેવાનો રહે તે. ઇચ્છા થાય અને લેવાય તેમાં, તે તે જીવોમાં જુદી જુદી કાલમર્યાદા છે. પણ ઇચ્છા વિના લેવાતો આહાર તો નિરંતર લેવાતો જ રહે છે (૧૭૯૬ અને ૧૮૦૬ આદિ).

આહારમાં^૭ વર્ણુ-રસાદિસ પન્ન પુદ્ગલો લેવાય છે. તેનો રકથ ઓછામાં ઓછો અનંતપ્રદેશી, અસંખ્યાતપ્રદેશી ક્ષેત્રમાં અવગાહીને રહી શકે તેવો અને

૩. ધવલામાં આહારમાર્ગણામાં આહાર શબ્દથી ક્વલ, લેપ, ઉષ્મ, મન, કર્મ— એ અધા આહાર નહીં, પણ નોકર્મઆહાર અભિપ્રેત છે એમ ખુલાસો છે.

પુ૦ ૧ પ૦ ૪૦૯.

૪. ડીકાકાર સ્પષ્ટીકરણુ કરે છે કે મૂળમાં એક વર્ણુ આદિ કણુ છે તે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ, નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો પાંચેય વર્ણુવાળો રકથ આહાર યોગ્ય છે.—પત્ર ૫૦૧.

આત્મપ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ હોવો જરૂરી છે (૧૭૯૭-૧૮૦૦). નારકમાં મોટે ભાગે તો અશુભ વિપાકવાળા વર્ણાદિનું ગ્રહણ થાય છે. (૧૮૦૧). આહારના પુહ્ગલોનું ગ્રહણ સર્વ દિશાથી થાય છે (૧૮૦૨). થયા પછી આહાર અર્થે લીધેલા પુહ્ગલો. માંનો અસંખ્યાતમો ભાગ આહારરૂપે પરિણમે છે અને તેના અનંતમા ભાગનો આસ્વાદ લેવામાં આવે છે (૧૮૦૩). આહાર માટે લીધેલા^૫ બધા જ પુહ્ગલોનો આહાર કરે છે (૧૮૦૪). આહારમાં લીધેલા પુહ્ગલોનો પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ પરિણામ થાય અને નારકને તો તે દુઃખજનક પરિણામરૂપે જ પરિણમે (૧૮૦૫), પરંતુ દેવાદિને તેનો સુખરૂપ પરિણામ થાય (૧૮૦૬). જેની જેટલી ઇન્દ્રિય હોય તેને તે આહાર તેટલી ઇન્દ્રિયના પરિણામરૂપે પરિણમે (૧૮૧૩, ૧૮૧૬, ૧૮૨૦, ૧૮૨૩, ૧૮૦૫).

નવમા દ્વારમાં આહારરૂપે ગ્રહણ કરેલા પુહ્ગલો એકેન્દ્રિયના શરીરરૂપ હોય છે કે પછી યાવત્ પાંચેન્દ્રિયના શરીરરૂપ હોય છે, તેની ૨૪ દંડકોમાં ચર્યા છે. ચર્યાનો સાર એ છે કે જે પુહ્ગલોનું ગ્રહણ થતું હોય છે તે ભૂતકાળમાં તો ગમે તેના શરીરરૂપે હોય પણ વર્તમાનમાં તો તે જે જીવને જેટલી ઇન્દ્રિય હોય તેટલી ઇન્દ્રિયવાળાનું શરીર આહારરૂપે છે, તેમ સમજવું. કારણ કે લીધેલ આહાર લેનારના શરીરરૂપે પરિણત થાય છે તેથી તેટલી ઇન્દ્રિયવાળાનું શરીર છે તેમ કહેવાય (૧૮૫૩-૧૮૫૮)

દશમા દ્વારમાં ૨૪ દંડકના જીવોમાં કોણુ લોમાહાર અને કોણુ પ્રક્ષેપાહાર કરે તેની ચર્યામાં જાણાવ્યું છે કે નૈરયિક, દેવો અને એકેન્દ્રિય લોમાહારી છે (૧૮૫૬-૬૦).

દ્વીન્દ્રિયથી માંડી પાંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને પ્રકારનો આહાર કરે છે (૧૮૬૧). એકેન્દ્રિયને મોહું હોતું નથી અને નારક-દેવના વૈક્રિયશરીરમાં મુખ છતાં તેમને પ્રક્ષેપની આવશ્યકતા ન પડે તેવો તે શરીરનો સ્વભાવ છે, માટે તેમને માત્ર લોમાહાર છે—એવું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરે છે (પત્ર ૫૦૯). વળી, લોમાહાર માત્ર પર્યાપ્તને જ હોય, અપર્યાપ્તને ન હોય એમ પણ ટીકાકારે ખુલાસો કર્યો છે (પત્ર ૫૦૯).

૫. અહીં ટીકાકારે સૂત્રોમાં પૂર્વાપર વિરોધ ન આવે તેમ વ્યાખ્યા કરવી જોઈ એ એવું સૂચન કર્યું છે. માટે ‘આહાર માટે લીધેલા’નો અર્થ પૂર્વસૂત્રમાં જે અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે તે જ અભિપ્રેત છે, ગ્રહણ કરેલા બધા જ પુહ્ગલો નહિ.—ટીકા; પત્ર ૫૦૪.

આગિયારમાં દ્વારમાં કયા જીવને ઓળ આહાર અને મનથી લક્ષણ હોય છે તેનો ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું છે કે નારકો માત્ર ઓળ આહાર કરે છે, મનથી લક્ષણ કરતા નથી (૧૮૬૨). અને બધા જ ઔદ્ધરિક શરીરી વિષે પણ એ જ નિયમ છે (૧૮૬૩). માત્ર દેવો ઓળ આહારવાળા અને મનથી લક્ષણ કરનારા છે (૧૮૬૪); એટલે કે તેમને ન્યારે મનમાં આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય કે તરત તેમની આહારકામનાની પૂર્તિ થઈ જાય છે (૧૮૬૪). જે સ્થાને જીવની ઉત્પત્તિ થવાની હોય ત્યાં જે આહારયોગ્ય પુદ્ગલો હોય તેનો આહાર તે ઓળ આહાર. અર્પ્યાંત જીવને આ આહાર જ સંભવે છે—એવું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરે છે (પત્ર ૫૧૦). આ ચર્ચાને અતે સૂત્રકૃતાંગની નિયુક્તિની નિમ્ન ગાથાઓ ટીકાકારે ઉદ્ધૃત કરી છે, તે આ પ્રકરણના સારરૂપ છે :

“સરીરેણોયાહારો તયાય ફાસેણ લોમઆહારો ।

પક્ષેવાહારો પુણ કાવલિયો હોઈ નાયવ્વો ॥૧૭૧॥

ઓયાહારા જીવા સવ્વે અપજત્તયા મુણેયવ્વા ।

પજત્તગા ય લોમે પરુલ્લેવે હોંતિ મહ્યવ્વા ॥૧૭૨॥

એગિદિયદેવાળં નેરહયાળં ચ નત્થિ પક્ષેવો ।

સેસાળં જીવાળં સંસારત્થાળ પક્ષેવો ॥૧૭૩॥

લોમાહારા એગિદિયા ડ નેરહ્યસુરગણા ચેવ ।

સેસાળ આહારો લોમે પક્ષેવઓ ચેવ ॥

ઓયાહારા મળમક્કિલ્લણો ય સવ્વે વિ સુરગણા હોંતિ ।

સેસા હવંતિ જીવા લોમે પક્ષેવઓ ચેવ ॥

અંતિમ એ ગાથાઓ મુદ્રિત સૂત્રકૃતાંગનિયુક્તિમાં મળતી નથી.

પ્રસ્તુત પદમાં ખીજા ઉદ્દેશમાં ૧૩ દ્વારોની અપેક્ષાએ (૧૮૬૫) જીવો આહારક છે કે અનાહારક, આ એ વિકલ્પોની ચર્ચા કરી છે. આમાં આહારના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં નિર્દિષ્ટ આહારના ભેદોની કોઈ ચર્ચા નથી (૧૮૬૬-૧૯૦૭). પણ વિશેષતા એ છે કે તેમાં આહારક અને અનાહારક એ પદોને અધારે જ ભાંગેની રચના કરીને તે તે જીવમાં કેટલા ભાગે ભાગે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે.

‘ઉત્કૃષ્ટ છ ભગોની રચના માટે જુઓ સૂ. ૧૮૮૦; આ રચનાનો આધાર એક-વચન-અહુવચન છે.

તીજ ‘સંજી’ દ્વારમાં ટીકાકારે શકા-સમાધાન ક્યું છે તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે. સંજી એટલે સમનસ્ક. વિગ્રહગતિમાં જીવને મન તો હોતું નથી, તો પછી વિગ્રહગતિમાં અનાહારક જીવને સંજી કેમ કહેવાય ? આનું સ્પષ્ટીકરણ ક્યું છે જીવ વિગ્રહગતિમાં હોય છે ત્યારે સંજી જીવના આયુર્કર્મની વેદના કરતો હોવાથી તેને સંજી કહી શકાય—ભલેને તેને મન ન હોય (૫૦ ૫૧૪). ખીજ શંકા એ છે કે નૈરયિક, ભવનપતિ અને વાનમંતરને અસંજી કેમ કહ્યા (૧૮૧૮ [૨], ૧૮૮૦) ? ઉત્તર આપ્યો છે કે એ ત્રણેયમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવ અસંજીમાંથી પણ મરીને આવે છે તે અપેક્ષાએ તેમને અસંજી કહી શકાય (૫૦ ૫૧૪).

૨૯, ૩૦ અને ૩૩ માં ‘ઉપયોગ, પશ્યતા, અવધિ’ પદો : જીવોના ઓધવ્યાપાર

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં જીવોના ઓધવ્યાપાર અથવા જ્ઞાનવ્યાપાર વિષે ત્રણ પદોમાં ચર્ચા છે : ઉપયોગ પદ ૨૯ મું, પશ્યતા પદ ૩૦ મું અને અવધિપદ ૩૩ મું. એટલે એ ત્રણેને અહીં એક સાથે લીધાં છે.

આચારાંગ સૂત્રમાં— “જે આયા સે વિજ્ઞાયા, જે વિજ્ઞાયા સે આયા । જેણ વિજાણહ સે આયા” આચારાંગસૂત્ર, ૫. ૫. સૂત્ર ૧૬૫.

સેવ્વે સરા નિયટ્ટંતિ, તક્કા જત્થ ન વિજ્ઞહ । મહં તત્થ ન ગાહિયા । ઓણ અપ્પહહાણરસ સ્થેયન્ને । સે ન દીહે, ન હસ્સે, ન વહે, ન તંસે, ન ચરસે, ન પરિમંહલે, ન કિણ્હે, ન નીલે, ન લોહિણ, ન હાલિદ્દે, ન સુક્કિલે, ન સુરભિગંધે, ન દુરભિગંધે, ન તિત્તે, ન કહુણ, ન કસાણ, ન અંબિલે, ન મહુરે, ન ક્કલ્લહે, ન મણ, ન ગુરુણ, ન લહુણ, ન સીણ, ન ઉણ્હે, ન નિદ્દે, ન હુક્કલ્લે, ન કાઠ, ન રુહે, ન સંગે, ન હ્થી, ન પુરુષે, ન અન્નહા, પરિન્ને સન્ને ઉવમા ન વિજ્ઞહ । અરુવી સત્તા અપયસ્સ પયં નત્થિ । સે ન સહે ન રૂવે ન ગંધે ન રસે ન ફાસે-હચ્ચેયાવંતિ—ત્તિ વેમિ ॥

આચારાંગસૂત્ર, ૫. ૬. સૂત્ર ૧૭૦-૧૭૧.

સારાંશ કે આત્મા એ વિજ્ઞાતા છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના રસ, રૂપ આદિ નથી. તે અરૂપી હોવા છતાં સત્ છે.

ભગવતીસૂત્રમાં શ્રવેતુ' લક્ષણ્ય ખતાવ્યુ' છે—

“અવળે અગંધે અરસે અંકાસે અરૂવી જીવે સાસણ અવદ્વિણ લોગદવ્વે । સે સમાસઓ પંચવિહે પળ્લને । તે જહા—દવ્વઓ જાવ ગુણઓ । દવ્વઓ ણં જીવત્થિકાણ અળંતાઈ' જીવદવ્વાઈ', સ્વેત્તઓ લોગપ્પમાગસ્વેત્તે, કાલઓ ન કયાઈ ન આસિ, ન કયાવિ નત્થિ, જાવ નિચ્ચે, માવઓ પુણ અવળે અગંધે અરસે અંકાસે, ગુણઓ ઉવઓગુણે।”
૨. ૧૦. ૧૧૮.

આનો સાર પણ એ જ છે કે આત્મા અરૂપી છે, લોકપ્રમાણ છે, નિત્ય છે અને તેનો ગુણ ઉપયોગ છે. તેની સંખ્યા અનંત છે. આત્માનો ગુણ ઉપયોગ કહ્યો તે સર્વપ્રથમ અહીં મળે છે.

પ્રસ્તુતમાં યદ્યપિ ઉપયોગમાં અવધિનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તે છતાં તેનું શુદ્ધ પ્રકરણ રાખવાનું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે તે કાળ સુધીમાં અવધિ વિષે વિશેષ વિચાર થઈ ગયો હતો તેથી તેને શુદ્ધ પદમાં સ્થાન મળ્યું છે.

પ્રથમ આપણે ઉપયોગ અને પશ્યતા વચ્ચે શો ભેદ છે તે સમજવા માટે તેના જ ભેદો છે તેની તુલના કરીએ. કારણ કે મૂળમાં તે બંનેની કોઈ વ્યાખ્યા છે નહિ. પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે ભેદો એ જ વ્યાખ્યા બની રહે છે.

૧ ઉપયોગ (૧૯૦૮-૧૦)

૨ પશ્યતા (૧૯૩૬-૩૮)

૧. સાકારોપયોગ

૧. સાકારપશ્યતા

૧. આભિનિષેધિકજ્ઞાનસાકારોપયોગ
૨. શ્રુતજ્ઞાનસાકારોપયોગ
૩. અવધિજ્ઞાનસાકારોપયોગ
૪. મનઃપર્યયજ્ઞાનસાકારોપયોગ

.....x.....x.....

૧. શ્રુતજ્ઞાનસાકારપશ્યતા
૨. અવધિજ્ઞાનસાકારપશ્યતા
૩. મનઃપર્યયજ્ઞાનસાકારપશ્યતા

-
૧. ભગવતીમાં આ બંને વિષે પ્રજ્ઞાપનાની ભલામણ છે. ૧૬, ૭, ૫૮૨.
 ૨. મૂલાચાર પંચાચારાધિકાર ગાથા ૩૧માં પણ સાકાર-અનાકાર ઉપયોગને શ્રવેતુ' લક્ષણ્ય ખતાવ્યું છે.

૫. કેવલજ્ઞાનસાકારોપયોગ	૪. કેવલજ્ઞાનસાકારપશ્યતા
૬. મતિઅજ્ઞાનસાકારોપયોગ	×
૭. શ્રુતઅજ્ઞાનસાકારોપયોગ	×
૮. વિભંગજ્ઞાનસાકારોપયોગ	૬. શ્રુતઅજ્ઞાનસાકારપશ્યતા
	૬. વિભંગજ્ઞાનસાકારપશ્યતા

૨. અનાકારોપયોગ

૧. ચક્ષુદર્શનઅનાકારોપયોગ
૨. અચક્ષુદર્શનઅનાકારોપયોગ
૩. અવધિદર્શનઅનાકારોપયોગ
૪. કેવલદર્શનઅનાકારોપયોગ

૨. અનાકારપશ્યતા

૧. ચક્ષુદર્શનઅનાકારપશ્યતા
 - ×
૨. અવધિદર્શનઅનાકારપશ્યતા
 ૩. કેવલદર્શનઅનાકારપશ્યતા

આચાર્ય અભયદેવસૂરિએ પશ્યતાને ઉપયોગવિશેષ જ કહી છે; વળી સ્પષ્ટીકરણ કયું છે કે જે ઓધમાં કેવલ ત્રૈકાલિક અવબોધ હોય તે પશ્યતા પરંતુ જે ઓધમાં વર્તમાનકાલિક જ ઓધ હોય તે ઉપયોગ છે. આ જ કારણે મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાન સાકારપશ્યતાના ભેદોમાં લીધાં નથી. કારણ કે મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાનનો વિષય વર્તમાનકાલિક અવિનષ્ટ પદાર્થ જ બને છે. આનાકાર-પશ્યતામાં અચક્ષુદર્શનનો સમાવેશ કેમ નથી—એનો ઉત્તર આચાર્યે આપ્યો છે કે પશ્યતા એ પ્રકૃષ્ટ ઈક્ષણ છે. અને પ્રેક્ષણ તો માત્ર ચક્ષુદર્શનમાં જ સંભવે છે, બીજી ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતા દર્શનમાં નહિ. બીજી ઇન્દ્રિયો કરતાં ચક્ષુનો ઉપયોગ અલ્પકાલીન હોય છે અને બીજાં અલ્પકાલીન ઉપયોગ હોય છે ત્યાં ઓવક્રિયામાં ઝડપ વધારે હોય છે. આ જ તેની પ્રકૃષ્ટતામાં કારણ છે.—ભગવતી ટીકા, ૫૦ ૭૧૪.

આચાર્ય મલયગિરિએ આચાર્ય અભયદેવનું જ અનુસરણ કયું છે; વિશેષમાં સ્પષ્ટીકરણ કયું છે કે પશ્યતા શબ્દ ૩ઠિને કારણે ઉપયોગ શબ્દની જેમ સાકાર અને અનાકાર બોધનો પ્રતિપાદક છે, એમ સમજવું (પ્રજ્ઞાપના ટીકા, ૫૦ પર૯). વિશેષમાં એ જણાવ્યું છે કે બીજાં દીર્ઘકાલ ઉપયોગ હોય ત્યાં ત્રૈકાલિક બોધ સંભવે. મતિજ્ઞાનમાં દીર્ઘકાલનો ઉપયોગ નથી માટે ત્રૈકાલિક બોધ ન થાય, તેથી તેને પશ્યતામાં સ્થાન નથી.—પ્રજ્ઞાપના ટીકા, ૫૦ ૫૩૦.

આ સિવાય ઉપયોગ અને પશ્યતામાં શો ભેદ તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી.

(पृष्ठ २५८, पंक्ति १३ पंथी आ कोठक वांथवु')

२१. भुण्ण	उ	उपयोग—साकार	१. आबिनिभोधिक ज्ञान
१. नीरड	उ	२. " अज्ञान	२. " अज्ञान
२-११. कवनपति	उ	३. श्रुतज्ञान	३. श्रुतज्ञान
२२. वाणुवंतर	उ	४. श्रुतअज्ञान	४. श्रुतअज्ञान
२३. क्योतिथ	उ	५. अपधि	५. अपधि
२४. वैमानिक	उ	६. विलग	६. विलग
२०. पञ्चो तिय'अ	उ	७. मनःपर्याय	७. मनःपर्याय
१८. यगुरिन्द्रिय	उ	८. केवल	८. केवल
१८. नीन्द्रिय	उ	उपयोग अनाकार	१. यक्षुदर्शन
१७. क्षीन्द्रिय	उ	२. अयक्षुदर्शन	२. अयक्षुदर्शन
१२-१६. रथावर	उ	३. अपधिदर्शन	३. अपधिदर्शन
	उ	४. केवलदर्शन	४. केवलदर्शन
	उ	परयत्ता—साकार	१. श्रुतज्ञान
	उ	२. श्रुतअज्ञान	२. श्रुतअज्ञान
	उ	३. अपधिज्ञान	३. अपधिज्ञान
	उ	४. विलगज्ञान	४. विलगज्ञान
	उ	५. मनःपर्याय	५. मनःपर्याय
	उ	६. केवलज्ञान	६. केवलज्ञान
	उ	परयत्ता—अनाकार	१. यक्षुदर्शन
	उ	२. अयक्षुदर्शन	२. अयक्षुदर्शन
	उ	३. केवलदर्शन	३. केवलदर्शन

ઉપયોગ અને પર્યતા—એ બંનેની પ્રશ્નણા જીવોના ૨૪ દંડકોમાં વિચારાર્થ છે તે આ પ્રમાણે છે—૧૯૧૨-૧૯૨૭; ૧૯૪૦-૧૫૫૩.)

(આ કોષ્ટક ૨૫૭ મે પાને મૂક્યું છે.)

૨૪ દંડકોમાં જીવોના ઉપયોગ અને પર્યતાનો વિચાર કર્યા પછી બંને પદોમાં ઉપયોગવાળા જીવોનો વિચાર છે. હકીકતમાં કશો ભેદ પડતો નથી (૧૯૨૮-૧૯૩૫; ૧૯૫૪-૧૯૬૨). તેથી તે વિષે વિશેષ ચર્ચા જરૂરી નથી. પરંતુ પર્યતા પદમાં અતે કેવલીના જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ યુગપત્ છે કે ક્રમે છે, તેની ચર્ચા કરી છે, અને દલીલ કરી છે કે જ્ઞાન સાકાર છે અને દર્શન અનાકાર છે તેથી કોઈ પણ વસ્તુને એક સમયમાં જાણે-દેખે નહિ (૧૯૬૩-૬૪). આ ચર્ચા માટે સન્મતિપ્રકરણનો બીજો કાંડ જોવો જોઈએ, જ્યાં ઉપયોગમાં ક્રમ, યોગપદ અને અભેદ એ ત્રણે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપયોગ અને પર્યતા વિષે અન્ય કશી જ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી, પરંતુ અવધિપદમાં અવધિજ્ઞાન વિષે તેના ભેદો આદિ સાત મુદ્દાઓ લઈ અવધિ-જ્ઞાનની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.^૩ તે સાત બાબતો આ છે : ૧. ભેદ, ૨. વિષય, ૩. સંસ્થાન, ૪. આબ્યંતર અને બાહ્ય અવધિ, ૫. દેશાવધિ, ૬. અવધિની ક્ષય-વૃદ્ધિ ૭. પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતી (૧૯૮૧). પદ્મ'ડાગમમાં અવધિજ્ઞાનની ચર્ચા કર્મના આવરણ પ્રસંગે કરવામાં આવી છે અને ત્યાં અવધિના અનેક ભેદોની તથા સંસ્થાન આદિની ચર્ચા છે (પુ. ૧૩, પૃ. ૨૮૯-૩૨૮). તેમાં ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે આવશ્યકનિયુક્તિની અવધિની ચર્ચાને જે કાળ છે તે પછીના કાળની ચર્ચા પદ્મ'ડાગમની હોવાનો સંભવ છે; કારણ કે ક્ષેત્રથી જ્ઞાન્યાવધિમાં આવશ્યકનિયુક્તિમાં પણકનું દષ્ટાંત છે, જ્યારે પદ્મ'ડાગમમાં સૂક્ષ્મ નિગોદનું છે (આવ. નિ. ૨૯; વિશેષાશયક ૫૮૫; પદ્મ'ડાગમ પુ. ૧૩, પૃ. ૩૦૧). વળી, આવશ્યકનિયુક્તિગત ગાથાઓ ગાથાસૂત્રને નામે પણ પદ્મ'ડાગમમાં દેખા દે છે (આવશ્યકનિયુક્તિ, ગા. ૩૧ થી ઘણી ગાથાઓ પદ્મ'ડાગમમાં છે; પુ. ૧૩ ને અંતે જુઓ 'ગાથાસૂત્રાણિ' નામનું પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૧). ગાથાઓમાં પાઠાંતરો નજરે પડે છે. સંભવ છે કે આ ગાથાઓ પ્રાચીન નિયુક્તિની હોય, જે આવશ્યકનિયુક્તિ અને પદ્મ'ડાગમમાં લેવામાં આવી હોય.

૩. ભગવતીમાં આ પદના સૂત્ર ૧૯૮૨થી પ્રારંભ કરી આખું અવધિપદ સમજાવેલાની સૂચના છે. ૧૬, ૧૦, ૫૮૧.

જૈન આગમોમાં આચારાંગ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથમાં તો અવધિની ચર્ચા નથી, પરંતુ જ્યારથી અંગઆગમોમાં ઉપાસક જેવા કથાગ્રંથોનો સમાવેશ થયો ત્યારથી તો અવધિજ્ઞાનની ચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ છે; અને એ ચર્ચાઓ ઉપરથી જણાય છે કે ઉપાસકને થતા અવધિજ્ઞાનની મર્યાદામાં સ્વયં ઇન્દ્રભૂતિને પણ શંકા થાય છે, એ આશ્ચર્યજનક ઘટના છે (ઉવાસગદસાઓ-હોર્નેલ, ૧.૮૪).

આપણે કર્મના પ્રકરણમાં પણ જોયું કે તેમાં એક ઠેકાણે માત્ર પાંચ ઇન્દ્રિયો અને તેથી થતા વિજ્ઞાનના આવરણની ચર્ચા છે, પરંતુ અવધિ આદિ જ્ઞાનો વિષે મૌન સેવાયું છે. આથી અવધિ આદિ જ્ઞાનોની ચર્ચા જૈન આગમોમાં પછીથી ક્રમે કરી દાખલ થઈ હોય એવો સંભવ રહે છે.

અવધિજ્ઞાનના એ ભેદ છે : એક તો જન્મથી પ્રાપ્ત થતું અને ખીજું કર્મના ક્ષયોપશમથી મળતું. દેવ-નારકને તો જન્મથી જ હોય છે અને મનુષ્ય અને તિર્થંચ પચ્ચેન્દ્રિયને ક્ષયોપશમિક (૧૯૮૨) હોય છે.

અવધિજ્ઞાનના વિષયની ચર્ચાનો સાર આ પ્રમાણે છે : નારકો ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન્યથી અડધો ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ગાઉ. પછી એકેકે કરી સાતેય નરકના જીવોના અવધિક્ષેત્રનું પણ નિરૂપણ છે. તેમાં નીચેની નરકમાં ઉત્તરોત્તર અવધિક્ષેત્ર ઓછું થતું જાય છે (૧૯૮૩-૧૯૯૦). ભવનપતિમાં અસુરકુમારનું અવધિક્ષેત્ર જ્ઞાન્ય ૨૫ થોજન અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર છે; અને બાકીના નાગકુમારાદિનું ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત છે. (૧૯૯૧-૯૩). પચ્ચેન્દ્રિયતિર્થંચનું અવધિક્ષેત્ર જ્ઞાન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્ર છે (૧૯૯૪). મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ અવધિ ક્ષેત્ર અલોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત લોક જેટલું છે (૧૯૯૫). વાણુમંતરનું નાગકુમાર જેમ. જ્યોતિષકનું જ્ઞાન્ય સંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો. વૈમાનિકદેવોના અવધિક્ષેત્રની વિચારણામાં વિમાનથી નીચેનો, ઉપરનો અને વિમાનથી તિર્થંગ ભાગ-એ ત્રણેની દૃષ્ટિ રાખવામાં આવી છે. અને જેમ વિમાન ઉપર તેમ તેમનું અવધિક્ષેત્ર વિસ્તૃત. છેવટે અનુત્તરૌપપાતિક દેવ સમગ્ર લોકનાડીને જાણે છે, એમ જણાવ્યું છે (૧૯૯૬-૨૦૦૭). સૂત્ર ૨૦૦૮-૧૬માં અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તપ્ર, (હોડી), પલ્લગ, ઝાલર, પડહ જેવા વિવિધ આકાર જણાવ્યા છે. આચાર્યમલયગિરિએ એનો સાર એ તારવી આપે છે કે ભવનપતિ અને વ્યંતરને ઉપરના ભાગમાં અને વૈમાનિકોને નીચેના ભાગમાં, જ્યોતિષક અને નારકોને તિર્થંગ દ્ષિષ્ઠામાં વધારે હોય છે એટલે કે વિસ્તૃત હોય છે અને મનુષ્ય તથા તિર્થંચને અવધિનો આકાર વિચિત્ર હોય છે.—ટીકા, પત્ર ૫૪૨.

એ પણ જણાવ્યું છે કે નારક અને દેવ અવધિક્ષેત્રમાં છે, એટલે કે તેમનું અવધિજ્ઞાન પોતાની ચારે તરફ ફેલાયેલું હોય છે; તિર્થંચમાં તેમ નથી. પણ મનુષ્ય અવધિક્ષેત્રમાં પણ છે અને બાહ્ય પણ છે. તાત્પર્ય એમ છે કે અવધિજ્ઞાનનો પ્રસાર પોતે જ્યાં હોય ત્યાં હોય તો તે અવધિની અંદર (અંતઃ) ગણાય, પણ પોતાથી વિચ્છિન્ન પ્રદેશમાં અવધિનો વિષય હોય તો તે અવધિથી બાહ્ય ગણાય (૨૦૧૭-૨૦૨૧). માત્ર મનુષ્યને જ સર્વાવધિ સંભવે છે, બ્રહ્માને દેશ-અવધિ જ સંભવે (૨૦૨૨-૨૬). નારકાદિમાં આનુગામિક-અનાનુગામિક, વર્ધમાન-હીયમાન, પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી અને અવસ્થિત-અનવસ્થિત—આ બેદોનો વિચાર છે (૨૦૨૭-૩૧).

અવધિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞાપનામૂળમાં કયાંય આપવામાં આવી નથી, પણ અન્યત્ર જે અપાઈ છે તે એ છે કે ઇન્દ્રિય કે મનની સહાયતા વિના આત્માને થતું રૂપી પદાર્થનું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન છે.

૩૧મું 'સંજ્ઞિ' પદ : સંજ્ઞીવિચાર

આ પદમાં સિદ્ધ સહિત સકલ જીવોનો સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી અને નોસંજ્ઞી—નોઅસંજ્ઞી એ ત્રણ બેદે વિચાર કર્યો છે. તેમાં સિદ્ધો નથી સંજ્ઞી કે નથી અસંજ્ઞી તેથી તેમની સંજ્ઞા નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી આપવામાં આવી છે (૧૯૭૩). મનુષ્યમાં પણ જે કેવળી થયા હોય તે આ બાબતમાં સિદ્ધની સમાન જ છે, કારણ કે તેઓ પણ તેમને મન હોવા છતાં તેના વ્યાપાર વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા નથી. અન્ય મનુષ્યો સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી બંને પ્રકારના છે. એકેન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો અસંજ્ઞી છે. નારક, ભવનપતિ, વાણવ્યંતર અને પચ્ચેન્દ્રિયતિર્થંચ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી બંને પ્રકારના છે. જ્યોતિષક અને વૈમાનિક માત્ર સંજ્ઞી જ છે (૧૯૬૫-૭૩).

આ પદને અંતે આપેલી ગાથામાં મનુષ્યને પણ સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી જ કહ્યા છે. પરંતુ સૂત્ર ૧૯૭૦માં તેમાં ત્રણે પ્રકાર સંભવે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

સંજ્ઞાનો અર્થ શો લેવો તે સૂત્રમાં સ્પષ્ટ નથી કર્યું, પણ મનુષ્ય અને નારક તથા ભવનપતિ અને વ્યંતરને પણ અસંજ્ઞી કહ્યા એટલે મન જેને હોય તે

સંજ્ઞી એ અર્થ પ્રસ્તુતમાં ઘટે નહિ. આથી ટીકાકારને સંજ્ઞા શબ્દના એ અર્થ કરવા પડ્યા છે, છતાં પણ પૂરું સમાધાન થતું નથી. એટલે નારકાદિન સંજ્ઞી કે અસંજ્ઞી કહ્યા તેમાં તેના પૂર્વાલ્પમાં તે સંજ્ઞી કે અસંજ્ઞી હતો માટે સંજ્ઞી કે અસંજ્ઞી કહ્યા—આવું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકારને કરવું પડ્યું છે (ટીકા, પત્ર પૃષ્ઠ ૪).

આથી સંજ્ઞા શબ્દ ખરેખર કયા અર્થમાં અભિપ્રેત છે તે સંશોધનનો વિષય છે.

આચારાંગના પ્રારંભમાં જ વિશેષ પ્રકારના 'મતિજ્ઞાન માટે—ખાસ કરી આત્માના પૂર્વાલ્પના જ્ઞાનપ્રસંગે—'સંજ્ઞા' શબ્દ^૨ વપરાયો હોય એમ લાગે છે. "इहमेगेसिं नो सन्ना भवइ, तं जहा पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि" धत्थादि ! दशाश्रुतस्केधमां न्यां दश चित्तसमाधि स्थानानुं वलुंनं છે ત્યાં સળિણાળાં વા સે અસમુપ્પન્નપુલ્લે સમુપ્પજ્જેજ્ઞા અપ્પણો પોરાણિયં જાઈ સુમરિત્તણ"–દશા૦, પાંચમી દશા.

ડા. શુબ્રીંગ સંપાદિત આવૃત્તિમાં "જાહસરણે વા સે" એવો પાઠ છે, પરંતુ આ જ પાઠ સમવાયાંગમાં ઉદ્કૃત છે (દશમ સમવાય), ત્યાં ઉપર પ્રમાણે પાઠ હોઈ દશાશ્રુતસ્કેધનો મૂળ પાઠ આવો જ હોવો જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. વળી, આચાર્ય આત્મારામજીની આવૃત્તિ (૫૦ ૧૪૮)માં—"सणिण जाहसरणेणं सणिणणाणं वा से असमु" એવો પાઠ છે, તે પણ ખરાખર જણાતો નથી. એ ગમે તે હોય પણ તેમાં પણ સળિણાળાં એ પાઠ તો છે જ, એટલે અહીં 'સંજ્ઞા' મતિજ્ઞાન વિશેષના અર્થમાં લેવામાં કાંઈ વાંધો જણાતો નથી. અને એ જ્ઞાનનો એક પ્રકાર કાળક્રમે જ્ઞતિસ્મરણને નામે ઓળખાયો છે; પણ તે છે તો મતિજ્ઞાનનો જ ભેદ. અને એ મતિજ્ઞાનનો વિશેષ એટલે જે જ્ઞાનમાં સ્મરણ-પૂર્વ અનુભવનું સ્મરણ-જરૂરી હોય તેવું જ્ઞાન 'સંજ્ઞા' શબ્દથી સમજાતું હતું. સંજ્ઞા-સંકેત પછી તે શબ્દરૂપે હોય કે ખીજા ચિહ્નરૂપે હોય પણ તેના વડે જ્ઞાન થવામાં સ્મરણ આવશ્યક હોય છે. તેથી જેમાં સ્મરણ આવશ્યક હોય એવા જ્ઞાનવિશેષને માટે 'સંજ્ઞા' શબ્દ પ્રાચીન કાળમાં પ્રયુક્ત થતો હોય તો આશ્ચર્ય પામવાનું નથી.

૧. આવશ્યકનિયુક્તિમાં સંજ્ઞાને અભિનિયોધ = મતિજ્ઞાન કહ્યું છે.—ગા. ૧૨; વિશેષાવશ્યક, ૩૯૪.

૨. બોદ્ધમાં 'સંજ્ઞા' શબ્દના પ્રયોગ અને અર્થ માટે જુઓ Pali-English Dictionary (P.T.S.) તથા Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary.

પણુ જૈન આગમમાં આ 'સંજ્ઞા' શબ્દના અર્થનો વિસ્તાર થયો હોય એમ જણાય છે. અને તેને કારણે કયાં શબ્દનો 'શુ' અર્થ લેવો એ એક સમ-સ્પર્શ બની જાય છે.

સ્થાનાંગમાં—“एगं तक्का, एगं सन्ना, एगं मन्ना, एगं विन्न” (સૂ. ૨૯-૩૨) એવો પાઠ આવે છે. એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે 'સજ્ઞા' એ નામે કોઈ જ્ઞાન તે કાળે પ્રસિદ્ધ તો હતું જ. સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર સંજ્ઞાના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે : આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ^૩ (સ્થા. ૩૫૬, સમવાયાંગ ૪). વળી. અન્યત્ર સ્થાનાંગમાં જ સંજ્ઞાના દશ ભેદ છે : ૧-૪ ઉપર પ્રમાણે ૫. ક્રોધ, ૬. માન, ૭. માયા, ૮. લોભ, ૯. લોક, ૧૦. ઓધ. અને આ દશે સંજ્ઞા ૨૪ દંડકના જીવોમાં હોય છે તેમ પણ જણાવ્યું છે (સ્થા. ૭૫૨). આચારાંગનિયુક્તિમાં સંજ્ઞા વિષે જણાવ્યું છે—

दब्बे सच्चित्तार्हं भावे अणुभवणजाणणा सण्णा ।

मति होइ जाणणा पुण अणुभवणां कम्मसंजुत्ता ॥३८।

आहार भय परिगह मेहुण सुह दुक्ख मोह वितिगिच्छ ।

कोह माण माय लोहे सोगे लोगे य घम्मोहे ॥३९॥

અને અન્ય પ્રકારે પણ સંજ્ઞા શબ્દનો અર્થ બૃહત્કલ્પલાભ્ય અને વિશેષા-વશ્યકલાભ્યમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં કાલિક, હેતુ અને દષ્ટિવાદોપદેશ-એ ત્રણ સંજ્ઞાને આધારે સંજ્ઞીઅસંજ્ઞીનો વિચાર છે. અને એનો નિષ્કર્ષ એ છે કે શાસ્ત્રમાં પ્રાયઃ કાલિક-સંજ્ઞાને આધારે સંજ્ઞીઅસંજ્ઞી એવો વિભાગ કરેલો છે અને તેનું તાત્પર્ય તો સમનસ્ક અમનસ્કમાં છે. બૃહત્. ૦ ગા. ૭૮-૮૭; વિશેષા. ૦ ૫૦૨-૭.

ષ્ટ્વઅંગમ મૂળમાં માર્ગલાદારમાં સંજ્ઞીદાર છે. પણ સંજ્ઞાનો અર્થ શો અલિપ્ત છે તે જણાવ્યું નથી. પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિથી લઈ ક્ષીણકપાય-વીતરાગ-છદ્મસ્થ-ગુણસ્થાન સુધીના જીવો સંજ્ઞી હોય છે અને એકેન્દ્રિયથી માંડી અસંજ્ઞી પચ્ચેન્દ્રિય સુધીના જીવો અસંજ્ઞી છે, એમ જણાવ્યું છે (પુ. ૧, પૃ. ૪૦૮). અને સંજ્ઞી ક્ષાયોપશમિક લબ્ધિથી, અસંજ્ઞી ઔદયિક ભાવથી^૪ અને નસંજ્ઞી-

૩. મૂલાચાર, શીલગુણાધિકાર, ૩.

૪. તુલના કરો બૃહત્કલ્પલાભ્ય, ગા. ૮૭.

નઅસંજી ક્ષાયિક લખિયથી થાય છે, એમ પણ જણાવ્યું છે (પુ૦ ૭, પૃ૦ ૧૧૧-૧૧૨). આના સ્પષ્ટીકરણમાં ધવલામાં જે કહ્યું છે તે અને પ્રારંભમાં સંજાનો જે અર્થ કર્યો છે તે ઉપરથી સામાન્ય ધારણા એવી અને કે મનવાળા સંજીપ, પરંતુ ધવલામાં પણ સંજી શબ્દની એ પ્રકારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સૂચક છે : સમ્યગ્ જાનાતિ इति संज्ञम्-मनः, तदस्यास्तीति संज्ञी । नैकेन्द्रियादिनाऽ-तिप्रसङ्गः, तस्य मनसोऽभावात् । अथवा शिक्षाक्रियोपदेशालापग्राही संज्ञी । उक्तं च—

सिक्त्वाकिरियुवदेसालावग्गाही मणोवलंबेण ।

જો જીવો સો સળી તલ્લિવરીદો અસળી દુ ॥-પુ૦ ૧, પૃ૦ ૧૫૨.

આ ખીજી વ્યાખ્યામાં પણ મનતું આલખન તો સ્વીકૃત છે જ, એટલે તાત્પર્યમાં કશો ભેદ પડતો નથી. આચાર્ય પૂજ્યપાદે તત્ત્વાર્થભાષ્યનું અનુકરણ કરી તત્ત્વાર્થની ટીકામાં (૨.૨૫) સંજીની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે પરમ્પ્રાગમના સંજી શબ્દના પ્રયોગને ધ્યાનમાં લઈને છે; તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘સંજા’ શબ્દ અનેક અર્થમાં છે તેથી અનિષ્ટની વ્યાવૃત્તિ સાડુ સૂત્રમાં ‘સમનસ્કાઃ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે, જેથી સંજાવાળા છતાં જેને મન ન હોય તે સંજી કહેવાય નહિ, પણ અસંજી કહેવાય.

મૂલાચારમાં જ પર્યાપ્તિના વિવેચન પ્રસંગે અસંજીને પાંચ અને સંજીને જ પર્યાપ્તિ કહી છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેને મન હોય તે સંજી ગણાય—મૂલાચાર, પર્યાપ્ત્યધિકાર. ૫-૬, ૮૬.

સ્થાનાંગમાં સર્વ જીવેના સંજી, અસંજી અને નેાસંજીનોઅસંજી—એવા ત્રણ ભેદ ખતાવ્યા છે, કારણ કે સિદ્ધોને પણ એમાં ગણી લીધા છે. પરંતુ તેમથી સંજી કોણ અને અસંજી કોણ એ ફલિત થતું નથી (સુ૦ ૧૬૨). સંસારી જીવમાં ૨૪ દંડકોમાં સંજી અને અસંજી એ બંને ભેદો હોય છે (સ્થા૦ ૭૯, સમવા૦ ૧૪૯), એમ કહ્યું ત્યારે પણ મનવાળા સંજી એવું સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે એકેન્દ્રિયાદિમાં તો મન નથી જ, છતાં તેમાં પણ સંજી-અસંજી એ બંને ભેદ જણાવ્યા. અને જ્યાં મન અવશ્ય હોય છે તેવા નારકાદિમાં પણ સંજી-અસંજી એવા બંને ભેદ જણાવ્યા છે.

૫. તુલના—“સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ” તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૨. ૨૫—તેની વિવિધ દિગંબરીય ટીકાઓ સાથે.

આ ઉપરથી એક વાત નક્કી થાય છે કે પર્યાપ્તિનો વિચાર થયો તે પહેલાં જ સંજ્ઞાનો વિચાર થઈ ગયો હતો. તેથી પર્યાપ્તિના વિચાર સાથે એ સ્પષ્ટ થયું કે સંજ્ઞા અને મન એ બન્ને જોને હોય તેને જ સંજ્ઞી કહેવા.

સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીની સમસ્યાનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કર્યો છે. તેમણે સૂત્ર બનાવ્યું છે કે—“સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ (૨.૨૫); અર્થાત્ સંજ્ઞી જીવો મનવાળા હોય છે. અને ભાષ્યમાં તેમણે સ્પષ્ટીકરણ કયું કે પ્રસ્તુતમાં સંજ્ઞી શબ્દથી તે જ જીવો અભિપ્રેત છે, જેને સંપ્રધારણ સંજ્ઞા હોય. અર્થાત્ માત્ર સંપ્રધારણ સંજ્ઞાવાળા જીવોને મન હોય છે, અન્યને નહિ. સંપ્રધારણ સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા કરી છે કે—“ઈહાપોહયુક્તા ગુણદોષવિચારણાત્મિકા સમ્પ્રધારણસંજ્ઞા।” —તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૨.૨૫. આહારાદિ સંજ્ઞાને કારણે જે સંજ્ઞી કહેવાય તેવા જીવો અહીં અભિપ્રેત નથી, એટલે કે મન તો તે સંજ્ઞી જીવોને હોય, જેઓ સંપ્રધારણ સંજ્ઞાને કારણે સંજ્ઞી કહેવાતા હોય.

૩૨ મું ‘સંયમ’ પદ : સંયમવિચાર

સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત અને નોસંયતનો અસંયતનો સંયતાસંયત—એવા સંયમના ચાર બેદોનો વિચાર સકલ જીવોમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેનો સાર એ છે કે નારક, એકેન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિય જીવો, વાણુવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ અસંયત હોય છે. પંચેન્દ્રિ તિર્યંચ અસંયત અને સંયતાસંયત હોય છે. મનુષ્યમાં પ્રથમ ત્રણ પ્રકાર છે, પણ સિદ્ધોમાં સંયમનો ચોથો પ્રકાર નોસંયતનો અસંયતનો સંયતાસંયત છે (૧૯૭૪-૮૦). પદને અંતે આપેલ ગાથામાં સિદ્ધનો વિચાર નથી. પદ્મ’ડાગમનાં ૧૪ માર્ગશ્લાદારમાં પણ એક દાર સંયમને આધારે જીવોનો વિચાર કરવાની પદ્ધતિ મહત્વ ધરાવે છે, એમ કહી શકાય. પદ્મ’ડા-ગમમાં સંયમદારમાં સામાયિકશુદ્ધિસંયત, છેદોપસ્થાપનશુદ્ધિસંયત, પરિહારશુદ્ધિ-સંયત, સુદ્ધમસંપરાયશુદ્ધિસંયત, યથાખ્યાતવિહારશુદ્ધિસંયત સંયનાસંયત અને અસંયત—એવા બેદો કરીને ૧૪ ગુણુસ્થાનોમાં તેનો વિચાર છે, પુ૦ ૧, પૃ૦ ૩૬૮.

૩૪ મું ‘પ્રવિચારણા’ પદ : પરિચારણા (મૈશ્વનવિચાર)

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભમાં જ્યાં વિષયસૂચી આપી છે, ત્યાં પ્રસ્તુત પદ માટે

‘પવિચારણ’ (પ્રવિચારણ) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને તે જ શબ્દ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિના ‘પ્રવીચાર’ શબ્દનું મૂળ જણાય છે (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪.૮). પરંતુ પ્રસ્તુત પદના પ્રારંભમાં જ્યાં દારો બતાવ્યાં છે ત્યાં ‘પરિચારણા’ (૨૦૩૨) અને મૂળમાં પણ ‘પરિચારણયા’ (પરિચારણતા) (૨૦૩૩) એવા પાઠ છે. અને એ દારની ચર્ચા પ્રસંગે ‘પરિચારણા’^૧ પરિચારણા’ (૨૦૫૨) શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. ઉપરાંત, ‘સપરિચારા’ (સપરિચારા:), ‘અપરિચારા’ (અપરિચારા:)(૨૦૫૧), કાયરિચારણા (કાય-પરિચારણા), ફાસપરિચારણા, રૂઘપરિચારણા, સદ્પરિચારણા, મળપરિચારણા (૨૦૫૨) જેવા પ્રયોગો મળે છે. તેથી જણાય છે કે પવિચારણ, પરિચારણયા અને પરિચારણા એ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થ માટે વપરાયા છે. પરંતુ વધારે વપરાશ ‘પરિચારણા’ એ રૂપનો છે; ‘પવિચારણા’ નો પ્રયોગ માત્ર પ્રારંભમાં અને અંતે છે (પવિચારણાપયં સમત્તં). ઉપનિષદોમાં ‘પરિચાર’ નો પ્રયોગ મૈથુનસેવનના અર્થમાં મળે છે—इमा रामाः सर्थाः सतूर्या न हादृशा लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नच्चिकेतो मरणे मानुप्राक्षीः । कठोप० ૧.૨૫. પાલિમાં ‘પરિચરણ,’ ‘પરિચારતિ’; ‘પરિચારણા,’ જેવા પ્રયોગો છે—જુઓ પાલિકોષ (P.T.S.) બૌદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ‘પરિચરણા,’ ‘પરિચર્યા,’ ‘પરિચારણા,’ ‘પરિચારયતિ,’ ‘પરિચારેતિ’ જેવા શબ્દો મળે છે. ઉપરાંત ‘પ્રવિચાર,’ ‘પ્રવિચારણ,’ ‘પ્રવિચારણા,’ પ્રવિચારયતિ,’ ‘પ્રવિચારેતિ’આદિ પ્રયોગો પણ જેવા મળે છે. અને તે બધા પ્રયોગો પ્રજ્ઞાપનાના પ્રસ્તુત પદમાં જે અર્થ અભિ-પ્રેત છે, તે અર્થ માટે પણ જેવા મળે છે. એટલે કહી શકાય કે ક્રીડા, રતિ, ઇન્દ્રિયોનાં ક્રમભોગ અને મૈથુન માટે સંસ્કૃતમાં^૨ પ્રવિચાર’, અથવા પ્રવિચારણા, અને પ્રાકૃતમાં પરિચારણા અથવા પ્રવિચારણા શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે પ્રરિચારણા ક્યારે કોને સંભવે અને કયા પ્રકારની હેાય. એ વિષયની મુખ્ય ચર્ચા પ્રસ્તુત પદમાં દંડકોને આધારે કરી છે. તેમાં નારકોની બાબતમાં કહ્યું છે કે તેઓ ઉપપાતક્ષેત્રમાં આવીને તરત જ આહાર લેવાનું શરૂ કરે છે, એટલે તેમના શરીરની નિષ્પત્તિ થાય છે. એટલે ચારે તરફથી પુદ્ગલોનું ગ્રહણ શરીરનાં અંગોપાંગથી શરૂ કરે છે અને તે તે પુદ્ગલોને શરીરની ઇન્દ્રિયાદિ રૂપે પરિણત કરતા થઈ જાય છે. આમ ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ થયે તેઓ પરિચારણા શરૂ કરે છે, એટલે કે શબ્દાદિ બધા વિષયોનો ઉપભોગ શરૂ કરે છે. અને પરિચારણા કર્યા પછી જ વિકુર્વણા—નાના રૂપ ધારણ કરવાની

૧. આને માટે પાઠાંતર છે—‘પરિચારણયા’ પૃ. ૪૨૧, ટિ. ૧.

૨. “કાદપ્રવીચારો નામ મૈથુનવિષયોપસેવનમ્” તત્ત્વાર્થમાધ્ય, ૪૦૮, “પ્રવીચારો મૈથુનોપસેવનમ્” સર્વાર્થસિદ્ધિ, ૪.૭.

પ્રક્રિયા—શરૂ કરે છે (૨૦૩૩). પરંતુ દેવોમાં આ ક્રમમાં ભેદ એ છે કે વિકુર્વાણા કયાં પછી પરિચારણા છે (૨૦૩૪, ૨૦૩૭). એકેન્દ્રિયોમાં પરિચારણાનો ક્રમ નારક જેમ છે, પણ તેમાં વિકુર્વાણા નથી. પરંતુ વાયુકાયમાં વિકુર્વાણા છે. દ્વીન્દ્રિય—ત્રીન્દ્રિય—ચતુરિન્દ્રિયમાં એકેન્દ્રિય જેમ (૨૦૩૫—૩૬) પરિસ્થિતિ છે. પચેન્દ્રિયોમાં અને મનુષ્યમાં નારક જેમ સમજવું (૨૦૩૬).

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રાસંગિક^૩ ચર્ચા એ પણ કરવામાં આવી છે કે જીવોમાં આહારનું ગ્રહણ આભોગનિર્વર્તિત હોય છે કે અનાભોગનિર્વર્તિત? એકેન્દ્રિય સિવાયના બધા જીવો આભોગ નિર્વર્તિત અને અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર લે છે, પરંતુ એકેન્દ્રિયમાં માત્ર અનાભોગનિર્વર્તિત જ છે (૨૦૩૮—૩૯). પ્રસ્તુતમાં આભોગનિર્વર્તિતનો અર્થ ટીકાકાર “મનઃપ્રણિધાનપૂર્વમાહારં ગૃહ્ણન્તિ” — (પૃ ૫૪૫) એવો કરે છે અને એકેન્દ્રિય વિષે ૨૫૭૮ કરે છે કે “એકેન્દ્રિયાણામતિસ્તોકાપદમનો-દ્રવ્યલબ્ધિસમ્પન્નત્વાત્ પદુતર આભોગો નોપજાયતે ઇતિ તેષાં સર્વદાડનાભોગનિર્વર્તિત એવ આહારો ન પુનઃ કદાચિદપ્યામોગનિર્વર્તિતઃ” — (પૃ ૫૪૫).

આમાં આચાર્ય મલયગિરિ અપદુ પણ મન એકેન્દ્રિયને હોય છે—એવું લખે છે તે મનોલબ્ધિ બધા જીવોમાં છે એવી માન્યતાને આધારે છે પરંતુ ખરી વાત તો એવી જણાય છે કે જીવો પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક અને પોતાના ઉપયોગપૂર્વક આહાર લે તે આભોગનિર્વર્તિત અને ઇચ્છા ન હોય છતાં લોભાહાર વગેરે અન્ય પ્રકારના આહારનું સતત ગ્રહણ થયા કરે છે તે અનાભોગ નિર્વર્તિત કહેવાય.

આહારપદમાં આભોગનિર્વર્તિત આહારની ચર્ચા છે, તેને આધારે આવો અર્થ કરી શકાય (૧૭૯૬, ૧૮૦૬ આદિ), પરંતુ મનઃપ્રણિધાનની વાત, જે આચાર્ય મલયગિરિએ લખી છે, તેનો સમન્વય કેવી રીતે કરવો એ એક પ્રશ્ન છે. કારણ કે જેમ એકેન્દ્રિયને અપદુ મન છે, તેમ દ્વીન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિય સુધી પણ અપદુ મન જ છે; તો એકેન્દ્રિયમાં જ કેમ અનાભોગ અને બીજામાં કેમ નહિ, એ પ્રશ્નનું સમાધાન થતું નથી. એમ લાગે છે કે રસનેન્દ્રિયવાળા પ્રાણીને મુખ હોય છે તેથી તેને ખાવાની ઇચ્છા થતી હોઈ તે બધામાં આભોગનિર્વર્તિત આહાર માન્યો હોય અને રસનેન્દ્રિય વિનાનાને અનાભોગનિર્વર્તિત માન્યો હોય એમ બને.

૩. આ ચર્ચા ખરી રીતે આહારપદમાં આવવી જોઈતી હતી, પણ આ પદોમાં આવી છે તેથી તેને પ્રાસંગિક કહી છે.

આહારમાં લેવાના પુદ્ગલો વિષે ચર્ચા છે કે આહાર કરનાર તે પુદ્ગલોને જાણે છે, દેખે છે કે જાણ્યો-દેખ્યો નથી ?—તેના વિષેના વિકલ્પો કયાં છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે— (૨૦૪૦-૪૬).

		જાણે	દેખે	ન જાણે	ન દેખે
નારક, ભવનવાસી, વાણુવ્યંતર, જ્યોતિષક		૦	૦	”	”
એકેન્દ્રિયમાં—ગ્રીન્દ્રિય		૦	૦	”	”
ચતુરિન્દ્રિયમાં—	૧. કેટલાક	૦	”	”	૦
	૨. ”	૦	૦	”	”
પંચેન્દ્રિયતિર્થંચ તથા મનુષ્ય	૧. કેટલાક	”	”	૦	૦
	૨. ”	”	૦	૦	”
	૩. ”	૦	”	”	૦
	૪. ”	૦	૦	”	”
વૈમાનિક—	૧. ”	”	”	૦	૦
	૨. ”	૦	૦	”	”

અધ્યવસાનસ્થાનોની પણ પ્રાસંગિક ચર્ચા પ્રસ્તુત પદમાં છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવાં અધ્યવસાનસ્થાનો ૨૪ દંડકના જીવોમાં અસંખ્યાત પ્રકારનાં હોય છે એમ જાણાવ્યું છે (૨૦૪૭-૪૮). આટલી જ હકીકત પ્રજાપનામાં છે, પરંતુ આ વિષે પદ્મખંડાગમમાં વિસ્તૃત ચર્ચા જોવા મળે છે. કર્મના સ્થિતિયંધનાં અધ્યવસાનસ્થાનોની ચર્ચા માટે પ્રથમ ચૂલિકામાં ઘણો વિસ્તાર છે; તેમાં ખાસ કરી સર્વસ્તોત્ર્યંધસ્થાનના સ્વામીથી માંડી સર્વોત્કૃષ્ટ્યંધનું સ્થાન કોને, જીવોમાં સંકલેશ અને વિશુદ્ધિનું તારતમ્ય, અદ્વૈત્યહત્વ આદિની ચર્ચા છે (પુ. ૧૧, પૃ. ૧૩૬). બીજી ચૂલિકા તો સ્થિતિયંધના અધ્યવસાયસ્થાનોની પૂરી ચર્ચા માટે જ છે (પુ. ૧૧, પૃ. ૩૦૮). આ પછી ભાવવિધાન નામના પ્રકરણમાં બે ચૂલિકા છે, જેમાં એકમાં ઉપશમ અને ક્ષપકચ્છેદીનું તારતમ્ય (પુ. ૧૨, પૃ. ૮૦) અને બીજીમાં અનુભાગ્યંધનાં અધ્યવસાયસ્થાનોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે (પુ. ૧૨, પૃ. ૮૭).

પરિચારણાદ્વારમાં દેવોની વ્યાપ્તમાં પરિચારણાની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે ચાર વિકલ્પોનો સંભવ બતાવ્યો છે (૨૦૫૧) :

૧. દેવો	સદેવી	સપરિચાર
૨. ,,	,,	અપરિચાર
૩. ,,	અદેવી	સપરિચાર
૪. ,,	,,	અપરિચાર

પરંતુ જ્ઞાણીઓ છે કે એવું બનતું નથી કે દેવ સદેવી હોય છતાં પણ અપરિચાર હોય, એટલે કે ઉક્ત ચારમાંથી બીજાં વિકલ્પ સંભવતો નથી (૨૦૫૧). આનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકામાંથી પ્રથમનાં બે વિમાનો—સૌધર્મ અને ઇશાન—માં દેવીઓ હોય છે તેથી તે સૌમાં પ્રથમ વિકલ્પ છે; એટલે કે તેમાં કાયિક પરિચારણા છે—દેવદેવીનું મૈથુન હોય છે (૨૦૫૨). સનત્કુમારથી માંડી અચ્યુતકલ્પ સુધીનાં વિમાનોમાં માત્ર દેવો જ હોય છે, દેવી હોતી નથી, તેથી તેમને તીજે વિકલ્પ છે. એટલે કે તે વિમાનોમાં દેવીઓ નથી છતાં પરિચારણા છે (૨૦૫૧). પરંતુ ઐવેયક અને અનુત્તર વિમાનોમાં દેવી પણ નથી અને પરિચારણા પણ નથી. તેથી તેમાં ચોથો વિકલ્પ છે (૨૦૫૧)૪

દેવી નથી છતાં પરિચારણા કેમ સંભવે તેનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે (૨૦૫૨) :

૧. સનત્કુમાર—માહેન્દ્રકલ્પમાં સ્પષ્ટપરિચારણા.
૨. બ્રહ્મલોક—લાંતકકલ્પમાં રૂપપરિચારણા.
૩. મહાશુક—સહસ્ત્રારમાં શબ્દપરિચારણા.
૪. આણત—પ્રાણત—આરણ—અચ્યુતકલ્પમાં મન:પરિચારણા.

કાયપરિચારણામાં જ્યારે દેવોને ‘ધ્વજામન’ની ઉત્પત્તિ—એટલે કે કાયપરિચારણાની ધ્વજા—થાય છે, ત્યારે દેવીઓ—અપ્સરાઓ મનોરમ રૂપ, ઉત્તર-વૈક્રિય શરીર ધારણ કરીને હાજર થાય છે (૨૦૫૨ [૨]). અહીં ‘ધ્વજામન’ શબ્દ ધ્યાન દેવા જેવો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હજી મનની બાબતની સ્પષ્ટ કલ્પના નિશ્ચિત થઈ ન હતી. પરિચારણા સમાપ્ત થયે ધ્વજામન ચાલ્યું જાય છે.

અપ્સરાઓ સાથે દેવોની કાયપરિચારણાનું ટીકામાં સ્પષ્ટીકરણ કયું છે કે મનુષ્ય જેમ જ મૈથુનસેવન (ટી૦ પત્ર ૫૪૯, ૫૫૦). મૂળમાં એ પણ જ્ઞાણીઓ

૪. આ દેવોમાં પરિચારણા નથી, છતાં તેમને બ્રહ્મચારી ન કહેવાય; કારણ કે તેમનામાં ચારિત્રપરિણામ નથી. —ટી૦, પત્ર ૫૪૯.

છે કે એ દેવોમાં શુક્રના પુદ્ગલો હોય છે અને તે અપ્સરામાં જઈને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણમે છે અને અપ્સરામાં રૂપ-લાવણ્યના વર્ધક પણ અને છે. અહીં એ ધ્યાન દેવા જેવું છે કે આમાં પણ પાંચ ઇન્દ્રિયોનો ઉલ્લેખ છે, મનનો નથી (૨૦૫૨ [૨]). અહીં એ પણ જાણવું જરૂરી છે કે દેવતા એ શુક્રથી અપ્સરામાં ગર્ભાધન થતું નથી,^૫ કારણ કે દેવોને વૈક્રિયશરીર છે અને તેની ઉત્પત્તિ ગર્ભમાં નથી પણ ઔપપાતિક છે.

જ્યાં સ્પર્શાદિથી પ્રવિચારણા હોય છે તે તે દેવલોકમાં દેવી નથી હોતી, પણ જ્યારે ઇચ્છા થાય છે ત્યારે અપ્સરાઓ વિકુર્વણા કરીને હાજર થાય છે.^૬ અને તે દેવો અનુક્રમે સ્પર્શાદિથી જ સંતુષ્ટિ અનુભવે છે (૨૦૫૩ [૫]); તે જ તેમની પરિચારણા છે. તે દેવોમાં પણ શુક્રવિસર્જન છે, પરંતુ ટીકાકારે ખુલાસો કર્યો છે કે “પુદ્ગલસંક્રમો દિવ્યપ્રભાવાદવસેયઃ” અર્થાત્ દેવ-દેવીનો સંપર્ક નહીં છતાં દેવીમાં દેવી પ્રલાવને ક્રમે શુક્રસંક્રમણ થાય છે અને તેનું પરિણમન પણ તેમના રૂપલાવણ્યમાં વૃદ્ધિકારક અને છે (ટી. પક્ષ ૫૫૧).

આરણ્યથી માંડીને માત્ર મન:પરિચારણા છે અને તેથી તે તે દેવોની પરિચારણાની ઇચ્છા થયે દેવીઓ પોતાને સ્થાને રહીને જ મનોરમ શૃંગાર ધારણ કરે છે અને તે તે દેવો પોતાને સ્થાને રહ્યા રહ્યા જ મન:સંતુષ્ટિ મેળવે છે (૨૦૫૨ [૬]). અને દેવીઓ પણ પોતાને સ્થાને રહી રૂપ લાવણ્યવતી બની જાય છે.

અતે દેવોનું પરિચારણાની દૃષ્ટિએ અદ્યપ્યહુત્વ વિચારાયું છે; તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત ક્રમ આવે છે : અપરિચારકો, મન:પરિચારકો, શબ્દપરિચારકો, રૂપપરિચારકો, સ્પર્શપરિચારકો, કાયપરિચારકો (૨૦૫૩).

પરંતુ પરિચારણામાં ઉત્તરોત્તર સુખની વૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ આથી ઊલટો ક્રમ છે; સૌથી ઓછું સુખ કાયપરિચારણામાં, પણ સૌથી વધારે સુખ અપરિચારણા-વાળા દેવોમાં છે. (ટી. પત્ર ૫૫૨).

૫. “કેવલં તે વૈક્રિયશરીરાન્તગૈતા इति न गर्भाधानहेतवः”—ટી. પત્ર ૫૫૦.

૬. આમ સહસ્રાર સુધી દેવીઓ જાય છે. અને કયાં સુધી કેટલા આયુવાળી દેવીઓ જાય તે માટે જુઓ ટીકા. પત્ર ૫૫૨ અ.

૩૫ મું 'વેદના' પદ : જીવોની વેદના

૧૬'ઉકોમાં જીવોને નાના પ્રકારની વેદનાનો જે અનુભવ થાય છે, તેની ચર્ચા આ પદમાં છે. વેદનાના અનેક રીતે પ્રકારો ખતાવવામાં આવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે :

- (૧) શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ (૨૦૫૫).
- (૨) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ (૨૦૬૬).
- (૩) શારીરિક, માનસિક, શારીરિક-માનસિક (૨૦૬૩).
- (૪) સાતા, અસાતા, સાતાસાતા (૨૦૬૬).
- (૫) દુઃખા, સુખા, અદુઃખા-અસુખા (૨૦૬૯).
- (૬) આબ્યુપગમિકી, ઔપકમિકી (૨૦૭૨).
- (૭) નિદા, અનિદા (૨૦૭૭).^૨

૫૬'ખંડાગમમાં વેદનાખંડ ચોથો છે તે પુ. ૯ થી શરૂ થાય છે. તેમાં 'કર્મપ્રકૃતિનુ' વિવરણ ૨૪ અનુયોગદ્વારે વડે કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ખીજું દ્વાર 'વેદના' નામે છે. તે 'વેદના' દ્વારનું વિવરણ પુસ્તક ૧૦ માં છે. અને તે વેદનાનું વિવરણ ૧૬ અનુયોગદ્વારે વડે કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પ્રજ્ઞાપનાગત વેદનાનો ખીજો પ્રકાર, જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ-એ રૂપે છે, તેનું વિસ્તારથી વિવરણ એ જ નામનાં ચાર દ્વારે વડે કરવામાં આવ્યું છે. (પુ. ૧૦, પૃ. ૧, ૧૮; પુ. ૧૧, ૭૫; પુ. ૧૨, પૃ. ૧). વેદનાના સ્વામીની ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં ૬'ઉકોને આધારે કરી છે, જ્યારે ૫૬'ખંડાગમમાં સ્વામિત્વનો વિચાર નયદષ્ટિએ 'સ્થાત્' શબ્દના યોગ વડે ભંગોમાં કર્યો છે. (પૃ. ૧૨, પૃ. ૨૬૪). ઉપરાંત, દ્રવ્ય આદિ દ્વારોમાં સ્વામિત્વનો વિચાર છે જ (પૃ. ૧૦, પૃ. ૨૬૮; પુ. ૧૧, પૃ. ૧૧, ૧૩૨; પુ. ૧૨, પૃ. ૧૨).

૧. જુદાં જુદાં નરકો સખંધી વેદના વિષે સ્. ૨૦૫૭ ની ટીકામાં-*एतावत्सूत्रं चिरञ्जितेष्वविप्रतिपत्त्या श्रूयते । केचिदाचार्याः पुनरेतद्विषयमधिकमपि सूत्रं पठन्ति ततस्तन्मतमाह*"-આચાર્ય' મલયગિરીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ટીકા. પત્ર ૫૫૫.

૨. ભગવતી, ૧૯. ૫. ૬૫૬ માં આ જ ખાખત છે અને તે માટે પ્રજ્ઞાપનાની ભલામણ છે. અહીં મલયગિરિ કહે છે-"નિદાનિદાદિગતસ્તુ વિશેષો ન સદ્ગૃહીતો વિચિત્રત્વાત્ સૂત્રગાતે:"

એમ લાગે છે કે કર્મના વિષાકનો પૂરો વિચાર નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરે તે પહેલાં તેનો વિચાર 'વેદના' નામે થતો હતો અને એ 'વેદના' વિષે જે વિવિધ વિચારણાઓ પ્રાચીનોએ કરી હતી તેનો સંગ્રહ પ્રસ્તુત પદમાં છે. આ માટે વિશેષ રૂપે ભગવતી ૩.૩ 'જ્ઞેવુ', જ્યાં ક્રિયા અને વેદનાનો વિચાર છે. અને વળી જુઓ, ભગવતી ૧૭.૬. (ભગવતીસાર, પૃ૦ ૪૮૧); ૧૯.૩; ૧૯.૪; ૧૯.૫; ૬.૧; ૧૬.૪ (ભગવતીસાર, પૃ૦ ૪૬-૫૦).

વેદનાના પ્રકારોમાં નિદા-અનિદા એ પ્રકાર વિષે આચાર્ય અભયદેવ ભગવતીની ટીકામાં જે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે તે આ છે—“નિયતં દાનં શુદ્ધિર્જીવસ્ય 'દૈપ્ શોધને' इति वचनात् निदा ज्ञानमाभोगः-इत्यर्थः । तद्युक्ता वेदनाऽपि निदा-आभोगवतीत्यर्थः । —ભગવતી ટીકા, ૧૬ પ. ૬૫૬. પૃ૦ ૭૬૯

અને આચાર્ય મલયગિરિએ તેનું વિવરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે : “નિતરાં નિશ્ચિતં વા સમ્યક્ દીયતે ત્રિત્તમસ્યામિતિ નિદા, बहुलाधिकारात् 'उपसर्गादात्' इत्यधिकरणे घञ, सामान्येन चित्तवती-सम्यग्बिबेकवती वा इत्यर्थः ।” ટીકા, પત્ર ૫૫૭.

'ગિદા' ને પાષ્ટઅસદ્મહાણ્યવોમાં દેશ્ય શબ્દ જણાવ્યો છે.

શીતોષ્ણ વેદના વિષે ટીકાકારે શંકા કરી છે કે ઉપયોગ ક્રમિક છે તો શીત અને ઉષ્ણ એ બન્નેનો યુગપદ્મભવ કેવી રીતે થાય ? એનું સ્પષ્ટીકરણ એ કર્યું છે કે વસ્તુતઃ ઉપયોગ ક્રમિક જ છે. પણ શીત્ર સંચારને કારણે અનુભવમાં ક્રમ નથી જણાતો તેથી તે અપેક્ષાએ સૂત્રમાં શીતોષ્ણની વેદના યુગપદ્મ સમજવી.— ટી૦ પત્ર ૫૫૫. આ જ ન્યાય શારીરિક-માનસિક સાતાસાતા વિષે પણ છે. પત્ર ૫૫૬ અ, ૫૫૬ બ.

અદુઃખા-અસુખા વેદનાનો અર્થ ટીકામાં છે—સુખદુઃખાત્મિકા એટલે કે જેને સુખ સંજ્ઞા ન આપી શકાય, કારણ કે એમાં દુઃખનો પણ અનુભવ છે; અને દુઃખ સંજ્ઞા પણ ન આપી શકાય. કારણ કે એમાં સુખનો પણ અનુભવ છે—એવી વેદના. પત્ર ૫૫૬.

સાતા-અસાતા અને સુખ-દુઃખ, એમાં શો ભેદ છે ?—આ પ્રશ્નનો ટીકાકાર ઉત્તર આપે છે કે વેદનીય કર્મનાં પુહ્ગલોનો ક્રમપ્રાપ્ત ઉદય થવાથી જે વેદના થાય તે સાતા-અસાતા, પરંતુ જ્યારે ખીજે કોઈ ઉદ્દીરણા કરે અને જે સાતા-અસાતાનો અનુભવ થાય તે સુખ-દુઃખ કહેવાય. ટી૦ પત્ર ૫૫૬.

પોતે જે શરીરપીડાને સ્વીકારે તે આશ્ચર્યપગમિક્ષી, જેમ કે કેશના લોચ આદિથી થતી પીડા. કર્મના ઉદારણાકરણ વડે વેદનીયનો ઉદય કરવાથી થતી પીડા તે ઔપકમિક્ષી. ટીકા, પત્ર ૫૫૬.

પ્રસતુતમાં પણ નારકીને સંજી અને અસંજી બંને પ્રકારના જણાવ્યા છે અને સંજીને નિદ્રા વેદના અને અસંજીને અનિદ્રા વેદના જણાવી છે, તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે (૨૦૭૮).

પદ્મ'ડાગમમાં સાતા-અસાતા એવા વેરનીયના ભેદોને આધારે વિપાકની ચર્ચા છે, પરંતુ વેદનાવિધાન પ્રકરણમાં નયોની અપેક્ષાએ વેદનાતું વર્ણન કરવાને પ્રસંગે-બ્રહ્મામાળિયા વેયણા, ઉદિણા વેયણા, ઉવસંતા વેયણા—એ પ્રકારે પણ કહ્યા છે અને તેને લઈ અનેક ભંગો થાય છે. પુ૦ ૧૨, પૃ૦ ૩૦૪-૩૬૩.

*

૩૬ મું 'સમુદ્ધાત' પદ : સમુદ્ધાતવિચારણા^૧

પદ્મ'ડાગમમાં સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્ધાતની ચર્ચા નથી. એટલે કે પ્રસતુતમાં પ્રજ્ઞાપનામાં જેમ 'સમુદ્ધાત સાત છે' એવો નિર્દેશ કરી તેની વિવિધ રીતે ચર્ચા દ'હકોમાં છે, તેવું પદ્મ'ડાગમમાં નથી. પણ માર્ગણાદારોમાં બ્યાં'ક્ષેત્ર^૨ અને સ્પર્શની ચર્ચાનો પ્રસંગ છે ત્યાં સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ તે બંનેનો વિચાર જોવા મળે છે; અને તેમાં પણ સામાન્ય સમુદ્ધાતની વાત છે, કોઈ વિશેષ સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ તે ચર્ચા નથી.—પુ૦ ૭, પૃ૦ ૨૯૯, ૩૬૯. આ ઉપરાંત પદ્મ'ડાગમમાં પ્રાસંગિક રીતે 'વેયણસમુદ્ધાત', 'ઉમારણતિયસમુદ્ધાત' 'કેવલિસમુદ્ધાત'—આ ત્રણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે.—પુ૦ ૧૨, પૃ૦ ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૬, ૫૦૭.

પ્રજ્ઞાપનામાં વેદના, કષાય, મરણ વૈક્રિય, તૈજસ, આહારક અને કેવલી આ સાત સમુદ્ધાતો ગણાવ્યા છે (૨૦૮૫, ૨૦૮૬), પરંતુ તેમની કોઈ વ્યાખ્યા આપી નથી. વળી, માત્ર કષાયસમુદ્ધાતના ચાર ભેદો કોષ, માન, માયા

૧. આ વિષે જુઓ સ્થાનાગ-સમાવાયંગ, પૃ૦ ૩૮૮-૮૯; ભગવતી ૨. ૨; ભગવતીસાર, પૃ૦ ૯૨-૯૫. કેવલિસમુદ્ધાત માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ૩૬૪૧.
૨. આને મળતી વિસ્તૃત ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં સ્થાનપદમાં છે. સૃ૦ ૧૪૮ થી.
૩. પ્રજ્ઞાપનામાં જીવોમાં તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીરની મારણ્યતિકસમુદ્ધાતચર્ચા માટે જુઓ સૃ૦ ૧૫૪૫-૫૨.

સમુદ્ધાત જાણ્યા છે (૨૧૩૩) વળી, પ્રથમના છની સામાન્ય સંજ્ઞા છે—
છાન્નસ્થના સમુદ્ધાતો (૨૧૪૭). તે છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતોનો દંડકોમાં વિચાર છે
(૨૧૪૮-૫૨).

સમુદ્ધાત શબ્દની વ્યાખ્યા આચાર્ય મલયગિરિએ આપી છે કે તે તે વેદના
આદિના અનુભવરૂપ પરિણામો સાથે આત્માનો એકીભાવ, અર્થાત્ તદ્દિતર
પરિણામોમાંથી વિરત થઈ તે તે વેદનીયાદિ કર્મના ધણા પ્રદેશોને ઉદીરણા વડે
વહેલાં ઉદ્યમાં લાવી ભોગવી તેમની નિર્જરા કરવી તે, અર્થાત્ આત્માથી
અખેરી નાખવા તે.—ટીકા, પત્ર ૫૫૯. તેમાં કયા કર્મની નિર્જરા કયા સમુદ્ધાતમાં
છે તેનું વિવરણ આ પ્રમાણે છે :

૧. વેદના સમુદ્ધાતમાં અસદ્વેદનીય કર્મની નિર્જરા.
૨. કષાયસમુદ્ધાતમાં કષાયમોહનીયની નિર્જરા.
૩. મારણાન્તિક સમુદ્ધાતમાં આયુકર્મની (અંતિમ અંતર્મૂહર્ત શેષ
હોય ત્યારે).
૪. વૈક્રિયસમુદ્ધાતમાં વૈક્રિયશરીરનામકર્મની.
૫. તેજસ સમુદ્ધાતમાં તેજસશરીરનામકર્મની.
૬. આહારક સમુદ્ધાતમાં આહારકશરીરનામકર્મની.
૭. કેવલિસમુદ્ધાતમાં સદસદ્વેદનીય કર્મ, શુભાશુભ નામકર્મ, જાંચ-નીચ
ગોત્રકર્મની.—પ્રજ્ઞા. ટી., પત્ર ૫૫૯.

સમુદ્ધાતના સમયની મર્યાદા આ પ્રમાણે છે : કેવલિસમુદ્ધાત આઠ સમયનો
છે, પરંતુ અન્ય અસંખ્યાત સમયના અન્તર્મૂહર્તકાળના છે (૨૦૮૭-૮૮).

સાતમાંથી કેટલા કયા જીવોને હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ છે કે નારકમાં પ્રથમના
ચાર; ભવનપતિ, પાંચે દ્રિય તિર્યચ, વાણુવ્યંતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિકમાં પ્રથમ
પાંચ; વાયુ સિવાયના એકેન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિયમાં પ્રથમના ત્રણ; વાયુમાં
પ્રથમના ચાર; અને મનુષ્યમાં સાતેય સમુદ્ધાત હોય છે (૨૦૮૯-૨૦૯૨).

એકેક જીવમાં અને તે તે દંડકોના નાના જીવોમાં અતીત કાલમાં સંખ્યામાં
કયા કયા સમુદ્ધાતો હોય અને ભવિષ્યમાં કેટલી સંખ્યામાં કયા કયા સંભવે તેની
સૂચના પ્રજ્ઞાપનામાં છે (૨૦૯૩-૨૧૦૦). ઉપરાંત, એક દંડકના એકેક જીવને
કે તે દંડકના જીવોને તે તે રૂપે (સ્વસ્થાને) અને અન્ય દંડકના જીવરૂપે (પરસ્થાને)

૮. એક અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ વિચારણા કરવાની પદ્ધતિ પદ્મપંડાગમમાં
પણ દેખાય છે.—પુ૦ ૭, પૃ૦ ૨૫.

ભૂત-લવિષ્યમાં કેટલા અને કયા સમુદ્ધાતો સંભવે તેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે (૨૧૦૧-૨૧૨૪).

સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ વિચારાયું છે તેમાં જઘન્ય સંખ્યા આહારક સમુદ્ધાત કરનારની છે અને સૌથી વધારે સંખ્યા વેદનાસમુદ્ધાત કરનારની છે. પણ તેથી પણ અધિક એવા જીવો છે, જેઓ સમુદ્ધાત વિનાના છે (૨૧૨૫). દંડકોમાં પણ આવી સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વની વિચારણા કરવામાં આવી છે (૨૧૨૬-૨૧૩૧).

કષાયસમુદ્ધાતના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે અને એ ચારેની અપેક્ષાએ દંડકોમાં અતીત કાળ તથા લવિષ્યકાળના સમુદ્ધાતોની વિચારણા એક જીવ અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવી છે (૨૧૩૭-૨૧૩૮). આમાં પણ સ્વસ્થાને અને પરસ્થાનની અપેક્ષાએ એટલે કે નારક હોય તો નારકરૂપે અને ધરતર રૂપે તેને કેટકેટલા અતીત-લવિષ્યમાં કષાયસમુદ્ધાતો સંભવે તેના પણ વિચાર છે (૨૧૩૯-૨૧૪૧), એટલું જ નહિ પણ તેમાં અલ્પબહુત્વનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે (૨૧૪૨-૪૬), કેવળી સિવાયના છ છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતો છે અને તેમાંના કયા કયા તે તે દંડકોમાં હોય એની વિચારણા કરવામાં આવી છે (૨૧૪૭-૫૨).

પરંતુ ધ્યાન દેવા જેવી વાત એ છે કે સૂત્રમાં માત્ર અસુરકુમાર દેવો સિવાયના કોઈ પણ દેવોના દંડકોનો ઉલ્લેખ નથી. સંભવ છે કે આ ત્રુટિને નિવારવા આચાર્ય મલ્લગિરિએ લખ્યું કે—“અસુરકુમારાદીનાં સર્વેષામપિ દેવાનામા-હારકસમુદ્ધાતવર્જાઃ શેષાઃ પદ્મ સમુદ્ધાતાઃ । ટી૦, પત્ર ૫૯૦ અ.

આ પછી વેદના આદિ સમુદ્ધાતોનો અવગાહન અને સ્પર્શની દષ્ટિએ વિચાર છે, તેમાં તે તે સમુદ્ધાત વખતે તે તે જીવની અવગાહના અને સ્પર્શના કેટલી હોય તે જણાવ્યું છે, અને તે અવગાહના અને સ્પર્શ કેટલા કાળનાં હોય તે પણ જણાવ્યું છે (૨૧૫૩-૨૧૭૨). સાથે સાથે સમુદ્ધાત વખતે તે તે જીવને કેટલી ક્રિયા હોય તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૨૧૫૩ પ્રત્યાદિ.) આમાં વિશેષતઃ કેવલિસમુદ્ધાતની ચર્ચા વિસ્તારથી છે (૨૧૬૮-૨૧૭૫), તેમાં સયોગી તો સિદ્ધ થાય નહિ તેથી કરીને ક્રમે મન, વચન અને કાયયોગનો નિરોધ કરી અયોગી થયે તે સિદ્ધ થાય છે એમ જણાવ્યું છે, કારણ કે હવે નવા કર્મનું યોગ દ્વારા આગમન અંવ થાય છે અને જૂના કર્મોને ક્રમે કરી ક્ષીણ કરી નાખે છે, અને સાકાર ઉપયોગમાં વર્તમાન સિદ્ધ થાય છે (૨૧૭૫). અંતે અંતે સિદ્ધિના સ્વરૂપની ચર્ચા છે (૨૧૭૬).

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ

(૧) 'આચાર્ય' હરિભદ્રકૃત પ્રદેશવ્યાખ્યા

આ પ્રદેશવ્યાખ્યા પ્રસિદ્ધ ભવવિસ્ફ હરિભદ્રસૂત્રિએ લખી છે. પ્રારંભમાં 'પ્રજ્ઞાપનાસ્ત્રોપાક્ષપ્રદેશાનુયોગઃ પ્રારમ્યતે કલ્યુ' છે તેથી પ્રજ્ઞાપનાના અમુક અંશોનો અનુયોગ-વ્યાખ્યાન અભિપ્રેત છે એમ સ્પષ્ટ છે. આચાર્ય હરિભદ્ર પ્રજ્ઞાપનાનો ઉપાંગ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ આચાર્ય મલયગિરિની જેમ તે 'સમવાયાંગનુ' ઉપાંગ છે' તેમ જણાવતા નથી. આથી અમુક અંગનું અમુક ઉપાંગ એવી વ્યવસ્થા ક્યારેક આચાર્ય હરિભદ્ર પછી, પણ આચાર્ય મલયગિરિ પૂર્વે, થઈ ગઈ હશે એમ માનવું રહ્યું.

વળી, આ વ્યાખ્યાને 'અવચૂર્ણિકા' એવું નામ પણ આપી શકાય તેમ છે, કારણ કે આચાર્ય હરિભદ્ર એક ઠેકાણે—“અભમતિપ્રસજ્ઞેન અવચૂર્ણિકામાત્રમેતદિતિ” —પૃ. ૨૮, ૧૧૩—આ પ્રમાણે જણાવે છે.

આચાર્ય હરિભદ્રે આ પ્રદેશવ્યાખ્યા લખી તે પહેલાં પણ કોઈ એ પ્રજ્ઞાપના ઉપર નાની-મોટી ટીકા અવશ્ય લખી હશે, અને તે ચૂર્ણિરૂપે હશે એમ જણાય છે, કારણ કે ઘણે ઠેકાણે—“एतदुक्तं भवति” “किमुक्तं भवति”, “अयमत्र भावार्थः”, “इदमत्र हृदयम्” “एतेसि भावणा” ઇત્યાદિ શબ્દો સાથે કે તે વિના જે વિવરણ મળે છે તે પ્રાકૃતમાં હોય છે અને કવચિત્ સંસ્કૃતમાં પણ મળે છે.—પૃ. ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૧, ૨૩, ૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૫, ૪૧, ૫૨, ૬૮, ૬૯. ૭૦, ૭૨, ૧૦૯, ૧૧૨, ઇત્યાદિ.

એ ચૂર્ણિકાર કોણ હશે તે કહેવું કઠણ છે, પણ સંભવ એવો છે કે તે આચાર્ય હરિભદ્રના ગુરુ હોય, કારણ કે ‘एवं तावत् पूज्यपादा व्याचक्षते’ પૃ. ૭૫, ‘गुरवस्तु’ ૧૧૮, ‘इह तु पूज्याः’ પૃ. ૧૨૨, ‘अत्र गुरवो व्याचक्षते’ પૃ. ૧૪૧, ૧૪૭, ગુરવો વ્યાવર્ણયન્તિ’ પૃ. ૧૫૨—એવા ઉલ્લેખો આ વ્યાખ્યામાં મળે છે.

વળી, એ વાત તો નિશ્ચિત જ છે કે આની ઉક્ત ચૂર્ણિ સિવાય પણ અન્ય એક કે અનેક વ્યાખ્યા આચાર્ય હરિભદ્ર પૂર્વે હશે જ. કારણ કે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાં મતાંતરની વ્યાખ્યાનાં અનેક સ્થળો નોંધ્યાં છે, જેમાં એવાં કેટલાંક

૧. આચાર્ય હરિભદ્રના વિસ્તૃત પરિચય માટે ‘સમદર્શી’ આચાર્ય હરિભદ્ર’ જેવું.
૨. ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ આચાર્ય મલયગિરિ પણ કરે છે.—પત્ર ૨૬૯, ૨૭૧.

સ્થળો હોવાનો સંભવ ખરો કે જે અન્ય ગ્રંથોની વ્યાખ્યામાંથી લીધાં હોય. ઉપરાંત એવાં પણ અનેક સ્થળો છે, જે આ જ ગ્રંથની વ્યાખ્યાની સૂચના આપી દે તેવાં છે. આવાં મતાંતરો માટે જુઓ પૃં ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૩૬, ૩૭, ૬૦, ૬૧, ૬૫, ૭૧, ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૮૩, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૫ ઇત્યાદિ.

કેટલાંક મતાંતરો વિષે તો આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાનો સ્પષ્ટ નિર્ણય જણાવ્યા વિના માત્ર ગુરુનો મત રજૂ કર્યો છે—“एवं तावत् पूज्यपादा व्याचक्षते, अन्ये पुनरन्यथा, तदभिप्रायं पुनरतिगम्भीरत्वान्न वयमवगच्छामः”—પૃં ૭૫, ૧૧૮; તો વળી કેટલીક જગ્યાએ કેટલાકના વિધાનને અસંગત જણાવેલ છે—“अत्र कैश्चिदतिगहनत्वात् प्रस्तुतस्य भ्रान्त्या लिखितं किलोपशमश्रेण्यनन्तरं क्षपकश्रेणीं प्रतिपद्यत इति । एतदपकर्णयितव्यम्...” પૃં ૧૧૬.

વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્રનો નામ વિના ઉલ્લેખ અનેક સ્થાનોએ કર્યો છે અને ભાષ્યમાંથી પણ અવતરણો લીધાં છે.—પૃં ૯૯, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૮ ઇત્યાદિ. વળી, વાચક ઉમાસ્વાતિને ‘સંગ્રહકાર’ એવા સામાન્ય નામે ઉલ્લેખીને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાંથી સૂત્ર ઉદ્ઘૃત કરે છે—પૃં ૧૦૧. તેઓ પોતાની આવશ્યકટીકા (પૃં ૨) ઉપરાંત ખીજા અનેક ગ્રંથોનો અને ગ્રંથકારોનો નામ ઘડીને કે નામ વિના ઉલ્લેખ કરે છે—જેમ કે ‘નિયુક્તિકારેણ’—પૃં ૧૦૫, સિદ્ધપ્રામ્ત પૃં ૧૧; અનુયોગદ્વાર પૃં ૩૨; જીવાભિગમ પૃં ૨૮; પ્રત્તિભિ (ભગવતી) પૃં ૩૩; ઉત્તરાધ્યયન—પૃં ૧૧૧; ‘વિવરણગ્રન્થેન’ પૃં ૧૦૫; ‘મણિયં ચ જુહ્વાદાયરિર્ણિ’ પૃં ૨૯; ‘સદ્ગ્રહણીકાયામ્’ પૃં ૫૩; કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણીકાયામ્ અથવા ‘કમ્મપયડીસંગહણીય’ પૃં ૫૧, ૫૯, ૧૦૦, ૧૨૯. ૧૪૦; ‘સંગ્રહણીકાર’ પૃં ૪૨, ‘વાદિમુખેન’ પૃં ૪. આખી ટીકામાં ‘ઉક્તં ચ’ કહીને અનેક પ્રાકૃત ગાથાઓ આપવામાં આવી છે અને સંસ્કૃત કારિકાઓ પણ છે, જે આચાર્ય હરિભદ્રનું બહુમુખી પાંડિત્ય પ્રદર્શિત કરે છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ આ વ્યાખ્યાનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કર્યો જ છે અને તેનો નિદેશ પણ કર્યો છે. જે કેટલાંક વાસ્તવ્યો આચાર્ય મલયગિરિની વ્યાખ્યામાં દેખાય છે તેનો આધાર પણ પ્રસ્તુત ટીકા છે એ બંનેની તુલના કરવાથી સહેજે સમજાઈ જાય તેમ છે.

આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય લગભગ નિશ્ચિત જ છે અને તે ઈ. સ. ૭૦૦—૭૭૦ માનવામાં આવે છે.

(૨) આચાર્ય અભયદેવકૃત પ્રજ્ઞાપનાતૃતીયપદસંગ્રહણી અને તેની અવચૂર્ણિ.

પ્રજ્ઞાપનામાં સર્વ જીવોના અલ્પબહુલવ વિષેની ચર્ચા તીવ્ર પદમાં છે. તે પદને ૧૩૩ ગાથામાં બદ્ધ કર્યું છે. આચાર્ય અભયદેવે (સં. ૧૧૨૦-) જ તેને 'સંગ્રહ' એવી સંજ્ઞા આપી છે—

“इय अद्याणउद्दपयं सव्वजियण्ववहुमिइ पयं तइयं ।

पन्नवणाए सिरिअभयदेवसूरीहिं संगहियं ॥”

પરંતુ તે 'ધર્મરત્નસંગ્રહણી' એ નામે તથા પ્રજ્ઞાપનોદ્ધાર એ નામે ઓળખાય છે. કારણ કે તેની સમાપ્તિને અંતે અને તેની અવચૂર્ણિને અંતે પણ એ નામનો નિર્દેશ છે; જુઓ, કુલમંડનકૃત અવચૂર્ણિ—લા. ૬. સંગ્રહ, લા. ૬. વિદ્યામદિર, હસ્તપ્રત નં. ૩૬૭૩ અને મુનિ શ્રી પુણ્યવિનયજીનો સંગ્રહ નં. ૬૬૪.

આ સંગ્રહણીની અવચૂર્ણિ કુલમંડન ગણિએ સં. ૧૪૪૧માં રચી છે—

“श्रीदेवसुन्दरगुरोः प्रसादतोऽवगतजिनवचोऽर्थलवः ।

कुलमण्डनगणिरल्लिखदवचूर्णिमैकाब्धिभुवनाब्दे ॥”

આ પ્રજ્ઞાપનાતૃતીયપદસંગ્રહણી તેની અવચૂર્ણિસહિત વિ. સં. ૧૯૭૪માં શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા (ભાવનગર) દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. અહીં જણાવેલી કુલમંડનગણિકૃત અવચૂર્ણિના બદલે આ મુદ્રિત અવચૂર્ણિ થોડા વિસ્તારથી લખાયેલી છે અને તેના કર્તાનું નામ નથી મળતું, એમ તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. પણ સંભવ છે કે શ્રી કુલમંડનગણિકૃત અવચૂર્ણિને જ વધુ સ્પષ્ટ કરવા ખાતર તેમાં કોઈ વિદ્વાને થોડોક વધારો કર્યો હોય, એમ અમને લાગે છે.

*

(૩) આચાર્ય મલયગિરિકૃત વિવૃતિ

આચાર્ય હરિભદ્રની પ્રદેશવ્યાખ્યા કરતાં લગભગ ચારગણી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આચાર્ય મલયગિરિએ (લગભગ સં. ૧૧૮૮-૧૨૬૦) પ્રજ્ઞાપનાની કરી છે અને તે સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાપનાને સમજવા માટે ઉકૃષ્ટ સાધનમૂલ છે. સ્વયં આચાર્ય મલયગિરિ કહે છે કે આ વ્યાખ્યાનો આધાર આચાર્ય હરિભદ્રની પ્રદેશ વ્યાખ્યા છે,^૩

૩. जयति हरिभद्रसूरिष्टिकाकृद् विवृतचित्रमभावार्यः ।

यद्वचनवशादहमपि जातो लेशेन विवृतिकरः ॥ प्र० टी०, पत्र ६११.

પરંતુ એ વ્યાખ્યા ઉપરાંત આચાર્ય મલયગિરિએ^૪ અન્ય અનેક ગ્રંથોનો સ્વતંત્ર ભાવે ઉપયોગ કરીને આ વ્યાખ્યાને સમૃદ્ધ બનાવી છે; ઉ. ત. સ્ત્રી તીર્થ^૫ કર ચા. છે કે નહિ એ ચર્ચા આચાર્ય હરિભદ્રે માત્ર સિદ્ધપ્રાણતનો હવાલો આપી (૫૦ ૧૧) સમાપ્ત કરી હતી, ન્યારે આચાર્ય મલયગિરિએ સ્ત્રીભોક્ષની ચર્ચા પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ રચીને આચાર્ય શાકટાયનનો આધાર લઈને વિસ્તારથી કરી છે, પત્ર ૨૦, એ જ પ્રમાણે સિદ્ધના સ્વરૂપની ચર્ચા વખતે પણ અન્ય દાર્શનિકોના મતોની તુલના કરીને જૈનમતની સ્થાપના કરી છે, પત્ર ૧૧૨.

પ્રજ્ઞાપનાના પાઠાન્તરોની ચર્ચા પણ અનેક ઠેકાણે મળે છે—પત્ર ૮૦, ૮૮ ૯૬, ૧૬૫, ૨૭૨, ૩૬૯, ૪૧૨, ૪૩૦, ૬૦૦.

આચાર્ય મલયગિરિએ પોતાની ટીકાઓનાં અને ખીજા અનેક લેખકો અને ગ્રંથોનાં ઉદ્ધરણો આપ્યાં છે તે બતાવે છે કે આચાર્ય મલયગિરિનું પાંડિત્ય બહુમુખી હતું—

‘પાણિનિઃ સ્વપ્રાકૃતવ્યાકરણે’ પત્ર ૫; ૩૬૫, ‘ઉત્તરાધ્યયનનિયુક્તિગાથા’-પત્ર ૧૨; સવિસ્તરં નન્દ્યધ્યયનટીકાયાં વ્યાખ્યાતાનિ’ પત્ર ૨૪, ૨૯૮, ૩૧૧, ૩૭૬; ‘પ્રજ્ઞાપનામૂલટીકાકૃત્’ કે મૂલટીકાકારઃ પત્ર ૨૫, ૧૧૪, ૧૯૪. ૨૦૨, ૨૬૩, ૨૮૦, ૨૮૩, ૨૯૪, ૩૦૫, ૩૨૫, ૩૬૨, ૩૭૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૯૧, ૪૭૦, ૪૯૦, ૫૪૬, ૫૪૭. ૫૬૪, ૫૬૮; ‘સદ્ગ્રહણીમૂલટીકાકારો હરિભદ્રસૂરિઃ’ પત્ર ૪૧૮, ૫૫૨; મૂલટીકાયામ્’ પત્ર ૫૪૪, ૫૪૭, ‘જીવાભિગમટીકા’ પત્ર ૪૪, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૫૧; ‘જીવાભિગમે’ પત્ર ૧૯૫; ‘જીવાભિગમચૂળૌ’ પત્ર ૩૦૮. ‘અત્રાક્ષેપપરિહારૌ ચન્દ્રપ્રજ્ઞાનિટીકાયાં સૂર્યપ્રજ્ઞાનિકાયાં ચામિહિતૌ ઇતિ તતોડ્વચાર્યૌ’ પત્ર ૯૯; ‘ક્ષેત્રસમાસટીકા’ પત્ર ૧૦૭; ‘અનુયોગદ્વારેણુ’ પત્ર ૧૧૪; ‘વૃદ્ધાચાર્યૈઃ’ પત્ર ૧૩૫. ‘પ્રજ્ઞપ્તૌ’ પત્ર ૧૪૨, ૧૦૯. ‘વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તૌ’ પત્ર ૨૬૨; ‘તથા ચાહ અસ્યા ઇવ પ્રજ્ઞાપનાયાઃ સદ્ગ્રહણીકારાઃ પત્ર ૧૬૭; ‘કર્મપ્રકૃતિસદ્ગ્રહણ્યામ્’ પત્ર ૧૮૨; ‘સદ્ગ્રહણીગાથા’ પત્ર ૨૦૭; ‘ધર્મસંગ્રહણી’ પત્ર ૬૧૧; ‘ધર્મસંગ્રહણીટીકાયામ્’ પત્ર ૨૨૯, ૩૦૭; ‘શાકટાયનઃ’ પત્ર ૫૯૯; ‘શકટસૂનુરવિ’ પત્ર ૨૪૯; ‘શાકટાયનન્યાસકૃત્’ પત્ર ૫૬૩; ‘સ્વોપ-જ્ઞશબ્દાનુશાસનવિવરણે’ પત્ર ૨૫૦, ૨૫૧; ‘તત્ત્વાર્થટીકાયાં ભાવિતમ્’ પત્ર ૨૫૧; ‘મગવાનુ મદ્રબ્રાહ્મસ્વામી’ પત્ર ૨૫૬, ૨૫૭; ‘માધ્યકૃત્’ પત્ર ૨૬૪, ૨૬૫, ૩૦૦-૨,

૪. આચાર્ય મલયગિરિ વિષેની વિસ્તૃત માહિતી માટે આચાર્ય મલયગિરિ-કૃત શબ્દાનુશાસનની પ્રસ્તાવના જોવી.

૫૪૨, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૫, ૬૦૮; 'પૂર્ણિકૃત' પત્ર ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૭; 'પ્રજ્ઞાપનાયાશૂળૌ' પત્ર ૫૧૭; 'પૂર્વાચાર્યાઃ' પત્ર ૨૮૧; 'પદ્મસંગ્રહે' ૨૮૩; 'મહા-
વાદિનઃ' પત્ર ૨૮૪; 'કર્મપ્રકૃતિટીકાયાં પદ્મસંગ્રહટીકાયાં ચ' પત્ર ૨૯૨; 'તત્ત્વાર્થ-
સૂત્રકૃત' પત્ર ૨૯૩; 'તત્ત્વાર્થટીકાદૌ' પત્ર ૨૯૮, ૨૯૯; 'આવશ્યકનિયુક્તૌ' પત્ર
૨૯૮; 'સ્તુતિકારોડપ્યાહ' પત્ર ૩૦૩; 'આવશ્યકપ્રથમપીઠિકાયામ્' પત્ર ૫૪૭;
આવશ્યકચૂળૌ' પત્ર ૬૧૦; 'આવશ્યકે' પત્ર ૩૦૪, ૪૩૮, ૬૦૬; નન્દ્યાધ્યયનચૂર્ણિકૃત'
પત્ર ૩૧૦, ૩૧૧; 'નિયુક્તિકારેણ' પત્ર ૩૧૮; 'કાર્મગ્રન્થિકાસ્તુ' પત્ર ૩૧૯, ૩૯૧;
'ભગવતા કર્મપ્રકૃતિકૃતા શિવશર્માચાર્યેણ શતકાલ્યે' પત્ર ૩૩૧; 'કર્મપ્રકૃતિટીકાદિષુ'
પત્ર ૩૩૧, ૪૮૦; 'હરિભદ્રસૂરિપ્રભૃતિભિઃ' પત્ર ૩૭૧; 'શિવશર્માચાર્યાઃ' પત્ર ૩૩૯;
'વ્યાख्याપ્રજ્ઞતૌ' પત્ર ૩૪૧; 'ભાષ્યકારઃ' પત્ર ૬૦૪, ૬૦૬, ૬૧૦; 'જિનભદ્રગણિ-
ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યપાદાઃ' પત્ર ૩૮૦; 'તથા ત્વાહ દુષ્પમાન્ધકારનિમગ્નજિનપ્રવચનપ્રદીપો ભગવાન્
જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણઃ' પત્ર ૩૮૦; 'શતકબૃહચૂળૌ' પત્ર ૩૮૮; 'સંગ્રહણીગાથા'
પત્ર ૩૪૪, ૩૪૪; 'સિદ્ધપ્રાભૃતાદૌ' પત્ર ૩૫૭; 'ઉત્તરાધ્યયને' પત્ર ૩૬૬; 'આચારાજ્ઞે'
પત્ર ૩૬૭, ૫૦૩; 'સૂત્રકૃતાજ્ઞનિયુક્તિ૦' પત્ર ૫૧૧; 'વિશેષણવત્યાં જિનભદ્રગણિક્ષમા-
શ્રમણપૂજ્યપાદૈઃ' પત્ર ૩૯૬; 'વસુદેવચરિતે' પત્ર ૪૦૩; 'ભાષ્યકૃત્ સ્વકૃતભાષ્ય-
ટીકાયામ્' પત્ર ૪૨૪, ૫૪૧; 'ગન્ધહસ્તિ' પત્ર ૪૬૭; 'શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિમૂલટીકાયામ્' પત્ર
૪૭૪; 'યદુક્તમ્ આગ્રાયણીયાલ્યે દ્વિતીયપૂર્વે કર્મપ્રકૃતિપ્રાભૃતે' પત્ર ૪૭૯; 'કર્મપ્રકૃતિસં-
ગ્રહણીકારઃ' પત્ર ૪૮૮, ૪૮૯; 'સિદ્ધસેનદિવાકર' પત્ર ૫૩૨; 'વૃદ્ધવ્યાख्या' પત્ર
૬૦૦; 'જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્ત્યાદૌ' પત્ર ૬૦૦; 'ધર્મસારમૂલટીકાયાં હરિભદ્રસૂરિઃ' પત્ર ૬૦૫;
પદ્મસંગ્રહટીકા' પત્ર ૬૦૯.

આ સૂચીને આધારે જે કેટલાંક તથ્યો આપણી સમક્ષ આવે છે તે આ છે :
પ્રજ્ઞાપનાની ચૂલ્હિં કોઈ પ્રાચીન આચાર્યે લખી હતી. જે આચાર્ય હરિભદ્ર અને
આચાર્ય મલયગિરિ બંનેએ જોઈ હતી.

પ્રજ્ઞાપના ટીકામાં આચાર્ય મલયગિરિએ પ્રજ્ઞાપના. સંગ્રહણી, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ
અને ધર્મસારની મૂલટીકાને ઉલ્લેખ કરીને તેનાં અવતરણો આપેલાં છે. તેમાં
સંગ્રહણી તથા ધર્મસારની મૂલટીકાના કર્તા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિને જણાવ્યા છે;
જ્યારે શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિની કેવળ મૂલટીકાને જ ઉલ્લેખ છે અને પ્રજ્ઞાપનાના સંખ્યધર્માં
મૂલટીકા, મૂલટીકાકાર કે મૂલટીકાકૃતને ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્ પ્રજ્ઞાપના અને શ્રાવક-

૫. આમાં જે ઉદ્ધરણ આપેલાં છે તે પ્રકૃતિમાં છે, અને આચાર્ય હરિભદ્રમાં
પણ તે તે જ રૂપે પ્રાકૃતમાં મળે છે.—૫૦ ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૯૧, ૧૪૮.

પ્રજ્ઞાપિત્રી મૂલકીકાના કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ તથા કર્યો. આથી અમે પ્રજ્ઞાપના અને શ્રાવકપ્રજ્ઞાપિત્રીની હારિભદ્રી વૃત્તિ સાથે પ્રજ્ઞાપના-મલયગિરીયા વૃત્તિમાં અલેલાં સમગ્ર અવતરણો મેળવી જોયાં અને તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આચાર્ય મલયગિરિએ જાણાવેલી પ્રજ્ઞાપનામૂલકીકા અને શ્રાવકપ્રજ્ઞાપિત્રીકા તે આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર-સંસ્કૃત ટીકા જ છે. અલપત, કેટલાક અવતરણોમાં અલ્પાધિક પાઠભેદ છે, તે તો સુદીર્ઘ સમયના અંતરના લીધે પ્રત્યંતરરૂપે સમજી શકાય. પ્રજ્ઞાપનાની સંપૂર્ણ ગાથાબદ્ધ લખાઈ હતી અને ટીકા આચાર્ય હરિભદ્રે કરી હતી. આચાર્ય હરિભદ્રે ધર્મસારની પણ ટીકા લખી હતી. આચાર્ય જિનભદ્રે પોતાના લાખ્યની સ્વયં ટીકા લખી હતી. જે હવે મુદ્રિત થઈ ગઈ છે. આચાર્ય મલયગિરિએ શબ્દાનુશાસન અને તેની સ્વોપજા ટીકા લખી હતી, જે મુદ્રિત થઈ છે. અને વાચક ઉમાસ્વામિએ જ લાખ્ય રચ્યું હતું એ સ્પષ્ટ થાય છે.

સામાન્ય રીતે આચાર્ય મલયગિરિએ વ્યાખ્યા વિષેના મતભેદોની નોંધ જ લીધી છે, પરંતુ કોઈ કોઈ વાર તે વ્યાખ્યામાં પણ પોતાનું મતવ્ય બતાવ્યું છે અને તે તે વ્યાખ્યામાં ‘આપણે અજ્ઞાની શો નિર્ણય લઈ શકીએ, એ તો કેવલિ-ગમ્ય છે’—એમ પણ જાણાવ્યું છે. મતાંતરો માટે જુઓ—પત્ર ૨૮, ૩૮, ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૮૬, ૧૪૬, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૯, ૨૩૮, ૨૬૨, ૨૭૭, ૨૮૩, ૩૧૯, ૩૩૧, ૩૯૧, ૪૦૪, ૪૯૧.

‘તત્ત્વં પુનઃ કેવલિનો વિદન્તિ, વિશિષ્ટશ્રુતવિદો વા’ પત્ર ૭૩, ૭૬ ૨૩૯ ૪૦૩ અન્યે વ્યાચક્ષતે...તન્ન બુધ્યામહે’ પત્ર ૨૮૯: ‘અમીષાં પશ્ચાનામાદેશાનામન્યતમાદેશસ’ મીચીનતાનિર્ણયોઽતિશયજ્ઞાનિભિઃ સર્વોત્કૃષ્ટશ્રુતલઙ્ઘિસમ્પન્નૈર્વા ક્તુ શક્યતે । તે ચ ભગવદાય’શ્યામપ્રતિપત્તૌ નાસીરન્ । કેવલં તત્કાલાપેક્ષયા યે પૂર્વતમાઃ સૂર્યસ્તત્કાલભા-વિગ્રન્થપૌર્વાર્પર્વાર્થલોચનયા તથાસ્વમતિ સ્ત્રીવેદસ્ય સ્થિતિં પ્રસ્પિતવન્તતેષાં સર્વેષામપિ પ્રાવચનનિકસૂરીણાં મતાનિ ભગવાનાય’શ્યામ ઉપદિષ્ટવાન્ । તેઽપિ ચ પ્રાવચનિકસૂર્યઃ સ્વમતેન સૂત્રં પઠન્તો ગૌતમપ્રશ્નભગવન્નિર્વચનરૂપતયા પઠન્તિ । તતસ્તદવસ્થાન્યેવ સૂત્રાણિ લિલિત્વા ગૌતમા ઇત્યુક્તમ્ । અન્યથા ભગવતિ ગૌતમાય નિર્દેષ્ટરિ ન સંશયકથ-નમ્પપદ્યતે, ભગવતઃ સકલસંશયાતીતત્વાત્ ॥” પત્ર ૩૮૫. અન્યે ત્વન્યથાઽત્ર ભાવનિકાં કુર્વન્તિ । સા ચ નાતિશ્લિષ્ટેતિ ન લિલિતા, ન ચ દૂષિતા, ‘કુમાર્ગં ન હિ તિલ્યક્ષુઃ પુનસ્તમનુધાવતિ’ ઇતિ ન્યાયાનુસરણાત્ ॥”

૬.૭. આ એ ત્રીજી શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર (અમદાવાદ) તરફથી પ્રકાશિત થયા છે.

‘તેન યઃ પ્રાહ સૂત્રે ‘શક્તિવિશેષ એવ સંહનનમૂ’ ઇતિ...સ બ્રાન્ત...હત્વલમ્ પ્રરૂપકવિસ્વન્દિતેષુ’—પૃષ્ઠ ૪૭૦

‘એતાવત્સૂત્રં ચિરન્તનેષુ અવિપ્રતિપત્યા શ્રયતે, કેચિદાચાર્યાઃ પુનરેતદ્વિષયમધિકમપિ સૂત્રં પઠન્તિ તતસ્તન્મતમાહ—કેઠ્ઠ.....’ પૃષ્ઠ ૫૫૫

સૂત્રોની સંગતિ સિદ્ધ કરવી એ પણ્ય વ્યાખ્યાકારનો ધર્મ છે અને એ આખતમાં આચાર્ય મલયગિરિ સિદ્ધહસ્ત છે, અનેકવાર જુઠી જુઠી નયદષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને સૂત્રોની સંગતિ કરી બતાવે છે.—જુઓ પત્ર ૧૮, ૪૧, ૭૩, ૭૬, ૧૪૦, ૨૪૮, ૨૮૪, ૩૧૮, ૩૫૩, ૩૮૦, ૪૩૭, ૪૫૦, ૪૫૫, ૪૫૬, ૫૯૮, ૬૦૯; તે વળી અનેક આખતોમાં તેઓ માત્ર પૂર્વાચાર્યોની વ્યાખ્યાનો કે સંપ્રદાયનો હવાલો આપીને સંતોષ લે છે—પત્ર ૪૧, ૪૪, ૭૬, ૧૧૧, ૧૩૫, ૨૨૮, ૨૪૨, ૨૭૧, ૨૮૧, ૨૯૦, ૨૯૪, ૩૦૧, ૩૩૩, ૩૪૧, ૩૮૦, ૩૮૫, ૩૪૯, ૩૯૧, ૪૪૧, ૫૨૪.

આચાર્ય મલયગિરિની વ્યાખ્યાકુશળતાદર્શક કેટલાંક સ્થાનો જેવા જેવાં છે, જેમ કે સંબંધની ચર્ચા તર્કાનુસારી અને શ્રદ્ધાનુસારીની દષ્ટિએ પત્ર ૨; જિનવરેન્દ્ર શબ્દની વ્યાખ્યા પત્ર ૩; આચાર્ય હરિભદ્રનું અનુસરણુ કરીને અનેક સ્થળોએ નિર્દેશના ક્રમનું યુક્તિથી સમર્થન કર્યું છે પત્ર ૯, ૨૬૯ આદિ; પ્રજ્ઞાપનાની રચના આચાર્ય શ્યામે કરી છતાં એમાં ગૌતમ-મહાવીરનો સંવાદ કેમ ? તથા ગૌતમ-મહાવીરનો સંવાદ હોવા છતાં એમાં અનેક મતભેદોનો ઉલ્લેખ આવે છે તે કેમ ?—છત્યાદિ અંથરચના સંબંધી પ્રક્રિયાના તાત્પર્યનું કથન પત્ર ૭, ૪૭, ૫૦, ૭૨, ૧૭૯, ૧૮૦, ૩૮૫; સિદ્ધતા પંદર ભેદની વ્યાખ્યા પત્ર ૧૯, અને તેની સમીક્ષા પત્ર ૨૩; સ્ત્રીમોક્ષચર્ચા પત્ર ૨૦; સ્ત્રીઓ પણ્ય પડાવશ્યક, કાલિક અને ઉત્કાલિક સૂત્રોનું અધ્યયન કરતી એવો ઉલ્લેખ પત્ર ૨૦; નિગોદ્યચર્ચા પત્ર ૩૯; આમનર્ગરાદિની વ્યાખ્યા ૪૭, ૫૦, ચલેચ્છની વ્યાખ્યા પત્ર ૫૫; આગમ પ્રાકૃતમાં કેમ ? પત્ર ૬૦; સિદ્ધનું પરિમાણુ પત્ર ૧૦૯; સિદ્ધિની ચર્ચા પત્ર ૧૧૨; અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશમાં અનંતપ્રદેશી સ્કંધનો સમાવેશ કેવી રીતે ? પત્ર ૨૪૨; વસ્તુધર્મની ચર્ચા ૨૫૮; ભાષાના પુદ્ગલોના ગ્રહણુ-નિસર્ગની ચર્ચા, પત્ર ૨૬૪; અનંત જીવો છતાં શરીર અસંખ્યાત કેમ ? પત્ર ૨૭૧; રાજા, માંડલિક આદિની વ્યાખ્યા પત્ર ૩૩૦; લેશ્યા અને કષાયની વિચારણા પત્ર ૩૩૦; કલ્ક શબ્દનો વિચાર પત્ર ૩૩૧; વનસ્પતિ અને મરુદેવીના નિર્વાણુની ચર્ચા ૩૧૯;

સાંખ્યવહારિક ૭૧ પત્ર ૩૮૦; કોષ્ઠાદિ બુદ્ધિનું નિરૂપણ પત્ર ૪૨૪; તપ શકત્યનુ-
સાર કરવું પત્ર ૪૩૬—ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ આચાર્ય મલયગિરિએ
કયું છે.

(૪) શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિકૃત વનસ્પતિવિચાર

શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિએ (સ્વર્ગવાસ સં. ૧૧૭૮) પ્રજાપનાના આઘ પદમાંને
વનસ્પતિવિચાર ૭૧ ગાથામાં 'વનસ્પતિસપ્તિકા'માં લખ્યો છે અને તેની અવચૂરિ
પણુ મળે છે. તે કોની છે તે જાણવાનું સાધન નથી. આમાં ખાસ કરી પ્રત્યેક
અને અનંત પ્રકારની વનસ્પતિના બેદોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમ
પ્રારંભમાં કહ્યું છે અને અંતે—

एवं पन्नवणाए पणवणाए लवो समुद्धरिओ ।

मवियाणऽणुगहकए सिरिमुणिचंदसूरिहिं ॥७१॥

इति वणप्फहसत्तरी ॥

આ 'વનસ્પતિસપ્તિકા'ની વિક્રમના ૧૬મા શતકમાં લખાયેલી પ્રતિ શ્રી
લા. દ. વિદ્યામંદિરમાંના પૂ. મુનિરાજ શ્રી કીર્તિમુનિજી મહારાજના ગ્રંથસંગ્રહમાં
છે. અને તેનો ક્રમાંક ૧૦૬૦૧ છે. આ સિવાય પણુ આ સંગ્રહમાં આની એક
મૂળની અને એક અવચૂરિસહિતની પ્રતિ છે.

આની એક પ્રતિ શ્રી લા. દ. વિદ્યામંદિરના ગ્રંથસંગ્રહમાં પણુ છે. આ
પ્રતિની ગાથાઓ ૭૭ છે. સંભવ છે કે આમાં ૭ ગાથાઓ પ્રક્ષિપ્ત થઈ હોય.
આ પ્રકરણને 'સપ્તિકા'ના નામે ઓળખાવ્યું છે એટલે ૭૧ ગાથા મૌલિક
માનવી જોઈએ. આ પ્રતિના અંતમાં 'પ્રજાપનાઘપદગતો વનસ્પતિવિચારઃ સમ્પૂર્ણઃ'
એમ લખેલું છે. આ સંપૂર્ણ પ્રતમાં પ્રારંભમાં અંચલગચ્છના મહેન્દ્રસૂરિકૃત
વિચારસૂતરિ અને તેની અવચૂરિ, પછી ઉક્ત વનસ્પતિવિચાર અવચૂરિ સાથે
અને અંતે પ્રજાપનાતૃતીયપદસંગ્રહણી તેની અભયદેવીયા અવચૂરિ સાથે લખાયેલ
છે. આ અંતિમ અવચૂરિને અંતે કુલમંડનસૂરિના કૃતૃત્વનો ઉલ્લેખ છે. લા.
દ. સંગ્રહની આ પ્રતનો ક્રમાંક ૩૬૭૪ છે અને લેખન સં. ૧૬૭૦ છે.

(૫) પ્રજ્ઞાપનાબીજક

હર્ષકુલ ગણિએ રચેલા ભગવતીના બીજક સાથે પ્રજ્ઞાપનાબીજક પણ લખાયેલ ન્નેવા મળે છે, એટલે તે પણ હર્ષકુલ ગણિની રચના હોવા સંભવ છે—ન્ને કે એ બાબતની કોઈ સૂચના પ્રારંભમાં કે અંતે આપવામાં આવી નથી. આમાં પ્રજ્ઞાપનાના ૩૬ પદની વિષયસૂચી આપવામાં આવી છે. ભાષા સંસ્કૃત છે. લા. ૬. વિદ્યામંદિરના લા. ૬. સંગ્રહની પ્રત નં. ૫૮૦૫ છે, તેમાં પત્ર ૧૧ થી શરૂ થઈ પત્ર ૧૪ બ માં તે સમાપ્ત થાય છે. લેખનસંવત્ છે—સં ૧૮૫૯.

(૬) શ્રી પદ્મસુંદરકૃત અવચૂરિ

આચાર્ય મલયગિરિની ટીકાને આધારે આ અવચૂરિ શ્રી પદ્મસુંદરે રચી છે. તેની એક હસ્તપ્રત લા. ૬. સંગ્રહમાં નં. ૭૪૦૦ લા. ૬. વિદ્યામંદિરમાં છે. તે હસ્તપ્રત સં. ૧૬૬૮ માં આગરાનગરમાં પાતશાહ જહાંગીરના રાજ્યકાલમાં લખાઈ છે. આ પદ્મસુંદર અકબર બાદશાહના મિત્ર હતા અને તેમણે અકબરને ઘણાં જૈન-અજૈન પુસ્તકોની ભેટ આપી હતી. આ પદ્મસુંદર તપાગચ્છના હતા. તેમનું 'અકબરશાહીશૃંગારદર્પણ' નામનું પુસ્તક ગંગા ઓરિએન્ટલ ગ્રન્થમાલામાં સં ૨૦૦૦ માં પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમના 'યદુસુંદર' નામના મહાકાવ્ય તથા 'પાર્શ્વનાથચરિત' મહાકાવ્યની હસ્તપ્રતો, તથા 'પ્રમાણસુંદર' નામના તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથની હસ્તપ્રત લા ૦ ૬૦ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે. વિશેષ માટે જુઓ 'અકબરશાહીશૃંગારદર્પણ'ની પ્રસ્તાવના.

(૭) શ્રી ધનચિમલકૃત ટપ્પો (બાલાવખોધ)

આની એક હસ્તપ્રત શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં રહેલા શ્રી કૃતિમુનિજીના ગ્રંથસંગ્રહમાં છે, તેનો ક્રમાંક ૧૧૦૭૯ છે. અને તેનો લેખનસંવત્ ૧૭૬૭ છે. આથી આ ટપ્પોના રચનાસમય સં ૧૭૬૭

૮, આ હર્ષકુલ ગણિએ સં ૧૫૭૭ માં કૂર્માપુત્રચરિતનું સંશોધન કર્યું હતું; સં ૧૫૮૩ માં સૂત્રકૃતાંગની ટીપિકાની રચના કરી હતી; સં ૧૫૯૧ માં દ્વંદ્વિકાના રચયિતાને પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ હર્ષકુલે ભણાવ્યું હતું; સં ૧૫૫૭ માં 'વસુદેવ ચોપાઈ'ની રચના કરી હતી.—જૈન સં ૦ ઇતિહાસ, પૃ ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૬.

પહેલાંનો છે તે સ્પષ્ટ જ છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ભાષાનુવાદની કૃતિઓમાં આ રચના સૌથી પ્રથમ હોવાનો સંભવ છે. ટપાકારે આદિ અને અંતમાં પોતાનો જે ટૂંકો પરિચય આપ્યો છે તે આ પ્રતિમાં આ પ્રમાણે લખાયેલો છે—

આદિ—પ્રણમ્ય શ્રીમહાવીરં નતાશોષસુરેશ્વરમ્ ।

પ્રજ્ઞાપનાષ્ય(હ્ય)સૂત્રસ્ય વક્ષો(ક્ષયે)ડર્થઃ લોકવાર્તયા ॥૧॥

સંરિ(તિ) વૃહટ્ટીકાયા(?)દયો પ્ર-થા મનોહરા[:]

તથાપિ શ્વ(સ્વ)પરશિષ્યાનાં(ણાં) વિનોદાર્થઃ કરોમ્યહમ્ ॥૨॥

સદ્ગુરુઃ બુદ્ધિદં નત્વા વિનયાદ્વિમલામિષમ્ ।

સ્વપરાત્મપ્રબોધાય સ્તિબુકો લિખ્યતે મયા ॥૩॥

અન્ત—શ્રીમત્પ્રાગ્ગણવિભાસનતાપનામઃ

મ્યવ્યાશુમહ(મવ્યાસુમદ્)હૃદયકેરવરાત્રં(ત્ર)રત્નમ્ ।

આસીદ્ગુ[હ્]ર્ત્વિમલસોમગણાધિરાજઃ

સૌન્દર્યઘ્ની(ઘ્ને)ર્યગુણમઞ્ડલવારિરાશિઃ ॥૧॥

ગચ્છે તત્ર વિશાલસોમગુરુ(ર)ત્રઃ શ્રીસૂર્યઃ સામ્પ્રત(તં)

વન્નીત(તર્નતે) મહી(હિ)મઞ્ડલે ગણપદપ્રાપ્ત[પ્ર]તિષ્ઠાસ્ય(પ્રાસા)દં ।

નાનાવાહ્યયઃ(હ્મય)સાગરામ્બુતરણે સબુ(દ્બુ)દ્ધિનાયાં(વાં)ચિત્રા(તાઃ)

ચારિત્રાચરણેન દુષ્કરતપઃ(પાઃ) શ્રીસ્થૂલમદ્રોપમા[:] ॥૨॥

તદ્ગચ્છેડમ્ભૂત ક્રિયાપાત્ર(ત્રં) વિદ્વજ(જ)નશિરોમણી(ણિઃ) ।

શ્રીમદ્વિ[નયવિ]મલ[:] પંડિતઃ પંડિતાગ્રણી[:] ॥૩॥

તત્તિશ(ચ્છિ)ષ્યસેવક સાધુ (?) સાધુષ(ર્ધ)નત્રિમલઃ સતઃ ।

પ્રજ્ઞાપનાષ્ય(હ્ય)સૂત્રસ્ય વાર્તા ચક્રે મનોહરા(રાં) ॥૪॥

ઉપરની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે શ્રી સોમવિમલસૂરિ (સં ૧૫૯૧ થી ૧૬૩૩) ના ગચ્છમાં થયેલ શ્રી વિનયવિમળજીના શિષ્ય શ્રી ધનવિમળજીએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનો આ ટપો રચ્યો છે. અહીં રચના સંવત્ આપ્યો નથી, પણ શ્રી સોમવિમળસૂરિનો સમય નિશ્ચિત છે તેથી અનુમાન કરી શકાય કે આ ટપાની રચના વિક્રમના ૧૭ માં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલી હોવી જોઈએ.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ટપા (ખાલાવખોધ)ની બીજી એક હસ્તપ્રત પણ શ્રી લા ૦ ૬૦ વિદ્યામંદિરમાં રહેલા સુનિ શ્રી પુણ્યવિનયજીના ગ્રંથસંગ્રહમાં છે. તેનો ક્રમાંક ૨૩૨૯ અને લેખનસંવત્ ૧૯૨૦ છે. આ પ્રતિમાં શ્રી ધનવિમળજીની સંપૂર્ણ

પ્રશસ્તિ તથા આદિના ત્રીજા શ્લોકમાં ટપાકારે પોતાના ગુરુ શ્રી વિનયવિમળજીને વંદન કર્યું છે તે શ્લોક નથી. આમ છતાં શ્રી ધનવિમલજીના ટપાના આદિના બે શ્લોક આ પ્રતિમાં છે, આથી જોકે ધનવિમલજીના ટપાની અક્ષરશઃ નકલરૂપે આ પ્રતિ નથી જણાતી, છતાં સંભવ છે કે ધનવિમલજીના ટપાની જ નકલરૂપે આ પ્રતિ લખાયેલી હોવી જોઈએ.

(૮) શ્રી જીવવિજયકૃત ટપો (બાલાવબોધ)

આ બાલાવબોધની હસ્તપ્રતો મળે છે તેની નોંધ જિનરત્નકોષમાં લેવાઈ છે. આ સ્તબકની રચના સં. ૧૭૮૪ માં થઈ છે તેમ જિનરત્નકોષમાં નોંધ છે. લા. ૬૦ વિદ્યામંદિરમાં પણ આ બાલાવબોધની એકાધિક પ્રતો છે—મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં નં. ૧૦૫૮-૫૯; લા. ૬૦ સંગ્રહમાં નં. ૨૦૯૪ અને શ્રી કીર્તિમુનિસંગ્રહમાં નં. ૧૦૨૧૪, ૧૧૦૭૯. આ જ મુનિએ વિ. ૧૮૦૩ માં કર્મગ્રંથ ઉપર પણ ટપાની રચના કરી છે તેમ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (પૃ. ૬૭૭) થી જાણવા મળે છે.

(૯) શ્રી પરમાનંદકૃત સ્તબક

શ્રી પરમાનંદકૃત સ્તબક—ટપો રાય ધનપતસિંહ બહાદુરની પ્રજાપનાની આવૃત્તિમાં છપાયેલ છે. આ ટપાની રચના સં. ૧૮૭૬ માં શ્રી પૂજ્ય લક્ષ્મીચંદ્રસરિના સમયમાં શ્રી આનંદચંદ્રજીના શિષ્ય પરમાનંદે કરી છે એવો ઉલ્લેખ ગ્રંથાન્તે છે.

(૧૦) શ્રી નાનકચંદ્રકૃત સંસ્કૃત છાયા

રાય ધનપતસિંહ બહાદુરની આવૃત્તિમાં ટાઈટલમાં લોકાગચ્છીય રામચંદ્ર ગણિકૃત સંસ્કૃતાનુવાદ એમ છાપ્યું છે. પરંતુ પ્રશસ્તિમાં રામચંદ્ર ગણિના શિષ્ય નાનકચંદ્રજીએ સંસ્કૃતાનુવાદ કર્યો છે એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. અને એ પ્રજાપનાનું સંપાદન-સંશોધન પણ શ્રી નાનકચંદ્રજીએ જ કર્યું છે; એટલે તેમનો અસ્તિત્વકાળ જે વર્ષમાં પ્રજાપના છપાઈ પ્રકાશિત થયું તે ઠરે છે. અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં તેઓ વિદ્યમાન હતા.

(૧૧) અજ્ઞાતકર્તૃક કૃત વૃત્તિ (?)

આનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં છે અને તેની અનેક હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે, તેમ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે.

(૧૨) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ભાષાંતર

પં. શ્રી ભગવાનદાસ હરખચંદે રચેલ આ ભાષાંતર વિ. સં. ૧૯૯૧ માં સુદ્રિત થયું છે.

ઉપર સૂચવેલ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ ઉપરાંત, આગળ જણાવ્યું તેમ, પ્રજ્ઞાપનાચૂર્ણિ પણ હતી, પરંતુ તેની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ નથી. અને પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રસારોદ્ધારની હસ્તપ્રતની નોંધ પિટર્સનના રિપોર્ટ ભાગ એકના પરિશિષ્ટ—ખંભાતના શ્રી શાંતિનાથ ભંડારની સૂચીમાં—પૃ. ૬૩ માં છે. પણ તે પ્રત અમારા જ્ઞેવામાં આવી નથી; અને તેની સૂચના મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ તૈયાર કરેલા નવા સૂચીપત્રમાં પણ નથી, એટલે એ પ્રત અત્યારે ખંભાતમાં પણ ઉપલબ્ધ નથી એમ માનવું રહ્યું. આ અને આચાર્ય અભયદેવકૃત 'પ્રજ્ઞા-પનોદ્ધાર' અથવા પ્રજ્ઞાપનાસંગ્રહણી બન્ને ગ્રંથો જુદા જ છે, કારણ કે પ્રજ્ઞા-પનાસારોદ્ધાર તો ગદ્યરચના છે, જ્યારે 'પ્રજ્ઞાપનોદ્ધાર' ગાથાબદ્ધ છે.

(૧૩) પ્રજ્ઞાપનાપર્યાય

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીસંગ્રહ, લા. ૬૦ વિદ્યામંદિર, નં. ૪૮૦૨ ની હસ્તપ્રત છે 'સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય'; તેમાં પ્રારંભમાં પંચવસ્તુકના પર્યાયો આપ્યા છે. પછી આચારંગ આદિના પર્યાયો પત્ર ૨-બ થી શરૂ થાય છે. તેમાં પત્ર ૫-અ થી પ્રજ્ઞાપનાના પર્યાયો શરૂ થાય છે. આમાં ગ્રંથકારની પદ્ધતિ એવી છે કે જેનો પર્યાય આપવો હોય તે પદ્ધતિ નામ આપી તે તે શબ્દનું વિવરણ કે પર્યાય આપે છે. પ્રસ્તુતમાં સૌથી પ્રથમ અઠારમા પદ્ધમાંથી અનાહારક શબ્દનું વિવરણ છે અને પત્ર ૬-બ માં તો પ્રજ્ઞાપનાના પર્યાયો સમાપ્ત કરી દીધા છે અને નિશીથચૂર્ણિ આદિના પર્યાયો શરૂ કર્યા છે પછી પત્ર ૬૩ અ થી પત્ર ૬૪ વ સુધીમાં પ્રજ્ઞાપનાવિવરણવિષમપદ પર્યાયો છે.

આ પ્રતિના ૨૬ માં પત્રમાં 'પાક્ષિકસૂત્રપર્યાય' પૂર્ણ થાય છે. આદિથી અહીં સુધીના (પાક્ષિકસૂત્રપર્યાય સુધીના) પર્યાયો જેવી એક તાડપત્રીય પ્રતિ

ખંભાતના ભંડારમાં છે. જુઓ Catalogue of palm-leaf manuscripts in the Shantinath Jain Bhandara Cambay [Part one] પૃ૦ ૧૨૮ માં જાણુ-વેલ 'નિ:શેષસિદ્ધાન્તપર્યાય'. ખંભાતના ભંડારની આ પોથીના અંતમાં આપેલી ગ્રન્થકારની પ્રશસ્તિના આધારે જાણી શકાય છે કે ઉક્ત 'પાક્ષિકસૂત્રપર્યાય' સુધીના પર્યાયોના કર્તા ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ (વિ. સં. ૧૨૧૨) છે; આમ છતાં લા૦ ૬૦ વિદ્યામંદિરની સૂચિત પ્રતિના ૨૬ માં પત્રમાં 'પાક્ષિકસૂત્રપર્યાય' પૂર્ણ થયા પછી ગ્રન્થકારની પ્રશસ્તિ આપી નથી પણ તે પછી 'નિરિયાવલિયાસૂત્રપર્યાય' આદિ અનેક ગ્રન્થોના પર્યાયો પત્ર ૨૬ થી ૬૯ સુધીમાં છે. સમગ્ર પ્રતિના અંતમાં પણ આના કર્તા માટે કોઈ માહિતી નથી મળતી. આથી એમ જાણી શકાય છે કે લા૦ ૬૦ વિદ્યામંદિરની પ્રતિમાં વિષમપદપર્યાયોની એ પ્રકારની કૃતિઓ સંગૃહીત થયેલી છે. આવી કૃતિઓ પણ અન્યાન્ય ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ છે.

(ઈ. ૧૯૭૧માં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત 'વણવણાસુત્ત' લાગ એની પ્રસ્તાવના ત્રણ નામે છપાઈ છે તેમાંથી મારા દ્વારા લખાયેલ અંશ અહીં ઉદ્કૃત છે. —૬. મા.)

જૈન આગમો

જૈન આગમોનું મહત્વ અને પ્રકાશન

કોઈ પણ ધર્મ અને તેની સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખનાર અનેક બળો હોય છે. તેમાં તે ધર્મનાં માન્ય શાસ્ત્રો એક મોટું બળ લેખાય છે. ધર્મપ્રવર્તકો તો ઉપદેશ આપીને આ સંસાર છોડીને ચાલ્યા જાય છે, પણ તેઓ જે વારસો મૂકી જાય છે તે જો શાસ્ત્રોરૂપે સંધારાયો હોય તો એ શાસ્ત્રો તેમના પ્રતિનિધિ તરીકેની સેવા યુગો સુધી આપતાં રહે છે. આજના યુગમાં હિંદુધર્મનું એવું બળ તે વેદો અને વૈદિક શાસ્ત્રો છે, બૌદ્ધોનું બળ એમનાં ત્રિપિટકો છે, ખ્રિસ્તી ધર્મનું બાયબલ અને ઇસ્લામનું કુરાન છે. તે જ રીતે જૈનધર્મનું એવું બળ તે ગણિપિટક તરીકે ઓળખાતા જૈન આગમો છે.

દુનિયાની એક અબૂયબી તરીકે બ્રાહ્મણોએ સંરક્ષણ વેદો છે. અને તે વિશ્વમાં સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય ગણાય છે. તે જ પરંપરાનાં ઉપનિષદો વગેરે સાહિત્ય પણ સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ અને કાળની દૃષ્ટિએ પણ અન્ય સાહિત્યના યુગબદે પ્રાચીન જ ઠરે છે. અને ત્યાર પછી બૌદ્ધોનું ત્રિપિટક અને જૈનોનું ગણિપિટક આવે છે.

પણ વેદો અને ત્રિપિટક તથા જૈન આગમ વચ્ચે જે મહત્વનો ભેદ છે તે જાણવા જેવો છે. બ્રાહ્મણોએ અનેક ઋષિમુનિઓ-કવિઓ દ્વારા સંસ્કૃત ભાષામાં નિર્મિત સાહિત્યને સંહિતરૂપે જાળવી રાખ્યું તેના શબ્દોની સુરક્ષા વિષે એમણે પૂરો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેના અર્થ વિષે તેઓ બેદરકાર રહ્યા છે - એ હકીકત છે. જૈનો અને બૌદ્ધોએ એથી જાલદુનું કયું છે. તેમણે શબ્દ નહિ પણ અર્થને જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિણામે, આપણે જોઈએ છીએ કે, વેદો શબ્દરૂપે ભલે સુરક્ષિત રહ્યા પણ વેદપાઠીને તો તેના અર્થનું જ્ઞાન હોય જ છે એમ નથી. આજના વિદ્વાનો વેદના અર્થો કરવાને હજી પણ મયામણ કરી રહ્યા છે અને ભાષાશાસ્ત્રની મદદ વડે તેને પામવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. છતાં પણ હજી સુધી એમ તો ન કહી શકાય કે વેદનો મોટો ભાગ નિશ્ચિત રૂપે સમજાઈ ગયો છે. આથી જાલદુનું, બૌદ્ધ પિટકો અને જૈન આગમો લોકભાષામાં લખાયા અને તેના અર્થ વિષે કોઈ સંદેહ નથી. અમુક શબ્દો એવા હોઈ શકે છે કે જેના અર્થ વિષેની આજે પરંપરા સચવાઈ

ન હોય, પણ ૯૯ ટકા શબ્દો તેા એવા છે કે જેના અર્થ વિષે સંદેહને અવકાશ છે જ નહીં.

વેદના શબ્દોમાં મંત્રશક્તિનું આરોપણ થયું અને તેથી તેના અર્થો જૂંસાઈ ગયા, પણ જૈન કે બૌદ્ધ શાસ્ત્રના શબ્દોમાં આવી કોઈ મંત્રશક્તિનું આરોપણ થયું નથી. તેથી તેના અર્થો જળવાઈ રહ્યા છે. અને તેની સાચવણી આવશ્યક પણ મનાઈ છે.

એક બીજી વાત પણ મહત્વની છે. વૈદિક મંત્રો એક વ્યક્તિના વિચારો પ્રદર્શિત નથી કરતા પણ અનેક વ્યક્તિઓના વિચારોનો સંગ્રહ છે, તેથી તેમાં સંગતિ શોધવી જરૂરી નથી, મતભેદોનો પૂરો અવકાશ છે. તેથી વિરુદ્ધ બૌદ્ધ કે જૈનનાં શાસ્ત્રોમાં તેવું નથી. કારણ તે એક જ પુરુષને - પછી તે છુદ્ધ હોય કે મહાવીર^૧ - તેને જ અનુસરે છે, તેથી તેમાં વિચારોની સંગતિ અને એકરૂપતા છે.

વેદના શબ્દો મૂળ કવિના જ શબ્દો છે, જ્યારે જૈન આગમના શબ્દો એ તીર્થંકર મહાવીરના શિષ્ય ગણધરના શબ્દો છે. ગણધરનું વક્તવ્ય તીર્થંકરના ઉપદેશને જ અનુસરે છે એ સાચું, પણ તે તેમના જ શબ્દોમાં હોવું જરૂર નથી. આમ બંને પરંપરામાં શબ્દ અને અર્થમાંથી કોને મહત્ત્વ આપવું તે મૂળગત ભેદ દેખાય છે, અને આને પરિણામે, આપણે જોઈએ છીએ કે, હિંદુધર્મમાં વેદને નામે અનેક સંપ્રદાયો થયા છે. અને અનેક દાર્શનિકોએ પોતપોતાની રીતે જીવ, જગત અને ઈશ્વરની કલ્પના કરી છે અને છતાં એ બધાને મૂળ આગમરૂપે તેા વેદો સરખાં રીતે જ માન્ય છે. શબ્દ એના એ જ રહે, પણ તેની વ્યાખ્યા સૌએ પોતાને મન કાવતી કરીને પોતાને માન્ય અર્થનું આરોપણ વેદમાં કયું છે.

આથી વિરુદ્ધ જૈનોએ અર્થને મહત્ત્વ આપ્યું છે, શબ્દને નહિ; પરિણામે જૈન આગમને આધારે અનેક સંપ્રદાયો ઊભા થવાને અવકાશ રહ્યો નથી. જે સંપ્રદાયો છે તે આચાર વિષેની માન્યતાના ભેદને કારણે છે, નહિ કે આગમના અર્થભેદને કારણે. જૈન આગમોના શબ્દોનું વિવિધ વ્યાખ્યાન કરી પોતાને મનકાવતો અર્થ કરવાનું સાહસ કોઈએ કયું નથી. વિદ્યમાન આગમને નામે ઝોળખાતા ગ્રંથોને આધુનિક દિગંબર સમાજ મૌલિક આગમરૂપે સ્વીકારતો

૧ “અર્થં માસદ્ અરહા સુત્તં ગંથંતિ ગણહરા નિહળં ।” - આવશ્યક નિર્ધારિત,
ગા. ૧૯૨

નથી, છતાં પણ આગ્રમોમાં જૈન દર્શન કે ધર્મનું મૌલિક એવું જે રૂપ છે, તેવું જે રૂપ દિગંબર વાડમયમાં પણ દેખા દે છે. એ સિદ્ધ કરી દે છે કે અર્થની સુરક્ષાનું જે આ પરિણામ છે. અને ભગવાન મહાવીરનું જે મૌલિક વક્તવ્ય હતું તે, શબ્દો ભલે જુદા હોય, પણ અર્થરૂપે તે બંને સંપ્રદાયોમાં સરખી રીતે સચવાઈ રહ્યું છે.

જૈન આગ્રમો વિષે એક ખીજી મહત્વની વાત એ નોંધવી જરૂરી છે કે તે વીતરાગની વાણીને અનુસરે છે. આથી તેમાંથી મળતો ઉપદેશ મનુષ્યને સંસારથી વિમુખ કરી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. આવું વિધાન વેદો વિષે કરી શકાય તેમ નથી. તેમાં તે ઋષિ-મુનિ-કવિઓએ સંસારના સુખ માટે જે દેવોની આરાધનાની વાત કરી છે. આથી તેમાં મોક્ષ કે મોક્ષમાર્ગની વાતને કોઈ અવકાશ નથી. વેદોના અર્થો ભુલાયા અને કાળક્રમે ઉપનિષદોનું મહત્વ વધ્યું તેનું એ પણ એક કારણ છે કે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મોક્ષને મહત્વ મળ્યું ત્યારે સંસારનું સમર્થન કરનાર વેદોની વાત ઉપેક્ષિત થઈ.

જૈન આગ્રમો એ ભલે ધાર્મિક ગ્રંથો ગણાતા હોય, પણ તેમાં માત્ર ધર્મની જ વાત આવે છે એવું નથી; પણ તેમાં તે કાળની વિવિધ વિદ્યા-શાખાઓના વિષયોનું પણ નિરૂપણ છે. આજનો વૈજ્ઞાનિક અણુવિદ્યાને આજની વિજ્ઞાનશાખામાં ધણું જ મહત્ત્વ આપે છે, પણ આજથી અઠી હજાર વર્ષ પહેલાં ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો અણુ વિષે શું વિચારતા હતા તે જાણવાનું એકમાત્ર સાધન જૈન આગ્રમો છે તેમ જ્યારે અમે કહીએ છીએ ત્યારે અમારી તે પ્રત્યેની માત્ર ભક્તિ જ નથી બતાવતા પણ એક સત્ય હકીકતનો માત્ર નિર્દેશ જ કરીએ છીએ. તે જ રીતે જીવવિજ્ઞાન હોય કે વનસ્પતિવિજ્ઞાન હોય, ખગોળ-વિદ્યા હોય કે બૃજોળવિદ્યા હોય - તે સૌ વિદ્યાની તે સમય સુધીની પ્રગતિ જાણવી હોય તો એનું એકમાત્ર સાધન જૈન આગ્રમો જ છે.

વેદ, ત્રિપિટક અને જૈન આગ્રમનું ધર્મશાસ્ત્રો તરીકે તે મહત્ત્વ છે જ, ઉપરાંત, તે તે કાળની સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક આદિ પરિસ્થિતિનું ચિત્ર ઊભું કરવામાં પણ એ શાસ્ત્રોનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપયોગ છે. એ દ્રષ્ટિએ જૈન આગ્રમો એ ભલે માત્ર જૈનોને જ પ્રમાણરૂપ માન્ય હોય, પરંતુ તેની ઉપયોગિતા વિશ્વના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના નિરૂપણમાં પણ જેવી તેવી નથી. વળી, ભારતીય આધુનિક વિવિધ ભાષાનાં મૂળ તપાસવા માટે પ્રાકૃત ભાષાનું મહત્ત્વ સર્વસ્વીકૃત છે, એટલે ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં પણ

જૈન આગમો એ મહત્વનું સાધન સિદ્ધ છે. આ દૃષ્ટિએ જ અનેક વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ આગમો પ્રતિ દોરાયું છે અને તેમને તેનો ઉપયોગ તેમણે સ્વીકાર્યો જ છે.

અત્યાર સુધીમાં જેટલા પ્રમાણમાં આધુનિક વિદ્વાનોએ વૈદિક અને બૌદ્ધ વાક્યમયમાં રસ લીધો છે તેટલા પ્રમાણમાં જૈન વાક્યમયમાં રસ લીધો નથી. આનાં અનેક કારણો છે, પણ તેમાં તે આગમોની સુસંસ્કૃત વાચનાનો અભાવ એ પણ એક કારણ છે. જૈન આગમો એ જીવંત સાહિત્ય છે અને તેની અત્યાર સુધીમાં અનેક આવૃત્તિઓ ધાર્મિકજનો તરફથી પ્રકાશિત થઈ છે, પણ આધુનિક વિદ્વાનો સરળતાથી તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેવી એક પણ આવૃત્તિ સમગ્ર આગમોની થઈ નથી. છૂટાછવાયા પ્રયત્નો તે માટે થયા છે, પણ સમગ્રભાવે એક યોજનાબદ્ધ રીતે એ કાર્ય થયું નથી. આની પૂર્તિ થવી જરૂરી હતી.

જૈન આગમ-ગ્રંથોના પ્રકાશન માટે અત્યાર સુધીમાં અનેક વ્યક્તિઓ તેમ જ સંસ્થાઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે. સૌથી પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૪૮માં સ્વિવન્સને કલ્પસૂત્રનો અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો હતો, પણ એ ખામીવાળો હતો. ખરી રીતે પ્રો. વેબરને જ આ દિશામાં નવપ્રસ્થાનની શરૂઆત કરનાર સૌથી પહેલાં વિદ્વાન માનવા જોઈએ. એમણે ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬માં ભગવતીસૂત્રના કેટલાક અંશોનું સંપાદન કર્યું હતું, અને પોતાના અધ્યયનના સારરૂપે એના ઉપર નોંધો પણ લખી હતી.

રાય ધનપતસિહજી બહાદુરે ઈ. સ. ૧૮૭૪માં આગમ-પ્રકાશનનું કામ શરૂ કર્યું હતું, અને કેટલાય આગમો પ્રકાશિત કર્યા હતા; પરંતુ એ પ્રકાશનોનાં મૂલ્ય અને ઉપયોગિતા પદ્મચંદ, વિરામચિદ્ધો કે પેરેગ્રાફ વગેરે વિના જન્મ ને તેમ છપાવી દેવામાં આવેલી હસ્તપ્રતો કરતાં સહેજ જ વધારે હતાં. આમ છતાં, આગમ-ગ્રંથો જેવી દુર્લભ વસ્તુને વિદ્વાનોને માટે સુલભ બનાવવાનો યશ એમને ઘટે છે.

ડૉ. હર્મન જેકોબી સંપાદિત કલ્પસૂત્ર (ઈ. સ. ૧૮૭૯) અને આચારાંગ (ઈ. સ. ૧૮૮૨); લોયમન સંપાદિત ઔપપાતિક (ઈ. સ. ૧૮૯૦) અને આવસ્થક (ઈ. સ. ૧૮૯૭); સ્ટેઈન્યલ સંપાદિત જ્ઞાતાધર્મકથાનો કેટલોક ભાગ (ઈ. સ. ૧૮૮૧); હોર્નલ સંપાદિત ઉપાસક દશા (ઈ. સ. ૧૮૯૦); શુશ્રિંગ સંપાદિત આચારાંગ (ઈ. સ. ૧૯૧૦) વગેરે ગ્રંથો આગમોના સંપાદનની કળામાં આધુનિક વિદ્વાનોને સંમત એવી પદ્ધતિથી પ્રકાશિત થયા છે; આમ છતાં શ્રી અમોલક ઋષિના હિંદી અનુવાદ સાથે શ્રી લાલા સુખદેવ સહાય

તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૬-૨૦ દરમ્યાન જે ૩૨ આગમો પ્રકાશિત થયા, તથા શ્રી આગમોદય સમિતે તરફથી સમગ્ર સટીક આગમોના મુદ્રણનું કામ ઈ. સ. ૧૯૧૫ની સાલથી શરૂ કરવામાં આવ્યું એના સંપાદનમાં આ પદ્ધતિને ઉપયોગ કરવામાં ન આવ્યો.

આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીએ સંપાદિત કરેલ આગમ-ગ્રંથો શુદ્ધિ અને મુદ્રણ બંને દષ્ટિએ રાજ ધનપતસિંહની આવૃત્તિથી ચક્રિયાતા છે, અને વિદ્વાનોને માટે ઉપયોગી પણ નીવડ્યા છે. આ આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી જૈનધર્મ અને દર્શનના અધ્યયન તેમજ સંશોધનમાં જે પ્રગતિ થઈ તેના યશ આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીને ઘટે છે. આટલું થવા છતાં, આધુનિક પદ્ધતિથી સંપાદિત કરેલ આગમ-ગ્રંથોના પ્રકાશનની જરૂર તો ઊભી જ હતી. ઈ. સ. ૧૯૪૩માં આગમોના પ્રકાશન માટે શ્રી જિનાગમપ્રકાશિની સંસદની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, પરંતુ એના તરફથી અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ ગ્રંથનું પ્રકાશન નથી થયું.

અમારામાંના એક મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી છેલ્લાં ચાલીસ કરતાં પણ વધુ વર્ષથી એકધારે એવો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે કે જેથી આગમ-ગ્રંથોની સુસંપાદિત આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ શકે; આટલું જ નહીં, તેઓએ તો ટીકાઓ અને અન્ય ગ્રંથોમાં આગમોનાં જે અવતરણો મળે છે, એના આધારે પણ પાઠોને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓના આ પ્રયત્નને જ મુખ્યત્વે ધ્યાનમાં લઈને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ સ્વ. ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદજીએ ઈ. સ. ૧૯૫૨માં પ્રાકૃત ટેકસ્ટ સોસાયટી (પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ)ની સ્થાપના કરી હતી, જેને ઉદ્દેશ પંચાંગી સહિત આગમ ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરવાનો છે, અને એના તરફથી અત્યાર સુધીમાં અંગવિજ્ઞ, જિનદાસગણિમહાતરકૃત ચૂર્ણિયુક્ત નંદિસૂત્ર તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ, શ્રી શ્રીચંદ્રાચાર્યકૃત દુર્ગપદ્ધ્યાખ્યા અને અઘાતકર્તૃક વિષમપદ્ધર્માયુક્ત નંદિસૂત્ર પ્રકાશિત થયેલ છે.

સ્થાનકવાસી સંઘના મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજીએ સ્થાનકવાસી માન્ય બત્રીસે આગમોની નવી સંસ્કૃત ટીકાઓ રચવાનું અને હિંદી-ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરવાનું કામ લગભગ પૂરું કર્યું છે. એ જ સંપ્રદાયના મુનિ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રજીએ (પુષ્પભિક્ષુજીએ) સુતાગમે નામથી બે ભાગમાં મૂળ બત્રીસે આગમો શ્રી સૂત્રાગમ પ્રકાશક સમિતિ, ગુડગાંવ છાવની દ્વારા પ્રકાશિત કરી દીધા છે. આ બંને આવૃત્તિઓના મૂળનો આધાર શ્રી આગમોદય સમિતિની આગમની આવૃત્તિઓ જ છે. છતાં પણ યત્રત્ર પાઠ-પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વેતાંબર તેરાપંથી

સંપ્રદાયના વિદ્યામાન આચાર્ય તુલશીગણિજીએ પણ પોતાના શિષ્યસમુદાયના સહકારથી આગમપ્રકાશનનું કામ શરૂ કર્યું છે, અને દશવૈકલિકસૂત્રની સુસંપાદિત આવૃત્તિ હિંદી અનુવાદ તથા ટિપ્પણ સાથે પ્રગટ કરી છે.

*

જૈન આગમોત્તુ મૂળ વેદમાં નથી

એક વખત એવો હતો, જ્યારે પશ્ચિમના અને ભારતના વિદ્વાને ભારતીય સમગ્ર સંસ્કૃતિ અને ધર્મોત્તુ મૂળ વેદમાં શોધતા હતા; કારણ, વેદ એ સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ સાહિત્ય છે. પણ હવે જ્યારથી મોહેન્જોદારો અને હડપ્પાની શોધ થઈ છે, ત્યારથી વિદ્વાનોત્તુ વલણ બદલાયું છે, અને આર્યોનાં ભારતમાં આગમન પૂર્વે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મ યથોચિત વિકસિત હતાં એમ મનાવા લાગ્યું છે, અને વિચારવામાં આવે છે કે વેદો તો ભારતમાં બહારથી આવનાર આર્યોની રચના હોઈ એ મૂળે અભારતીય વેદોમાં ભારતીય કથાં કથાં તત્ત્વોત્તુ મિશ્રણ થયું છે; અને વેદસંહિતા પછીની વૈદિક કહેવાતી સમગ્ર પરંપરામાં મૂળે તે અભારતીય છતાં ભારતીય કથાં કથાં તત્ત્વોત્તુ મિશ્રણ થઈને તેણે ભારતીય રૂપ ધારણ કર્યું છે? આ નવી પ્રક્રિયા સાચે માર્ગે છે અને હવે જ વેદો અને વૈદિક પરંપરાનો આ પ્રક્રિયાને આધારે થતો અભ્યાસ સત્યદશનમાં સહાયક થશે.

બહારથી આવનાર આર્યો ગમે તેટલી સંખ્યામાં હશે, પણ તેઓ તે કાળમાં ભારતમાં વસતી પ્રબલ કરતાં સંખ્યાબળમાં તો અધિક નહિ જ હોય. ખીબ સારા નામના કે નિશ્ચિત નામના અભાવમાં જેને આપણે હડપ્પાના લોકોની કે સિંધુ સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમની સંસ્કૃતિને જે આપણે સ્થિર નાગરિક સંસ્કૃતિ કહીએ અને આવનાર આર્યોને અસ્થિર તેમ જ સતત બ્રમણશીલ લોકોની સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ તો તેથી તેમનો પૂરો પરિચય નથી થતો, છતાં પણ એક કલ્પના તરીકે એ ચલાવી શકાય તેવું છે.

૧. Dr. R. N. Dandekar : Indian Pattern of life and Thought - A Glimpse of its early phases; - Indo-Asian Cultuae, July, 1959, p. 47

એક સ્થાનમાં સ્થિર થયેલ લોકોમાં જે સંસ્કાર અને રચના-કૌશલ દેખાય તે શ્રમણુશીલ લોકોમાં સંભવે નહિ. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો માનવું પડે છે કે તે કાળની ભારતીય પ્રજા આર્યો કરતાં વધુ સંસ્કારી હશે; અને આર્યોએ ભારતમાં આવી કેટલા નવા સંસ્કારો ઝીલ્યા હશે અને તેઓ કેવી રીતે ભારતીય બની ગયા હશે એનો આછો ખ્યાલ આવશે. વેદોનો સંહિતાભાગ અને બ્રાહ્મણભાગ જોઈએ તો તેમાં આર્યોના સંસ્કારોનું પ્રાધાન્ય નજરે ચડે છે. પણ તે પછીના ઉત્તરોત્તર નિર્મિત થતાં આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ધર્મશાસ્ત્રો સ્મૃતિઓ આદિ વૈદિક પરંપરાનું સાહિત્ય જોઈએ તો જ એ આર્યોએ ભારતીય સંસ્કારો કેવી રીતે ઝીલ્યા અને અભારતીય છતાં તેઓ ભારતીય કેવી રીતે બની ગયા તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

એ બધા નવા સંસ્કારોનું મૂળ પણ એક સમયે વૈદિક પરંપરામાં જ શોધાતું. પણ હવે, નવી પ્રક્રિયા પ્રમાણે, એનું મૂળ કાઈ અવૈદિક પરંપરામાં જ શોધાવા લાગ્યું છે. પહેલાં એમ કહેવાતું કે જૈન-બૌદ્ધના આચારો અને વિચારોના મૂળમાં વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રો છે. તેને બદલે હવે એવું વલણ થતું જાય છે કે વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ આચારો અને વિચારો બહારથી - એટલે કે અવૈદિક પરંપરામાંથી - આવ્યા છે. એ અવૈદિક પરંપરાને મુનિ, યતિ કે પછીના સાહિત્યમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રમણ પરંપરાને નામે ઓળખી શકાય. આના અનુસંધાનમાં વૈદિકોને બ્રાહ્મણ પરંપરા કહી શકાય. એટલે સંક્ષેપમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે બ્રાહ્મણ પરંપરામાં જે કાંઈ વેદ પછીનાં શાસ્ત્રો છે તેમાં શ્રમણ પરંપરાની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અસર અને છાપ છે. બ્રાહ્મણોએ વેદ અને વૈદિક પરંપરાનું નિર્માણ કયું અને શ્રમણોએ ભારતીય મૂળ પરંપરાને પુષ્ટ કરી. મૂળે આ બંને પરંપરાઓ બ્યારે વૈદિક આર્યો આવ્યા ત્યારે પણ સ્પષ્ટ જુદી જ હતી અને પછી પણ બંનેએ પોતપોતાનું આગ્રવું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખ્યા છતાં આદાન-પ્રદાનની પ્રક્રિયાથી પોતપોતાની પરંપરાને પુષ્ટ કરી છે, એમ માનવું જોઈએ. આ વિચારની સત્યતાને વિષે હવે સંદેહ કરવાનું કારણ રહ્યું નથી.

વેદોમાં સૃષ્ટિતત્ત્વનો વિચાર છે, જ્યારે શ્રમણોમાં સંસારતત્ત્વનો વિચાર છે. સૃષ્ટિના મૂળમાં વૈદિક વિચાર અનુસાર એક જ તત્ત્વ મનાયું છે, જ્યારે શ્રમણોના સંસારતત્ત્વના મૂળમાં ચેતન અને અચેતન એ બંનેનો સંબંધ છે. સૃષ્ટિ ક્યારેય ઉત્પન્ન થઈ એવું શ્રમણો માનતા નથી, પણ સંસારચક્ર અનાદિ કાળથી પ્રવર્તે છે એમ માને છે.

જને આજે આપણે પાંચ મહાવ્રતાના નામે ઝાળખીએ છીએ તે સાર્વભૌમ ધર્મની બાબતમાં જ્યારે વેદમાં દષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યારે નિરાશ જ થવું પડે છે. અહિંસા કે અપરિમલ જીવી મહત્વની બાબતમાં વેદોમાં સાવ વિરોધી વલણ હતું તે ક્રમે ક્રમે બદલાઈને વૈદિક પરંપરામાં પણ અહિંસાદિ સાર્વભૌમ ધર્મોની પ્રતિષ્ઠા થઈ તેના ઇતિહાસ રાચક છે. અને શ્રમણ પરંપરાના સંપર્કથી જ એમ બનવા પામ્યું છે, તેમ નિષ્પક્ષ વિચારકે સ્વીકારવું જોઈએ.^૨

૨. The Vedic people were self-centred and whenever and wherever they performed a sacrifice they were always actuated by the motive of self-interest and never of self-renunciation or self-denial as we notice in the post-Vedic times.

The offering of the domesticated and highly useful animal such as a horse, a cow etc. as a gift to the God was done not with a view to do homage to the deity but to secure some immediate end through the agency of the deity. Killing of whatever kind was of very little consequence to the Vedic community when it suited their purpose. - Journal of the University of Bombay Sept. 1958 (Arts Number-33) *Morals in the Brahmanas* : by Dr. H. R. Karnik - p. 97. આગળ ચાલતાં એ જ લેખક લખે છે : “On the other hand, however, it indicates that with the primitive Aryan, life-even human life-was of very little consequence. Living that he was in the environment of a warrior, shedding of blood and cutting of the throat were the order of the day and the Aryan was quite familiar with such horrid occurrences. He had, therefore, no scruples or hesitation in sacrificing any living being to gain some ephemeral or ethereal end. ...In the Brahmanas we notice the beginning of a change. There seems to run by the side of the current of ‘Himsā’ an undercurrent of ‘Ahimsā’ - p. 98.

પુનર્જન્મ અને સંસારચક્રની માન્યતાનો સંબંધ અહિંસા આદિ સાર્વભૌમ ધર્મો સાથે છે. અને વેદોમાં પુનર્જન્મ અને સંસારચક્રની કલ્પના મૂળે હતી નહિ, તેથી તેમાં અહિંસા આદિ ધર્મો મૌલિક ન હોઈ શકે આવી દલીલો હવે વિદ્વાનો આપતા થયા છે, તે તેમની સૂક્ષ્મ ઐતિહાસિક નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. ભારતીય મૂળ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજનનું સ્થાન હતું, ત્યારે વેદમાં મૂર્તિપૂજન દેખાતી નથી, અને તે ભારતીય ધર્મના સંપર્કે ક્રમે કરી વૈદિકોએ સ્વીકારી. વેદકાળે દેવોની પૂજા અથવા આરાધના કોઈ પણ માધ્યમથી થતી, જ્યારે ભારતીય ધર્મમાં સાક્ષાત્ દેવારાધન થતું. યોગ અને ધ્યાનની પ્રક્રિયા વેદમાં છે જ નહિ; જ્યારે મૌલિક ભારતીય પરંપરામાં એને સ્થાન હતું એની સાક્ષી સિંધુ સંસ્કૃતિના અવશેષો આપે છે. આમ અનેક રીતે વૈદિક અને ભારતીય ધર્મના ભેદક તત્ત્વોની શોધ વિદ્વાનોએ કરી છે.* એ ભેદક તત્ત્વોને

(પૃ. ૨૯૭થી ચાલુ) અહિંસાનો સૂચિત આ આંતર પ્રવાહ, લેખકે સ્પષ્ટ નથી કહ્યું પણ, અન્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કથી જન્મેલો જ માનવો આવશ્યક છે. વળી, લેખક બ્રાહ્મણમાં વિકસેલ અહિંસા-પ્રવાહ આગળ જઈ બૌદ્ધ-જૈન આચારમાં વધારે વિકસ્યો (પૃ. ૧૦૧) એમ કહે છે તેને બદલે એમણે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે જે અહિંસાના પ્રવાહે વૈદિકો ઉપર છાપ પાડી અને વૈદિકોને અહિંસાનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પાડી, તે જ પ્રવાહ વધારે વિકસિત રૂપમાં આપણે જૈન-બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં જોવા પામીએ છીએ.

“If Dr. Zimmer’s view is correct, however, the Pre-Aryan, Dravidian religion was rigorously moral and systematically Dualistic years before the birth of Zoroaster. This would seem to suggest that in Zorostricism a resurgence of pre-Aryan factors in Iran, following a period of Aryan supremacy, may be represented something comparable to the Dravidian resurgence in the form of Jainism and Buddhism.” Zimmer : Philosophies of India, p. 185, Note 6 by the Editor - Campbell.

* આની વિશેષ ચર્ચા ઉક્ત ડૉ. ઠાંડેકરના લેખમાં જોવી. આર્યો પહેલાંની ભારતીય પરંપરાને ડૉ. ઠાંડેકરે યતિપરંપરા કહી છે, અને વૈદિક આર્યોની પરંપરાને ઋષિપરંપરા નામ આપ્યું છે. પણ આ લેખમાં અમે અમણ

સમક્ષ રાખીને જો આપણે જૈન આગમોના મૂળ સ્ત્રોતનો વિચાર કરીએ તો એમ કહી શકાય કે એનો મૂળ સ્ત્રોત વેદો નહિ પણ ભારતીય મૌલિક ધાર્મિક પરંપરા છે, જેને આજે આપણે શ્રમણ પરંપરા તરીકે જાણીએ છીએ.

આગમ શબ્દના વિવિધ પર્યાયો

આગમ શબ્દનો અર્થ^૩ 'જ્ઞાન' અભિપ્રેત છે તે શાસ્ત્રોમાં આવતા તે શબ્દના વિવિધ પ્રયોગો ઉપરથી જણાય છે. આચારાંગમાં 'આગમેત્તા આજ્ઞવેજ્ઞા' (૧.૫.૪) નો અર્થ છે 'જ્ઞાસ્વા આજ્ઞાપયેત્' 'જાણીને આજ્ઞા કરે,' 'લાઘવં આગમ-માણે' (૧.૬.૩) નો અર્થ છે 'લાઘવમ્ આગમયન્ - અવબુધ્યમાનઃ' - 'લઘુતાને જાણુતો'; વ્યવહાર ભાષ્યમાં (ગા૦ ૨૦૧થી) આગમ વ્યવહાર વર્ણવતાં આગમના બે ભેદ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા કરવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યક્ષમાં કેવલ, મનઃપર્ચય, અવધિ અને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો અને પરોક્ષમાં ચતુર્દશ પૂર્વ અને તેથી ન્યૂન શ્રુત-જ્ઞાનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે સાક્ષાત્ જ્ઞાન એ આગમ છે. અને તે ઉપરાંત સાક્ષાત્ જ્ઞાનને આધારે થયેલ ઉપદેશ અને તેથી થતું જ્ઞાન એ પણ આગમ છે. અહીં વિશેષ એ છે કે પ્રત્યક્ષ આગમમાંથી કેવલજ્ઞાનને આધારે અરિહંત દ્વારા થયેલ જે ઉપદેશ હોય તેનો જ મુખ્યરૂપે સમાવેશ પરોક્ષ આગમમાં કરવાનો છે. આ પરોક્ષ આગમ અલૌકિક આગમ અથવા શાસ્ત્ર યા શ્રુત ઠાટિમાં આવે, પણ લોકમાં લૌકિક આગમ પણ છે; તેમાં ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી થતા ઉપદેશને આધારે થતું જ્ઞાન પણ આગમ કહેવાય છે. તેને જૈન દષ્ટિએ લૌકિક આગમ કહેવાય. ઉપચારથી કેવલજ્ઞાનીના અથવા અન્ય ઉપદેશોના વચનને અને તેવાં વચનો જે શાસ્ત્રમાં સંગ્રહાયાં હોય એ શાસ્ત્રને પણ આગમ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

અનુયોગદ્વારમાં 'આગમ' શબ્દ સ્પષ્ટ રૂપે શાસ્ત્રના અર્થમાં વપરાયેલો જોવા મળે છે. તેમાં જીવના જ્ઞાનગુણરૂપ પ્રમાણના ચાર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે : પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઔપમ્ય અને આગમ^૪. આ જોતાં તે જ્ઞાન અર્થમાં જ

અને બ્રાહ્મણ પરંપરા એવું નામ સ્વીકાર્યું છે. વળી જુઓ Zimmer : Philosophies of India, p. 281, અને p. 60, note 23; p. 184, note 5.

૩. જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્રકોષમાં 'આગમ' શબ્દ.

૪. ભગવતી ૫-૩-૧૮૨માં પ્રમાણના આ જ ચાર ભેદો ગણાવ્યા છે. અને સ્થાનાંગમાં 'હૈતુ' ના પણ આ જ ચાર ભેદો ગણાવ્યા છે. સ્. ૩૩૮-૨૨૮

અભિપ્રેત છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ જ્યારે આગમ એ શું છે એ પ્રશ્નને ઉત્તર આપ્યો ત્યારે ભારત, રામાયણ, યાવત્ સંગ્રાપાંગ વેદોને સૌકષ્ઠ આગમ કહ્યા. અને સર્વે સ્વર્વદર્શી ત્રિકાલજ્ઞાની અરિહંત ભગવાન દ્વારા પ્રણીત દ્વાદશાંગ ગણિપિટક - આચારથી માંડીને દષ્ટિવાદ સુધી - ને લેકાતર આગમ કહ્યા. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે અહીં આગમ શબ્દ તેના ઔપચારિક અર્થમાં છે. અર્થાત્ આગમ-જ્ઞાનના સાધનેને આગમ કહેવામાં આવ્યા છે. વળી, 'અથવા' કહીને આગમનું એક ખીજું પણ વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે કે આગમ ત્રણ પ્રકારનો છે : સુત્તાગમ, અત્થાગમ, તદુભયાગમ. આ ઉપરથી પણ સૂત્ર = શાસ્ત્ર અને તેના અર્થ = જ્ઞાન એ બંને અર્થમાં આગમ શબ્દ પ્રસિદ્ધ હતો એ સિદ્ધ થાય છે. વળી, આગમના એક અન્ય પ્રકારથી ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે; જેમ કે અત્થાગમ = આત્માગમ, અર્ણતરાગમ = અનન્તરાગમ અને પરંપરાગમ". આપણે જાણીએ છીએ કે આગમ બે પ્રકારના છે. અર્થરૂપ અને સૂત્રરૂપ. તેથી તીર્થંકર, જેઓને અર્થને સાક્ષાત્કાર છે અને જેઓ તે અર્થને ઉપદેશ કરે છે, તે અર્થઆગમ છે. એટલે અર્થરૂપ આગમ તીર્થંકરોને આત્માગમ કહેવાય, કારણ કે તે અર્થાગમ તેમને પોતાને જ છે, ખીજા પાસેથી મેળવેલ નથી. પણ એ જ અર્થાગમ ગણુધરોએ તીર્થંકરો પાસેથી મેળવ્યો છે. અને તીર્થંકર અને ગણુધરો વચ્ચે ખીજું કાંઈ વ્યવધાન નથી, એટલે કે તીર્થંકર દ્વારા સીધો જ અર્થને ઉપદેશ ગણુધરો પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ગણુધરોને માટે તે અર્થાગમ અનન્તરાગમ કહેવાય. પણ એ અર્થાગમને આધારે ગણુધરો સ્વયં સૂત્રરૂપ આગમની રચના કરતા. હોઈ ગણુધરોને સૂત્રાગમ એ આત્માગમ કહેવાય, પરંતુ ગણુધરના સાક્ષાત્ શિષ્યોને ગણુધરો પાસેથી સૂત્રાગમ સીધો જ મળે છે, વચ્ચે કાંઈ વ્યવધાન નથી, તેથી તે શિષ્યોને સૂત્રાગમ એ અનન્તરાગમ છે. પરંતુ અર્થાગમ તે તેમને પરંપરાગમ કહેવાય. કારણ કે તેમણે પોતાના ગુરુ ગણુધર પાસેથી મેળવ્યો. પણ તે ગુરુને પણ તે આત્માગમ ન હતો, પણ તીર્થંકરો પાસેથી મળેલ હતો. ગણુધરોના પ્રશિષ્યો અને તેમની પરંપરામાં થનારા શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને માટે તે અર્થ અને સૂત્ર બંને પરંપરાગમ જ કહેવાય આ દષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને અનુ-યોગમાં કહેવાવું છે કે તીર્થંકરોને અર્થાગમ એ આત્માગમ છે, ગણુધરોને સૂત્રાગમ

૫. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૪૭૦.

૬. સુત્તં ગણહરરહયં તહેવ પત્તેયબુદ્ધરહયં ચ ।

સુચકેવલિણા રહયં અભિન્નદસપુત્તિણા રહયં ॥ - શ્રીચન્દ્રીયા સંગ્રહણી, ગા. ૧૧૨.

એ આત્માગમ છે, અને અર્થાગમ એ અન્તરાગમ છે. પણ ગણધરના શિષ્યોને સૂત્રાગમ એ અનન્તરાગમ છે, અને અર્થાગમ એ પરંપરાગમ છે.^૭ આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આગમમાં અર્થાત્ આગમનામે પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રમાં જે અર્થ = પ્રતિપાદ્ય વિષય છે, તેનું જ્ઞાન તીર્થંકરોને સ્વયં છે, તેમાં તેમને કોઈની અપેક્ષા નથી. એ અર્થ = પ્રતિપાદ્ય વિષયને ગણધરો સૂત્રબદ્ધ કરતા હોઈ એ સૂત્ર તેમને માટે આત્માગમ છે, પણ અર્થ તો તેમને તીર્થંકરો પાસેથી અવ્યવહિત રૂપે મળ્યો હોઈ અર્થાગમ ગણધરો માટે અનન્તરાગમ છે. આથી સિદ્ધ થયું કે અર્થોપદેશક તીર્થંકર છે. આ જ વસ્તુને દ્વાદશાંગી તીર્થંકરપ્રણીત છે એમ કહી સૂચવવામાં આવી છે, મહુ તીર્થંકરો અર્થોપદેશક છતાં એ અર્થને સૂત્રબદ્ધ તો ગણધરો જ કરે છે. તેથી સૂત્રકર્તા ગણધરો છે. તેથી જ સૂત્રાગમ વિષે કહેવામાં આવ્યું કે તે ગણધરોના આત્માગમ છે. ગણધરોના સાક્ષાત્ શિષ્યો સૂત્રનું જ્ઞાન તો સ્વયં ગણધરો પાસેથી લેતા હોઈ તેમને માટે સૂત્રાગમ અનન્તરાગમ છે, પણ અર્થાગમ એ પરંપરાગમ છે; કારણ, સ્વયં ગણધરોને તે આત્માગમ નથી, પણ તેમના શુરુ તીર્થંકરને તે આત્માગમ છે. એટલે કે તીર્થંકરે ગણધરને અર્થાગમ આપ્યો અને ગણધરે પોતાના શિષ્યોને આપ્યો. આમ તે અર્થાગમ પરંપરાગમ થયો, પણ ગણધરના શિષ્યના શિષ્યો અને તેમની પરંપરાને તો અર્થ અને સૂત્ર બંને પ્રકારના આગમો પરંપરાગમ છે. શાસ્ત્રરચનાની આ જ પરંપરાનો પ્રતિષેષ આવશ્યક નિર્ધુક્તિની નિમ્ન ગાથામાં છે. -

અર્થં માસદ્ અરહા સુત્તં ગંચંતિ ગણહરા નિહુણં ।

સાસણસ્સ દિયદ્દુઠાણ તઓ સુત્તં પવત્તદ્ ॥ ૧૨ ॥

લોકોત્તર આગમ - દ્વાદશાંગીની રચના વિષેનો આ સિદ્ધાંત દિગંબર આચાર્યોને પણ માન્ય છે. પૂર્ણાંગમની ધવલા ટીકા (પૃ. ૬૦, પ્રથમ ભાગ) અને કસાયપાહુડની જયધવલા (પ્રથમ ભાગ, પૃ ૮૪) ટીકામાં પણ આ જ વસ્તુનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

અનુયોગદ્વારમાં જેમ દ્વાદશાંગીને આગમ-લોકોત્તર આગમ-ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, તેમ તેમાં તેને લોકોત્તર ભાવશ્રુત^૮ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પોથી-પાનાં, જેમાં શ્રુતને લખવામાં આવે છે, તેને અનુયોગદ્વારમાં

૭. અનુયોગદ્વાર, સૂત્ર ૪૭૦.

૮. અનુયોગદ્વાર, સૂત્ર ૫૦.

દ્રવ્યશ્રુતની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. અને સ્વયં શ્રુતજ્ઞાને લાવશ્રુતની સંજ્ઞા આપી છે. આમ પૌથી-પાનાને અર્થાત્ પુસ્તકને ઉપચારથી શ્રુત અને સ્વયં તીર્થંકર દ્વારા પ્રણીત દ્વાદશાંગીને અર્થાત્ દ્વાદશાંગીમાં પ્રતિપાદિત શ્રુતજ્ઞાને મુખ્ય શ્રુત કહેવામાં આવ્યું છે. તંદીસૂત્રમાં એ જ દ્વાદશાંગીને સમ્યક્શ્રુતને નામે ઝોળખાવ્યું છે. આ પ્રમાણે કહી શકાય કે આગમની ખીજ સંજ્ઞા 'શ્રુત' પણ છે.

શાસ્ત્રની 'શ્રુત' એવી સંજ્ઞા પાછળનો ઇતિહાસ જોઈએ તો જણાશે કે વેદ માટે 'શ્રુતિ' શબ્દ પ્રસિદ્ધ હતો તે એટલા માટે કે વેદજ્ઞાન આચાર્ય પરંપરાથી સાંભળીને મેળવવામાં આવતું, તે જ પ્રમાણે જૈન આગમિક જ્ઞાનની પરંપરા પણ શ્રવણને આધારે ચાલતી હોઈ આગમો 'શ્રુત' કહેવાયા. આના પ્રકાશમાં આગમોના પ્રારંભમાં આવતા 'સુચં મે આહસં ! તેણં મગવચા એવમક્ષાયં' નો વિચાર કરીએ તો આગમો શ્રુત શબ્દથી શા માટે ઝોળખાયા એ સ્પષ્ટ થાય છે. આવાં વાક્યોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આગમના પઠન-પાઠનની કેવી પ્રણાલી હશે. વળી વિદ્યમાન આગમો ગણધર દ્વારા ત્રયિત છે, એનો પણ પુરાવો આવા વાક્યોથી મળી જાય છે. આવાં વાક્યોની પરંપરા પાલિપિટકમાં પણ મળે છે. અને આગમ તથા પિટક બંને રચનાનો કાળ અથવા તો મૂળ ઉપદેશનો કાળ એક જ હતો એ કહેવાની લાગ્યે જ જરૂર છે.

આપણે આગળ જોઈ ત્રયા કે અનુયોગદ્વારમાં 'સુત્તાગમે' શબ્દ પણ પ્રયુક્ત છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શબ્દરચના 'સૂત્ર' નામે પણ પ્રસિદ્ધ હતી. આથી જ આગમો સૂત્ર નામે પણ પ્રસિદ્ધ થયા. ભારતીય સાહિત્ય પરંપરામાં 'સૂત્ર' નામે ઝોળખાતી એક વિશિષ્ટ શૈલીમાં લખાયેલા ત્રંથો સૂત્રત્રંથો તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. વૈદિક પરંપરામાં ગૃહ્ય અને ધર્મસૂત્રોનો એક વિશેષ પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે. વળી, વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રોની રચના માટે પણ સૂત્ર શૈલી અપનાવવામાં આવી છે. આ શૈલીની વિશેષતા એ છે કે થોડામાં થોડા શબ્દોમાં વક્તવ્યને નાના નાના વાક્યોમાં ગૂંથી લેવું. જેમ વિવિધ પુષ્પોને એક સૂત્રમાં-દોરામાં બદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેમ અનેક અર્થોને શબ્દરચના દ્વારા ગૂંથી લેવાતા હોઈ એ શબ્દરચના પણ સૂત્ર કહેવાય છે. સૂત્રશૈલીના ગૃહ્ય કે ધર્મસૂત્રો જેવા વૈદિક ત્રંથો જ્ઞેનારને જૈન આગમો 'સૂત્ર' ન જ કહેવાવા જોઈએ એમ લાગશે, કારણ, પ્રચલિત સૂત્રશૈલીથી જુદી જ શૈલીમાં એ લખાયા છે. પણ જૈનોએ

૯. 'વત્તયપોત્થયલિહિયં' - અનુયોગદ્વાર, સૂત્ર ૩૯.

પોતાના આગમો માટે 'સૂત્ર' શબ્દનો જે પ્રયોગ કર્યો છે, તે પ્રકારની વિશિષ્ટ શૈલીને મુખ્ય માનીને નહિ, પણ એ સૂત્રસાહિત્યનો મૂળ ઉદ્દેશ, આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો જણાશે કે, વૈદિક આચારપ્રણાલી વિષે જે વિવિધ ઉપદેશ કે વિચારણા થયેલ તેનો સંક્ષેપમાં સંગ્રહ કરી દેવો એ હતા. એ જોતાં મહાવીરના ઉપદેશનો સંગ્રહ પણ સૂત્ર કહેવાય તો નવાઈ નહીં. આથી ખન્ને સાહિત્યની શૈલીમાં ભેદ છતાં સૂત્રો કહેવાય. જેમ અનેક મણિઓ કે પુણ્યોને સૂત્રબદ્ધ કરવાથી તે સચવાઈ રહે છે, તેથી તેવા ગ્રન્થો સૂત્રો કહેવાયા હોય તો યોગ્ય જ છે. અર્થાત્ 'સૂત્રનાત્ સૂત્રમ્' એવો અર્થ સૂત્રનો અભિપ્રેત છે. બૌદ્ધ 'સુત્તપિટક' પણ એ જ અર્થમાં 'સૂત્ર' છે; નહિ કે તેની શૈલી સૂત્રશૈલી છે તેથી. વળી, જૈનોની એવી પણ માન્યતા છે કે આગમના એક જ વાક્યના આધારે થતા અર્થબોધનું તારતમ્ય શ્રીતાની વિવિધ શક્તિને અનુસરીને અસંખ્યાતથી પણ વધારે પ્રકારનું છે. આથી આગમના એક જ વાક્યમાં અનેક પ્રકારે અર્થની સૂચના આપવાની શક્તિ હોઈ તેવાં વાક્યોના સંગ્રહને 'સૂત્ર' નામથી ઓળખવામાં કશું જ અનુચિત નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જૈન આગમ 'સૂત્ર' એટલા માટે કહેલાય છે કે તેમાં વિવિધ અર્થોના બોધ કરાવવાની - સૂચના કરવાની - શક્તિ છે. આ પ્રમાણે 'સૂત્રનાત્ સૂત્રમ્' એ અર્થમાં પણ સૂત્ર શબ્દનો પ્રયોગ માની શકાય.

દ્વાદશાંગીને 'ત્રણિપિટક' એવી સંજ્ઞા પણ આપવામાં આવી છે. બૌદ્ધ શાસ્ત્રસંગ્રહને 'પિટક' એવું નામ તે કાળે અપાયું છે. આ લક્ષમાં લેતાં શાસ્ત્ર-સંગ્રહ માટે 'ત્રણિપિટક' શબ્દનો પ્રયોગ તે કાળની ચાલુ પ્રથાને આભારી હશે. પિટક એટલે પેટી અર્થાત્ ત્રણિના - આચાર્યના જ્ઞાનનો ભંડાર એટલે 'ત્રણિપિટક'.

શ્રુત માટે પ્રાચીન શબ્દ 'પ્રવચન' પણ વપરાયો છે. સુચમિહ 'જિણપવચન'*. ભગવતીમાં ગૌતમે ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો છે. કે પ્રવચન પ્રવચન કહેવાય કે પ્રવચની પ્રવચન કહેવાય? આના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું છે કે અરિહંત એ પ્રવચની છે. અને દ્વાદશ અંગો એ 'પ્રવચન' છે. (ભગવતી શી ૨૦, ઉદ્દેશ ૮). સ્થવિર ભદ્રબાહુસ્વામિએ એ પ્રવચનની ઉત્પત્તિ વિષે સુંદર રૂપક બાંધ્યું છે-

તવ-નિયમ-નાણસ્વર્ણ આરુઢો કેવલી અમિચનાણી ।

તો મુચ્છ નાણવુટ્ટિઠં મવિચજણવિબોહણટ્ટાણ ॥

* વિશેષાવસ્થકભાષ્ય, ગા૦ ૧૩૬૫.

તં બુદ્ધિમણ પઢેણ ગણહરા ગિઞ્ઠિહંતં નિરવસેસં ।
તિત્થયરમાસિયાહં ગંચંતિ તઓ પવચણદ્ઢા ॥

આવશ્યકનિર્યુક્તિ (ગાં ૮૯-૯૦)

‘તપ, નિયમ, સંધમ અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષ ઉપર આરૂઢ થઈને અમિતજ્ઞાની
-સર્વજ્ઞ-કેવલી ભવ્ય જનોના વિબોધને માટે જ્ઞાનની વર્ષા કરે છે. ગણુધરો
તેને સંપૂર્ણભાવે બુદ્ધિમય પટમાં પ્રહણુ કરીને તે તીર્થ*કર ભાષિતની પ્રવચન
અર્થે માળા ગૂંથે છે.’ આમાં આવતા ‘પ્રવચન’ શબ્દનો અર્થ જિનભદ્રગણિ
ક્ષમાશ્રમણે કર્યો છે તે આ છે—‘પગયં વચણં પવચણમિહ સુચનાણં’ ... ‘પવચણમહવા
સંઘો’ (ગાં ૧૧૧૨) અર્થાત્ પ્રગત વચન એ પ્રવચન છે અથવા તેા સંધ એ
પ્રવચન છે. સંધને પ્રવચન કહેવાનું કારણુ એ છે કે સંધનો જ્ઞાનોપયોગ એ
જ પ્રવચન છે તેથી સંધ અને જ્ઞાનનો અભેદ માની સંધને પ્રવચન કહ્યો.
પ્રગત વચન એ પ્રવચન છે. તેનો અર્થ તેમને જે અભિપ્રેત છે, તે આ છે—
‘પગયં પહાણવચણં બારસંગમિહ’ (ગાં ૧૦૬૮), ‘જમિહ પગતં પસરથં પહાણવચણં
ચ પવચણં તં ચ । સામન્નં સુચનાણં વિસેસઓ સુત્તમત્થો ય ॥ (ગાં ૧૩૬૭)
અર્થાત્ ‘પ્ર’ ઉપસર્ગના પ્રશસ્ત અને પ્રધાન એવા બે અર્થ છે તેથી પ્રશસ્ત
વચન અથવા પ્રધાન વચનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન એ પ્રવચન છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પ્રધાન
દ્વાદશાંગી હોઈ એ જ પ્રવચન નામે ઝોળખાય છે. એ પ્રવચનના બે અંશ
છે : શબ્દ અને અર્થ. શબ્દ એ સૂત્ર નામે ઝોળખાય છે, અને તેના કર્તા
ગણુધરો છે. જે અર્થના ઉપદેશને આધારે તેમણે સૂત્રરચના કરી તે અર્થના
કર્તા તીર્થ*કર સ્વયં છે.* અહીં પ્રશ્ન એ થશે કે ગણુધરોએ દ્વાદશાંગીની
રચના કરી માટે તેઓ તેના કર્તા કહેવાયા, પણ તીર્થ*કરે અર્થોના ઉપદેશ
આપ્યો તે શું શબ્દ વિના ? શબ્દ રહિત તેા ઉપદેશ સંભવે જ નહિ. તેા
પછી શબ્દના કર્તા પણ તીર્થ*કરને શા માટે ન માનવા ? આનો ખુલાસો
જિનભદ્રગણિએ કર્યો છે કે તીર્થ*કર કાંઈ ક્રમે કરી બાર અંગોનો યથાવત્
ઉપદેશ દેતા નથી, પણ સંક્ષેપમાં સિક્કાંતોનો ઉપદેશ આપે છે, જેને વિસ્તારીને
ગણુધરો સ્વપ્રતિભાથી એ ઉપદેશને બાર અંગમાં એ રીતે ગ્રથિત કરે છે કે
સંધના સૌ કોઈ તેને સરળતાથી સમજી શકે. આ રીતે અર્થકર્તા તીર્થ*કર છે
અને સૂત્રકર્તા ગણુધરો છે.^{૧૦} સંક્ષેપમાં સિક્કાંતોનો ઉપદેશ કેવો હોય તેવું

* વિશેષાં ગાં ૧૧૧૯. (આ નિર્યુક્તિ ગ્રાથા છે.)

૧૦. વિશેષાં ગાં ૧૧૧૯-૧૧૨૪.

નિરૂપણ વ્યાખ્યાકારોએ કહ્યું છે કે 'ઉપ્પન્ને હ વા વિગમે હ વા ધુવે હ વા' આ માતૃકાપદત્રયમાત્રનો ઉપદેશ તીર્થંકરો આપે છે અને તેને ગણધરો વિસ્તારી બાર અંગરૂપે ગૂંથે છે.^{૧૧}

આચાર્ય ભદ્રબાહુ પ્રવચનના એકાર્થક શબ્દો તરીકે પ્રવચન, સૂત્ર અને અર્થ એ ત્રણને નોંધે છે.^{૧૨} જો કે પ્રવચન એ સામાન્ય છે અને તેના જ બે ભેદો સૂત્ર અને અર્થ છે. અને વળી, સૂત્ર અને અર્થ પરસ્પર એક નથી. છતાં પણ સામાન્ય અને વિશેષને અભિન્ન માનીને સૂત્ર અને અર્થને પણ પ્રવચનના એકાર્થક તરીકે જણાવવામાં કાંઈ બાધા નથી. આવા ખુલાસો જિનભદ્રત્રણિએ કર્યો છે.^{૧૩}

૧૧. જુઓ વિશેષાં ગાં ૧૧૨૨ની ટીકા.

૧૨. एगद्विध्याणि तन्नि उ पवयण सुत्तं तद्देव अत्थो य । आवश्यकनिं १। ૧૨૬

૧૩. વિશેષાં ગાં ૧૩૬૮-૭૫ :

सिंचइ खरइ जमत्थं तम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा ।
 सूपइ सबइ सुवइ सिवइ सरए व जेणत्थं ॥१३६८॥
 अविवरियं सुत्तं पिव सुद्धिय-वावित्तओ व सुत्तं ति ।
 जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥१३६९॥
 सह पवयणेण जुत्ता न सुयत्थेगत्यया परोप्परओ ।
 जं सुत्तं वक्खेयं अत्थो तं तरस वक्खाणं ॥१३७०॥
 जुज्जइ च विभागाओ तिण्ह वि भिन्नत्थया न चेहरहा ।
 एगत्थाणं पि पुणो किमिहेगत्याभिहाणेहिं ॥१३७१॥
 मउलं फुल्लं ति जहा संकोय-विबोहमेत्तमिन्नाइ ।
 अत्थेणाभिन्नाइ कमलं सामण्णओ चेगं ॥१३७२॥
 अविवरियं तह सुत्तं विवरियमत्थोत्ति बोहकालम्मि ।
 किंचिम्मत्तविभिन्ना सामन्नं पवयणं नेयं ॥१३७३॥
 सामन्न-विसेसाणं जह वेगा-ऽणेगया ववत्थाए ।
 तदुभयमत्थो य जहा वीसुं बहुपज्जवा ते य ॥१३७४॥
 एवं सुत्त-ऽत्थाणं एगा-ऽणेगद्वया ववत्थाए ।
 पवयणमुभयं च तयं तियं च बहुपज्जयं वीसुं ॥१३७५॥

—વિશેષાવશ્યકમાધ્ય ।

શ્રુતપુરુષ

આગમોનો મૌલિક વિભાગ 'અંગ' તરીકે ઓળખાયો છે. તેની પાછળ સાહિત્યિક વિભાગ કરવાની પ્રાચીન પરંપરા કારણભૂત છે. જ્યેમ સૃષ્ટિક્રમમાં પુરુષની કલ્પના કરવામાં આવી અને તેના વિવિધ અંગરૂપે બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવી અથવા તેા લોકપુરુષની કલ્પના કરીને તેને આધારે સમગ્ર લોકના વિભાજનની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ, તે જ રીતે વિદ્યાપુરુષ કે શ્રુતપુરુષની પણ કલ્પના કરીને તેના અંગ-ઉપાંગરૂપે વિદ્યારથાનોની કલ્પના થઈ. આ જ પરંપરાનું અનુસરણ કાવ્યપુરુષની કલ્પનામાં પણ છે. જ્યેમ વૈદિક સાહિત્યમાં પણ વિદ્યાનાં અંગોની કલ્પના છે, તેમ જૈન શ્રુતમાં પણ અંગ-ઉપાંગની કલ્પના કરવામાં આવી. સ્પષ્ટ છે કે શરીરમાં જ્યેમ ઉપાંગોનો આધાર અંગ છે, તેમ આગમમાં પણ ઉપાંગોનો આધાર અંગરૂપે જ બને. આ રીતે સમગ્ર આગમસાહિત્યમાં અંગ-રૂપોનું મહત્ત્વ અધિક છે, એટલું જ નહિ પણ તે જ મૌલિક આગમો છે અને તેના આધારે અંગબ્રાહ્મ કે ઉપાંગાદિ અન્ય આગમોનું નિર્માણ થયું છે. આ દષ્ટિએ ભગવાન મહાવીરનો અર્થોપદેશ સાંભળીને પ્રથિત થયેલા મૌલિક આગમોને અંગ એવું નામ જે આપવામાં આવ્યું છે તે તેના મહત્ત્વને સૂચવી બન્ય છે; સાથે જ તેની મૌલિકતાનું પણ સૂચન કરે છે.

અંગરચનાની આધારભૂત સામગ્રી

આપણે એ જોઈએ કે અંગોની રચનામાં ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ એ જ મુખ્ય આધાર છે, પણ એ વિચારવું પ્રાપ્ત છે કે ભગવાન મહાવીર જે ઉપદેશ આપ્યો તે તેમની પોતાની જ શોધ હતી કે પરંપરાથી પ્રાપ્ત સામગ્રીને આધારે જ તેમણે ઉપદેશ આપ્યો. ભગવાન મહાવીરનો યુદ્ધની જ્યેમ એવો દાવો નથી કે આ જે કાંઈ હું કહું છું તે મારી જ શોધ છે અને કોઈ અપૂર્વ વાત છે. સંસાર-ચક્રને માનનાર અને અનાદિ સૃષ્ટિક્રમને માનનાર મહાવીર પોતાના ઉપદેશને વિષે સ્પષ્ટ કહે છે કે મેં આ જે અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે કેવળ મેં જ આપ્યો છે એવું નથી, પણ મારા પૂર્વે અનેક અહિંતોએ આપ્યો છે, વર્તમાનમાં અનેક અહિંતો આપે છે અને ભવિષ્યમાં પણ અનેક અહિંતો આપશે. આમ એ વિદ્યાને તેઓ અનાદિઅનંત સૂચવે છે. આમ વેદની અપૌરુષેયતા અને અંગ આગમની અનાદિતા એક જ થઈ બન્ય છે.

અંગોમાં એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે, જેમાં પોતાની વાતના સમર્થનમાં ભગવાન મહાવીર ભગવાન પાશ્વે પણ આમ જ કહ્યું છે, એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે.

વળી, એવા કેટલાંક અધ્યયનો છે, જેને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે આ ઋષભે કહ્યું છે, આ કપિલ ઋષિએ કહ્યું છે. આથી એટલું તો ફલિત થઈ જ શકે છે કે ભગવાન મહાવીરે ચાલી આવતી પ્રાચીન પરંપરાને, સમયાનુકૂલ પરિવર્તન અને પરિવર્ધન કરીને લોકો સમક્ષ રજૂ કરી.

હવે એ વિચારીએ કે જે પારંપર્ય ભગવાન મહાવીરને મળ્યું તે વૈદિક એટલે કે બ્રાહ્મણપરંપરાનું હતું કે શ્રમણપરંપરાનું હતું ? ભારતીય વાસ્તવ્યમાં અહિંસા આદિ સાર્વભૌમ તત્ત્વોની જે મીમાંસા અંગ્રથોમાં થયેલી છે તે જોતાં અને તેવી મીમાંસાનો વેદ-બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં અભાવ જોતાં એમ જરૂર કહી શકાય કે આચારની બાબતમાં તેમનો વારસો એ વૈદિક પરંપરાનો નથી. જેકાળી વગેરેએ એક સમયે એમ માનેલું કે આચારાંગ આદિમાં આવતા આચારના નિયમોનો આધાર વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રો-સૂત્રગ્રંથો છે. પણ, આ વસ્તુનો સમગ્રભાવે વિચાર કરતાં હવે અદ્યતન વિદ્વાનો એ મતથી વિરુદ્ધ મત ધરાવે છે. અને ડૉ. દાંડેકર જેવા સ્પષ્ટપણે સ્વીકારતા થઈ ગયા છે કે સ્વયં ધર્મગ્રંથો-સૂત્રગ્રંથોમાં નિરૂપિત થયેલ સમગ્ર જીવનવ્યાપી તત્ત્વ મૂળે વૈદિક પરંપરાનું નથી, પણ શ્રમણોની અસરથી વૈદિક પરંપરામાં લેવામાં આવ્યું છે.* આ રીતે કહી શકાય કે, અંગ ગ્રંથોમાં જે આચારની વિચારણા છે, તે શ્રમણ પરંપરાની છે, નહિ કે વૈદિક પરંપરાની.

હવે ભગવાન મહાવીરની દાર્શનિક વિચારધારાનું પારંપર્ય તેમને કઈ પરંપરામાંથી મળ્યું એ વિષે વિચારીએ. આ બાબતમાં પણ મહાવીર પૂર્વેની વૈદિક વિચારધારા સ્પષ્ટપણે સૃષ્ટિપ્રક્રિયામાં માને છે; એટલે કે ક્યારેક પણ આ સૃષ્ટિ કોઈ એક તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઈ એમ સ્વીકારે છે; જ્યારે, આથી ઊલટું જૈન આગમ સ્પષ્ટપણે માને છે કે આ સૃષ્ટિ કદી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ નથી, એ તો અનાદિ-અનંત છે. વળી, મહાવીર પૂર્વેની વૈદિકપરંપરા જગતના મૂળમાં એક તત્ત્વ માને છે, જ્યારે ભગવાન મહાવીરને મતે જગત જીવ અને જેડ એ બે તત્ત્વોનો વિસ્તાર છે. એ તત્ત્વો પણ અનાદિ-અનંત છે. આમ દાર્શનિક દૃષ્ટિનો પણ બંનેમાં મૌલિક ભેદ છે. એટલે અંગ ગ્રંથોનું દર્શન વેદને આધારે નિષ્પન્ન થયું છે, એમ કહી શકાય નહિ. આથી આપણે સ્પષ્ટપણે કહી શકીએ કે મહાવીરની દાર્શનિક વિચાર-ધારાનું પારંપર્ય બ્રાહ્મણપરંપરા સાથે નહિ પણ શ્રમણપરંપરા સાથે સંબંધ છે.

રચના-પ્રદેશ

ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશને આધાર બનાવીને સમગ્ર આગમોની રચના થઈ છે. ભગવાન મહાવીરે પ્રથમ સફળ ઉપદેશ શ્રવેતાંબરોને મતે અપાપા-પાવાપુરીમાં અને દિગંબરોને મતે રાજગૃહના વિપુલાચલ ઉપર આપ્યો. આમ સ્થાન પરત્વે

*જુઓ પૃ ૨૯૪ની ટિપ્પણી નં. ૧માં નિર્દિષ્ટ લેખનું પૃ ૫૬.

મતભેદ છતાં સામાન્ય રીતે બિહાર એ મૂળ આગમોની જન્મભૂમિ છે એમ કહી શકાય. પણ આમાં પણ થોડો અપવાદ કરવો આવશ્યક છે. સૂત્રકૃતાંગનું વૈતાલિક અધ્યયન, ટીકાકારોના મત પ્રમાણે, ઋષભદેવના ઉપદેશનો સંગ્રહ છે. આ દષ્ટિએ બિહારની બહાર પણ આગમની ઉત્પત્તિનાં મૂળ શોધવા રહ્યાં. વળી, પૂર્વના આધારે ત્રયિત પદ્મપંડાગમની રચના દક્ષિણમાં થઈ પણ તેનો 'ઉપદેશ' સૌરાષ્ટ્રમાંથી તેના કર્તાએને પ્રાપ્ત થયો. ૧૪ ઉત્તરાધ્યયનનો કેશી-ગૌતમ સંવાદ વ્રાવસ્તીમાં થયો. આચાર્ય ભદ્રબાહુ ક્યાંના નિવાસી હતા તે નિશ્ચિત નથી. તેમણે છેલ્લે ત્રયો કલ્પ, વ્યવહાર અને નિશીથની (?) રચના કરી છે. વળી, તેમના વિષે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો મત એવો છે કે તેઓ નેપાલમાં જઈ ધ્યાન-સમાધિમાં લાગી ગયા હતા. ત્યાં જઈ સ્થૂલભદ્રે તેમની પાસેથી દશ પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું. નંદીસૂત્રની રચના, તેનાં સમયની દષ્ટિએ, સૌરાષ્ટ્રમાં થઈ હોય એવો વધારે સંભવ છે. આચાર્ય કાલક યા શ્યામાચાર્યે પ્રજ્ઞાપનાની રચના કરી છે. તેઓ માળવાના ધરાવાસ નામક નગરના નિવાસી હતા. અનુયોગદ્વારના કર્તા મનાતા આચાર્યરક્ષિત પણ માળવાના જ છે. આચાર્ય જ્ઞાનભદ્રગણિનું છતકલ્પ સૌરાષ્ટ્રમાં રચાયું હોય એવો અધિક સંભવ છે. મહાનિશીથ એ આચાર્ય હરિભદ્રે ઉદ્ધરેલ ગ્રંથ છે, એટલે એને રાજસ્થાન-ગુજરાતની રચના કહી શકાય. પિંડનિયુક્તિ આદિ ગ્રંથ દ્વિતીય ભદ્રબાહુની રચના હોવાનો સંભવ છે. તેઓ દક્ષિણના પ્રતિષ્ઠાપુરના નિવાસી હતા.

વળી, આગમોની વાચના પાટલિપુત્ર, મથુરા અને વલ્લભીમાં થઈ અને વલ્લભીમાં માથુરીવાચનાને આધારે થયેલ સંકલન અત્યારે શ્વેતાંબરસંમત આગમો છે. આ સ્થિતિમાં આગમોનો મૂળ ઉપદેશ બિહારમાં થવા છતાં તેનું અંતિમ રૂપ સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિર થયું.

આ બધી વાતોનો વિચાર કરીએ તો કહેવું પડે છે કે સમગ્ર ભારતવર્ષ એ આગમોની રચનાભૂમિ છે. આ દષ્ટિએ જ તેની ભાષાનો વિચાર થવો જોઈએ.

આગમોની ભાષા

વેદો સંસ્કૃત ભાષામાં છે, જ્યારે જૈન-બૌદ્ધના આગમો પ્રાકૃતમાં છે. આમ થવાનું સ્પષ્ટ કારણ એ છે કે ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધને પોતાને ઉપદેશ

૧૪. "તદો સ્વેસિમંગપુસ્વાળમેગદેસો આચરિયપરંપરાય આગચ્છમાળો ધરસેણાહરિયં સંપત્તો । તેણ વિ સોરઠ્ઠવિસય-ગિરિણયરપટ્ટણચંદગુહાઠિણ....." ધવલ્ય ભાગ ૧, પૃ ૬૭ ।

જનતાના બધા વર્ગોમાં ફેલાવવો હતો, નહિ કે માત્ર ઉચ્ચ વર્ગમાં. વેદો એ તેજ પ્રાણશોની સંપત્તિ; એમાં બાબનો ગજ ન વાગે—એ માન્યતાના વિરોધમાં જ્ઞાન એ બધાને સમાનભાવે સુલભ થયું જોઈએ એવો ઘોષ ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન છુદ્ધનો હતો. વળી, જ્ઞાન માટે અમુક જ ભાષા વાહનરૂપે વપરાય અને તે પવિત્ર છે એવો ભ્રમ પણ તેમને નિવારવો હતો. એટલે બન્ને અરિહંતોએ તેમનો ઉપદેશ લોકભાષામાં પ્રથિત થાય એવો આગ્રહ રાખ્યો હતો. આથી ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ ગણધરોએ તે કાળની પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રથિત કર્યો. એ ભાષાનું નામ શાસ્ત્રમાં અર્ધમાગધી આપવામાં આવ્યું છે. પાછળના વૈયાકરણ્યોએ માગધી અને અર્ધમાગધી ભાષાનાં જે લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તે લક્ષણો આપણી સામે વિદ્યમાન આગમોમાં ક્યવિત જ મળે છે. એટલે પ્રાકૃત ભાષાની સામાન્ય પ્રકૃતિ પ્રમાણે એ ભાષા સદા પરિવર્તિત થતી રહી હશે એમ માનવાને કારણ છે. અને જે કારણે શાસ્ત્રોની ભાષા સંસ્કૃત નહિ પણ પ્રાકૃત રાખવામાં આવી હતી એટલે કે લોકભાષા સ્વીકારવામાં આવી હતી તે કારણે પણ લોકભાષા જેમ જેમ બદલાય તેમ તેમ એ શાસ્ત્રોની ભાષા બદલાવી જોઈએ એ અનિવાર્ય હતું. વળી, ભગવાન મહાવીરના સમયમાં મગધમાં વિસ્તાર પામેલો જૈનધર્મ ક્રમે કરી પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ વિસ્તરતો ગયો એટલે લોકભાષા પ્રાકૃતમાં તે તે દેશોની લોકભાષાનું વલણ દાખલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે આજે મળતા આગમોમાં અર્ધમાગધીનાં લક્ષણો વિશેષ રૂપે ન મળે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જો વૈદિકોની જેમ જૈનોએ ભાષાનું મહત્ત્વ સ્થાપિત કર્યું હોત તો આમ ન બનત, એ અહીં આપણે નોંધવું જોઈએ. સંપ્રદાયભેદે શ્વેતાંબરો અને દિગંબરોમાં પણ ભાષાભેદ દેખાય છે. દિગંબરોના પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં શૌરસેની પ્રાકૃત-ભાષાને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે. સૌરાષ્ટ્રના ગિરિનગરમાં રહેનાર ધરસેન અને દક્ષિણપથથી તેમની પાસે આવનાર ભૂતબલિ-પુષ્પદંત—એમાંના કોઈની પણ માતૃભાષા શૌરસેની હોવાનો સંભવ નથી. છતાં પણ વિદ્યમાન પદ્મપંગમ અને ત્યાર પછીના લગભગ બધા દિગંબર પરંપરાના ગ્રંથોની પછી ભલે ને તે ભારતના ગમે તે ભાગમાં ગમે તે કાળે રચાયા હોય છતાં પણ તે સૌની—ભાષા શૌરસેની પ્રાકૃત છે. આથી એક વસ્તુ ફલિત થાય છે કે દિગંબરોએ વૈદિકોની જેમ જે એક ભાષા સર્વપ્રથમ સ્વીકારી તેનો સંબંધ મથુરા આસપાસના શૂરસેન પ્રદેશ સાથે છે. અને એવો પણ વધારે સંભવ છે કે તેઓનું પ્રસ્થાન શૂરસેન દેશથી દક્ષિણ તરફ થયું હશે અને તેઓ ત્યાંની શૌરસેની ભાષા સાથે લઈ ગયા હશે. પછી એ જ ભાષામાં સમગ્ર સાહિત્ય ક્રમે કરી નિર્માણ થયું.

જૈન આગમોની જે પ્રતો મૂળમાત્રની મળે છે અને જે પ્રતો સદીક આગમોની મળે છે તેમાં પણ ભાષાભેદ દેખાય છે. કેટલીકવાર 'ય' શ્રુતિને બદલે 'ત' શ્રુતિને સ્થાન વિશેષ રૂપે જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ચૂર્ણિકારોની સામે આગમગ્રંથોની જે ભાષા હતી, અથવા તે ચૂર્ણિકારોએ આગમોની જે વાચના ભાષાની દૃષ્ટિએ સ્વીકારી છે, તેથી જુદી જ વાચના સંસ્કૃત ટીકાકારોની સામે છે, અથવા તે તેમણે ચૂર્ણિસંમત વાચનાને મકારીને આજે ઉપલબ્ધ વાચના તૈયાર કરી છે. વસ્તુતઃ શુ' થયું હશે એ કહેવું કઠણ છે, પણ એટલું નક્કી કે ચૂર્ણિ અને સંસ્કૃત ટીકા સંમત આગમોની વાચનામાં ભાષાભેદ છે. આ ભાષાભેદ કાળયજે ઉત્તરોત્તર થતો ગયો તેમ માનવું અથવા ટીકાકારોએ દુર્બોધતા ટાળવા માટે ભાષાની એકરૂપતા લાવવા સ્વયં પ્રયત્ન કર્યો એમ માનવું —એ હજી વિવાદનો જ વિષય ગણવો જોઈએ. પણ એટલું નક્કી કે ટીકાના કાળ સુધીમાં જૈન આગમોની ભાષા પરિવર્તિત થતી રહી છે. અને તેણે પ્રાકૃતભાષાની પ્રકૃતિ—એટલે કે પરિવર્તિત થતાં રહેવું—જાળવી રાખી છે એમાં તો શક નથી.

શ્વેતાંબરોની આગમોની ભાષા પ્રાચીન કાળે અર્ધમાગધી હતી એમ સ્વયં આગમોના જ ઉલ્લેખ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે. પણ આજે તો જૈને ગૌવાકરણા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતને નામે જોળખે છે તે ભાષાની નજીકની એ પ્રાકૃત છે. આર્થી આધુનિક વિદ્વાનો એને જૈન મહારાષ્ટ્રી એવું નામ આપે છે. એ ભાષાની સમગ્ર ભાવે એકરૂપતા પૂર્વોક્ત શૌરસેનોની જેમ આગમ ગ્રંથોમાં મળતી નથી, અને ભાષાભેદના રતરો સ્પષ્ટરૂપે તજ્જને જણાઈ આવે છે. આચારંગમાં જ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધની ભાષા સ્પષ્ટપણે કાળભેદ બતાવે છે, તે જ પ્રમાણે સૂત્રકૃતાંગ અને ભગવતીસૂત્રની ભાષાનાં રૂપોમાં પણ પૂર્વોત્તર ભાવ સ્પષ્ટ છે. અને ભગવતી પછીનાં ભાષાનાં સ્થિર રૂપો જ્ઞાતા વગેરે કથાપ્રધાન આગમગ્રંથોમાં નજરે ચડે છે. આ સામાન્ય રૂપરેખા છે. પણ વસ્તુતઃ ભાષાની દૃષ્ટિએ આગમોનું આ વિભાજન ભાષાવિદોના અભ્યાસનો એક ખાસ વિષય બને એમ છે.

આગમો કેટલા ?

આગમોમાં સર્વપ્રથમ દ્વાદશાંગરૂપ ગણિપિટકને જ સ્થાન મળ્યું હશે એ નિર્વિવાદ છે, કારણ બન્ને સંપ્રદાયો તેને ગણધરત્રયિત માને છે. પણ ગણધરનાં શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ ઉત્તરોત્તર જે ગ્રંથો અંગ ગ્રંથોને આધારે ત્રયિત કર્યા તેમનો પણ સમાવેશ ક્રમે કરી આગમોમાં થતો ગયો છે, એ પણ હકીકત છે. આમ અંગ અને અંગબાહ્ય એવા બે વિભાગોમાં આગમો સામાન્ય રીતે વહેંચાઈ જાય

છે. નંદીસૂત્રગત સમ્યક્ શ્રુતની ગણતરીમાં માત્ર અહર્તપ્રણીત દ્વાદશાંગીને જ ગણવામાં આવી છે. ૧૫ વર્ણી, તે જ નદીમાં સાદ્દિ-સપર્થવસિત આદિના વિચારમાં પણ દ્વાદશાંગી જ લેવામાં આવી છે. ૧૬ સમવાયાંગ (સૂત્ર : ૧૩૬) માં પણ ભગવાન મહાવીરપ્રણીત બાર અંગો જ ગણાવ્યાં છે. અનુયોગ દ્વારમાં લોકોત્તર આગમ-પ્રમાણની ચર્ચામાં કેવળ દ્વાદશાંગનો જ ઉલ્લેખ છે. આ બધા ઉલ્લેખો એ સૂચવે છે કે મૂળે જૈનાગમ દ્વાદશાંગમાં જ સમાવિષ્ટ થતા. પણ સમયના વહેવા સાથે ગણધરોના શિષ્યોદ્વારા અને આગળ ચાલતાં તેમની શિષ્યપરંપરામાં ક્રમે ક્રમે ખીજાં પણ શાસ્ત્ર રચાતાં ગયાં અને તે પ્રાયઃ મૂળ આગમને અનુસરતાં હોઈને, તેમને પણ શ્રુતમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું. આમ છતાં આગમમાં એ વિવેક કરવામાં આવ્યો. જ છે કે કયા ત્રથો ગણધરપ્રણીત અને કયા તેથી ભિન્ન. આ વિવેકને લક્ષ્યમાં રાખીને જ અંગ અને અંગબાહ્ય અથવા અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એવા ભેદો શ્રુતના કરવામાં આવ્યા છે.* દ્વાદશાંગીથી પૃથક્ એવા બધા આગમોનો સમાવેશ અંગબાહ્ય એ નામના વિભાગ કરવામાં દ્વિગંધર અને શ્વેતાંબર એકમત છે. પણ અંગબાહ્યમાં કયા ક્રમે નવો નવો ઉમેરો થતો ગયો હશે તેનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન આપણી પાસે નથી. છતાં પણ એ ઇતિહાસની જે તુટક કડીઓ મળી આવે છે તેને જોડીને જે ચિત્ર ખડું થાય છે તે આપવાનો પ્રયાસ કરીએ તો અનુચિત નહિ લેખાય.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં શ્રુતના એ ભેદો કરી અંગબાહ્યમાં જે નામો ગણાવ્યાં છે તે આ છે : ૧. સામાયિક, ૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩. વંદન, ૪. પ્રતિક્રમણ, ૫. કાયવ્યુત્સર્ગ, ૬. પ્રત્યાખ્યાન, ૭. દશવૈકલિક, ૮. ઉત્તરાધ્યયન, ૯. દશા, ૧૦. કલ્પ-વ્યવહાર, ૧૧. નિશીથ, ૧૨. ઋષિભાષિત આદિ. અહીં આદિ શબ્દથી સૂચિત થાય છે કે આ સિવાય પણ ખીજા અંગબાહ્ય ત્રથો છે. ધવલા ટીકાકારે સ્પષ્ટરૂપે ૧૪ અંગબાહ્ય છે એમ કહ્યું છે. અને તેમણે જે ૧૪ નામો ગણાવ્યાં છે તે આ છે : ૧. સામાખ્ય, ૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩. વંદણા, ૫. પરિક્રમણ, ૫. વેણુધય, ૬. કિદ્ધિમમ, ૭. દસવેયાલિય, ૮. ઉત્તરજ્ઞયણ, ૯. કપ્પ-વવહારો, ૧૦. કપ્પાકપિય, ૧૧. મહાકપિય, ૧૨. પુંડરીય, ૧૩. મહા-પુંડરીય, ૧૪. ત્રિસીહય^{૧૭}.

૧૫. નંદીસૂત્ર ૭૧.

૧૬. નંદીસૂત્ર ૭૩.

* નંદીસૂત્ર ૭૯; રાજવાર્તિક ૧.૨૦.૧૧-૧૩; ધવલા ૫૦ ૯૬; તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧.૨૦.

૧૭. ધવલા ૫૦ ૯૬ પ્રથમ ભાગ; જ્યધવલા પ્રથમ ભાગ ૫૦ ૨૪, ૯૭.

જયધવલામાં ૧૮ આ ૧૪ અંગબાહ્ય ત્રથોની 'ત્રકીણુક' એવી સામાન્ય સંજ્ઞા પણુ આપવામાં આવી છે. ધવલા અને જયધવલામાં એ ૧૪ અંગબાહ્ય ત્રથોનો વિષય પણુ વિગતે આપવામાં આવ્યો છે. અને તેથી, એમ કહી શકાય કે, વીરસેન આચાર્ય સમક્ષ એ સૂત્રો હોવાનો સંભવ ખરો. અંગો વિષે તો તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે જ છે કે એ ક્રમે કરી નષ્ટ થઈ ગયાં, પણુ ઉક્ત અંગબાહ્ય વિષે એમણે એવી કશી જ નોંધ કરી નથી.

ઉક્ત બંને સૂત્રોએને આધારે એમ કહી શકાય કે નીચેના ત્રથો ધવલાકારના સમય સુધીમાં અંગબાહ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.

૧. સામાયિક, ૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩. વંદન, ૪. પ્રતિક્રમણુ, ૫. કાયવ્યુત્સર્ગ, ૬. પ્રત્યાખ્યાન, ૭. વેણુઈય, ૮. કિદ્ધિમ્મ, ૯. દશવૈકલિક, ૧૦. ઉત્તરાધ્યયન, ૧૧. દશા, ૧૨. કલ્પવ્યવહાર, ૧૩. નિશીથ, ૧૪. ઋષિભાષિત, ૧૫. કલ્પાકલ્પિય, ૧૬. મહાકલ્પિય, ૧૭. પુંડરીય, ૧૮. મહાપુંડરીય.

આમાં પ્રથમના છ એ તો આવશ્યકમાં સમાવિષ્ટ છે. ૧૯ ધવલામાં પ્રથમનાં ૬ નામોમાં અંતિમ બેનાં નામ જુદાં છે તેને કાયવ્યુત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાનનાં બે નામાન્તર ગણીએ તો તે બે એાછાં થાય. પણુ તેનો જે વિષય નિદિષ્ટ છે એ બેતાં એ નામાન્તર ગણી શકાય એમ નથી. માટે તેને જુદાં જ ગણાવ્યાં છે. આમ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ૧૮ નામો ઉપલબ્ધ છે. છતાં તત્ત્વાર્થભાષ્ય ગતિ 'આદિ' શબ્દથી તેમને કેટલાં બીજાં વિવક્ષિત છે તે જાણવાનું સાધન આપણી પાસે નથી. પણુ એટલું તો કહી શકાય કે ધવલાકાર જે ચૌદનો ઉલ્લેખ કરે છે તેથી તો એ સંખ્યા મોટી જ હોવી જોઈએ. કારણુ, ખારનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી 'આદિ' પદ દે છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ધવલાની સૂચિ એ શ્વેતાંબર-દ્વિગંબરની શ્રુતમાન્યતા જ્યાં સુધી અભિન્ન હતી અને બંનેના શ્રુતમાં વિવાદ ઊભો થયો ન હતો ત્યારની છે. એટલે એ સૂચિ કદાચ ઉમાસ્વાતિ પહેલાંની પણુ હોઈ શકે.

નંદીસૂત્રમાં ઉત્કાલિકમાં નીચેના અંગબાહ્ય ત્રથો ગણાવ્યા છે—સૂત્ર ૮૩.

૧. દશવૈકલિક	૫. ઔપપાતિક
૨. કલ્પાકલ્પિક	૬. રાજપ્રશ્નીય
૩. સુલ્લકલ્પશ્રુત	૭. જીવાભિગમ
૪. મહાકલ્પશ્રુત	૮. પ્રજાપના

૧૮. પૃ૦ ૧૨૨.

૧૯. નંદીસૂત્ર ૮૧.

૯. મહાપ્રજ્ઞાપના
૧૦. પ્રમાદાપ્રમાદ
૧૧. નંદી
૧૨. અનુયોગદ્વાર
૧૩. દેવેદ્રસ્તવ
૧૪. તંદુલવૈચારિક
૧૫. ચન્દ્રવેધ્યક
૧૬. સૂર્યપ્રગ્નપિતિ
૧૭. પૌરુષીમંડલ
૧૮. મંડલપ્રવેશ

૧૯. વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય
૨૦. ગણિવિદ્યા
૨૧. ધ્યાનવિભક્તિ
૨૨. મરણવિભક્તિ
૨૩. આત્મવિશોધિ
૨૪. વીતરાગશ્રુત
૨૫. સંલેખનાશ્રુત
૨૬. વિહારકલ્પ
૨૭. ચરણવિધિ
૨૮. આતુરપ્રત્યાખ્યાન
૨૯. મહાપ્રત્યાખ્યાન

ઉત્કાલિક ઉપરાંત કાલિક અંગખાણમાં પણ નંદીસૂત્રમાં નીચેનાં શાસ્ત્રો સમાવિષ્ટ છે સૂત્ર ૮૪-

૧. ઉત્તરાધ્યયન	૬. મહાનિશીથ
૨. દશાશ્રુત	૭. ઋષિભાષિત
૩. કલ્પ	૮. જ્યૈષ્ઠીપ્રગ્નપિતિ
૪. બ્યવહાર	૯. દ્વીપસાગરપ્રગ્નપિતિ
૫. નિશીથ	૧૦. ચન્દ્રપ્રપિતિ
૧૧. ક્ષુદ્રિકા વિમાનપ્રવિભક્તિ	૨૧. વેલંધરોપપાત
૧૨. મહતી વિમાનપ્રવિભક્તિ	૨૨. દેવેન્દ્રોપપાત
૧૩. અંગચૂલિકા	૨૩. ઉત્થાનશ્રુત
૧૪. વર્ગચૂલિકા	૨૪. સમુપસ્થાનશ્રુત
૧૫. વિવાહચૂલિકા	૨૫. નાગપરિજ્ઞા
૧૬. અરુણોપપાત	૨૬. નિરયાવલિકા
૧૭. વરુણોપપાત	૨૭. કલ્પિકા
૧૮. ગરુડોપપાત	૨૮. કલ્પાવતંસિકા
૧૯. ધરણોપપાત	૨૯. પુષ્પિતા
૨૦. વૈશ્રમણોપપાત	૩૦. પુષ્પચૂલિકા
	૩૧. વૃષ્ણિદશા ૨૦

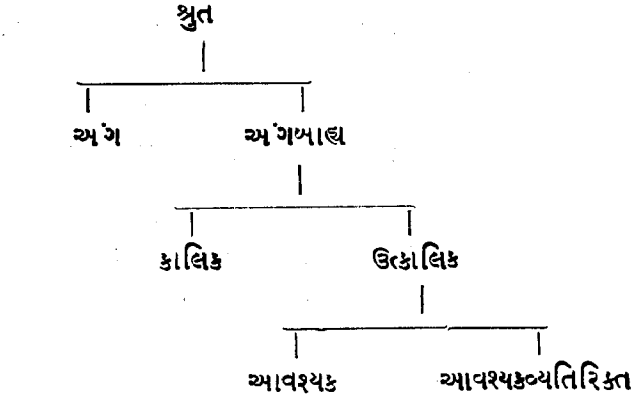
૨૦. આ ઉપરાંત પાક્ષિકસૂત્રમાં આશીવિષભાવના, દષ્ટિવિષભાવના, સ્વપ્નભાવના, મહાસ્વપ્નભાવના અને તેજસનિસર્ગીનો નિર્દેશ છે. અને યોગનંદીમાં તે ઉપરાંત સાગરપ્રગ્નપિતિ, વૃષ્ણિકા અને ચારણભાવનાનો ઉલ્લેખ છે. આમ તેની કુલ સંખ્યા ૩૯ થાય છે.

અને અંતે લખ્યું છે કે. 'આદિ ૮૪ હજાર પ્રકીર્ણકો ઋષભદેવનાં, સંખ્યાત હજાર પ્રકીર્ણકો વચલા તીર્થંકરોનાં અને ૧૪ હજાર પ્રકીર્ણકો ભગવાન મહાવીરનાં સમજવાં, અને વળી અંતે લખ્યું છે જે તીર્થંકરોના જેટલા શિષ્યો ચતુર્વિંધ શુદ્ધિથી સંપન્ન હોય તેટલાં સહસ્ર અને જેટલા પ્રત્યેકસુદ્ધ હોય તેટલાં પણ સહસ્ર સમજવાં.

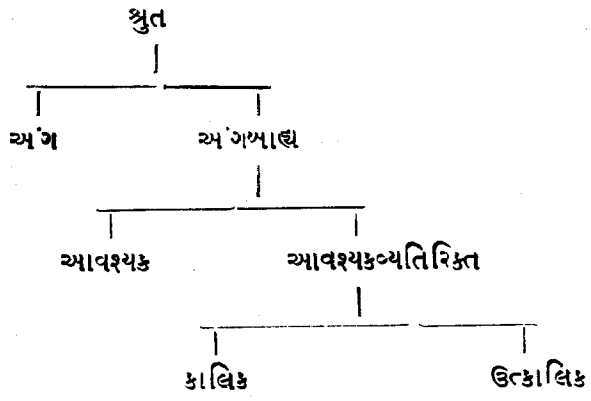
નંદીએ ગણાવેલ આવશ્યકથી અતિરિક્ત એવા અંગખાલ્ય ગ્રંથો ૬૦ છે અને નંદીના કાળમાં એ બધા હશે તો પણ આજે એમાંના ઘણા નથી જ મળતા.

આગમોનું વર્ગીકરણ

આપણે જ્ઞેયુ' કે ગણિપિટકમાં સર્વપ્રથમ કેવળ અંગોનો જ સમાવેશ થયો. અને તેથી જ બહાર રહ્યું તે અંગખાલ્યમાં સમાવિષ્ટ થયું. આ ઉપરથી અંગ પછી આગમોનો પ્રથમ વિભાગ અંગ અને અંગખાલ્ય એમ થયો. આનું જ ખીજું નામ અંગ અને ઉપાંગ; અથવા અંગપ્રવિષ્ટ અને અનંગપ્રવિષ્ટ અથવા અંગ અને ઉપતંત્ર એમ પર્યુ. ઉમાસ્વાતિ અંગખાલ્ય અને ઉપાંગ એ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે, જ્યારે ધવલા અંગખાલ્ય અને ઉપતંત્ર એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. નંદીસૂત્રના ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે અંગખાલ્યનું ખીજું નામ પ્રકીર્ણક પણ હતું. વેદની જેમ અંગગ્રંથો નિયતકાલમાં જ લખાતા તેથી તે કાલિક કહેવાયા. પણ અંગખાલ્યમાં એમ ન રહ્યું. કેટલાકનો કાળ નિયત હતો અને કેટલાકનો અનિયત, આથી અંગખાલ્ય ગ્રંથોમાં એ ભેદ પરચા : કાલિક અને ઉત્કાલિક. આ ભેદ અનુયોગદ્વાર જેટલો તો જૂનો છે જ. આથી એમ કહી શકાય કે અનુયોગદ્વાર સુધીમાં અંગ અને અંગખાલ્ય તથા અંગખાલ્યમાં કાલિક અને ઉત્કાલિક એવા વિભાગો સ્થિર થયા હતા. ઉમાસ્વાતિ અને ધવલાના ઉલ્લેખોને આધારે એમ કહી શકાય કે સામાયિકાદિ અધ્યયનો ક્યારેક પૃથક્ ગણાતાં. પણ એ અધ્યયનો આવશ્યકને નામે પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં હશે ત્યારે તેમનો આવશ્યક એવે નામે વિભાગ પૃથક્ ગણવામાં આવ્યાં હશે. આમ અંગખાલ્યમાં અમુક અધ્યયનો જ્યારે આવશ્યકાન્તર્ગત ઘર્ષ ગયાં ત્યારે શેષ આવશ્યકવ્યતિરિક્ત ગણાયાં. સ્થાનાંગ (સૂ. ૭૧), નંદી (સૂ. ૮૦) અને અનુયોગ (સૂ. ૫) ને આધારે કહી શકાય છે કે અંગખાલ્યમાં આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિક્ત એવા વિભાગો પણ કરવામાં આવ્યા છે. અનુયોગદ્વારની વિશેષતા એ છે કે તેમાં વિભાગ આ પ્રમાણે છે :

પણ નંદી વગેરેમાં તે ભેદ આ પ્રમાણે છે :

આમ બનવાનું કારણ એ જણાય છે કે અનુયોગમાં આવશ્યકની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત હતી એટલે કાલિક-ઉત્કાલિક ભેદો પ્રથમ બતાવી આવશ્યક ઉત્કાલિકાંતર્ગત હતું તે બતાવ્યું; જ્યારે નંદીમાં તેા કોઈ વિશેષ શાસ્ત્ર પ્રસ્તુત ન હતું પણ આગમના ભેદો પ્રસ્તુત હતા તેથી કાલિક-ઉત્કાલિકને છેલ્લું સ્થાન મળ્યું. પણ આધુનિક કાળે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં આગમોનો વિભાગ જુદી જ રીતે પ્રચલિત છે તે આ પ્રમાણે :

૧. અંગ, ૨. ઉપાંગ, ૩. છેદ, ૪. મૂળ, ૫. પ્રકીર્ણક, ૬. ચૂલિકા.

જેન શ્રુતને આ પ્રમાણે વિભક્ત કરવાની પદ્ધતિ કષ્ટારથી શરૂ થઈ હશે એ કહેવું તેા કઠણ છે, પણ તે કેવી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ હશે એ વિષે થોડું

કલ્પનાથી કહી શકાય એમ છે. આગમોના અંગ અને અંગબાહ્ય આ વિભાગો લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યા હશે, પણ મધ્યકાળમાં આગમોને વિભક્ત કરવાની પદ્ધતિમાં ભેદ પડ્યો. એ પદ્ધતિ ક્યારથી શરૂ થઈ એ કહેવું તો મુશ્કેલ છે, પણ આરમ્ભી શતાબ્દી આસપાસ તો એ પદ્ધતિ શરૂ થઈ ગઈ હશે જ એમ લાગે છે, કારણ કે ધનેશ્વરના શિષ્ય શ્રીચંદ્રે સુખબોધા સમાચારીમાં^{૨૧} અંગ અને તત્સંબંધી ઉપાંગોનો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી, છેલ્લે સૂત્રોનો વર્ગ તેની રહસ્યમયતાને કારણે પૃથક્ રહે તે પણ આવશ્યક જણાતાં અલગ પડ્યો હશે. 'મૂળ' વિભાગ ક્યારે અને શા માટે પાડ્યો હશે એ જાણવું કઠણ છે. પણ કલ્પના તરીકે એમ કહી શકાય કે દીક્ષિતને સર્વપ્રથમ એ વર્ગના શાસ્ત્રોનું અધ્યયન આવશ્યક મનાયું હતું એટલે એ મૂળ-સૂત્રો મનાયાં. સમગ્ર શ્રુતની ચૂલિકારૂપે જ નહીં અને અનુયોગદ્વારની રચના થઈ છે. એટલે એ એના સમાવેશ 'ચૂલિકા સૂત્ર' નામના વર્ગમાં થાય એ સ્વાભાવિક છે. ઉપાંગ, છેલ્લે, મૂલ, ચૂલિકા એ બધા વિભાગો અંગબાહ્યમાં સમાવિષ્ટ પ્રકીર્ણક પ્રથોમાંથી ચૂંટીને કરવામાં આવ્યા, એટલે બાકી રહેલાં નાનાં પ્રકીર્ણકો 'પ્રકીર્ણક' કહેવાયાં. આમ શ્રુતવિભાગો કાળક્રમે સ્થિર થયા હશે. અને આધુનિક કાળે આ જ વિભાગોમાં અંગબાહ્ય વિભક્ત કરવામાં આવે છે.^{૨૨} આ પ્રમાણે વર્ગીકૃત શ્રુતની સૂચી નીચે પ્રમાણે સ્થિર થઈ—જે આજે થોડા ફેરફાર સાથે સર્વત્ર શ્વેતાંબરોમાં માન્ય છે :

૧૧ અંગ : ૧. આચાર, ૨. સૂત્રકૃત, ૩. સ્થાન, ૪. સમવાય, ૫. વ્યાખ્યાપ્રસૂતિ, ૬. જ્ઞાતધર્મકથા, ૭. ઉપાસક દશા, ૮. અંતકૃદશા, ૯. અનુત્તરોપપાતિકદશા, ૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણ, ૧૧. વિષાક (૧૨; દષ્ટિવાદ-લુપ્ત છે.)

૧૨ ઉપાંગ : ૧. ઔપપાતિક, ૨. રાજપ્રશ્નીય, ૩. જીવાભિગમ, ૪. પ્રજ્ઞાપના, ૫. સૂર્યપ્રસૂતિ, ૬. જંબુદ્વીપપ્રસૂતિ,

૨૧. આના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ—જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ ૧, પ્રસ્તાવના પૃ ૩૬; પ્રકાશક પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ શોધ સંસ્થાન, વારાણસી.

૨૨. આની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ, પ્રસ્તાવના, પૃ ૨૭.

૭. ચંદ્રપ્રજ્વલિત, ૮. નિરયાવલી, ૯. કલ્પાવત સિકા,
૧૦. પુષ્પિકા, ૧૧. પુષ્પચૂલિકા, ૧૨. વૃષ્ણદશા,
૬ છંદસૂત્ર : ૧. નિશીથ, ૨. મહાનિશીથ, ૩. વ્યવહાર, ૪.
દશાશ્રુત, ૫. ધૃહત્કલ્પ, ૬. છત્કલ્પ.
૪ મૂલ : ૧. ઉત્તરાધ્યયન, ૨. દશવૈકલિક, ૩. આવશ્યક,
૪. પિંડનિયુક્તિ.
૧૦ પ્રકીર્ણક : ૧. ચતુઃશરણુ ૨. આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ૩. ભક્તપરિણા,
૪. સંસ્તારક, ૫. તંદુલવૈચારિક, ૬. ચંદ્રવેધ્યક,
૭. દેવેન્દ્રસ્તવ, ૮. ગણિવિદ્યા, ૯. મહાપ્રત્યાખ્યાન,
૧૦. વીરસ્તવ.
૨ ચૂલિકાસૂત્ર : ૧. નંદા, ૨. અનુયોગદ્વાર.

આગમોનો સમય

તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જૈનપરંપરા માને છે કે આગમો અનાદિ-અનંત છે. અને તે તે વક્તાની દષ્ટિએ તે તે કાળે નવા બને છે. પણ આપણે તો અહીં ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે. આગમમાં જે શાસ્ત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રના નિર્માણનો કાળ જ અહીં વિચારવો છે પછી ભલે ને તેનો પ્રતિપાલ વિષય વિદ્યાની દષ્ટિએ તેથી પણ પ્રાચીન હોય.

આપણે આગળ જોયું તે પ્રમાણે બધા જ આગમો કાંઈ ગણધરકૃત નથી મનાતા; કેવળ અંગો જ ગણધરકૃત મનાયાં છે. અને એ અંગોની રચનાનો કાળ ગણધરોના કાળને માનીએ તો પણ જે અનેક વાચનાઓ થઈ, પાટલીપુત્રની વીરનિર્વાણુ ૧૬૦ વર્ષ પછી, માથુરીવાચના આચાર્ય સ્કંદિલની અધ્યક્ષતામાં વીરનિર્વાણુ ૮૨૭ થી ૮૪૦ની વચ્ચે, અને લગભગ એ જ સમયે વલભીમાં નાગાર્જુનની અધ્યક્ષતામાં, એ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રુતમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી, તેમાં વ્યવસ્થા લાવવા માટે આ વાચનાઓ કરવામાં આવી છે. પણ વિદ્વાનોનું ધ્યાન એક વસ્તુ તરફ દોરવું આવશ્યક છે. અને તે એ કે આ વાચનાઓમાંની પ્રથમ વાચના કેવળ આર અંગને વ્યવસ્થિત કરવા—ખાસ કરી આરમા અંગને વ્યવસ્થિત કરવા યોગ્યમાં આવી હતી. અંગબાહ્ય ગ્રંથોમાં અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ હતી એવું આ વાચના પ્રસંગમાં નિદિષ્ટ નથી. એથી માનવું રહ્યું કે એ સમય સુધીમાં જે અંગબાહ્ય ગ્રંથોની રચના થઈ હશે. જેવાં કે દશગૌકલિક આદિ—તેમાં

અવ્યવસ્થા થઈ હતી એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. અને ખીજી વાચનામાં પણ જે શ્રુત વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યું છે તેને કાલિક એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. કાલિકમાં મૂળે તો દાદશાંગી જ ગણાતી એટલે એ પણ અગ્ની જ વાચના હતી.

આચાર્ય દેવદિગ્ણિ ક્ષમાશ્રમણના પુસ્તકલેખનમાં તો અંતિમ વાચનાને પરિણામે જે વ્યવસ્થા થઈ તે સ્વીકારીને જ લેખન થયું છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છતાં આગમના સમયની ચર્ચામાં વિદ્વાનો આ મુદ્દાને ભૂલીને બધા જ આગમો આચાર્ય દેવદિગ્ણિના સમયમાં વ્યવસ્થિત થયા તેથી તેમનો અંતિમ અવધિ એ છે એમ સામાન્ય રીતે નિદેશ છે તે ઉચિત નથી. સારાંશ એ છે કે સમયની ચર્ચામાં અંગબાહ્યને બાદ રાખીને જ ચર્ચા કરવી જોઈએ. અંગબાહ્યમાંથી જેના વિષે તેના કર્તાનો સમય મળી શકતો હોય અગર જ્યારથી તેનો ઉલ્લેખ મળતો હોય ત્યાર પહેલાંના તે છે એમ સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ અને તેમાં ઉમેરા થયા હોય તો તે ઉમેરાનો સમય ખીજો હોય, પણ મૂળ ગ્રંથનો તો તે જ સમય માનવો જોઈએ જ્યારે તે તે ગ્રંથ બન્યો હોય.

અંગગ્રંથો ગણધરકૃત મનાય છે, પણ તેમાં સમયે સમયે ઉમેરા થયા છે. તે ઉમેરાને બાદ રાખીએ તો તેનો સમય મહાવીરસકાલીન છે એટલે કે મહાવીરનો ઉપદેશ વિક્રમપૂર્વ ૫૦૦માં શરૂ થઈ ગયો હતો. તેમણે એ ઉપદેશ ૩૦ વર્ષ સુધી આપ્યો. ત્યાર પછી ૧૨ વર્ષ ગૌતમનાં અને ૧૨ વર્ષ સુધર્મનાં છે. એ બંધાને ગણીએ તો પણ ૫૦-૬૦ વર્ષ ખીજાં જાય. આમ અંગરચનાની સંપૂર્તિ વિક્રમ પૂર્વે ૪૫૦ આસપાસ થઈ ગઈ હશે એમ માનવું જોઈએ. અને તેને અંતિમરૂપ પાટલીપુત્રની વાચનામાં મળ્યું હોય તો તેમાં પણ કાંઈ અસંભવ નથી. એ દષ્ટિએ આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનો સમય જે આપણે વિક્રમપૂર્વે ૩૦૦ મૂકીએ તો અસંગત નહિ ગણાય. આચારાંગનાં ભાષા અને ભાવ એ બંને તો એ વાતની સાક્ષી આપે જ છે કે તે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની અત્યંત નિકટ છે. આ દષ્ટિએ પણ આ સૂચવેલ સમય અમાન્ય કરવાને કશું જ કારણ જણાતું નથી.

આચારાંગનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ તેમાં પાછળથી જોડાયો છે એ હકીકત નિયુક્તિમાં સ્વીકૃત છે. અને તે કોઈ સ્થવિરની રચના છે. આ દષ્ટિએ તેનો પણ અંતિમ અવધિ આપણે ભદ્રબાહુ સુધીનો રાખીએ તો પણ વીર નિર્વાણ પછી ૧૬૦ સુધીમાં તે પણ ઉમેરાઈ ગયું હશે; વિક્રમપૂર્વે ૨૦૦થી આ તરફ તો કોઈ પલ હાલતમાં મૂકી શકાય નહિ.

શેષ અંગોમાં પણ યત્રતત્ર સુધારાવધારા થયા હશે પણ તેથી તેમનો સમય વલભીવાચના જેટલો મૂકવો તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી અર્થાત્ વલભીવાચના પૂર્વેનો છે.

સ્થનાંગ જેવા અંગમાં, તેની વિશિષ્ટ રચનાને કારણે, ભગવાન મહાવીર પછીના ૬૦૦ વર્ષે ઘટલી ઘટનાનો ઉલ્લેખ આવે તે ઉપરથી તે અંગ સમગ્રભાવે ત્યાર પછી જ બન્યું એમ માનવાને બદલે એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ માત્ર પછી તેમાં જોડી દેવામાં આવ્યો એમ જ માનવું જોઈએ. વળી, ભગવતીમાં-ભગવાન મહાવીર પછી હજાર વર્ષે પૂર્વેનો ઉચ્છેદ થશે—એવો નિર્દેશ આવે એ ઉપરથી ભગવતીનો સમય ભગવાન મહાવીર પછી એક હજાર વર્ષ માનવાને બદલે એમ માનવું ઉચિત છે કે એવા ઉલ્લેખો બાદ ઉમેરવામાં આવ્યા.

ભાષાને આધારે પણ ગ્રંથનો સમય નક્કી કરવા જતાં મોટો ભ્રમ ઊભો થવા સંભવ છે. કારણ અંગગ્રંથોની ભાષા પ્રાકૃત છે. અને પ્રાકૃતભાષાની પ્રકૃતિ જ પરિવર્તનશીલ છે. એ દૃષ્ટિએ આચાર્યોએ—ખાસ કરી ટીકાકારોએ—એ ભાષાને પોતાના સમયની રૂઠ પ્રાકૃતમાં મૂકી દેવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આથી કાંઈ સમગ્રભાવે ગ્રંથ નવો નથી બની જતો. એની ભાષાનાં પ્રાકૃત રૂપો બદલાઈ ગયાં એટલું જ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં સમય-નિર્ણયમાં ભાષાને ગૌણ રાખવી જોઈએ અને જે વસ્તુ છે તે કેટલી પ્રાચીન છે એ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અંગોનો સમય સમગ્રભાવે ઈ. પૂર્વ ત્રીજી શતાબ્દી પૂર્વેનો છે એમ માનવું જોઈએ. આમાં એક અપવાદ પ્રશ્ન વ્યાકરણનો છે. પ્રશ્ન વ્યાકરણનો સમવાયાંગ અને નંદીમાં જે પરિચય અપાયો છે તેથી જુદું જ પ્રશ્ન-વ્યાકરણ આજે ઉપલબ્ધ છે. આથી તે વલભીવાચના પછી ક્યારે નવું બન્યું અગર જુદી જ વસ્તુને પ્રશ્નવ્યાકરણ રૂપે ક્યારે ગોઠવી દેવામાં આવી એ જાણવાનું સાધન નથી. છતાં પણ એમ કહી શકાય કે તે અભયદેવ (વિ. ૧૨મી શતી) પહેલાં તો બની ગયું હશે, કારણ, તેમણે તેની ટીકા લખી છે.

ઉપાંગોમાંનાં અમુક શાસ્ત્રોનો સમય તો તેના કર્તાને આધારે નિશ્ચિત થઈ જ શકે છે, જેમકે પ્રજાપનાના કર્તા શ્યામચાર્ય છે. અને તે જ નિગોદ વ્યાખ્યાતા કાલકાચાર્ય છે. તેઓ વીરનિર્વાણુ ૩૩૫માં યુગપ્રધાન થયા અને ૩૭૬ સુધી યુગપ્રધાનપદે રહ્યા. આથી પ્રજાપના એ વીરનિર્વાણુ ૩૩૫-૩૭૬ ના વચલા ગાળાની રચના માનવી જોઈએ. એટલે કે તેને પણ વિક્રમપૂર્વ ૧૩૫-૯૪ના વચલા ગાળાની કૃતિ માની શકાય.

ઉપાંગોમાં સમાવિષ્ટ થતાં ચંદ્રપ્રગ્લપ્તિ અને સૂર્યપ્રગ્લપ્તિને દિગંબરો કરણ્યાનુ-
યોગમાં સ્વીકારે છે, અને વળી, દષ્ટિવાદના પરિકર્મમાં પણ તેનો સમાવેશ કરે
છે. નંદીસૂત્રની આગમસૂત્રીમાં પણ એમનો ઉલ્લેખ છે. આ દષ્ટિએ એ બંને
ત્રથો પ્રાચીન હોવા જોઈએ. અને તે પણ શ્વેતાંબર-દિગંબર ભેદ પહેલાંનાં.
આથી તેમનો સમય પણ ઈસવીસન પૂર્વનો માનીએ તો આપત્તિજનક લેખવો ન
જોઈએ. તેનું એક વિશેષ કારણ એ પણ છે કે એ અંગત જ્યોતિષનો વિષય
એ પ્રાચીન ગૈદિકપરપરાને અનુસરતો છે. આથી પણ તે ત્રથો પ્રાચીન છે એમ
માનવું જોઈએ. ચંદ્રપ્રગ્લપ્તિ અને સૂર્યપ્રગ્લપ્તિનો ઉપલબ્ધ પાઠ એક જ છે
છતાં આ બે ત્રથો પૃથક્ કેમ થયા ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર પણ આપતા નથી.

ઉપાંગોમાંના નિરયાવલી આદિ પાંચ વિષે એમ કહી શકાય કે મૂળે તે પાંચ
જ ઉપાંગો ગણ્યાતાં અને શેષનો ઉપાંગ તરીકે ઉલ્લેખ સ્વયં આગમ જ્ઞેટલો જૂનો
નથી. આ દષ્ટિએ એ પાંચેય આરાતીય—તીર્થાંકરના નિકટવર્તી—આચાર્યોની
રચના હોવાનો વધારે સંભવ છે. આ દષ્ટિએ તેમનો સમય ભગવાન મહાવીરના
નિર્વાણ પછી બસો વર્ષની અંદર જ મૂકાવો જોઈએ. એ સૂત્રોને કાલિક ગણવામાં
આવ્યાં છે. તે પણ તેની પ્રાચીનતા સૂચવે છે. જલ્પદીપપ્રગ્લપ્તિને પણ નંદીની
કાલિકસૂત્રિમાં સ્થાન મળ્યું છે. અને દિગંબરોએ તેને દષ્ટિવાદના પરિકર્મમાં પણ
સમાવિષ્ટ કર્યું છે. આ દષ્ટિએ તેનો સમય પણ શ્વેતાંબર-દિગંબર મતભેદ
પહેલાં જ હોવો જોઈએ.

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રની વસ્તુ તો દીધનિકાયના પાયાસીસુત જ્ઞેવી જ છે. આ
દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો, અને તેમાં આવતા કેશી શ્રમણ, અને ગૌતમ સાથે
વિવાદ કરનાર કેશી શ્રમણ બે એક હોય તો, એમ કહી શકાય કે આ સૂત્રની
રચના પણ આરાતીય આચાર્યોમાંથી જ કોઈએ કરી હશે. એ દષ્ટિએ પણ તેને
દશવૈકાલિકના સમય જ્ઞેટલું જૂનું માનવું જોઈએ. એટલે કે તે વિક્રમપૂર્વ યોથી
શતીથી અર્વાચીન તો ન જ હોય.

ઔપપાતિક અને જીવાભિગમ એ બંને ઉપાંગોનો ઉલ્લેખ નંદીની ઉત્કાલિક-
શાસ્ત્રની સૂત્રીમાં છે. એ જ્ઞેતાં અને તેનું વસ્તુ જ્ઞેતાં એ પણ દશવૈકાલિકના
સમયની આસપાસ, જ્યારે કે આરાતીય આચાર્યોએ અંગત્રથોના વિષયને
પ્રકરણબદ્ધ કરી વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ત્યારની જ રચના હોવાનો
વધારે સંભવ છે. વળી, તેમને અંગનાં ઉપાંગ તરીકે સ્થાન મળ્યું છે તે પણ
તેમના રચનાકાળને પ્રાચીન જ ઠરાવે છે. છેદ્યથોમાં સમાવિષ્ટ થતા દશા, કલ્પ

અને વ્યવહાર એ આચાર્ય ભદ્રબાહુની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એટલે તેમનો સમય પણ વીરનિર્વાણુ ૧૭૦ આસપાસ નિશ્ચિત છે. એટલે કે તે પણ વિક્રમપૂર્વ ૩૦૦ વર્ષે બની ચૂક્યા હતા. નિશીથસૂત્ર તો આચારાંગની ચૂલિકામૃપ છે. યલ્પિ ચૂલ્હિંકારને મતે તે ગણુધરકૃત છે, પણ ચૂલ્હિંથી પણ પ્રથમ રચાયેલ નિયુકિત તેને સ્થવિરઅથિત કહે છે. તેથી તે વાત માન્ય કરવી જોઈએ કે સ્થવિરના વિષયમાં પણ મતભેદ છે. પંચકલ્પચૂલ્હિં તો તેને સ્પષ્ટતઃ ભદ્રબાહુકૃત માને છે, બ્યારે સ્વયં નિશીથને અતે આવતી ગાથામાં તેને વિશાખાચાર્યકૃત ગણુ છે. એને ભદ્રબાહુકૃત માનીએ કે વિશાખાચાર્યકૃત અથવા કોઈ જૂના સ્થવિરકૃત, પણ તેથી તેના સમયમાં એવો ખાસ ભેદ પડતો નથી. કારણુ, એ સ્વેતાખર-દિગંખરના ભેદપૂર્વની રચના છે એ તો નિશ્ચિત જ છે; બન્ને સંપ્રદાયોમાં અગ્યાલમાં તેનો સમાવેશ છે. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ પણ તેનો ઉલ્લેખ કરે જ છે. વળી સ્વયં ભદ્રબાહુ પણ વ્યવહારમાં નિશીથનો આચારપ્રકલ્પને નામે ઉલ્લેખ કરે જ છે. આ દષ્ટિએ તેને વીરનિર્વાણુ ૧૫૦ આસપાસની રચના માની જ શકાય તેમ છે. વિશાખાચાર્યકૃત તેનું અંતિમમૃપ સ્વીકારીએ તો પણ તે ૧૭૫ વીરનિર્વાણુમાં બની ચૂકયું હતું એમ માની શકાય છે. અર્થાત્ વિક્રમપૂર્વ ૩૦૦ માં તો એ બની ચૂકયું હતું એમ માની શકાય છે.

‘મૂલ’ તરીકે જોખખાતા ચાર ગ્રંથોમાંથી દશગૈકાલિકનો સમય નિશ્ચિત જ છે. તે આચાર્ય શયંભવની રચના છે. આચાર્ય શયંભવનું મૃત્યુ વીરનિર્વાણુ ૯૮માં થયું. અર્થાત્ દશગૈકાલિકની રચના વિક્રમપૂર્વ ૩૭૨ પહેલાં ક્યારેક થઈ. તેમાં જે ચૂલિકાએ છે તે ત્યાર પછી તેમાં જોડવામાં આવી છે. અને તેને વિષેની પરંપરા એવી છે કે તે સ્થૂલભદ્રના સમયમાં જોડવામાં આવી. આ સિવાય દશગૈકાલિકામાં કશું જ નયું જોડવામાં આવ્યું નથી. અને ભાષાના સંસ્કારને ખાદ કરીએ તો, તે તેના જૂના રૂપે સચવાયું છે. ઉત્તરાધ્યનની સંકલના સ્વેતાખર-દિગંખર મતભેદ પહેલાં થઈ ગઈ હતી તે દિગંખરની અંગખાલ સૂત્રીને આધારે કહી શકાય છે. વિદ્વાનોએ તે સંકલનાને વિક્રમપૂર્વ ખીજી કે તીજી શતાબ્દીની સ્વીકારી છે. આવશ્યકસૂત્રના છ-અધ્યયનોમાંનાં ચારનો ઉલ્લેખ તો દિગંખર સૂત્રીમાં પણ છે. અને અંગોમાં જ્યાં કોઈ પણ મુનિના અધ્યયનો પ્રસંગ છે ત્યાં સામાહ્યમાહ્યાઈ ઈકાદસંગાઈ એવો ઉલ્લેખ આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે અધ્યયનક્રમમાં સર્વપ્રથમ સ્થાન આવશ્યકના સામાયિક અધ્યયનને છે. આથી માની શકાય કે તેની રચના પણ ગણુધરકૃત અંગસમકાલીન છે પિંડ-નિયુકિત અને વિકલ્પે જોધ નિયુકિત એ ‘મૂળ મનાય છે. આ બન્ને નિયુકિતો.

જૂની છે. આચાર્ય ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ પહેલાં પણ નિર્યુક્તિઓ હતી, એનું પ્રમાણ મળે છે. સંભવ છે તેનું વિદ્યમાનરૂપ ભદ્રબાહુ દ્વિતીયને આભારી હોય; પણ તેમાંની ઘણી ગાથાઓ એમને એમ જૂની પણ લઈ લેવામાં આવી હોય. આમ માનવું એ કારણે વ્યાજબી છે કે નિર્યુક્તિની ઘણી ગાથાઓ દિગંબરોના મૂલાચારમાં પણ મળે છે. આ દષ્ટિએ યદ્યપિ તેનું છેલ્લું સંસ્કરણ ભદ્રબાહુ દ્વિતીય કૃત માંનીએ તો પણ તેનું જૂનું રૂપ તેથી પહેલાં પણ માનવું જોઈએ. દ્વિતીય ભદ્રબાહુનો સમય વિક્રમ પાંચમી જ્ઞી શતાબ્દી છે.

(શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા ઈ. ૧૯૬૮ માં પ્રકાશિત 'નંદીસુત્તં અણુ-યોગદ્વારહં' ચ'માં ત્રણ નામે પ્રકાશિત પ્રસ્તાવનામાંથી મારા દ્વારા લખાયેલ અંશ અહીં ઉદ્ધૃત છે. --દ. મા.)

નંદીસૂત્ર

પ્રથમ સ્થાન કેમ ?

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જ નહિ પણ મહાવીર વિદ્યાલયની આગમ-પ્રકાશનની સમગ્ર યોજનામાં પાંચ જ્ઞાનને વર્ણવતા નંદીને પ્રથમ ભાગમાં લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે. નંદી એ અંગપાલક ગ્રંથ છે અને તેનું સ્થાન અંગ પછી જ હોય તે સ્વાભાવિક છે. પણ અહીં તેને જે પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે તેના સમગ્ર આગમોમાં વિશિષ્ટ સ્થાનને લીધે છે. આગમવાચનાના પ્રારંભમાં મંગલાચરણનું સ્થાન નંદી ધરાવે છે. તેથી અમે પણ પ્રસ્તુત સમગ્ર આગમ-પ્રકાશન યોજનામાં મંગલાચરણરૂપ નંદીને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે.

આચાર્ય જિનભદ્રગણિસમક્ષ એક સમસ્યા હતી કે પાંચનમસ્કાર રૂપ મંગલ અને પાંચજ્ઞાનાત્મક નંદીરૂપ મંગલ એ એ મંગલોમાંથી પ્રથમ કોની વ્યાખ્યા કરવી. આચાર્ય જિનભદ્રે પ્રથમ પાંચજ્ઞાનરૂપ નંદીની વ્યાખ્યા કરી અને તેમ કરવામાં સ્પષ્ટીકરણ કયું કે નમસ્કારરૂપ મંગલ તો સ્વયં આવશ્યકશ્રુતસ્કંધને એક ભાગ છે. કારણ કે તે સર્વશ્રુતાભ્યંતર છે.^૨ અને તે સર્વશ્રુતાભ્યંતર છે એમ શાથી માનવું ? તો તેનો ઉત્તર આપ્યો કે નંદીમાં બધાં સર્વ શ્રુતની ગણતરી કરવામાં આવી છે ત્યાં સૂત્રરૂપ છતાં તેને પૃથક્ શ્રુતસ્કંધ ગણવામાં આવ્યું નથી, અને તે સર્વમંગલોમાં પ્રથમ મંગલ હોઈ અર્ધાં જ વિશેષસૂત્રોની આદિમાં તેનું સ્થાન છે જ.^૩ એટલે તે તે વિશેષ સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રસંગે તેની વ્યાખ્યાનો અવસર આવવાનો જ છે. પ્રસ્તુતમાં સામાયિકસૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રસંગે તેની વ્યાખ્યા થશે જ. આથી પ્રથમ પાંચ નમસ્કારરૂપ મંગલની વ્યાખ્યા ન કરતાં આચાર્ય

1. “આર્ય નમોક્કારો જઈ પચ્છાઽઽવાસયં તતો પુવ્વં ।
તસ્સ મળિતેઽણુયોગે જુત્તો આંવાસયસ્સ તતો ॥” વિશેષાવશ્યકમાધ્ય, ગા૦-૮.
2. “સો સવ્વસુત્તકલ્લંઘમંતરમૂતો જઓ તતો તસ્સ ।
આવાસયાણુયોગાદિગહણગહિતોઽણુયોગો વિ ॥” એજન, ગાથા ૯.
3. “તરસ પુણો સવ્વસુત્તમંતરતા પઢમમંગલગહણા ॥
જં ચ ણ પિષ્ણો પઢિજ્જહ ણંદીણ સો સુત્તકલ્લંઘો ॥” એજન, ગાથા ૧૦.

જિનભદ્ર પાંચજ્ઞાનરૂપ નંદીની વ્યાખ્યા પ્રથમ કરે છે; પણ સાથે જ તેઓ ખુલાસો કરે છે કે નંદીરૂપ પાંચજ્ઞાનનો નિર્દેશ મંગલ માટે આવશ્યક છતાં બધી જ વ્યાખ્યા પ્રસંગે પ્રસ્તુતની જેમ, નંદીની વ્યાખ્યા કરવી અનિવાર્ય નથી; તે વૈકલ્પિક છે. વળી, તે પૃથક્ શ્રુતસ્કંધ પણ છે તેથી પ્રસ્તુતમાં પણ તેની વ્યાખ્યા અનિવાર્ય નથી, પણ શિષ્યહિતાર્થે કરવામાં આવે તો કાંઈ વાંધો પણ નથી.^૪ આચાર્ય જિનભદ્રને મતે સામાયિક આવશ્યકની વ્યાખ્યા એ સર્વાનુયોગ=સર્વશાસ્ત્રોની વ્યાખ્યાની મૂળભૂત વ્યાખ્યા છે. એ વ્યાખ્યામાં જે નિષ્ણાત થાય તે સર્વ શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યામાં નિષ્ણાત થાય.^૫

શાસ્ત્રની વ્યાખ્યાના કે વાચનાના પ્રારંભમાં નંદી એટલે કે પાંચ જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ અને તે તે શાસ્ત્રનો પાંચમાંના શ્રુતજ્ઞાન સાથે સંબંધ દર્શાવવાની પ્રથાનું અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પણ સમર્થન કરે છે. આગમે ઉપર વ્યાખ્યા કરતો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ કોઈ હોય તો તે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર છે અને તેમાં સર્વપ્રથમ આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. છતાં તેને આગમ ગ્રંથોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, તે એની વિશેષતા છે. એ અનુયોગદ્વારનો પ્રારંભિક ભાગ આચાર્ય જિનભદ્રગણિના ઉક્ત વચનને પુષ્ટિ આપે જ છે, ઉપરાંત શાસ્ત્ર અને નંદીના સંબંધનું પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉપયોગી એવું પ્રમાણ પણ તે ઉપસ્થિત કરે છે; એટલું જ નહિ પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ યોગનંદીના રૂપનું પણ તે સમર્થન કરે છે. આમ એ વસ્તુ સિદ્ધ છે કે વાચનાના પ્રારંભમાં નંદીને સ્થાન છે અને તે મંગળરૂપે હોવા ઉપરાંત જ્ઞાન સાથેના શાસ્ત્રના સંબંધને પણ દર્શાવી આપે છે.

વાચનાનો પ્રારંભ નંદીથી કેમ થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે નંદી એ ભાવમંગલ^૬ તો છે જ, ઉપરાંત ભાવમંગલમાં પાંચ જ્ઞાનનું સ્થાન છે. અને

૪. “જ્ઞાનુ જંદીવક્લાણે મણિતમણંગં ઇધં કતો સંકા ।

મણ્ણતિ અકતે સંકા તસ્સાણિયમં ચ દાણતિ ॥

જોજામિધાણમેત્તં મંગલમિદ્ધં જ તીય વક્લાણં ।

ઇધમસ્થાણે જુજ્જતિ જં સા વીસું સુતક્લ્લો ॥

ઇધ સાણુગ્ગહસુદિતં જ તુ ણિયમોડયમધવાડવવાતોડયં ।

દાહ્જ્જતિ કધણાણ કતાહ પુરિસાદવેક્લાણ ॥” એજન, ગાથા ૮૪૪-૪૧.

૫. “સ્વવાણુયોગમૂલં માસં સામાહ્યસ્સ સોત્તં ।

હોતિ પરિકમ્મિયમતી જોગ્ગો સેસાણુયોગસ્સ ॥”

એજન, ગાથા ૩૬૦૩.

૬. એજન, ગાથા ૭૮.

આગમ કે શ્રુત એ પણ પાંચજ્ઞાનમાંનું જ એક જ્ઞાન છે. આથી જે તે આગમની વાચના પ્રસંગે સંબંધ બતાવવામાં આવે કે પ્રસ્તુત આગમનો સંબંધ પાંચજ્ઞાનોમાંના શ્રુતજ્ઞાન સાથે છે. આ પ્રકારે નંદીનો સંબંધ તે તે આગમ સાથે જોડાઈ જાય છે. આથી નંદીથી વાચનાની શરૂઆત થાય તે સ્વાભાવિક છે.

આ વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈને અમારી યોજનામાં અમે પણ નંદીને પ્રથમ ભાગમાં સ્થાન આપ્યું છે તે વ્યાજબી ઠરે છે.

નંદીસૂત્રો : અનુજ્ઞા અને યોગ નંદીસૂત્રો

પ્રસ્તુત ભાગમાં શ્રીદેવવાચકવિરચિત નંદીસૂત્ર, લઘુનંદી, જે અનુજ્ઞાનંદી તરીકે પણ ઓળખાય છે, તે અને યોગનંદી—એ ત્રણ પ્રકારનાં નંદીસૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે એ ત્રણે વિષેની કેટલીક માહિતી આપવી જરૂરી છે. શ્રી દેવવાચકકૃત નંદી વિષે તો આગળ વિશેષ ચર્ચા થશે એટલે પ્રસ્તુતમાં શેષ એ વિષે થોડું કહેવું છે. અનુજ્ઞાનંદીમાંના અનુજ્ઞા શબ્દનો અર્થ આજ્ઞા, રજ્ઞ, પરવાનગી, અધિકારજ્ઞાન, મંજૂરી ઇત્યાદિ છે. સામાન્ય રીતે ગુરુ પોતાના શિષ્યને કોઈ પણ બાબતમાં અનુજ્ઞા આપે તે અનુજ્ઞા કહેવાય છે. પ્રસ્તુતમાં અનુજ્ઞાનંદીને નામે જે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તે લઘુનંદી એવા નામે પણ ઓળખાય છે છતાં એમ સમજવાનું નથી કે તે નંદીસૂત્રનો સંક્ષેપ છે. આ વસ્તુને અનુજ્ઞાનંદીનો પ્રસ્તુતમાં આપેલ પાઠ જ સિદ્ધ કરે છે.

અહીં આપેલ અનુજ્ઞાનંદી કે લઘુનંદીના પાઠનો ઉપયોગ, આચાર્ય જ્યારે પોતાના શિષ્યને ગણધારણ કરવાની અથવા તો આચાર્ય બનવાની અનુજ્ઞા—રજ્ઞ—પરવાનગી આપે છે, ત્યારે હોય છે. એ કાર્ય મંગળરૂપ હોઈ તેને અનુજ્ઞાનંદી એવું સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે. એટલે પાંચજ્ઞાનરૂપ નંદી સાથે તેનો સીધો સંબંધ છે જ, તેથી તેને નંદીસૂત્રથી જુદું કરવા લઘુનંદી કે અનુજ્ઞાનંદી નામે ઓળખાવવામાં આવે તો કાંઈ અયુક્ત નથી.

અનેક કલ્પોમાંનો એક કલ્પ અનુજ્ઞાકલ્પ છે અને તેનું વિશેષ વિવરણ પંચકલ્પભાષ્ય અને તેની ચૂલ્હિમાં મળે છે.

અહીં એ સ્પષ્ટ કંવું જરૂરી છે કે સ્વયં અનુજ્ઞાનંદીમાં લોકોત્તર દ્રવ્યાનુજ્ઞાના વર્ણનપ્રસંગે સચિત એટલે કે ચેતનદ્રવ્યરૂપ શિષ્ય-શિષ્યાએની અને અચિત એટલે કે અચેતન વસ્તુદિની અનુજ્ઞાની ચર્ચા ઉપરાંત ભાવાનુજ્ઞામાં આચારાંગ આદિ શ્રુતની અનુજ્ઞાની પણ ચર્ચા છે. પણ તેમાંથી માત્ર આચાર્યપદના દાન-

પ્રસંગને જ મહત્ત્વ આપી આ લઘુનંદીનો ઉપયોગ હાલમાં માત્ર લોકોત્તર દ્રવ્યા-
નુસાર પૂરતો મર્યાદિત થઈ ગયો છે, અર્થાત્ કોઈ શિષ્યને આચાર્ય જ્યારે શિષ્ય-
શિષ્યા બનાવવાની છૂટ આપે છે—એટલે તેને આચાર્ય પદવી આપે છે—તે પૂરતો
તેમ જ યોગક્રિયા કરાવવા પૂરતો પ્રસ્તુત લઘુનંદીનો ઉપયોગ મર્યાદિત થઈ ગયો
છે. આપું ક્યારથી બન્યું તે કહી શકાય તેમ નથી. આચાર્ય શ્રીચન્દ્ર તેમની
અનુજ્ઞાનંદીની ટીકામાં અનુજ્ઞાનાં જે રીતે ૨૦ નામે નોંધ્યાં છે તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત
અનુજ્ઞાનંદીમાં આપ્યાં છે. ટીકામાં આચાર્ય શ્રીચન્દ્ર જણાવે છે કે 'एतेषां च
पदानामर्थः सम्प्रदायाभावान्नोच्यते- अर्थात् એ વીસ પદોનો અર્થ અમને ગુરુગમના
અભાવથી પ્રાપ્ત નથી માટે અહીં નથી જણાવ્યો.

અનુજ્ઞાનાં એકાર્થક નામોનેદ શાવતી અનુજ્ઞાનંદિગત એ ગાથાઓ (૫.૫૩),
પંચકલ્પભાષ્યમાં અનુજ્ઞાકલ્પાધિકારમાં પણ આવે છે. પંચકલ્પભાષ્યગત પ્રસ્તુત
ગાથાઓમાં થોડો ભેદ છે તેથી તે એ ગાથાઓ નીચે આપીએ છીએ :

अणुण्णा उण्णमणीं णमण णामणी

ठवणा पमवे पभावण वितारे ।

तदुभयहिय मज्जाता कप्पे मग्गे य णाए य ॥

संगह संवर निज्जर थिरकरणम्हेदजीव(य)वुद्धिपयं ।

पयपवरं चेव तहा वीस अणुण्णाइ णामाइं ॥

—પ્રેસકોપી, પૃ. ૩૨૬

ઉપરની પંચકલ્પભાષ્યની એ ગાથાઓની પંચકલ્પમહાભાષ્યમાં અને પંચ-
કલ્પચૂલ્હિમાં જે વ્યાખ્યા કરી છે તેની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અનુજ્ઞા : એટલે આચાર્યદ્વારા જે બાબતમાં સ્ત્રીકૃતિ કે મંજૂરી મળે.
તે, સામાન્ય રીતે અનુજ્ઞાનું પ્રવર્તન ઋષભદેવે તેમના ગણધર ઋષભસેનથી શરૂ
કયું છે. એટલે કે તેમણે એ મંજૂર કયું કે ઋષભસેન આચાર્ય અને અને
પોતાના શિષ્યોને આગમની વાચના વગેરે આપે. આમ અનુજ્ઞા આપવાની
પરંપરા ચાલી.

૨. ઉન્નમની : અનુજ્ઞા એ ઉન્નમની પણ કહેવાય, કારણ કે તે પ્રસંગે
આચાર્યોદિને ઊભા થઈ વંદન કરવાનું હોય છે.

૩. નમની : અનુજ્ઞા જેને મળી હોય તેને ગૃહી અને શ્રમણો પ્રણિપાત-
નમન કરે છે. તેથી તે નમની કહેવાય.

૪. નામની : અનુજ્ઞા શ્રુત અને ચારિત્ર ધર્મમાં પ્રવેશ કરાવે છે. માટે તે નામની કહેવાય.

૫. સ્થાપના : અનુજ્ઞાને જે મેળવે છે તેની આચાર્ય રૂપે સ્થાપના થતી હોય છે તેથી અનુજ્ઞા સ્થાપના કહેવાય છે. અર્થાત્ અનુજ્ઞા જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે શિષ્યસંપત્ત વધારી શકે છે અને શિષ્યોને આચારધર્મ તથા શ્રુતધર્મમાં સ્થિર કરે છે.

૬. પ્રભવ : અનુજ્ઞાવડે આચાર્યરૂપે સ્થાપિત થાય એટલે તે પ્રભુ કહેવાય. અને એથી સર્વે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો પ્રભવ=પ્રસૂતિ=ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે પ્રભવ છે.

૭. પ્રભાવના : અનુજ્ઞાવડે ગુણોની કે આચાર્યની પ્રભાવના થતી હોઈ પ્રાકટ્ય કે દીપ્તિ વધતી હોઈ તે પ્રભાવના કહેવાય છે.

૮. વિતાર : અનુજ્ઞાને લઈને ગણનો ઉદ્દય થાય છે કે ગુણોનું વિતરણ થાય છે માટે તે વિતાર છે.

૯. તદુભયહિય=તદુભયહિત : મહાભાષ્યાનુસારી અર્થ : આ લોક અને પરલોકમાં જેના વડે હિત થાય છે તે અનુજ્ઞા તદુભયહિત કહેવાય છે.

અહીં ચૂર્ણિમાં તદુભય એટલે સૂત્ર અને અર્થ વિષયક હોઈ તે અનુજ્ઞા તદુભય કહેવાય—તદુભયસૂત્રાર્થાનુજ્ઞા इत्यर्थः । અને હિતને જુદું નામ ગણાવી ચૂર્ણિકાર તેનો આ લોક અને પરલોકનું હિત એવો અર્થ કરે છે—एहिका-मुष्मिकहितम् ।

૧૦. મર્યાદા : ગણધર પોતે અનુજ્ઞા વિષેની મર્યાદા—સીમા ધારણ કરતા હોઈ તે મર્યાદા કહેવાય.

૧૧. કલ્પ : કરણીય આખતમાં ગણની નીતિ અનુજ્ઞાદ્વારા નક્કી થતી હોઈ તે કલ્પ કહેવાય છે.

૧૨. માર્ગ : અનુજ્ઞામાં જ્ઞાનાદિ મોક્ષમાર્ગ સ્થિત છે તેથી માર્ગ કહેવાય છે.

૧૩. ન્યાય : ન્યાય કરનાર અથવા ન્યાયરૂપ છે માટે તે ન્યાય છે.

૧૪. સંગ્રહ : અનુજ્ઞાવડે બાહ્ય વસ્ત્રાદિનો અને આંતર જ્ઞાનાદિનો સંગ્રહ થતો હોઈ તે સંગ્રહ છે.

૧૫. સંવર : ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિયનો અનુજ્ઞાવડે પોતાના આત્મામાં અને ગણમાં સંવર થતો હોઈ તે સંવર છે.

૧૬. નિર્જરા : અનુજ્ઞાસંપન્ન વ્યક્તિ અજ્ઞાનભાવે ગણને ધરે છે તેથી પોતાના કર્મની નિર્જરા કરે છે અને ગણમાં રહેલ અન્ય શ્રમણોને પણ કર્મની નિર્જરા કરાવે છે માટે અનુજ્ઞા નિર્જરા પણ છે.

૧૭. સ્થિરકરણુ : અસ્થિર મનવાળા તરુણુ શ્રમણોને સ્થિર કરવામાં અનુજ્ઞા વડે સમર્થ થવાય છે તેથી તે સ્થિરકરણુ છે.

પ્રસ્તુતમાં ચૂલ્હિમાં 'વરણ' વૃત્તિઃ' એવો પાઠ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે અનુજ્ઞાવડે વાહતુ કામ થાય છે તેથી તે વરણુ કહેવાય.

૧૮. અચ્છેદ : જ્ઞાનાદિગુણોની એથી અવ્યુચ્છિત્તિ થતી હોઈ તે અચ્છેદ કહેવાય.

૧૯. છત : તીર્થકરે ગણધરોને અનુજ્ઞા આપી અને ગણધરોએ પોતાના શિષ્યોને, આ પ્રમાણે પરંપરાથી એ પ્રાપ્ત હોઈ-આચાર્યો દ્વારા અનુષ્ઠિત હોઈ-તે છત કહેવાય.

૨૦. વૃદ્ધિપદ : અનુજ્ઞા વડે ગણમાં જ્ઞાન અને આચારની વૃદ્ધિ થતી હોઈ તે વૃદ્ધિપદ કહેવાય.

૨૧. પદપ્રવર : અનુજ્ઞાસંપન્ન વ્યક્તિતુ પદ શ્રેષ્ઠ હોઈ તે પદપ્રવર કહેવાય.

પંચકલ્પમહાભાષ્ય અને પંચકલ્પચૂલ્હિના વ્યાખ્યાન મુજબ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અકો આપતાં અનુજ્ઞાના એકાર્થક નામો એકવીસ થાય છે. અનુજ્ઞાનંદિના પાઠ સાથે સરખાવતાં પંચકલ્પભાષ્યના પાઠમાં અચ્છેદ પદ વધારે છે. છતાં પંચકલ્પભાષ્યની આ એ ગાથાઓના પૂર્વની ઉત્થાનિકારૂપ ગાથાના અંતમાં 'વીસ તુ સમાસેણ વોચ્છામિ તાણિમાહ' તુ' આ કથનને આધારે તથા પંચકલ્પભાષ્યની ઉપર જણાવેલી એ ગાથાઓ પૈકીની બીજી ગાથાના અંતમાં આવતા 'વીસ અણુણાહ ણામાહ' આ વક્તવ્યના આધારે પણ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે પંચકલ્પભાષ્યકારને અનુજ્ઞાશબ્દના એકાર્થક નામોની સંખ્યા વીસ જ અભીષ્ટ છે. આથી પંચકલ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂલ્હિમાં જણાવેલાં ઉપરનાં એકવીસ નામો પૈકીનાં કયાં એ નામ પંચકલ્પભાષ્યકારને મતે એકનામરૂપ હશે ? તેનો ગુરુગમ પંચકલ્પમહાભાષ્યકાર આદિના સામે નથી. જૈનાગમસાહિત્યમાં જે કોઈ

નામનાં એકાર્થક નામોની સંખ્યા જણાવવામાં આવે છે તેમાં તે તે મુખ્ય નામને ગણીને જ કુલસંખ્યા જણાવાઈ છે, તેથી અહીં અનુજ્ઞાનાં એકવાસ એકાર્થક નામોમાંથી અનુજ્ઞાને ખાદ કરીને શેષ વીસ એકાર્થક નામો હોવાનું પ્રતિપાદન કરવું તે સમગ્ર પરંપરાથી ઉપરવટ થઈને કરવા જેવું છે. આથી જ શ્રીચંદ્રસૂરિજીનું 'एतेषां च पदानामर्थः सम्प्रदायभावाच्चोच्यते' આ વાક્ય સૂચક અને યથાર્થ લાગે છે.

સર્વ આગમોના અધ્યયનના પ્રારંભમાં જે પ્રકારે નંદીનો મંગલ રૂપે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે પ્રકારનું નંદીનું સંક્ષિપ્ત રૂપ યોગનંદીમાં આપવામાં આવ્યું છે. સાર એ છે કે જ્ઞાનના આલિનિભોધિક આદિ પાંચ પ્રકારો છે તેમાંથી માત્ર શ્રુતજ્ઞાનના ઉદ્દેશાદિ થાય છે, અર્થાત્ શ્રુતનું જ અધ્યયન-અધ્યાપન થઈ શકે છે. અને શ્રુતમાં પણ જે શ્રુતના ઉદ્દેશાદિ કરવાના હોય તેનો સંબંધ અંગ-પ્રવિષ્ટ કે અંગખાલ સાથે ખતાવીને તેના ઉદ્દેશાદિ થાય છે એમ સંબંધ જોડવામાં આવ્યો છે. આ પ્રસંગે આ યોગનંદીમાં પાંચ જ્ઞાનનાં નામ ગણાવી શ્રુતમાં-આર આચારાદિ અંગો અને અંગખાલ કાલિકમાં અતર્ગત ઉત્તરાધ્યયન આદિ ૩૯, ઉત્કાલિકમાં અતર્ગત દશવૈકાલિક આદિ ૩૧ આવશ્યક વ્યતિરિક્ત અને સામાયિકાદિ ૬ આવશ્યક શ્રુતનો સમાવેશ છે, એમ નિર્દિષ્ટ છે. આ પ્રકારે યોગનંદી એટલે શ્રીદેવવાચકૃત નંદીસૂત્રનો સંક્ષેપ.

આ નંદીમાં યોગશબ્દ પ્રારંભમાં મૂકવામાં આવ્યો છે અને તેને યોગનંદી એવું જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે શ્રુતના અભ્યાસનો પ્રારંભ યોગ વિના એટલે કે તપસ્યા વિના થતો નથી. એટલે શ્રુત નિમિત્તે જે યોગવિધિ કરવાની હોય છે તેના પ્રારંભમાં જ આ નંદીના પાઠનો ઉપયોગ થતો હોઈ તેને યોગનંદી જેવું સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે.

નંદીસૂત્રનો આધાર

નંદીસૂત્ર એ અંગખાલ હોઈ તેની રચનાનો આધાર તેથી પ્રાચીન અંગ અને અંગખાલ ગ્રંથમાં શોધવો રહ્યો. સ્થાનકવાસી વર્ધમાન જૈન સંઘના આચાર્ય આત્મારામજીએ નંદીસૂત્રનો હિંદી અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો છે. તેને અતે તેમણે પરિશિષ્ટ ૧ માં નંદીપૂર્વના આગમોના પાઠો આપીને આધારભૂત સામગ્રીની નોંધ કરી છે એટલે તે વિષે અહીં વિશેષ લખવું નથી. તેમાં તેમણે સ્થાનાંગ, સમ-

વાયાંગ, ભગવતી,^૭ અને અનુયોગના પાઠો આપ્યા છે, જેને તેઓ નંદીની રચનામાં આધારભૂત ગણે છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓને ઉપરોક્ત સ્થળ જોવા લલામણુ કરીએ છીએ.

ન્યાયાવતારવાર્તિકૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આગમોમાં જ્ઞાનચર્યાના વિકાસની ભૂમિકાઓ વિસ્તારથી ચર્ચાવામાં આવી છે (પૃ ૫૭) તેથી તે વિષે અહીં લખવું જરૂરી નથી. પણ તેનો જે ઉપસંહાર છે તે જોઈએ. આગમોમાં આવતી જ્ઞાનચર્યાની અર્થપરંપરાનો વિસ્તાર નંદીસૂત્રકારની સમક્ષ આગમગત એટલે કે સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી આદિગત જ્ઞાનચર્યા હતી. તેમાં તેમણે કાલાનુસાર જે અર્થપરંપરાનો વિસ્તાર થયો હતો તેનો સમાવેશ કરીને નંદીસૂત્રની રચના કરી છે.

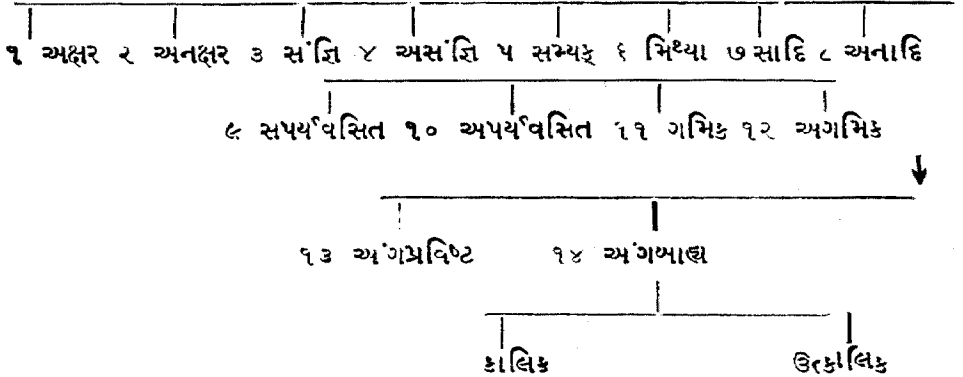
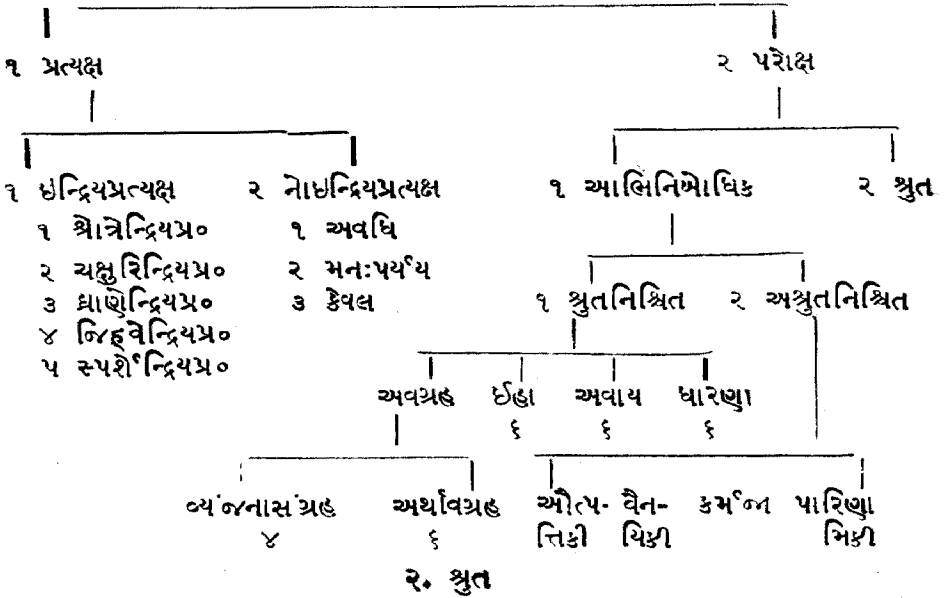
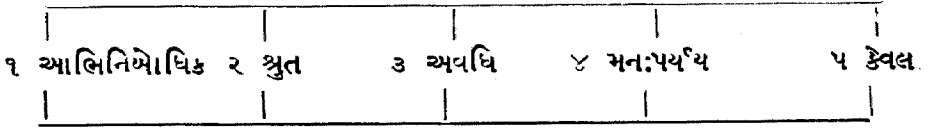
નંદીસૂત્રગત જ્ઞાનવિવેચનને સંક્ષેપમાં આપવું હોય તો આ પ્રમાણે આપી શકાય—(જુઓ પૃ ૩૩૧)

આ રીતે નંદીસૂત્રમાં સંક્ષેપથી જ્ઞાનચર્યા કરવામાં આવી છે અને શ્રુતના અંગપ્રવિષ્ટભેદ પ્રસંગે વિશેષમાં આચારાંગ આદિ ખારેય અંગોનો પરિચય આપ્યો છે.

પ્રારંભમાં લેખકે અહાંત ભગવાન મહાવીરની; સંઘની નગરરૂપે, ચક્રરૂપે, રથરૂપે, પદ્મરૂપે, ચન્દ્રરૂપે, સૂર્યરૂપે, સમુદ્રરૂપે અને મહામેરુરૂપે; ઋષભાદિ ચોતીસે તીર્થ કરોતી નામ દર્શને સ્તુતિ કરી છે. પછી ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરોની નામપૂર્વક સ્તુતિ કરીને, વીરશાસનનો મહિમા ગાયો છે. અને પછી સુધર્માથી માંડીને દ્વસગણિ સુધીના સ્થવિરોને યાદ કરીને સ્તવ્યા છે. અને જ્ઞાનપ્રરૂપણાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. નંદીસૂત્રમાં દેવનાયકે તેના નિર્માણમાં આગમોની—મૂળ આગમોની તો સહાય લીધી જ છે એમાં શંકા નથી; પણ તેમણે આવશ્યકટીકાઓમાંના સર્વપ્રાચીન ગ્રંથ અનુયોગદ્વારનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે તે તો ઉપયુક્ત આચાર્ય શ્રી આત્મારામાજીના નિર્દેશો ઉપરથી જણાઈ જ આવે છે. પણ જે તેમણે નથી નોંધ્યું તે વિષે અહીં નિર્દેશ કરવાનો પ્રાપ્ત છે. આવશ્યકસૂત્રની આચાર્ય

૭. ભગવતીમાં 'જહા નંદીણ' (શતક ૨૫, ઉ. ૩) એવો ઉલ્લેખ છે, પણ તે તો આગમો ગ્રંથસ્થ થયા તે કાળે સંક્ષેપ અભીષ્ટ હોઈ અને તે વિષયનો યથાવત વિસ્તાર નંદીમાં હોઈ તેની લલામણુ કરી દેવામાં આવી છે એમ માનવું જોઈએ.

ज्ञान

ભદ્રાહુકૃત નિર્ધુક્તિનો પ્રભાવ નંદીસૂત્રમાં આવતા પદ્યભાગનો રચનામાં વિશેષ-રૂપે જોવામાં આવે છે.

વર્ધમાનઅવધિ (સૂત્ર ૨૪)ની ચર્ચા પ્રસંગે 'જાવતિયા' ઇત્યાદિ અનેક ગાથાઓ (૪૫-૫૨) આપવામાં આવી છે. તે ન આપવામાં આવે તો પણ વર્ધમાન અવધિનું વર્ણન જે છે તે સંગત જ છે. આ ગાથાઓ આવશ્યકનિર્ધુક્તિની (ગાથા ૩૦-૩૭) છે.^૯ આ ગાથાઓ નંદીમાં આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાંથી લેવામાં આવી છે તે સ્પષ્ટ છે.

નંદીસૂત્રગત ગાથા ૫૪મી ચૂર્ણિકારે સ્વીકારી નથી અને તે આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાંથી ઉપયોગી હોઈ લેવામાં આવી છે એમ જણાય છે, આવશ્યક નિર્ધુક્તિમાં તે ગાથા ૬૬ મી છે.^{૧૦}

નંદીસૂત્ર ગાથા ૫૫ મી પણ આવશ્યકનિર્ધુક્તિની (ગાથા ૭૬ મી) છે. અને તે ત્યાંથી લેવામાં આવી છે. તે વિશેષાવશ્યકમાં પણ છે—ગાથા ૮૧૦.

નંદીસૂત્રગત ગાથા ૫૬-૫૭ પણ આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાંથી લેવામાં આવી છે. જુઓ આવશ્યકનિર્ધુક્તિ ગાથા ૭૭-૭૮; વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ૮૨૩, ૮૨૯.

આભિનિષોધિક જ્ઞાનના શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત એ બે ભેદો નંદીકારે કર્યા છે, અને અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર ભેદ છે એમ કહી તેના તે ચારે ભેદો અને તે વિષેનું વિવરણ અહીં પદ્યમાં કર્યું છે. નંદીના ક્રમપ્રમાણે આવસ્તુનો નિદેશ ગદ્યમાં હોવો જોઈતો હતો, પણ તેમ થયું નથી; પણ એ ભાગ ગાથાઅદ્ધ છે.

૮. આ બાબતમાં આવશ્યક ચૂર્ણિનું કથન છે કે “સુવમ્મં અગિવેસાણં ઇવમાદિ જાવ અપ્પણો આચરિયત્તિ” —એટલે નંદીગત સ્થવિરાવલિમાં આચાર્ય પરંપરા છે. નંદીચૂર્ણિમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “સુવમ્માતો થેરાવલી પવન્તા, જતો મળ્ણતિ” નંદી ચૂર્ણિ પૃં ૭ (P. T. S.) અને એમ કહીને કમશ: ગુરુ શિષ્યપરંપરા બતાવી છે.

૯. વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જુઓ ગાથા ૫૮૮, ૫૯૮, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૫, ૬૧૭, ૬૨૧, આ અંધી નિર્ધુક્તિની ગાથાઓની વ્યાખ્યા ભાષ્યકારે કરી છે.

૧૦. એજન, ગાથા ૭૬૬.

આવશ્યકનિયુક્તિમાં જ્યાં મતિજ્ઞાનની પ્રારંભમાં ચર્ચા છે ત્યાં શ્રુતનિશ્ચિત કે અશ્રુતનિશ્ચિતની કોઈ ચર્ચા નથી. એ ઉપરથી જણાય છે કે આલિનિ-
ભોધિકના આ બે ભેદો જૈન પરંપરામાં આવશ્યકનિયુક્તિની રચના પછી થયા
છે. જો કે તેમનો ઉલ્લેખ સ્થાનાંગ (સુ. ૭૧) માં પણ છે, પરંતુ તેમાં અને
નંદીના તેના વર્ણનમાં થોડો ભેદ છે. એટલે તે ભેદોનો સ્વીકાર અને અલિ-
નિભોધિકજ્ઞાનમાં તેની યોજના વ્યવસ્થિત રીતે કરવાનો પ્રયત્ન સર્વપ્રથમ
દેવવાચકનો છે એમ માનવું જોઈએ. ૧૧

આવશ્યકનિયુક્તિમાં જોકે આલિનિભોધિક જ્ઞાન પ્રસંગે શ્રુતિનિશ્ચિત-અશ્રુત-
નિશ્ચિતની ચર્ચા નથી. પણ આગળ જઈ નમસ્કારનિયુક્તિપ્રસંગે સિદ્ધપદની
નિયુક્તિમાં કર્મસિદ્ધ આદિરૂપે સિદ્ધના અગિયાર ભેદો ગણાવ્યા છે (આવશ્યક-
નિયુક્તિ ગા. ૯૨૧). તેમાં એક નવમો ભેદ અલિપ્રાયસિદ્ધનામે પણ છે. અહીં
અલિપ્રાયનો અર્થ બુદ્ધિ સમજવાનો છે, કારણ કે નિયુક્તિમાં જ તે આપતને સ્પષ્ટ
કરવામાં આવી છે—“અભિપ્પાઓ બુદ્ધિપજ્જાઓ (આવશ્યકનિયુક્તિ ગા. ૯૩૦) અને
પછી તે બુદ્ધિસિદ્ધ વિષે જણાવ્યું છે—

વિઝલા વિમલા સુદુમા જરુસ મરૂં જો ચરઙ્ગિહાણ વા ।

બુદ્ધીણ સંપન્નો સ બુદ્ધિસિદ્ધો ઇમા સા વ ॥

આવશ્યકનિયુક્તિ ગાથા ૯૩૧

“જેની બુદ્ધિ વિપુલ છે, વિમળ છે, સૂક્ષ્મ છે તે બુદ્ધિસિદ્ધ કહેવાય અથવા
તો જે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિથી સંપન્ન હોય તે બુદ્ધિસિદ્ધ કહેવાય. અને તે આ
પ્રમાણે છે”—આમ કહીને ઔત્પત્તિષ્ટી આદિ ચારે બુદ્ધિઓ ગણાવી છે અને તેનું
સદૃષ્ટાન્ત વિવરણ પણ કર્યું છે. અને તેમાં જે ગાથાઓ (આવશ્યક નિયુક્તિ
૯૩૨-૯૪૫) છે તે જ ક્રમે પ્રસ્તુતમાં નંદીસૂત્રમાં લઈ લેવામાં આવી છે. (નંદી
ગા. ૫૮-૭૧) આથી સ્પષ્ટ છે કે નંદીકાર અહીં આવશ્યકનિયુક્તિનું બુદ્ધિવર્ણન
શબ્દશઃ સ્વીકારી લે છે. એટલું જ નહિ પણ મતિજ્ઞાનના વિવરણમાં તેની
સંયોજના પણ કરી લે છે અને તેથી મતિજ્ઞાનના વિવરણમાં તેમ કરવામાં જે
મુશ્કેલી ઊભી થતી હતી અને પરંપરા પ્રમાણે જે વિવરણ ચાલ્યું આવતું હતું

૧૧. વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયાવતારવાર્તિકટ્ટિત્તિની (શ્રી દલસુખ માલવણિયા
સંપાદિત) પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૯ થી.

તેને તેમનું તેમ રહેવા દર્ઠ મતિજ્ઞાનના શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત એવા બે ભેદ પાડીને અશ્રુતનિશ્ચિતમાં ઔત્પત્તિકી આદિ ચારેય બુદ્ધિઓનો સમાવેશ કરી લીધો છે.

આભિનિબોધિક જ્ઞાનની ચર્યાનું સમાપન કરીને નંદીમાં ચર્યાનો સાર બતાવતી જે ગાથાઓ (૭૨-૭૭) મૂકવામાં આવી છે તે આવશ્યકનિયુક્તિગત જ્ઞાનચર્યાની પ્રારંભિક ગાથાઓ (૨-૬ અને ૧૨) છે. એટલે તે પણ આવશ્યકનિયુક્તિમાંથી લેવામાં આવી છે એ સ્પષ્ટ છે.

અનક્ષરશ્રુતના ભેદોની ગણના નંદીસૂત્ર (ગાથા ૭૮) માં આવશ્યકનિયુક્તિની જ ગાથા ૨૦ મી મૂકીને જ કરવામાં આવી છે.

ચૌદ પૂર્વોની વસ્તુની વસ્તુની સંખ્યા અને ચૂલિકાઓની સંખ્યાદર્શક ગાથા (૭૯-૮૧) વિષે જે કે નંદીકારે તે સંગ્રહણીગાથા છે એવો નિર્દેશ નથી કર્યો, પણ તે સંગ્રહણીગાથા હોવી જોઈએ. નંદી ગાથા ૮૨મીને તો નંદીકાર સ્વયં સંગ્રહણીગાથા કહે જ છે.

આવી સંગ્રહણીઓ અભ્યાસી પોતાના સ્મરણમાં સહાયક બને તે ખાતર રચતા હતા. કેટલીક વાર સ્વયં ગ્રંથકાર પણ આવા સંગ્રહ શ્લોકો બનાવીને પ્રકરણના પ્રારંભમાં કે અંતમાં મૂકતા તેવું અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. અને એમ પણ બનતું કે એવા સંગ્રહશ્લોકો અન્ય ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગ પ્રમાણે લઈને પોતાના ગ્રંથમાં સમાવી પણ લેવામાં આવતા. એ જ પ્રક્રિયા નંદીમાં પણ આપનાવવામાં આવી છે.

નંદીસૂત્રના અંતે જે ગાથાઓ (૮૩-૮૭) મૂકવામાં આવી છે તે પણ આવશ્યકનિયુક્તિમાંથી જ લેવામાં આવી છે—આવશ્યકનિયુક્તિ ગાથા ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, પ્રસ્તુતમાં અનુક્રૂત આવશ્યકનિયુક્તિની ગાથા ૨૦ આ પૂર્વે નંદીમાં ૭૮ મી ગાથા તરીકે ઉક્રૂત થયેલી જ છે. તેથી તેને વચ્ચેથી અહીં છોડી દેવામાં આવી છે.

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે નંદીસૂત્રના નિર્માણમાં શ્રી દેવવાચકે આવશ્યકનિયુક્તિની સામગ્રીનો પૂરો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે.

આવશ્યકનિયુક્તિ આદિ નિયુક્તિઓ જે રૂપમાં આજે મળે છે તે રૂપનું સંકલન આચાર્ય ભદ્રાબાહુ દ્વિતીયે કર્યું હોય એવો પૂરો સંભવ છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે તેમાં આવતી બધી ગાથાઓની રચના આચાર્ય ભદ્રાબાહુ

દ્વિતીયની જ રચના છે. એટલે એમ માની શકાય કે પ્રસ્તુત નંદીમાં આવતી નિર્ધુક્તાગાથાઓ એ પરંપરાપ્રાપ્ત ગાથાઓ છે.

નંદીસૂત્રના કર્તા-દૂષ્યગણિના શિષ્ય દેવવાચક

નંદીસૂત્રમાં અપાયેલી સ્થવિરાવલીમાં અંતિમ નામ દૂસગણિનું છે. અને તેમના એક વિશેષણરૂપે કહ્યું છે—‘વઞ્ઠૈણ મહુરવાણિ’ અર્થાત્ જેઓ પ્રકૃતિથી મધુરભાષી છે—એ ખતાવે છે કે લેખકને દૂષ્યગણિનો સાક્ષાત્ પરિચય છે. એ વસ્તુની પુષ્ટિ નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિથી પણ થાય છે. તેમાં ચૂર્ણિકાર સ્પષ્ટ લખે છે કે ‘દૂસગણિસીસો દેવવાચગો’ (પૃ. ૧૩ P.T.S.)—અર્થાત્ દેવવાચક દૂષ્યગણિના શિષ્ય હતા. આમ ચૂર્ણિથી જ સર્વપ્રથમ આપણે દેવવાચકનું નામ જાણીએ છીએ, જેમણે નંદીસૂત્રની રચના કરી છે. લેખકે નંદીમાં અંતે દૂષ્યગણિને વંદના કરી હતી તેથી તેના લેખક દૂષ્યગણિના શિષ્ય હશે એવું અનુમાન સહજે થાય છે; અને તેનું સમર્થન કરવા ઉપરાંત તેમનું નામ દેવવાચક હતું એટલી વિશેષ માહિતી ચૂર્ણિકાર આપે છે.

નંદીસૂત્રકાર દેવવાચક અને આગમેને પુસ્તકારૂઢ કરનાર દેવદિંના નામ-સામ્યને લઈને વિક્રમના ત્રેમશતકમાં થએલ આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ આદિએ ખન્નેને એક જણાવ્યા છે. અને એ વસ્તુનું સમર્થન પૂ. પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી પણ કરે છે. કલ્પસ્થવિરાવલિ અને નંદીસ્થવિરાવલિને જુદા જુદા દૃષ્ટિએ લખાયેલ સ્થવિરાવલિ માનીને—એટલે કે યુગપ્રધાન સ્થવિરાવલિ નંદીમાં આપવામાં આવી છે અને ગુર્વાવલિ કલ્પસૂત્રમાં આપવામાં આવી છે એમ સ્વીકારીને—તેઓ પોતાના મતની પુષ્ટિકરે છે.^{૧૨} પરંતુ તેમણે નિદેશિત અધાયે પ્રમાણથી પ્રાચીન પ્રમાણ નદી ચૂર્ણિનું છે અને તેમાં તે દૂસગણિના શિષ્ય દેવવાચક છે તેમ સ્પષ્ટ લખેલ છે. હવે જે કલ્પસૂત્રમાં ગુર્વાવલિ આપવામાં આવી છે એ વસ્તુ પંચાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજી સ્વીકારતા હોય તે તેમાં દેવદિંના ગુરુનું નામ આચાર્ય સાંડિલ્ય છે. ચૂર્ણિમાં દેવવાચકને સ્પષ્ટ રીતે દૂસગણિના શિષ્ય કહ્યા છે. આથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે દૂસગણિના શિષ્ય દેવવાચક અને આચાર્ય સાંડિલ્યના શિષ્ય દેવદિં એ ખન્ને એક નહિ પણ જુદા જ આચાર્યો હોવા જોઈએ. સમગ્ર ચર્ચા કરતી વખતે ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ શ્રી કલ્યાણવિજયજી સમક્ષ હતો નહિ. તેથી તે કાળની ઉપજ્ઞાન સામગ્રીને આધારે તેમણે જે નિર્ણય કર્યો છે તે અત્યારે

૧૨. વીરનિર્વાણસંવત્ત ઔર જૈનકાલગણના, પૃ૦ ૧૧૯.

વિચારણીય ઠરે છે. અને અમારા મતે તો તે બંને જુદા હોય એમ જણાય છે. આથી જ કલ્પ અને નંદીસૂત્રાની સ્થવિરાવલીમાં પણ ભેદ છે. અન્યથા એક જ વ્યક્તિ જુદી જુદી રીતે સ્થવિરાવલિ લખે અને તે પણ પોતાના જ અંથોના પ્રારંભમાં—એમ બંને સંલય નથી. અને જો તેમ કરે તો એ જુદાપણાનાં કારણો સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા વિના રહે પણ નહિ. એવું કશું આમાં નથી. બંને અંથોની વસ્તુ પરંપરાથી જ પ્રાપ્ત છે તો તેવી પરંપરા પ્રાપ્ત કરનાર જો એક જ હોય તો પરંપરાભેદ સંભવે નહિ. ભેદ છે એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરંપરા પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિઓ જુદી હતી અને તેમની ગુરુપરંપરા પણ જુદી હતી.

દેવવાચકનો સમય

પંચાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ દેવવાચક અને દેવદિંને એક ગણ્યા અને દેવદિંને સમય કલ્પસૂત્રાની મહાવીરચરિતની અંતિમ પંક્તિને આધારે નક્કી કર્યો. કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યું છે—

—“સમણસ્સ મગવઓ મહાવીરસ્સ જાવ સંવદુક્કલ્પપ્પહીણસ્સ નવવાસસયાઈ વહકંતાઈ દસમસ્સ અયં અસીદ્ધમે સંવચ્છરે કાલે ગચ્છઈ”—

એટલે કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણનું આ ૯૮૦મું વર્ષ ચાલે છે.—આ ઉદ્ભવને આધારે દેવદિંને સત્તાસમય આ ઠરે છે.^{૧૩} અને, તેમણે જ ઉદ્ભવેલ વાચનાંતરને પ્રમાણ માનવામાં આવે તો, ૯૯૩ વીરનિર્વાણ સંવત આવે છે.

૫. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પોતાના પુસ્તકમાં ગણ્ય સ્થવિરાવલિઓ આપી છે : નંદીસ્થવિરાવલિ (પૃ. ૧૨૬), દશાશ્રુતસ્કંધસ્થવિરાવલિ (પૃ. ૧૨૫) અને વાલ્મી સ્થવિરાવલિ (પૃ. ૧૨૮). અને એ ગણ્યોનો સમન્વય સાધીને ૯૮૦ વીરનિર્વાણ દેવદિંને સમય માન્ય રાખ્યો છે. તેમને મતે દેવદિં અને દેવવાચકને એક હોઈ દેવવાચકનો સમય પણ વીરનિર્વાણ ૯૮૦ માન્ય ગણાય. પરંતુ જો આપણે, પ્રથમ કલ્યા પ્રમાણે, બંનેને સિન્ન માનતા હોઈએ તો જુદી સમય-વિચારણા કરવી આવશ્યક રહે છે.

૫. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જે વાલ્મી સ્થવિરાવલિની (પૃ. ૧૨૮) નોંધ કરી છે તે તેમણે સંશોધિત કરીને આપી છે. સંશોધનમાં માગ વાંચનાંતર પાડતો જે તેર વર્ષનો ભેદ છે તેનું નિવારણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી તે કાંઈ આપણી સમય-વિચારણામાં વિશેષ યાદક નહિ અને એટલે એને પ્રમાણ માનીને

૧૩. વીરનિર્વાણસંવત્ત ઓર જૈનકાલગણના, પૃ. ૧૧૮.

આપણે આગળ વર્ષોએ તો તત્કાલ પૂરતું આપણું કામ સરે છે. આમાં નવા સંશોધનને અવકાશ છે જ એ વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ કરવી આવશ્યક છે જ—વાલબી સ્થવિરાવલિની નોંધમાં અતે ભૂતદિનનાં ૭૯ વર્ષ અને કાલકનાં ૧૧ વર્ષ છે અને કાલકની સાથે તે સ્થવિરાવલિ પૂરી થાય છે અને અતે વીરનિર્વાણ ૯૮૧ સુધીમાં કાલકનો કાલ પૂર્ણ થાય છે.

દેવવાચકે જે પરંપરા નદીમાં નોંધી છે તે પ્રમાણે ભૂતદિન પછી કાલક નહિ પણ લૌહિત્યનો ઉલ્લેખ છે. વાલબી સ્થવિરાવલિ પ્રમાણે કાલકનાં ૧૧ વર્ષ છે તે ન ગણીએ તો ભૂતદિનનો સ્વર્ગવાસ વીરનિર્વાણ ૯૭૦ (વિક્રમ ૫૦૦)માં થયો તે પછી નંદી પ્રમાણે ક્યારેક અથવા તો તરત જ લૌહિત્ય થયા અને તે પછી દ્વસગણિ અને દ્વસગણિના જ શિષ્ય દેવવાચક છે. એમ પણ બને કે ભૂતદિનનો સમય ૭૯ વર્ષ જેટલો લાંબો હોઈ તેમની હયાતિમાં જ તેમના શિષ્ય લૌહિત્ય અને પ્રશિષ્ય દ્વસગણિ બંને વિદ્યામાન હોય. આથી આપણે દેવવાચકને વીરનિર્વાણ ૯૭૦ (વિક્રમ ૫૦૦)થી પણ પહેલાંના માની શકીએ. અને જો તેમ ન બન્યું હોય તો પણ ભૂતદિનના પછીના ૫૦ વર્ષમાં ક્યારેક થયા તેમ માનવામાં તો કશી જ વાંધા આવે નહિ. એટલે કે વીરનિર્વાણ ૯૭૦ + ૫૦ = ૧૦૨૦ (વિ. ૫૫૦) પહેલાં ક્યારેક અથવા તો વિક્રમ ૫૦૦ થી માંડી ૫૫૦ સુધીમાં તેઓ ક્યારેક થયા એમ માની શકાય. પણ આ વિચારણાની સત્યતાનો આધાર ઉક્ત વાલબી સ્થવિરાવલીમાં શ્રી પં. કલ્યાણવિજયજીએ આપેલા વર્ષોની સરચાઈ ઉપર રહે છે. એટલે આ પ્રશ્નને આપણે ખીણ રીતે પણ તપાસવો જરૂરી છે.

દેવવાચકના સમયની વિક્રમ ૫૫૦ એ અંતિમ અવધિ ગણવી જોઈએ; એથી વહેલાં પણ તેઓ થયા હોય એવી શક્યતા છે જ. તેમની આ અંતિમ અવધિનું સમયન આચાર્ય જિનભદ્રનું વિશેષાવશ્યક પણ કરે છે. કારણ, તેમાં નંદીના ઉલ્લેખો આવે છે.^{૧૪} આચાર્ય જિનભદ્રનો સમય વિક્રમ ૫૪૬-૬૫૦ લગભગ છે. એટલે કે નંદી તેમના વિશેષાવશ્યકલાખ્ય પહેલાં રચાયું હોય એ નિશ્ચિત છે. કેટલું પહેલાં રચાયું હશે એ કહેવું કઠણ છે, પણ ૯૮૦ અગર ૯૯૩ (વિક્રમ ૫૧૦-૫૨૩) વીરનિર્વાણ સંવતમાં આચાર્ય દેવહિંએ કલ્પસૂત્રનું લેખન સમાપ્ત

૧૪. વિશેષાવશ્યક ગાં ૭૮, ૮૪૪, ૨૯૨૬, સ્વોપક્ષ ટીકા ગાં ૯૫, ૯૭. વ્યવહારલાખ્યમાં નંદીનો ઉલ્લેખ છે : ઉદ્દેશ ૭, ગાથા ૩૦૧, ઉદ્દેશ ૬, ગાથા

કયું છે એટલે નંદીનો સમય એ પૂર્વનો જ હોવો જોઈએ, કારણ કે નંદીનો ઉલ્લેખ અન્ય અંગ આગમોમાં આવે જ છે.^{૧૫} આથી એટલી બાબતમાં સંદેહ છે જ નહિ કે નંદીની રચના વિક્રમ પર૩થી પણ પૂર્વે થઈ ગઈ હતી. આવશ્યકનિયુક્તિ અને નંદીમાં પૌર્વાપર્યં કાનું છે તે વિચારવું પણ અહીં પ્રાપ્ત છે. આવશ્યકનિયુક્તિની ગાથા ૧૦૨૦ (દીપિકા)માં એક સાથે નંદી-અનુયોગદ્વારનો ઉલ્લેખ છે; વળી ગા. ૧૩૪૬માં તો “સત્તં નંદિમાર્ગ્ય” સ્પષ્ટ નિર્દિષ્ટ છે. આવશ્યકનિયુક્તિ પરંપરા પ્રમાણે પ્રથમ ભદ્રબાહુકૃત મનાય છે, પણ આંતરિક પરીક્ષણ એ માન્યતાને સમર્થન આપે એમ નથી. એટલે તે ખીજા ભદ્રબાહુની કૃતિ કે સંકલન હોય તેમ સંભવ છે.^{૧૬} અને દ્વિતીય ભદ્રબાહુ, વરાહમિહિર જેમણે વિક્રમ ૫૬૨માં પંચસિદ્ધાંતિકા લખી છે, તેમના સમકાલીન છે. આથી આવશ્યકનિયુક્તિનો સમય પણ વિ. સં. ૫૬૨ આસપાસ માનીએ તો પણ નંદીની રચના એથી પહેલાં થઈ હશે એમ માનવું જરૂરી છે.^{૧૭} આથી અંગ આદિના વલભી લેખનકાળને ધ્યાનમાં લઈએ તો પૂર્વોક્ત રીતે વિક્રમ સંવત્ પર૩ પહેલાં નંદી રચાયું એમ માનવામાં કશી બાધા આવતી નથી.

નંદીસૂત્રમાં જ્યાં મિથ્યાશ્રુત ગણાવ્યાં છે ત્યાં જે સૂચી છે તે પણ તેના સમય વિષે પ્રકાશ પાડે છે. ઉપરાંત, તે કાળે અજૈન ગ્રંથો કયા વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત હતા તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે. તેમાં નિર્દેશિત ગ્રંથોમાંથી એક માત્ર ભાગવયં (ભાગવત) એવો ગ્રંથ છે, જે વિક્રમની પાંચમી સદી પછીનો છે. સંભવ છે કે તેની પ્રતિષ્ઠા વધી ત્યારે તેનું નામ અહીં ક્યારેક ઉમેરી દેવામાં આવ્યું હોય. એ નામ અહીં પ્રતોમાં મળતુ નથી, માત્ર અહીં ઉપયોગમાં લેવાયેલી એ જ પ્રતોમાં મળે છે, તે પણ સિદ્ધ કરે છે કે તે નામ પછીથી ઉમેરાયું છે. વળી, એક ખીજા પણ સમસ્યા સમાધાન માગે છે. એક તરફ આવશ્યકનિયુક્તિમાં નંદી-અનુયોગનો ઉલ્લેખ છે તો ખીજા તરફ આપણે આગળ જોયું તે પ્રમાણે, આવશ્યકનિયુક્તિગત ધણી ગાથાઓ નંદીમાં મળી આવે છે. તો તેનું શું સમાધાન છે ? એક સમાધાન એવું કરી શકાય કે જે દેવવાચકે જ તે ગાથાઓ લીધી હોય તો દ્વિતીય ભદ્રબાહુકૃત મનાતી નિયુક્તિમાં કાંઈ અધી ગાથાઓ

૧૫. ભાગવતી સૂ. ૩૧૮, ૩૨૨, ૭૩૨, સમવાયાંગ સૂત્ર ૮૮

૧૬. 'બુહત્કલ્પ ભાષ્ય, છઠા ભાગની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫ થી.

૧૭. અહીં એ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે નંદીમાં આવતી આવશ્યકનિયુક્તિની ગાથાઓ એ પ્રાચીન પરંપરાપ્રાપ્ત ગાથાઓ માનવી જોઈએ.

તેમની જ રચેલી છે એવું નથી; પ્રાચીન નિર્ધુક્તિની ગાથાઓ પણ દ્વિતીય
 લક્ષ્યાહુએ તેમાં સમાવિષ્ટ કરી જ લીધી હશે અને તેમાંની જ ગાથાઓ પ્રસ્તુત
 નંદીમાં લેવામાં આવી હોય. અને ખીજુ સમાધાન એ હોઈ શકે કે સ્વયં
 નંદીમાં, આપણે આગળ જોયું તે પ્રમાણે, કૃષ્ણએ ઉપયોગી સમજીને તે તે
 ગાથાઓ ક્યારેક મુકી દીધી હોય; સ્વયં દેવવાચકે તે ગાથાઓનો સમાવેશ પોતે
 ન પણ કર્યો હોય. આથી વિક્રમ સં પર ૩ થી પહેલાં દેવવાચકદ્વારા નંદીની
 રચના ક્યારેક થઈ ગઈ હતી એમ માનવામાં તે અત્યારે કશી બાધા જણાતી નથી.

(મહાવીર વિદ્યાલયની આગમગ્રન્થમાળા ભાગ-૧માં ત્રણ નામે પ્રકાશિત
 અસ્તાવનામાંથી મારા દ્વારા લિખિત અંશ અહીં ઉદ્કૃત છે-દ. મા.)

અનુયોગદ્વાર

અનુયોગનું મહત્ત્વ

પ્રસ્તુત ભાગમાં નંદીસૂત્ર પછી અનુયોગદ્વાર લેવામાં આવ્યું છે. વાચનાના પ્રારંભમાં પાંચજ્ઞાનરૂપ નંદી મંગળરૂપે છે તેા અનુયોગદ્વારસૂત્ર સમગ્ર આગમોને અને તેની વ્યાખ્યાને સમજવાની ચાવી રૂપ છે. આથી સહજ રૂપે આ બંને આગમોનું જોડકું બની ગયું છે. આગમોના વર્ગીકરણમાં તે બંનેનું સ્થાન ચૂલિકા વર્ગમાં છે. તેથી જોમ મંદિર તેના શિખરથી વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ પ્રસ્તુત નંદી-અનુયોગદ્વારરૂપ શિખરવડે આગમમંદિર શોભાને પામે છે.

અનુયોગદ્વારના પ્રારંભમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આવશ્યકશ્રુતનો અનુયોગ અહીં પ્રસ્તુત છે.^૧ આ વાંચી એમ લાગે કે આમાં આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા હશે. પરંતુ સમગ્ર ગ્રંથ વાંચ્યા પછી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે આમાં આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી, પણ અનુયોગનાં દારો એટલે કે વ્યાખ્યાનાં દારો, ઉપક્રમ આદિનું જ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિવેચનની કે વ્યાખ્યાની પદ્ધતિ કેવી હોય તે દર્શાવવા આવશ્યકને દર્શાવે તરીકે લીધું છે એમ સનજવું જોઈએ. સમગ્રમાં માત્ર આવશ્યકશ્રુત સ્કંધાધ્યયન—એ ગ્રંથના મની વ્યાખ્યા, આવશ્યકનાં છ અધ્યયનોના પિઠાથનો—અર્થાધિકારોનો નિદેશ, આવશ્યકનાં અધ્યયનોનાં નામોનો નિદેશ અને સામાયિક શબ્દની વ્યાખ્યા—આટલું જ માત્ર સમજાવવામાં આવ્યું છે. આવશ્યકસૂત્રનાં પદોની વ્યાખ્યા વિષે કશું જ કહેવામાં આવ્યું નથી. એ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે અનુયોગદ્વાર એ મુખ્યરૂપે અનુયોગનાં—વ્યાખ્યાદારોનું નિરૂપણ કરતો ગ્રંથ છે, નહિ કે આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરતો. તેમાં આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે, વ્યાખ્યા માટે નિદર્શન—દર્શાવે માત્ર છે. આથી કહી શકાય કે અનુયોગદ્વાર એ આગમ-વ્યાખ્યાની પદ્ધતિનું નિરૂપણ કરતો ગ્રંથ છે. આથી તેનું નામ જે અનુયોગદ્વાર પ્રસિદ્ધ છે તે પણ સાર્થક છે. કારણ કે તે વ્યાખ્યાનાં દારોનું જ નિરૂપણ કરે છે નહિ કે આવશ્યકસૂત્રના પદોનું. આથી આ ગ્રંથે સૂત્રનું સ્થાન લીધું. કોઈ પણ એક ગ્રંથની ટીકા તરીકે આ ગ્રંથ ન જોવાયો તેની પાછળનું રહસ્ય પણ એ જ છે કે એ આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે છતાં તે તેની વ્યાખ્યા કરતું નથી. આગમોમાં અગો પછી સર્વાધિક મહત્ત્વ આવશ્યકસૂત્રને આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે સૂત્રમાં નિરૂપિત સામાયિકથી જ શ્રમભૂજવનનો પ્રારંભ થાય છે.

૧. इमं पुण पढवणं पडुच्च आवस्सगस्स अणुओगो—सू० ५ ।

અને પ્રતિદિન બંને સંખ્યા ટાણે શ્રમભૂજીવનની જે આવશ્યક ક્રિયા છે તેની શુદ્ધિનું અને આરાધનાનું નિરૂપણ એમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અગોના અધ્યયન પહેલાં પણ તેનું અધ્યયન જરૂરી બન્યું છે.^૨ અને એ જ કારણે આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિષ્ઠા પુસ્તકમાં કરવામાં આવી છે. વ્યાખ્યા તરીકે એમાં ભલે સમગ્ર ગ્રંથની વ્યાખ્યા ન હોય અને માત્ર ગ્રંથનાં નામનાં પહોંતી જ વ્યાખ્યા હોય, પણ ખરી રીતે વ્યાખ્યાની જે પદ્ધતિ તેમાં અનુસરવામાં આવી છે તે જ સમગ્ર આગમોની વ્યાખ્યામાં અપનાવવામાં આવી છે. એમ કહી શકાય કે આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરવાને બહાને ગ્રંથકારે તેમાં સમગ્ર આગમોને સમજવાની ચાવી મૂકી દીધી છે. આચાર્ય જિનભદ્રે પોતાના વિશેષાવશ્યકલાખ્યમાં માત્ર આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકની જ વ્યાખ્યા કરી છે. પણ તે વ્યાખ્યા પરંપરાએ પ્રસ્તુત અનુયોગની પણ છે. તેના મહત્ત્વ વિષે તેમણે પોતાના લાખ્યમાં કહ્યું છે—

સ્વાણુયોગમૂલં માસં સામાહ્યસ્સ સોત્તણં ।

હોતિ પરિકમ્મિયમતી જોગ્ગો સેસાણુયોગસ્સ ॥

અર્થાત—સર્વ અનુયોગના મૂળ જેવું આ સામાયિકનું લાખ્ય સાંભળીને શ્રોતાની શુદ્ધિને સંસ્કાર થાય છે અને તે બાકીના અનુયોગને સમજી શકવા સમર્થ બને છે.

આમ આ અનુયોગનું મહત્ત્વ હોઈ અનુયોગદ્વાર સૂત્રને નંદીસૂત્ર સાથે પ્રથમ ભાગમાં લેવામાં આવ્યું છે.

અનુયોગ શબ્દનો અર્થ

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રગણિએ અનુયોગ શબ્દની સમજ આ પ્રમાણે આપી છે—

અણુયોજગમણુયોગો સુતસ્સ ગિણ્ણ જમભિધેયેણં ।

વાવારો વા જોગો જો અણુરૂવોડ્ણુકૂલો વા ॥ ૮૩૬ ॥

અણું ગાહા । આહ —અનુયોગ इति कः शब्दार्थः ? उच्यते—श्रुतस्य स्वेनायेंन अनुयोजनमनुयोगः । अथवा [अणोः—] सूत्रस्य स्वाभिधेयव्यापारो योगः । अनुरूपोऽनुकूलो [वा] योगोऽनुयोगः ॥ ८३६ ॥

૨. “સામાહ્યાઈણિ એકાદસગાણિ” ભગવતીસૂ. ૯૩; સામાહ...ચોદસ પુઞ્જાઈ—ભગવતીસૂત્ર ૬૧૭ ।

“સામાહ્યમાતીયં સુતણાણં જાવ ત્રિંદુસારાઓ—આવશ્યકનિયુક્તિગાથા ૯૩; વિશેષાં સ્વોં ગાં ૧૧૨૩ । વિશેષાં હેં ટીં ગાં ૧૧૨૬ ।

જુઓ—જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ, પ્રસ્તાવના, પૃં ૫૫.

અથવા જમત્યતો થોવ પન્છભાવેહિ સુતમણું તસ્સ ।

અભિધેયે વાવારો જોગો તેણં વ સંબંધો ॥ ૮૩૭ ॥

અથ૦ ગાહા । અથવાર્થતઃ પશ્ચાદભિધાનાત્ સ્તોકત્વાચ્ચ સૂત્રમ્ અનુ,
તસ્યાભિધેયેન યોજનમનુયોગઃ । અણુનો વા યોગોડણુયોગઃ, અભિધેયવ્યાપાર इत्यर्थः ॥ ૮૩૭ ॥

—સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ-વિશેષા૦

આનો સારાંશ એ છે કે શ્રુત=શબ્દનો તેના અર્થ સાથે યોગ તે અનુયોગ.
અથવા સૂત્રનો પોતાના અર્થ વિષે જે અનુરૂપ કે અનુકૂળ વ્યાપાર તે અનુયોગ.
એટલે શબ્દનો કે સૂત્રનો યથાયોગ્ય અર્થ કરી આપવાની પ્રક્રિયા તે અનુયોગ છે.
અનુયોગ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ અણુ-યોગ છે. અણુ શબ્દનો અર્થ સ્તોક-થોડું એવો
થાય અને અનુ એટલે પશ્ચાત્ પણુ થાય. સૂત્ર = શબ્દ અર્થ કરતાં અણુ=સ્તોક
છે તેથી તે અણુ કહેવાય અને વક્તાના મનમાં અર્થ પ્રથમ આવે છે અને પછી
તેના પ્રતિપાદક શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અથવા કહો કે ભગવાન મહાવીરે પ્રથમ
અર્થનો ઉપદેશ આપ્યો અને પછી ગણુધરે સૂત્રરચના કરી એટલે સૂત્ર = શબ્દ
અર્થથી પશ્ચાત્-પછી છે આથી સૂત્ર અનુ કહેવાય. અને એ અનુ = શબ્દનો
અર્થ સાથે યોગ તે અનુયોગ અથવા અનુ = અણુ = સૂત્રનો જે વ્યાપાર = અર્થ-
પ્રતિપાદન તે અનુયોગ કહેવાય. તાત્પર્ય એટલું જ છે કે શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાની
પ્રક્રિયા તે અનુયોગ છે.

આ જ વસ્તુનું સમર્થન બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં પણ અનુયોગની વ્યાખ્યામાં
(પ્ર. ભા. ગા. ૧૯૦-૧૯૩) કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં શિષ્યની શંકા છે કે
શબ્દ કરતાં અર્થનું બહુવ કેમ મનાય ? જેમ પેટીમાં ભરવાની ચીજને કરતાં
પેટી મોટી હોય તેમ પેટી જેવું સૂત્ર છે તો તે અર્થથી અણુ કેમ ? વળી, પ્રથમ
શબ્દ અને પછી તેનો અર્થ છે, કારણુ, સૂત્ર વિના અર્થ કોનો ? લોકમાં પણ
પ્રથમ સૂત્ર જ મનાય છે અને પછી તેનો અર્થ વૃત્તિ-વાર્તિક આદિરૂપે છે.
આના ઉત્તરમાં આચાર્યે જણાવ્યું છે કે—

અત્યં માસઈ અરિહા તમેવ સુતીકરેતિ ગણધારી ।

અત્યં ચ વિણા સુત્તં અણિસ્તિયં કેરિસં હોજ્જા ? ॥ ૧૯૩ ॥

વળી ટીકાકારે ખુલાસો કર્યો છે કે પેટીને એમાં ભરવાની વસ્તુ કરતાં મોટી કહી
તે પણ ખરાખર નથી, કારણુ કે એ જ પેટીમાં વસ્ત્ર ભર્યાં હોય તો એકાદ
તેમાંથી કાઢીને અનેક પેટીઓને તે વડે બાંધી શકાય છે. તેમ એકાદ અર્થને
આધારે અનેક સૂત્રોની રચના થઈ શકે છે. તેથી સૂત્ર કરતાં અર્થની
મહત્તા છે જ

૩. “સૂત્રં તુ સૂચનાકારિગ્રન્થે તન્તુવ્યવસ્થયોઃ” હૈમ-અનેકાર્થસંગ્રહ ૨, ૪૮૧.

“સૂત્રં સૂચનકૃત્—” અભિધાનચિંતામણિ-૨૫૪.

પદ્યપિ ભર્તૃહરિએ 'સર્વે શબ્દે પ્રતિષ્ઠિતમ્' (વા. ૧-૧૨૪) કહીને શબ્દનું માહાત્મ્ય વધાર્યું છે; પણ નિરુક્તના ટીકાકાર દુર્ગે ઠીક જ કહ્યું છે કે અર્થ એ પ્રધાન છે અને શબ્દ તે અર્થ માટે છે—“અર્થો हि प्रधानं, तदगुणः शब्दः” પૃ. ૨ અને વ્યાકરણથી શબ્દના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, પણ નિરુક્તથી તેના અર્થના નિર્વચનનું પરિજ્ઞાન થાય છે—“यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु, एवं शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात्”—પૃ ૩. અને જ્યાં સુધી શબ્દાર્થનું નિર્વચન થયું ન હોય ત્યાં સુધી તેની વ્યાખ્યા સંભવતી નથી.—“न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति पृ. ૩, માટે નિરુક્ત એ વ્યાકરણાદિ અર્થાં અંગોમાં પ્રધાન છે. વેદના અર્થો સંભવે જ નહિ એવો એક પક્ષ હતો તેનું નિરાકરણ નિરુક્તકારે કયું છે અને વેદના અર્થોનું નિરૂપણ કયું છે (નિરુક્ત, દુર્ગ ટીકા— પૃ. ૮૬, ૮૨). વેદની વ્યાખ્યામાં નિરુક્ત જે ભાગ ભળવે છે તેવો જ ભાગ જૈન આગમની વ્યાખ્યામાં નિયુક્તિ ભળવે છે. શબ્દોનું નિર્વચન કરવામાં નિરુક્ત કે નિયુક્તિમાં એક જ ખ્યાલનું મુખ્ય ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે કે અભિપ્રેત અર્થને તે તે શબ્દના નિર્વચનદ્વારા સિદ્ધ કરવો.

અનુયોગના પર્યાયો

સ્થવિર આર્ય ભદ્રલાહુ સ્વામીએ અનુયોગના પર્યાયો નીચેની ગાથામાં જણાવ્યા છે—

અણુયોગો^૪ અ ણિયોગો માસ વિમાસા ય વત્તિયં ચેવ ।

एते अणुओगस्स तु णामा एगट्ठिया पंच ॥

(આવ૦ નિ૦ ગા ૧૨૬, વિશે૦ ૧૩૮૨, વૃ૦ ૧૮૭)

અર્થાત્ અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા અને વાતિક એ પર્યાયો છે. અને તે બધાનું વિવરણ આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનભદ્રગણિએ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં અને સંઘદાસગણિએ બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં કયું છે, અનુયોગવિષે પૂર્વમાં વિવરણ કયું જ છે એટલે નિયોગ આદિ વિષે વિચાર કરીએ.

બૃહત્કલ્પમાં નિયોગની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—

अहिगो जोगो निजोगो जहाऽइदाहो भवे निदाहो ति ।

अत्थ निउत्तं सुत्तं पसवइ चरणं जओ मुक्खो ॥—ગા૦ ૧૯૪

૪. ‘અણુયોગ’નું રૂપાંતર ‘અણિયોગ’ એવું પણ મળે છે—વિશેષા૦ સ્વૈ૦ ગા૦ ૧૩૬૧. તથા ધવલામાં ઉદ્ધૃત પ્રસ્તુત ગાથામાં પણ અણિયોગ પાઠ છે. ધવલા, ભા. ૧, પૃ૦ ૧૫૪.

આનો સારાંશ એ છે કે સૂત્રમાં ન્યારે અર્થ જોડવામાં આવે ત્યારે તેનું મૂલ્ય વધી જાય છે, તેથી તેવો અર્થનો યોગ નિયોગ કહેવામાં આવે છે. કેવલ સૂત્ર કે કેવલ અર્થનું એટલું મૂલ્ય નથી જેટલું સૂત્ર સાથે જોડાયેલ અર્થનું છે; એટલે કે ન્યા યને ભેગા થાય ત્યારે મહત્ત્વ છે. કારણ કે તેમ થવાથી સૂત્રનું હાર્દ પ્રકટ થાય છે અને તેથી તેના ફળ રૂપે ચારિત્રની પ્રસૂતિ થાય છે, જેથી મોક્ષ મળે છે. ગાય સાથે વાછડું જોડવામાં આવે ત્યારે દૂધ મળે છે તેના જેવું આ છે. અથવા તો રાજનએ લખી આપેલ કાગળનું મૂલ્ય જે તેમાં તેની મુદ્રા હોય તો જ છે અન્યથા નથી. તેમ સૂત્રનું મૂલ્ય અર્થનું જોડાણ તેમાં હોય તો જ છે, અન્યથા નથી.

—બૃ. ગા. ૧૯૫

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ નિયોગની વ્યાખ્યા કરી છે. તે આ પ્રમાણે છે—
 ગિયતો વ ણિચ્છિતો વાડધિઓ વ જોગો મતો ણિઓગો ત્તિ । ગા. ૧૪૧૭
 આમાં 'નિ'ના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે : નિશ્ચિત અને અધિક.

ભાષાનું વિવરણ પૃહલકલ્પમાં કરવામાં આવ્યું છે કે—

પહિસહગ્સસ સરિસં જો માસહ અત્યમેગુ સુત્તસ્સ—ગા. ૧૯૬

અર્થાત્ જેમ પર્વતની શુક્ષ્માં શબ્દ બોલીએ અને તેનો તેના જેવો જ સામે પડે પડે છે, તેમ સૂત્રનો શબ્દને અનુસરીને એક જ અર્થ કરવો તે ભાષા કહેવાય.

આચાર્યશ્રી મહાયગિરિએ ભાષાનાં ઉદાહરણો આ પ્રમાણે ટાંક્યાં છે—

“સમભાવઃ સામાયિકમ્ । દ્વાભ્યાં બુબુક્ષયા તૃષ્ણા ચાડગલિતો બાલઃ । પાપાત્
 ડીનઃ—પલાયિતઃ પણ્ડિતઃ, અથવા પળ્હા—બુદ્ધિઃ સા સગ્-જાતાડસ્યેતિ પણ્ડિતઃ । સાધયતિ
 મોક્ષમાર્ગમિતિ સાધુઃ । યતે સર્વાત્મના સંયમાનુષ્ઠાનેષ્વિવિતિ યત્તિઃ—બૃ. ગા. ૧૯૬.
 ઉપરના અર્થમાં બાલ શબ્દ પ્રાકૃત છે—વિ + આલ = બાલ અને બાકીના શબ્દોમાં
 સંસ્કૃતપ્રાકૃતમાં દશે જ ફેર પડતો નથી.

પણ આચાર્યશ્રી જિનભદ્રે ભાષાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે—

માસા વત્તા વાયા સુયવત્તીમાવમિત્તયં સા ય । —વિશેષા. ૧૪૧૮

અર્થાત્ વ્યક્તવાણીને ભાષા કહેવાય છે. એટલે સૂત્રને વિવરણ વિના માત્ર અર્થ
 યતાવી વ્યક્ત કરવું તે ભાષા છે. ભાષાપાં સૂત્રનો સંપૂર્ણ રીતે વિવરણ કરીને
 અર્થ કરવામાં આવતો નથી. તે કાર્ય તો વિભાષા અને વાર્તિકનું છે.

વિભાષાનું વિવરણ પૃહલકલ્પમાં આ પ્રમાણે છે—

“ઘગપ્પ ઉ દુગાઈ જો અત્થે મળ્હ સા વિમાસા ઉ”

અર્થાત્ એકપદના અનેક સંલલિત અર્થો જે વ્યાખ્યામાં કરવામાં આવે તે વિલાપા છે, જેમકે પ્રાકૃત આસ = અશ્વ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે વિલાપામાં થાય છે—

“અસહ ય આસુ ય ધાવહ ન ય સમ્મહ તેજ આસો ડ ॥” —બૃ૦ ગા૦ ૧૯૮
ટીકાકારે જણાવ્યું છે—આશ્રાતીતિ અશ્વઃ યદિ વા આસુ ધાવતિ ન ચ શ્રામ્યતીતિ અશ્વઃ ॥”

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ વિલાપાની વ્યાખ્યા એ પ્રમાણે જ કરી છે—

વિવિધા વિસેસતો વા હોતિ વિભાસા દુગ્ગાતિપજ્જાયા ।

જથ સામહયં સમઓ સોમાયો વા સમાયો વા ॥ —વિશેષા૦, ૧૪૧૯

આમાં સામાયિકશબ્દના વિવિધ અર્થોની ચર્ચા છે.

વાર્તિક વિષે બૃહત્કલ્પમાં કહેવામાં આવ્યું છે—

“અર્થ પુવ્વધર સમત્તમો વિભાસેહ ॥”

—બૃ૦ ગા૦ ૧૯૯

પૂર્વધર સૂત્રનો જે અર્થ સમગ્રભાવે વર્ણવે છે તે વાર્તિક છે. એટલે કે સૂત્રનો એવો એક પણ અર્થ બાકી નથી રહેતો જે વાર્તિકમાં કહેવામાં આવ્યો ન હોય.

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે વાર્તિકનું વિવરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે—

વિત્તીણ વક્ત્રાણં વત્તિયમિહ સ્વવપ્જ્જવેહિં વા ।

વિત્તીતો વા જાતં જમ્મિ વ જથ વત્તણ સુત્તે ॥ —વિશેષા૦, ૧૪૨૦

વૃત્તિ = સૂત્રવિવરણનું પણ જે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે તે વાર્તિક છે અર્થાત્ ટીકાની પણ ટીકા તે વાર્તિક છે. અથવા તો સર્વપર્યાયો વડે જે વ્યાખ્યાન તે પણ વાર્તિક છે. અથવા તે વૃત્તિથી જેની ઉત્પત્તિ છે તે, અથવા તો સૂત્રમાં જે પરંપરાથી વ્યાખ્યા હોય તે વાર્તિક છે.

વાર્તિકકારની વિશેષતા બૃહત્કલ્પ અને આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર અને વર્ણવે છે. બૃહત્કલ્પ ભાષ્યમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તે પૂર્વધર હોય એ તો આપણે પ્રથમ જાણે ગયા છીએ. ઉપરાંત, તેમાં જણાવ્યું છે કે જે સમયે જે યુગપ્રવર-યુગપ્રધાન હોય તેમની પાસેથી જણે વિવરણ ગ્રહણ કર્યું હોય તે વાર્તિકકાર બની શકે છે. ભગવાન શ્રી ઋષભ અને શ્રી મહાવીર વચ્ચે શરીર આદિના પ્રમાણમાં ધણા તફાવત છે તો તે બંનેનું જ્ઞાન સરખું કેમ હોય ? એવી શંકાનું પણ સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે કે શરીરપ્રમાણ વગેરેમાં ભલે ભેદ હોય, પણ તેમનાં ધૃતિ, સંહનન અને કેવલજ્ઞાનમાં તો કશો જ ભેદ નથી. તેથી બંને સરખી રીતે જ વિવરણ કરવા સમર્થ છે.—બૃ૦ ૨૦૧-૨૦૩. ત્યારે સહજ પ્રશ્ન થાય કે તો શું દ્વાદશાંગમાં આદિશ્રુત જે કાંઈ છે તે બધું જ નિયત છે કે એમાં કાંઈ ભેદ પડે છે ? આના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે જ્ઞાતાધ્યયનમાંના ઉદાહરણો, ઋષિભાષિત અને પ્રકીર્ણક—આમાં તે તે કાળે બનતી ઘટનાઓનો સમાવેશ સંલલિત હોવાથી

બેદ પડે ખરો, પણ બાકીનું તો બધુંય પ્રાયઃ નિયત છે, જે શ્રી ઋષભ અને શ્રી મહાવીરનું સરખું જ છે.—બૃ૦ ૨૦૪.

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર પણ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની = પૂર્વધરને વાર્તિકકાર કહે છે અને એમ પણ કહે છે કે જે કાળે જે યુગપ્રધાન હોય તે અથવા તો તેની પાસેથી જે શીખેલ હોય તે વાર્તિકકાર બની શકે છે—વિશેષા૦ ૧૪૨૧.

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે એમ પણ કહ્યું છે કે અનુયોગાચાર્યે જે વ્યાખ્યા કરી હોય હોય તેથી ન્યૂન કરી શકે તે ભાષક, તેટલી જ કહી શકે તે વિભાષક, પણ જે તેથી પણ અધિક પોતાની પ્રજ્ઞાબળે કરે તે વાર્તિકકાર કહેવાય.—વિશેષા૦ ૧૪૨૨.

અનુયોગના પર્યાયોની ઉપર કરેલી વિચારણા એ સિદ્ધ કરે છે કે પ્રસ્તુતમાં પર્યાયો સર્વાથા એકાર્થક નથી, પણ અનુયોગના જે વિવિધ પ્રકારો છે તેને પણ પર્યાયો ગણવામાં આવ્યા છે. તેથી એમ કહી શકાય કે સામાન્ય રૂપે એ પર્યાયો એક જ (અર્થાત્ શબ્દની વ્યાખ્યા કે સૂત્રની વ્યાખ્યા એવો) અર્થ ધરાવે છે, પણ તે બધામાં પોતાની આગવી વિશેષતા છે જ. તેથી તે પર્યાયો એટલે અનુયોગના વિવિધ પ્રકારો છે. વિશેષો છે. એટલે કે અનુયોગ રૂપ દ્રવ્યઅર્થના તે વિવિધ પર્યાયો, પરિણામો, વિશેષો છે, વ્યાખ્યા કરવાના વિવિધ પ્રકારો છે.

અહીં આચાર્ય હેમચન્દ્રે સૂત્રાદિની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે તુલનીય છે—

સૂત્રં સૂચનક્રમ્દ માઘ્યં સૂત્રોક્તાર્થપ્રપચ્ચકમ્ ।

પ્રસ્તાવસ્તુ પ્રકરણે નિરુક્તં પદમંજકમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

ઉક્તાનુક્તદુસ્કાર્થચિન્તાકારિ તુ વાર્તિકમ્ ।

ટીકા નિરન્તરવ્યાખ્યા પંજિકા પદમંજિકા ॥ ૨૫૬ ॥

—અભિધાનચિન્તામણિ—દૈવકાંડ

વાચસ્પત્યમાં ભાષ્યનું લક્ષણ ઉદ્ધૃત છે તે આ પ્રમાણે છે—

“સૂત્રાર્થો વર્ણયતે યત્ર પદૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ ।

સ્વપદાનિ ચ વર્ણયન્તે માઘ્યં માઘ્યવિદો વિદુઃ” ॥

સ્થવિર આચ્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીએ (આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૧૩૦, વિશે. ૧૪૨૩) કાષ્ઠકર્મ આદિ અનેક ઉદાહરણો વડે ભાષા, વિભાષા અને વાર્તિકની સમજ આપી છે અને તેનો વિસ્તારાર્થ આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં

કર્ષો છે તે રાચક છે (ગા. ૧૪૧૪થી). તેમાંથી એકાદ બે ઉદાહરણો વિષે અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે. એક ચિત્ર એવું હોય, જે માત્ર આકૃતિ બતાવે; ખીજું એવું કે જેમાં વિવિધરંગો પણ હોય; જ્યારે ત્રીજું એવું હોય, જે ચિત્રગત વિષયના ભાવોને આબેહૂબ ઉપસ્થિત કરતું હોય તેમ ભાષા, વિભાષા અને વાર્તાિક વિષે છે. ભંડારમાં ભરેલાં રત્નો વિષે કોઈ ભંડારી માત્ર એટલું જ જાણે કે તેમાં રત્નો છે. ખીજો કોઈ એમ જાણે કે તે કઈ કઈ જાતિનાં છે અને તેમનું માપ શું શું છે, પણ ત્રીજો તે એવો હોય જે તે રત્નોના ગુણ-દોષો આદિ બધી જ બાબતોથી માહિતગાર હોય. ભાષાદિ ત્રણ વિષે પણ આમ જ છે. એક કમળ જરાક વિકસિત હોય, ખીજું અર્ધવિકસિત હોય અને ત્રીજું પૂર્ણપણે વિકસિત હોય—આવું જ ક્રમે કરી ભાષા આદિ વિષે છે.

અનુયોગ અને અનનુયોગ

નામાદિ સાત પ્રકારનો અનુયોગ વર્ણવતાં તેનું અનનુયોગથી પાર્થક્ય—એટલે કે અનુયોગ કેવો હોય અને કેવો ન હોય તેનું નિરૂપણ દર્શાવવા દ્વારા આર્ય ભદ્રાચાર્યે સ્વામીએ કહ્યું છે તે સમજવા જેવું છે—આવ. નિ. ગા. ૧૨૮, ૧૨૯; વિશેષા. ગા. ૧૪૦૯, ૧૪૧૦; પુ. ગા. ૧૭૧, ૧૭૨, એ દર્શાવતાં તાત્પર્ય આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પોતાના વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં બતાવ્યું છે—વિશેષા. ૧૪૧૧થી.

તેમાં પ્રથમ દર્શાવેલ છે ગાય અને વાહડાનું. દૂધ દોહતી વખતે જે અન્ય ગાયનું વાહડું અન્ય ગાય સાથે જોડવામાં આવે તો ગાય દૂધ તો દેતી નથી, જીલડું પ્રથમ દોહેલું દૂધ પણ લાતમારી ઢોળી નાખે છે અને દોહનારને પણ શરીરપીડા જીભી કરે છે. તે જ પ્રમાણે જે વ્યાખ્યા કરતી વખતે એક દ્રવ્યના વિષે કહેવામાં આવે તો તેથી જીવાદિ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાવતું નથી ધર્મો અન્ય દ્રવ્ય અને પરિણામે ચારિત્રરૂપ દૂધની પ્રાપ્તિ થતી નથી; ઉપરાંત બુદ્ધિભેદ થતાં તે પૂર્વે જે ચરિત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તે પણ ગુમાવવી પડે છે અને પરિણામે શરીરમાં રોગાદિની પીડા પણ જીભી થાય છે. અને છેવટે તે મોક્ષ-માર્ગથી પણ ભ્રષ્ટ થાય છે. આ દ્રવ્યના અનનુયોગની બાબતમાં દર્શાવેલ છે; જ્યારે તેથી વિપરીત હોય એટલે કે જે ગાયનું જે વાહડું હોય તેને તે જ ગાય સાથે જોડવામાં આવે તો દૂધ મળે છે, તેમ જીવદ્રવ્યના ધર્મો જીવદ્રવ્યમાં અને અજીવ દ્રવ્યના ધર્મો અજીવ દ્રવ્યમાં વર્ણવવામાં આવે તો તે યથાર્થ વ્યાખ્યા થઈ ગણાય. આ દ્રવ્યના અનુયોગ વિષે દર્શાવેલ છે.—વિશેષા. ૧૪૧૧-૧૪૧૫.

આ જ રીતે ક્ષેત્રના અનુયોગ અને અનનુયોગ વિષે કુખ્યત્વે, કાલ વિષે એક સાધુના સ્વાધ્યાયનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે, વચન વિષે એ દૃષ્ટાંતો છે—અધિરોહલાપનું અને આમેયકનું; અને ભાવ વિષે શ્રાવકભાર્યાદિ સાત દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે તેનું વિવરણ પૃ. ૧૦ ગા. ૧૭૧ અને ૧૭૨ની વ્યાખ્યામાં છે. તથા વિશેષાંતી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રકૃત વ્યાખ્યામાં છે.— વિશેષાં. હે. ૧૪૧૮.

અંગમાં અનુયોગની ચર્ચા

અંગોનો જે પરિચય સમવાયાંગ અને નંદીમાં મળે છે, તેમાં સર્વત્ર આચારાંગ આદિના પરિચયને અંતે તે તે આચારાંગ આદિના ‘સંખ્યેય અનુયોગદ્વારે છે’ તેવો ઉલ્લેખ મળે છે—સમવાયાંગ-સૂ. ૧૩૬-૧૪૭. તે સૂચવે છે કે પ્રાચીન કાળથી જ તે તે મૂળ સૂત્રની વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી હતી. વળી, દષ્ટિવાદના મૂળ પાંચ વિભાગોમાં (મતાંતરે ચાર વિભાગ—સ્થા. ૨૬૨) એથા વિભાગ અનુયોગનો છે. અને તે અનુયોગના મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગણિકાનુયોગ—એવા બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે— સૂ. ૧૪૭, નંદીસૂ. ૧૧૦; જ્યારે દિગંબર પરંપરા પ્રમાણે પદ્માણિયોગ—એ નામે દાષ્ટવાદનો તીજો ભેદ છે અને તેનો જે વિષય બતાવવામાં આવ્યો છે તે લગભગ એ જ છે જે સમવાય અને નંદીમાં અનુયોગનો છે (ધવલા ભાગ ૨, અસ્તાવના પૃ. ૫); દષ્ટિવાદના પર્યાયોમાં પણ ‘અનુયોગગત’ એવો પર્યાય આપવામાં આવ્યો છે (સ્થા. ૭૪૨).

સ્થાનાંગસૂત્ર (૭૨૭) માં દ્રવ્યાનુયોગના દશ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં તે પ્રકારોમાં દ્રવ્યની અનેક પ્રકારે સમજ આપવાનો પ્રયત્ન હેખાય છે. આ બાબતમાં પ્રસ્તુત અનુયોગમાં કશું જ કહેવામાં આવ્યું નથી. તેનું કારણ એ જણાય છે કે અંગનિર્દિષ્ટ દ્રવ્યાનુયોગ તે ચરણકરણનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગમાંના દ્રવ્યાનુયોગસંબંધી છે; જ્યારે પ્રસ્તુત અનુયોગમાં સમગ્રભાવે અનુયોગ-વ્યાખ્યાપ્રકારની ચર્ચા છે. તેમાં એકાથકાનુયોગ (સ્થા. ૭૨૭) જેવી બાબતનું અનુસરણ અનુયોગદ્વારમાં જ્યાં તે તે શબ્દના પર્યાયો આપ્યા છે તેમાં જોવા મળે છે. તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે પર્યાયનિર્દેશ એ પણ અનુયોગનું એક અંગ (અનુ. સૂ. ૨૯, ૫૧, ૭૨) મનાયું છે અને તે પદ્ધતિનું અનુસરણ પ્રાચીન કાળમાં પણ થતું હશે, જે આપણને દ્રવ્યાનુયોગના ભેદોમાં તીજ ભેદ રૂપે સ્થાનાંગમાં નિર્દિષ્ટ મળે છે.

અનુયોગદ્વારની ઉપક્રમ આદિ મૂળ ચાર દ્વારની સામગ્રી અંગશ્રુતમાં છે કે નહિ તે તપાસતાં જણાય છે કે સ્થાનાંગમાં ઉપક્રમ શબ્દ આવે છે અને ત્યાં તેનો અર્થ ઉપાયપૂર્વક ચારંભ એવો થાય છે. ઉપક્રમના ત્રણ ભેદ—ધાર્મિક, અધાર્મિક અને મિત્ર, અથવા આત્મોપક્રમ, પરોપક્રમ અને ઉભયોપક્રમ છે (સ્થા. ૧૮૮). ઉપક્રમ શબ્દ અનુયોગમાં પણ આ અર્થને અનુસરે છે. અનુયોગ-દ્વારવર્ણિત નામાદિનિક્ષેપોની ચર્ચા અંગે ભેદ એટલો છે કે ત્યાં 'દ્રવ્ય'ને સ્થાને 'આદેશ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. અને 'ભાવ' શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતાં તે દ્વારા પ્રસ્તુતમાં વિવક્ષિત સર્વશબ્દનું 'નિરવશેષ' એવું તાત્પર્ય બતાવ્યું છે. સ્થાનાંગ-માંથી એટલી માહિતી મળે છે કે તેમાં 'સર્વ' શબ્દના નામાદિ ચાર ભેદો ચાર નિક્ષેપોને અનુસરીને છે (૨૯૯). નયોની બાબતમાં સમવાયાંગમાં જ્યાં દષ્ટિવાદના વિષયોની ચર્ચા છે ત્યાં દષ્ટિવાદના એક ભેદ સૂત્રના નિરૂપણપ્રસંગે (સમ. ૨૦, ૮૮, ૧૪૭) કેટલાક નયોનો ઉલ્લેખ છે અને સ્થાનાંગ (સૂ. ૫૫૨) માં સાતે નયોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

ભગવતીસૂત્રમાં દ્રવ્યાર્થતા, ભાવાર્થતા (૭.૨.૨૭૩; ૧૪.૪.૫૧૨; ૧૮.૧૦), અબુચ્છિત્તિનય, બુચ્છિત્તિનય (૭.૩.૨૭૯), દ્રવ્યાર્થતા, જ્ઞાન-દર્શનાર્થતા, પ્રદેશાર્થતા, ઉપયોગાર્થતા (૧.૮.૧૦), દ્રવ્યાર્થતા અને પર્યાય—(૧૪.૪.૫૧૨), સહભાવપર્યાય—અસહભાવપર્યાય અને આદેશ (૧૨.૧૦.૪૬૯), દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ આ ચાર (૨.૧.૯૦; ૫.૮.૨૨૨૦; ૧૧.૧૦.૪૨૦; ૧૪.૪.૫૧૩; ૨૦.૪), ઉપરાંત ગુણ (૨.૧૦), ભવ (૧૯.૯), સંસ્થાન (૧૪.૭) આ બધી બાબતોને લઈને વસ્તુવિચાર કરવામાં આવ્યાં છે તે બતાવે છે કે નયવિચારણા અંગરચના કાળે પણ થતી હતી. અને એ બાબતમાં જૈન શ્રુતમાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વ્યવહાર-નિશ્ચયનય દ્વારા પણ ભગવતીસૂત્રમાં વિચારણા થઈ છે (૧૮.૬) એ બતાવે છે કે નયોની ચર્ચા ભગવાન મહાવીરના કાળથી થતી હતી. ૫

આટલી અધૂરી માહિતીને આધારે પણ એમ નિઃશંક કહી શકાય છે કે ભગવાન મહાવીરના સમયથી જ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાની પદ્ધતિનો—એક વિશેષ પ્રકારની પદ્ધતિનો—ક્રમિક વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, જેનું પરિપક્વ રૂપ આપણને અનુયોગદ્વારમાં જોવા મળે છે.

૫. આ બાબતના વિસ્તાર માટે જુઓ—'આગમયુગકા જૈનદર્શન' (દલસુખ માલવણિયા)—પૃ. ૧૧૪ થી.

અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સ્વીકારેલી વ્યાખ્યા પદ્ધતિ

જૈન આગમોની વ્યાખ્યાના પ્રાચીન પ્રકારને જાણવાનું એકમાત્ર સાધન અનુયોગદ્વારસૂત્ર છે. તેથી જો તેની વ્યાખ્યાપદ્ધતિનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે તો આપણને સહજમાં એ ધ્યાનમાં આવે છે કે તે પછીના સમગ્ર જૈનાગમટીકાસાહિત્યમાં અનુયોગમાં અપનાવેલી પદ્ધતિનો કેવો આદર થયો છે? જૈન આગમની પ્રાચીન ચૂર્ણીટીકાઓનો પ્રારંભનો ભાગ જોતાં સમજી શકાય છે કે તે સમગ્ર નિરૂપણમાં એ જ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે, જે અનુયોગદ્વારમાં છે. આ વસ્તુ કેવળ શ્વેતાંબરસંમત જૈન આગમોની ટીકાઓને લાગુ પડે છે એમ નથી. પરંતુ દિગંબરોએ પણ એ પદ્ધતિને અપનાવી છે એનો પુરાવો દિગંબરસંમત ષટ્પંડાગમ આદિ પ્રાચીન શાસ્ત્રોની ટીકાઓ પણ આપી જાય છે. આથી એક વાત તો નિશ્ચિત થાય છે કે આ પદ્ધતિનું પ્રચલન ઘણા પ્રાચીન કાળથી હશે અને તેથી જ તે પદ્ધતિ એક સરખી રીતે બંને સંપ્રદાયના આગમ અને આગમસમગ્ર ગ્રંથોની ટીકાઓમાં અપનાવવામાં આવી છે.

હવે સંક્ષેપમાં આપણે જોઈએ કે અનુયોગદ્વારગત વ્યાખ્યા પદ્ધતિ કેવી છે—

(૧) પ્રથમ પાંચજ્ઞાનનો નિર્દેશ

સૌથી પહેલાં મંગળરૂપે પાંચ જ્ઞાનનો નિર્દેશ આવે છે અને તેમાંના શ્રુતજ્ઞાન સાથે વ્યાખ્યેય શાસ્ત્રનો સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે (સૂ. ૧-૫).

(૨) વ્યાખ્યેય શાસ્ત્રના નામની વ્યાખ્યા

પ્રસ્તુતમાં આવશ્યક, શ્રુત, સ્કંધ અને અધ્યયન એવો પદ્ધતિ કરી ગ્રંથના નામને સમજાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને ક્રમે કરી તે તે પદોને સમજાવ્યાં છે (સૂ. ૬-૯૦). પણ અધ્યયન પદને આ પ્રસંગે સમજાવ્યું નથી, કારણ કે અનુયોગના ચાર દ્વારોમાંના દ્વિતીય નિક્ષેપ દ્વારના ભેદોમાં ઓષ નામના ભેદના વિવરણપ્રસંગે 'અધ્યયન'નું વિવરણ (સૂ. ૫૩૫) કરવાનું હોઈ અહીં તેને પુનરુક્તિના ભયે જતું કર્યું છે. આ પ્રકારનો ખુલાસો ટીકાકારે કર્યો છે તે ઉચિત જ છે (અનુ. ૧૦ પૃ. ૪૪ અ). આ જ વસ્તુ આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ કહી છે.—વિશેષાં સ્વોં માં ૧૯૮.

(૩) ગ્રંથગત વિષયનું નિરૂપણ

પિંડાર્થ (સમુદાયાર્થ) રૂપે, જેને અર્થાધિકાર એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આમાં આવશ્યકસૂત્રનાં છ જે અધ્યયનોમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયો જે ક્રમે છે તેના નિર્દેશ છે (સૂ. ૭૩).

(૪) આવશ્યક સૂત્રનાં સામાયિક આદિ છ અધ્યયનોનાં નામ (સૂ. ૭૪).

(૫) અનુયોગદ્વારો—

છ અધ્યયનમાંથી પ્રથમ સામાયિક નામના અધ્યયનના ચાર અનુયોગદ્વારોનો—વ્યાખ્યાનાં દ્વારોનો—નિર્દેશ કર્યો છે તે છે—(સૂ. ૭૫)

૧. ઉપક્રમ; ૨. નિક્ષેપ; ૩. અનુગમ અને ૪. નય

આ રીતે પ્રથમ પિંડાર્થ વર્ણવીને ગ્રંથના અવયવવર્થના નિરૂપણમાં આ ચાર દ્વારો મુખ્ય છે, જેને આધારે ગ્રંથની વ્યાખ્યા કરવાની છે. તેથી એ ચારેય દ્વારોનું નિરૂપણ વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે.

૧. ઉપક્રમ : પ્રથમ આમાં ઉપક્રમની જ વ્યાખ્યા (સૂ. ૭૫-૯૧) નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને લાવ એ દ્વારોવડે કરવામાં આવી છે: પ્રસ્તુતમાં તો પ્રશસ્ત લાવોપક્રમ વિવક્ષિત છે, જે ગુરુ આદિને વિનયવડે પોતાને અનુકૂળ બનાવવારૂપ છે (સૂ. ૯૧). અને પછી ગ્રંથવિષે ઉપક્રમની આત્મમાં શા. શા વિષયોનું નિરૂપણ જરૂરી છે, એટલે કે ઉપક્રમમાં કઈ કઈ આત્મતા જ્ઞાતવ્ય છે, કે જેનું નિરૂપણ થાય તો ગ્રંથનો ઉપક્રમ થયો ગણાય, અને પછી વ્યાખ્યાના ખીખ દ્વાર નિક્ષેપની ચર્ચા સરજ થઈ પડે એ દર્શાવ્યું છે. સારાંશ કે ઉપક્રમનું પ્રયોજન છે કે ગ્રંથવિષેની પ્રારંભિક જ્ઞાતવ્ય આત્મતાની ચર્ચા ઉપક્રમમાં કરી લેવી, જેથી ગ્રંથગત ક્રમિક વિષયોનો નિક્ષેપ કરવાનું સરજ થઈ પડે. અનુયોગમાં તેની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઘણું જ વિસ્તૃત વિવરણ છે (સૂ. ૯૨-૫૩૩), પરંતુ તે આનુપૂર્વીઆદિ ઉપક્રમના ભેદોના વિવરણમાં પ્રસ્તુત આવશ્યક સૂત્રનો ઉપક્રમ કેવી રીતે છે અથવા તો પ્રસ્તુત આવશ્યકનાં અધ્યયનોની આત્મમાં આનુપૂર્વી વર્ણનો વિચાર કેવી રીતે કરવો તે બતાવવામાં આવ્યું નથી, પણ સામાન્ય સર્વસંગ્રાહી ચર્ચા હાય કરવામાં આવી છે. ફક્ત ઉપક્રમના અર્થાધિકારસૂત્ર (૫૨૬) માં આવશ્યકના અર્થાધિકારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આથી વસ્તુતઃ આવશ્યકનો ઉપક્રમ કરવો હોય તો કેવી રીતે કરવો એ જાણવું જરૂરી છતાં તે આત્મનું

વિવરણ કરવામાં આવ્યું નથી, તેથી પ્રસ્તુત શું છે તે ધ્યાનમાં આવતું નથી, પણ સામાન્ય સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન માત્ર થાય છે. આથી આ બાબતને સ્પષ્ટ કરવાં આચાર્ય જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યક લાભ્યમાં ઉપક્રમમાં શું શું જરૂરી છે તેનો સાર એટલે કે અનુયોગદ્વારની પ્રસ્તુત ચર્ચા(સૂ. ૯૨-૫૩૩)નો સાર 'ઉપક્રમના સંક્ષેપમાં અધિકારો'—એવા નિર્દેશ સાથે આખી દીધો છે (ગા. ૯૧૨-૯૧૬), તેની પ્રસ્તુતમાં યોજના આ પ્રમાણે છે—

ગુરુનો અભિપ્રાય પોતાને અનુકૂળ થાય એવું આચારણ કરવું, જેથી તેઓ પ્રસન્નતાથી વાચના માટે ઉદ્ધત થાય, આ ભાવોપક્રમ છે (વિશેષા. સ્વો. ૯૨૪-૯૩૩). ઉપક્રમનો પ્રથમભેદ આનુપૂર્વી છે. એટલે સામાયિક અધ્યયનની આનુપૂર્વીના વિચાર કરવો એટલે કે છ જે અધ્યયનોમાં તેનું સ્થાન (ગા. ૯૩૪-૯૩૮) શું છે, આગળ અને પાછળથી તથા અન્ય અનેક રીતે ગણીએ તો તેનું સ્થાન ક્યું ક્યું આવે તે વિચાર—આ આનુપૂર્વીનો સામાન્ય વિચાર—અનુયોગદ્વારમાં અનેક સૂત્રોમાં છે (સૂ. ૯૩-૨૦૭).

ઉપક્રમમાં ખીજું દ્વાર છે નામ (સૂ. ૨૦૮-૩૧૨). તેની ચર્ચાનો સાર. આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર જણાવે છે તે પ્રમાણ, નામના જે દશપ્રકારો છે (સૂ. ૨૩૩) તેમાંથી વિવિધ નામ અહીં વિવક્ષિત છે અને તેમાં પ્રસ્તુત અધ્યયન શ્રુતમાં સમાવિષ્ટ હોઈ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં અંતર્ગત સમજવું (ગા. ૯૪૦).

ઉપક્રમનું ત્રીજું દ્વાર છે પ્રમાણ (સૂ. ૩૧૩-૫૨૨). તેની પ્રસ્તુતમાં યોજના એ છે કે દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે પ્રમાણ વિચાર છે. તેમાં પ્રસ્તુત સામાયિક ભાવપ્રમાણમાં (સૂ. ૪૨૭) સમાવેશ પામે છે. અને ભાવપ્રમાણમાં પણ જે શુણ્ પ્રમાણ (સૂ. ૪૨૮) છે તેમાં સામાયિક જીવનો જ્ઞાનશુણ છે. અને તે પ્રત્યક્ષાદિ ચાર (સૂ. ૪૩૬) પ્રકારમાંથી આગમપ્રમાણ રૂપ (સૂ. ૪૬૭) છે અને આગમમાં પણ લોકોત્તર આગમમાં સમાવિષ્ટ છે. આગમના અન્ય પ્રકારે ભેદો સુતાગમે ધત્યાદિ પણ થાય છે (સૂ. ૪૭૦), તેનો વિચાર કરીએ તો પ્રસ્તુતમાં સામાયિક સૂત્ર, અર્થ અને તદ્દુભય એ ત્રણે પ્રકારના આગમરૂપ છે (ગા. ૯૧૨). અને ગણધર ગૌતમનો તે સૂત્રાગમ આત્માગમ છે કારણ કે તેમણે સૂત્રરચના કરી છે. શ્રીજંબૂઆદિ તેમના સાક્ષાત્ શિષ્યોને અનંતરાગમ છે અને તે પછીના અન્યને માટે તે પરંપરાપ્રાપ્ત છે (ગા. ૯૪૩). અર્થાગમનો વિચાર કરીએ તો સામાયિક તીર્થ કરને આત્માગમ છે, ગૌતમાદિ ગણધરને અનંતરાગમ અને શેષ શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને પરંપરા પ્રાપ્ત હોઈ પરંપરાગમ છે (ગા. ૯૪૪).

પ્રમાણનો ખીન્ને ભેદ નયપ્રમાણ પણ છે (સૂ. ૪૨૭, ૪૭૩-૪૭૬): પ્રસ્તુતમાં આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે સ્પષ્ટીકરણુ ક્યું છે કે સાંપ્રતકાલમાં નયોમાં અવતારણા થતી નથી તેથી એનો વિચાર કરતા નથી. વળી, સુદ્ધ પુરુષ હોય તો નયાવતાર પણ કરી શકાય છે—એવી સૂચના તેમણે આપી છે (ગા. ૯૪૫). પ્રમાણનો એક સંખ્યાપ્રમાણ નામે પણ ભેદ છે (સૂ. ૪૨૭, ૪૭૭-૫૨૦). તે વિષે પ્રસ્તુતમાં આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રનું સ્પષ્ટીકરણ છે કે નામ આદિ આઠ પ્રકારની સંખ્યામાંથી પરિમાણ સંખ્યા (સૂ. ૪૯૩) માંની કાલિક સૂત્ર સંખ્યા અહીં પ્રસ્તુત છે અને સામાયિકને પરિત એટલે કે પરિમિત પરિમાણવાળું સમજવાનું છે (ગા. ૯૪૬).

ઉપક્રમનો ચોથો અધિકાર વક્તવ્ય વિષે છે (સૂ. ૯૨, ૫૨૧-૫૨૫). આનું તાત્પર્ય એવું છે કે પ્રસ્તુતમાં સામાયિકમાં માત્ર સ્વસમય=સ્વસિદ્ધાંતની ચર્ચા છે, પરતીર્થિકતા કે સ્વ-પર ઉભયના સિદ્ધાંતની ચર્ચા નથી (ગા. ૯૪૭); અને પરસિદ્ધાંતની ચર્ચા ક્યાંઈક જોવામાં આવે તો પણ તેને સ્વસિદ્ધાંતની જ સમજવી જોઈએ, કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જે કાંઈ ગ્રહણ કરે છે તે તેને માટે સ્વસમય જ બની જાય છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વ તો અનેક મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિને તો પરસિદ્ધાંત પણ સ્વસમયને ઉપકારક હોઈ સ્વસિદ્ધાંત જ બની જાય છે (ગા. ૯૪૮-૯૪૯).

ઉપક્રમનો પાંચમો અધિકાર છે—અર્થાધિકાર (સૂ. ૯૨). આપણે પ્રથમ જોયું છે કે અનુયોગમાં ઉપક્રમચર્ચામાં માત્ર અર્થાધિકારપ્રસંગે જ આવશ્યક-સૂચના છે એ અધ્યયનોના અર્થાધિકાર જણાવી દીધા છે (સૂ. ૫૨૬). આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર જણાવે છે કે પ્રથમ અધ્યયનનો જે અર્થાધિકાર છે તે સમુદાયાર્થનો એટલે સમગ્રઅંથના પ્રતિપાદ્ય વિષયનો એકદેશ છે. અને તે સ્વસમય=સ્વસિદ્ધાંતનો પણ એકદેશ છે (ગા. ૯૫૦).

ઉપક્રમનો છઠ્ઠો અધિકાર છે—સમવતાર (સૂ. ૯૨). તેના નામાદિ અનેક ભેદો છે (સૂ. ૫૨૭-૫૩૩). સમવતારનું તાત્પર્ય એ છે કે આનુપૂર્વી આદિ જે દ્વારો છે તેમાં તે તે અધ્યયનો વિષેનો સમવતાર કરવો—એટલે કે સામાયિક આદિ અધ્યયનોની આનુપૂર્વી આદિ પાંચ આખતો વિચારીને યોજના કરવી. આપણે પૂર્વમાં તે યોજના સંક્ષેપમાં બતાવી જ છે એટલે સમવતાર વિષે હવે ખીન્ને કોઈ વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. આ આખત આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ કહી છે (ગા. ૯૫૧).

આ પ્રમાણે આપણે ઉપક્રમ વિષે સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યો, તેનો સાર એ છે કે ઉપક્રમમાં પ્રથમ આવશ્યકતા ગુરુને વિનયઆદિ વડે અનુકૂળ બનાવી લેવા, જેથી પઠન-પાઠનની શુભ શરૂઆત થઈ શકે. ત્યાર પછી ગ્રંથના અવયવ-વાર્થનો—અધ્યયનોના અર્થનો—વિચાર થાય તેમાં પ્રસ્તુત અધ્યયનનો ક્રમ નિશ્ચિત કરવા માટે આનુપૂર્વી વિચાર છે. ક્રમ નિશ્ચિત થયા પછી તેનાં નામ= તેનો ભાવ=તેના તાત્પર્યનું જ્ઞાન જરૂરી છે. એ જાણ્યા પછી એ બાબતનો વિચાર કરાય કે તે દ્રવ્ય, ગુણ કે કર્મ—ક્રિયા છે. તેનો નિશ્ચય થાય એટલે તેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ એ ચાર પ્રકારના પ્રમાણને આધારે નિર્ણય કરવો જરૂરી છે. તેમાં તેનું પ્રમાણ એટલે કે પરિમાણનો નિશ્ચય મુખ્ય છે, તે પછી તેનું વક્તવ્ય સ્વસંમત છે કે તે પરસિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરે છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે, એ થયા પછી પ્રસ્તુત અર્થદિકારો—પ્રતિપાદ્ય વિષયો—કયા કયા છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં સુગમતા રહે છે. આનુપૂર્વી આદિના અનેક બેદોમાં પ્રસ્તુત વિષયનું કયાં કેવું સ્થાન છે તેની યોજના તે સમવતાર કહેવાય છે. આનુ-પૂર્વીઆદિના વિવરણપ્રસંગે પ્રસ્તુતની યોજના કરી બતાવી હોય તો પછી સમવતારદ્વારની ચર્ચા જુદી કરવાની રહેતી નથી.

અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં અધિકાંશ ઉપક્રમની ચર્ચાએ રોહી રાખ્યો છે (સૂ. ૭૬ પૃ. ૭૨ થી સૂ. ૫૩૩ પૃ. ૧૯૫), અને છેલ્લાં ૬૪ પૃષ્ઠમાં જ (સૂ. ૫૩૪-૬૦૬) શેષ ત્રણ નિક્ષેપાદિ અનુયોગદ્વારોની સંક્ષેપમાં ચર્ચા છે. આ ઉપરથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે કે આ ગ્રંથની રચના એ પ્રકારની છે કે તેમાં ઉપક્રમની ચર્ચામાં જ જ્ઞાતવ્ય વસ્તુનો સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે, જેને આધારે પછીની ચર્ચા અત્યંત સરલ થઈ પડે છે. આપણે મધ્યકાલીન અનેક દાર્શનિક ટીકાગ્રંથો જોઈએ તો જણાઈ આવશે કે પ્રારંભમાં જ ટીકાકાર એવી ઘણી બાબતો ચર્ચા લે છે, જે વિષે તેને પછી કશું જ કહેવાપણું રહેતું નથી. આથી ટીકાઓનો પ્રારંભિક ભાગ જ મહત્વનો બની જાય છે. તે જો બરાબર સમજી લેવામાં આવે તો પછીનો ભાગ અત્યંત સરળ થઈ પડે છે. કારણ કે તે તે દર્શનના મૌલિક સિદ્ધાંતોનું વિવરણ તે પ્રારંભિક ભાગમાં જ કરી દેવામાં આવ્યું હોય છે. પછી તો માત્ર મૂળ ગ્રંથનો શબ્દાર્થ કરવાપણું જ શેષ રહે છે.

૨. નિક્ષેપદ્વાર (સૂ. ૫૩૪-૬૦૦)—અનુયોગ—વ્યાખ્યાનું બીજું દ્વાર છે નિક્ષેપ. ઉપક્રમ થયા પછી નિક્ષેપની વિચારણા સરલ થઈ પડે છે, તેથી ઉપક્રમ પછી નિક્ષેપદ્વારને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. નિક્ષેપદ્વારમાં જે ત્રણ

આખતને મુખ્ય ગણીને તેના નિક્ષેપો કરવામાં આવે છે તે છે—ઓધ, નામ, સૂત્રાલાપક. શાસ્ત્રના પ્રકરણનું વિશેષ નામ ગમે તે હોય, પણ તેનું સામાન્ય નામ તો હોવાનું જ. અને તેવા સામાન્ય નામોનો વિચાર ઓધ-સામાન્યમાં કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં અને સર્વે શાસ્ત્રોમાં સામાન્ય નામ ચાર સંભવે છે; તે છે—અન્નક્રમણ (અધ્યયન), અન્નજીણ (અક્ષીણ), આય (લાભ) અને ઝવણા-ક્ષપણા=ક્ષય) (સૂ. ૫૩૫).

ઉક્ત ચારેનો નામાદિ નિક્ષેપદ્વારા વિચાર કરીને અનુયોગદ્વારમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પત્ર-પુસ્તકમાં લિખિત તે દ્રવ્ય અધ્યયન છે (સૂ. ૫૪૩), તથા અધ્યાત્મનું આનયન, ઉપચિત કર્મનો અપચય અને નવાં કર્મોનો અનુપચય કરે તે ભાવ અધ્યયન છે તેમ જણાવ્યું છે (સૂ. ૫૪૬). અધ્યયનજ્ઞાતનું ક્ષણ ચારિત્ર છે, તેથી જે અધ્યયન મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય તે જ ખરું અધ્યયન છે એ વસ્તુ આથી સ્પષ્ટ થાય છે.

અક્ષીણની વ્યાખ્યા કરતાં (સૂ. ૫૪૭-૫૫૭) દ્રવ્ય અક્ષીણ સર્વાકાશશ્રેણી ખતાવી છે (સૂ. ૫૫૪). આકાશશ્રેણીમાંથી પ્રદેશોને એકેક કરી અપહાર કરીએ પણ તે કદી ક્ષીણ થતી નથી તેથી તે દ્રવ્ય અક્ષીણ છે; અને ભાવ અક્ષીણ આચાર્ય છે એમ જણાવ્યું છે, કારણ કે આચાર્ય દીપ સમાન છે. દીવાથી સો દીવા સળગાવો પણ તે ક્ષીણ થતો નથી; સ્વયં પ્રકાશે છે અને ખીન્નને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેમ આચાર્ય પણ અન્યને શાસ્ત્રો લણાવે છે તેથી તેમનું જ્ઞાન ક્ષીણ થતું નથી. સ્વયં પ્રકાશે છે અને ખીન્નને પણ પ્રકાશિત કરે છે (સૂ. ૫૫૭), પ્રસ્તુતમાં આચાર્ય અને તેમના શાસ્ત્રજ્ઞાનને અભિન્ન માનીને આચાર્યને અક્ષીણ કહ્યા છે—તેઓ જ્ઞાનમૂર્તિ છે, સાક્ષાત્ શાસ્ત્ર છે માટે જેમ પુસ્તક એ દ્રવ્ય-બાહ્યશાસ્ત્ર છે તેમ આચાર્ય એ ભાવ-આંતરિક-યથાર્થ શાસ્ત્ર છે. વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, જે વ્યક્તિ જે શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હોય તેને તે શાસ્ત્રની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં પણ જ્ઞાન છેવટે તો આત્મામાં જ છે તો તે આત્માને જ તે શાસ્ત્રરૂપે જણાવો— એ જ યથાર્થરૂપે શાસ્ત્ર છે, બાહ્ય પુસ્તક આદિ તો તેનાં સાધનો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

આય (સૂ. ૫૫૮-૫૭૯) એટલે લાભ-પ્રાપ્તિ. દ્રવ્ય-બાહ્ય લાભમાં લૌકિક વસ્તુઓમાં સચિત્તમાં પશુ આદિ, અચિત્તમાં સુવર્ણ આદિ અને મિશ્રમાં અલંકૃત દાંસ-દાંસી અને હાથી-ઘોડા વગેરેનો લાભ થાય તે છે. પણ અલૌકિક દ્રવ્યમાં

અચિત્ત શિષ્ય-શિષ્યાઓનો, અચિત્તમાં શ્રમણને ખપતાં વસ્ત્રપાત્રાદિનો અને મિશ્રમાં ભાંડોપકરણસહિત શિષ્યાદિનો લાભ ગણાવ્યો છે. ભાવ-આંતરિક આયમાં, અપ્રશસ્ત આય છે ક્રોધ-માન આદિ કષાયોનો, અને પ્રશસ્ત આય છે જ્ઞાન આદિનો. પ્રસ્તુતમાં શાસ્ત્રના અધ્યયન વડે જ્ઞાનાદિનો લાભ થતો હોવાથી તે ભાવ આય છે.

ક્ષપણા (૫૮૦-૫૯૨) એટલે નિર્જરા, ક્ષય. તેમાં ક્રોધાદિનો ક્ષય થાય તે પ્રશસ્ત ક્ષપણા છે, પણ જો જ્ઞાનાદિનો ક્ષય થાય તો તે અપ્રશસ્ત ક્ષપણા કરી કહેવાય. અધ્યયનનું કૃણ ક્રોધાદિનો ક્ષય કરવો તે છે, તેથી તે પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણા કહેવાય.

આ પ્રકારે શાસ્ત્રનાં સામાન્ય નામો અધ્યયન આદિની ચર્ચા **અધ્યયનનિક્ષેપ**માં કરવામાં આવી છે તે પછી બીજી નામ-વિશેષનામના—નિક્ષેપની ચર્ચા છે (સૂ. ૫૯૨-૫૯૯). તેમાં આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયનનું નામ સામાયિક છે. તેનો જ નિર્દેશ વિશેષનામમાં કરવામાં આવ્યો છે, અને પછી સામાયિક વિષે નામ-સ્થાપના આદિ નિક્ષેપોની ચર્ચા છે અને ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ સમભાવ છે તેનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે (સૂ. ૫૯૯).

નિક્ષેપમાં તીજો મુદ્દો છે **સૂત્રાલાપકોના નિક્ષેપો** કરવા વિષે (સૂ. ૬૦૦). પણ આ પ્રસંગે સૂત્રોનાં પદોનો નિક્ષેપ કરવાનું ઉચિત મનાયું નથી, કારણ કે અનુયોગના તીજ દ્વાર અનુગમમાં (સૂત્રસ્પર્શિક-નિર્યુક્તિ પ્રસંગે સૂત્રગત પદોની નિર્યુક્તિ કરતાં પહેલાં તે તે પદોનો નિક્ષેપ જરૂરી અને છે. માટે તે વિષે તે જ પ્રસંગે) કહેવામાં આવશે, જેથી પુનરુક્તિ પણ કરવી નહિ પડે : આવો ખુલાસો સ્વયં સૂત્રકારે કર્યો છે. અને તે જ બાબતનું સમર્થન આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ કયું છે (ગા. ૯૫૭-૯૬૫).

૩. અનુગમ : અનુયોગનું તીજું દ્વાર છે અનુગમ (સૂ. ૬૦૧-૬૦૫), તેના બે ભેદો—સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્ત્યનુગમ એવા કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી નિર્યુક્તિ-અનુગમના ત્રણ પ્રકાર છે—**નિક્ષેપ, ઉપોદ્ઘાત અને સૂત્રસ્પર્શિક** (સૂ. ૬૦૨). તેમાંનો **નિક્ષેપ** પ્રકાર તો પહેલાં ચર્ચાઈ ગયેલ છે એમ જણાવ્યું છે (સૂ. ૬૦૩) આનું તાત્પર્ય એ છે કે નિક્ષેપ પ્રકારની વ્યાખ્યા તો આ પૂર્વે થઈ ગઈ છે—આવશ્યક આદિ પદોનો અનુગમ નામાદિ નિક્ષેપોદ્વારા આ પૂર્વેના ભાગમાં વ્યાપ્ત છે. (સૂ. ૯, ૩૦, પર ઇત્યાદિ) તેથી તેનું નિરૂપણ આવશ્યક નથી.

નિક્ષેપ પછી ઉપોદ્ધાત છે. આ ઉપોદ્ધાતમાં બધી મળી ગ્રંથવિષેની (પ્રસ્તુતમાં સામાયિક વિષેની) ૨૬ બાબતોની ચર્ચા કરવાની હોય છે. તે બધી બાબતોને ગણવી દેવામાં આવી છે (સૂ. ૬૦૪); જેવી કે ૧-ઉદ્દેશ-સામાન્યા-લિધાન, ૨-નિદેશ-વિશેષાલિધાન, ૩-નિર્ગમ-પ્રસ્તુત અધ્યયનની મૂળે ક્યાંથી કેવી રીતે કોનાથી ઉત્પત્તિ થઈ તે, ૪-ક્ષેત્ર-ક્યા પ્રદેશમાં સામાયિકનો ઉપદેશ થયો, ૫-કાલ-ક્યા કાલમાં, ૬-પુરુષ-ક્યા પુરુષે સામાયિકનો ઉપદેશ આપ્યો, ૭-કારણ-શા માટે ગૌતમે તે ઉપદેશ પ્રહણ કર્યો, ૮-પ્રત્યય-ક્યા વિશ્વાસે આ ઉપદેશ છે, ૯-લક્ષણ-પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનું લક્ષણ, ૧૦-નય વિચારણા, ૧૧-સમવતારણા-નયોમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયની અવતારણા, ૧૨-અનુમત, ક્યા નયને ક્યું સામાયિક, ૧૩-કિમ્-સામાયિકનું લક્ષણ-સ્વરૂપ, ૧૪-તેના પ્રકાર, ૧૫-સામાયિકનો સ્વામી, ૧૬-ક્યાં સામાયિક ?, ૧૭-ક્યા વિષયમાં સામાયિક, ૧૮-તે પ્રાપ્ત કેમ થાય ?, ૧૯-કેટલો કાળ સ્થિર રહે ?, ૨૦-તેને ધારણ કરનારા કેટલા ?, ૨૧-વ્યવવાન કેટલું ?, ૨૨-અધ્યવધાન કેટલું ?, એટલે કે નિરંતર તે પ્રાપ્ત કરનારા કેટલા કાલમાં હોય ?, ૨૩-કેટલા ભવમાં તેની પ્રાપ્તિ, ૨૪-આકર્ષ-પુનઃ પુનઃ તેની પ્રાપ્તિ થાય તે કેવી રીતે ?, ૨૫-ક્ષેત્રસ્પર્શના, ૨૬-નિરુક્તિ-પર્યાયો. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આધુનિક કાળમાં લેખક પ્રસ્તાવનામાં જે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરે છે તેથી ક્યાંઈ વધારે બાબતોની ચર્ચા પ્રસ્તુત ઉપોદ્ધાતમાં કરવાની હોય છે.

પ્રસ્તુતમાં માત્ર આ મુદ્દાઓ જ ગણાવ્યા છે, પણ તેની યોજના સામાયિકમાં કરવામાં આવી નથી, તેથી એ સૂચિત થાય છે કે અનુયોગદ્વારની રચના અનુયોગનાં દ્વારોના વિવરણ માટે છે, નહિ કે કોઈ ગ્રંથની ટીકારૂપે, આથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે તેમાં પ્રારંભમાં આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરીશ એવો જે ઉદ્દેશ્ય છે તે પણ ઉદ્ઘાટરૂપે છે.

ઉપોદ્ધાત પછી સૂત્રસ્પર્શિકનું વિવરણ (સૂ. ૬૦૫) છે. તેમાં સૂત્રનો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચાર કરવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. તેમ કરવાથી સૂત્રમાં શો વિષય છે, તે સ્વસિદ્ધાન્ત છે કે પરસિદ્ધાન્ત, બંધ વિષે છે કે મોક્ષ વિષે, સામાયિક સંબંધી છે કે તેથી જુદું ઇત્યાદિ બાબતોની સ્પષ્ટતા કેટલાક શ્રોતાને થાય છે અને કેટલાકને નથી થતી. આથી તેમના હિતાર્થે સૂત્રપદોની વ્યાખ્યા જરૂરી છે. તે ક્યા ક્રમે કરવી તેનું નિરૂપણ પ્રસ્તુતમાં છે.

મૂળમાં એ સ્પષ્ટ નથી કે આમાં સૂત્રાનુગમ શું છે ? તેને વિષે એમ તો કહ્યું છે કે તે અનુગમના એક ભેદરૂપ છે (સૂ. ૬૦૧). પણ તેનું વિવરણ મૂળમાં

નથી. આનું કારણ એ છે કે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ચુકત્યનુગમ તો જ થાય જો સૂત્ર હોય; તેથી તો સૂત્રસ્પર્શિકના પ્રારંભમાં (સૂ. ૬૦૫) શુદ્ધ સૂત્રના ઉચ્ચારની વાત કહેવામાં આવી છે. તેથી તે તેની અતર્ગત જ સમજી લેવો જોઈએ. આથી તેનું વિવરણ જુદું નથી કર્યું. આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે સૂત્રાનુગમ (જે અનુગમના એક મૂળભેદરૂપ છે), સૂત્રાલાપક (જે અનુયોગના બીજા દ્વાર નિક્ષેપનો એક ભેદ છે—સૂ. ૫૩૪, ૬૦૦), સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ચુકિત (જે અનુયોગના ત્રીજા દ્વાર અનુગમનો એક ભેદ છે—સૂ. ૬૦૨, ૬૦૫) અને અનુયોગના ચોથા દ્વાર ગત નયો—આ ચારે બાબતોનો વિચાર, ક્રમે નહિ પણ એકસાથે, પ્રત્યેક સૂત્રના વિચાર પ્રસંગે થાય છે. પ્રથમ ત્રણમાં તો ‘સૂત્ર’ શબ્દ સામાન્ય છે. સૂત્રના વિચાર પ્રસંગે તેની વ્યાખ્યા એટલે અનુગમ કરવો પ્રાપ્ત હોઈ તેનો નિક્ષેપ દ્વારા નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી વ્યાખ્યા સરલ અને નહિ એથી સૂત્રાનુગમપ્રસંગે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી નિક્ષિપ્ત સૂત્રની નિર્ચુકિત-વિશેષવિવરણ-સરલ થઈ પડે છે, તેથી સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ચુકિત પણ તેમાં અવસરપ્રાપ્ત છે. અને વિવરણમાં, સંભવ પ્રમાણે, નયવિચાર-નયયોજના કરવી તે પણ તેની વ્યાખ્યાનું અંગ છે, તેથી આ પ્રકારે એ ચારે બાબતો એકસાથે પ્રાપ્ત છે. તેથી તેમનું તે તે સ્થાને વિવરણ ન કરતાં સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ચુકત્યનુગમપ્રસંગે જ તેમની યોજના ઉચિત છે (વિશેષાં સ્વાં ગાં ૯૯૭-૯૯૮).

૪. નય : અનુયોગના ચોથા દ્વાર નય વિષે અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં (સૂ. ૬૦૬) માત્ર સાત નયો અને તેની વ્યાખ્યા આપીને સંતોષ માન્યો છે. તેની યોજના પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવી નથી, પણ અન્ય અનેક પ્રસંગે નયયોજના કરી બતાવી છે—સૂ. ૧૫, ૯૭-૧૩૦, ૧૪૧-૧૪૮, ૧૫૩-૧૫૯, ૧૮૨-૨૦૦, ૪૨૭, ૪૭૩-૪૭૬, ૪૮૩, ૪૯૧, ૫૨૫.

વૈદિક અને બૌદ્ધ વ્યાખ્યાપદ્ધતિ સાથે અનુયોગનું સામ્ય

અનુયોગદ્વારમાં ક્રમે સમુદાયાર્થ અને અવયવાર્થ નિરૂપણની પદ્ધતિ આપણે જોઈ; તેનું મૂળ પ્રાચીન વ્યાખ્યાપદ્ધતિમાં પણ જોવા મળે છે. નિરુક્તમાં પ્રથમ આખ્યાત નામ આદિ પદોનાં સામાન્ય લક્ષણોની ચર્ચા જોઈ શકાય છે અને પછી તે તે ગા.આદિ પદોને લઈને તેમનું નિર્વચન કરવામાં આવ્યું છે. આ બાબતનો નિર્દેશ નિરુક્તના ટીકાકાર દુર્ગે સ્પષ્ટરૂપે કર્યો છે—

“સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ, સ વ્યાખ્યાતવ્યઃ” ઇતિ પ્રતિજ્ઞાતમ્ । સા ચ પુનરિયં વ્યાખ્યા સામાન્યા વૈશેષિકી ચ । તત્ર સામાન્યા સર્વનામ્નામિદં સામાન્યલક્ષણમ્, इदमाख्या-
તાનામ્, इदमुपसर्गणाम्, इदं निपातानामिति.....अथेदानीं विशेषव्याख्या, प्रतिपद-
मयं सामान्याय व्याख्यातव्यः”—નિરુપકતાટીકા—દ્વિતીયાધ્યાય પંચમ ખંડ, પૃ૦
૧૪૩ (આનંદાશ્રમ).

વળી, અનુયોગમાં ઉપોદ્ધાતની ચર્ચાપ્રસંગે જે ઉદ્દેશાદિ વ્યાખ્યાદારો છે તેમાંનાં કેટલાંક તે એવાં છે જે જૈનાગમને જ અનુકૂળ છે, પણ વેદ નિત્ય હોવાથી વેદના નિર્ગમ-કાલ-ક્ષેત્રાદિ જેવાં વ્યાખ્યાદારોને અવકાશ ન રહે તે સ્વાભાવિક છે. તેને અહલે દ્રષ્ટા ઋષિ, મંત્રની મુખ્ય દેવતા આદિની ચર્ચા તેમાં આવે છે. એટલે તેવાં દારોની ચર્ચા વૈદિક વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં ન મળે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી ; પણ એ સિવાયનાં જે કેટલાંક દારોનો વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાં નિર્દેશ મળે છે તે તુલનીય છે. ન્યાયસૂત્રના વાસ્ત્યાયનભાષ્યમાં શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની બતાવી છે—ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષા (ન્યાયભા૦ ૧.૧.૨). આ ત્રણ ઉપરાંત વિભાગ પણ એક અંગ મનાવું હશે, કાશ્ચ કે તેના પાર્થક્યની બાબતમાં પૂર્વ-પક્ષ કરીને ન્યાયવાર્તિકકારે તેનો સમાવેશ ઉદ્દેશમાં કરી દીધો છે (ન્યાયવા૦ ૧.૧.૩, પ્રમાણભીમાંસા ટિપ્પણ (સિંઘી સિરીઝ પૃ૦ ૪).

વળી, દુર્ગે વ્યાખ્યાનું જે લક્ષણ નૈધંદુકમાં સ્વીકાર્યું છે તેમાં તત્ત્વ, પર્યાય, ભેદ=વ્યુત્પત્તિ, સંખ્યા, સંદિગ્ધોદ્દારણ, તેનું નિર્વચન—આટલાં દારોને સ્થાન છે (દુર્ગટીકા પૃ૦ ૧૪૩)—આમાં જેને તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે તેને ઉદ્દેશને સમકક્ષ કહી શકાય. વળી, સ્વયં દુર્ગ ઉદ્દેશ, નિર્દેશ અને પ્રતિનિર્દેશનો ઉલ્લેખ યાસ્કની વ્યાખ્યાશૈલી માટે કરે છે—इह शास्त्रे व्याख्याशैलीयं द्रष्टव्या, उद्देशो निर्देशः प्रतिनिर्देश इति । तत्रोद्देशः सूत्रस्थानीयः । तद्यथा षड् भावविकाराः इति । निर्देशो वृत्तिस्थानीयः । तद्यथा जायते—अस्ति विपरिणमते इति । प्रतिनिर्देशो वार्तिकस्थानीयः । तद्यथा जायते इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति (દુર્ગટીકા પૃ૦ ૩૨). દુર્ગકૃત પ્રસ્તુત સૂત્ર, વૃત્તિ અને વાર્તિક એવા ક્રમની તુલના આચાર્ય જિનભદ્રે અને આચાર્ય સંઘદાસે કરેલ—ભાષા=સૂત્ર, વિભાષા=વૃત્તિ અને વાર્તિકની વ્યાખ્યા સાથે કરવા જેવી છે. આ ભાષા આદિનું વિવરણ આમાં આ પહેલાં (પૃ૦ ૩૬-૩૮) આવી ગયું છે. તેથી અહીં એનો વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક છે. વ્યાકરણ મહાભાષ્યના પ્રારંભમાં વ્યાખ્યેય શાસ્ત્રનું નામ શું છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અનુયોગમાં પણ વ્યાખ્યેય શાસ્ત્રનું નામ જણાવ્યું છે. વળી, શાસ્ત્રના નામની વ્યાખ્યા મહાભાષ્યના પ્રારંભમાં એવા મળે છે એ

પ્રકારની પરંપરાનું અનુસરણ અનુયોગમાં પણ છે (મહાભાષ્ય પૃં ૬, ૧૮). વળી, નિરુક્તના પ્રારંભમાં પણ નિરુક્તના પ્રયોજનની ચર્ચા છે એટલે વ્યાખ્યા-કારે શાસ્ત્રની રચના શા માટે જરૂરી છે તે પ્રથમ બતાવવું જરૂરી હોય તેમ જણાય છે. અનુયોગદ્વારમાં ‘આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરીશ’ એમ અંતરચનાનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે, પણ સ્વયં શાસ્ત્રનું શું પ્રયોજન છે એની ચર્ચા પ્રારંભમાં નથી. પણ અનુયોગદ્વારે, જે ઉપક્રમાદિ ચાર ગણાવ્યાં છે, તેનાં નિક્ષેપદ્વાર પ્રસંગે, અધ્યયન શબ્દના નિક્ષેપને અવસરે, શાસ્ત્રનું પ્રયોજન વર્ણિત થઈ જાય છે. એથી પ્રારંભમાં શાસ્ત્રપ્રયોજનની ચર્ચા નથી કરવામાં આવી તેમ જણાય છે. (આ માટે જુઓ પ્રસ્તુતમાં નિક્ષેપદ્વારની ચર્ચા).

અનુયોગદ્વારમાં જે અર્થમાં ઉપક્રમ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એ જ અર્થ ઉપક્રમનો દુર્ગને પણ માન્ય છે (દુર્ગટીકા પૃં ૧૭). વળી, અનુયોગદ્વારમાં જે અનુગમદ્વાર છે તેનું તાત્પર્ય છે કે સૂત્રના અર્થનું અનુસરણ; એટલે કે તે તે સૂત્રનો શા અર્થ છે તેનો નિર્ણય કરી બતાવવો. અનુગમ શબ્દનું તાત્પર્ય આવું જ હોઈ શકે છે તે દુર્ગની વ્યાખ્યાથી પણ ફલિત થાય છે, નિરુક્તમાં જણાવ્યું છે કે શાસ્ત્રના શબ્દોના કોઈ ખોટા અર્થ કરે તો તેમાં પુરુષદોષ છે, શાસ્ત્રદોષ નથી (૧-૧૪). આની વ્યાખ્યાપ્રસંગે દુર્ગે કહ્યું છે—“एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषो यदनुगमयितुं धातुसद्वैरर्थो न शक्यते” (દુર્ગટીકા પૃં ૮૨). અનુ-યોગમાં જેમ વ્યાખ્યેય વિષયોનો સંગ્રહરૂપે પ્રથમ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે અને પછી તેમાંના એક એક લઈને ક્રમશઃ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે, જેને જૈન પરિભાષામાં દ્વારો કહેવાય છે, તે જ પ્રકાર વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં પણ અપનાવવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ પ્રથમ અનેક પ્રયોજનોની વ્યાખ્યા કરવાના પ્રસંગે તે સૌનો નિર્દેશ પ્રારંભમાં પ્રતીક રૂપે કરી દીધો છે અને પછી ક્રમશઃ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે (વ્યાં મહાં પૃં ૧૯, ૨૫).

મહાભાષ્યમાં વ્યાખ્યાન ક્યારે થયું કહેવાય તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે માત્ર સૂત્રોના શબ્દોનો વિગ્રહ કરવાથી જ વ્યાખ્યાનની પરિસમાપ્તિ નથી, પણ ઉદાહરણ, પ્રત્યુદાહરણ અને વાક્યાધ્યાહાર આ બધું તેમાં મળે ત્યારે વ્યાખ્યાન થયું કહેવાય છે (વ્યાં મહાં પૃં ૬૯). વ્યાખ્યાનની આ પરિભાષા આચાર્ય શ્રી સંઘદાસગણિએ અને શ્રી જિનલદ્રે કરેલા વાર્તિકની વ્યાખ્યા જેવી છે.

આ પ્રકારે વૈદિકોના વ્યાખ્યાપ્રકાર સાથે અનુયોગદ્વારસૂચિત વ્યાખ્યા-પ્રકારની તુલનામાં કેટલીક બાબતો સમાન છે; પણ જ્યારે આપણે ઔદ્ધ અટ્ટ-

કથા-વ્યાખ્યા-ની પદ્ધતિની તુલના કરીએ છીએ ત્યારે તેથી પણ વધારે સામ્ય જણાયા વિના રહેતું નથી. જેમ અનુયોગદ્વારમાં ઉદ્દેશાદિ ૨૬ દ્વારા ઉપોદ્ધાત-નિયુક્ત્યનુગમના છે (સૂ. ૬૦૪) તે જ પ્રમાણે અટ્ટકથામાં પ્રારંભમાં માતિકા આ પ્રમાણે છે—

વુત્તં યેન યદા યસ્મા ધારિતં યેન ચામતં ।

યત્યપ્વતિઠિતં ચેતમેતં વત્વા વિધિં તતો ॥ —સમન્તપાસાદિકા, પૃ૦ ૬

આ માતિકાનું એક એક પદ લઈને પછી વ્યાખ્યા કરે છે તેને આહિરનિદાનકથા એવું નામ આપ્યું છે. આમાં ખરી રીતે તે ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતની જ ચર્ચા કરવામાં આવે છે, એટલે કે શાસ્ત્રના આદિ વાક્યના વિષયમાં 'ઇદં' વચન કેન વુત્તં કદા વુત્તં કસ્મા વુત્તં ઇત્યાદિ આખતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે અને એ જ પ્રકારના પ્રશ્નોના ઉત્તરો અનુયોગની ઉપોદ્ધાતનિયુક્તિમાં પણ આપવામાં આવ્યા છે. એ પ્રકારના ઉપોદ્ધાત પછી જ જૈન અને બૌદ્ધ ટીકામાં સૂત્રાર્થ વર્ણવવાની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે (અનુ. સૂ. ૬૦૫ થી; સમન્ત. પૃ. ૯૨). વળી, બુદ્ધ-વચનના વિવિધરીતે વિભાગો કરી અતાવવામાં આવ્યા છે (સમન્ત. પૃ. ૧૬), એ જ રીતે અનુયોગના પ્રારંભમાં સમગ્ર શ્રુતના વિભાગો અને તેમાં આવશ્યકનું સ્થાન અતાવી અપનાવવામાં આવી છે; એ થયા પછી સમન્તપાસાદિકા એ વિનયપિટકની અટ્ટકથા હોઈ તેમાં વિનયની નિરુક્તિ કરવામાં આવી છે (પૃ. ૧૮) અને તેનો પિટક શબ્દ સાથે સમાસ પણ કરી અતાવ્યો છે (પૃ. ૨૦). એટલે કે ગ્રંથનામની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. આ જ પ્રકારે અનુયોગના પ્રારંભમાં આવશ્યકશ્રુતસ્કંધના નિક્ષેપો કરીને અપનાવવામાં આવ્યો છે (અનુ. સૂ. ૭). વળી, અનુયોગમાં આગમના ભેદોમાં સૂત્ર, અર્થ અને તદ્દમય એવા ભેદો જોવામાં આવે છે (અનુ. સૂ. ૪૭૦). તે જ રીતે પાલિ અટ્ટકથામાં પણ ધમ્મ, અત્થ, દેસના અને પટિવેધ એવા ભેદો કરવામાં આવ્યા છે—“તત્થ ધમ્મો તિ પાલિ । અત્થો તિ તસ્સાયેવ અત્થો । દેસના તિ તસ્સા મનસા વવત્થાપિતાય પાલિયા દેસના । પટિવેધો તિ પાલિયા પાલિઅત્થસ્સ ય યથાભૂતાવભોધો” (સમન્ત. પૃ. ૨૧).

અનુયોગદ્વારમાં જે શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાની હોય તેના નિક્ષેપો કરીને અનેક અર્થોમાં તે કેવી રીતે વપરાય છે, તેનું નિદર્શન કરી તે શબ્દનો પ્રસ્તુતમાં ક્યો અર્થ લેવો તે દેખાડી આપવાની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. તે જ પ્રમાણે પાલિ અટ્ટકથામાં વ્યાખ્યેય શબ્દ, જે અનેક અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હોય,

તે અનેક અર્થોનું નિદર્શન કરીને પ્રસ્તુતમાં ક્યો અર્થ અભિપ્રેત છે તે દર્શાવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ—સમય શબ્દની ચર્ચા, સમન્ત પૃં ૯૩. વળી, અનુયોગની જેમ જ પિંડાર્થ અને અવયવવાર્થ કરવાની પદ્ધતિ પણ ટીકાઓમાં જેવા મળે છે (સમન્તં પૃં ૯૮, ૧૧૮ ઇત્યાદિ). જેમ અનુયોગમાં નયવિચારણાને નિદેશ છે તેમ પાલિ અકૃકથાઓમાં પણ અનેક નયોથી વિચારણા કરવામાં આવી છે (સમન્તં પૃં ૯૯, ૧૦૦, ૧૧૧ ઇત્યાદિ),

કર્તા અને સમય

કર્તા—પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં અમે પ્રારંભમાં ‘સિરિઅજ્જરક્ખિચયેરવિરહયાઈ’—એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે માત્ર પ્રવાદને આધારે છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રના કર્તા કે સંકલનકર્તા સ્થવિર આર્યરક્ષિત હોવા જોઈએ એવા પ્રવાદના મૂળમાં એ માન્યતા રહેલી છે કે આર્ય વજ્જના સમય પર્યંત કોઈ પણ સૂત્રનો અનુયોગ કરવો હોય તો—વ્યાખ્યા કરવી હોય તો—ચારેય અનુયોગ પ્રમાણે—એટલે કે તે સૂત્ર ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ સંબંધી છે એમ માનીને—તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવતી; અર્થાત્ આર્યવજ્જ સુધી અનુયોગનું પાર્થક્ય હતું નહિ પણ તે અપૃથગભાવે હોઈ પ્રતિસૂત્રમાં ચારેય અનુયોગને અનુસરી વ્યાખ્યા કરવામાં આવતી. પણ સમય પારખીને સ્થવિર આર્યરક્ષિતે અનુયોગનું પાર્થક્ય ક્યું, ત્યારથી કોઈ પણ એક સૂત્રનો સંબંધ ચાર અનુયોગમાંથી કોઈ પણ એક અનુયોગ સાથે જોડવામાં આવે છે (આવશ્યકનિયુક્તિ અને તેની ટીકા; વિશેષાં ૯૦ ગાં ૨૨૭૯-૨૨૯૫).

આ હકીકત એ બતાવે છે કે આર્યરક્ષિત અનુયોગના નિષ્ણાત હશે. વળી નંદીસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં આવતી ૨૮ મી ગાથા પછીની પ્રક્ષિપ્ત ગાથામાં તેમને નમસ્કાર કરતાં કહ્યું છે—

વંદામિ અજ્જરક્ખિચયમણે રક્ખિચચારિત્તસવ્વસ્સે ।

રયણ્ઠરંઢગમૂઓ અણઓગો રક્ખિઓ જેહિં ॥

આથી પણ સ્પષ્ટ છે કે આર્યરક્ષિતે બહુમૂલ્ય અનુયોગની રક્ષા કરી છે. આર્યરક્ષિતની આવી યોગ્યતાને આધારે તેમનું નામ અનુયોગદ્વારના કર્તા તરીકે પ્રવાદમાં આવ્યું છે. અત્રે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આ પ્રવાદમાં તથ્ય કેટલું છે તે જાણવાનું આપણી પાસે અન્ય કોઈ સાધન નથી. કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ એવો નથી મળતો કે જેમાં તેમને અનુયોગદ્વારના કર્તા કહ્યા હોય. જ્યાં પણ

તેમને વિષે હકીકત છે ત્યાં એ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમણે ચારેય અનુ-
યોગનું પાર્થક્ય કર્યું. અનુયોગનું પાર્થક્ય અને અનુયોગદ્વારની રચના એ તદ્દન
ભિન્ન બાબત છે—એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. જો આર્યરક્ષિતે અનુયોગની
રચના ન કરી હોય તો પણ એવી સંભાવના તો છે જ કે તેમની પરંપરાના
કોઈ શિષ્ય-પ્રશિષ્યે તેની રચના કરી હોય. કારણ કે એટલું તો નક્કી જ છે કે
અનુયોગ પ્રક્રિયાનું વિશેષ જ્ઞાન આર્યરક્ષિતને હતું એટલે તેમણે એ બાબતનું
જ્ઞાન પોતાના શિષ્યોને આપ્યું હોય.

આર્યરક્ષિતનો સમય—તેઓ આર્યવંશના સમકાલીન હતા તે ધ્યાનમાં
લઈએ તો વજ્રનું સ્વર્ગગમન વીરનિં ૫૮૪ માં થયું મનાય છે, ૬ એટલે તેમની
પાસે લગભગ દશ વર્ષ સુધી પૂર્વગતનું અધ્યયન કરનાર આર્યરક્ષિત પાછ
વીરનિં ૫ માં તો દીક્ષિત અવસ્થામાં હતા જ એમ માની શકાય. અને જો અનુ-
યોગદ્વારની રચના તેમણે કરી હોય તો એમ માનવામાં વાંધો ન આવે કે તેમણે
તેની રચના વીરનિં ૭ ૫૮૪ પછી ક્યારેક કરી હશે. તેઓનો યુગપ્રધાન કાળ
૫૮૪-૫૯૭ વીરનિં ૫ સં. છે. એટલે વીરનિં ૫૮૪-૫૯૭ વચ્ચે ક્યારેક અનુ-
યોગની રચના થઈ હશે, એમ માની શકાય. એટલે કે જો અનુયોગદ્વાર આર્ય-
રક્ષિતની રચના હોય તો તે વિ. સં. ૧૧૪ થી ૧૨૭ માં ક્યારેક રચાયું હશે.

આર્યરક્ષિત પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારના કર્તા હોય કે ન હોય પણ અન્ય
આંતરિક તથા બાહ્ય પ્રમાણોને આધારે અનુયોગદ્વારના સમયની ચર્ચા કરવી જરૂરી છે.

ભગવતીસૂત્રમાં 'અણુઓગદ્વારે' ની ભલામણ કરવામાં આવી છે (શં ૫ ઉં
૩, સૂં ૧૬૨) અને તે પણ પ્રત્યક્ષાદિ ચાર પ્રમાણોની બાબતમાં (અનું ૫
૪૩૬), આથી એક વાત તો નક્કી થાય છે કે આગમની અંતિમ વાયનાને
સમયે અનુયોગદ્વારની રચના થઈ ગઈ હતી. વલ્લભીમાં આર્ય દેવર્દિએ કેવળ

૬. ચૌદસ સોલસ વાસા ચૌદસ વીસુત્તરા ય દુષ્ણિ સયા ।

અઠ્ઠાવીસા ય દુવે પંચેવ સયા ય ચોચાલા ॥

પંચ સયા ચુલસીયા છુચેવ સયા નચુત્તરા હુંતિ । પત્ર ૧૩૯

પંચસયા ચુલસીયા તદ્દયા સિદ્ધિ ગયરસ વીરસ્સ ।

અબ્બલ્લિગાણ દિદ્ધી દસપુરનચરે સમુપ્પણ્ણા ॥ —આવશ્યકનિર્યુક્તિ, પત્ર ૧૪૩.

૭. આગમયુગકા જ્ઞેનદર્શનં-પૃં ૧૭; જ્ઞેન પરંપરાનો ઇતિહાસ-પૃં ૩૦૭-
૩૧૧; તપાગચ્છપદ્ધાવલી પૃં ૪૭.

પુસ્તકલેખન ક્યું હતું પણ અંતિમ વાચના તો તે પૂર્વે મથુરામાં આચાર્ય સ્કંદિલના સમયમાં થઈ હતી. તેમનો સમય વીરનિં સં ૦ ૮૨૭-૮૪૦ છે તે જ સમયમાં વલ્લીમાં આચાર્ય નાગાભુને પણ વાચના કરી હતી, પણ વિજ્ઞાન આગમો માથુરી વાચનાને અનુસરે છે એમ માનવાને કારણ છે. એટલે અનુયોગદ્વારની ઉત્તર મર્યાદા વીરં નિં ૦ સં ૦ ૮૨૭-૮૪૦ પૂર્વે માની શકાય. એટલે કે તે વિં ૦ સં ૦ ૩૫૭ થી પૂર્વે ક્યારેક રચાઈ ગયું હતું. હવે આપણે એ જોઈએ કે આ સમય મર્યાદાનો સંકોચ થઈ શકે છે કે નહિ? અનુયોગદ્વારમાં તરંગવતી આદિ જે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે (સૂં ૩૦૮) તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તે ગ્રંથોની રચના બાદ અનુયોગદ્વારની સંકલના થઈ હશે. તરંગવતી, મલયવતી, આત્માનુશાસ્તિ અને ગિંદુ—એ ચાર ગ્રંથોમાંથી ગિંદુથી શુ અભિપ્રેત હશે તે જાણી શકાતું નથી. ધર્મક્રીતિકૃત ન્યાયગિંદુ-હેતુગિંદુ તો અભિપ્રેત હોઈ જ ન શકે. ચૌદ પૂર્વમાં લોકગિંદુસાર કે ગિંદુસાર નામનું ચૌદમું પૂર્વ છે, પણ તે પણ અભિપ્રેત ન હોય. આત્માનુશાસ્તિ વિષે પણ વિશેષ માહિતી મળતી નથી, અને મલયવતી વિષે પણ કશી જ માહિતી નથી. પણ તરંગવતીની રચના આચાર્ય પાદ્મલિપ્તે કરી છે. તેમનો સમય વિક્રમ પ્રથમ શતાબ્દ છે.

અન્યત્ર પણ લૌકિક શ્રુતના પરિચય પ્રસંગે અનુયોગદ્વારમાં અનેક ગ્રંથોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે (સૂં ૪૯), આ સૂચીમાં પણ ઘણાં નામો એવાં છે જેને વિષે વિશેષ માહિતી મળતી નથી. એક વાત એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે આ પ્રકારની સૂચીમાં ગ્રંથની રચના થયા પછી પણ ઉમેરો થવાની પૂરી શક્યતા છે. આ સૂચીગત—કોડિલ્લય, કણ્ગસત્તરી, સક્રિંત, માઠર જેવાં નામો સુપરિચિત છે. તેમાંથી માત્ર માઠરનું નામ એવું છે, જેના સમય વિષે વિચાર જરૂરી છે, અન્ય તો વિક્રમ પૂર્વે હોવાનો વધારે સંભવ છે.

માઠરવૃત્તિનો અનુવાદ ચીની ભાષામાં થયો છે અને ડૉ. એલવલ્કરને મતે તેની રચના ઈ. ૪૫૦ પૂર્વે (વિં ૦ ૫૦૭ પૂર્વે) થઈ ગઈ જ હશે. (ABORI, vol. V, p. 155). કેટલી વહેલી થઈ હશે તે કહેવું કઠણ છે, પણ તેના ચીની અનુવાદના સમય ઉપરથી ઉક્ત સમયની કલ્પના કરવામાં આવી છે. એમ પણ

૮. કણ્ગસત્તરીના કર્તા વિન્ધ્યવાસી વસુભંધુના સમકાલીન હતા. પણ તે ઉપલબ્ધ નથી તેથી તેની અસર અનુયોગમાં છે કે નહિ તે જાણી શકાય તેમ નથી.

સંભવે છે કે માઠરનું નામ અનુયોગની સૂચીમાં પછી પણ ઉમેરવામાં આવ્યું હોય. કારણ, પ્રમાણ્યર્યામાં ખાસ કરી અનુમાન વિષેના વિવરણમાં, માઠર સાથે કેટલુંક સામ્ય છતાં તેની જાપ અનુયોગદ્વાર ઉપર હોય તેમ જણાતું નથી. વળી કાપિલ પછી લોકાયતનો નિર્દેશ છે અને ત્યાર પછી સક્રિતંત અને માઠરનો ઉલ્લેખ છે તે પણ સૂચિત કરે છે કે માઠરનું નામ પછીથી ઉમેરાયું હશે. ઉપાયહૃદય અને ચરક જેવા ગ્રંથ સાથે અમુક આખતમાં અનુયોગની ચર્ચા સમાન છતાં બધી આખતમાં તેનું અનુકરણ નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે. એટલે માનવું પડે છે કે અનુયોગગત પ્રમાણ્યર્યાનો આધાર માઠર કે ઉપાયહૃદય નથી, પણ કોઈ પ્રાચીન પરંપરા છે. (વિવરણ માટે જુઓ આગમયુગકા જૈનદર્શન પૃ ૧૮૮-૧૫૬).

ડા. વેપરે અનુયોગદ્વારનો સમય ઈ. ત્રીજીથી પાંચમી સુધીમાં માન્યો છે. તેનો સંકોચ કરી કહી શકાય કે તે ઈસ્વીની દ્વિતીય શતીમાં સંકલિત થઈ ગયું હશે. કારણ કે તેમાં જે ચાર પ્રમાણની ચર્ચા છે તે ન્યાય-વૈશેષિક, માઠર, ચરક અને ઉપાયહૃદય વગેરે બૌદ્ધ-ઇત્યાદિમાંથી કોઈનું અનુકરણ હોય તેમ જણાતું નથી. એવી સ્થિતિમાં અને તરંગવતી જેવા ગ્રંથનો એમાં ઉલ્લેખ હોઈ તે વિક્રમની પ્રથમશતીથી પ્રાચીન તો સિદ્ધ થઈ શકતું નથી એટલે, તેને ઈસવીસનની દ્વિતીય શતીમાં ક્યારેક માનીએ તો, અત્યારે તો બાધક જણાતું નથી. કોઈ પણ હાલતમાં તે, પ્રથમ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે, વિક્રમ ૩૫૭ પછીની તો રચના કે સંકલના નથી જ; તેથી ઈ. સ. ૩૦૦ પછી તો તેનો સમય કલ્પી શકાય તેમ નથી.

(શ્રી મહાવીર વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત આગમ ગ્રંથમાળાના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના ત્રણ નામે મુદ્રિત છે તેમાં જે મારો લખેલ અંશ છે તે અહીં ઉદ્ઘૃત છે—દ. મા.)

*

આગમયુગના વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયો

૧. અધિગમના વિવિધ ઉપાયો

જૈન દર્શનમાં વસ્તુના નિરૂપણમાં સ્યાદ્રાદ અથવા અનેકાંતવાદનો આશ્રય લેવામાં આવે છે, અને એ સ્યાદ્રાદ કે અનેકાંતવાદનો આધાર વિભિન્ન નયો છે. ભગવાન મહાવીરે અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તરો ભગવતીસૂત્રમાં આપ્યા છે. તેનું વિશેષ અધ્યયન કરીએ તો એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમના તે ઉત્તરો હઠાગ્રહીના નથી. તેમાં કદાગ્રહ દેખાતો નથી, પણ વસ્તુને વિવિધ રીતે તપાસવાનો પ્રયત્ન છે; અને વસ્તુને વિવિધ રીતે તપાસવી હોય તો તેમાં દષ્ટિકોણો અદ્ભવાની જરૂર પડે છે. આ અદ્ભવાતા દષ્ટિકોણોને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં નયો કહેવામાં આવે છે. જૈન આગમોમાં વસ્તુને જોવાના જે વિવિધ ઉપાયો ખતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં જુદી જુદી ભતનાં વર્ગીકરણો જરૂર પડે છે. જેમ કે—

(૧) દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ વગેરે

તેમાંના એક વર્ગમાં એક પ્રકાર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવનો છે, આનો જ બીજો પ્રકાર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-ગુણનો છે, ત્રીજો પ્રકાર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-ભાવનો છે અને ચોથો પ્રકાર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભવ-ભાવ-સંસ્થાનનો છે. પ્રથમ પ્રકારના દ્રવ્યાદિ ચાર એ જ મુખ્ય છે અને એમાંના ભાવના જ વિશેષો ભવ, ગુણ કે સંસ્થાન છે. કારણ કે ભાવ એ પર્યાય છે અને ભાવ, ગુણ કે સંસ્થાન પણ પર્યાયવિશેષો જ છે. આથી આ વર્ગની પ્રતિષ્ઠા દ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટને નામે વિશેષરૂપે જૈન દર્શનના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે.

(૨) દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક વગેરે

દષ્ટિઓના બીજા વર્ગીકરણમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક દષ્ટિ મુખ્ય છે; બ્યારે એને જ બીજી રીતે દ્રવ્યાર્થિક અને પ્રદેશાર્થિકરૂપે અથવા ઓધઆદેશ અને વિધાનઆદેશરૂપે પણ મૂકવામાં આવી છે. આગમગત આ એ દષ્ટિઓ જ મુખ્યરૂપે નયો તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે; અને તે એ દષ્ટિઓના આગળ જઈ પાંચ નયો, છ નયો અને સાત નયો તથા વચનના જટલા પ્રકાર હોય તેટલા નયો—એમ ભેદો કરવામાં આવ્યા છે. પણ તેના સાત ભેદો એ દર્શનયુગમાં વિશેષરૂપે માન્ય થયા છે.

(૩) નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ

ત્રીજા વર્ગમાં નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ એ ચાર નિક્ષેપો અથવા એથી વધુ નિક્ષેપોનું સ્થાન છે. આમાં મુખ્યરૂપે શાબ્દિક વ્યવહારનો આધાર શોધવાની પ્રવૃત્તિ છે. નિક્ષેપો અનેક છતાં દર્શનયુગમાં અને આગમોની રીકાઓમાં પણ ઉક્ત ચાર નિક્ષેપોને જ મુખ્ય માનવામાં આવ્યા છે.

(૪) જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય

ચોથા વર્ગમાં જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય, એટલે કે, જીવનમાં જ્ઞાનને મહત્ત્વ આપવાની દૃષ્ટિ અને ક્રિયાને મહત્ત્વ આપવાની દૃષ્ટિ : મૂળ આગમમાં આ બે નયોનો ઉલ્લેખ નથી પણ નિયુક્તિભાષ્યોમાં તે સ્પષ્ટ છે—વિશેષા૦ ગા૦ ૩૫૯૧, ૩૬૦૦, ૩૬૦૧.*

(૫) વ્યવહાર અને નિશ્ચય

અને પાંચમા વર્ગમાં ભગવતીસૂત્ર અને બીજા આગમિક ગ્રંથોમાં ઉદ્ધિલખિત વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયનો સમાવેશ છે.

(૬) નય અને પ્રમાણ

અને છેવટે નય અને પ્રમાણથી વસ્તુનો અધિગમ થાય છે—એમ મનાયું છે. આનો અર્થ એ છે કે છૂટા છૂટા દૃષ્ટિકોણોથી અર્થોત્ત નયોને આધારે થતું દર્શન એ આંશિક છે; ત્યારે પ્રમાણથી કરાયેલું દર્શન પૂર્ણ છે. આમ વસ્તુતઃ ન્યારે નય અને પ્રમાણરૂપ ઉપાયનું અવલંબન લેવામાં આવે ત્યારે જ વસ્તુના અંતિમ અને પૂર્ણ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે.

૨. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનય અથવા સંવૃત્તિસત્ય અને પરમાર્થસત્ય—વિશ્વને સત્ય અને મિથ્યા માનનારાં દર્શનો

ભારતીય દર્શનો સ્પષ્ટ રીતે બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. એકમાં બાહ્ય દૃશ્ય અને વાચ્ય વિશ્વને સત્ય માનનારાં અને બીજામાં મિથ્યા અથવા માયિક માનનારાં છે. શંકરવેદાંત, શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ આદિ દર્શનો બાહ્ય વિશ્વને મિથ્યા માયિક, સાંવૃત્તિક કે પ્રપંચ માત્રી તેની વ્યાવહારિક સત્તા અથવા સાંવૃત્તિક સત્તા સ્વીકારે છે; ન્યારે શૂન્ય, વિજ્ઞાન કે બ્રહ્મને પારમાર્થિક સત્ સ્વીકારે છે. આથી વિપરીત બાહ્ય દેખાતા જગતને સત્ય માનનાર વર્ગમાં પ્રાચીન બૌદ્ધો, જૈનો, ન્યાયવૈશેષિક, સાંખ્ય, મીમાંસકો આદિ છે.

* આમાં વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની ગાથાઓના અંકો મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત રીકાના સમજવા.

દષ્ટિષિંદુતા આ ભેદને કારણે દ્વૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદ અને એવા બે ભેદોમાં સામાન્ય રીતે દર્શનોને વહેંચી શકાય છે. અદ્વૈતવાદીઓએ પોતાના દર્શનમાં સામાન્ય જનની દષ્ટિએ જે કંઈ દેખાય છે તેને લૌકિક કે વ્યાવહારિક કે સાંવૃતિક કહ્યું; જ્યારે જ્ઞાની પુરુષની દષ્ટિમાં જે આવે છે તેને પારમાર્થિક, અલૌકિક કે પરમ સત્ય કહ્યું. આમાં દર્શનભેદની કલ્પનાને આધારે અપેક્ષાભેદને વિચારમાં સ્થાન મળ્યું. તેને આધારે વ્યવહારદષ્ટિ, સંવૃતિ, અવિદ્યા, વ્યવહારનય અથવા વ્યવહાર-સત્ય અને પરમાર્થદષ્ટિ, નિશ્ચયદષ્ટિ, નિશ્ચયનય કે પરમાર્થસત્ય જેવા શબ્દો તે તે દર્શનમાં વપરાવા લાગ્યા છે. છતાં પણ આ બંધાનો અર્થ સૌને એકસરખો માન્ય નથી તે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. આનું કારણ એ છે કે તે તે દર્શનની મૌલિક વિચારધારામાં જે ભેદ છે તેને લઈને લૌકિક સત્યમાં પણ ભેદ પડે છે.

વેદાન્તદર્શનોમાં મૌલિક વિચારનો આધાર ઉપનિષદો છે, જ્યારે ઔદ્ધ શૂન્યવાદ હોય કે વિજ્ઞાનવાદ, તેમના મૌલિક વિચારનો આધાર બુદ્ધનો ઉપદેશ છે. તત્ત્વની પ્રક્રિયામાં જે ઉપનિષદ્ દર્શન અને જે પ્રકારનું બુદ્ધ દર્શન એ બેમાં જે પ્રકારનો ભેદ છે તે જ પ્રકારનો ભેદ વેદાન્તના અને ઔદ્ધના અદ્વૈતવાદમાં પડવાનો. ઉપનિષદ્માં અભ્રમથી કે આત્મામાંથી સૃષ્ટિનિષ્પત્તિની જે પ્રક્રિયા હોય તેને આધારે લૌકિક સત્યનું નિષ્પણુ વેદાન્તમાં કરવામાં આવે; અને તેથી વિપરીત બુદ્ધના ઉપદેશમાં જે સૃષ્ટિપ્રક્રિયા હોય તેને મૂળ માની લૌકિક સત્યનું નિષ્પણુ કરવામાં આવે. આમ બાહ્ય જગતના ભેદને લૌકિક સત્યના નામે અને વિરોધીઓ ઓળખતા હોય, છતાં પણ તેમની પ્રક્રિયાનો ભેદ તો રહે જ છે અને લૌકિક સત્યને નામે વેદાન્તની બધી જ વાત ઔદ્ધ ન સ્વીકારે અને ઔદ્ધની બધી જ વાત વેદાન્ત ન સ્વીકારે એમ પણ અને છે.

અદ્વૈતવાદીઓના ઉક્ત શબ્દપ્રયોગોની પાછળ જે એક સમાન તત્ત્વ છે તે તો એ છે કે અવિદ્યા જ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી અને જ્યારે અવિદ્યાનું આવરણુ દૂર થાય છે ત્યારે પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ બાબત અદ્વૈતવાદ અને દ્વૈતવાદનું પણ એકથ છે જ. જે ભેદ છે તે એ કે અવિદ્યાને કારણે તે તે દર્શનોએ ગણાવેલ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. અર્થાત્ અવિદ્યા દૂર થતાં જે પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે અદ્વૈતવાદ અને દ્વૈતવાદમાં લિન્ન લિન્ન છે.

પ્રસ્તુતમાં જૈન સમ્મત વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયનો વિચાર આ સંદર્ભમાં કરવો છે. પ્રથમ કહેવાઈ જ ગયું છે કે જૈન દર્શન અદ્વૈતવાદી નથી. આથી તેમાં જ્યારે

વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયન જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ થાય ત્યારે તે શબ્દોનો તાત્પર્યાર્થ કાંઈક જુદો જ હોવો જોઈએ; અન્યથા તે પણ અદ્વૈતવાદની હરોળણાં જઈને એસી જાય. પણ જૈન દર્શનના વિકાસમાં એવી ભૂમિકા ક્યારેય આવી જ નથી; જ્યારે તેમાં દ્વૈતવાદની ભૂમિકા છોડીને સંપૂર્ણ રીતે અદ્વૈતવાદી વલણ અપનાવવામાં આવ્યું હોય.

પ્રસ્તુતમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય વિષે આગમયુગ એટલે કે ભગવાન મહાવીર પછી લગભગ હજાર-બારસો વર્ષ સુધીનું આગમિક શ્વેતામ્બર સાહિત્ય લઈ વિચાર કરવાનો ધરાદો છે. તે એટલા માટે કે આ એ નયોનો અર્થવિસ્તાર ક્રમે કરી કેવી રીતે થતો ગયો છે અને તેમાં તે તે કાળની દાર્શનિક ચર્ચાઓએ કેવો ભાગ ભજવ્યો છે તે શોધી કાઢવાનું કામ દર્શનના ઇતિહાસના અભ્યાસી માટે સરળ પડે.

૩. આગમમાં વ્યવહાર-નિશ્ચય

ઇન્દ્રિયગત્ય અને ઇન્દ્રિયથી અગત્ય

ભગવતીસૂત્રગત વ્યવહાર અને નિશ્ચયનાં જે ઉદાહરણ છે તેમાંથી એક વસ્તુ ફલિત થાય છે કે વસ્તુનું ઇન્દ્રિયો વડે કરાયેલું દર્શન આંશિક હોય છે અને સ્થૂલ હોય છે. વળી તે અનેક લોકોને એકસરખું થતું હોઈ લોકસંમત પણ હોય છે અને એવી લોકસંમતિ પામતું હોઈ તે આખતમાં લોકો કશી આપત્તિ પણ કરતા નથી અને તે આખતમાં શંકા વિના પારસ્પરિક વ્યવહાર સાધે છે. આથી આવા દર્શનને વ્યવહારસત્ય માનવામાં લોકવ્યવહારનો આશ્રય લેવામાં આવેલો હોવાથી તે વ્યવહારનય કહેવાયો છે; જ્યારે વસ્તુનું એવું પણ રૂપ છે જે ઇન્દ્રિયાતીત છે, ઇન્દ્રિયો તે જાણી શકતી નથી, પણ આત્મા પોતાની નિરાવરણ દશામાં પૂર્ણ પ્રજ્ઞા વડે તે જાણે છે. વસ્તુના આ રૂપને તેનું યથાર્થ રૂપ માનવામાં આવ્યું છે અને તેને ગ્રહણ કરનાર તે નિશ્ચયનય છે.

ભગવતી સૂત્ર (૧૮.૬. સૂ. ૦ ૬૩૦)માં ભગવાને સ્પષ્ટ કયું છે કે જોળને જાણ્યો કહેવો તે વ્યવહારનય છે, પણ નિશ્ચયનયે તે તેમાં બધા પ્રકારના રસો છે. ભમરાને કાળો કહેવો તે વ્યવહારનય છે અને તેમાં બધા વર્ણો છે તે નિશ્ચયનય છે. આ આખતમાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિ વિષેના હળદર વગેરે અનેક ઉદાહરણો આપી સ્પષ્ટ કયું છે કે નરી આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયો વડે જે વર્ણો, રસો ઇત્યાદિ આપણે જાણીએ છીએ અને તે તે દ્રવ્યોમાં તે તે વર્ણોદિ છે એમ કહીએ છીએ, તે બધો

વ્યવહાર છે, પણ વસ્તુતઃ નિશ્ચય દષ્ટિએ તો તે તે દ્રવ્યોમાં બધા જ વર્ણાદિ છે. અગ્નિ જેવી વસ્તુ આપણને ભલે ગરમ જ દેખાતી હોય અને ખરફ જેવી વસ્તુ ભલે માત્ર ઠંડી જ લાગતી હોય પણ તેના નિર્માણમાં જે પુદ્ગલ પરમાણુઓ છે તે પરમાણુઓમાંના વધારે પરમાણુ જે ઉષ્ણસ્પર્શરૂપે પરિણત થયા હોય તો તે ઉષ્ણ લાગે, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમાં શીત પરમાણુઓનો અંશ છે જ નહિ. વળી, જે પરમાણુ અમુક કાળે ઉષ્ણરૂપે પરિણત હોય તે જ પરમાણુ અગ્નિ ઉપર પાણી પડતા શીતરૂપે પરિણત થઈ જાય છે; એટલે કે શીતરૂપે પરિણત થવાની શક્તિ તેમાં છે, અથવા તો શીતગુણુ અવ્યક્ત હતો તે વ્યક્ત થાય છે. તેનો જે સર્વથા અભાવ હોત તો તે ખરશુંગની જેમ ઉત્પન્ન જ થઈ શકત નહિ. માટે માનવું પડે છે કે અગ્નિદ્રવ્યના પરમાણુઓમાં પણ શીતગુણુને સ્થાન છે. આપણે સ્થૂલ રીતે અથવા તો જે વર્ણુનું કે રસાદિનું પ્રમાણુ વધારે હોય તેને પ્રાધાન્ય આપીને વ્યવહાર ચલાવીએ છીએ. પણ એનો અર્થ એ નથી કે તે તે દ્રવ્યમાં અન્ય વર્ણુદિનો સર્વથા અભાવ છે. ભગવાને આ પ્રકારનો ખુલાસો કર્યો તેનું સહસ્ય એ છે કે જૈન દર્શનમાં પ્રત્યેક પરમાણુમાં તે તે વર્ણુ-દિરૂપે પરિણત થવાની શક્તિ સ્વીકારાઈ છે. અમુક કાળે ભલે કોઈ પરમાણુ કાળો હોય પણ તે અન્ય કાળે રક્ત થઈ શકે છે. આને જ કારણે જૈન દર્શનમાં અન્ય વૈશેષિક આદિની જેમ પાર્થિવ, જલીય આદિ પરમાણુઓની ગતિ જુદી માનવામાં નથી આવી, પરંતુ મનાયું છે કે અત્યારે જે પરમાણુ પૃથ્વીરૂપે પરિણત હોય તે જ પરમાણુ અન્યકાળે જલ કે તેજ-અગ્નિરૂપ પરિણત થઈ શકે છે. આને કારણે સ્થૂલ દષ્ટિ અથવા તો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ, જે જૈન દર્શન અનુસાર વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ પણ નથી પણ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે, તેને આધારે આપણને અમુક વસ્તુ કાળી કે ઉષ્ણ દેખાતી હોય છતાં પણ તાન્ત્રિક રીતે, એટલે કે સર્વજ્ઞ જે રીતે તેને જોઈ છે તે રીતે તો તે માત્ર તે જ વર્ણુ કે સ્પર્શાદિવાળી નથી, પણ તેમાં બધાં જ વર્ણુદિ છે એમ નિશ્ચયનયનું મન્તવ્ય છે.

વળી નરી આંખે ઉપર ઉપરથી કાળો રંગ દેખાય છતાં વસ્તુની અંદરના અવયવોમાં રહેલ અને આંખ સામે નહિ આવેલ અવયવોમાં ખીજા રંગો હોય તેને તો આંખ દેખી શકે નહિ અને ભમરો કાળો છે એમ તો આપણે કહીએ છીએ પણ બહાર દેખાતો ભમરો એ જ કાંઈ ભમરો નથી પણ ખરી રીતે સમગ્ર અંદરબહાર જે પ્રકારનો તે હોય તે ભમરો છે. આ પરિસ્થિતિમાં તેને કાળો કહેવો તે માત્ર વ્યવહારની ભાષા છે. તેમા ખીજા પણ રંગો હોઈ તેને નિશ્ચયથી બધા વર્ણુયુક્ત સ્વીકારવો જોઈએ.

અહીં એક વાતનું વિશેષ ધ્યાન રાખવાનું છે કે નિશ્ચયનય વ્યવહારનયેઃ જાણેલ કાળાનો નિરાસ નથી કરતો; પણ તે જ માત્ર છે અને ખીજા નથી એવા ભાવ એમાં હોય તો તેનો નિષેધ નિશ્ચયનય કરે છે. નિશ્ચયનય માત્ર વ્યવહારની સ્થૂલતા અને એકાંગિતાનો નિરાસ કરે છે. એટલે કે વ્યવહારે જાણેલ, નિશ્ચય દ્વારા સર્વથા મિથ્યા નથી ઠરતું, પણ તે આંશિક સત્ય છે, સ્થૂલ સત્ય છે એમ નક્કી થાય છે.

સાત નયો-તર્ગત વ્યવહાર

આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક મૂળનયો હતા તેના જ કાળક્રમે પાંચ-છ-સાત એવા ભેદો કરવામાં આવ્યા છે. એ નયોના ભેદોમાં પણ એક વ્યવહારનય ગણાવવામાં આવ્યો છે. એટલે નિશ્ચયના અનુસંધાનમાં આવતો વ્યવહારનય અને આ સાત ભેદોમાંનો વ્યવહારનય એક છે કે જુદા તે પણ વિચારવું જોઈએ.

અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં પ્રસ્થ વગેરેનાં દર્શાતથી સાત નયોને સમજાવવામાં આવ્યા છે. ત્યાં પ્રસ્થ દર્શાતમાં (અનુયોગ સૂ. ૧૪૪ હે. ૦ ટીકા) સાતે નયોના અવતરણ પ્રસંગે અવિશુદ્ધ નૈગમનો પ્રારંભ—પ્રસ્થ માટે સંકલ્પ કરી કોઈ વ્યક્તિ જંગલમાં તે માટે લાકડા કાપવા જાય છે ત્યારે ‘પ્રસ્થ માટે જાઉં છું’ એમ કહે છે ત્યારથી—થાય છે; એટલે કે તેણે લાકડા માટે જાઉં છું એમ ન કહ્યું પણ સંકલ્પમાં રહેલ પ્રસ્થ માટે જાઉં છું એમ કહ્યું તે નૈગમનય છે, પણ તે અવિશુદ્ધ છે. પછી તે લાકડું કાપે છે ત્યારે, તેને છોલે છે ત્યારે, તેને અંદરના ભાગમાં કોતરે છે ત્યારે અને તેની સફાઈ કરે છે—સુવાળખ આપે છે ત્યારે પણ તે પ્રસ્થ વિષેની જ વાત કરે છે. તે બધા પ્રસંગે તે ઉત્તરોત્તર પ્રસ્થની નજીક છે પણ જ્યાં સુધી તે પ્રસ્થ તેના અંતિમ રૂપમાં તૈયાર ન થયું હોય ત્યાં સુધી તે કાંઈ વાસ્તવિક વ્યવહારયોગ્ય પ્રસ્થ કહેવાય નહિ. આથી આ બધા નૈગમનયો ઉત્તરોત્તર અવિશુદ્ધમાંથી વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર નૈગમો છે; અને જ્યારે પ્રસ્થ બનાવવાની બધી ક્રિયાઓ પૂરી થઈ જાય અને તેને પ્રસ્થ એવું નામ આપી શકાય ત્યારે તેને જ ‘પ્રસ્થ’ એમ કહેવાય છે તે પણ વિશુદ્ધતર નૈગમનયનો વિષય છે અને તૈયાર થયા પછી તે વ્યવહારમાં પ્રસ્થ તરીકે વપરાય છે ત્યારે પણ તે પ્રસ્થ નામે ઝેળખાય છે તેથી વ્યવહારનયનો વિષય બને છે. એટલે કે નૈગમનયના અંતિમ વિશુદ્ધ નૈગમે ‘પ્રસ્થ’ નામ ધરાવવાની યોગ્યતા જ્યારે આવી ત્યારે તેને પ્રસ્થ કહ્યું અને તે જ્યારે તે રૂપે વ્યવહારમાં આવ્યું અને લોકમાં તે રૂપે પ્રચલિત થઈ ગયું ત્યારે તે પ્રસ્થ

વ્યવહારનયનો વિષય બની ગયું. સારાંશ એ છે કે નૈગમમાં પ્રસ્થરૂપમાં ન હોય ત્યારે પણ તે પ્રસ્થ કહેવાયું; પણ વ્યવહારમાં તો ત્યારે જ પ્રસ્થ કહેવાય ત્યારે તે પ્રસ્થરૂપે વાપરી શકાય તેવું બની ગયું હોય.

સારાંશ છે કે અહીં વ્યવહારનયનો વિષય તે તે નામે લોકમાં ઓળખાતી વસ્તુ—વિશેષ વસ્તુ એમ થાય છે. માત્ર સામાન્ય લાકડાને વ્યવહારનય પ્રસ્થ નહિ કહે; તે કે એ જ લાકડું પ્રસ્થ બન્યું છે કારણ કે લોકવ્યવહારમાં લાકડા તરીકે તો પ્રસ્થ અને બીજા પણ અનેક લાકડાં છે, પણ એ બધાં લાકડાંના પ્રકારોમાંથી વિશેષ આકૃતિવાળાં લાકડાંને જ પ્રસ્થ કહેવામાં આવે છે, બધાને નહિ; તત્ત્વની ભાષામાં કહેવું હોય તો વ્યવહારનય સામાન્યગ્રાહી નહિ પણ વિશેષગ્રાહી છે એમ કહિત થાય છે.

આ દૃષ્ટાંત દ્રવ્યનું છે પણ ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ વસતિ (અનુ. સૂ. ૧૪૪) દૃષ્ટાંતને નામે ઓળખાય છે. તમે કયાં રહો છો ?—એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હોઈ ‘લોકમાં રહું છું’ એમ શરૂ કરીને ઉત્તરોત્તર કહે કે ‘તિર્થગ લોકમાં’, ‘જમ્બૂદ્વીપમાં’, ‘ભારતમાં’, ‘દક્ષિણ ભારતમાં’, ‘પાટલિપુત્રમાં’, ‘દેવદત્તના ઘરમાં’, અને છેવટે ‘દેવદત્તના ઘરના ગર્ભગૃહમાં રહું છું’—એમ કહે છે. આ અવિશુદ્ધ નૈગમથી શરૂ કરીને વિશુદ્ધતર નૈગમના ઉદાહરણ છે. વિશુદ્ધતર નૈગમે જે ઉત્તર આપ્યો કે ગર્ભગૃહમાં રહું છું, લોકવ્યવહારમાં એવો ઉત્તર મળે તો જ તે કાર્યસાધક અને, આથી તેવો જ ઉત્તર વ્યવહારનયને પણ માન્ય છે.

ગર્ભગૃહ પણ સમગ્ર લોકને એક ભાગ હોઈ ‘લોકમાં રહું છું’ એ ઉત્તર અસદુત્તર તો નથી, પણ તે ઉત્તરથી લૌકિક વ્યવહાર ચાલી શકે નહિ એટલે લોકવ્યવહાર માટે જરૂરી છે કે સમગ્ર લોકમાંનો પ્રતિનિયત પ્રદેશ નિવાસસ્થાન તરીકે જણાવવામાં આવે. આમ આ દૃષ્ટાંતથી પણ વ્યવહાર વિશેષગ્રાહી છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. જેમ પૂર્વ દૃષ્ટાંતમાં લાકડું એ જ પ્રસ્થ છતાં લાકડાની વિશેષ આકૃતિ સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે પ્રસ્થની ક્રિયા કરી શકે છે અને લોકવ્યવહારમાં આવે છે, તેથી વિશેષ પ્રકારનું લાકડું એ પ્રસ્થ એવા નામને પામી, માપણીનો લોકવ્યવહાર સિદ્ધ કરે છે. એટલે કે સંકલ્પમાં રહેલ પ્રસ્થ નહિ, પણ બાહ્ય પ્રસ્થની આકૃતિ ધારણ કરેલો પદાર્થ લોકમાં પ્રસ્થનું કામ આપે છે. માટે તે જ પ્રસ્થ વ્યવહારનયનો વિષય છે.

આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત બંને દૃષ્ટાંતો દ્વારા વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી છે એ વાતને સમર્થન મળે છે. જે ભેદ છે તે એ કે નૈગમે સંકલ્પના વિષય લાકડાને પણ પ્રસ્થ કહ્યું અને વ્યવહારે પ્રસ્થાકાર લાકડાને પ્રસ્થ કહ્યું. આમ આમાં દ્રવ્ય

અને તેના પર્યાયને નગર સમક્ષ રાખી પ્રસ્થ દષ્ટાંત છે; જ્યારે વસતિ દષ્ટાંતમાં અવયવ અને અવયવીના વિચારના આધારે નૈગમ-વ્યવહારની વિચારણા કરી હોય તેમ જાણાય છે કારણ કે નૈગમે તો સમગ્ર લોકરૂપ અવયવી દ્રવ્યને પોતાનો વિષય બનાવી ઉત્તરોત્તર સંકુચિત એવા ખંડોને તે સ્પર્શે છે અને છેવટે વિશુદ્ધતર નૈગમ તેના સંકુચિત્તર પ્રદેશને પકડીને નિવાસસ્થાનનો નિર્દેશ કરે છે. નૈગમે સ્ત્રી ધી આપેલા તે પ્રદેશને જ વ્યવહાર પણ વ્યક્તિના નિવાસસ્થાન તરીકે સ્વીકારી લે છે. આમ અખંડ દ્રવ્યમાંથી તેના ખંડને વ્યવહાર સ્પર્શે છે. આ દષ્ટિએ પ્રસ્થ અને વસતિ દષ્ટાંતનો ભેદ હોઈ આને દ્રવ્ય નહિ પણ મુખ્યપણે ક્ષેત્રની દષ્ટિએ દષ્ટાંત આપ્યું છે તેમ કહી શકાય.

અનુયોગદ્વારમાં (સુ. ૧૪૪) ત્રીજું ઉદાહરણ પ્રદેશ દષ્ટાંતનું છે. આમાં કોઈ કહે છે કે સંગ્રહનયને મતે પાંચ(દ્રવ્ય)ના પ્રદેશ છે તે આ પ્રમાણે— ધર્મપ્રદેશ, અધર્મપ્રદેશ, આકાશપ્રદેશ, જીવપ્રદેશ અને સ્કંધપ્રદેશ. પણ આની સામે વ્યવહારનયનું કથન છે કે નમે જે પાંચ(દ્રવ્ય)ના પ્રદેશ કહો છો તે બરાબર નથી; તેમાં તો ભ્રમ થવાને સંભવ છે; જેમ કે કોઈ કહે કે પાંચ ગોષ્ઠિક (એક કુટુંબના) પુરુષોનું સુવર્ણ છે તો તેમાં પાંચના પ્રદેશ કહેવાથી તે પ્રદેશો પાંચેના જાણાય—કોઈ એકના નહિ. માટે કહેવું જોઈએ કે પ્રદેશના પાંચ પ્રકાર છે. આમ સંગ્રહમાં પ્રદેશ સામાન્ય માનીને નિરૂપણ હતું જ્યારે વ્યવહારમાં પ્રદેશ વિશેષને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે; અર્થાત વ્યવહાર ભેદપ્રધાન છે. વ્યવહારનયના આ દષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યવહારમાં ઉપયોગી સામાન્ય નહિ પણ તેના ભેદો છે. એટલે તે ભેદમૂલક વ્યવહારને પ્રાધાન્ય આપે છે.

પૂર્વોક્ત એ દષ્ટાંતો અને આમાં શો ભેદ છે એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે પ્રસ્થ દષ્ટાંત તો સ્પષ્ટપણે દ્રવ્ય અને તેના પર્યાય વિષે છે; એટલે કે જીર્ણતાસામાન્ય દ્રવ્ય અને તેના પર્યાય વિષે છે; વસતિ દષ્ટાંતમાં દ્રવ્ય અને તેના પ્રદેશની વાત છે; એટલે કે એક જ દ્રવ્યના ખંડની વાત છે. આમાં તે ખંડને પર્યાય કહી તો શકાય, પણ તે પરિણમનને કારણે નહિ, પણ ખંડને કારણે. એટલે મુખ્ય રીતે આ દષ્ટાંત દ્રવ્યવ્યવહારનું નહિ પણ ક્ષેત્રવ્યવહારનું છે. અને પ્રદેશદષ્ટાંત જે છેલ્લું છે તેમાં દ્રવ્ય સામાન્ય એટલે જીર્ણતાસામાન્ય નહિ પણ તિર્યાગ સામાન્ય સમજાય છે અને પછી તે સામાન્યના વિશેષો, ભેદો કે પર્યાયોનો વિચાર છે. આમ આ ત્રણે દષ્ટાંતો એક રીતે ભેદગ્રાહી, વિશેષગ્રાહી, પર્યાયગ્રાહી છતાં તેમાં વ્યવહારનો સૂક્ષ્મ ભેદ વિવક્ષિત છે. વ્યવહારનય ભેદગ્રાહી છે—આ વસ્તુ આચાર્ય પૂજ્યપાદે વ્યવહારનયની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. પરસામાન્યમાંથી

ઉત્તરોત્તર અપરાપર સામાન્યતા ભેદો કરવા એવી વ્યાખ્યા પૂન્યપાદે વ્યવહારની આંધી આપી છે.

આ ચર્ચાના પ્રકાશમાં જે આપણે અનુયોગ સૂત્રગત વ્યવહારની વચ્ચે વિનિષ્ચયત્થં વવહારો સવ્વદબ્બેસુ—(અનુયો. સૂત્ર ૧૫૨ પૃષ્ઠ ૨૬૪; આ ગાથા આવશ્યકનિયુક્તિમાં પણ છે—ગા. ૭૫૬) આ વ્યાખ્યાનો અર્થ કરીએ તો સર્વદ્રવ્યોમાં વિનિશ્ચિત અર્થને; એટલે કે સામાન્ય નહિ પણ વિશેષ કરી નિશ્ચિત અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ભેદોને—વિશેષોને વ્યવહાર પોતાનો વિષય બનાવે છે—એવો સ્પષ્ટ અર્થ ફલિત થાય છે. આના પ્રકાશમાં આચાર્ય હરિભદ્રે વ્યવહારનયના અનુયોગગત લક્ષણનો જે અર્થ કર્યો છે તે વ્યાખ્યા કરે છે. તેમણે વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે કે વ્રજતિ નિરાધિક્ષયે ચયનં ચયઃ, અધિકશ્ચયો નિશ્ચયઃ=સામાન્યમ્ । વિગતો નિશ્ચયઃ વિનિશ્ચયઃ=વિગતસામાન્યભાવઃ (પૃ. ૧૨૪) અર્થાત્ વ્યવહારનયને મતે સામાન્ય નહિ પણ વિશેષ મુખ્ય છે. એ જ આચાર્ય વળી આવશ્યકનિયુક્તિની વ્યાખ્યામાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે : “વિશેષેણ નિશ્ચયો ‘વિનિશ્ચયઃ । આગોપાલાઙ્કનાચાવબોધો ન કતિપયવિદ્વત્સન્નિબદ્ધ ઇતિ ॥” આવશ્યક નિયુક્તિ હારિ. ગા. ૭૫૬; આના લાઘ્ય મટે જુઓ વિશેષા. ૨૨૧૩ થી.

બંને વ્યવહારમાં લોકાનુસરણ

નિશ્ચયના અનુસંધાનમાં વ્યવહારનય અને સાતનયના એક પ્રકાર તરીકે વ્યવહારનય એ બંનેમાં જે વસ્તુ સાધારણ છે તે એ કે તે વિશેષગ્રાહી છે, અને વળી બંને વ્યવહારનયો લોકવ્યવહારમાં ઉપયોગી વિશેષને મહત્વ આપે છે. વિશેષ સ્થૂલ બુદ્ધિગ્રાહી છે પણ સામાન્ય સૂક્ષ્મ બુદ્ધિગ્રાહી છે, અને લોકવ્યવહાર તો સ્થૂલ બુદ્ધિથી જ વિશેષ થાય છે તેથી નિશ્ચયના અનુસંધાનમાં વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે લોકવ્યવહારને અનુસરનાર માનવામાં આવ્યો અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિગ્રાહી વસ્તુને નિશ્ચયનો વિષય માનવામાં આવી. અને આ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મના વિચારભેદમાંથી જ નિશ્ચય અને વ્યવહારનયની આખી વિચારણાએ ક્રમે કરી માત્ર દ્રવ્યાનુયોગનું જ નહિ પણ ચરણાનુયોગનું ક્ષેત્ર પણ સર કર્યું છે.

અહીં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે સાત નયાન્તર્ગત વ્યવહારને વિષે તે વિશેષને વિષય કરે છે એ વાતનું સમર્થન કર્યા પછી પણ વિનિષ્ચયત્થં એ પદનો ખીજો જે અર્થ આચાર્ય જિતભદ્ર કરે છે, તે નિશ્ચયનયના અનુસંધાનમાં આવતા વ્યવહારનો જે અર્થ છે તેનું અનુસરણ કરે છે; એટલે કે આગમગત ભમરાનું દૃષ્ટાંત આપીને જનપદમાં પ્રસિદ્ધ જે અર્થ તેને વ્યવહાર વિષય કરે છે એમ જણાવે છે—વિશેષા. ગા. ૨૨૨૦. આથી સાત નયાન્તર્ગત વ્યવહાર અને નિશ્ચયના અનુસંધાનમાં આવતો વ્યવહાર બંને નજીક આવી જાય છે.

૪. નિયુક્તિમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય

પૃથ્વી આદિ કાય વિષે

આવશ્યકની અને બીજી નિયુક્તિઓમાં વ્યવહાર—નિશ્ચયનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બન્યું હોય તેમ જાણાય છે. આચારના ક્ષેત્રે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થતા હતા તેથી આચાર વિષે અને તેને સ્પર્શતા દ્રવ્યાનુયોગના પદાર્થો વિષે પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ હતી. તેથી આપણે નિયુક્તિઓમાં એવાં સ્પષ્ટીકરણો જોઈએ છીએ.

શ્રમણોએ સ્થૂલ—સૂક્ષ્મ સર્વ પ્રકારના જીવની હિંસાથી બચવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય છે. સ્થૂલ જીવો તો દેખાય એટલે તેમની હિંસાથી બચવું સરલ હતું; પણ સૂક્ષ્મ જીવો દેખાતા નથી આથી તેમની હિંસાથી કેવી રીતે બચવું, એ સમસ્યા હતી. સામાન્ય રીતે જોતાં જ્યાં એમ લાગે કે અહીં સૂક્ષ્મ જીવોનો સંભવ નથી ત્યાં પણ કેવલીની દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ જીવોનો સંભવ હોય એમ અને અને વળી જ્યાં સૂક્ષ્મ જીવોનો સામાન્ય રીતે સંભવ મનાય ત્યાં પણ કેળવીને સૂક્ષ્મ જીવોનો અભાવ જાણાય એવું પણ બને છે. તો એવે પ્રસંગે સાધક, જેને કેવળ જ્ઞાન નથી, તે શું કરે? આવા જ કોઈ પ્રશ્નમાંથી પૃથ્વી આદિને વ્યવહાર અને નિશ્ચયે સચિત્—અચિત્ માનવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ હશે, તેનો પરિણામ નિયુક્તિમાં પડ્યો છે. પિંડનિયુક્તિમાં નિશ્ચય અને વ્યવહારદૃષ્ટિએ સચિત્ પૃથ્વીકાયથી માંડી સચિત્ વનસ્પતિકાય સુધીનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.—પિંડનિયુક્તિ ગા. ૧૦-૧૧; ૧૬-૧૭; ૩૫-૩૬; ૩૮-૩૯; ૪૩-૪૪.

પૃથ્વીકાય વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે નિશ્ચયથી સચિત્ પૃથ્વીકાય પર્વતાદિનો મધ્ય ભાગ છે, પણ વ્યવહારથી સચિત્ પૃથ્વીકાય અચિત્ અને મિશ્રથી ભિન્ન હોય તે જાણવી. આ જ પ્રમાણે અપ્કાષ આદિ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે તળાવ, વાવ આદિનું પાણી વ્યવહારથી સચિત્ છે અને લવણાદિ સમુદ્રના મધ્ય ભાગ વગેરેનું પાણી નિશ્ચયથી સચિત્ છે. એ જ પ્રમાણે તેજસ્કાય આદિ વિષે પણ વ્યવહાર—નિશ્ચયથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એમ કહેવાયું છે કે તળાવનું પાણી સામાન્ય રીતે સચિત્ જ હોય છે. પણ લગવાન મહાવીરે પોતાના કેવળ જ્ઞાનવડે જાણ્યું કે અમુક તળાવનું પાણી અચિત્ થઈ ગયું છે અને છતાં પણ તેનું પાણી પીવાની અનુજ્ઞા તેમણે પોતાના શિષ્યોને આપી નહિ. તે એટલા માટે કે આગળ ઉપર આ ઉપરથી ઘડો લઈ બીજા સાધુઓ તેવા જ બીજા તળાવના પાણીને અચિત્ માની પીવાનું શરૂ કરે તો દોષ લાગવાનો સંભવ હતો. આથી તેવા દોષને ટાળવા માટે તેમણે તે વિશિષ્ટ તળાવના પાણીને પીવાની પણ અનુજ્ઞા ન આપી, કારણ કે સામાન્ય રીતે તળાવનું પાણી સચિત્ જ હોય છે એટલે તેમણે જે તળાવમાં સૂક્ષ્મ જીવોનો અભાવ જોયો હતો તેને પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ

સચિત્ત માનવા પ્રેરણા આપી અને તેનું પાણી પિવાની અનુજ્ઞા આપી નહિ.
—નિશીથ ગા૦ ૪૮૫૯; ખૃહતકક૬૫ ૯૯૯.

નિશ્ચય-વ્યવહારથી સચિત્તનો આવે જ વિચાર ઓધનિયુક્તિમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે. —ઓધનિયુક્તિ ગા૦ ૩૩૭-૩૬૩.

આત્મવિદ્યાત વિષે

પિંડનિયુક્તિમાં દ્રવ્ય આત્મા અને ભાવ આત્માના ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે, જ્ઞાનાદિ ગુણવાળું જે દ્રવ્ય તે દ્રવ્યાત્મા છે એટલે કે પૃથ્વીકાય આદિ જીવાસ્તિકાય દ્રવ્ય તે દ્રવ્યાત્મા છે; અને જ્ઞાન-દર્શન-ચરણુ (ચારિત્ર) એ ત્રણુ ભાવાત્મા છે. પરના પ્રાણાદિનો વધ કરનાર સાધુ તે પરની ધાત તો કરે જ છે, પણ સાથે સાથે તે પોતાના ચરણુરૂપ ભાવ આત્માનો પણ વિદ્યાત કરે છે ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે તો પછી તે વખતે તેના જ્ઞાનાત્મા અને દર્શન આત્મા વિષે શું માનવું ? ઉત્તરમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરીને કહેવામાં આવ્યું છે કે નિશ્ચયનયને મતે ચરણુઆત્માનો વિદ્યાત થયો હોય તો જ્ઞાન-દર્શનનો પણ વધ માનવો જોઈએ; અને વ્યવહારનયને મતે ચરણુઆત્માનો વિદ્યાત થયો હોય તો જ્ઞાન-દર્શન આત્માના વિદ્યાતની ભજના છે. —પિંડનિયુક્તિ ગા૦ ૧૦૪-૧૦૫.

આનું રહસ્ય એમ જણાય છે કે નિશ્ચયનય એ અહીં એવંભૂત નય જેવો છે. એટલે તે કાળે ચરણુઆત્મવિદ્યાત કહો કે આત્મવિદ્યાત કહો એમાં કશો ભેદ નથી. તેથી જ્યારે ચરણુઆત્માનો વિદ્યાત થયો ત્યારે તદ્ભિન્ન જ્ઞાન-દર્શન આત્માનો પણ વિદ્યાત થયો જ છે, કારણુ; ચરણુપર્યાયનું પ્રાધાન્ય માનીને આત્માને ચરણુઆત્મા કહો છે પણ ધાત તો પર્યાયાપન્ન આત્માનો જ થયો છે, તેથી તે પર્યાયની સાથે કાલાદિની અપેક્ષાએ અન્ય પર્યાયોનો અભેદ માનીએ તો ચરણુઆત્માના વિદ્યાત સાથે જ્ઞાનદર્શનાત્માનો પણ વિદ્યાત થટી જાય છે.

વ્યવહારનય એ ભેદવાદી હોઈ ચરણુ એટલે માત્ર ચરણુ જ; તેથી ચરણુના વિદ્યાત સાથે જ્ઞાન-દર્શનનો વિદ્યાત જરૂરી નથી, તેથી વ્યવહારનયે ભજના કહેવામાં આવી છે.

ચરણુવિદ્યાતે જ્ઞાન-દર્શનવિદ્યાત માનવો જોઈએ એ નિશ્ચયનયનો ખુલાસો ભાષ્યયુગમાં જે કરવામાં આવ્યો છે તે વિષે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે.

કાલ વિષે

શ્રમણુની દિનચર્યામાં કાલને મહત્વનું સ્થાન છે, આથી કાલવિચાર કરવો પ્રાપ્ત હતો. ગણિતની મદદથી વિશુદ્ધ દિનમાન કાઢી પૌરુષીનો વિચાર કરવામાં આવે તે નિશ્ચયકાલ જાણવો પણ લોકવ્યવહારને અનુસરી પૌરુષી માની વ્યવહાર કરવો તે વ્યવહારકાલ છે. —ઓધનિયુક્તિ ગા૦ ૨૮૨-૨૮૩.

વળી, આવશ્યક નિયુક્તિની ચૂંટી (૫૦ ૪૨)મા ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે કે નિશ્ચયનયને મતે દ્રવ્યાવબદ્ધ ક્ષેત્રથી કાલ જુદો નથી. દ્રવ્યાવબદ્ધ ક્ષેત્રની જે પરિણતિ તે જ કાલ છે. જેમ કે ગતિપરિણત સૂચક જ્યારે પૂર્વ દિશામાં દેખાય ત્યારે તે પૂર્વાહણ કહેવાય; અને જ્યારે તે આકાશના મધ્યમાં હિપર દેખાય ત્યારે મધ્યાહ્નકાલ છે; અને જ્યારે ગતિપરિણત તે સૂચક પશ્ચિમ દિશામાં દેખાય તે અપરાહણકાલ કહેવાય, માટે નિશ્ચયનયને મતે દ્રવ્યપરિણામ એ જ કાલ છે. મૂલ આગમમાં જ્યારે જીવ-અજીવને કાલ કહેવામાં આવ્યા ત્યારે આ જ નિશ્ચય દષ્ટિને આશ્રય લેવામાં આવ્યો હતો એમ માનવું રહ્યું.

સામાયિક કોને ?

નિયુક્તિમાં સામાયિક કોને પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ગત્યાદિ અનેક વ્યાખ્યાનોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં દષ્ટિ એટલે સમ્યક્દર્શનને લઈને જે વિચાર છે તે વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને દષ્ટિએ કરવાની સૂચના આપી છે; અટલે કે વ્યવહારનયે સામાયિક વિનાનાને જ સામાયિક થાય અને નિશ્ચયનયે સામાયિક સંપન્નને જ સામાયિક થાય.

—આવશ્યક નિયુક્તિ ગા. ૮૧૪ (દીપિકા)

અહિંસા વિચાર

ઔદનિયુક્તિમાં ઉપકરણના સમર્થનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે બાહ્ય ઉપધિ છતાં જે શ્રમણ આધ્યાત્મિક વિશુદ્ધિ ધરાવતો હોય તો તે અપરિગ્રહી જ કહેવાય છે. —આ છે નિશ્ચયદષ્ટિ—

“અજ્ઞાત્યવિસોહિણ ઉવગરણં ઘાહિરં પરિહરંતો ।
અપ્પરિગ્ગહીત્તિ મણિઓ જિણેહિં તેલ્લક્કદંસીહિં ॥”

—ઔદનિ. ગા. ૭૪૫

આમાંથી જ હિંસા-અહિંસાની વિચારણા કરવાનું પણ અનિવાર્ય થયું; કારણ, જે કાંઈ અન્ય વ્રતો છે તેના મૂળમાં તો અહિંસાવ્રત જ છે. એટલે નિયુક્તિકાર કહે છે કે અહિંસાનો આધાર પણ આત્મવિશુદ્ધિ જ છે. આ સંસાર તો જીવોથી સંકુલ છે; તેમાં જીવવધ ન થાય એમ બને નહિ, પણ શ્રમણની અહિંસાનો આધાર તેની આત્મવિશુદ્ધિ જ છે—

“અજ્ઞાપ્પવિસોહીણ જીવનિકાણહિં સંથહે લોણ ।
દેસિયમહિંસગત્તં જિણેહિં તેલ્લક્કદંસીહિં ॥ ૭૪૭ ॥”

કારણ કે અપ્રમત આત્મા અહિંસક છે અને પ્રમત આત્મા હિંસક છે— આ નિશ્ચય છે.

“આયા ચેવ અહિંસા આયા હિંસત્તિ નિચ્છઓ ઇસો ।

જો હોઈ અપ્પમતો અહિંસઓ હિંસઓ ઇચરો ॥ ૭૫૪ ॥”

આની ટીકામાં શ્રીમદ્ દ્રોણાચાર્ય જણાવે છે કે લોકમાં હિંસા-વિનાશ શબ્દની પ્રવૃત્તિ જીવ અને અજીવ બંને વિશે થતી હોઈ નૈગમનયને મતે જીવની અને અજીવની બંનેની હિંસા થાય છે એમ છે. અને તે જ પ્રમાણે અહિંસા વિષે પણ છે. સંગ્રહ અને વ્યવહારને મતે પણ પદજીવનિકાયને વિષે હિંસાનો વ્યવહાર છે; અર્થાત્ અસિંસાનો વ્યવહાર પણ તે નયોને મતે પદજીવનિકાય વિષે જ છે. ઋણુસૂત્રનયને મતે પ્રત્યેક જીવ વિષે જુદી જુદી હિંસા છે. પણ શબ્દ-સમલિરૂઢ અને એવંભૂત નયોને મતે આત્મા જ હિંસા કે અહિંસા છે. આ જ નિશ્ચયનયનો અભિપ્રાય છે. નિશ્ચયનય એ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો ભેદ માનીને નહિ, પણ પર્યાયનું પ્રાધાન્ય માની પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે; એટલે કે આત્માની હિંસા કે અહિંસા નહિ પણ આત્મા જ હિંસા કે અહિંસા છે—એમ નિશ્ચયનયનું મંતવ્ય છે.

નિયુક્તિકારને મતે જે શ્રમણુ યતમાન હોય; એટલે કે અપ્રમત હોય તેનાથી થતી વિરાધના એ બધકારણુ નથી, પણ તેની આત્મવિશુદ્ધિને કારણે તે નિર્જરારૂપ ફલ દેનારી છે જે નિશ્ચયનયનું અવલંબન લે છે અને જે સમગ્ર આગમનો સાર બાજુ છે તેવા પરમર્ષિઓનું પરમ રહસ્ય એ છે કે આત્મપરિણામ એ જ હિંસા કે અહિંસા માટે પ્રમાણુ છે અને નહિ કે બાહ્ય જીવની હિંસા કે અહિંસા. પરંતુ આ નિશ્ચયની વાતનું કેટલાક લોકો અવલંબન તો લે છે, પણ તેના વિશેનો યથાર્થ નિશ્ચય એટલે કે ખરા રહસ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન જેમને નથી, તેઓ તો બાહ્ય ક્રિયામાં પ્રમાદી ધર્ષને ચારિત્રમાર્ગનો લોપ જ કરે છે. સારાંશ એ છે કે પરિણામ પર જ ભાર મૂકી જેઓ બાહ્ય આચરણુ; એટલે કે વ્યવહારને માનતા નથી તેઓ ચારિત્રમાર્ગના લોપક છે—માટે વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંનેનો સ્વીકાર જરૂરી છે—

“જા જયમાણસ્સ મવે વિરાહણા સુત્તવિહિસમગ્ગસ્સ ।

સા હોઈ નિજ્જરફલ્લા અજ્જત્થવિસોહિજુત્તસ્સ ॥

પરમરહસ્સમિસીણં સમત્તગણિપિઙ્ગજ્જરિતસારાણં ।

પરિણામિયે પમાણં નિચ્છયમવલંબમાણાણં ॥

નિચ્છયમવલંબતા નિચ્છયઓ નિચ્છયં અયાણંતા ।

નાસંતિ ચરણકરણ બાહિરકરણાલ્લાસા કેહ ॥”

—ઓધનિર્યુક્તિ ૭૫૯-૬૧.

“આહ—યદ્યયં નિશ્ચયસ્તતોડયમેવાલમ્બ્યતાં કિમન્વેનેતિ ? ઉચ્યતે—નિશ્ચયમ-
વલમ્બમાનાઃ પુરુષાઃ ‘નિશ્ચયતઃ’ પરમાર્થતો નિશ્ચયમજાનાનાઃ સન્તો નાશયન્તિ
ચરણકરણમ્ । કથમ્ ? ‘બાહ્યકરણાલસાઃ’ બાહ્યં વૈયાવૃત્ત્યાદિ કરણં તત્ર અલસાઃ—
પ્રયત્નરહિતાઃ સન્તશ્ચરણકરણં નાશયન્તિ । કેચિદિદં ચાક્ષીકુર્વન્તિ યદુત પરિશુદ્ધપરિણામ
એવ પ્રધાનો ન તુ બાહ્યક્રિયા । એતન્ન ચ નાક્ષીકર્તવ્યમ્ । યતઃ પરિણામ એવ
બાહ્યક્રિયારહિતઃ શુદ્ધો ન ભવતીતિ । તતશ્ચ નિશ્ચય-વ્યવહારમતમુમયરૂપમેવાક્ષીકર્તવ્યમિતિ ।”

—ઓઘનિર્ચુક્તિ ટીકા ગા૦ ૭૬૧

વંદન વ્યવહાર વિષે

શ્રમણોમાં વંદનવ્યવહારની રીત એવી છે કે જે જ્યેષ્ઠ એટલે કે દીક્ષા
પર્યાયે જ્યેષ્ઠ હોય—વયથી જ્યેષ્ઠ હોય તે વંદ છે. પણ જ્યારે સૂત્રવ્યાખ્યાન થતું
હોય ત્યારે જે સૂત્રધારક હોય તેને જ્યેષ્ઠ માનીને ખીજા વંદન કરે. આ પ્રકારના
વ્યવહાર ઉપરથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયે કે સૂત્રધારકને પણ જે જ્યેષ્ઠ કહી શકાતા
હોય તો જેઓ માત્ર દીક્ષાપર્યાયથી—વયથી જ્યેષ્ઠ હોય અને સૂત્ર કે તેનું વ્યાખ્યાન
જ્ઞાણતા ન હોય તેમને વંદન કરવાથી શેા લાભ—

“ત્રોણિતિ જહ દુ જિદ્ધો કહિન્ચિ સુત્તથધારણાવિગલો ।

વક્ષ્વળલ્લિહીણો નિરત્થયં વંદણં તમ્મિ ॥”

—આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૭૧૨ (દિપિકા)

વર્ણી સૂત્રવ્યાખ્યાનપ્રસંગે જ્યેષ્ઠની વ્યાખ્યામાં વયજ્યેષ્ઠ કરતાં રત્નાધિકને
જ્યેષ્ઠ માનવેા એમ મનાયું તો પછી રત્નાધિક શ્રમણુ ભલેને વયથી લઘુ હોય
પણુ જે વયથી જ્યેષ્ઠ એવેા શ્રમણુ તેની પાસે વંદન કરાવે તો તે શુ એ રત્નાધિકની
અશાતના નથી કરતો ?—

“અહ વયપરિયાણહિ લહુગો વિ દુ માસઓ ઇહં જેદ્ધો ।

રાયગિયવંદણે પુણ તસ્સ વિ આસાયણા મંતે ॥”

—આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૭૧૩ (દિપિકા)

આ શકંઓનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યેષ્ઠની વ્યાખ્યા
પ્રસંગાનુસાર કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વ્રતગ્રહણને પર્યાય જ્યેષ્ઠના નિર્ણયમાં
કામ આવે છે, પણુ સૂત્રવ્યાખ્યાનપ્રસંગમાં તો વ્રત—પર્યાયને નહિ પણુ લઘિધને
મુખ્ય માનવામાં આવે છે. અને આથી સૂત્રવ્યાખ્યાન કરવાની જેનામાં લઘિધ
હોય તે વયથી ભલેને લઘુ હોય પણુ તે જ્યેષ્ઠ ગણાય આથી એવા રત્નાધિક

જ્યેષ્ઠને વચજ્યેષ્ઠે વંદન કયું તેમાં કશું જ અનુચિત નથી. વળી વ્યાખ્યાન પ્રસંગે તો વચજ્યેષ્ઠે નમસ્કાર કર્યો છે આથી રત્નાધિકની આશાતનાનો પ્રસંગ પણ નથી.

“જહ વિ વયમાહ્ણિં લહુઓ સુત્તયધારણાપહુઓ ।

વક્ષાણલદ્ધિમંતો સો ચિય ઇહ ઘેપ્પઈ જેદ્ધો ॥

આસાયણા વિ ણેવં પહુચ્ચ જિણવયણભાસયં જમ્હા ।

વંદણયં રાહ્ણિણ તેણ ગુણેણં પિ સો ચેવ ॥”

—આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૭૧૪-૭૧૫ (દીપિકા)

આચાર્યે આવો નિર્ણય આપ્યો તે પાછળ તેમની દષ્ટિ શી હતી તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેમણે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયના અવલંબનથી કયું છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે વ્યવહારનું અનુસરણ કરવામાં આવે ત્યારે વચજ્યેષ્ઠ એ જ્યેષ્ઠ ગણાય. પણ નિશ્ચયનયને મતે તો દીક્ષાપર્યાય કે વચ એ પ્રમાણ નથી, પણ ગુણાધિક્ય એ પ્રમાણ છે. માટે બંને નયોને આધારે પ્રસંગ પ્રમાણે વર્તન કરવામાં કશો જ દોષ નથી, જૈન ધર્મમાં એક જ નય નહિ, પણ બંને નય જ્યારે મળે ત્યારે તે પ્રમાણ બને છે. માટે બંને નયોને માનીને પ્રસંગાનુસાર વંદનવ્યવહાર કરવો. આ બંને નયોને મહત્ત્વ આપવું એટલા માટે જરૂરી છે કે ગુણાધિક્ય એ આંતરિકભાવ છે અને સર્વ પ્રસંગે એ આંતરિકભાવનું જ્ઞાન હ્રદયમાં માટે સંભવ નથી, માટે જ્યાં આંતરિકભાવ જણાવામાં આવે એવે પ્રસંગે તેને મહત્ત્વ આપી વંદનવ્યવહારની યોજના નિશ્ચય દષ્ટિને મહત્ત્વ આપી કરવામાં આવે તેમાં કશું ખોટું નથી, પણ સામાન્ય રીતે તો દીક્ષાપર્યાયે જ જ્યેષ્ઠ હોય તેને જ્યેષ્ઠ માનીને વંદનવ્યવહારની યોજના વ્યવહારનયે કરવી એ સુગમ લોકસંમત માર્ગ છે, કારણ, ગુણાધિક્ય જણાવું લોકને માટે સુગમ નથી, પણ દીક્ષાપર્યાય જણાવે સુગમ છે; એટલે વ્યવહારનયે માની લીધું કે જેનો દીક્ષાપર્યાય વધારે તે મોટો એટલે વંદનીય—

“ન વઓ एत्थ पमाणं न य परिआओ वि णिच्छयमएण ।

ववहारओ उ जुज्जइ उभयनयमयं पुण पमाणं ॥

निच्छयओ दुत्तेयं को भावे कम्मि वट्ठइ समणो ।

ववहारओ उ कीरइ जो पुव्वट्ठिओ चरित्तम्मि ॥”

—આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૭૧૬-૭૧૭ (દીપિકા)

આમાંની અંતિમ ગાથા બૃહલકલ્પસાધ્યમાં પણ છે, જુઓ ગા૦ ૪૫૦૬. સંઘ વ્યવસ્થા જાળવવા માટે આ પ્રકારનો વ્યવહાર જરૂરી છે, અન્યથા ગુણજ્યેષ્ઠ ગણાવા સૌ પ્રયત્ન કરે અને અવ્યવસ્થા ઊભી થાય. અને ગુણનું

પરીક્ષણ સર્વથા સંભવ નથી, તેમ સર્વથા અસંભવ પણ નથી, માટે સામાન્ય વ્યવહાર એવો કે વ્રતજ્યેષ્ઠ તે વંદનીય પરંતુ વિશેષ પ્રસંગે જ્યાં ગુણ્યાધિક્યના જ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય ત્યાં તે ગુણ્યાધિક પુરુષ પણ વંદનીય બને. આ જ કારણે લોકદષ્ટિથી અથવા તે વ્યવહારનયથી કરેલી વ્યવસ્થાને સ્વયં અહર્ત-કેવળીભગવાન પણ અનુસરે છે—એવું સ્પષ્ટીકરણ મૂળ લાભ્યકારે ક્યું છે. આ જ વ્યવહારની બળવતા છે. મૂળ લાભ્યકાર જણાવે છે કે વ્યવહાર પણ બળવાન છે, કારણ કે જ્યાં સુધી ગુરુને એવી જાણ ન હોય કે મારો શિષ્ય કેવળી થઈ ગયો છે ત્યાં સુધી તે અહર્ત પોતાનો ધર્મ સમજીને હલસ્થ એવા ગુરુને વંદન કરે છે—

“વવહારો વિ હુ ક્લવં જં છુમત્યં પિ વંદહ અરહા ।

જા હોહ અણામિણ્ણો જાણંતો ધમ્મયં એયં ॥”

—આવ૦ નિ૦ મૂલ લાભ્ય-૧૨૩

આ ગાથા બૃહત્કંડેય લાભ્યમાં પણ છે. જુઓ ગા૦ ૪૫૦૭.

નિયુક્તિગત વ્યવહારનિશ્ચયની જે ચર્ચા છે તે એક એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે વ્યવહારમાં યથાર્થતાનો અંશ એવો થાય છે; એટલે કે આગમમાં વ્યવહારનું તાત્પર્ય એવું હતું કે તેમાં સત્યનો—યથાર્થતાનો અંશ હતો; જેમકે વ્યવહારદષ્ટિએ જ્યારે ભરને કાળો કહેવામાં આવ્યો ત્યારે તેમાં કાળો ગુણ હતો, પણ તેનો સંદેહ અભાવ હોય અને ભરને કાળો વ્યવહારનયે કહ્યો હોય એમ નથી. નિશ્ચયનય કાળા ઉપરાંત ખીજ વર્ણોનું અસ્તિત્વ કહે છે, પણ કાળાનો અભાવ અતાવતો નથી. વળી, પ્રસ્થને વ્યવહારમાં લઈ શકાય એવા આકારવાળું લાકડું થાય ત્યારે પ્રસ્થ તરીકે વ્યવહારનયને સંમત હતું એ પણ અતાવે છે કે લોકવ્યવહારના મૂળમાં યથાર્થતા તરફ દૂર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું નથી. આથી વ્યવહારનય યથાર્થથી તદ્દન નિરપેક્ષ નથી. પણ નિયુક્તિ કાળમાં વ્યવહારમાં આ યથાર્થતા ઉપરાંત ઔચિત્યનું તત્ત્વ; એટલે કે મૂલ્યનું તત્ત્વ ઉમેરાયું છે. આને કારણે વ્યવહારનયનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બન્યું છે. સંસારમાં વયથી જે જ્યેષ્ઠ હોય તે જ્યેષ્ઠ ગણાય છે તેનો તે સ્વીકાર વ્યવહારનય કરે જ છે, પણ નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ વયજ્યેષ્ઠ કરતાં ગુણજ્યેષ્ઠનું મહત્ત્વ હોઈ નિશ્ચયનયમાં વયજ્યેષ્ઠનો જ્યેષ્ઠ તરીકે સ્વીકાર નથી. ભરનાનો કાળો ગુણ નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ અયથાર્થ નથી, પણ તે ધણામાનો એક છે, આ વિચારણા યથાર્થતાને આધાર માનીને થઈ છે, પણ જ્યેષ્ઠ કેને કહેવો એ વિચારણામાં વ્યવહાર-નિશ્ચયનો આધાર યથાર્થતાને બદલે મૂલ્યનુયાંકન છે. આથી આ કાળમાં દ્રવ્ય અને લાવનો અર્થવિસ્તાર પણ થયો છે. બાહ્ય લોકાચાર એ દ્રવ્ય, અને

તાત્ત્વિક આચાર એ ભાવ. વ્યવહારનય આવા દ્રવ્યને અને નિશ્ચયનય આવા ભાવને મહત્ત્વ આપે છે. આથી જ જે તત્ત્વદષ્ટિએ; એટલે કે યથાર્થની દષ્ટિએ અચિત્ત હવું તેને પણ લોકાચાર-વ્યવહારની સુગમતા અને વ્યવસ્થાની દષ્ટિએ સચિત્ત માનવામાં આવ્યું. આમ વ્યવહાર લોકાનુસરણ કરવા જતા અયથાર્થ તરફ પણ વળી ગયો છે. વ્યવહારનયનું આ વલણ બૌદ્ધોની સંવૃત્તિ કે વેદાંતના વ્યવહારસત્ય જેવું છે. પણ સાથે સાથે તેનું જે મૂળ વલણ તે પણ આ કાળમાં ચાલુ રહ્યું છે તેની નોંધ પણ લેવી જોઈએ. વળી, નિશ્ચય પણ આ કાળે પરમાર્થ કે તત્ત્વ તરફ જઈ રહ્યો છે; એટલે કે તે વ્યવહારથી સાવ દૂર થવા જઈ રહ્યો છે.

વળી, લોકવ્યવહારમાં ભાષા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે; અને ઘણીવાર ભાષા તત્ત્વથી જુદું જ જણાવતી હોય છે. પણ લોકો વિચાર કર્યા વિના અતાત્ત્વિકને તાત્ત્વિક માની વ્યવહાર ચલાવતા હોય છે. આ પ્રકારના અતાત્ત્વિક વ્યવહારને સ્થાને તાત્ત્વિક વાતની સ્થાપના એ નિશ્ચયનો ઉદ્દેશ અને છે. આથી કહી શકાય કે લોકનું એટલે સમાજનું, બહુજનનું સત્ય એ વ્યવહારનય, પણ કોઈ વિરલ વ્યક્તિ માટેનું સત્ય તે નિશ્ચયનય છે. એ એ વચ્ચેનો આવો ભેદ આ કાળમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

૫. ભાષ્યોમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય

લોકવ્યવહારપરક અને પરમાર્થપરક

વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની આગમગત ભૂમિકામાં આપણે જોઈ ગયા છાએ કે એક સ્થૂલગામી છે અને ખીજો સૂક્ષ્મગામી છે. આ જ વસ્તુને લઈ ને આચાર્ય જિનભદ્રે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે વ્યવહારનય એ લોકવ્યવહારપરક છે અને નિશ્ચયનય એ પરમાર્થપરક છે. આ વસ્તુનો નિર્દેશ તેમણે ભગવતીસૂત્રગત ઉદાહરણનો આધાર લઈને જ કર્યો છે—

“લોગવ્વહારપરો વવહારો મળહ કાલઓ મમરો ।

વરમત્થપરો મળહ ગેચ્છહઓ પંચવળ્ણોત્તિ ॥”

—વિશેષા૦ ગા૦ ૩૫૮૯

આચાર્ય જિનભદ્રે કેવળ વ્યવહારને જ નહિ, પણ નૌગમને પણ લોકવ્યવહારપરક જણાવ્યો છે—

“ગેગમવવહારો લોગવ્વહારતપ્પરો”

વિશેષા૦ ૩૭

પણ જ્યારે ભાષ્યકાર વ્યવહારનયને લોકવ્યવહારપરક જણાવે છે અને નિશ્ચયનયને પરમાર્થપરક જણાવે છે ત્યારે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે નિયુક્તિકાળમાં તે નયોનો જે ક્ષેત્રવિસ્તાર અને અર્થવિસ્તાર થયો હતો તે પણ ભાષ્યકાળમાં ચાલુ જ છે. તે હવે આપણે જોઈશું.

વ્યવહાર-નિશ્ચય અને નયો

આચાર્ય જિનભદ્રે જ્યારે વ્યવહારને લોકવ્યવહારપરક કહ્યો અને નિશ્ચયનયને પરમાર્થપરક કહ્યો ત્યારે વળી તેમને તે બન્નેની એક જુદા જ પ્રકારે વ્યાખ્યા કરવાનું સૂચ્યું. આપણે જાણીએ છીએ કે આચાર્ય જિનભદ્રે જૈન દર્શનને સર્વનયમય કહ્યું છે; એટલે કે જે જુદાં જુદાં દર્શનો છે તે એકેક નયને લઈને ચાલ્યા છે. પણ જૈન દર્શનમાં સર્વ નયોનો સમાવેશ છે—“इदमिह सर्वणयमयं” जिणमतमणवज्जमच्चंतं—વિશેષા૦ ૭૨ ।

તેમણે કહ્યું છે કે—

अहवेगनयमयं चिय ववहारो जं न सर्वहा सर्वं ।

सर्वनयसमूहमयं विणिच्छओ जं जहामूअं । ३५९० ॥”

—વિશેષા૦

સંસારમાં જે વિવિધ મતો છે તે એકેક નયને આધારે છે, તેથી તે વ્યવહારનય કહેવાય કારણ કે તેમાં સર્વ વસ્તુનો વિચાર સર્વ પ્રકારે કરવામાં આવતો નથી, પણ સર્વનયના સમૂહરૂપ જે મત છે, એટલે કે જે જૈન દર્શન છે, તે નિશ્ચયનય છે, કારણ કે તે વસ્તુને યથાભૂતરૂપે—યથાર્થરૂપે ગ્રહણ કરે છે. આનો અર્થ એ થયો કે લોકમાં જે વિવિધ દર્શનો છે તે વ્યવહારદર્શનો છે અને જૈન દર્શન તે પારમાર્થિક દર્શન હોઈ નિશ્ચયદર્શન છે.

વળી, નિશ્ચયનય જે સર્વનયોનો સમૂહ હોય તો તે પ્રમાણરૂપ થયો અથવા તો અનેકાંત કે સ્યદ્વાદ થયો એ પણ એનો અર્થ સમજવો જોઈએ; એટલે કે નિશ્ચયનય એ નયશબ્દથી વ્યવહાર છતાં તે સર્વનયોના સમૂહરૂપ છે. એટલે તે નય તો કહેવાય જ, છતાં પણ તેનું ‘બીજું’ નામ પ્રમાણ છે, એમ દર્શનકાળમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે.

નયોનો શુદ્ધ-અશુદ્ધ વિભાગ

આગેનોની નિયુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂલ્હિ આદિ ટીકાઓમાં વ્યવહાર-નિશ્ચયનયો દ્વારા વિચારણાનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બન્યું છે. તેમાં દ્રવ્યાનુયોગ ઉપરાંત ચરણાનુયોગમાં

પણ નિશ્ચય-વ્યવહારને પ્રવેશ થયો છે. અને વળી નિશ્ચયનય એટલે શુદ્ધનય એમ પણ માનવામાં આવ્યું છે. આના મૂળમાં સમગ્રનયો વિષે શુદ્ધ નય અને અશુદ્ધ નય કયો એવો જે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તે છે. આપણે અનુયોગદ્વારની આ પૂર્વે કરેલી ચર્ચામાં જોયું છે કે તેમાં નૈગમનય ઉત્તરોત્તર અવિશુદ્ધમાંથી વિશુદ્ધ વિશુદ્ધતર, વિશુદ્ધતમ કેમ અને છે તેની વિચારણા તો હતી જ. તેને આધારે સમગ્ર નયોના સંદર્ભમાં શુદ્ધ-અશુદ્ધની વિચારણા કરવી એ ટીકાકારો માટે સરલ થઈ પડે તેમ હતું. આવી વિચારણા આચાર્ય જિનભદ્રના વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અને તેની ટીકામાં થયેલી જોવા મળે છે. તેમણે સામાયિકક્રિયાના કરણ વિષેના વિચાર પ્રસંગે બધા નયોને એ વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે : શુદ્ધ અને અશુદ્ધ— અને કહ્યું છે કે અશુદ્ધ નયોની અપેક્ષાએ તે અકૃત છે અને શુદ્ધ નયોની અપેક્ષાએ કૃત છે. પણ સમય એટલે કે સિક્કાન્ત એવો છે કે તે કૃતાકૃત છે. સારાંશ એ છે કે વિભિન્ન નયો તેને કૃત કે અકૃત કહે છે પણ સ્યાદ્રાદને આધારે તેને કૃતાકૃત માનવું જોઈએ—એટલે કે પ્રમાણ દષ્ટિએ તે કૃતાકૃત છે.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૩૩૭૦

આ ગાથાની ટીકા સ્વોપજ્ઞ તો મળતી નથી, કારણ કે તે અધુરી જ રહી ગઈ છે પણ તેની પૂર્તિ કરનાર કોટ્યાચાર્યની ટીકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—
“અશુદ્ધનયાઃ દ્રવ્યાર્થપ્રધાનાઃ નૈગમસંગ્રહવ્યવહારાઃ । તેષાં મતેન અકૃતં સામાયિકં નિત્યત્વાત્ નમોવત્ । દ્રવ્યાર્થતઃ સર્વમેવ વસ્તુ નિત્યમિતિ પક્ષધર્મત્વમ્ । શુદ્ધનયાસ્તુ ઋજુસૂત્રાદયઃ । તેષાં મતેન કૃતં સામાયિકં અનિત્યત્વાત્ ષટ્વત્ । પર્યાયાર્થતઃ સર્વમેવ અનિત્યં કૃતકં ચ વસ્તુ ઇતિ પક્ષધર્મત્વમ્ । એવમેકાન્તે મજ્જદ્રવ્યમ્ । અથ કૃતાકૃતત્વમુમયરૂપં સ્યાદ્રાદસમયસદ્માવાત્ । તત્ પુનરુમયરૂપત્વં દ્રવ્યાર્થપર્યાયાર્થનયુવિવક્ષાવશાત્ ભવતિ ।”

—વિશેષા૦ કોટ્યાચાર્યિકા ।

સારાંશ એ છે કે નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનયો દ્રવ્યાર્થપ્રધાન છે; અને તે અશુદ્ધ નયો છે. દ્રવ્યાર્થપ્રધાન હોઈ તે વસ્તુને નિત્ય માને છે, પણ ઋજુસૂત્રાદિ એટલે ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ પર્યાયાર્થપ્રધાન છે; અને શુદ્ધ નયો છે. પર્યાયપ્રધાન હોઈ તે નયો વસ્તુને અનિત્યરૂપે માને છે પણ સ્યાદ્રાદમાં તો બધા નયોનો સમાવેશ હોઈ તે દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેને સ્વીકારી વસ્તુને નિત્યાનિત્ય માને છે.

કોટ્યાચાર્યની આ ટીકાનું અનુસરણ કરીને આ૦ કોટ્યાચાર્ય અને આ૦ હેમચંદ્ર મત્રધારી પણ શુદ્ધ-અશુદ્ધ નયોનો ઉક્ત વિભાગ માન્ય રાખે છે.

વળી, એક વસ્તુ એ પણુ આમાં ધ્યાન દેવા જેવી છે કે નયો તે એક એક અંત હોઈ એકાંત છે અને સ્યાદાદ તે એકાંતોનો સમન્વય કરતો હોઈ અનેકાંત છે

નયોના આવા શુદ્ધાશુદ્ધ વિભાગને ધ્યાનમાં રાખીને જ આચાર્ય જિનભદ્રે નિશ્ચયનયને શુદ્ધ નય કહ્યો છે કારણ કે તેમને મતે વ્યવહાર એ અશુદ્ધ નયમાં સમાવિષ્ટ છે તે આપણે ઉપર જોયું. આચાર્ય જિનભદ્રે મૂળ ગાથામાં “નેચ્છદ્યનયમણ અન્નાણી” (વિશેષા૦ ગા૦ ૧૧૫૧) ઇત્યાદિ કહ્યું છે પણ તેની પોતે જ રચેલી ટીકામાં કહ્યું છે કે—“સુદ્ધનયમિપ્રાયોડયમ્”—ઇત્યાદિ. આથિ ફલિત થાય છે કે તેઓ નિશ્ચયનયને શુદ્ધ નય માને છે.

નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર એ સમગ્રની સંજ્ઞા વ્યવહારિક નય પણ છે એવો મત ચૂર્ણિમાં વ્યક્ત થયેલો છે અને એ જ પ્રસંગે ઋગ્વેદસૂત્રાદિ ચારને ચૂર્ણિમાં શુદ્ધ નયને નામે ઓળખાવ્યા છે આથી એ પણ ફલિત થઈ જાય છે કે શેષ નૈગમાદિ અશુદ્ધ નયો છે, જેનું ‘ખીણું’ નામ વ્યવહારિકનયો પણ છે.— “વવ્રહારાગહણેણ ય ણેગમ-સંગ્રહ-વવ્રહારા વવ્રહારિગત્તિ ગહિતા...ઉચ્ચુસિતાદીર્ણ પુણ ચચણ્ઠં સુદ્ધનયણં.....આવ૦ ચૂર્ણિ પૃ૦ ૪૩૦ ।

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વ્યવહાર એ અશુદ્ધ નય છે અને નિશ્ચય એ શુદ્ધ નય છે એવો અભિપ્રાય આગમની ટીકાના કાળમાં સ્થિર થયો હતો.

વળી, અહીં એક ખીણી વિશેષતા તરફ પણ ધ્યાન દેવું જરૂરી છે; તે એ કે, આગળ આપણે જોયું કે, વ્યવહાર એ વિશેષને માની ચાલે છે પણ શુદ્ધાશુદ્ધના વિભાગમાં વ્યવહાર દ્રવ્યાથિકપ્રધાન છે; એટલે કે તે સામાન્યને માને છે એમ કહેવાય. અને નિશ્ચય એ પર્યાયાથિક હોઈ વિશેષને વિષય કરે છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ એમ સંભવે કે વૈશેષિકો અને નૈયાયિકો જેને સામાન્યવિશેષ કહે છે એટલે કે જે અપરસામાન્યને નામે ઓળખાય છે તે સત્તા સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છતાં પોતાના વિશેષોની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે, એટલે તેને અપેક્ષાભેદે સામાન્ય કે વિશેષ કહી શકાય. તાત્પર્ય એ થયું કે વ્યવહાર પરસામાન્યને નહીં પણ અપરસામાન્યને વિષય કરે છે, જે સત્તાસામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. આથી વ્યવહારનયને સામાન્યગ્રાહી કહ્યો તે, અને વિશેષગ્રાહી કહ્યો તે. બન્નેમાં કશો વિરોધ રહેતો નથી.

વ્યવહારનો વિષય

સાત નયમાં જે વ્યવહારનય છે તેના વિષયનું વિવેચન કરતાં લાખ્યકાર આચાર્ય જિનભદ્રે જણાવે છે કે વિશેષથી ભિન્ન એવું સામાન્ય કોઈ છે જ નહિ કારણ કે અરવિષાણુની જેમ તે ઉપલબ્ધ થતું નથી—

“ન વિસેલત્થંતરમ્ભૂઅમત્થિ સામણ્ણમાહ વવહારો ।
 उवलंभववहारामावाओ खरविसाणं व ॥”

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય-૩૫

આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ કે વ્યવહારનય સામાન્યગ્રાહી નહિ પણ વિશેષગ્રાહી છે; એનું જ આ સમર્થન છે.

ગુરુ-લઘુ વિશે

ગુરુ-લઘુનો વિચાર તાર્કિક રીતે અને વ્યવહારિક રીતે નિશ્ચય અને વ્યવહારનયો વડે આચાર્ય જિનભદ્રે કર્યો છે. તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે—આવશ્યક નિયુક્તિમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ઔદારિક, વૈક્રિયાદિ ગુરુલઘુ દ્રવ્યો છે એને કર્મ, મન, ભાષા એ અગુરુલઘુ દ્રવ્યો છે. (વિશેષા૦ ગા૦ ૬૫૯ એ આવ નિ૦ની ગાથા છે, વળી જુઓ આવશ્યક ચૂર્ણ પૃ૦ ૨૯)

આ નિયુક્તગાથાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આચાર્ય જિનભદ્રે જણાવે છે કે વ્યવહારનયને મતે કોઈ દ્રવ્ય ગુરુ હોય છે, જેમ કે લેપ્ટુ—ટેપારો. કોઈ લઘુ હોય છે, જેમ કે દીપશિખા. કોઈ-ગુરુલઘુ-ઉભય હોય છે કોઈ અગુરુલઘુ—નોભય હોય છે જેમ કે આકાશ. પણ નિશ્ચયનયને મતે તો સર્વથા લઘુ કે સર્વથા ગુરુ કોઈ દ્રવ્ય હોતું જ નથી પણ બાદર—સ્થૂલ દ્રવ્ય ગુરુલઘુ છે અને બાકીના બધા દ્રવ્યો અગુરુલઘુ છે. —વિશેષા૦ ગા૦ ૬૫૯-૬૬૦

આ બાબતમાં વ્યવહારનય પ્રશ્ન કરે છે કે જો ગુરુ કે લઘુ જેવું કોઈ દ્રવ્ય હોય જ નહિ તો જીવપુદ્ગલોનું ગમન જે ઊર્ધ્વ અને અધઃ થાય છે તેનું શું કારણ ? અમે તો માનીએ છીએ કે જે લઘુ હોય તે ઊર્ધ્વગામી અને અને જે ગુરુ હોય તે અધોગામી અને. આથી જીવ-પુદ્ગલોને ગુરુ અને લઘુ માનવા જોઈએ, કારણ કે તેમનું ગમન જોયે પણ થાય છે અને નીચે પણ થાય છે— (વિશેષા૦ ગા૦ ૬૬૧-૬૬૨. માટે માત્ર ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ એમ બે પ્રકાર નહિ પણ ગુરુ, લઘુ ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ—એવા ચાર પ્રકારના દ્રવ્યો માનવા જોઈ એ એવો વ્યવહારનયનો મત છે.

વ્યવહારનયના આ મન્તવ્યનો ઉત્તર નિશ્ચયનય આપે છે કે વ્યવહારનયમાં જે ઊર્ધ્વગમનનું કારણ લઘુતા અને અધોગમનનું કારણ ગુરુતા માનવામાં આવે છે તે અનિવાર્ય કારણ નથી. કારણ દ્રવ્યની લઘુતા કે ગુરુતા એ જુદી જ વસ્તુ છે અને દ્રવ્યનો વીર્યપરિણામ એ સાવ જુદું જ તત્ત્વ છે. અને વળી દ્રવ્યનો ગતિપરિણામ તે પણ જુદું જ તત્ત્વ છે. આમાં કાંઈ કાર્યકારણભાવ જેવું નથી.

—વિશેષા૦ ગા. ૬૬૩

આમ માનવાનું કારણ એવું છે કે પરમલઘુ મનાતા પરમાણુ પણ જીવો જવાને અદલે નીચે પણ ગમન કરે છે. તો પછી તેમાં શો હેતુ માનશો ? એટલે કે જો લઘુતા એ જીર્ણગમનમાં હેતુ હોય તો પરમાણુ જીવો જવાને અદલે નીચે કેમ જાય ? તેના નીચા જવામાં લઘુતા સિવાય ખીજું જ કંઈ કારણ માનવું રહ્યું. વળી ધૂમાદિ જે નરી આંખે દેખાય છે તે સ્થૂલ છે છતાં તે જીર્ણગમન કેમ કરે ? જો સ્થૂલતા એ અધોગમનમાં નિમિત્ત હોય તો ધૂમ નીચે જવો જોઈએ; પણ તે તો જીવો જાય છે. આમ કેમ અન્યું ? વળી, મહાયુરુ એવા વિમાનાદિ નીચે જવાને અદલે આકાશમાં જીવો કેમ જીડી શકે છે ? વળી, સાવ સૂક્ષ્મ દેહવાળો દેવ પણ મોટા પર્વતને કેમ જીવો કરે છે !

—વિશેષા૦ ગા૦ ૬૬૪-૬૬૫

જો ભારી પર્વત નીચે જવાને અદલે જીવો જાય છે તેમાં દેવના વીચને કારણ માનશો તો વ્યવહાર-સંમત ગુરુતા એકાંતે અધોગમનનું કારણ છે એ અચુકત ઠરે છે; અને એ જ પ્રમાણે લઘુતા એ જીર્ણગમનનું એકાંતે કારણ છે એ પણ એચુકત ઠરે છે—વળી ગતિ-સ્થિતિપરિણામને કારણે પણ જીવ પુદ્ગલોની ગતિ સ્થિત થતી હોઈ તેમાં પણ ગુરુતા કે લઘુતાની કારણતાનું અતિક્રમણુ છે જ. આથી વ્યવહારનયનો મત અચુકત ઠરે છે.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૬૬૬

આમ પ્રસ્તુમાં લોકવ્યવહારમાં જે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જીર્ણ-અધોગમનના કારણરૂપે લઘુતા-ગુરુતાને માનવાની પ્રથા હતી તે વિરુદ્ધ તત્ત્વવિચાર કરીને તેની કારણતાનો નિરાસ નિશ્ચયનય કરે છે. આમાં વ્યવહાર-નિશ્ચયનયનો વિચાર સાંવૃતિક-પારમાર્થિક સત્યતા વિચાર તરફ પ્રગતિ કરતો હોય એમ જણાય છે.

વળી ન્યાય વૈશેષિકમાં ગુરુત્વમાત્ર માન્યું છે. અને લઘુત્વને તેના અભાવરૂપ માન્યું છે અને ગુરુત્વને કારણે પતન માન્યું છે તે વિચાર પણ આચાર્યની સમક્ષ છે જ.

જ્ઞાન-ક્રિયા વિષે

નિયુક્તિના વિચાર પ્રસંગે આપણે જ્ઞેયું છે કે તેમાં જ્ઞેનો ચારિત્રાત્મક વિહત થયો તેનો જ્ઞાન-દર્શન આત્માં પણ વિદ્યાતને પામ્યો એવો વિચાર છે. આના જ અનુસંધાનમાં ભાષ્યમાં નિશ્ચયનયને મતે જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જો જ્ઞાનનું જ્ઞા સમ્યગ્ ક્રિયામાં ન આવે તો તે જ્ઞાનને અજ્ઞાન માનવું (વિશેષા૦ ૧૧૫૧) તે ઉક્ત પદ્ધતી ખીજી બાજુ રજૂ કરે છે. જે પ્રકારે ચારિત્રનો

નાશ થવાથી જ્ઞાન-દર્શન પણ નષ્ટ થયેલાં નિશ્ચયનય માને છે તે જ પ્રકારે જેને જ્ઞાન, ક્રિયામાં ન પરિણમે તો તે જ્ઞાનને પણ અજ્ઞાન માનવું જોઈએ એવો નિશ્ચયનો અભિપ્રાય છે. અહીં યથાર્થતા કરતાં મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રમણજીવનમાં કે કોઈ પણ જીવનમાં જ્ઞાન કરતાં ક્રિયાનું મહત્ત્વ એટલા માટે છે કે મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ ક્રિયા એટલે કે ચારિત્ર અને છે કારણ કે કેવળજ્ઞાન થયા પછી પણ જ્યાં સુધી ચારિત્રની પરાકાષ્ટા નથી થતી ત્યાં સુધી મોક્ષ નથી, આથી જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ એમાં ચારિત્રનું મૂલ્ય મોક્ષદૃષ્ટિએ વધે છે. આથી ચારિત્રના તાજવે તોળીને જ્ઞાનની સાર્થકતા કે નિરર્થકતાને નજર સમૂહ રાખીને તેના જ્ઞાન-અજ્ઞાન એવા ભેદ કરવામાં આવ્યા છે, અને નહિ કે તેની યથાર્થતા કે અયથાર્થતાને આધારે.

કર્તૃત્વ વિષે

આચાર્ય જિનભદ્ર સમક્ષ એ પ્રશ્ન હતો કે સામાયિક કોણે ક્યું ? આનો ઉત્તર તેમણે વ્યવહાર-નિશ્ચયનો આશ્રય લઈને આપ્યો છે કે વ્યવહારથી તો તે જિનેન્દ્ર ભગવાન અને ગણપુત્રે સામાયિક ક્યું છે અને નિશ્ચયનયે તો જે વ્યક્તિ સામાયિક ક્રિયા કરે છે તેણે જ તે ક્યું છે તાત્પર્યાર્થ એવો છે કે સામાયિક શ્રુત જે બાહ્ય છે તેની રચના તો તીર્થંકર અને ગણપુત્રે કરી છે તેથી તે તેના કર્તા કહેવાય. પણ સામાયિક એ તો સમજાવતી ક્રિયા છે અને તે તો આત્મગુણ હોઈ જે આત્મા તે ક્રિયા કરે તેણે જ તે અંતરંગ સામાયિક ક્યું હોઈ તે જ તેનો કર્તા કહેવાય. આમ સામાયિક શ્રુત અને સામાયિક ભાવ એ ક્રમે વ્યવહાર અને નિશ્ચયના વિષય અને છે.

—વિશેષા ગા૦ ૩૩૮૨

સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનોત્પત્તિ વિશે (ક્રિયામાણુ-કૃત વિષે)

ક્રિયાકાળમાં કાર્યનિષ્પત્તિ માનવી કે નિષ્ઠાકાળમાં—આ જૂનો વિવાદ છે, આની સાથે અસત્કાર્યવાદ અને સત્કાર્યવાદ પણ સંકળાયેલા છે. ભગવાન મહાવીર અને જમ્બીવેતી મતભેદ પણ આ વિષે જ હતો. આ વિવાદનો વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયના મતોમાં સમાવેશ કરવાનો પ્રયત્ન આ જિનભદ્રે ભાષ્યમાં કર્યો છે. તેમાં મિથ્યાત્વના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ થયે સમ્યક્ત્વ એટલે કે સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પ્રસંગે તેમણે વ્યવહાર-નિશ્ચયની જે યોજના કરી છે તે આ પ્રમાણે છે—વ્યવહારનયને મતે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન જેનામાં ન હોય

એટલે કે જે મિથ્યાદષ્ટિ અને અજ્ઞાની હોય તેને સમ્યક્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ નિશ્ચયનયનો મત છે કે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી સહિતને જ સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે.

“સમ્મત્તનારણરહિયસ્સ નાણમુપ્પજ્જહ સ્તિ વવહારો ।
નેચ્છહ્યનઓ માસહ ઉપ્પજ્જહ તેહિં સહિઅસ્સ ॥”

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૧૪. વળી જુઓ આવશ્યકચૂણિં પૃ૦ ૧૮, ૨૩ એહીં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયો વચ્ચે જે શંકા-સમાધાન છે તે આ પ્રમાણે છે :

વ્યવહાર : સમ્યક્જ્ઞાનીને સમ્યક્જ્ઞાન થતું હોય તો તે એનો અર્થ એ થયો કે જે જાત-ઉત્પન્નસત્ છે તે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અજાત-અસત્ નહિ. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જે જાત છે તે ઉત્પન્ન થતું નથી, પણ જે અજાત હોય છે તે જાત-ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે માટીના પિંડમાંથી અજાત એવો ઘડો જાત થાય છે. પણ જો ઘડો પ્રથમથી જ જાત હોય તો તેને ઉત્પન્ન કરવાપણું કાંઈ રહેતું નથી. એટલે કે તેને વિષે કશું જ કરવાપણું રહેતું નથી, માટે અજાતની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ, જાતની નહિ. અને વળી જાતની પણ જો ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, એટલે કે જે કૃત છે તેને પણ કરવામાં આવે તો પછી કરવાનો ક્યાંઈ અંત જ નહિ આવે; એટલે કે કાર્યસમાપ્તિ કદી થશે જ નહિ. માટે માનવું જોઈએ કે મિથ્યાત્વી જીવમાં સમ્યક્ત્વ અને સમ્યક્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જે તેનામાં પ્રથમ હતાં નહિ, પણ એમ ન માની શકાય કે સમ્યક્જ્ઞાનીને સમ્યક્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૧૫

વળી, કૃતને પણ કરવામાં આવે તો ક્રિયાનું કાંઈ ફળ મળે નહિ. અને વળી પૂર્વમાં ન હોય તે જ ક્રિયાના ફળરૂપે દેખાય છે તો કૃતને કરવાપણું ન હોવાથી સત્ની ક્રિયા નહિ પણ અસત્ની ક્રિયા માનવી ઘટે. વળી, એવું પણ નથી કે જે કાળમાં ક્રિયા શરૂ થઈ એ જ કાળમાં નિષ્પત્તિ થાય, પણ દીર્ઘકાલની ક્રિયા પછી ઘટાદિ દેખાય છે માટે તેની ક્રિયાનો કાળ દીર્ઘ માનવો જોઈએ. આમ વિચારતાં મિથ્યાજ્ઞાનીને દીર્ઘકાળ પછી સમ્યક્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું જોઈએ.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૧૬

વળી, કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ કરીએ છીએ ત્યારે આરંભમાં તો તે દેખાતું નથી, પણ ક્રિયાની સમાપ્તિ થયે તે દેખાય છે, માટે પણ ક્રિયાકાળમાં કાર્યને સત્ માની શકાય નહિ, તેજ રીતે ગુરુ પાસેથી તત્ત્વતું શ્રવણ કરવાની ક્રિયા ચાલી રહી હોય ત્યારે તત્કાળે કોઈ જ્ઞાન ચર્ધ જતું નથી પણ શ્રવણાદિ ક્રિયાની સમાપ્તિ થયે જ્ઞાન થાય છે. સારાંશ એ છે કે ક્રિયાકાળમાં કાર્ય દેખાતું નથી માટે તે નથી પણ ક્રિયાની નિષ્ઠા થયે તે દેખાય છે તો ક્રિયાકાળમાં નહિ પણ ક્રિયાનિષ્ઠા-કાળમાં તે માનવું જોઈએ. માટે માનવું જોઈએ કે મિથ્યાદષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનને પામે છે, પણ સમ્યક્દષ્ટિ કે સમ્યક્જ્ઞાની નહિ.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૧૭

નિશ્ચયનય : અજ્ઞત હોય તે જ્ઞત થાય એ માની શકાય તેવી વાત નથી, કારણ કે જે અજ્ઞત છે તે અભાવરૂપ છે અને અભાવની તો ખરવિષાણુની જેમ ઉત્પત્તિ સંભવતી જ નથી. માટે અજ્ઞતની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ નહિ. અને જે અજ્ઞત પણ ઉત્પન્ન થતું હોય તો ખરવિષાણુ પણ ઉત્પન્ન થાય. માટે અસત્ની નહિ પણ સત્ની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે સમ્યક્ત્વીને અને સમ્યક્જ્ઞાનીને સમ્યક્ત્વ અને સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે, મિથ્યાત્વીને નહિ.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૧૮

વળી, જેમ સત્ની ક્રિયા માનવામાં ક્રિયાનો વિરામ નહિ થાય તેમ અસત્ની ક્રિયા માનવામાં ક્રિયાનો વિરામ નહિ થાય, કારણ, તેમ અસત્ એવા ખરવિષાણુ વિષે ગમે એટલી ક્રિયા કરે પણ તે કદી ઉત્પન્ન જ થવાતું નહિ. આમ ક્રિયા-વિરામનો અભાવ તો જ્ઞાને પક્ષે સમાન છે. પણ વધારામાં અસત્કાર્યપક્ષે એ ક્રિયાવિરામ આદિ દોષોનો પરિહાર શક્ય નથી. સત્ એવા આકાશાદિ વિશે પર્યાયાન્તરની અપેક્ષાએ ક્રિયાવિરામ ઘટી શકે છે, પણ અસત્માં તો એવા પણ સંભવ રહેતો નથી. વળી, ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્ય સર્વથા અસત્ હોય તો તે જેમ ઉત્પત્તિ પછી દેખાય છે તેમ ખરવિષાણુ પણ પછી કેમ નથી દેખાતું? માટે માનવું જોઈએ કે કાર્ય, ઉત્પત્તિની પૂર્વે ખરવિષાણુ જેમ સર્વથા અસત્ નથી. આમ સર્વથા અસત્ની ઉત્પત્તિ માનવામાં દોષ છે, જેનું નિવારણ ચર્ધ શકતું નથી.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૧૯

વળી, કાર્યનિષ્પત્તિમાં દીર્ઘકાળની વાત કરી તે પણ યુક્ત નથી, કારણ કે ઘડાની ઉત્પત્તિ પહેલાં સ્થાસાદિ અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે તે કાર્યો પ્રતિશ્ચમયે

ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પરસ્પર વિલક્ષણ પણુ છે. આમ ધણુ બધા કાર્યો માટે લાંબો કાળ ગયો તેમાં એ બધો કાળ ઘટક્રિયાનો હતો એમ કેમ કહેવાય ?

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૨૦

વળી, કાર્યની ક્રિયાના આરંભમાં તે દેખાતું નથી માટે તે સત્ હોઈ શકે નહિ એવો જે આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તેનો ઉત્તર એ છે કે તમે જે ક્રિયાનો આરંભ કહો છો તે તેની ક્રિયાનો તો આરંભ છે નહિ તો પછી તે ત્યારે કેવી રીતે દેખાય ? જેમ પટનો આરંભ કરીએ ત્યારે ઘટ જોવાની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે તેમ ઘટ પહેલાનાં જે સ્થાસાદિ કાર્યો છે તેની ક્રિયાના પ્રારંભમાં પણુ જો ઘટ ન દેખાય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અને સ્થાસાદિ કાંઈ ઘડો નથી જેથી તેના આરંભે તે દેખાય. માટે આરંભમાં દેખાતો નથી—ઈત્યાદિ જે આક્ષેપ છે તે યુક્ત નથી.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૨૧

વળી, ઘડો અતિમ ક્ષણમાં દેખાય છે માટે તેને તે ક્ષણમાં સત્ માનવો જોઈએ, પૂર્વક્રિયાકાળમાં નહિ—એ જે તમે કહ્યું તેમાં અમારે એટલું જ કહેવાનું છે કે ઘડાનો પ્રારંભ તો અન્યક્રિયાકાળમાં જ છે તેથી તે અન્યકાળે દેખાય છે. આમાં શું અજુગતું છે ?

વળી, વર્તમાનકાળમાં જ્યારે તે ક્રિયામાણુ છે ત્યારે તેને કૃત ન માનો અને આકૃત માનો તો પછી તેને કૃત ક્યારે માનશો ? અતીત કાળ તો નષ્ટ હોઈ અસત્ છે તો તે તેને કેવી રીતે કરી શકશે ? અને વળી ભવિષ્યકાળ તો હજી અનુત્પન્ન હોઈ અસત્ છે, તો તેમાં પણુ તે કૃત કેવી રીતે થાય ? માટે ક્રિયામાણુને જ કૃત માનવું જોઈએ.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૨૨

જો ક્રિયામાણુ કૃત હોય તો પછી તે ક્રિયામાણુ હોય ત્યારે કેમ દેખાતું નથી—એવો જે આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તે પણુ યુક્ત નથી કારણ કે પ્રતિ સમયમાં જે જુદાં જુદાં કાર્યો નિષ્પન્ન થઈ રહ્યા છે તેથી નિરપેક્ષ થઈને તમે માત્ર ઘડાનો જ અભિલાષ ધરાવો છો, આથી તે તે કાર્યના કાલને ઘડાનો કાળ ગણીને તમે માનવા લાગી જાવ છો કે મને ક્રિયાકાળમાં ઘડો દેખાતો નથી. આ તમારી સ્થૂલભુક્તિનું પરિણામ છે. તે તે કાળમાં થતા કાર્યની ઉપેક્ષા ન કરો તો તે તે કાળે તે તે કાર્ય દેખાશે જ, ભલે ઘડો ન દેખાય. અને જ્યારે ઘડો ક્રિયામાણુ હશે ત્યારે તમને ઘડો પણુ કૃત દેખાશે જ, માટે જરા સૂક્ષ્મભુક્તિથી વિચારો.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૪૨૩

વ્યવહાર : પણુ કાર્ય અન્ય સમયમાં જ થાય એમ શા માટે માનવું ? પ્રથમ સમયમાં પણુ તે કેમ ન થાય ?

નિશ્ચય : એટલા માટે કે કાર્ય કારણ વિના તો થતું નથી, અને જે કાળે કારણ હોય છે તે જ કાળે કાર્ય થાય છે. માટે તે અન્ય કાળમાં થતું પણ નથી અને તેથી દેખાતું પણ નથી. આ પ્રકારે એ બાબત સિદ્ધ થઈ કે ક્રિયા-કાળમાં જ કાર્ય હોય છે; એટલે કે ક્રિયામાણુ કૃત છે, અને નહિ કે ક્રિયા ઉપરત થઈ જાય પછી; એટલે ક્રિયાનિષ્ઠા થયે કાર્ય થતું નથી.

--વિશેષા૦ ગા૦ ૪૨૪

વળી, જ્ઞાનનો જ્યારે ઉત્પાદ થઈ રહ્યો છે; એટલે કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની ક્રિયા થઈ રહી છે ત્યારે પણ જે જ્ઞાનને અસત્ માનવામાં આવે તો પછી તે તે ઉત્પાદકોનો ? અને એ કાળમાં પણ જે અજ્ઞાન હોય તો પછી જ્ઞાન કયા કાળમાં થશે ? માટે માનવું જોઈએ કે સમ્યજ્ઞાનીને સમ્યજ્ઞાન થાય છે, અજ્ઞાનીને નહિ.

--વિશેષા૦ ગા૦ ૪૨૫

વળી, જે તમે એમ માનો છો કે શ્રવણાદિ કાલ જુદો છે અને પછી જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે--ઇત્યાદિ. એ બાબતમાં અમારું મનતઃવ્ય છે કે શ્રવણાદિ કાલ છે તે જ તો જ્ઞાનોત્પત્તિનો કાળ છે. પણ સામાન્ય શ્રવણુ નહિ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું જે શ્રવણુ છે, એટલે કે એવું શ્રવણુ જે સાક્ષાત્ મતિજ્ઞાનનું કારણુ છે; તેનો કાળ તે જ મતિજ્ઞાનનો કાળ સમજવાનો છે અને તેનો તો અન્ય ક્ષણમાં સંભવે, જ્યારે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

--વિશેષા૦ ગા૦ ૪૨૬

પ્રસ્તુત ચર્યાની ભૂમિકા સમજવા માટે શૂન્યવાદમાં કરેલી ઉત્પાદનની ચર્યા; જે માધ્યમિકકારિકામાં કરવામાં આવી છે. તે--(માધ્યમિકકારિકાવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૩, ૧૦૦, ૧૩૮, ૧૫૭, ૧૮૧, ૧૮૬, વગેરે) વિશેષરૂપે અવગાહવાની જરૂર છે. વળી, સાંખ્યનો સત્કાર્યવાદ (સાંખ્ય કા૦ ૯) અને નૈયાયિક આદિનો અસત્કાર્યવાદ વગેરે (ન્યાયસૂત્ર ૪. ૧. ૧૪-૧૮; ૪. ૧. ૨૫-૩૩; ૪. ૧. ૪૪-૫૨) તથા જૈનોનો સદસત્ કાર્યવાદ જે આ પૂર્વે ચર્યાવામાં આવ્યો છે તેનું પણ અવગાહન જરૂરી છે (સન્મતિતર્ક ૩. ૪૭-૪૯, પંચાસ્તિકાય ગા૦ ૧૫, ૧૯, ૬૦ આદિ, નયચક્ર તૃતીય અર).

જમાલિએ કરેલ નિહવ

જમાલિ એમ માનતો કે કૃત તે જ કૃત છે અને ક્રિયામાણુ કૃત નહિ. પણ ભગવાન મહાવીર ક્રિયામાણુને કૃત માનતા. આથી મૂળે તે ચર્યા પણ ક્રિયાકાળમાં

કાર્યની નિષ્પત્તિ છે કે નિષ્કાકાળમાં એ પ્રશ્નની વ્યાસપાસ જ છે. એટલે આચાર્ય જિનભદ્રે પૂર્વોક્ત વ્યવહારનિશ્ચયને આધારે જે ચર્ચા કરી છે તેવી જ રીતે આ ચર્ચા પણ સમાન યુક્તિઓ આપીને કરી છે એટલું જ નહિ, પણ બંને પ્રસંગે ઘણી ગાથાઓ પણ સમાન જ છે—વિશેષતઃ દૃષ્ટાંતમાં સંધારો અને દહનક્રિયાની છે.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૨૩૦૮—૨૩૩૨

કેવળની ઉત્પત્તિ વિષે

જે પ્રકારની ચર્ચા સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષે કરવામાં આવી છે તેવી ચર્ચાને કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષે પણ અવકાશ છે. અને વસ્તુતઃ તે કોઈપણ ઉત્પત્તિ વિષે લાગુ પડી શકે છે. કેવળજ્ઞાન વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે નિશ્ચયને મતે જે સમય કેવળાવરણના ક્ષયનો છે તે જ કેવળની ઉત્પત્તિનો પણ છે. અને વ્યવહારને મતે ક્ષય પછીના સમયે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

વિશેષા૦ ગા૦ ૧૩૩૪

આ આખતમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય પોતપોતાનું સમર્થન આ પ્રમાણે કરે છે.

વ્યવહાર : ક્રિયાકાલ અને ક્રિયાની નિષ્કાને કાળ એક નથી, માટે જ્યાં સુધી કર્મ ક્ષીયમાણુ હોય ત્યાં સુધી તેવું કાર્ય જ્ઞાન સંભવે નહિ, પણ જ્યારે કર્મ ક્ષીણુ થઈ જાય ત્યારે જ્ઞાન થાય.

વિશેષા૦ ગા૦ ૧૩૩૫

નિશ્ચય : ક્રિયા એ ક્ષયમાં હેતુ હોય તો ક્રિયા હોય ત્યારે ક્ષય થવો જોઈએ, અને ક્રિયા જે ક્ષયમાં હેતુ ન હોય તો પછી તેથી જુદું ક્યું કારણુ છે, જે ક્રિયાના અભાવમાં પણ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે? એટલે વિવશ થઈ જો એમ કહો કે ક્રિયાથી ક્ષય થાય છે તો પછી એમ કેમ બને કે ક્રિયા અન્ય કાળમાં છે અને ક્ષય અન્ય કાળમાં? માટે જે કાળમાં ક્રિયા છે તે જ કાળમાં ક્ષય છે અને તે જ કાળમાં જ્ઞાન પણ છે.

વિશેષા૦ ગા૦ ૧૩૩૬

વળી, જો ક્રિયાકાળમાં ક્ષય ન હોય તો પછીના કાળે કેવી રીતે થાય? અને જો ક્રિયા વિનાના એટલે કે અક્રિયાકાળમાં પણ ક્ષય માનવામાં આવે તો પછી પ્રથમ સમયની ક્રિયાની પણ શી આવશ્યકતા રહે? તે વિના પણ ક્ષય થઈ જવો જોઈએ.

વિશેષા : ગા૦ ૧૩૩૭.

વળી, આગમમાં પણ ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાળનું એકત્વ માનવામાં આવ્યું છે તે પણ જુઓ—તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જે નિર્જીવમાણુ છે તે નિર્જીવું છે—તે જ પ્રમાણે જે ક્ષીયમાણુ છે તે ક્ષીણુ છે એમ કહી શકાય. વળી, આગમમાં એ પણ કહ્યું છે કે કર્મની વેદના છે અને અકર્મની નિર્ગરા છે. એ ઉપરથી પણ કહી શકાય કે નિર્ગરાકાળે આવરણુ-કર્મ છે નહિ.

વિશેષા૦ ગા૦ ૧૩૩૮

વળી, આવરણુનો અભાવ હોય છતાં પણ જે કેવળજ્ઞાન ન થાય તો પછી તે ક્યારે થશે ? અને જે ક્ષયકાળે નહિ પણ પછી ક્યારેક કેવળજ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે અકારણુ છે એમ માનવું પડે. તો પછી અને એમ કે જે કારણુ વિના જ ઉત્પન્ન થયું હોય તે કારણુ વિના જ પતિત પણ થાય. માટે આવરણુનો વ્યય અને કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સમય, અધકારનો નાશ અને પ્રકાશની ઉત્પત્તિના સમયની જેમ, એક જ માનવો જોઈએ. અને આ જ પ્રમાણે સર્વભાવોની ઉત્પત્તિ અને વ્યય વિષે સમજી લેવું જોઈએ.

વિશેષા૦ ગા૦ ૧૩૩૯-૪૦

આવશ્યક ચૂર્ણિ (૫૦ ૭૨-૭૦)માં કેવળજ્ઞાન વિષે એક નવી વાત કહેવામાં આવી છે તે પણ અહીં નોંધવી જરૂરી છે. કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કોઈ કોઈ ક્રમનિયમ નથી. કોઈ મતિશ્રુત પછી તરત જ કેવળને પ્રાપ્ત કરે છે, તો કોઈ અવધિ પછી મનઃપર્યાય અને પછી કેવળને ઉત્પન્ન કરે છે; તો કોઈ વળી મનઃપર્યાય પછી અવધિ અને પછી કેવળ એ ક્રમે કેવળને પામે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નિશ્ચયને મતે જ્ઞાન એક જ છે અને તે છે કેવળજ્ઞાન; પણ તે જ જુદાં જુદાં આવરણુને લઈને જુદાં જુદાં આલિનિબોધિક આદિ નામો ધારણુ કરે છે.

સિદ્ધિ ઉત્પત્તિ વિષે :

શૂન્યવાદી એમ માનતા હતા કે વસ્તુ સ્વતઃ, પરતઃ, ઉભયતઃ કે નોભયતઃ સિદ્ધ થતી નથી. તેથી તે ચતુષ્કોટિવિનિમુક્ત છે; અર્થાત્ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે. આ આખતમાં આચાર્ય ગિતભદ્રે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયથી આ પ્રમાણે વિચારણા કરી છે—કોઈક વસ્તુ સ્વતઃ સિદ્ધ છે : જેમ કે મેઘ. કોઈક પરતઃ સિદ્ધ છે : જેમ કે ઘડો. અને કોઈક ઉભયતઃ સિદ્ધ છે; જેમકે પુરુષ, અને કોઈક નિત્યસિદ્ધ છે : જેમ કે આકાશ—આ વ્યવહારનયનનું મન્તવ્ય છે. પણ નિશ્ચયનું મન્તવ્ય એવું છે કે અધી વસ્તુઓ સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. પર તેમાં નિમિત્ત ભલે અને પણ પોતામાં

સામર્થ્ય ન હોય તો તે નિમિત્ત કાંઈ કરી શકતું નથી. જેમકે ખરવિપાણ્યમાં સામર્થ્ય નથી તો તેમાં ગમે તેટલાં નિમિત્ત મળે પણ તે સિદ્ધ થશે નહિ. માટે વસ્તુની સિદ્ધિ સ્વતઃ જ માનવી જોઈએ.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૧૭૧૭-૧૭૧૮

આ વિચારણામાં ઉપાદાનને મુખ્ય માની સ્વતઃ સિદ્ધિ માની છે અને તેમાં નિમિત્તકારણને ગૌણ માન્યું છે. તેથી તેનો ઉપયોગ છતાં તેને ગણતરીમાં લીધું નથી અને સિદ્ધિ સ્વતઃ કહી છે. આચાર્ય કુંદકુંદની ઉપાદાન નિમિત્તની ચર્ચા આને મળતી છે અને તેમના મત પ્રમાણે પણ ઉપાદાનનું પ્રાગલ્ભ્ય છે. વ્યવહાર નિશ્ચયની ચર્ચામાં આ ચર્ચા પણ વસ્તુસ્થિતિ કરતાં મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિએ થઈ છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે.

નિર્જરા વિષે

વ્યવહારભાષ્યમાં નિર્જરા વિષે જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમાં પણ ઉપાદાન બળવાન કે નિમિત્ત એ જ સમસ્યા છે અને તેનો વિચાર વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી કરવામાં આવ્યો છે.

વ્યવહારનયને મતે ઉત્તરોત્તર ગુણાધિક વસ્તુ વડે ઉત્તરોત્તર અધિક નિર્જરા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યવહારનય નિર્જરામાં બાહ્ય નિમિત્તને બળવાન માને છે; પણ નિશ્ચયનયને મતે તો આત્માના ભાવની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ ગમે તે કોઈ વસ્તુથી થઈ શકે છે, અને એ આત્માનો ભાવ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થાય તે માટે એ જરૂરી નથી કે નિમિત્ત ગુણાધિક જ હોવું જોઈએ. ગુણહીન નિમિત્તથી પણ ઉત્તરોત્તર ભાવવિશુદ્ધિ થઈ શકે છે. એટલે નિર્જરામાં મહત્ત્વ બાહ્ય વસ્તુનું નહિ પણ પોતાના આત્માના ભાવનું છે—આ મન્તવ્ય નિશ્ચયનું છે. દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે કે એક બુદ્ધ ભગવાન મહાવીરને જોઈ ને ગુરસે થયો, પણ તેમના જ શિષ્ય ગોતમને જોઈને—જે ભગવાન મહાવીર કરતાં ગુણમાં ન્યૂન હતા— ઉપશમ ભાવને પામ્યો.

—વ્યવહાર ભાષ્ય૦ ઉ૦ ૬, ગા૦ ૧૮૭-૧૮૧

અર્થાત્ વ્યવહારનય બાહ્ય વસ્તુને મહત્ત્વ આપે છે અને નિશ્ચયનય આંતરિક ભાવને. વિચાર કરીએ તો જણાશે કે રાજમાર્ગને વ્યવહાર અનુસરે છે; ન્યારે કેડી, જે સમૂહને કામની નથી પણ વ્યક્તિને કામની છે, તેને નિશ્ચય અનુસરે છે. ખરી વાત એવી છે કે કેડી એ કાળોતરે રાજમાર્ગનું રૂપ લે છે ત્યારે તે વ્યવહારમાં આવી જાય છે, ન્યારે વિરલા વર્ગી નવી કેડી ઊભી કરે છે. સામાન્ય

જન માટે તો રાજભાગી જ ઉપયુક્ત ગણાય અને વિરલ વ્યક્તિ માટે કેટી અથવા તો વિશિષ્ટ ભાગી. ધર્મ જ્યારે બાહ્ય વિધિવિધાનોમાં આગળ વધી જાય છે અને જ્યારે એ જ બાહ્ય વિધિવિધાનો પ્રધાન બની જાય છે ત્યારે નિશ્ચયનય આવીને કહે છે કે એ તો વ્યવહાર છે. આમ નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બંને માર્ગોમાંથી એકનો પણ નિરાસ આવશ્યક નથી પણ અધિકારી ભેદે બંને જરૂરી છે એમ એનું તાત્પર્ય સમજાય છે.

પર્યાય વિષે

એક અર્થ માટે અનેક શબ્દો વપરાય છે અને એક જ શબ્દના અનેક અર્થો પણ હોય છે. સમભિરૂઢનય પ્રમાણે જેટલા શબ્દ તેટલા અર્થો છે; એટલે કે કોઈ એ શબ્દોનો એક જ અર્થ હોઈ શકે નહિ. આ બાબતમાં આચાર્ય જિનભદ્રે વ્યવહાર-નિશ્ચયનયોથી વિચારણા કરી છે. તેઓ જણાવે છે કે વ્યંજનશુદ્ધિકનયની અપેક્ષાએ બધા શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થના ઓધક છે. આનું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે શબ્દ-શુદ્ધિને માનનાર નય એટલે કે સમભિરૂઢનય. અથવા તો શબ્દોની રચના જુદી જુદી ક્રિયાને આધારે થતી હોઈ તે તે શબ્દમાં ક્રિયાભેદ રહેવાનો જ. એટલે અર્થભેદ અવશ્ય હોવો જોઈએ. આવી શબ્દશુદ્ધિને માનનાર નય તે વ્યંજનશુદ્ધિકનય કહેવાય આ નયની દૃષ્ટિએ શબ્દભેદે અર્થભેદ માનવો જરૂરી હોઈ પર્યાયો ધરી શકતા નથી. પણ જો અન્ય નયનો આશ્રય લેવામાં આવે તો શબ્દો અભિન્નાર્થક પણ હોઈ શકે છે. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે સંવ્યવહાર એટલે કે લોકવ્યવહારને ધ્યાનમાં લઈ એ તો લોકમાં એક જ અર્થ માટે નાના શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. માટે વ્યવહારનયે અનેક શબ્દો એકાર્થક બની શકે છે પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ એકાર્થક બની શકે નહિ. માટે વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ પર્યાયો સમજવા, નિશ્ચયની અપેક્ષાએ પર્યાય શબ્દો હોઈ શકે નહિ.

—વિશેષા૦ ૧૩૭૬—૭૭

લોકાચાર વિષે

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે અવ્યક્ત નિહવ થયો છે. તેનો પરિચય આ પ્રમાણે આચાર્ય જિનભદ્રે આપ્યો છે—અન્ય કોઈ વાચના આપે એવું ન હોઈ સ્વયં આચાર્ય આપાઠે જે દિવસે પોતાના શિષ્યોને વાચના આપતી શરૂ કરી તે રાત્રે જ હૃદયશૂલરોગથી તેઓ મૃત્યુ પામ્યા, અને દેવ થયા. આચાર્યે અવધિ જ્ઞાનથી જાણ્યું કે મારા શિષ્યોને અન્ય વાચનાચાર્યની પ્રાપ્તિ દુષ્કર છે એટલે તેઓ તેમના મૃત્યુની ખીજને જાણ થાય તે પહેલાં જ પાછા

પોતાના શરીરમાં પ્રવેશી ગયા અને વિના વિદ્યે શિષ્યોનું વાચનાકાર્ય પૂરું કરી દીધું. અને અતે શિષ્યોને જાણાવી દીધું. કે હું અમુક દિવસે મરીને દેવ થયો હતો, પણ મને તમારી અનુકંપા આની એટલે તમારું વાચનાકાર્ય પૂરું કરવા મેં મારા શરીરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો હતો. હવે એ કાર્ય પૂરું થયું છે અને હું દેવલોકમાં પાછો જાઉં છું, પણ હું દેવરૂપે અસંયત છતાં તમારી સંયતની વંદના મેં આટલા દિવસો સ્વીકારી તે અનુચિત થયું છે, તો તે બદલ તમારી સૌની ક્ષમા માગું છું. અને આ રીતે ક્ષમા માગી તેઓ દેવલોકમાં સ્થાપી ગયા. દેવ તો વિદાય થઈ ગયા અને શિષ્યોએ પોતાના ગુરુના શરીરની અંતિમ ક્રિયા કરી પણ પછી તેમના મનમાં શંકા થઈ કે અરે, અત્યાર સુધી આપણે અસંયતને વંદન કરતા રહ્યા તે અનાચરણ થયું અને અસાધુને સાધુ માનતા રહ્યા તે મૂષાવાદ થયો. સાધુતાએ તો આત્માનો ગુણ હોઈ અવ્યક્ત છે તો પછી તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે કે કોણ સંયત અને કોણ અસંયત ? એટલે આ અનાચરણ અને મૂષાદોષથી બચવાનો એક જ ઉપાય છે કે આપણે કોઈને વંદન કરવું જ નહિ.

સ્થવિરોએ તેમને સમજાવ્યા કે આમ શંકાશીલ થવાથી લોકવ્યવહાર ચાલે નહિ. તમારે બધા જ પરોક્ષ પદાર્થ વિષે અને સ્વયં તીર્થે કરના અસ્તિત્વ વિષે પણ શંકા કરવી પડશે. તીર્થે કરવચનને પ્રમાણ માનતા હો તો સાધુનાં લક્ષણો, જે તેમણે બતાવ્યાં છે, તે જુઓ. અને વળી તમને દેવે જે વાત કહી તેમાં જ તમે કેમ શંકા નથી કરતા અને તેને સાચી કેમ માનીશો છો ?

વળી, તમે જાણો છો કે જિનપ્રતિમામાં જિનના ગુણો નથી છતાં પણ પોતાના આત્માની વિશુદ્ધિને માટે તમે જિનપ્રતિમાને વંદન કરો છો. તો તે જ પ્રમાણે સાધુને વંદવામાં શો વાંધો છે ? ધારો કે સાધુમાં સાધુપણું નથી, પણ એટલા આતર જ જો તમે સાધુની વંદના ન કરો તો પ્રતિમાની પણ ન કરવી જોઈએ. તમે જિનપ્રતિમાને તો વંદો છો તો પછી સાધુને વંદન કરવાની શા માટે ના પાડો છો ? દેખાવે સાધુ હોય પણ જો તે અસંયત હોય તો તેને વંદન કરવાથી પાપની અનુમતિ દેવાનો દોષ લાગે માટે સાધુને વંદન ન કરવું પણ પ્રતિમાને વંદન કરવું—એમ માનો તો પ્રશ્ન છે કે જિનપ્રતિમા પણ જો દેવાધિષ્ઠિત હોય તો તેને વંદન કરવાથી તેવી પાપની અનુમતિનો દોષ કેમ ન લાગે ? અને તમે એ નિર્ણય તો કરી જ શકતા નથી કે આ જિનપ્રતિમા દેવાધિષ્ઠિત છે કે નહિ. તમે એમ માનો કે જિનપ્રતિમા ભલે દેવાધિષ્ઠિત હોય પણ અમે તો તેને જિનની પ્રતિમા માની અમારા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી નમસ્કાર

કરીએ છીએ તેથી કાંઈ દોષ નથી તો પછી સાધુને સાધુ માની વિશુદ્ધ અધ્યવ-
સાયથી વંદન કરવામાં શો દોષ છે ! અને ધારો કે દેવની આશંકાથી તમે જિનપ્રતિમાને
વંદન કરવાનું છોડી દો પણ તમે જે આહાર શૈયા આદિ સ્ત્રીકારો છો તે પણ
દેવકૃત છે કે નહિ એવી શંકા તો તમને થવી જ જોઈએ. વળી શંકા જ કરવી
હોય તો એવું એક પણ સ્થાન નથી જ્યાં શંકા ન કરી શકાય—પછી તે ભોજનનો
પદાર્થ હોય કે પહેરવાના વસ્ત્ર હોય, કે પોતાનો સાથી હોય. વળી ગૃહસ્થમાં પણ
યતિના ગુણોનો સંભવ તો ખરો જ. તો પછી તેને આશીર્વાદ આપી, તમે
મર્યાદાલોપ શું નથી કરતા ? વળી દીક્ષા દેતી વખતે તમે જાણુતા તો નથી કે
આ ભવ્ય છે કે અભવ્ય ? ચોર છે કે પરદારંગામી ? તો પછી દીક્ષા કેવી રીતે
દેશો ? વળી, કોણ ગુરુ અને કોણ શિષ્ય એ પણ કેવી રીતે જાણવું ? વચનનો
વિશ્વાસ પણ કેવી રીતે કરવો ? વળી સાચું શું ને જૂઠું શું એ પણ શી રીતે
જાણી શકાશે ? આમ તીર્થંકરથી માંડીને સ્વર્ગ-મોક્ષ આદિ બધું જ તમારે
માટે શંકિત બની જશે. પછી દીક્ષા શા માટે ? અને જે તીર્થંકરના વચનને
પ્રમાણ માનીને ચાલશે તો તેમની જ આજ્ઞા છે કે સાધુને વંદન કરવું, તે કેમ
માનતા નથી ? જિનવચનને પ્રમાણ માનતા હો તો જિનભગવાને જે આજ્ઞાચાર
કહ્યો છે તેનું વિશુદ્ધ રીતે પાલન કરતો હોય તેને મુનિ માનીને વિશુદ્ધભાવે
વંદન કરવામાં ભલેને તે મુનિને બદલે દેવ હોય પણ તમે તો વિશુદ્ધ જ છો,
દોષી નથી. વળી, તમે આપાહાર્યાર્થના રૂપે જે દેવ જોયો તેવા કેટલા દેવો સંસારમાં
છે કે એકને જોઈએ સૌમાં શંકા કરવા લાગી ગયા છો, અને બધાને અવિશ્વાસની
નજરે જુઓ છો ? ખરી વાત એવી છે કે આપણે છીએ. હજારથ. તેથી આપણી
જે ચર્ચા છે તે બધી વ્યવહારનું અવલંબન લઈને ચાલે છે. પણ તેનું વિશુદ્ધ
ભાવે આચરણ કરવાથી આત્માની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થાય છે એમાં શંકા નથી.

આ વ્યાવહારિક આચરણ એટલું બધું બળવાન છે કે શ્રુતમાં જણાવેલ
વિધિથી હજારથ આહારાદિ લાભ્યો હોય અને તે કેવળીની દૃષ્ટિએ વિશુદ્ધ ન હોય
પણ કેવળી તે આહાર ગ્રહણ કરે છે. અને વળી એવો પ્રસંગ પણ બને છે કે
કેવળી પોતાના હજારથ ગુરુને વંદન પણ કરે છે. આ વ્યવહારની બળવત્તા નથી
તો બીજું શું છે ?

જિનેન્દ્ર ભગવાનના શાસનનો રથ એ ચક્રોથી ચાલે છે : વ્યવહાર અને નિશ્ચય.
આમાંના એકનો પણ જો પરિત્યાગ કરવામાં આવે તો મિથ્યાત્વ અને તત્કૃત
શંકાદિ દોષોનો સંભવ ઊભો થાય છે. માટે જો તમે જિનમતનો સ્વીકાર કરતા

હો તેો વ્યવહારનયને છેડી શકતા નથી, કારણ વ્યવહારનયનો ત્યાગ કરવામાં આવે તેો અવશ્ય તીર્થોચ્છેદ છે.

આ પ્રકારે તેમને ધણું ધણું સમજવવામાં આવ્યા પછી તેઓએ પોતાનો કદાગ્રહ છોડ્યો નહિ એટલે તેમનો સંઘથી બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. પછી ક્રમે કરી તેઓ રાજગૃહ ગયા ત્યારે મૌર્ય રાજા બ્રહ્મદે તેમને સન્માર્ગમાં લાવવા એક યુક્તિ અજમાવી. તેમણે લશ્કરને હુકમ કર્યો કે તે સાધુઓને પકડીને મારી નાખો. ગભરાઈને તેઓ રાજાને કહેવા લાગ્યા કે રાજા, તું તેો શ્રાવક છે અને અમે સાધુ છીએ તેો તને આ શોભતું નથી. રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે તમે તેો અવ્યક્તવાદી છો. તમે કેવી રીતે નિર્ણય કર્યો કે હું શ્રાવક છું ? વળી, હું કેવી રીતે જાણું કે તમે ચોર નથી અને સાધુ છો ? આ સાંભળી તેઓને પોતાની ભૂલ સમજઈ અને તેઓએ પુનઃ વંદના-વ્યવહાર શરૂ કર્યો.

—વિશેષા૦ ગા૦ ૨૩૫૬-૨૩૮૮

બાહ્ય ઉપકરણ અને બાહ્ય વંદન આદિ વ્યવહારવિધિ વિષે આક્ષેપ અને સમાધાન જે પ્રકારે આપશ્યકચૂરિણિ (ઉત્તરાર્ધ પૃષ્ઠ ૨૯-૩૦)માં કરવામાં આવ્યાં છે તેની પણ અત્રે નોંધ લેવી જરૂરી છે—

વ્યવહારવિધિમાં અવિચારણ શિષ્યે એવી શંકા કરી કે બાહ્ય ઉપકરણાદિ વ્યવહાર છે તે અનૈકાંતિક છે એટલે તે મોક્ષમાં કારણ નથી. પણ આધ્યાત્મિક વિશુદ્ધિ જ મોક્ષમાં કારણ છે; માટે આધ્યાત્મિક વિશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બાહ્ય ઉપકરણ આદિ અનાવશ્યક છે. રાજા ભરત ચક્રવર્તીને કશા પણ રજોહરણાદિ ઉપકરણો હતા નહિ છતાં આત્મવિશુદ્ધિને કારણે મોક્ષ પામ્યા, તેમને બાહ્ય ઉપકરણોનો અભાવ દોષકર કે ગુણકર ન થયો; અને બીજા બાજુ રાજા પ્રસન્નચંદ્ર સાધુવેશમાં હતા છતાં પણ નરકયોગ્ય કર્મનો બંધ કર્યો. આમાં પણ બાહ્ય ઉપકરણો તેમને કશા કામ આવ્યાં નહિ. તાત્પર્ય એમ થાય છે કે આંતરિક ઉપકરણ આત્મવિશુદ્ધિ એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે અને બાહ્ય રજોહરણાદિ નિરર્થક છે.

આનો ગુરુ ઉત્તર આપે છે કે વત્સ, ભરત અને એમના જેવા બીજા પ્રત્યેક બુદ્ધ હતા, અને તેમને જે બાહ્ય ઉપકરણો વિના લાભ મળ્યો તે તેો કાદાચ્ચિક છે. વળી તેમને પણ પૂર્વભયમાં આંતર બાહ્ય ઉપસંપદા હતી જ, તેમણે તેને કારણે જ આત્મવિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, માટે એમનું દૃષ્ટાંત આગળ કરીને બાહ્યાચાર-વ્યવહારનો લોપ કરવો ઉચિત નથી. અને જેઓ એમ કરે છે તે

તીર્થંકરનો અભિપ્રાય જાણતા નથી. તીર્થંકરોનો અભિપ્રાય એવો છે કે ક્યાંઈક વ્યવહારવિધિથી પ્રવૃત્તિ કરવી, ક્યાંઈક નિશ્ચયવિધિથી અને ક્યાંઈક ઉભય વિધિથી, આમાં કોઈ એકાંત નથી, વિધિ અનિયત છે, આમાં ચૂર્ણિકારે એક શુદ્ધનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. એક મૂખે ઈંટ નીચે દીનાર જોયો પણ લીધો નહિ અને માતાને એ વિષે વાત કરી, માતાએ લઈ આવવા કહ્યું એટલામાં તો તે દીનાર લઈને કોઈ ચાલી ગયેલું. એટલે તે મૂખે જેટલી ઈંટો જોઈ ત્યાં દીનાર હોવાનું મानी બધાની નીચે દીનારની ખોળ કરી, પણ એમ કાંઈ દીનાર મળે ? તે જ પ્રમાણે કેટલાક નિશ્ચયવાદીઓ એકાદ દષ્ટાંતને આધારે આચરણની ચટના કરવા જાય છે તેમાં તેઓ ઉન્માર્ગદર્શક જ બની જાય છે અને દર્શાવેલા ત્યાગ કરે છે.

[શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રન્થ, ઈ. ૧૯૬૮માં પ્રકાશિત]

परिशिष्ट १ : ग्रन्थ-ग्रन्थकार आदि

अंगुत्तरनिहाय पर, प६, २२८
 अष्टकथा ६०
 अनुष्ठानांटी उ२५
 -२१ ऐकार्थक उ२६-७
 अनुत्तरौपपातिक १६०
 अनयोगद्वार १२, १३, ३६, ५८,
 ६४, २६८, ३००-१, ३०७, ३१३,
 ३२४, ३३०;
 -आगम समजवानी यावी उ४१,
 बृहिसासुत्र उ४१; अनुयोगद्वारोनी
 यथा उ४१; व्याख्या पद्धति उ५१;
 कर्ता-समय उ६३, उ६६
 अन्तक्रिया प६ २१८
 अलयदेव उ७, ४२, ६७, १०४,
 २५६, २७१, २७७, ३१८
 अलिधम्भत्यसंग्रहो १०६
 अलिधर्म पिटक, ७३, १३२
 अलिधानयितामण्डि उ४३, उ४७
 अलिधान रागेन्द्र २६८
 अभोदध ऋषि उ४, २६२
 अवगाहना-संस्थानप६ २२५
 अवधिप६ ६१, २५४
 अशोक १००
 अष्टावक ५७
 अस्पृशद्गतिवाद १३२, १६५
 आचारवस्तु उ१
 आत्रायणीय पूर्व उ२, २३१

आचारंग २, ४, ५, १३-४, १६,
 ३०, ३१, ३६, ३७, ४३, ४६,
 २५४, २५६, २६२, ३०६, ३०६,
 ३१७
 -सर्व प्रथम षट्छवनिंकायने।
 छिपदेश ५, १४; सौथी प्राचीन
 आगम १४, प्रथम श्रुतस्कंधमां
 जैन दर्शन ४४
 आचारप्रकल्प उ२०
 आचारंगश्रुति ३०
 आचारंगनियुक्ति उ०-१, ६३, ६७,
 १११, ११७-८, ११६-२१ २०३,
 २६२
 आगमयुगका जैन दर्शन ६५, १५०,
 २२६, ३५०, ३६४, ३६६
 आगमोदय समिति ५३, २६३
 आत्मप्रवाद उ१
 आत्मानुशासित उ६५
 आत्मारामछ ११, ६०, २६१
 आर्षरक्षित २७-८, ३८, ३०७, ३६३
 -अनुयोगरक्षक उ६३; -पृथक्कर्ता
 उ६४; -तो समय उ६४
 आरभ्यक २
 आवश्यक उ३, ३८, ६६, १०२, ३११,
 ३२०, ३४१, ३७८
 आवश्यक श्रुति २५, ६७, ७०, ३३२,
 ३६५

આવશ્યક નિયુક્તિ ૧૬, ૧૯, ૨૭, ૩૭,
૬૦, ૯૨, ૯૪, ૯૬, ૧૦૧, ૧૦૩,
૨૫૮, ૨૬૧, ૨૯૧, ૩૦૩, ૩૦૪,
૩૩૨-૩૩૪, ૩૩૮, ૩૪૮,
૩૬૩-૪, ૩૭૮, ૩૮૦-૧

આવશ્યકવ્યતિરિક્ત ૩૧૩

આપાદ ૩૯૭

આહાર પદ ૬૧, ૨૫૦

ઈસ્લામ ૨૮૯

ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી ૨૬૬

ઈન્દ્રિયપદ ૧૯૯

ઈન્દ્રિય પાંચ ૧૯૯, ચોવીસ અને
બાર દ્વારો વડે ચર્ચા ૧૯૯, હંડકમાં
૧૯૯, નો ઉપચય ૨૦૧, તું નિર્માણ
૨૦૧, ઉપયોગકાળ ૨૦૧, અવગ્રહ
આદિ ૨૦૨, દ્રવ્ય-ભાવ ૨૦૨,
નિવૃત્તિ-ઉપકરણ ૨૦૨

ઉચ્છ્વાસ પદ ૧૬૯

ઉત્તરાધ્યયન ૩૧-૨, ૩૮, ૪૨, ૫૭,
૯૬-૯, ૧૧૦-૨, ૧૧૭-૨૨, ૧૨૭,
૧૨૯, ૩૦૭, ૩૨૦

ઉપયોગ પદ ૨૫૪

ઉપાયહૃદય ૩૬૬

ઉપાસકજ્ઞનાલંકાર ૧૧૫

ઉપા(વા)સકદશા ૫૧, ૨૫૯, ૨૯૨

ઉમાકાંત ૯૬

ઉમાસ્વાતિ ૮, ૧૧-૨, ૪૪, ૪૯, ૧૧૦-૩,
૨૬૪-૫, ૨૮૦, ૩૧૦, ૩૧૩

ઉવવાઈય-૭૯, ૯૮-૯

ઋષભ ૩૪૬, ૩૦૬-૭, ૩૩૦, ૧૧૩,

-મહાવીર તુલના ૩૪૬

ઋષિભાષિત ૩૪૬, ૨૭

ઓધનિયુક્તિ-૩૨૦, ૩૭૮ ૩૭૯, ૩૮૦

ટીકા ૧૯

કંસાચાર્ય ૩૨

કંઠોપનિપદ ૨૬૫

કળગસતરી ૩૬૫

કપિલ ૩૦૬

કર્મપ્રકૃતિ ૭૨, ૯૩

કર્મપ્રકૃતિપદ ૨૩૭

કર્મપ્રવાહ પૂર્વ ૩૧

કર્મબંધ પદ ૨૩૭

કર્મબંધવેદપદ ૨૩૭

કર્મવેદમંથપદ ૨૩૭

કલ્પ ૩૧, ૩૨

કલ્પસૂત્ર ૬૯, ૨૯૨

કલ્પાકલ્પિક ૩૨

કલ્યાણવિન્યય ૨૫, ૨૮, ૩૩૫-૬

કષાયપદ ૧૯૮

કસાયપાહુડ ૩૦, ૩૨, ૭૨, ૧૯૮, ૩૦૦

કાયસ્થિતિપદ ૨૧૨

-સ્થિતિ અને કાયસ્થિતિ ૨૧૨

કાલક ૨૭, ૩૭, ૯૬, ૯૯, ૩૦૭, ૩૩૭

કંઈકુંઈ ૧૧૩

કુરાન ૨૮૯

કુલમંડન ૨૭૭

કેશીગૌતમસંવાદ ૩૦૭

કોડિલ્લય ૩૬૫

ક્રિયાપદ ૨૨૯

ક્રિયાકોશ ૨૨૯, ૨૩૫

આરવેલ ૧૦૦-૧

બુદ્ધકનિકાય પદ

બુદ્ધકપાદ પદ

બુદ્ધાબંધ ૯૧
 ગણધરવાદ ૧૩૧, ૧૮૭, ૧૯૮,
 ૨૨૮, ૨૨૯
 ગણિપિટક ૨૮૯, ૩૦૨, ૩૦૯
 -માં કેવલ બાર અંગ ૩૦૯, ૩૧૩
 ગર્ધભિદ્ધ ૯૬
 ગીતા ૬
 ગોપાલદાસ ૫૧
 ગૌમ્હટસાર ૩૨, ૭૨
 ગોશાલક ૨૨૫
 ધાસીલાલજી ૨૯૩
 ચતુઃશરણ ૭૦
 ચન્દ્રપ્રસન્નિ ૩૧૯
 ચરમપદ ૧૭૫
 ચિત્તસમાધિ ૨૬૧
 ટ્વો ૨૦૦ જુઓ બાલાવખોધ
 જંબૂદ્વીપ પ્રસન્નિ ૩૭, ૩૯, ૩૧૯
 જયધવલા ૧૯, ૩૨, ૩૦૦
 જયસેન ૨૭
 જસપાલ (જયપાલ) ૩૨
 જિનદાસ ૪૧, ૬૭
 જિનભદ્ર ૪૧, ૬૭, ૧૦૨-૪, ૨૦૦,
 ૩૦૩, ૩૦૭, ૩૨૩-૪, ૩૪૫, ૩૩૭,
 ૩૪૬-૭, ૩૫૯-૬૦, ૩૬૭
 જિનવલ્લભ ૨૪૨
 જીતકલ્પ ભાષ્ય ૩૭, ૭૧
 જીવવિજય ૨૮૫
 જીવ-અજીવપદ ૧૦૪
 જીવાભિગમ ૮૩-૫, ૩૧૯
 જોડાખી ૩૦૬
 જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ ૩૧૫,
 ૩૪૨

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ૩૬૪
 જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૨૮૩
 જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર ૫૦
 જ્ઞાતાધર્મિકથા ૫૧, ૬૮, ૨૯૨, ૩૦૯,
 ૩૪૬
 જ્ઞાનપ્રવાદ ૩૨
 તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૮, ૧૧-૨, ૪૪, ૮૮,
 ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૬૩, ૨૭૬, ૩૧૦
 તત્ત્વાર્થસૂત્ર જૈનાગમ સમન્વય ૧૧,
 ૬૦, ૧૯૩
 તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય ૧૮, ૨૦, ૩૫,
 ૨૬૩-૫
 તરંગવતી ૩૬૫
 તિથોગાલીય ૨૫, ૩૫
 તૈત્તિરીય ૧૮૭
 ત્રિપિટક ૧૫
 થોક્કા ૯૩
 દશવૈકાલિક ૩૧, ૩૨, ૩૭-૮, ૧૧૭,
 ૩૧૬, ૩૨૦, ૩૧૯
 દશવૈકાલિકચૂર્ણ ૨૪
 દશવૈકાલિક નિર્ધુક્તિ ૩૧
 દશાશ્રુત ૩૧, ૬૦, ૨૬૧, ૩૧૯, ૩૩૬
 દસુતરસુત ૫૬
 દીધનિકાય ૫૬, ૨૨૯, ૩૧૯
 દુર્ગ ૩૫૯-૬૦
 દુર્ગટીકા ૩૬૧
 દુર્ભલિકા પુણ્યમિત્ર ૨૮
 દુષ્ય(દુસ)ગણિ ૩૩૫, ૩૩૭
 દષ્ટિવાદ ૨૫, ૨૭, ૩૦, ૩૩, ૬૬,
 ૭૧, ૭૬, ૯૪, ૨૩૧, ૨૯૯, ૩૧૯
 દેવધિ ૨૯, ૩૧૭, ૩૩૫, ૩૬૪

हेववायक ३८, ३३३, ३३८, ३३५-६,
३३६

हीन्द्रिय १२१

धनपतसिंह २६२

धनविमल २८३-४

धरसेन ६६, ३०८

धर्मप्रवृत्ति ३१

धर्मसार २७६

धर्मसिंह ४२

धर्मसेन २६-७

धर्मक्रीति ३६५

धवल २६, २७, ३०, ३२, ७२, १०४,

२०३, २०५, २५१, २६३, ३००,

३१६, ३४६

धृतिषेख २७

ध्रुवसेन ३२

नंही १५, १७-१६, २७, २६, ३७,

३८, ४३, ६६, ६५, ६६, ६६, १०२,

२०२, ३१०, ३२३-२५, ३२६,

३३०, ३३२, ३३५, ३४१, ३६३

नंहीचूर्ण २८, ३०, ६७, ११३, ३३२,

३३५

नययक ८,

नागसेन २७

नागानुन २६, ३१६

नागानुनीय २६, ६६

नानकयंह २८५

निगोहविचारवक्ता (श्यामाचार्य) ६६

निगोहव्याख्याता (ग) ६६

निरयावली ३१६

निरुक्त ३५६

निरुक्तटीका ३६०

निर्युक्ति ३४, ६२, ६७, १०२-४

निशीथ ३१, ३७, ६०, ३०७, ३२०

निशीथ भाष्य २००

निशीथिका ३२

नैधंशुक ३६०

न्यायभिन्नु ३६५

न्यायसूत्र ११, १८, ३६०

न्यायसूत्रभाष्य ३६०

न्यायसूत्रवार्तिक ३६०

न्यायावतारवार्तिकवृत्ति १५०, ३३०,

३३३

पंचकल्प ३८

पंचकल्पभाष्य ३२५

पंचकल्पभाष्यचूर्ण ३२५

पंचकल्प महाभाष्य ३२८

पंचकल्प महाभाष्य चूर्ण ३२८

पंचसंग्रह ७२

पद्मसुंदर २८३

परमानंद २८५

परिणाम पद्म १६२

पश्यतापद्म २५४

पार्थपसद्ममहलक्षणवै २७१

पाक्षिकसूत्र ३१२

पातंजल भाष्य १६२

पाहलित ३६५

पालिकोप २६५

पालिसाहित्यका धृतिहास ५६

पिंड निर्युक्ति ३०, ३८, ३०७, ३२०

पुंगलपुंगति ५२, ५६

पुण्यविन्यञ्ज, ५३, २६३

पुण्यवृत्त ३२, ६६, १०४, ३०

पूज्यपाद्म २६३

પ્રજ્ઞાપના ૬૧, ૬૨, ૬૭, ૬૯, ૭૨,
૭૪, ૯૧-૯૪, ૯૯, ૧૦૦, ૧૧૨,
૧૧૫, ૧૨૦-૨૨, ૧૨૯, ૧૪૫,
૨૦૮, ૨૩૦-૧, ૨૫૦, ૩૦૭, ૩૧૮
-રચના ૩૭, ટીકા ૬૯, અર્થ
૭૪, યોથું ઉપાંગ ૭૬
-આધાર દષ્ટિવાદ ૭૬, નિરૂપણ
શૈલી ૮૦, વિષયવિભાગ સાત-
તત્ત્વમાં, દ્રવ્યાદિ ચારમાં ૮૧, પદ્ધતિ-
ભાગ અને નિરૂપણક્રમ ૮૨ અને પદ્ધ-
ત્તિ-અંગમ ૮૬, દ્વિશાદ્ધિકારો ૨૬
પણ પદ્ધત્તિમાં ૧૪ દ્વારો ૯૦,
કર્તા-સમય ૯૫, કાલક ૯૬, મંગલ
અને નવકાર ૯૯, ઉવવાઈવ ૯૯,
વ્યાખ્યાઓ ૨૭૫, ચૂર્ણિ ૨૭૯,
સૂત્ર સંગતિ ૨૮૧

પ્રજ્ઞાપના-અવચૂરી ૨૮૩

પ્રજ્ઞાપના ટ્યો ૨૮૩

પ્રજ્ઞાપનાટીકા ૭૬, ૮૩, ૯૭-૯૯,
૧૦૪, ૧૧૦-૧, ૧૧૫, ૧૫૫,
૧૫૭, ૧૬૯, ૧૭૩, ૧૮૨, ૨૦૧,
૨૦૫, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૮૦.

પ્રજ્ઞાપના ખીજક ૨૮૩

પ્રજ્ઞાપનામૂલટીકા ૨૮૦

પ્રમાણભીમાંસા ૨૦૩, ૩૬૦

-ભાષાટિપ્પણ ૨૦૩

પ્રયોગપદ ૨૦૩

પ્રવિચારણા પદ ૨૬૪

પ્રશ્નવ્યાકરણ ૩૭, ૩૧૮

પ્રેમી અલિનંદન ગ્રન્થ ૩૯

કુલચંદ્ર (પુષ્પલિલ્લુ) ૨૯૩

બહુવક્તવ્યપદ ૧૩૭

બાયબલ ૨૮૯,

બાહિરનિદાન કથા ૩૬૨

બૃહત્કલ્પ ૩૭

બૃહત્કલ્પભાષ્ય ૧૬-૭, ૨૦-૧, ૩૦,

૪૧, ૬૦, ૬૭, ૬૯, ૨૨૪, ૨૨૫,

૨૬૨, ૩૪૩, ૩૪૫-૬, ૩૪૮,

૩૮૧-૨

બૃહદ્દારણ્યક ૨૨૪

બ્રહ્મસૂત્ર ૧૮

બેચરદાસજી ૫૧, ૯૫

બેલવલકર ૧૮૭, ૩૬૫

ભક્તપરિચા ૩૬

ભગવતી ૩૫, ૪૯, ૫૯, ૭૫, ૮૩,

૯૫, ૧૩૨, ૧૦૪, ૧૮૭, ૧૯૨-

૩, ૨૨૯-૩૦, ૨૫૫, ૨૫૮, ૨૭૦,

૨૯૨, ૩૧૮, ૩૩૦, ૩૪૨, ૩૬૪

-માં અંગબાલ શા માટે ? ૭૩.માં

નયો ૩૫૦

-પ્રજ્ઞાપના ભગવતી ૮૩

ભગવતી ટીકા ૨૮

ભગવતીસાર ૮૩, ૧૩૨, ૨૨૯, ૨૭૨,

ભગવદ્ગીતા ૧૮

ભદ્ર'બાહુ (પ્રથમ) ૨૫, ૨૬, ૩૧, ૩૬,

૩૭, ૬૧, ૯૨, ૩૦૭, ૩૨૦

ભદ્ર'બાહુ (દ્વિતીય) ૩૮, ૪૧, ૬૦, ૯૭,

૯૯, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૮૩,

૩૦૨, ૩૨૧, ૩૩૪, ૩૪૭

ભાગવય' ૩૩૮

ભાષાપદ ૧૮૨, ૨૦૮

બૃત્તદિન ૩૩૭

બૃત્તબલિ ૩૨, ૯૯

मलयगिरि ७८, ८२, ९५, ९९, १०९-
 ११, ११३, १५०, १५५, १६०,
 १६१, १६३, १६९, १७०, १७३,
 १७६, १९५, २००, २०५, २०८,
 २१२, २१६, २१७, २२०, २२४,
 २२५, २४६, २४९, २५६, २६६,
 २७०, २७१, २७३, २७४, २७५,
 २७७, २८१, ३४५
 मलयवती ३६५
 महववाही ८
 महानिशीथ ३०७
 महाअंध २३७
 महालाभ्य ३६१
 महावग्ग ११५
 महेंद्रसरि २८२
 मांडरे ३६५
 मांडरवृत्ति ३६५
 माध्यमिक कारिका वृत्ति ३९३
 मुनियंह २८२
 मूलायार १९, ६०, ९७, १११, ११७,
 ११८, ११९, १२०, २५५, २६३, ३२१
 मेरुतुंग २७
 मोहनलाल आठिया २०८
 यंत्रपूर्वक कर्मविचार २२२
 यशोविजय १६२, १९५
 योगनंदी ३२९, ३२५
 योगसूत्र १६७
 योगसूत्र लाभ्य १६७
 योनिपद १७३
 राजप्रश्रीय ८४, ३१९
 राजेन्द्रप्रसाह २९३
 रानडे १८७

रामायण २९९
 लेस्याकोष २०८
 लेस्यापद २०८
 वण १०३
 वनस्पति विचार २८२
 वनस्पति सप्ततिका २८२
 वराहमिहिर ३३८
 वसुमन्धु ३६५
 वाक्य शुद्धि ३१
 वायस्पत्य ३४७
 वायस्पतिमिश्र ४२
 वात्स्यायन लाभ्य ३६०
 विचार श्रेणी २७
 विचारसत्तरी २८२
 विनयपिटक ११५, २२९
 विनयविमल २८४
 विन्ध्यवासी ३६५
 विद्याहपनन्ति ७५
 विश्वाभाचार्य ३२०
 विशेष पद ११०, १४९
 विशेषावश्यक लाभ्य १९, २१, २७-८,
 ३०, ४१, ६७, ६९, ९२, १०१-३,
 ११०, १८५, २५८, २७२, ३०२,
 ३०३-४, ३२३, ३३२, ३३७,
 ३४५, ३४६, ३४८, ३५९, ३६८,
 ३८३-९७, ४००
 वीरनिर्वाण संवत् और जैन काल
 गणना २५, २७, २९, ३३५
 वीरसेन १०४
 वेदनापद २७०
 वेधर ३६६
 व्यवहार ३२, ६०, ३२०

व्यवहारभाष्य २९८, ३३७, ३९६
 व्यासभाष्य १९३
 व्युत्क्रान्तिपद १५९
 शतक चूर्ण २१७
 शय्यंलव २६, ३१, ३८, २७८, ३२०
 शब्दानुशासन (मलयगिरि) २७८
 शरीरपद १८७
 शान्त्याचार्य ४२
 शार्पेन्दीयर ९९
 शास्त्रोद्धारमीमांसा ३४
 शीलांक ४२, ६९, २०३
 शुद्धींग ६५, २६१, २९२
 श्याम (कालक) ३७, ६१, ७४, ७९,
 ९२, ९५, ९६, ९९, १६१, २०८,
 ३०७, ३१८
 श्रावकप्रसूति २८०
 श्रीगुप्त २७
 श्रीयन्द् योरडिया २०८
 श्रीयन्द् ३१५, ३२६, ३२९
 षट्षांशगम ३०, ३२, ७२, ७६-८, ८६-८,
 ९१, ९२, ९३, ९४, ९९, १०४,
 ११३, १२१, १३३, १३७, १४५,
 १६३, १६४, १८९, २०४, २०५,
 २०८, २१३, २१६, २१८, २२०,
 २२१, २२६, २३०, २३७, २४६,
 २४९, २५०, २५८, २६२, २६४,
 २६७, २७०, २७२, २७३, ३००,
 ३३७,
 -प्रज्ञापनाना पदो साथे तुलना-
 १०४-२७४
 षट्षवनिर्णय ५

संत्रह माथा ७९
 संधदास ४१, ३६०
 संज्ञापद १७१
 संज्ञीपद २६०
 संभति (सन्भति) तर्क ८, १११, २५८
 संयमपद २६४
 सङ्कितं ३६५
 सत्तरीसयकाण २८, ३५
 समदशी व्याचार्य हरिभद्र २७५
 समन्तपासादिका ३६२
 समवायांग १५, ५१, ५९, ६१, ८४,
 २६२, ३२९, ३४९, ३६३
 समवायांगटीका ६६, ६७
 सम्यकत्व पद २१७
 समुद्रधातपद २७२
 सर्वार्थ सिद्धि २०, २६५
 सांख्यकारिका १८७
 सागरानन्दसूरि २९३
 सामायिक १०२, ३१३
 सिद्ध प्रासृत २७८
 सिद्धसेन ८, १११
 सुप्पदेव सहाय २९२
 सुष्पभाषा समाचार्य ३१५
 सुष्पलाल ५३
 सुत्तागमे २९३, ३०१
 सुधर्मा ५३
 सूत्रकृतांग (सूयगड) ५, १६, ३७, ४३,
 ४७, ४९, ६६, ६७, ११७, ११८,
 १२०, १२४-२७, २२९, २३०,
 ३००, ३०७, ३०९
 सूत्रकृतांग दीपिका २८३
 सूत्रकृतांगनिर्युक्ति २५३

सूर्यप्रज्ञप्ति २७, ३१६
 सोमविमल २८४
 सिटवन्सन २६२
 स्टेट्थन्थल २६२
 स्थविरावली ३३६
 स्थानपद १३०
 स्थानांग ३६, ५१, ५३, ५५, ५७,
 ५९, ८४, १५१, १६२, १६३,
 २६२, २६३, ३१८, ३२६, ३३३,
 ३४६
 स्थानांग-समवायांग ५१, ६३, १८६,
 १८६, २२१, २३१
 स्थितिपद १४६
 हरिभद्र ३८, ४१, ४२, ६६, ६५,
 ६६, १०३-४, २७५, २७६, २७७,
 २७९, २८०, ३०७
 हर्मन जेकोपी २६२

हर्षकुल २८३
 हिस्ट्री ऑफ़ इन्डियन लिटरेचर ३३
 हिस्ट्री ऑफ़ इन्डियन लोलुक ५६
 हेतु गिन्दु ३६५
 हेमचन्द्र १७, ३४७
 हेमचन्द्र (मलधारी) ४२, ३४६
 डोनेल २५६, २६२
 ABORA ३६५
 Philosophies of India २६७-८
 Docrine of Jainas, Sehubring
 ६६
 History of Indian Philosophy-
 Rande १८७
 Indo Asian Culture २६४
 R. N. Dandekar २६४
 Schubring ६६, २०८
 Zimmer २६७

परिशिष्ट-२, *विषयसूचि

अंग १६, २५-६, ३५, ६५, ७०,
 १०४, ११४, ३०५, ३१४
 -स्त्रीआदिमाटे ७०; ने आधारे
 अंगणाल ७२;
 -उपांगनो संख्य ७६
 अंगधर ३१
 अंगणाल १६-२१, ३२, ७२-३,
 १०४, ३०६, ३१६-७
 -यौद्ध ३२, तत्त्वार्थमां ३१०,
 धवलाभां ३१०, न्यधवलाभां
 ३११, कालिक ३१२, उत्कालिक ३११
 अंगनक ५८
 अंतरानुगम १६३
 अंतराय २४६
 -उत्तर भेदो ४४६, अनुलाव २४६
 अकारकवाद ४८
 अक्रियावाद ४५
 अक्षीण ३५६
 अगुरुलक्षु १६३
 अग्निकाय १४६
 अचित्त ३
 अचित्तभंत ३
 अशुव ३, १३, १०४, १०५, १०६,
 १११, १४६

-प्रज्ञापना ८२; १०५, भेदो १०५,
 १०६, १५६ निरूपण १०४ पर्यायो
 १०५, द्रव्य १४६, १५१, स्थान
 १३७, १५६
 अज्ञानवादी ४८
 अल्लेग सिद्ध ११२
 अणुलिङ्ग सिद्ध ११२
 अतित्थगर सिद्ध १११
 अतित्थसिद्ध १११
 अतीर्थसिद्ध ११३, ११५
 अद्धासमय १०५-६
 अधर्मास्तिकाय १०५, १०६, १३७
 अधिगम ३६७
 -ना विविध उपायो ३६७
 अध्ययन
 -द्रव्य-लाव ३५६
 अध्यवसान स्थान २६७
 -दंडकोभां २६७
 अनंत
 -अेडेन्द्रिय, सिद्ध-अलव्य १४१
 वनस्पति १५०
 अनंतरसिद्ध ११२, ११३
 अनंतरागत २२०
 -नी संख्या २२०

* अहीं ग्रन्थ-ग्रन्थकार सिवायना विशेष नामो पण छे.

અનાકારપશ્યતા ૨૫૬

અનાકારોપયોગ ૨૫૬

અનુગમ ૩૫૭

અનુસા ૨૫

—કલ્પ ૩૨૫

અનુત્તર ૧૪૧

અનુભાગઅધ ૨૬૭

અનુભાવનામનિધતાયુ ૧૬૯

અનુમાન ૧૨

અનુયોગ ૨૭, ૩૯

—દ્વારો ઉપક્રમાદિ ૩૪૧, ૩૫૨,

અર્થ ૩૪૨; અનુ=અણુ, અનુ=

પશ્ચાત્ ૩૪૩, વ્યાખ્યા બૃહત્ક-

લ્પમાં ૩૪૩, પર્યાયો ૩૪૮, અન-

નુયોગ ૩૪૮, અંગમાં ૩૪૯. દષ્ટિ-

વાદમાં ૩૪૯, ભેદ ૩૪૯, દશ

પ્રકાર ૩૪૯ ચરણ કરણાદિ ૩૪૯,

૩૬૩, ઉપક્રમાદિ અંગમાં ૩૫૦,

નિક્ષેપદ્વાર ૩૫૦, નય દ્વાર ૩૫૦,

દૃષ્ટાંતો ૩૪૮-૯ વૈદિક-ગૌઠ

તુલના ૩૫૯

વજ્રસુધી પાર્થકય નહી ૩૬૩

અનુયોગધર ૨૮

અનુયોગપૃથક્કરણ ૨૬

અનુષ્ઠાન ૬, ૭

અનેકાંત દષ્ટિ ૧૫૩

અનેકાંતવાદ ૭, ૮, ૧૩, ૧૬, ૪૯

અન્તક્રિયા ૨૧૮-૯

અન્તક્રિયાપદ ૨૧૮

અન્નલિંગ સિદ્ધ ૧૧૨

અન્નલિંગ સિદ્ધ ૧૧૩

અપરિગ્રહ ૭, ૨૪

અપર્યાપ્ત ૨૧૫

અપર્યાપ્તિ ૨૧૬

અપૌરુષેય ૧૫-૭

અપ્કાયિક ૧૧૮

અપ્રમાણ ૧૮

અપ્રમાણ્ય ૧૭

અપ્સરા ૨૬૮

અબદ્ધિકનિહ્વ ૫૪

અભવ્ય ૨૧૬

અભિગમ ૮૩

અભિધર્મ ૫૬, ૧૦૯

અભિનિમોધ ૨૬૧

અભિપ્રાય ૩૩૩

—સિદ્ધ ૩૩૩, =બુદ્ધિ ૩૩૩

અરિહંત ૧૬, ૫૦, ૧૦૦, ૧૦૧

અરૂપી ૧૫૦-૬

અર્ધમાગધી ૨, ૩૦૮-૯

અર્થોપદેશ ૧૦૩

અહર્તપદ ૧૧૫

અલંકાર ૮

અલોક ૧૭૮

અલ્પબહુત્વ ૮૯, ૧૪૫, ૧૭૧, ૨૬૯,

૨૭૪

—અવગાહના વિષે ૨૨૮, દ્રવ્ય-

પ્રદેશ-ઉભય ૨૨૮

અવગાહના ૨૨૫

—શરીરની ૨૨૫

અવગાહના નામનિધતાયુ ૧૬૯

અવગાહનાર્થતા ૧૫૩-૪

અવધારણી ભાષા ૧૮૬

अवधितान २५८, २५९
 -बेहो २५९, सर्वावधि २६०,
 आकार २५९
 अवधिदर्शन २१७
 अवस्था १४९
 अवाय २०२
 अविसंवाह २०
 अश्रुत २१
 असंज्ञी २५४, २६४
 असंसारसमापन्न सिद्ध ११६
 असत्याश्रुता १८६
 असहसावपर्याय ३५०
 असातावेहनीय २४८
 असुरगंधर्व ४९
 अस्ति ४९
 अस्तिकाय १०५
 अस्तेय ७
 अस्पृशद्गति १३२
 अहिसक ५, ३७८
 अहिसा ५-७ १४, ५०
 अहेतुवाद १४
 आकर्ष १६८
 आकाश १०५, १३७, १४८
 आगास शिगल (लोक) २००
 आचार १९, २४, २९९
 आचारगंधारी ३२
 आगम ६, ७, ११-१३, १५, १७-
 २१, १०४
 -टीकाकारो ६, टीकाभां मौलिक
 धारणा ६, आधार आर्तवचन
 १४, वक्तानुं प्राधान्य व्यवहारे
 १७, निश्चये श्रौतानुं प्राधान्य

१७, भाषा २२, प्रामाण्य २२,
 सुरक्षा २२-४, लेपन २९, रचना-
 काल ३५, प्राकृत ३६, विषय ३९,
 टीका ६, ३४, ४१, व्यवहार ७१,
 लौकिक-अलौकिक २९८, पर्यायो
 २९८, प्रत्यक्ष-परोक्ष २९८, लोको-
 त्तर २९९, सुतादि २९९, अंगनेः
 आधार ३०५, अनादि ३०५,
 रचना प्रवेश ३०६, भाषा ३०७,
 संप्र्या ३०९, वर्गीकरण ३१३,
 समय ३१६, श्वे० संभतस्ययी
 ३१५, वाचना ३१६, अनादि
 अनंत ३१६, युगना व्यवहार
 निश्चयो ३६७, दर्शनिकनी विला-
 नक रेभा ११

आचार्य १०१
 आश्रवक २२५
 आज्ञापनी १८७
 आत्मा २, ३, ५, ९, १३, २२३, २५५
 -परिमाणु १३२, शरीर प्रमाण
 १३१, स्वप्न ४६, व्यापार २०३,
 होषो १९८
 आत्मौपम्य ५०
 आदेशो २१-२, ३५०
 आध्यात्मप्रधान १७
 आनुपूर्वी ३५२
 आर्त १८
 आलिनिमोघिक
 -श्रुत-अश्रुत-निश्चित त्रयां ३३२
 आलियोगिक २२५
 आय ३५६

આયુ ૨૪૧
 -અનુભાવ ૨૪૮, અંધ ૧૬૮,
 સોપકમ-નિરુપકમ ૧૬૭, ઉત્તર-
 ભેદો ૨૪૧
 આયોજિકા ૨૩૧, ૨૩૬
 આરાતીય ૩૧૯
 આયર્ ૧૨૮
 આહાર ૨૫૦
 -દંડકામાં ૨૫૧, પુદ્ગલો ૨૬૭
 આહારક ૧૮૮, ૨૨૭
 ઇતિહાસ ૧૫
 ઇતિયલિંગ સિક્ક ૧૧૧, ૧૧૩
 ઇન્દ્રિયો ૧૧૬
 ઇષત્પ્રાગભારા ૧૩૩
 ઈશ્વર ૩, ૬, ૧૫, ૪૮
 ઈહા ૨૦૨
 ઉગ્ગહ
 -અર્થ-વ્યંજન ૨૦૨
 ઉત્કાલિક ૩૧૩
 ઉત્પત્તિ ૧૦૩, ૧૦૯
 ઉત્સર્પિણી ૨૧૫
 ઉદ્દેશ ૧૧
 ઉદ્દૃષ્ટ ૨૨૦
 ઉદ્ધર્તાદ્વાર ૨૨૦
 ઉદ્ધર્તાના ૧૬૦, ૧૬૪
 ઉપકરણ ૧૧૪
 ઉપક્રમ ઉપર, ઉપપ
 -વ્યાખ્યા ઉપર, વિષે જિનભદ્ર
 ઉપ૩, આનુપૂર્વી ઉપ૩, ઉપ૫,
 નામદ્વાર ઉપ૩, ઉપ૫, પ્રમાણદ્વાર
 ઉપ૩, ઉપ૫, વક્તવ્ય ઉપ૪, ઉપ૫,

અર્થાધિકાર ૩૫૪-૫, સમવતાર
 ૩૫૪-૫
 ઉપતંત્ર ૩૧૩
 ઉપદેશ ૧૬, ૧૯, ૨૧-૨, ૨૪
 ઉપપાત ૧૧૬, ૧૩૦-૧, ૧૩૪, ૧૬૦,
 ૨૭૫-૬
 ઉપધિ ૧૧૪
 ઉપનિષદ્ ૨-૫, ૧૩૭
 ઉપમાન ૧૨
 ઉપયોગ ૨૧૭, ૨૫૫
 -અને પશ્યતા ૨૫૫
 -ક્રમ-યુગપદ્-અભેદ ૨૫૮
 ઉપશમ-ક્ષપક શ્રેણી ૨૬૭
 ઉપાંગ ૩૩, ૩૫, ૩૧૩-૪
 ઉપાદેય ૨૧
 ઉપાધ્યાય ૧૦૧
 ઉપોદ્ધાત ૩૫૮
 ઉધ્વતા સામાન્ય ૧૫૦-૧
 ઋક્ષિ ૨૧૧
 એક-અનેક ૮
 એકસમયદ્વાર ૧૬૩
 એકાત્મવાદ ૪૭
 એકાદશાંગધારી ૩૨
 એકેન્દ્રિય ૧૩૩
 એગસિક્ક ૧૧૨
 એગાહણ્યા (અવગ્રહણ્ય) ૨૦૨
 એજ આહાર ૨૫૩
 ઔદારિક ૨૨૭, ૧૮૮
 ઔપપાતિક ૮૪, ૩૧૯, ૨૬૨
 કચ્છોટક ૨૨૪
 કયાસાહિત્ય ૭

करणानुयोग ३३, ३१६
 -द्विगंभरभते ३३
 कर्म ३-४, ६, ९, १३, १५२
 -वियार ९२, २३७, विहीन
 थवानो मार्ग ५-६
 -अंध ४९, अक्ष, स्पष्ट, संयय
 २४६, दंडकोमां २४६, पौद्गलिक
 २३०, प्रकृति-मूण-उत्तर २३९,
 उद्य २४६, स्थिति २४९, अभाषा
 २४९, विषाक २७१
 कर्मभूमिक १२८
 कर्मवाद=क्रियावाद २३१
 कर्मवादी २२९
 कर्मवियारणा
 -प्रज्ञापना-षट्कभागभमां २३८,
 भूमिका २२९
 कल्प ६१, ३०७, ३१९
 कल्पातीत १३०
 कल्पोपग १३०
 कषाय ५०
 कान्दपिंड २२४
 कापिल ३६६
 कायिकी २३५
 कार्मग्रन्थिक २२७
 कार्मण्य १८८, २२७-८
 काण ६, १५, १०९, ११२, १८८,
 २१४
 कालगत २२०
 कालवियार ९१
 कालिक ३१३
 कालिक श्रुत=अंग २७, २८, ३१७
 -पूर्वथी पृथक् ६९

कालिक (अंगभाष्य) ३१२
 काव्यपुरुष ३०५
 किट्टिअपिक २२४
 कुटस्थ नित्यता १९२
 कृतिकर्म ३२
 कृष्णादि १५४
 केवणज्ञान १६, ३९४
 केवणी १७, २०, २६, ३२, ११५
 -नो उपयोग २५८, मनोव्यापार
 नथी २६०
 क्रियमाणकृत ३८९
 क्रिया ३
 -थी लुहुं कर्म नथी-मत २३०,
 पथीश २३३, शाभां २३४, थी
 प्रकृति अंध २३४, अंध वपते
 क्रिया २३५, पांय २३२, दंडकोमां
 २३५, वियारणा २२९-३०, नय
 ३६८
 क्रियाकांड २३
 क्रियावाद ४५
 क्रियावादी २२९
 क्रियास्थान २३०
 -तेर २३३
 क्षणिक १०९
 क्षत्रिय २७
 क्षपणा ३५७
 क्षेत्र १८८
 जेयर १२६
 जिस्ती २८९
 गंधपरिणत १०७
 गंध परिणाम १०८

गच्छ ११४
 -वासी ११४
 गच्छधर १७, १८, २१, २२, २६-३०,
 ३२, ३४, १०२-४
 -सूत्रकर्ता ३०३, प्रणीत आगम
 १६-२० स्तुति ३३०
 गच्छितानुयोग २७, ६३
 गच्छिपिटक १५
 गति ११६
 गतिनामनिघन्तायु १६८
 गतिप्रपात २०५
 -पांय भेदो २०५
 गत्यागति ६२
 गर्भ ११६
 गर्भोद्युक्तान्तिक १२७
 गिहिसिंहसिद्ध ११२, ११३
 गीताथ ६८
 -प्रकल्पधर ६८
 गुणरात ३०७
 गुण १०६, ११०-१, ३५०
 गुणसुंहर २७
 गुणस्थान (श्रवसभास) ८६, ८४,
 ८५, २६४
 गुप्तकाण २
 गुरु, २३, २४, ११३, ११४
 गुरुलघुवियार १६३
 गुह्यविद्या ३
 गृहस्थ ११३
 गृहस्थाश्रम ५०
 गृहिसिंहसिद्ध ११३
 गोत्र २४५
 गोशासन ४८

गौतम २६, ३२, ६६, १०२, २१६
 ग्रन्थ १८
 -नी सुरक्षा २४, अर्थप्रशुता १८,
 भद्र १८
 ग्रिवेयक १३०
 -आद्याचारनी शुद्धिथी २२५
 धरसंसार ५
 यकवती ६२, २२१
 यत्परिन्द्रिय १२२, १३३
 यतुर्दशपूर्वधर २०, ६६
 यतुर्दशपूर्वी २०-१, १८८
 -श्रुतकेवली ६६
 यत्तुर्विशस्तव ३२
 यतुःशरत् ३६
 यतुःस्थानपतित १५७
 यतुषु १२४
 यन्द्रप्रज्ञपित ३७
 यरक ३६६
 -परित्राणक २२४
 यरलुकरत्नानुयोग २७
 यरत्नानुयोग
 -द्विगंयरमते ग्रन्थो ३३
 यरम-अयरम १७६-१८२
 यारित्र १३
 -विधि ५७
 यित ३, १३२, १३७
 -मंत ३
 यित्र
 -उदा. थी लाषादिनी समज ३४८
 यूलिकासूत्र ३५, ३६
 यूलिका ३१४
 -दशवैकालिकनी ३८

यौद्धपूर्व २५

अयवन १६१

अयुत २२०

छेद २७, ३४, ३५, ३७, ३१४

जंभू २६, ५३

जन्म १३, ११६

जन्मवंश २३

जन्माली ३६३

जलयर १२३, १२६

जतिनामनिधतायु १६८

जतिस्मरण ११४, २६१

जिन १५, १८-६

जिनागम १८

जिनागमप्रकाशिनी संसद २६३

ज्व ३-५, ७, १३-४, १६, ६२,

१०४-५, १११-२, १६६, १४६

-पोते ज मार्गदर्शक ६, पतनना

कारणो १३, बेहो १३, ११२,

११६, शरीरो १३, धन्द्रियो १३,

भरणोत्तर गति १३, मन १३,

भाषा १३, मुक्ति मार्ग १३,

बेहनु कारण कर्म १३, ३५, आयु,

निवास १३, विद्या १४, अक्षा

१८, प्रज्ञापना ८२, समास ८६,

६०, स्थान ६१, ६४, बेहो ६१,

६६, १०५, १३४ न्यन्य उत्कृष्ट

स्थिति=आयु १४७, ज्वाज्वना

प्रकारो १०४, सर्वकाले अस्तित्व

११२ २१४ पर्याप्त ११६, निवास

१३०, सम्भ्या १३७ ४१, अल्प

अक्षय १४५, अनंत १५०, स्थिति

१४६, परिणामो १५१, अनंत

पर्याय १५४, उपपात उद्धर्तना

१६१, १६४, गत्यागति १६४,

क्यांथी आवे १६५, क्यां न्य

१६७, आयु अंध १६७, कर्मो-

पादान १६८, श्योसोच्छ्रवास १७०.

संज्ञा १७१, शरीर १८७, २२५,

प्राणधारण २१४, निगोह २१५,

सेन्द्रिय आदि २१६, सक्रिय-अक्रिय

२३२ आहार २५०, २५३, ओध

२५४, लक्षण २५५, उपयोग २५७,

वेदना २७०

ज्व-अज्वपक्षज्वला १०५, १११

ज्वद्रव्य १४६

ज्वपरिणाम १०५

ज्वपर्याय १०५

ज्वविचार ६२, ६७

ज्वसामान्य १५१

ज्वाज्वविलक्षित ६७, १११

जैन ६८-६, ११, १४-५, १८, २१-२,

१०६, ११५, १३७, १५१, १६२

-तान्त्रिक मान्यता १६, अतु-

श्रुति १६

जैन आगम २-३, ११-१६, १७-२१

-अहिंसा ७, प्राकृतमां टीका पक्षी

संस्कृमां २

-अनादि अनंत १६, व्याख्या

१५, ध्येय १४, सुरक्षामां आधा

२२, व्याख्या श्रोता-वक्तानी अपे-

क्षाये १७, वायना २४, महत्त्व-

प्रकाशन २८६, वेद-त्रिपटकथी

લિન્ન ૨૯૦, અર્થાનું મહત્વ ૨૯૦,
વીતરાગની વાણીકૃ ૨૯૧, માત્ર
ધાર્મિક નથી ૨૯૧, ભાષા પ્રાકૃત
૨૯૧, પ્રકાશનનો ઇતિહાસ ૨૯૨,
મૂળ વેદમાં નથી ૨૯૪, જીવ-
વિદ્યામાં અગ્રણી ૧૪, જીવ-કર્મ
વિષે ૯૩, ક્રિયાવાદી ૪૮, તત્ત્વ-
જ્ઞાન ૩, જીવો-જૈનાગમ

જૈન આચાર

-નો પાયો સામાયિક ૭

જૈન આચાર્ય ૭, ૨૫

જૈન ઉપાધ્યાય ૨૨

જૈન ઋષિઓ ૨૧

જૈન ગ્રન્થ ૨૦

જૈન દર્શન ૮, ૧૧-૧૪, ૧૦૪, ૧૦૯
-ઈશ્વરની નવી કલ્પના, ૬, પાયો
સમભાવ ૭ નયવાદથી નિષ્પન્ન
અનેકાંતવાદ ૭, મૌલિક ધારણા
૧૧, મૂળ જૈન આગમ ૧૧, ૧૪,
નિષ્ઠા ૮, -વિચારણાનો આદિકાળ
૪૩, સાહિત્ય ૧૧

જૈન ધર્મ ૬, ૧૫, ૧૭, ૩૩, ૧૧૩

-તપસ્યાનું મહત્વ ૫, વૈયક્તિક
અનુદાન ૬,

-આધ્યાત્મિક ૧૭, તાર્કિક સ્વરૂપ
૧૧૩, સંપ્રદાયો ૧૧૩, નિષ્ઠાઓ ૭

જૈન મન્ત્રવ્ય

-પ્રાસંગિક ચર્ચા આગમમાં ૧૧

જૈન મહારાષ્ટ્રી ૩૦૯

જૈનલિંગ ૨૨૫

જૈનવેદ ૩૩

જૈનસંઘ ૨૦, ૨૨, ૨૫

જૈન સાહિત્ય ૧-૫, ૮-૯

-પ્રારંભ લોકભાષા પ્રાકૃતમાં ૧,

પ્રારંભિકનિષ્ઠા ૧

-વેદ વિરોધી ૧, વિશેષતા ૪,

તપસ્યાનું મહત્વ ૫, તીર્થ ૩૨

ભક્તિ ૬

જૈન સાહિત્ય સમારોહ ૧, ૫૦

જૈન શ્રમણ ૨૩-૪

-સદાચાર જ સર્વસ્વ ૨૩, સંઘ

૨૪-૫

જૈનશ્રુત ૨૩-૪

જૈનશ્રુતિ ૧૯

જૈન સૂત્રો ૨૩

જૈનાગમ ૧૬-૧૯, ૪૨, ૧૦૦

-સૌત્યત્તિક-પૌરુષેય ૧૬, મિથ્યા

શ્રુત ક્યારે? ૧૭

-તીર્થંકર અર્થપ્રણેતા, સૂત્રકાર

નહી ૧૯, રક્ષા ૨૩, સૂચી ૩૧,

સમય ૪૩, અંગબાહ ૬૫, દ્વાદ-

શાંગ ૩૧૦, અંગ-અંગબાહ

૩૧૦, અન્તર્ગત શાસ્ત્રો ૧૮

જ્યોતિષક ૯૬, ૧૬૧

જ્ઞાન ૩, ૧૨-૩, ૧૭, ૨૪, ૧૫૫

-જ પ્રમાણ-ગૌદ ૧૨, ૯૭૪

આદિ ૪૫, ક્રમ ૨૦૨, નિરૂપણ ૨૦૨,

નંદીની ચર્ચા-કોષક ૩૩૧, ગુણ

૩૫૩, નય ૩૬૮ ઉત્પત્તિ ૩૮૯

જ્ઞાનદર્શનાર્થતા ૩૫૦

જ્ઞાનપરિભાષા ૧૦૯
 જ્ઞાનમાર્ગ ૩, ૫
 જ્ઞાનાવરણીય
 -ઉત્તર પ્રકૃતિ ૨૩૯, અનુભાવ ૨૪૭
 જ્ઞાનજીવતચ્છરીરવાદ ૪૮
 જ્ઞાનગતિ ૨૦૫
 જ્ઞાનવ ૧૯, ૨૯, ૧૦૫
 -જ્ઞાન ૧૩, સંખ્યા ૧૩૭, નવ
 ૧૪, ૪૯
 જ્ઞાન ૧૭
 જ્ઞાનપર્યા ૫, ૨૪
 જ્ઞાન ૧૪-૫
 જ્ઞાનપસ ૨૨૪
 જ્ઞાનતિથ ૧૧૧
 જ્ઞાનતિથગર ૧૧૧
 જ્ઞાનતિર્થ ૧૨૩
 -પંચેન્દ્રિય ૧૧૬
 જ્ઞાનતિર્થ સામાન્ય ૧૫૦, ૧૫૧
 જ્ઞાનતિર્થ ૧૧૩
 જ્ઞાનતિર્થકર ૨, ૬, ૧૬, ૧૮-૨૦, ૨૨,
 ૪૦, ૬૨, ૧૦૦, ૧૦૧-૪, ૧૧૧,
 ૧૧૪, ૧૧૫, ૨૨૧
 -સિદ્ધિને નમસ્કાર ૧૦૦, પ્રણીત
 આગમ ૨૨
 -નારકી અને વૈમાનિક મરીને
 ૨૨૩, અર્થોપદેશક ૩૦૩
 જ્ઞાનતિર્થસિદ્ધ ૧૧૫
 જ્ઞાન ૨૨૦
 જ્ઞાનકાવ્યિક ૧૧૯
 જ્ઞાનપથી ૩૪
 જ્ઞાનસ ૨૨૭, ૧૮૮
 જ્ઞાન ૧૧૯

ત્રીન્દ્રિય ૧૨૧, ૧૩૩
 ઇંડક ૮૦, ૨૧૮, ૨૫૮, ૨૬૭, ૨૭૩
 -ચોવીશ ૧૫૩, જીવભેદવિશેષ
 ૧૫૫, ૨૫
 દર્શન ૧૫૫
 -કાળની વિશેષતા ૧૩, વિશ્વ
 વિષે ૩૬૮
 દર્શનન્યાયનન
 -નિહનવ ૨૨૫
 દર્શનાવરણીય
 -ઉત્તરભેદો ૨૩૯, અનુભાવ ૨૪૭
 દશપૂર્વ ૨૫
 દશપૂર્વધર ૨૦
 દશપૂર્વી ૨૦, ૨૧, ૨૬, ૩૨
 દાર્શનિક ૮, ૧૧, ૧૮, ૧૦૩
 -સાહિત્ય ૧૧, આધાર આગમ
 ૧૧, સંસ્કૃતમાં ૧૧, કાળમાં સાત-
 નય ૧૩, ગ્રન્થ ૧૪
 દિગંબર ૨૧, ૨૨, ૨૬, ૩૦, ૨૮,
 ૧૩૮, ૨૯૦, ૩૦૬
 -અંગબાહ્ય ગ્રન્થો ૩૨, અનુ-
 યોગમાં વિલક્ષ્ણ ગ્રન્થો ૩૩, શ્રુત
 વિચ્છેદનો ક્રમ ૩૨, સ્ત્રીમોક્ષ
 નિરાકરણ ૧૧૩
 દિશા ૧૩૮
 દીક્ષા ૧૦૦
 દુઃખ ૫
 -શય્યા ૫૮
 દુર્ભિક્ષ ૨૫
 દેવ ૪, ૨૭, ૪૯, ૧૧૬, ૨૧૪
 -ભેદો ૧૨૯, પરિચાર ૨૬૮
 દેવતા ૪

हेवलोड २२३

देश ६, १५

होस ५०

द्रव्य १३, १०५, ११०-१

—संख्यागत तारतम्य १३८,

१३९; इष्टस्थ नित्य नथी १४९,

पर्यायो=विशेषो १४९, पर्यायनो

अभेद १५०, भेद १५०, क्षेत्र-

काल-लाव १५७, ३५०, ३६७,

आगम २०

दृष्टि १३८

द्रव्यनय १३

द्रव्यप्रमाण १४५

द्रव्यप्रमाणानुगम १४५

द्रव्यानुसू ३२५

द्रव्यानुयोग ६३, १७

—द्विगंथर ग्रन्थो ३३

द्रव्यार्थता १५३, ३५०

द्रव्यार्थिक १४५, ७

—नय १७७, पर्यायार्थिक ७, ३६७

द्राक्षशांग १५, ३०, ६२

द्राक्षशांगी १५-६, १८-२०, ६५

—पूर्वने आधारे ६५

द्रारे १०३

द्रीन्द्रिय १३३

द्रोप २४६

धर्म ६, १६, २७, ११०, १४८

धर्मकथानुयोग २७

धर्मांतरण ७

धर्मानुष्ठान ६

धर्मास्तित्तय १०५, १०६, १३७, २१३

धारावास ३०७

धार्मिक ६, ८

धृति १६

ध्यान २१६

ध्रुव-अध्रुव ८

ध्रुवसंख्या १४०

नदी शेरवली ६९

नदीश्वरद्वीप ५८

नदी स्थविरावली ३३६

नक्षत्र ३२

नपुंसकलिंग ११२

नभस्कार १०२, १०४, १०१,

—उद्धार १०३, उत्पत्ति नयापेक्षया

१०३, मंगल पृथक् श्रुतस्कंध नथी

३२३, मंगल २३७ शाश्वत-

अशाश्वत १०३, वंक्षनाना पांय

पदो १००

नय ७-८, १३, ३५०, ३५९

—वाह ७, प्रमाण ३५४, वाह-

निष्पन्न अनेकांतवाह ८, विद्या-

रणा लगवतीमां ३५०, शुद्ध-

अशुद्ध ३८४

नयदृष्टि १०३

नय-प्रमाण

—अधिगमोपाय ३६८

नखावतार २८, ३५४

नरक

—सातमीमां न्यूनतम नारक श्व

१४१, यातना ७

नवतत्त्व १३, ४९

नवपूर्व २८

नाटक ८

नामकर्म २२६

-उत्तरभेदो २४१, अनुभव २४८

नाम-स्थापना कुव्य-भाव

-अधिगमोपाय ३६८

नारक १०५, ११८, २१४

-संशी-असंशी २०८, २७२,

आयु १४७, तथा देवतो उपपात-

न्य ११६

निक्षेप ८७, २३८

-सर्व शब्दना ३५०, द्वार ३५५

निगोह २१५

निर्गंरा ३६६

नित्य

-नी व्याख्या १६३

नित्यता

-त्रय प्रकार १६२

निहा-अनिहा वेदना २७०

निधत्त=निषिक्त १६८

नियतिवाह ४८

नियम १७

नियोग ३४४-५

-अनुयोगपर्याय ३४४

निर्वाण ४, ११, १००

निश्चयनय २०५, ३६७, ३८४

निश्चयदृष्टि १७

निषेक १६८

निहव ५४, २२५

नेपाल २५, ३०७

नैयायिक १५

-वैशेषिक १५, १०६

नैरयिक १२२

नोबवोपपातगति

-पुद्गल अने सिद्धनी २०६

न्याय १६२

पंचनमस्कार ६६, १००-२, १०४,

-ना इर्ता १०१, भंग १०१

पंचमहामूर्तिक ४७

पंचाग्नि तपस्या ५

पंचायार १११

पंचास्तिकाय १३, ४६

पंचेन्द्रिय ११६, १२२, १२६, १३३

पद्मावली ६५-६

पञ्जुवणी ७६

पञ्चेकभोधि ११५

पडमालियोग ३४६

पत्तोयसुद्ध १११

पत्तोयसुद्धसिद्ध ११३

पद ५५, १११

-अर्थ ७८

पदार्थ १०५

परंपरसिद्ध ११२-३

परमात्तु १०६, १३७, १५७

-स्थिति १५७, अवगाहना १५७

परमार्थ ४

परिग्रह ३

परिवर २६५

परिवारणा २६४-५

परिष्णाम १०५, १०८, ११०, १३७,

१०६, १४६

-काण १०६, अणु-अणुवना

१६२-४, इडकाभां १६२, अणुवमां

मात्र पुद्गलोना १६२, अणुवना

दश १६३, आदि-अनादि १६४,
 अलवगति परिष्णाम १६४,
 स्पृशद्-अस्पृशद् १६४, दंडकाभां
 १६६-७
 परिष्णामवादी १०६, १६२
 परिष्णामवित्पार १६२
 परिष्णामिनित्यता १६२
 परिसर्प १२५
 परिस्थिति ६
 परीक्षा ११
 परीषद् ३१
 परीक्षा ३२
 पर्याप्त ११६, २६३
 पर्याय १३, ११०-१, १५१
 पर्याय ३६७
 -सर्वथा ओकार्थिक नही ३४७
 पर्यायनम १३
 पर्यायार्थिक ७
 पश्यता २५६
 पाटलिपुत्र २५
 -वाचना २४, ३१७
 पाप ३
 -स्थान २३२, २३६
 पालिपिटक ८३
 पुंउरीक ३२
 पुद्गल १०५, १०८, ११०, १३७, १४८
 -ना ५३० प्रकारना परिष्णामो
 १०८, मन आदि परिष्णाम १०६,
 २०४, लाषा परिष्णत १८३, पांय
 प्रकारे बेदन १८५, इपीअलव
 १५६, अनंत पर्यायो १५२,
 संख्याविचार १६८

पुद्गल=पुरुष ७६
 पुनर्-म २६७
 पुरिस ११२
 -दिग ११२
 पुरुष १५
 -स्त्री संख्या वधारे १४०-१,
 स्त्रीनुं आयु ओष्ठुं १४६
 पुरुष-नियतिवाद् ८
 पुरुषपरीक्षा ६३, ५६
 पुरुषार्थवाद् ४८
 पुरोहित ६
 पुस्तक २१
 -परिग्रह २४, लेखन २६, ३१७
 पुन ६
 पूर्व २८, ३०, ३५, ६६-७, ३३४
 -यौद् २०, विच्छेद् २६, ३०,
 ७२, ३१८, आधारे ग्रन्थो ३०,
 महावीर पूर्वना शिष्यो द्वार
 अध्ययन ६८, श्रुत=पूर्व ६८,
 सम्यक् श्रुतनो मापदंड ६६
 पूर्वधर ३१, ६६
 -लब्धधर ७१, विच्छेदे प्राय-
 श्रित विच्छेद् ७१
 पूर्वश्रुत ६५
 पृथ्वी ६७
 पृथ्वीकायिक ११७
 पेण्ण ५०
 पौद्गलिक पर्याय १५२
 पौरुषेय १५, १७
 प्रकीर्णक ३५, ३७, ३१४, ३४६
 प्रकृतिसमुत्कीर्तन २२६

प्रक्षेपाहार २५२
 प्रज्ञापनीय १६
 प्रतिक्रमण ३२
 प्रतिपाद्यवस्तु १, २
 प्रतिबिम्ब १६६
 -पल्लिभाग (प्रतिभाग) २००.
 निशीथ लाभ्यमां यस्यां २००,
 स्थाद्वाहस्तनाकरमां २००, तत्त्वार्थ
 सिद्धसेनीयमां २००
 प्रतिभा २१
 प्रतिष्ठापुर ३०७
 प्रत्यक्ष १२, २२
 प्रत्याभ्यानक्रिया २३०
 प्रत्याभ्यानपूर्व ३१
 प्रत्येकशुद्ध १६, २१, ११४, ३१३
 -आद्य कारणे ओधि, ११४,
 अकलविहारी ११४, वेश अनि-
 वार्यं नथी ११४
 प्रत्येक ओधि ११५
 प्रथमानुयोग ३३
 -द्विगंयरभते ३३
 प्रदेशदृष्टि १३८
 प्रदेशप्रमाण १४५
 प्रदेशमंध
 -प्रज्ञापनामां नथी २३८
 प्रदेशार्थता ३५०, १५३
 प्रदेशार्थिक १४५, १७८
 प्रलव २६
 प्रमाण १२-३, १६, २१, २२,
 ४४, ३५३
 -यार २६८, नयावतार १३

प्रभाता १२-३
 प्रभिति १२-३
 प्रभेय १२-३, ४४, क्षणलंगुर ४६
 प्रयोगगति २०५
 प्रज्ञपणा ७४
 प्रवचन ३०२
 -अर्थ ३०३, शासन १०१,
 पर्यायो ३०४
 प्रवचनभाजा १७
 प्रवचनी ३०२
 प्रवाद ६६
 प्रवियारणाय २६४
 प्राकृत १-२, ११, ३०७
 प्राकृत टेक्ष सोसायटी २६३
 प्राण १६
 प्रामाणिक १८
 प्रामाण्य १७, १६, २०
 प्रेक्षण २५६
 प्रोष्ठिल २७
 इण ४
 अंही ५७
 अंधक ६१
 अंधनछेदनगति २०५-६
 अणदेव २२३
 आलतपस्वी २२४
 आलावभोध ४२, २८४
 अण्यो-दण्यो
 अिंदु ३६५
 अिहार ३०७
 अुद्ध २४, ४५, ४६, ११५, २६०, ३०५
 -ओधित ११४

શુદ્ધબોધિત સિદ્ધ ૧૧૫
શુદ્ધબોધિય ૧૧૪, ૧૧૧
શુદ્ધબોધિયસિદ્ધ ૧૧૩
શુદ્ધવચન ૩૬૨
શુદ્ધિ

-ચાર ૩૩૩

શુદ્ધિલિંગ ૨૭
બોધિ ૧૧૩-૫

-ત્રણ ૧૧૫

બોટિકનિહવ ૫૪

બૌદ્ધ ૫, ૧૨, ૧૫, ૨૪, ૪૯, ૫૨,
૫૬, ૬૦, ૧૦૯-૧૦, ૧૩૨,
૧૩૭, ૧૧૫, ૨૨૯ ૨૬૧, ૨૮૯
૩૦૮, ૧૯૨

બ્રહ્મ ૩

બ્રહ્મચર્યા ૭

બ્રહ્મણ્ય ૨, ૧૫, ૨૨-૩, ૩૦૬

બ્રહ્મીલિપિ ૧૦૪

ભકિત ૬

ભદ્રગુપ્ત ૨૭

ભવ ૩૫૦

ભવનવાસી ૧૨૯

-બેદો ૧૨૯

ભવસ્થિતિ ૨૧૪

ભવોપપાતગતિ ૨૦૬

ભારત ૨૨, ૨૯૯

ભારતીઓ ૨૨

ભારતીય દર્શન ૭-૮

-માં સંવાદનો પ્રયત્ન જૈનો દ્વારા ૭

ભારતીય સહિત્ય ૭

ભાવાનુશા ૩૨૫

ભાવાર્થતા ૩૫૦

ભાષક ૩૪૭

ભાષા ૧, ૩૪૪, ૩૪૫

-પણ્ણવણી ૭૫, સ્વરૂપ-ઉત્પત્તિ
૧૮૨, મૂલ કારણ ૭૫ ૧૮૨,
દબ્યના પુદ્ગલો ૧૮૨, કાયયોગ
વડે ૧૯૨, વજ્રાકાર ૧૮૨, લોકાં-
તમાં પર્યાવસાન ૧૮૩, ગ્રહણ-
નિસર્ગ ૧૮૩, પુદ્ગલ પરિણતિ
૧૮૩, વાગ્યોગથી નિર્ગમન ૧૮૩,
આત્મ સ્પૃષ્ટ પુદ્ગલ ૧૮૪, અણુ કે
બાહર પુદ્ગલો ૧૮૪, બધી દિશા-
માંથી ગ્રહણ ૧૮૪, ગ્રહણ; સાંતર
નિરંતર ૧૮૪, લોકાંતગમન ૧૮૫,
વર્ગણા ૧૮૫, પ્રકાર ૧૮૫,
સત્યાદિ ૧૮૫, સત્યના દશભેદો
૧૮૬, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત ૧૮૫,
પ્રજ્ઞાપની ૧૮૬, વર્ગીકરણ ૧૮૭,
અવધારણી ૧૮૬, આજ્ઞાપની ૧૮૭
અનુયોગપર્યાય ૩૪૪

ભાષ્ય ૧૦૩, ૧૧૧, ૩૪૭

ભિક્ષાજીવી ૫

ભિન્નદશપૂર્વી ૧૧૪

ભુયપરિસર્પ ૧૨૬

ભૂત ૧૬

મંગલ ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૪

-અંગમાં નથી ૮૫, જીવાભિગમમાં
નથી ૮૫, પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભે છે.
૮૫, નમસ્કારરૂપ ૩૩૩, પંચ-
જ્ઞાનાત્મક ૩૨૩, નમસ્કાર સર્વ
શ્રુતાબ્યંતર ૩૨૩

मंथु २७
 मंत्र २, ४, १०३
 -शक्ति ४, १६०
 मंत्रमयी देवता ४
 मंदिर ६
 मतिज्ञान १५६, ३३३
 मथुरा २८, ३०८
 मन २६३
 -अकेन्द्रियने अपट्ट २६६, छच्छा
 मन २६८, विग्रह गतिमां नथी
 २५४, लक्ष्ण २५३,
 मनुष्य १५, १२७
 -सौथी आणी संख्या १४०,
 मोक्षनो अधिकारी २१६, अनन्तर
 पूर्वभव २१२, तीर्थंकर आदि
 पद संभव २२२
 मनोयोग २१६
 मनोवर्षिध २६६
 मरुदेवी २८१, २१५
 -निर्वाण २८१
 महाकल्प २७, ३१
 महाकल्पिक ३२
 महागिरि २७
 महाइंद्र ८६, ७८
 महाइंद्र ६१, १३६, १४५
 महानिशीथ १०३
 महापुंडरीक ३२
 महापुरुष ६३
 -कुलकरादि ६३
 महाभारत ५६
 महायान १०६

महाराष्ट्री प्राकृत ३०६
 महावीर ५, ७, ११, १७, २०, २४,
 २५, ३५, ४५, ५३, ६५, ६६,
 १०२-३, २१६, १३७, २६०,
 ३०८, ३१३, ३०६
 -पूर्वना आगमो २०, पूर्वना
 श्रमणो पूर्वधर ७०, पूर्वनुं श्रुत
 ते पूर्व ७०, उपदेशसार आगम
 १७, अहिंसा उपदेश परंपरा प्राप्त
 ३०५, स्तुति ३३०
 महाप्रत २६६
 मांडलिक ६२
 मातिका ३६२
 मानुका पदत्रय ३०४
 माथुरी वायना २८, ४३, ३१६, ३६५
 मायावी ५८
 मारणान्तिक समुहघात २००
 मार्ग १३
 -कारक ६
 मार्गणाकार ६३, १६३, २५०
 मार्गणास्थान ८६, ६१
 मार्गदर्शक ६
 माणवा ३०७
 मिथ्या ८, १८
 मिथ्यादृष्टि २१७-८
 मिथ्याश्रुत १७, ३३८
 भीमांसक १५
 मुक्त ११३
 मुक्तको २१-२
 मुक्ति १३, ११३
 भूतिपूजा २६७

भूल उप. ३१४, ३१६
 मृत्यु प
 मैथुनविचार २६५
 मोक्ष ७, २६१ २१८
 -भुनरागमन नथी १६०, भाग
 १७, २३ ४६, ६३
 मोहनीय
 -उत्तरभेदो २४०, अनुभाव २४८
 मोहनीयस्थान ५८
 यज्ञ ३, ६-७
 यज्ञकर्म ४
 यज्ञभाग ५
 यथार्थदर्शी २१
 यमलोक ४६
 यशोप्राप्त ३२
 यशोवद्र २६, ३२
 युगप्रधान ६६
 योग २०३, २१६, २४६
 -कर्म'धनु' कारण निर्दिष्ट नथी
 २३८
 -ध्यान २६७
 योनि १३
 रत्नद्वार २२३
 रसपरिष्कृत १०७
 राक्षस ४६
 राग २४६
 -माया-लोभा २४६
 -द्वेष १८
 राजगृह ३०७
 राजस्थान ३०७
 रामानुज १६२
 ३५ १३७

-परिष्णाम १०६
 ३पी १०५-६, १०८
 रेवतीमित्र २१७
 दक्षिणा ११
 लब्धि १०३
 विंग ११४, ११६
 विधि १०१
 वेस्था
 -दंडकाभां २०८, छ भेद २०६,
 गतिभां २०६, अल्पप्रभुत्व २१०,
 ऋद्धि २११, जन्म-मृत्यु काले
 २११, अकमाथी भीष्म २११,
 विविध परिष्णामो २११, क्षेत्र २१२
 लोक ४६, १३८, १६३
 -आकार वज्र १८३, भाषा १,
 ३०८, अलोक १७८
 लोकपुरुष ३०५
 लोगरस १००
 लोकभिन्दुसार ३६५
 लोकवादी ४५
 लोकाकाश १३७
 लोकाचार ३६७
 लोकानुसरण १२
 लोकायत ३६६
 लोकतरसंपत्ति निर्देश ११५
 लोच २३३
 लोभाहार २५२
 लौकिकविद्या ८
 लौकिक साहित्य ६
 लोहाचार्य ३२
 लौहित्य ३३७

वंदन ३८०
 वंदना ३२, १०१
 -कम १०१
 वक्ता १७-८, २१
 वयनयोग २१६
 वज्र स्वामी २६-७, १०३, ३६३
 वनस्पति १२०
 -व्यवहार-अव्यवहार राशि २१५
 वर्गशाब्द २३७
 वर्ण १५३
 वर्षपरिणत १०७
 वर्षपरिष्णाम १०८
 वर्धमान १६
 वलली २४, २६
 वललीवायना २६, ४३, ५४, ६१, ३१६
 वलली स्थविरावली ३३६-७
 वस्तु १०६
 -द्रव्यपर्यायश्च १४६, लक्षण १६३
 वस्तुविचार
 -विविध नयोथी ३५०
 वायकवश ६५
 वायना २५, १०३
 -मात्र अंगनी ३१६, प्रारंभ-
 नदीथी ३२४
 वाच्य-अवाच्य ८
 वायु २२०, ११६
 वार्तिक ३४४-६
 -अनुयोगपर्याय ३४४
 वार्तिककार
 -पूर्वधर ३४६
 वासुदेव २२३

विकुर्वीणा २६५
 विजय २७
 विद्या
 -अंगो ३०५, वंश २३
 विधिद्वार २२६
 विनयवादी ४८
 विनाश १०६
 विपाक २४६
 विपुलायल ३०६
 विलंगज्ञान ५८, २२१, २३०
 विलंगज्ञानी २१७
 विलज्यवाद १६, ४६
 विलज्यवादी ४६
 विलग ११
 विलापक ३४७
 विलापा ३४४-६
 -अनुयोग पर्याय ३४४
 विमलवाहन ५७
 विरति
 -इंडकमां, -मां कमप्रकृतिपध २३६
 विवर्त १३७
 विवाद ७
 विशाभाचार्य २७
 विशेष ११०, १५१,
 -प्रकाशे अथवा पर्यायो १४६
 विश्व
 -उत्पत्ति ३, निरूपण १३
 विश्वप्रपंच ३
 विश्वमैत्री
 विश्ववात्सल्य १६
 विश्वसाहित्य २१

વિષ્ણુ ૪૮

વિહાયોગતિ ૨૦૫

-૧૭ ભેદો ૨૦૬

વીરસ્તવ ૨૯

વીતરાગ ૧૯

વીતરાગી ૬

વૃત્તિ

-વ્યાખ્યા વાર્તિક ૩૪૬

વૃક્ષપ્રવાહ ૧૭૩

વેદ ૧-૨, ૧૫-૧૮, ૨૨-૩, ૨૮૯,

૩૦૭, ૩૦૮

-અપૌરુષેય ૩૦૫, પાઠ પરંપરા

૨૨, ૨૩ પાઠી ૨૨

વેદના ૨૭૧

-અનુભાવ ૨૪૬, જીવોની ૨૭૦,

પ્રકાર ૨૭૦, ઠંડકોમાં ૨૭૦, નિદા-

અનિદા ૨૭૧

વેદવિચારણા

-સ્ત્રીવેદ વિષે મતભેદો ૨૧૬

વેદનાખંડ ૨૩૭

વેદનાપ્રત્યયવિધાન ૨૩૧

વેદનીય

-ઉત્તરભેદો ૨૪૦

વેદાંત ૧૫૦

વેશ ૧૧૪

વૈક્રિયશરીર ૨૨૭

વૈતાલિક અધ્યયન ૩૦૭

વૈદિક ૧-૬, ૩૦૬

વૈનયિક ૩૨

વૈભાષિક ૮૭

વૈમાનિક ૧૩૦, ૧૬૧

વૈશેષિક ૧૧, ૧૫, ૧૫૧

વ્યન્તર

-ભેદો ૯૬

વ્યવહાર ૩૧, ૩૭, ૩૦૭, ૩૨૦

-દષ્ટિ ૧૭-૮, ૧૦૮, વિષય ૩૮૬

વ્યવહારનય ૨૦૫

વ્યવહાર-નિશ્ચય ૩૫૦, ૩૮૪

-આગમયુગના ૩૬૭, અધિગમ

ઉપાય ૩૬૮, ગુરુ-લઘુ ૩૮૬, જ્ઞાન-

ક્રિયા ૩૮૮, કર્તૃત્વ ૩૮૯

વ્યાકરણ ૮

વ્યાખ્યાન ૩૬૧

-શૈલી ૮૭

વ્યાખ્યાપદ્ધતિ

-વૈદિક-બૌદ્ધ ૩૫૯

વ્યાવહારિકદષ્ટિ ૧૬-૭

વ્યુચ્છિન્નિનય ૩૫૦

શબ્દ ૧૭

-પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્ય ૧૭, પ્રજ્ઞેતા-

ગણધર ૧૯,

-સર્વાર્થક ૧૭

શરીર

-પાંચ પ્રકાર, ઉપનિષદમાં કોષ,

લિંગશરીર ૧૮૭, ૨૨૬

ઠંડકોમાં ૧૮૮-૯, બદ્ધ-મુક્ત ૧૮૯

-૯૦, એક સાથે કેટલા ૨૨૮

શરીર દ્વાર ૨૨૬

શરીરસંસ્થાન ૨૨૬

શાશ્વત-અશાશ્વત ૧૦૩

શાસ્ત્ર ૧૭-૮, ૨૧

-વિરોધ ૨૦

શિષ્ય ૨૩-૨૪, ૧૦૨

શુક્રવિસર્જન ૨૬૯

શરસેન ૩૦૮
 શૃંગારપ્રધાન ૭
 શૌરસેની ૩૦૮
 શ્રદ્ધા ૧૮, ૧૧૩
 શ્રમણ ૫, ૨૪, ૫૦, ૩૦૭
 શ્રાવક્યોષિ ૧૧૫
 શ્રાવસ્તી ૩૦૧, ૩૦૭
 શ્રુત ૧૫. ૨૪-૬, ૧૦૩, ૧૧૪
 -ભાવ-દ્રવ્ય ૩૦૦, સમ્યક્ ૩૦૦,
 અનુયોગમાં ૨૦૪ વર્ગીકરણ ૩૧૪,
 સુરક્ષા પ્રયત્ન ૨૨, ધર ૨૩; રક્ષા ૨૪
 શ્રુતકેવલી ૨૦-૧, ૨૫-૬, ૩૨
 શ્રુતજ્ઞાન ૨૦, ૧૧૪
 શ્રુતનિશ્ચિત-અશ્રુતનિશ્ચિત ૩૩૨
 શ્રુતપુરુષ ૩૦૫
 શ્રુતત્રયિક ૨૫
 શ્રુતવિચ્છેદ
 -દિગંબરમત ૩૧
 શ્રુતસ્કંધ ૧૦૨
 શ્રુતસ્વાધ્યાય ૨૪
 શ્રુતિ ૧૫, ૩૦૧
 શ્રેણિક ૫૮
 શ્રોતા ૧૭-૮, ૨૧
 શ્વાસોચ્છવાસક્રિયા
 -વિરહકાલ ૧૭૦
 શ્વેતામ્બર ૨૨, ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૩૦૯
 -નો આગમસુરક્ષા માટે પ્રયત્ન ૨૨,
 -મૂર્તિપૂજકના આગમો ૩૪, સ્ત્રીને
 મોક્ષ ૧૧૩, આગમવર્ગીકરણ
 ૩૧૪, ગણના ૩૧૫
 -દિગંબર ૨૩૮

પદસ્થાનપતિત ૧૫૭
 પદ્મવનિકાય ૪૪
 પદ્મનિકાય ૧૪
 પદ્મવ્ય ૧૩, ૪૯
 સંખ્યા ૧૮૮
 -પ્રધાનગ્રન્થ ૫૬
 સંખ્યા પ્રમાણ ૩૫૪
 સંગતિ ૨૪
 સંગીત-નૃત્ય ૮
 સંગીતિ પરિચાય ૫૬
 સંગ્રહણી ૯૭, ૨૭૯
 સંઘયણ ૧૬
 સંઘવ્યવસ્થા ૫૦, ૬૩
 સંઘસ્તુતિ ૩૩૦
 સંચિત ૨૪૬
 સંજ્ઞા ૧૭૧, ૨૬૦
 -અર્થવિસ્તાર ૨૬૨, આહારાદિ
 ૧૭૧, ૧૭૨
 ઓધ-લોક ૧૭૨, અલ્પબહુત્વ ૧૭૨
 સંજ્ઞી ૨૬૪, ૨૫૪, ૨૬૨
 સંતતિ નિત્યતા ૧૯૨
 સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની ૨૦
 સંપ્રદાય ૧૧૩
 સંપ્રવારણ ૨૬૪
 સંભુદ્ધ ૧૧૫
 સંભૂતિવિજ્ય ૨૬
 સંભૂચ્છિમ ૧૧૬, ૧૨૭
 સંચત ૨૬૪
 સંચમ ૨૬૪
 સંવાદ ૭
 સંવૃતિ-પરમાર્થ સત્ય ૩૬૮

संसार ४-५, २१

-यक २२९, ३०५, समापन ११७

संसारी १११, ११२, ११५-६, १५२

संस्कृत १-२, ११, ३०७

संस्थान ३५०

-पांयलेह १८१, शरीरनु २२५,

७ लेहो २२६

-परिणत १०७

सत्कर्म ७

सत्कार्य ८

सत्य ७, ८, १५-६, २१

सापेक्ष ८, संपूर्ण ८, आविर्भाव २१

सत्यभाषा

-दशलेह १८६

सत्यप्रवाद ३१

सत्याभूषा १८६

सत्त्व १६

सहायरत्न ३

सहायार २३

सद्गुण ७

सद्बलावपर्याय ३५०

सन्निकर्ष १२

समभाव ५, ७, १६

समाज ६

समुत्थान १०३

समुद्घात २७२, १३०-१

-कर्मनिर्णय २७३, समयभर्यादा

२७३, ज्ञानोभा २७३, स्थान १३४,

डेवली-छाहमस्थिक १३३

सम्भा संयुक्त ११५

सम्भा संभोधि ११५

सम्यक् १८

सम्यक्ज्ञाता १६

सम्यक्त्व २१६, २५१, ३८८

-त्रय प्रकारे ज्ञानोभा २१७, मिथ्या-

दर्शन समूह ३५४

सम्यक्श्रुत १७

-दादशांगी ३१०

सम्यक् संयुक्त ११५

सम्यक्संभोधि ११५

सम्यग्दर्शन २०

सम्यग्दृष्टि २१६

सम्यग्मिथ्यादृष्टि २१६, २१८

संयुक्त सिद्ध ११३

सयंसंयुक्त १११

सर्वज्ञ १८

सर्वश्रुताभ्यंतर (सर्वश्रुतान्तरगत) १०२

-नमस्कार १०३, १०४

सर्वार्थिक १७

सर्वार्थसाक्षात्कारिता १९

सर्वार्थसिद्धि २२५

सलिंग ११२

सांध्य १३७, १९२

-परिव्राजक २२४

सांतर १६३

साकार पश्यता २५५

साकारोपयोग २५५

साक्षात्कार २१

सातावेदनीय

-अनुभाव १४७

साधक ६

साधु १०१, ११३

-आचार ७

साध्वी

—अगियार अंग अध्येता ७०

सामान्य १५०

साभायिक ५, १६, २३, ३२, ५०, १०१,
१०२, ३१८

—निनलद्रकृत व्याख्या ३४२

सावकसंशुद्ध ११५

सावकभोधि ११५

सिद्ध ३, ६८-१०१, १११-११५, १३२,

१३३, १४६, १५२, २६४, २७४

—अस्पृशद्गति १६५, भेदो १११,

प्रभेदो मूलाचारमां नथी ११५,

संसारिणी ओछा १४०, अकेन्द्रिय-

थी ओछा १४०

सिद्धगति

—मां उपपात, पण उद्वर्तना नथी

१६०

सिद्धशिला १३३

सिद्धान्त १५

सिद्धार्थ २७

सिद्धि ११३, ३६५

सुभ ४, ५

सुभशय्या ५८

सुत्तपिटक ७३

सुधर्मा २६, ६१, ६५, ६५

सुहस्तिन २७

सुक्ष्म शरीर २२८

सूत्र १०३, ३०२

—ऊरता अर्थनी महत्ता ३४३

सूत्रकर्ता ३००

सूत्रकार १६, ११०

सूत्रयुद्ध १६

सूत्रस्पष्टिक ३५८

सृष्टि ३०६

सौराष्ट्र ३०७-८

स्कंदक १६३

स्कंदिल ३१६, ३६५

स्कंदिल (सांडिल्य) २७

स्कंध ४८, १०६, १०८, १४७

—द्विप्रदेशादि १५७

स्त्री

—संख्या वधु पुरुषथी १४०, मोक्ष

११३, २७८, २८१, द्वारा कालिक-

उत्कालिकनु अध्ययन २८०,

तीर्थकर २७८

स्त्रीवेद

—मतभेद २१६

स्थलचर १२४

स्थविर १६-२१

—संपूर्ण श्रुतज्ञानी, दशपूर्वी २०

स्थविरवाद ११५

—भोधिना त्रण प्रकार ११५

स्थविरावली ३३०

स्थान ५५

स्थानकवासी

—आगमो ३३

स्थिति १५३-४

स्थितिनामनिधतायु १६६

स्थिति अर्थ २६७

स्थूलभद्र २५, २७, ३०७, ३२०

—सुधी यौद्ध पूर्व २५

ःपशंपरिणत १०७
 ःपशं परिणाम १०८
 ःयादाह ८, १६, ४८
 ःवयंशुद्ध ११३-४
 ःवयंसंशुद्ध ११५

स्वरमंडल ५८
 स्वलिंग २२५
 स्वस्थान १३४
 छिंसा ३, ७, १६
 हेतुवाह १४

शुद्धिपत्र

पृ०	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२४	२०	आवी	आपी
३८	२८	नियुक्ति	नियुक्ति
६४	६१	स्थानांत	स्थानांग
६८	६	पहुवा०	हुवा
६८	१३	आयासंग	आयारांग
७१	१०	जितकल्प	जतकल्प
७५	१२	प्रे	प्र
७८	७	सुधी	सुधी
७८	१७	अहं	अह
१३२	४	परिणाम	परिणाम
१४०	टि०	कीका	टीका
२२८	१५	झीया०	झिया०
३६०	४	निरुपक्त	निरुक्त

